

बभारशास्त्राणिदुःशुद्ध्याधिकानिजत्रिनेत्रावतरत्व बोधिकाम् ॥ ६ ॥

विभूतिरेकदिग्भागेऽयं तस्य । यद्वादिगीशवृन्दमर्थशोयज्ञादिभागीयस्य
विशिष्टाभूतिरणिमाद्यैश्वर्यं न्यस्यततः कर्तृधारयः । यद्वादिगीशाद्वन्दाद
योऽष्टीतेषां वृन्दं तस्यां शैमात्राभिर्विशिष्टाभूतिर्जन्यस्य “अष्टाभिस्तुरेन्द्रा
कांमात्राभिर्निर्मितोऽसृपः” इति सन्तुः । यद्वादिगीशवृन्दांशश्चासौ विशिष्टैश्व
र्यम् । अतएव दिशामीशितेति । एतेषु कतिपयेष्वर्थेषु न लस्यलोकपालत्व
प्रतीतेरिति नेत्रावतरत्वस्य गीशत्वप्रतीतेरसामञ्जस्यम् । सुख्यंतुत्रिनेत्रा
वतारन्वमत्रसंपाद्यम् । समुद्भूदष्टावपिलोकपालाद्वतिलोकपालांशत्वं
ह्यति । त्रिनेत्रशब्देनात्रेशान्वतिरिक्तः सर्वेश्वरस्यैव इति तात्पर्यम् ।
शास्त्राणिदुःशुद्धिमिति पदद्वयं लिङ्गवचनभेदेऽपि वेदाः प्रमाणाभितिवद्विभक्ति
रेकेव । यदुक्तम् । लिङ्गसङ्ख्याविभेदेऽपि ह्युपमानोपनेयता । विभक्तिः
पुनरेकेवोपमानोपनेययोरिति । न लस्यल्लेदिगीशेत्यादौ अधिकरणोपि
बुद्धीहिः सप्तमीविशेषणे बुद्धीहाविति ज्ञापकबलादङ्गीकर्तव्यः । ईशिते
तितृष् । प्रसरइति पुंसि सञ्ज्ञायां चः प्रायेणेति प्रायवचनाद्बुः । प्रसरसलम
न इति प्रयोगदर्शनात् । अवरोधिनीतिसुप्यङ्गादुपसर्गनिवृत्तेऽस्माच्छी
त्यणिनेरयोगादावश्यकीणिः । मायकारमते तु सुव्मात्रत्वात्ताच्छीत्येपि
भवत्येव । श्यंजातीयेऽन्यत्रापि श्रेयम् । त्रिनेत्रेति सुव्मादि त्वाण्त्वाभा
वः । अवतरणमवतरइति भावे ऋदोरवित्प । कृत्यस्युटोबहुलमिति सू
त्रादुपरिभावेऽवेतुस्त्रोरिति च निश्चयवतारइति स्यात् । तस्य सञ्ज्ञायां कर
णाधिकरणयोश्च विधानात् । प्रकृतेतदभावादवेव । यद्वा । अवतरती
न्यवतरः । त्रिनेत्रश्चासौ अवतरत्वेति पञ्चाद्युच्येयम् । अवतरत्वस्य बोधि
केति शेषषष्ठ्याः समासः न तु कर्तृषष्ठ्याः । तृज्ज्ञान्यां कर्तरीति निषेधात् । न
चैवं सति निषेधवैयर्थ्यकारकषष्ठ्याः समासेऽपि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरप्रसङ्गः
शेषषष्ठ्यात्तु समासान्नोदात्तत्वमिति स्वरविशेषस्य सत्त्वात् । एतेन जनि
कर्तुः प्रकृतिस्वात्प्रयोजकोहेतुश्चेति निर्देशोऽप्यव्याख्यातः । अनिन्यः षष्ठीसमा
सनिषेधइत्यन्ये । यद्वा बोधयतीति बोधेति पञ्चाद्युच्यते पूर्वैश्वर्येऽष्टीसमासा
त्स्वार्थिकेऽपि प्रत्ययस्य स्थात्कात्पूर्वं स्यात् इदित्वे । अवतरत्वं बोधयतीति ।

कर्मण्यपिटापिकनिकेणइतिह्रस्वत्वन्नितिवासमर्थनीयम् ॥ ६ ॥

पदैश्चतुर्भिःसुकृतेस्थिरीकृते कृतेऽमुनाकेनतपःप्रपे
दिरे ॥ भुवंयदेकाङ्घ्रिकनिष्ठयास्पृशन् दधावध
र्मापिकृशस्तपस्विताम् ॥ ७ ॥

पदैरिति । अनुनाल्लेनचतुर्भिःपदैश्चरणैःसत्यास्तेयद्वयश्चरूपै स्तपो
दानयज्ञज्ञानरूपैर्वासुकृतेधर्मेस्थिरीकृतेनिश्चलीकृतेसत्ययुगेकेजनास्तपो
धर्मेनप्रपेदिरेनाप्रापुः । अपितुसर्वधर्मपरावभूवुः । कृतयुगेधर्मस्यचतुष्पा
त्वेसिद्धेऽधर्मस्याप्येकस्यपादस्यसत्त्वाशङ्कायाननेनाधर्मस्यातितरांकृशी
करणद्वारास्थिरीकरणाच्छिवप्रत्ययोत्पत्तिः । कुतोवगतमेतदित्यतआह ।
यद्यस्माद्वर्धमानविरुद्धोपितपस्वितांधर्मवत्तांदधीदधारअन्तेपञ्चक्रुरितिकि
माश्चर्यम् । किंकुर्वन्एकाङ्घ्रिकनिष्ठयाभुवंस्पृशन् । एकोङ्घ्रियस्यांसा
एकाङ्घ्रिकासाचासौनिष्ठास्थितिश्चतयाएकचरणकनिष्ठयावाभुवंस्पृशन्
नतस्यवृक्षोदुर्बलःस्त्रीणः । धर्माधर्मौचतुष्पादीधर्मस्यज्ञानादयद्यत्वारः
पादाअधर्मस्यतद्विपरीतास्तत्रकृतयुगेधर्मश्चतुष्पादधर्मस्यपादतथाधर्म
न्यूनत्वमेवाधर्मस्यकृशत्वमथचदीनत्वमन्योपिमहांस्तपस्वीपूर्वावस्थोभ
वति । नलःकृतयुगेनाभूदितिकाश्चित् । तन्न । सर्वपुराणेषुकृतयुगेखन
लसंभवम्योक्तत्वात् । अवश्यंभाविभावानांप्रतीकारोभवेद्यदि । प्रतिकुर्यु
र्नकिंनूनंनलराममुषिष्ठिरादितियुगक्रमनिर्देशाद्विरुद्धमितिज्ञातव्यम् । त
न्मतेपिशोभनाकृतिःसुकृतिस्तस्याःसुकृतेधर्मस्यचतुर्भिश्चरणैर्नलेनत्रेताया
मपिकृतेकृतयुगेस्थिरीकृतिसतिधर्मस्यबाहुल्यात्त्रेतायुगमपिकृतयुगमेवे
ति ॥ सविसर्गपाठमङ्गीकृत्यव्याख्येयम् । यद्वाऽनेनत्रेतायांचतुर्भिःपादै
र्धर्मेस्थिरीकृतेसतितेनचकृतेकृतयुगेजातेसतिकेनतपःप्रपेदिरेयत्रचतुष्पा
द्वर्मेस्तदेवकृतयुगम् । तपस्वीचानुकम्पाहंइतिविश्वः । तपस्वीतितपः
सहस्राभ्यामितिविनिः ॥ ७ ॥

यदस्यथात्रासुवलोद्धतरजः स्फुरत्प्रतापानलधूम
मज्जिम । तदेवगत्वापतितंसुधाम्बुधौ दधातिपङ्
कीमवदहकतांविधौ ॥ ८ ॥

यदस्येति । अस्यनलस्ययात्रासुदिग्विजयेषु यद्बलेन सैन्येनोद्धतरजस्त
 देवतद्रजएवविषीषद्रेऽङ्कतांकलङ्कत्वमधुनापिदधाति । किंभूतरजःस्फुर
 त्प्रकाशमानोयः प्रतापःसएवासह्यत्वादनलोग्निस्तस्ययोधूमस्तस्यमज्जि
 नेवसौन्दर्यमिवमज्जिमास्यतथाइतोगत्वासुथाम्बुधौसुधासमुद्रेपतितंसद
 तएवपङ्कीभवत्कर्दनीभवत्सुधासुधेष्वन्त्रस्तपक्वस्तसंबन्धात्पङ्कश्चन्द्रेपि
 लग्नःसएवकलङ्कइत्यर्थः । आसमुद्रंयात्रासेनाबाहुल्यंधानेनद्योत्यते ।
 सुथाम्बुधिःकीरसमुद्रःसुथाम्बुधावनृतसमुद्रेविधुविशेषणंघा रजसःपङ्कीभ
 वनयोग्यत्वाथैमुक्तम् । अयचयत्पतितंपातित्यहेतुतदन्यस्यनिर्गलस्या
 पिस्वसर्गान्मालिष्यंकरोति । तदेवदधाति । काकुर्लुप्तोत्प्रेक्षावा । वर्ण
 दृढादिभ्यइतिदृढादेराकृतियत्वात्तन्मज्जिनेत्यत्रइमनिच् । द्वितीयाश्रि
 तेतिपतितदृढशब्दःसाधुः ॥ ८ ॥

स्फुरदुनुर्निस्वनतद्वनाशुगप्रगतमवृष्टिव्ययितस्य
 सङ्गरे । निजस्यतेजःशिखिनःपरश्रशता वितेनुरि
 ङ्गालमिवायशःपरे ॥ ९ ॥

स्फुरदिति । परश्रशताःशतात्परेदिक्देशकालवाचिनामेवपूर्वादिशब्दानां
 सर्वनामत्वात्कथंशत्रुवाचिनोःपरापरशब्दयोःसर्वनामसज्जोति । अत्रकैय
 टादयः । देशवाचितयाश्रवस्याविषययोरेवपरापरशब्दयोरुपचाराच्चशत्रौ
 प्रतिवादिनिप्रयोगमाहुः । वस्तुतस्तुपरापरशब्दयोर्देशान्तरनिष्ठत्वादि
 कनेवार्थःशत्रुत्वादिकंत्वार्थिकोऽर्थः । अनन्ताःपरेशत्रवःसंगरेसंग्रामेनि
 जस्यस्वकीयस्यतेजःशिखिनःप्रतापान्नेरिङ्गालमिवदग्धकाष्ठमिवायशोवि
 तेनुर्विस्तारयामासुः । इङ्गालोमावाशब्दःकविभिर्यशोघवलमयशःश्यामंघ
 र्यतेकधंभूतरथतेजःशिखिनःस्फुरदितिस्फुरत्प्रकाशमानोधनुर्निस्वनःको
 दवदशब्दोयस्यएवंविधश्चासौसघनलः स्फुरदुनुर्निस्वनस्तस्यनलस्यघना
 निविडायैआशुगाबाणास्तेषां प्रगल्भाप्रौढायावृष्टिस्तयाव्ययि तस्यनिर्वा
 पितस्यस्फुरदधनुर्निस्वनोयस्यामिति वृष्टिविशेषणंघा । तस्यनलस्यअन्य
 त्पूर्ववत् । यद्वास्फुरन्धनुर्निस्वनौतमोतिविकारयतेनयतेप्राप्नोति ।
 धनुर्निस्वनतत्स्फुरत्प्रकाशमानश्चासौधनुर्निस्वनस्तद्वप्रकृतत्वादयमेवेति
 वातस्य । अभ्यतपूर्ववत् । यद्वास्फुरन्तौधनुर्निस्वनौधनुःसिंहनादौयस्य

सचासौसय्यधनोनेधस्तस्याशुगाशीग्रगामिनीप्रौढाच । अन्यत्पूर्ववत् ।
 शिखिपक्षेतु । यद्वा । स्फुरतीहन्द्रधनुर्गर्जितेयेषुतेषतेषनामेपांस्तेषामाशु
 गाशीग्रगामिनीप्रौढा । आशुगेनवायुनावा । प्रौढायावृष्टिस्तयाव्ययित
 स्यविनाशं प्रापितस्यमिस्वनंतन्वन्तीतिनिस्वनततःस्फुरदुनुयुक्तानिस्वन
 ततश्चयेषनामेपाइतिवा । तेजःप्रधानस्यागनेरिङ्गालःश्यामयवभवतिसर्वरा
 जानस्तेनजिताइत्यर्थः । आशुगौवायुविशिखावित्यमरः । निस्वनन्तनो
 तीतिनिस्वनतदित्यत्रपक्षेकौगमःक्वावित्यत्रगसादीनामितिवक्तव्यमितिव
 चनादनुनासिकलोपेतुक्सञ्ज्ञापूर्वकत्वाच्चनहिवृतीतिदीर्घाभावः । तय
 तेषांकिपिलोपोष्योर्वलीतियलोपेतुक् । शतात्परइतिविग्रहपञ्चनीति
 योगविभागाद्वाहुलकाद्वासमाधेराजदन्तेतिपरनिपातेपारस्करादित्वात्बु
 टिश्चुत्वेचपरश्रुताइतिसिद्धम् ॥ ८ ॥

**अनत्पदगधारिपुरानलोज्ज्वलैर्निजप्रतापैर्वलयं
 उवलद्भुवः ॥ प्रदक्षिणीकृत्यजयायसृष्टया रराज
 नीराजनयासराजघः ॥ १० ॥**

अनत्पेति । सराजघोराघोहन्तीति नक्षुद्रान् राक्षांहनानलोनी
 राजनयाभार्तिंकेहरराजशुशुभेकिंभूतीनलोजयायविजयायभुवोवलयंनयह
 लंप्रदक्षिणीकृत्यस्थितःकिंभूतयानीराजनयासृष्टयाकृतयापुरलोकेरितिशे
 यः । किंभूतंवलयंनिजप्रतापैःस्वकीयैस्तेजोभिर्ज्वलत्प्रकाशमानम् । किं
 भूतैर्निजप्रतापैरनत्पानिवहूनिदग्धानिअरिपुराणिवैरिनगराणियैस्तेअन
 त्पदगधारिपुरास्तेचतेऽनलावन्ह्यस्तैरुज्ज्वलादीप्यमानास्तैर्भूरितरैरि
 त्यर्थः । तेजसस्तेजोन्तरसंयोगेभूयस्त्वंभवति।अनलवदुज्ज्वलैरितिवा । य
 द्वाकिंभूतयानीराजनयाउक्तविशेषयैर्निजप्रतापैरेवसृष्टयानलेनैवकृतया ।
 किंभूतंवलयंउवलल्ललेनैवदेदीप्यमानंशोभमानमित्यर्थः । अतएवराज्ञान
 भावोमीराजनीराजकरणम्।नीराजनेत्यत्रअव्ययंविभक्तीत्यभावेऽव्ययीभावो
 ऽनश्चेतिटजन्तात्करोतीतिवयन्ताद्युच् । प्रचुरज्वालितनगराग्निवद्दीप्तैःस्त्री
 यस्तात्रतेजोभिर्द्वाहंभूमगडलंजयायजेतुपरिन्नम्यस्त्रैरेवप्रतापैःसृष्टयानीरा
 जनयाराजाभावकरणेनसरेजइतिभावः । जयायभूमगडलंपरिकम्ययद्वा
 जाभावकरणेनैरेजइतिवा । यद्वा । उवलत्प्रकाशमानंभूमगडलंजयाय

जेतुं प्रदक्षिणीकृत्य स्वीयहात्रतेजोभिः कृतयानी राजनया आर्तिकविधानेन
 सरेजे प्रतापैर्नो राजनयेति व्यस्तरूपकं वा । अत्र ज्वलद्भूतगडलं जेतुं प्रदक्षि
 णीकृत्य सृष्ट्या ऽर्थाजले नैवेति आख्येयम् । यद्वा स्वीयतेजोभिः पुरस्ते कैर्वा
 जयस्याये आगमने कृतया जये सति अयेन शुभावहविधिना हेतुना कृतयेति वा
 गमनागमनयोर्नो राजनं कियत इति लोकाचारः । नलस्य जयं प्राप्तुं कृतये
 ति वाजयाये जयागमने नृष्टया अस्मिन्पक्षे पुरालोकैः कृतयेति अन्वयः । वि
 जयाय लोकैः सृष्ट्या नीरस्य शान्त्युदकस्य अजनाक्षेपणात् यथा । यद्वा । न
 लस्यो ज्वलैः शृङ्गारभूतैर्निजप्रतापैरमल्पानिदग्धानि अरिपुराणि यासुताः ।
 अनल्पदग्धारिपुराः । अतएव ज्वलन्तीर्देदीप्यमाना भुवो वैरिदेशा ज्वल
 यन्स्वाधीनी कुर्वन् । यद्वा । किंभूतं वलयम् । अनल्पा दग्धा अरयो यस्मिं
 स्तादऽनल्पदग्धारि अस्मिन्पक्षे पुरा कृतयेत्यन्वयः । यद्वा । किंभूतो न
 लः । अनल्पा दग्धारिपुरा यो रिपुद्वयं शिष्येन सतथा । शृङ्गारः शुचिरुज्ज्व
 ल इत्यमरः । वलयज्वलदित्यत्र पक्षे परसवर्णः पदान्तरे तु बहुत्वम् । राजघट्टस्य
 पसङ्ख्या न नितीति निपातितः । जयायेति तु मर्यादिति चतुर्थी । यद्वा । स
 राज्ञां हन्तानली ऽजया लब्ध्या आयविष्णवे सृष्ट्या नीराजनयारेजे राक्षो वि
 ष्णुरूपत्वात् लब्ध्या नीराजनाक्रियते यतः कारणात् प्रदक्षिणी प्रकृष्टा दक्षि
 णादात् तृत्वयेषान्ते प्रदक्षिणा षडान्यास्ते सन्ति यस्य स प्रदक्षिणी । अतिवदा
 न्या अप्येतस्यानुचरा इत्ययं वदान्यतम इत्यर्थः । यद्वा प्रकृष्टं दक्षिणा न्योति
 होमादयो यस्य सन्तीति प्रदक्षिणी अतएव कृती कर्मकुशलः ॥ १० ॥

निवारितास्तेन महीतलेऽखिले निरीतिभावं गमिते
 तिवृष्टयः ॥ नेतस्य जुर्नूनमनन्यविश्रमाः प्रतीपभूपा
 लमुगीदृशां दृशः ॥ ११ ॥

निवारिता इति । अतिवृष्टय ईतयः प्रतीपभूपालमुगीदृशां प्रतीपावैरि
 षोभूपालाराजानस्तेषां मुगीदृशो नायिकास्तासां दृशो नेत्राणि नूनं प्रायेण नत
 त्यजुर्नमुमुचुर्नूनमुरमेक्षायां वा । ईतयस्तस्य राष्ट्रं न सन्तीत्यर्थः । किंभूता अ
 तिवृष्टय रतेन नलेन अखिले महीतले निवारिताः प्रतिषिद्धा निष्काशिता इत्य
 र्थः । किंभूतेन महीतले निरीतिभावं निर्गता ईतयो यस्मात् तज्जिरीतितस्य भा
 वस्तद्वृत्तिर्नापि ते अतोऽनन्यविश्रमानविद्यते ऽन्योन्यत्र वा विश्रमो विश्रम

स्थानंयासांताः । अनेनसर्वेपिशत्रवोनिहताइत्युक्तम् । यच्चयेननिकाशय
तेतद्देरिणसाश्रयतिस्त्रीणांचस्त्रियएवशरणमित्युक्तिः । अतिवृष्टिरनावृष्टि
भूषकाःशलभाःशुकाः । प्रत्यासन्नाश्चराजानःपठेताईतयःस्मृताः । विप्र
सइत्यत्रनोदात्तोपदेशस्येतिवृद्धिनिषेधः ॥ ११ ॥

सितांशुवर्णैर्वयतिस्मतद्गुणैर्महासिवेन्नः सहकृ
त्परीयहुम् । दिगङ्गनाङ्गावरणंरणाङ्गणे यशःपटं
तद्वटचातुरीतुरी ॥ १२ ॥

सितेति । तद्भटचातुरीतुरीतद्वटचातुरीयशःपटंवयतिस्मतस्यनल
स्यभटाः । यद्वासचासीभटश्चेपांतस्यवाचातुरीयुद्धनैपुण्यसैवतुरीनिष्प
न्नवस्त्रवेष्टनदण्डस्तस्यनलस्यगुणास्तेःप्रसिद्धैर्वाशीर्यादिगुणैः । अथचगुणै
स्तुभिःसङ्गामाङ्गणेयशोलक्षणपटंविस्तारितवतीनिरसासीदित्यर्थः । किं
भूतैर्गुणैःसितांशुश्चद्रुस्तद्वर्णैःसारूप्यंयेषांतैर्धवलैरित्यर्थः । कीदृशीमहा
न्योऽसिःखङ्गःसएववेनावयनकाष्ठंसहकृत्वरीसहकारिणी । किंभूतंयशः
पटम् । बहुमहापरिमाणमतएवदिशएवाङ्गनास्तासामङ्गानामावरणमा
च्छादकम् । सर्वदिग्ध्यापिअस्ययशश्चासीदित्यर्थः । परपरिभवितेजस्तन्व
तामाशुकर्तुं प्रभवतिहिविपक्षोच्छेदमग्रेसरोपीतिन्यायेनभटैरेवनलशीयै
विनैववैरिणोहतादिग्ध्यापियशोनलस्याकारिइतिभावः । तन्तुवायतुयाः
सकाशादियंतुरीअन्यादशीसाम्रत्येकमावरकननेकपटंवयतिइत्यन्तुतद्विप
रीतेतिव्यतिरेकः । वेमापुंसि । वयतिस्मेतिलदस्नेइतिभूतेलट् । सहकृत्व
रीतिराजनियुधिकृजइत्यनुवर्तमानेसहचेतिक्लानिपिवनोरचेतिडीव्रीचानु
यंमेवचातुरीप्यज्पित्वान्डीप् ॥ १२ ॥

प्रतीपमूपैरिधकिततोभिया विरुद्धधर्मैरपिभंतृतो
जिभृता । अमिप्रजिन्मिजिदोजसासयद्विधा
वृद्धृचारदृगप्यवर्त्तत ॥ १३ ॥

प्रतीपेति । विरुद्धधर्मैरपिनिधोविरोधिस्रभावैरपिधर्मैःस्वभावस्ततो न
साद्रियाभयेनभंतृताविरुद्धत्वमुज्जिता । किंकैरिध । प्रतीपमूपैरिध । प्रती
कूलराजभिर्यथाभंतृताउपजापकारित्वगत्यक्ता । उपजापोन्मर्दः । कुतएत

जज्ञानमतआह । यद्यस्मात्सन्तोज्ञसांमित्रजित् । अमित्रान्वैरिणोज
यतीत्यमित्रजित्तथाज्ञसातेजसानिमित्रजित्सूर्यमपिजयतीतिअवर्ततआ
सीत् । सचारदृग्पिबिचारदृगवर्ततचाराख्यदृग्यस्यसचारदृक्विगताचा
राख्यदृग्यस्यसविचारदृक्योमित्रजित्समित्रजित्कथंयश्चारदृक्सविचारदृक्
कथमितिबिरुद्धधर्मास्तैर्भेदताउक्तिताकथन्तेजसानिमित्रजित्तेजसानिअसू
यंजयतीतिमित्रजित्तथाविचारःशास्त्रमेवविवेकोवाद्दृक्यस्यसविचारदृक्
चाराख्यदृग्यस्यसचारदृक् । अपिशार्थेबिरुद्धपक्षेऽभयत्रापियोज्यः । अ
थबिरुद्धत्वममित्रजिद्यःसमित्रजित्कथमसुहृदंयोजयतिसुहृदंकथंजयतिअ
थययोऽसूर्यंजयतिसूर्यं कथंजयतिइतिविरोधस्तत्परिहारः । पूर्वव्याख्या
नाद्विचारपदयतीतिविचारदृग्वाचारैःपदयन्तिराजानइतियतेनशत्रुजि
त्वंशास्त्रमार्गगमित्वंघोररत्नगुणत्वन्व्यक्तीकृतम् । एतेनत्रिजिगीषुत्वंन
लस्यद्योतितम् । अरिर्नित्रमरेर्नित्रंमित्रमित्रमतःपरम् । तथारिर्मित्रमि
त्रन्वविजिगीषोःपुरःसराः । पाष्णिग्राहकतःपश्चादास्कन्दस्तदनन्तर
म् । आसारावंनयोश्चैवविजिगीषोश्चपृष्ठतः । अरेष्वविजिगीषोश्चमध्यमो
भूम्यनन्तरः । अनुग्रहेसंहतानांव्यस्तानाम्बधेप्रभुरितिद्वादशराजमण्ड
लीततोभीत्रत्यपादानत्वम् ॥ १३ ॥

तदोजसस्तद्यशसःस्थिताविमौ वृथेतिचित्तेकुरुते
यदायदा । तनोति भानोःपरिवेषकैतवाप्तदावि
धिःकुण्डलनाविधोरपि ॥ १४ ॥

तदोजसइति । विधिर्ब्रह्मायदायदाइतिपूर्वाक्चित्तेमनसिकुरुतेविचा
रयतीत्यर्थः । तदातदाभानोःसूर्यस्यविधोरपिचन्द्रस्यचपरिवेषकैतवात्परि
वेषाज्जातकुण्डलनावैयर्थ्यंसूचकरेखामण्डलंकरोतिइतीतिकिंतदोजसो
मलप्रतापस्य तद्यशसोमलयशसश्चस्थितौसन्त्वामिनौसूर्यचन्द्रौ वृथानि
प्रयोजनावहिततदोजसस्तद्यशसश्चेतोर्निमौवृथास्थितौइतिवासूर्यचन्द्रा
भ्यांयत्करणीयंतत्कालेजोयशोभ्यामेवक्रियतेसूर्यतुल्यंचन्द्रतुल्यंचेत्यस्मिन्
द्वयम् । परिवेषकदादाधित्वाकांक्षायादेत्युक्तम् । कैतवादितिभावेयुवा
दित्वाद्वा । वृथालिखितस्ययन्यस्यकुण्डलनयासोपःक्रियतेतथेत्यर्थः ॥ १४ ॥

अयंदरिद्रोभवितेतिवैधसी लिपिललाटेऽर्पिजन
स्यजाग्रतीम् । मृषानचक्रेऽल्पितकल्पपादपः प्र
णीयदारिद्र्यदरिद्रतांनलः ॥ १५ ॥

तस्यवदान्वत्वंवर्णयति । अयमिति । सनृपोनलोर्पिजनस्ययाचकजन
स्यललाटेजाग्रतीवैधसीब्राह्मीनितिलिपिमृषामिष्यानचक्रेकिंतुवत्प्रां
ह्यणालिखितत्वात्सत्यामेवचकार । इतीतिकिम् । अयंयाचकलोको
दरिद्रोनिर्धनोभविताभावीतिवैधसीलिपिस्तर्हिस्तस्यानौदार्यत्वप्रतीतेःक
थंवदान्वत्त्वमित्याशङ्क्योक्तिभङ्ग्यासमाधत्ते । किंरुत्वादारिद्र्यदरिद्र
तांप्रणीयदारिद्र्यस्यैवदरिद्रताराहित्यमित्यर्थः । प्रणीयनिर्णायवैधसी
लिपिमृषानचकारेत्यर्थः । यतोऽल्पितकल्पपादपोन्पितोल्पीकृतःकल्प
पादपःकल्पवृक्षोयेनकथंकल्पवृक्षोयाचितमेवददातिनलरत्नयाचितमपि
अतोवदान्वत्त्वमित्यर्थः । नलराज्येकोपिदरिद्रोनाभूदित्यर्थः । यद्वाअक
ल्पितंधनदत्त्वाब्राह्मीलिपिमृषानचक्रेअपितु कृतवानेवेतिकाकुः । अल्पि
तेतितत्करोतीतिव्यक्ताकिष्ठा ॥ १५ ॥

विमज्जमेरुर्नयदर्थिसात्कृतो नसिन्धुरुत्सर्गजल
ध्ययैर्मरुः । अमानितत्तननिजायशोयुगं द्विफा
लवद्वाश्रिकुराःशिरःस्थितम् ॥ १६ ॥

प्रकारान्तरेणपुनरपिनितरांनवदान्वत्त्वमाह । विमज्जेति । तेननलेनत
त्तस्मात्कारणाद्द्वान्यांफालान्यांवद्वाःसंयमिताश्रिकुराःकेशाएवनिजंस्थी
यमयशसोकीर्तियुगममानिअनन्यत । शिरसिसीमन्तस्यतभयभागेस्थि
ताःकेशानभवन्तिकिंतुअकीर्तिं ह्वयमेवतद्यत्किंयद्यस्मान्मयानलेनमेरुर्ह
माद्विर्विभज्यखण्डशोधिधायअर्थिसाद्याचकायनदत्तोर्ध्वधीनंदेयंयामकृ
तः । तथासिन्धुःसमुद्ररत्सर्गजलव्ययैर्दानेक्रियमाणोपेजलव्ययाजलदाना
नितैर्मरुर्निर्जलोदेशेनकृतोदानंहिजलपूर्वकंभवति । यद्वाभरुत्सर्गजल
व्ययैःसिन्धुर्नकृतः । तदकरणलक्षणापयशःस्थानेद्विफालवद्वाःकेशाएव
जाताइत्यर्थः । सर्वस्वदानेपियावदेतद्द्वयंनकृतंतावज्जलानंतुतोपेतिभा
वः । एतेनास्यअशोलेशोपिनास्तीतिसूचितम् । लौकिकोक्तिरपिअप्रको

तिःशिरसिस्थितेति । अर्थिसादित्यत्र तदधीनवचने देयेत्राचक्षति सातिः ।

फालशब्दः पात्रादिः ॥ १६ ॥

अजस्रमभ्याशमुपेयुषा समं तदैव देवः कविना बुधे
न च । दधौ पटीयान्समयं नयन्नयं दिनेश्वरश्रीसद
यं दिनेदिने ॥ १७ ॥

अजस्रमिति । अयं देवो राजानलो दिनेदिने प्रतिदिनमुदयमधिकानमिषु
द्विंदधौ । किं कुर्वन्कविनाकाव्यकर्त्राबुधेनविदुषावैयाकरणेनचसनंसहसुदै
वहर्षणैवसमयंकालंनयन्गसयन् । किंभूतेनकविनाबुधेनचअजस्रंसर्वदाअ
भ्यासंकाव्यकवनशास्त्रजननव्यसनमुपेयुषाप्राप्तवता । अभ्याशमितिपाठेन
लसांनिध्यंपटीयान्कवित्वाद्यभ्यासवांश्चआक्षेपादिसमर्थः । पुनःकिंभूतो
दिनेश्वरश्रीर्दिनेश्वरःसूर्यस्तद्वच्चश्रीःशोभायस्य । अतएवदिनेश्वरोपिकवि
नाशुक्रेणबुधेनचन्द्रपुत्रेणसहप्रातरादिसमयंकुर्वन्पटीयान्तेजस्वीतमोना
शेवासमर्थःप्रतिदिनमुदयंघतेबुधशुकौसंदापूर्वात्तरराशिस्थितिवित्योति
र्विदः । यद्गताभ्यांसंसमयंसम्यगयंसमयंशुभावहंविधिंयन्प्राप्नुवन्नयंप्रति
दिनमुदयंनदधौअपितुदधावेव । अभ्याशोव्यसनेनितिकइतिविश्वः । अज
स्रमिति नञपूर्वाञ्जखेर्नैकिकम्पीतिरः । उपेयुषेति उपेयिवाननाश्चाननूचा
नइति साधुः । उपेयुषेत्यादौसनमितिसहार्थयोगेतृतीया ॥ १९ ॥

अधोविधानात्कमलप्रवालयोः शिरस्सु दानाढाखि
लक्षमाभुजाम् । पुरेदमूर्ध्वंभवतीति वेधसा पदं कि
मस्याङ्कितमूर्ध्वरेखया ॥ १८ ॥

तस्यसानुद्रिकलक्षणत्वमाह । अधोविधानादिति । किमिति संभावना
यांवेधसाद्भ्रमणाऽस्यनलस्यपदं चरणइतिहेतोरुर्ध्वरेखयालक्षणभूतयाऽह
कितंचिद्विद्वित्किम् । इतीति किमिदंनलपदंकमलप्रवालयोःपट्टपल्लवयोः
कमलविदुमयोर्वाअधोविधानाद्भ्रमणत्वस्त्रिगधत्वमदुत्तैरधःकरणादधि
कारात्तथाप्रतापेनअखिलक्षमाभृतांसमस्तमूभृतांशिरस्सुदानात्स्थापना
त्कसेणरुर्ध्वमुत्कटमुपरिचपुगभवतिभाविष्यति । यावत्पुरानिपातयो
लङितिलद् । राज्ञांशिरःसुदानंनामआक्रस्यवर्तनम् ॥ १८ ॥

जगज्जयन्तेनचकोशमक्षयं प्रणीतवान्शैशवशेष
वानयम् । सखारतीशस्य ऋतुर्यथावनं वपुस्तथा
लिङ्गदथास्य यौवनम् ॥ १९ ॥

तस्यवयःसन्धिमाह । जगदिति । अयंनलःशैशवशेषवान्शैशवस्यशेषो
विद्यतेयस्यएवंभूतः षोडशाब्ददेशीयोजगतःसमग्रस्यमूषणहलस्यजयंविज
यं प्रणीतवानकृतवान्तेनचविजयेनकोशंभाषहारगृहमक्षयंपरिपूर्णं कृतवा
न्तेनचेतिपदेनानुषङ्गिकत्वंलक्षणयाद्योत्यतेदानशूरस्यतस्यपूर्वमेवोक्तत्वा
द्भाषहारगृहस्याक्षयत्वमानुषङ्गिकंनतुमुष्यमितिभावः । एतेनशत्रुरा
हित्यंसूचितम् । दमयन्तीलामस्त्ववशिष्यते । अथजगज्जयानन्तरंयौवनंता
दयमस्यवपुःशरीरंनथाभालिङ्गदयंयौवनं प्राप्येत्यर्थः । शरीरंकर्तृयौवनंक
र्माभूतंप्रापेतिवा । अनेननलवपुषैवयौवनमलंकृतंनतुतत्तेनयथारतीशस्य
कामस्यसखानिन्नमृतुर्वसन्तोवननाश्लिष्यतियथास्वतएवमणीयंवनंवसन्त
वहीपयति । तथायौवनंकर्तृशरीरंकर्मवहीपयतिस्म । शरीरमपिसौन्दर्या
त्कालस्यनिन्नम् । रतीशस्यऋतुरित्यत्र ऋत्यक इति प्रकृतिभावः ॥ १९ ॥

अधारिपद्मेषुतदङ्घ्रिणाघृणाकृतच्छयच्छायलवो
पिपल्लवे । तदास्यदास्येपिगतोधिकारितांनशार
दःपार्विकशर्वरीश्वरः ॥ २० ॥

शरीरवर्णनमेवप्रक्रमते । 'अधारीति । तदङ्घ्रिणातच्चरणेनपद्मेषुकमले
पुष्पाजुगुप्साद्यावाऽधारि अकारि । पदीनलचरणाच्चरणस्यवामायेयां
सामुद्रिकलक्षणत्वेनपदिमान्तीतिवामञ्चोभालाभेनयानिसलज्मीकानिमा
माश्रित्यैवयानिवर्तन्तेतैःसहस्पृश्यामयाकथंकार्याक्रमेणस्वतोनिःशोभत्वा
ज्जुगुप्सायाअभितत्वाच्च सकरुणापद्मातच्चरणशोभाधिकेत्यर्थः । पल्लवेप्रवा
लेतच्छयच्छायलवोपितस्यनलस्यशयोहस्तस्तस्यच्छायाकानिस्तच्छयच्छा
यंतस्यलवोलेशोऽपिपल्लुकुतोयतोपदोलवःपल्लवःशरीरनिकृष्टावयवचरणशो
भालेशोपियन्नवर्ततेतत्रशरीरोत्कृष्टावयवपाणिशोभालेशोपिकथंहीनेन
सहसाम्यायोगादित्यर्थः । एतेनपल्लवात्तत्करशोभाधिकेत्यर्थः । किंचशा
रदःशरदिभयोनिर्मतःपार्विकःपर्वणिपूर्णंमायांभवः । संपूर्णकलःशर्वरीश्व

रोमिशानाथश्चन्द्रस्तस्य नलस्य आस्यं मुखं तस्य दास्येपि सेवकत्वेपि अधिकारितां पात्रत्वं नमतो न प्राप्तः किंतु तत्साम्यं चन्द्रस्य शरत्पूर्णिमारात्रिसंयोगाद्मणीयत्वमास्यस्य तु स्वतएव शरदत्वाददृष्टत्वाद्ये स्यात्तु मशक्यत्वात् साम्यं न लेभइति वा । रमणीयनायकस्य रमणीयेनैव दासेन भाव्यं न चास्य पूर्वोक्तप्रकारेण तुल्यत्वमतो दासत्वमपि न प्रापेति भावः । निर्मलत्वात् संपूर्णत्वात् कलंकस्य स्पष्टत्वात् स्त्रीप्रधानत्वाद्वा । अस्य चतुःषष्टिकलत्वात् शरदः पीतमुद्ग्रेत्याच्छालीने प्रतिभेनवे । तच्छयच्छायेति विभाषा सेनेत्यादिना नपुंसकत्वम् । शरदइति भावार्थे सन्निवेशेत्यण् । पार्थिकइति भावार्थे कालादठञ् । पार्थणइति पाठे संबन्धे अणि अकिति प्रकृतिभावः ॥ २० ॥

किमस्य लोन्नांकपटेन कोटिभिर्विधिर्न लेखामिर
जीगणद्गुणान् । नरो मकुपौघमिषाज्जगत्कृताकृ
ताश्च किंदूषणशून्यबिन्दवः ॥ २१ ॥

प्रकाशान्तरेण सामुद्रिकलक्षणवत्त्वमाह । किमिति । विधिर्ब्रह्मारोम्णां कपटेन निषेधसार्धं त्रिकोटिमीरेखामिरस्य नलस्य गुणाच्छौर्योदायादीन् किं न अजीगणदपितु गुणयामासेति काकुः । गुणगणनया गणकेन ब्रह्मणालेखाएव लिखितान् नुरोनाणि अनेन सर्वगुणत्वं द्योतितम् । दोषराहित्यमाह । जगत्कृता ब्रह्मणारोमकूपौघमिषाद् रोमकूपसन्तुहव्याजेन दूषणशून्यबिन्दवो दूषणानां शून्यानि अभावात् सज्जापका बिन्दवश्च न कृता अपितु कृता एव यत्र किमपि न तत्र न्योतिर्विद्भिः शून्यसूचको बिन्दुः क्रियते तथारोमकूपा अपि वर्तुला बिन्दुत्वेनोत्प्रेत्यगतेऽयं रोमकूपसमूहो न किंतु दोषराहित्यसूचकाः शून्यबिन्दव एव लिखिताः । तिस्रः कोटयोर्हं कोटी च यानि रोमाणि मानुषे, इति तावन्तः कूपा इति रोमस्यैकैकं कूपके पार्थिवानि मितिसामुद्रिकलक्षणं सूच्यते । अजीगणदिति ययन्ताच्च द्विद्वित्वे ईचगणः ॥ २१ ॥

अमुष्य दोर्भ्यामरिदुर्गलुण्ठने ध्रुवंगृहीता गर्गलदीर्घ
पीनता । उरः श्रिया तत्र च गोपुरस्फुरत्कपाटदुर्ध
र्षतिरः प्रसारिता ॥ २२ ॥

अमुष्येति । अमुष्य नलस्य दोर्भ्यामरिदुर्गलुण्ठनेऽरीणां दुर्गाणि गिरिप्राका

रास्तेषां लुण्ठने वलादयश्चोक्तियमाशे सति अर्गलदीर्घपीनताऽर्गलस्येव
दीर्घञ्चतत्पीनञ्चतत्स्य भावस्तत्ताकर्मधारयो द्वन्द्वो वा सा गृहीताश्रु वंगृही
ताननुश्रु वंप्रायेण वा । तत्र च तत्रैवाऽरिदुर्गलुण्ठन एवाऽमुष्योरः स्थलं
श्रियावक्ष्यत्यलशोभया गोपुरे स्फुरद्दीप्यमानं यत्कपाटं तस्य दुर्धर्षता कठिन
तातिरः प्रसारिता विशालता च गृहीता किम् । अनेन तस्याऽजानुबाहुत्वं
व्यूढोरस्कत्वमनाकलनीयत्वं च व्यनितम् । लुण्ठने समर्थ एव अग्रणीर्भवति
पुरोवर्ति सारं वस्तु गृह्णाति । तद्विक्रमोर्गलं नना इत्यमरः । पुरद्वारानुगोपुर
मिति च । उभयत्र कर्मधारयात्तल् ॥ २२ ॥

स्वकेलिलेशस्मितनिन्दितेन्दुनो निजांशदुक्तजित
पद्मसंपदः ॥ अतद्द्वयीजित्वरसुन्दरान्तरेन त
न्मुखस्य प्रतिमाचराचरे ॥ २३ ॥

स्वकेलीति ॥ तन्मुखस्य प्रतिमा रूपं स्वरूपमुपमानं वाचराचरे स्थावरज
ङ्गमात्मके जगति नास्ति चन्द्रपट्ने उपमानं चेत्तत्राह । किंभूतस्य तन्मुखस्य
स्वेति स्वास्वकीयाया केलिः क्रीडा तस्यालवभूतं यत्स्मितेन निन्दित इन्दुर्य
नतत् । यथानिजः स्वकीयोर्योशोभागस्तद्रूपे देवश्रीने त्रेतायां तर्जिताऽ
थः कृतापट्टानां संपत्समूहः सौभाग्यं वा येन चन्द्रपट्टातिरिक्तं वस्त्वन्तरं ना
स्ति तद्द्वयमेतन्मुखेनांशं भूतेन स्मितेन जितमिति । समग्रस्य तन्मुखस्योपमा
नं नास्तीत्यर्थः । चराचरः स्याज्जगतीति विश्वः । जित्वरमिति इयमश्रीति
क्वरप् । अन्यत्सुन्दरं सुन्दरान्तरमिति मयूरध्वंसकादित्वात्समासः । चरा
चर इति पक्षे सर्वो द्वन्द्व इति एकवद्भावः ॥ २३ ॥

सरोरुहंतस्य दुर्धौवतर्जितं जिताः स्मितेनैव विधो
रपिश्रियः । कुतः परं भव्यमहोमहीयसीतदानन
स्योपमितौदरिद्रता ॥ २४ ॥

पूर्वाक्तमर्थं पुनरप्याह । सरोरुहमिति । तस्य मुखावयवभूतयादृशैव स
रोरुहं पट्टनिर्जितं स्मितेनैव विधोरपि चन्द्रस्यापिश्रियोजिताः परं पट्टचन्द्रा
तिरिक्तमन्यद्भवं सुन्दरं वस्तु कुतः कुत्रत्य भूत एव तदाननस्य नलाननस्योप
मितौपमाने महोमहीयसीमहतीदरिद्रता अहोमहदाश्चर्यम् । अत्यन्ताभाव

इत्यर्थः । महीयसामितिपाठे महीयसाङ्गवीनांदरिद्रता । भव्यमिति भव्यगे
येति निपातनात्साधु । योहियस्मान्निष्ठो भवति स तेन दृशेव भर्त्स्यते स्मि
तेन स्वल्पोपहासेनैवाऽयः क्रियते ॥ २४ ॥

स्वबालभारस्य तदुत्तमाङ्गजैः समञ्चमयैव तुलाभि
लाषिणः । अनागसेशंसति बालचापलं पुनः पुनः
पुच्छविलोलनच्छलात् ॥ २५ ॥

स्वबालेति । एवमप्यर्थः । चमरीपशुरपि पुनः पुनः पुच्छविलोलन
च्छलात् पुच्छस्य विलोलनं चालनं तदेव च्छलं व्याजो भिषतस्मात् स्वबालभार
स्य स्वबालाः केशास्तेषां भारः समूहस्तस्यानागसेऽपराधाभावाय बालं चापलं
बालश्च पलो भवतीति तस्य चापलस्य पराधायनेति मात्वा यथाशंसति तद्वृष
मरीलाङ्गुलचलनव्याजेन स्वबालभारस्यापराधो नास्तीति कथयति । क
थमपराधत्वं तस्येत्यत आह । किंभूतस्य स्वबालभारस्य तदुत्तमाङ्गजैः समंत
स्योत्तमाङ्गैश्चिरसिजाताः केशास्तेः सह तुलाभिलाषिणस्तुलां साम्यमभिलष
तीत्येवंशीलस्तस्य स्वबालः सन्महतां साम्यं निच्छतितदा तन्माताबालेना
ज्ञानादेवेदं कृतं न्यतमिति वदति तद्वृषमरीबालभारस्येति बबयोरभेदः ।
उत्तमाङ्गजैरिति सप्तम्यां जनेर्हे । अमूर्धनस्तकादिति प्राप्तीप्यलुक्वाहुल
काकभवति । अनागस इति क्रियार्थेत्यादिना क्रियया यमभिप्रेतीत्यादिना
संमदानत्वे वाचतुर्थी । यद्यपि चपलशब्दस्य गुणवाचित्वाच्चापस्यमिति
व्यजाभाव्यंतथापि युवादि त्वादिना चापलमिति साधु ॥ २५ ॥

महीभूतस्तस्य च मन्मथश्रिया निजस्य चित्तस्य च तं
प्रतीच्छया । द्विधानृपेतत्र जगत्तृथीभुवानंतभुवां
मन्मथविभ्रमोऽभवत् ॥ २६ ॥

महीति । तत्र नृपेन लेजगत्तृथीभुवां त्रिलोकी समुत्पन्नानां तन्नुवांसुन्द
रीणां पूर्वार्थोक्तेन प्रकारेण द्विधामन्मथविज्रमः कामजनि तो विज्रमोऽभव
ज्जातो विशिष्टो ज्ञमो विज्रमो विलासश्च कामस्य विशिष्टो ज्ञमः कामजनि तो वि
लासश्च तदुभयं कथमित्यपेक्षायां यथाक्रमेणाह । तस्य महीचतुराज्ञोनलस्य
मन्मथश्रिया कामश्रीसदृशशोभत्वेन स्वीयान्तःकरणमदनोयमिति ज्ञान्तिः ।

तथानिजस्यस्वस्यचित्तस्यान्तःकरणस्यतं प्रतिनलं प्रतीच्छयाऽत्यभिला
षेणकामजनितोविलासः कटाक्षादिरितिकामजनितभूतद्वैविध्यम् । महीभृ
तइतिसंबन्धवृत्त्यामन्मथपदेनान्वयान्नृपइतिविषयसम्भ्यामन्मथविज्रस
पदेनान्वयान्नात्रपीनकृत्तयम् । चौपरस्परसमुच्चये । जगत्रयीभुवानिति
सामान्येनोक्तेपतिव्रतादिरहितानामितिज्ञेयम् । एवंनकानिशीत्वादाव
पिज्ञेम् । यद्वासन्मथश्रियैवेतिचकारमेवकारार्थेव्याख्यायद्वितीयंसमुच्चया
र्थेव्याख्यायपतिव्रतानामन्मथोयमितिनिर्भिलाषोविशिष्टीज्जसोजातः ।
अन्यासान्तं प्रतीच्छयापीतिद्वैविध्यमित्यनौचितीपरिहरणीया । वि
ज्जसोज्जान्तिहावयोरितिविश्वः । मननंमच्छास्त्राद्यान्यासजन्यंज्ञानंमया
तीतिमन्मथः । मूलविभुजादित्वारकः ॥ २६ ॥

निमीलनभ्रं शृजुपादृशाभृशानिपीयतंयस्त्रिदशीभि
रर्जितः॥अमूस्तमभ्यासभरंविमृण्वतेनिमेषनिःस्वै
रधुनापिलोचनैः ॥ २७ ॥

इदानींकनेषदेवनागमत्वाङ्गनानांकामविज्रसंश्लोकत्रयेणाह । निमीले
त्यादिना । त्रिदशीभिर्देवाङ्गनाभिर्योज्यासभरोऽभ्यासातिशयोनिमीलन
ज्रं शृजुपानिमीलनस्यनेत्रसङ्कोचस्यज्जंशोऽभावस्तंजुषतीतिनिमीलनज्रं
शृजुत्तयादृशातंनलंनिपीयसादरंदृष्ट्वाऽर्जितःकृतः । अमूखिदृश्यस्त
मभ्यासभरंनिमेषनिःस्वैर्निमेषदरिद्रैर्लोचनैरधुनाप्यद्यापिविमृण्वतेमकटय
न्ति । देवाङ्गनानांस्वतएवनिर्निमेषत्वंनलावलीकनेउपक्षीणमित्पुरमेक्षि
तम् । यदत्यन्तमज्यस्तंतत्कदापिनविस्मर्यते । त्रिदशीति पुंयोगलक्षणो
जातिलक्षणावादीष् ॥ २७ ॥

अदस्तदाकर्णिकलाढ्यजीवितंदृशोर्द्वयंनस्तदवो
क्षिचाफलम् ॥ इतिस्मचक्षुःश्रवसांप्रियानलेस्तुव
न्तिनिन्दन्तिहृदातदात्मनः ॥ २८ ॥

अदइति । चक्षुःश्रवसांनागानांप्रियाःस्त्रियोनलेनलनिमित्तमात्मनस्त
दृशोर्द्वयमितिपूर्वांस्तप्रकारेणइदामनसास्तुवन्तिस्मनिन्दन्तिस्मवाहती
तिक्मिदइदंनोस्माकंदृशोर्द्वयंतदाकर्णितंनलसाकर्णयतीत्येवंशीलंसत्फ

लादयजीविकेलोदयंजीवितयस्यफलजीवितमित्यर्थः । तद्वीक्षितं
नलंनवीक्षतेयंबभूतंसदफलंनिष्फलमितिपातालेस्थितत्वाज्जलाकार्णभवं
तिनतुवीक्षणम् ॥ २८ ॥

विलोकयन्तीभिरजस्वभावनात्रलादमुंनेत्रनिमील
नेष्वपि । अलम्भिममत्याभिरमुष्यदर्शनेनविघ्नले
शोपिनिमेषनिर्मितः ॥ २९ ॥

विलोकयन्तीभिरिति । मम्याभिर्मानुषीभिरमुष्यदर्शनेऽवलोकनेनिमेष
निर्मितोनेत्रनिमीलनरचितोविघ्नलेशोपिनालंभिनप्रापि । किंभूताभिर्मा
नुषीभिरजस्वभावनाबलादजस्वनिरन्तरयाभावनावासनाचिक्रमंघातद्वशा
दमुंनलंनेत्रनिमीलनेष्वपिनेत्रसङ्कोचेष्टपिप्तसुविलोकयन्तीभिःपश्यन्तीभि
र्योहियंस्मरतिसनेत्रगोचराभावेपितमेवपश्यति । मम्याभिरितियोपपत्त्वा
नूनकीष्ट । अलम्भीत्यत्रलभेष्टेत्यनुवृत्तौविनावाचिगणमुल्लोरितिननु ॥२९॥

न का निशि स्वप्नगतंददर्शतंजगादगोत्रस्खलिते
चकानतम् । तदःस्मताध्यातधवारतेचकाचका
रवानस्वमनोभवोद्ववम् ॥ ३० ॥

वृद्धार्णोपतिप्रताप्यतिरिक्तामांसर्वासानपिमुग्धादिक्रमेणनलेऽनुराग
माह । नेति । काक्षीनिशिरात्रीस्वप्नगतंस्वप्नप्राप्तंनलंनददर्शोऽपितुस
र्वापि । काचगोत्रस्खलितेनामव्यत्ययेनानज्जाक्षीतंनलंनजगादाऽपितुस
र्वापि । अपरंतरेसंभोगेतदात्मताध्यातधवातस्यनलस्यात्मास्वरूपयस्यत
स्यभावसातानलस्वरूपेणध्यातोचवःप्रियोययासाष्टंबभूतासतीकावास्वम
नोभवोद्ववंस्वस्यमदनोद्भूतिंनचकारापितुसर्वापि । खप्रियोनलंभावंक
त्वारैरेहृत्यर्थः । क्रमेणमुग्धादीनांनलेचितासङ्कोदर्थितः । बह्व्योयुषत
योनलमेवस्वप्नगतंददृशुरित्यर्थः । नामगोत्रकुलंगोत्रंगोत्रस्तुधरणीधरइति
यादवप्रकाशः ॥ ३० ॥

प्रियास्ययोग्याहमितिस्वमीक्षितुंकरेतमालोक्यसु
रूपयाकृतः । विहायभैमीमपदपंधाकयानदर्पणः
आसमलीमसःकृतः ॥ ३१ ॥

इदानीमन्यस्त्रीणां तदयोग्यत्वमिति पादनपुरःसरमैमीप्रसङ्गं करोति ।
 श्रियेति । कयासुरूपयाञ्चान्यामैमीविहायत्यक्त्वादर्पणञ्च दशैः श्वासमली
 मसः श्वासेन मुखवापुनामलिनो न कृतीऽपितुमैमीऽतिरेकेण सर्वाभिरपि क
 तो योग्यत्वात् । किंभूतो दर्पणस्तं संचित्रादाश्रालोक्य विचार्य स्वकात्मानम
 पीतीक्षितुमवलोकयितुं करे हस्ते घृतः । इतीति किंश्रियाशोभयाऽस्य न
 लस्याहंयोग्यासदृशीस्यामिति काकुः । किंभूतया कयाऽपि दर्पयागतगर्वया त
 नालोक्यगतगर्वयेति बान्धवः शिष्टप्रयोगात् । ज्योत्स्ना तमिच्छेति मलीमसो
 निपातितः ॥ ३१ ॥

यथो ह्यमानः खलु भोगभोजिना प्रसह्य वैरीचनिज
 स्य पत्नम् । विदर्भजायामदनस्तथामनो न लाव
 रुद्धं वयसैव वेशितः ॥ ३२ ॥

नलेमैमीमनोभिलाषमाह । यथेति । वयसापक्षिणागरुडेनैवो ह्यमा
 नः प्राप्यमानो मदनः प्रद्युम्नः प्रसह्य बलात्कारेण वैरीचनिजस्य पत्नं बलिपु
 त्रस्य बाणस्य शोणितपुरं नगरं यागरुडेनैव प्रवेशितस्तथा वयसैव तारुण्येनै
 व विदर्भजायादनयन्त्यामनः कर्मप्रसह्य शैशवसमयकान्त्वामदनः प्रवेशि
 तः खलु वाक्यालङ्कारप्रसिद्धौ वा । किंभूतेन गरुडेन भोगभोजिना भोगं स
 र्पेशरीरं मुकुटस्य वंशीलस्तेन तारुण्यपक्षे भोगं सुखं मुकुटं भोजयति वा तच्छी
 लेन । किंभूतं पत्नमनलेनाग्निनाऽवरुद्धं समंततो व्याप्तं मैमीमनः पक्षेन ले
 न संबद्धमाक्रान्तं चित्रादीदृष्टं श्रुतं नलं मनसि निधाय कामपीडिता जातात्य
 र्थाः । कामः कीदृक् तारुण्यचिन्हैरुह्यमानस्तर्कसाधः । प्रसह्येति हठार्थेऽ
 व्ययम् । पक्षे सहेत्यम् । बाणासुरकन्याविवाहेऽनिरुद्धे श्रीकृष्णपुत्रे वाणे
 नावरुद्धे नारदवधनाद्वलरामसहितः श्रीकृष्णो गरुडमारुह्यानिरुद्धभोजना
 र्यं शोणितपुरं गत इति विष्णुपुराणम् । भोगीति पाठे भोगिनः सपां भोग्यु
 क्तान्विलासिनश्चेति । खगवाल्यादिनोर्वय इत्यमरः ॥ ३२ ॥

नृपेनुरुपे निजरूपसंपटादिदेशतस्मिन् बहुशः श्रुतिं
 गते । विशिष्यसाभीमनरेन्द्रनन्दिनीमनोमवाज्ञै
 कवशंवदमनः ॥ ३३ ॥

तसेवप्रकारमाह । नृपइति । सामीभन्तरेन्द्रस्यनन्दिनीदमयतीतस्मि
नृपेनलेमनोविशिष्यान्धकीन्यःसकाशादतिशयेनान्यनृपेन्यशकृष्यवादि
देशनिदधी । किंभूतैरूपेनिरूपसंपदांस्वकीयसीन्दर्याधिक्यानामनु
रूपेयोग्ये तथाबहुशीनेकवारंश्रुतिश्रवणगोचरंगतेप्राप्ते । किंभूतमनोम
नोमवस्यकानस्याज्ञायायंकुसुख्यंशंवदं प्रयशंकासाक्षाकारकमित्यर्थः । न
दनायत्तत्वाकल्यवसंलग्नमित्यर्थः । रूपम्भसंपदश्चेतिवा । बहुशइति
सहस्यैकवचनादितिशब् । नन्दिनीति नन्धादित्वाङ्ग्युः । वशंवदमिति
प्रियवशेवदःखम् । अरुद्विषदजन्तस्येतिमुन् ॥ ३३ ॥

उपासनामेत्यपितुः स्मरज्यतेदिनेदिनेसाश्रयसरेषु
वन्दिताम् । पठत्सुतेषुप्रतिभूपतीनलंविनिद्रो
भाजनिशृण्वतीनलम् ॥ ३४ ॥

उपासनमिति । सामैनीस्वावसरंत्यक्तादिनेदिनेप्रतिदिनंपितुरुपास
नासेवानेत्यागत्यवन्दिनामवसरेषुसमयेपुरज्यतेस्माऽनुरक्ताबभूव तेषामव
सरमलाकर्षणसंभवादित्यर्थः । तदेवाह । तेषुवन्दिषुप्रतिभूपतीनमन्यान्राजः
पठत्सुतेषुतिपूर्वकंबदत्सुराहसुसामैनीनलंशृण्वतीसतीअतमत्यर्थविनिद्रो
नाऽजनिवत्पुलकाजाता । श्रवणानुरागःसात्विकीभावश्चदर्शितः । उपासने
तिव्यासश्रन्येतिमुष् । रज्यतइतिस्वरितेसोदैवाधिकेस्वरज्जेरूपम् । भूप
तीनप्रतीतिलक्षणकर्मेप्रवचनीयत्वाद्द्वितीया । विनिद्रोनेतिनष्टंभाव
न्तंवा । अजनीतिदीपजनेतिकर्तरिचिण् । जनिवध्योरितिनिषेधाद्भुञ्ज
भावः ॥ ३४ ॥

कथाप्रसङ्गेपुमिधः सखीमुखान्तृणपितन्ध्यानलना
मनिश्रुते । द्रुतंविधूयान्यदभूयतानयामुदातदाक
र्णनसचजकर्णया ॥ ३५ ॥

कथेति । मिधःपरस्परंकथानुपङ्गेषुसखीमुखान्तृणपिपिषयेनलमात्रि
तन्ध्यादमयन्त्याश्रुतेसतिअनयामैभ्यामुदाहर्षेणतस्यनलनाम्राफर्षणेअ
वशीसज्जीतत्परौकर्णायस्याएवविधयाअभूयतआतंकिंपुनर्वाच्यंनलनृपव
र्णनेसज्जाकर्णत्वम् । किंकृत्वाअन्यत्कथान्तरंकार्योन्तरंवाद्रुतंक्रटितिधि

धूयपरित्यज्यतमयिस्त्रेहानसराजकथाएवकथयन्तीतिज्ञात्वेत्यर्थः । त
स्येतिविरहव्यथाकृशत्वम् । अभूयतमावेयगात्मनेपदे ॥ ३५ ॥

स्मरात्परासोरनिमेषलोचनाद् विभेमितद्विज्जमु
दाहरेतिसा । जनेनयूनस्तुदतातदास्पदेनिदर्शनं
नैषधमभ्यषेचयत् ॥ ३६ ॥

स्मरादिति ॥ सानैनीइतिपूर्वोक्तेनविन्यासेनयूनस्तुरुगान्स्तुवताजने
नसत्प्यादिनाप्रयोज्येननैषधंनलंतदास्पदेमदनस्थानेनिदर्शनंदृष्टान्तमन्य
षेचयत्स्थापयामास । इतीतिकिंहोजन परासोःपरागताश्रयःप्राणाःय
स्यतस्मान्मृतादतएवानिमेपलोचनान्निमेवरहितनेत्रात्स्मरात्क्रान्नादहं
विभेति । तत्तस्माद्विज्जमन्यदृष्टान्तमुदाहरणंदेदितितेजनेनपृष्टेसतिन
लंदृष्टान्तेनस्थापयामास । असौराजाकामोपनइतिजमोयंकंचनसौतित
दाभैम्याज्ञयाक्रान्तमुपमानम्यक्तानलमुपमानंकरीतीत्यर्थः । अन्यस्योप
मानस्याभावात्तलमेवदृष्टान्तंजनीददातीत्यर्थः । तस्मात्स्मराद्विज्जमि
त्येकंपदंवा । देवत्वादनिनेपत्वंनृतत्वेनोत्प्रेक्षितम् । नृतस्वराजादेः
स्थानेऽन्योभिषिष्यते । स्मरादिति भीत्रेत्यपादानम् । आस्पदइतिआ
स्पदंप्रतिष्ठायामितिसाधु । नैषधमिति निषधानासयमितिसंबन्धमात्रे
णप्रकरणादिनाचस्वस्वामिसंबन्धाधिगतिः । निषधानाराजेत्यर्थैतज्जनपद
लक्षणाजीवाधकीनादित्वात्सुरुनादीतिष्येनैवध्यइतिस्यात् । अन्यषेच
यदित्यत्रप्राक्सतेतिषत्वम् ॥ ३६ ॥

नलस्य पृष्ठानिषधागतागुणान्मिषेण दूतद्विजव
न्दिचारणाः । निपीयतत्कीर्तिकथामथानयाचि
रायतस्येविमनायमानया ॥ ३७ ॥

नलस्येति । अनयानैम्यानिषधागतानिषधदेशादागतादूतद्विजवन्दि
पारणाद्वारविप्रस्तुतिपाठकादेशान्तरञ्जमणजीविनोनलस्यगुणान्सौन्द
र्यादीन्भवतांदेशेकीराजाकीदृग्गुणः कथंप्रजाःपालयतीतिमिषेणश्वाजे
नपृष्टा अथप्रज्ञानन्तरंतत्कीर्तिकथानिपीयनलयशोवर्णनसाकर्णयानया
भैम्याचिरायविमनायमानयाअहृष्टचित्तयादुर्मानायमानयातस्येस्थितम् ।

इदं गुणो राजा मया कथं लक्ष्यत इति विमनस्कता । अकारप्रक्षेपेणा विमना
यमानयाजातं चिरकालमाकर्णयन्त्यैव स्थिरचित्तया जातमिति वा व्याख्येय
म् । तत्कीर्तिसु धामिति पाठः । चिराय निपीयेति वा संबन्धः । अंकधितं धेति
द्विकर्मकत्वात् प्रच्छेदप्रधाने कर्मणि निष्ठातया अभिहितस्त्वान्न द्वितीया चार
णा इति । गुणानिति न लोकेति वष्टीनिषेधाद् द्वितीया । तस्य इति भावे त
त् पक्षे निपीयतस्य इत्यत्र मुखं व्यादाय स्रपितीति वतुल्यकाल एव ल्यप् । वि
मना इवाचरतीति कर्तुः क्यङ्सलोपश्चेति सलोपः । अहत्सर्वधातुकेति दी
र्घः । हित्वा ष्छानच् ॥ ३७ ॥

प्रियं प्रियाञ्चन्निजगज्जयिप्रियो लिखाऽधिलीला
गृहभित्तिकावपि । इति स्मसाकास्यरेण लेखितं
नलस्य च स्वस्य च सख्यमीक्षते ॥ ३८ ॥

पूर्वं श्लोकपञ्चकेनैव्यानलव्रजानुरागप्रतिपाद्योद्दामानिषिष्यमादौ दर्शानुरागप्रतिपादयति । प्रियमिति । साभैनीइतिस्वाज्ञयाकारुण्येणकुशलेनलिपिकर्त्रा प्रयोज्येनलिखितंनलस्यस्वस्यात्मनश्चसर्व्वरूपसाम्यमीकतेसंप्रयतिस्म । इतीतिकिंहेकारुवरत्नमथिलीलायुहमिसिलीलायुहंकीडापुहंतस्यमितौबिभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । प्रियंनायकंप्रियांनायिकांबोभौकावपिअनिर्विद्वन्मानमीलिख । किंभूतौभिजगज्जयिष्यौत्रयाणांजगतांसमाहारस्त्रिजगत्तज्जयतीत्येवंशीलाश्रीःशोभाययोजनंरज्यानामानेवसुन्दराविति । जगज्जयतीत्यत्रजिदिति इतिहमौर्णवद्भावः ॥ ३८ ॥

मनोरथेन स्वपतीकृतं नलं निशिक्खसान् स्वपतीस्म
पश्यति । अदृष्टमप्यर्थमदृष्टवैभवात्करोति सुभिर्ज
नदर्शनातिथिम् ॥ ३९ ॥

मनोरथेति । स्वपतीनिद्राणां सभैसी मनोरथेन वाञ्छया स्वपतीकृतम
स्वपतीकृतरवमाणेश्वरीकृतं लंका निशिक्षां रात्रौ न पश्यति स्म अपितु सर्व
स्यानपि । दिवादृष्टस्वप्ने दर्शनात् कदाप्यदृष्टस्य कथं दर्शनमित्यर्थे हेतुमा
ह । अदृष्टमिति । सुप्तिः स्वप्नः कदाचिद्दृष्टमर्थवस्तु अदृष्टवैभवाद् धर्माथ
नैसामध्यां जनदर्शनातिथिं जनदर्शनगोचरं करोति यददृष्टं स्वप्नेऽन

नुभूतंकदापिनेतिन्यायेनजन्मान्तरेस्थानान्तरानुभूतंसमुत्पन्नसंस्कारमस्मि
ज्जन्मनिश्रद्धमप्यर्थेनार्थमावेवदर्शयतइतिभावः । चित्रादौनलदर्शने
सत्यपिसाक्षात्तद्दर्शनाभावाद्दृष्टत्वोक्तिर्युक्ता । साक्षाच्चित्रेतरास्वप्नेतस्य
स्याद्दर्शनं द्विषेति ॥ अत्रतूत्तरंप्रकारद्वयम् ॥ ३८ ॥

निमीलितादक्षियुगाच्चनिद्रयाहृदोपिबाह्येन्द्रिय
मौनमुद्रितात् । अदर्शिसङ्गाप्यक्रदाप्यवोक्षितोर
हस्यमस्याः समहन्महोपतिः ॥ ४० ॥

निमीलितादिति । निद्रयैवसुषुप्त्यैवकनहीपतिर्नलोभैस्या महद्दहस्य
मदर्शिदर्शितः । किंभूतः कदापिजाग्रत्स्वप्नावस्थयोरपिपुण्यंरूपत्वेनावी
क्षितोऽदृष्टः । किंकृत्यानिमीलितान्मुद्रितादक्षियुगान्नेत्रद्वयात्सङ्गो
प्यसंयम्यगोपायित्वातथाबाह्येन्द्रियमौनमुद्रिताद्बाह्येन्द्रियस्यैवमौने
मस्यविषयग्रहणाभावेनमुद्रितादूपलक्षणास्वविषयग्रहणशक्ताहृदोपि
नसोपिवंगोप्यक्षियुगमनसोरपिज्ञातुमदत्त्वापीतियावत् । चशब्दाव
प्येत्यसमुच्चये । महारहस्यत्वेननिरतिशयानन्दात्मरूपत्वेननिद्रयाजै
भ्येसाक्षात्प्रदर्शितइत्यर्थः । ननुसुषुप्तौमनसोप्यध्यापारश्चेतर्हिज्ञानकथन्
सञ्चते । स्यप्रार्थनांवाग्येन्द्रियग्राह्यत्वाभावाद्वाह्यत्वाभावेसुखादिप्र
काभांवाभावादाज्यन्तरत्वाभावेपिश्रद्धसहकृतकेवलाविद्यावृत्तिरूपसुषु
प्तिविषयत्वस्ययुक्तत्वादात्मनयवतत्रादृष्टत्वाज्जात्मरूपेक्षमित्यस्फुरणोपप
त्तेः । ग्रहणलक्ष्यमैस्याञ्जनुरक्तत्वात्तत्प्राप्तिंविनाविषयमात्रस्यापि
रागसंभवात्सुखासंभवाद्बोधानन्तरम्मुखमहमस्वाप्संनकिंचिद्वेदिपनि
त्यनुसन्धानस्य उद्भावाकालविषयत्वमनरेणैवमनुसन्धानस्याऽयुक्तत्वात्सु
षुप्त्यवस्थावशात्सनलक्ष्यमननिरतिशयानन्दात्मरूपत्वेनस्फुरितइतिबो
धानन्तरंतयाज्ञातमितिभावइतियथाकथंचित्सुषुप्त्यवस्थाव्याख्येया । ए
वंपथाकमंश्लोकरत्रयेणावस्थात्रयेपिनलताज्ञात्कारीवर्णितः । वालत्वा
दतिगूढत्वाज्जविषयस्तदनुरागः केनापिनज्ञातइति तरुप्रमहारहरयत्व
म् । ध्यास्यानान्तरण्यपूर्वस्निग्धोकोस्वप्नावस्थोक्तंसनोरथेतिश्लोकेनम
नोरथेनलःपतिःकृतान्तत्रैवस्वप्नावस्थायांदृष्टंनलंप्रतिस्थयमेवाह । नि
मीलितादिति । हेनलसप्रसिद्धदृष्टवंपतिःन्यामवदतिप्राथम्यायातिह ।

अथान्मस प्रसिद्धस्तु पुराणादौमैनीपतिर्नलएवन् त्विन्द्रोदयइति इन्द्रादि
परित्यागेन तस्यैव प्रार्थनायां संबोधने हेतुमाह । यतोऽक्षियुगादहो विभीत
को निवासोऽस्यास्तीति अक्षि अक्षि च तद्गुणं कलियुगं तस्मादपि बाह्यो मि
त्रः । अथोप्यर्थः । किंभूतादक्षियुगान्निद्रयानिद्रा लब्धेनाज्ञानेन निमीलि
तात्तिरोहितादध्याप्तादित्यर्थः । तथाऽहदोऽज्ञानिजहाम्मूर्खादित्यर्थः ।
तस्मादपि बाह्यो मित्रः । किंभूतादहदहन्न्द्रियस्य बाह्यपक्षमौनं व्यापारा
भावस्तदेवमुद्रारवंभावो यस्य परस्मैतौ मूकादित्यर्थः । तल्लक्षणमावे स ह
जान्मदृशः स्वदुर्नये परदोषेक्षणदिव्यचक्षुषः ॥ स्वगुणोद्गिरो मुनिव्रताः प
रवर्णयद्दृष्टे साधव इति । तथा हेरहस्यम रहस्याऽत्यन्तगोप्यानां स्त्री
यं स्य तथा हेमहन्नामार्हयेषु संबोधनेषु पदत्रयहेतुर्न्यायं योज्यम् । किं
भूतस्त्वन्दर्शितं सङ्कोचिषुं पश्यन्तीत्येवंशीला अदर्शिनो विष्णुभक्तास्तैः सह स
ङ्कोचमैत्रीयस्य । पुनः किंभूतः । अकदाप्यवीक्षितो न कनकदुःखं दापय
न्तीत्येवंशीला अकदापि न स्वयंदुःखं ददति दापयन्ति चैवंशीला दृष्टास्तै रक
दापि भिरवीक्षितो न दृष्टस्तं गादिरहित इत्यर्थः । अतएवं न ही सर्वदोस्त
ववान्त्याश्रितिन्यनपुंसकानां ध्यातुं स भैनीति ज्ञातव्यम् । यद्वा कश्चन क
श्चैचिदाशिषं ददत् प्रार्थयते स त्वं महीपती राजा स्वानवेति प्रार्थनायां लिङ् ।
यद्वा राजानं प्रार्थयते न ही पतिस्त्वं प्रसिद्धः स्याः । अन्यत्पूर्ववत् । दनय
न्ती संबोधनप्रदानविशेषणपदानिसंज्ञानायां निष्ठातव्यानीत्यलम् ॥ ४० ॥

अहो अहो भिर्महि माहि मागमेप्यभिप्रपेदे प्रतिलां
स्मरार्दताम् । तपतु पूर्त्ता वपि मे दसां भरा विभाव
रीभिर्विभरां बभूविवरे ॥ ४१ ॥

अहो इति । अहोभिर्दिवसैः कर्तुं मिहिं सागमेपि हेमन्तौ वपि स्मरार्दि
तां न्दन् पीडितां भैनीं प्रतिलाङ्गीकृत्य माहि मादौ व्यभिप्रपेदे प्राप्तं विभावरीभीरा
त्रीभिस्तपतु पूर्त्ता वपि निद्रा घेतुं भरेपि मे दसां भरां न ज्जाबाहुत्यलक्षणायां स्थू
लत्वं विभरां बभूविवरे धृतम् । हेमन्तौ दिनानि द्रव्यानि रात्रयो महत्यो गी
मेभिर्दिनानि महान् रात्रयो रपाविरहितत्वादतिवाहितुमशक्यत्वात् तां
प्रति विपरीता जाता इत्यर्थः । अहो विमित्रमित्यर्थः । अहो इत्योदन्तत्वा
दमृग्यम् । विभरामित्यत्र भीद्रीत्यामृग्यम् ॥ ४१ ॥

स्वकान्तिकीर्तिव्रजमौक्तिकस्वजः श्रयन्तमन्तर्घट
नागुणश्रियम् । कदाचिदस्यावपुधैर्यलोपिन न
लोपलोकादशृणोद्गुणोत्करम् ॥ ४२ ॥

इदानीं नलस्थापितस्यामनुरागमाह ॥ स्वकान्तीति । कदाचित्कस्मिंश्चि
त्समयेनलोपिलोकाह्लोकमुखादस्यमैम्यागुणोत्करंसौन्दर्यादिगुणसमूहम
शृणोत्किंभूतंगुणोत्करंसुवधैर्यलोपिनंतरुधैर्यलोपनशीलंतथास्वेतिस्व
स्यामैम्याः कान्तिकीर्तिव्रजः सौन्दर्यविषयोयशःसमूहः सयवशुभ्रत्वान्मी
क्तिकस्वह्मौक्तिकमालातस्याश्रन्तर्घटनानलसमसियाघटनासंबन्धस्तस्यै
गुणश्रियंदोरकशोभांश्रयत्तंकुर्वाणंगुणोत्करणेनलचेतसितत्कान्तिकीर्तिर्गु
न्मितेन्यर्थः । मालायाश्च नर्घटनार्थंदोरकोभवति । यद्वास्वस्यनलस्यत
द्योगेननलरामणीयकानुरुपोमैमीगुणसमूहइतिभावः । मौक्तिकमिति वि
नयादित्वात्स्वार्थेठक् । लोकादितिहेतौपण्वनी ॥ ४२ ॥

तमेवलुब्धवात्रसरन्ततः स्मरः शरीरशोभाजयजात
मत्सरः । अमोघशक्त्यानिजयेवमूर्तयातयावि
निर्जंतुमियेषनैषधम् ॥ ४३ ॥

तमिति ॥ ततोमैमीगुणश्रवणाननारंस्मरः कान्तमेवाऽवसरंप्रस्तावंल
ब्ध्वातयामैम्या कृत्वा नैषधंनलंविनिर्जंतुंपराभवितुमियेषरेच्छत् । उत्प्रेक्ष
ते । मूर्तयाशरीरिययानिजयास्वकीययाऽमोघशक्त्येव । यतः स्वशरीरस्य
याशोभात्तयाजयस्तेनजातोमत्सरः कोधोयस्येति । पराजयेच्छायाः कार
णंजातकोधोवैरीकमप्यवसरंप्राप्यशक्त्यायुधः सन्वैरिणंपराजेतुंप्रक्रमते ।
शामेति भिदादिगणेनिपातनात्साधु ॥ ४३ ॥

अकारितेनश्रवणातिथिर्गुणः क्षमाभुजाभीमन्
पात्मजालयः । तदुच्चधैर्यव्ययसंहितेषुणास्मरेण
चस्वात्मशरामनाश्रया ॥ ४४ ॥

अकारीति । तेनक्षमाभुजारान्नालेनभीमन्पात्मजालयोभीमन्पकन्याया
आलयः स्थानाद्याश्रयोपम्यसंबन्धूतोऽगुणः सौन्दर्यादिः श्रवणातिथिः श्रवण
गोचरोऽकारिरुतआकर्षितहन्यर्थः । आदरातिशयापूर्वत्वसूचनायाति

धिपदं स्मरेणापि गुह्यः प्रत्यन्वां स्वात्मशरासनाश्रयः स्वात्मनो यच्छरासनं धनुः
 क्षदाश्रयआधारः स्थानं यस्यैवं भूतोऽकारि । किंभूतेन तस्य न लब्धोऽप्यमुत्क
 ढं येनैतस्य व्ययो नाशस्तस्मै संहितो धनुष्यारोपित इषु येन यदैव भैनीगुणश्रवणं
 आतंत देवतस्य मदनपीडा जाताति नावः । अस्तु त्वकालद्योतनार्थे वा । शो
 भनंदुर्दयदात्मशरासनमिति वा ॥ ४४ ॥

अमुष्यधीरस्य जयाय साहसी तदाखलु ज्यां विशि
 खैः सनाथयन् । निमज्जयामास यशसि संशये
 स्मरं खिलोकी बिजयार्जितान्यपि ॥ ४५ ॥

अमुष्येति । स्मरं खिलां लोकाणां सनाहारं खिलोकी तस्या विजयेनाजितानि
 तानि संपादितानि पियशां चिकीर्षाः संशये सन्देहे निमज्जयामास खलु संभाव
 नायां त्रैलोक्ये जिते पियद्येन जेतुं न शक्यामितर्ह्येकस्य ऽजयेन सर्वापि कीर्तिर्ग
 मिष्यतीति शक्यानि न वेति सन्देहः । किंभूतः स्मरस्तदाधीरस्यामुष्यनलस्य
 जयाय विशिखैर्बाणैर्न्यासनाथयन् सनाथां कुर्वन् योजयन् नित्यर्थः । यतः सा
 हसी हिताहितानपेक्षं यत्कर्तव्यं तत्साहस्यं तद्दानं ऽविसृज्य कारीत्यर्थः । विशि
 खैरिति धीरस्यैकेन जेतुमशक्यत्वाद्बहुत्वम् । त्रैलोक्यापेक्षया ऽस्य अतिधी
 रत्वमुक्तम् । बिजयार्जितानीति पाठः साधीयान् । जयायेति तुमर्थादिति
 चतुर्थी । निमज्जयामासेति सत्त्वेः सकारस्य फलाजशुभशीतिषोदकारस्त
 स्य भृज्जतीनामिति निर्देशाच्चुत्वम् ॥ ४५ ॥

अनेन भैर्माघटयिष्यतस्तथा बिधेरवन्ध्येच्छ्रुत
 या व्यलासितत् । अमेदितस्तदृगनङ्गमार्गैर्यद
 स्य पौष्पैरपि धैर्यं कञ्चुकम् ॥ ४६ ॥

अनेनेति । अस्य नलस्य तत्प्रसिद्धं तादृग्दुर्मेष्टमपि धैर्यमेव कञ्चुकं पीप्लैः पु
 ष्पैरपि अनेनङ्गमार्गैः कामवाणैर्यदस्मादभेदि विदारितं तस्मात्तथाव
 त्यसाद्यै न्यमिलाषां द्वादपरित्याजनप्रकारेणा नेन लेन जैर्माघटयिष्यतः
 सङ्गमयिष्यतीति धैर्मेष्टाणोऽवन्ध्येच्छ्रुतया अवन्य्यासफलाद्भ्रामनोरयो
 यस्य तस्य भावस्तनासफलेच्छ्रुता तया व्यलासि विलसितमिति कवितर्कः । त
 तादृगनङ्गमार्गैरित्येकं वापदतैः पञ्चसंख्यतया प्रसिद्धैरलपि तादृग्भ्रमशति

सदुद्भवैः कामवाचैरिति । अङ्गु रहितस्यापि पुष्पैर्वा र्णैर्वा कञ्चुकैः ।
मूर्तस्यापि वस्तुनोपदि दारणं तद्गुरुसफलं च्छतायायवविलासं हतियतदोः
क्रियाविशेषश्चन्द्रा असंभावितमपि विधीयते न त्वेवेति भावः । व्यसासी
ति भावेचिह्नम् । अनेदीतिकर्मणि कर्मकर्तारिवाचिह्नम् । पीप्यैरिति मेदविव
क्षायां सवन्धेऽणुस्वायेवा ॥ ४६ ॥

किमन्यदद्यापि यद्वृत्तापितः पितामहोत्रारिजमा
अयत्यहो । स्मरंतनुच्छा यतया तमात्मनः शशा
कशङ्के सनलङ्घितुं नलः ॥ ४७ ॥

धैर्यमङ्गुनेवाह । किमन्यदिति । यस्य कामस्यास्त्रैर्वा र्णैः सापितः पिता
महोत्राद्यापि वारिजं कमलनाश्रयति । अहोत्राद्यर्थः । बहुपित्रं क्त्वा
कामं संतप्तः । यः स्वपितामहस्य तिवृद्धमतिपूज्यं च शस्त्रैः पीडयतीति सीन्मं
पीडयतीति किं वाच्यम् । स्वभावसिद्धं कमलासनत्वं कामसंतप्तत्वे नोत्प्रेक्षि
तम् । लोभोत्प्रेक्षा । संतप्ताः शीतलनाश्रयन्ते ऽतएव वारिजपदम् । अन्यस्मा
नस्यास्त्रिणोमीयं तत्राह । शङ्क इति । मलआत्मनः स्वस्य तनुच्छा यतया
शरीरसात्येनेव । यद्वा तन्वीच्छायां शोभायस्य तस्य भावस्तत्तातया विरहश्च
थाजनि तल्लानशोभतया तं स्मरं लङ्घितुं चेत्तुं न शक्यम् । यद्वा आत्मनः सकाशा
त् कालस्य तनुच्छायाऽल्पशोभत्वेन चेत्तुं नाशकदऽपितु शशाकैव तस्याल्पका
लित्वात्मनोऽपि कालित्वमेव जय इत्यर्थः । पूर्वस्तस्यातिशयितधैर्येव
येयित्वा तलाशकथनं विप्रलम्भप्रोषार्थम् । लङ्घितुमिति शक्यो गे तुमु
न् ॥ ४७ ॥

उरोभुवाकुम्भयुगेन जम्भितं नवोपहारेण वयस्कृते
न किम् । त्रपासरिदुर्गमपि प्रतीर्य सानलस्य तन्वीह
दयं विवेश यत् ॥ ४८ ॥

उर इति । सातन्वीरुशङ्खी स्वस्वपत्रैव सरित्तीति स्यादुर्गं प्राकारपित्र
पासरिदेव दुर्गं वा प्रतीर्य नलस्य हृदयं हृद्वेशप्रविष्टम् । यद्वा नलस्यैव त्र
पासरिदुर्गं लदुरोभुवावद्वृत्तलज्जेन कुम्भयुगेन कुपकलाशयुगेन जम्भितं विल
सितं किमुत्प्रेक्षायाम् । किं नूतेन नवोपहारेण नवनूतन उपसमीपगतौ हा

रोमुक्ताहारोयस्यनवउपहारउपायनंतदूपेखवावयसायीवनेनकृतं वयरकृतं
तेनेतेनलज्जाऽन्यक्कासंपश्यीवनामैसीध्यातेत्यर्थः । अन्यपि कुम्भकारकृत
मुपद्वीकितकुम्भद्वयं वससिनिधायजलदुर्गकीर्त्तौ प्रियसङ्केतं गच्छति । यच्छ
ब्दोऽप्यर्थः । सातः अपितरोमुवाकुम्भयुगेन त्रपासरिदुर्गमपि प्रीर्यनलस्य
हृदयमपि विवेश किमिति वितर्कइति वाऽन्वयः । किंभूतं दुर्गं जृम्भितमत्युच्च
मित्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् । उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदेत्यमरः ।
सरोमुवेति भाषितपुंस्कत्वेन नुमभावः । कुम्भयुगेनेति कर्तरि तृतीया ॥ ४८ ॥

अपह्नुवानस्य जनाय यन्ति जामधीरतामस्य कृतं
मनोभुवा । अधोधि तज्जागरदुःखसाक्षिणी निशा
चशय्याचशशाङ्गकोमला ॥ ४९ ॥

अपेति । मनोभुवा कामेनास्यनलस्य यदनिर्वाच्यं कृतं तज्जिशारात्रिः शय्या
स्तरां चाधो धिजानातिस्म । किंभूतस्यास्य जनाय लोकाय निजां स्वकीयां स
धीरतामर्थेन पदह्नुवानस्य गोपायतः । किंभूतानि शाश्वत्याचयतो जागरदुः
खसाक्षिणी साक्षादीकृते साविदुषीत्यर्थः । तज्जागरत्येकं वापदम् । तथा शशा
ङ्गकोमला चन्द्रेण मनोहरा शशस्य सृगविशेषस्याङ्गुलसङ्गस्तद्वत्सुहीचन्द्रव
न्नमोहरावाचन्द्रेण कर्पूरप्रक्षेपेण मनोहरावाचान्ध्रीरात्रिरिति दुःखत्वाज्जा
गरदुःखसाक्षिणी शय्याचात्मनि विरुण्ठनेन रात्रि शय्याऽतिरेकेण केनचित्
द्विरहदुःखं न ज्ञातमिति भावः । जनायेति स्नापह्नुङ्ङिति संप्रदानत्वम् ।
अधोधीति दीपजनेति कर्तरि चिण् । निशेति कथं त्यक्ता इलक्ता द्वाटाप् ।
शय्येति संज्ञायां सनजनीति क्यपि अयङ्ङीत्ययङ् ॥ ४९ ॥

स्मरोपतप्तापिभृशं न सप्रभुर्विदर्भराजं तनयामया
चत । त्यजन्त्यसूज्जर्म च मानिनोऽवरं त्यजन्ति न
त्वेकमयाचितव्रतम् ॥ ५० ॥

स्मरेति । भृशं स्मरोपतमोपि अतिशयेन कामपीडितोपि सनलो विदर्भराजं
विदर्भदेशाधिपं भीमतनयां कन्यां नायाचत यतः प्रभुः सनर्थोऽभिमानोति य
वत् । कामपीडितः सकथं नयाचितवानित्यत आह । मानिनोऽभिमानिनः पु
रुषाः शर्मसुखं तथाऽसूज्जर्म प्राहानऽपित्यकन्ति । एतद्वयं तेषां वरमल्पमिदं

मेकसद्वितीयप्रधानमयाचितव्रतमयाचनकूपं व्रतं नैवत्यजन्तीत्यर्थः । एतद्वरं नविद्यतेवरं श्रेष्ठं यस्मादतिश्रेष्ठमित्यर्थः । पाठः स्यादर्थः स्यात्तृतीय इत्यारम्भपदस्य पूर्वमन्वयः । यद्वाचकारस्तुत्यकातिशयोक्त्यर्थः । शर्मयथा भवति तथाऽसूनपित्यजन्तिसुखेनत्यजन्तीत्यर्थः । वरं श्रेष्ठमिति व्रतविशेषणं वा । विदर्भराजेति राजा हृदयसिद्धिः । याचिद्विकर्मकः । दैवादृतेवरः श्रेष्ठे त्रिपुङ्गीयेन नाकप्रियमित्यन्तरः ॥ ५० ॥

मृषाविषादाभिनयादयं क्वचिज्जुगोपनिःश्रासत
तिविद्योगजाम् । विलेपनस्याधिकचन्द्रभागता
विभावनाच्चापललापपाण्डुताम् ॥ ५१ ॥

सूचेति ॥ अयं नलोऽक्षित्कस्मिंश्चिद्वस्तुनिविषये मृषाविषादाभिनयात् सङ्कलुगतमिति निमित्त्याख्येदप्रकटनाद्वियोगजां विरोधजनितानिःश्रासततिं निःश्रासपरंपरां जुगोपतिरोचते स । तथा विलेपनस्य चन्द्रनस्याधिकचन्द्रभागः कर्पूरांश्चोयस्मिंस्तस्य भावस्तसात् स्याविभावनाच्चापनात् प्रकटीकरणाद्वियोगजां पाण्डुतां चापललापाद्यचन्द्रनस्योर्कपूर्वोधिको जातस्तेनाङ्गपाण्डुत्वं तत्त्वन्त्यत्कारणमिति । विषमतीतिविषादः शिवस्तस्याभिनयान्निश्वासानुपदं शिवशिवेति नानोच्चारणाद्वा जुगोप । चनसारश्चन्द्रसंज्ञः कर्पू इत्यन्तरः ॥ ५१ ॥

शशाकं निह्नीतुमयेन तत्प्रियामयं यभापे यदलीक
वीक्षिताम् । समाजएवालपिता सुवैणिकैर्मूर्च्छ
यत्पञ्चममूर्च्छनासुच ॥ ५२ ॥

शशाकेति । अयं नलोऽलीकवीक्षितानो हेननिश्चैव वीक्षितानि प्रियां वैभीमप्रतियत्किंचिद्वभापेतदयेन दैवेन निह्नीतुं गोपायितुं शशाक । वैणिक्कैवोपावादनकुशलैः पञ्चसरागम्यमूर्च्छनासुआलपितासु पुनः पुनर्गोतासु सती पुनः समाजएव सभायामेव यन्मूर्च्छतदयेन रागमूर्च्छनाजनितसुखानुभवश्च जेन निह्नीतुं शशाक । मूर्च्छाप्यलपितेत्यर्थः । समानां शराशासारी हाथरोहीमूर्च्छनास्त्वैकविंशतिः । अथच प्रियां प्रेतयेनैभीतिसमाजेव भापेत निह्नीतुं शशाकेति काकुः शशाकैव । शब्दान्तरान् भूतत्वाद्वाचनम

पलपितम् । यद्वावैयिक्कैः पञ्चमरागमूर्च्छनासुगतं प्रारब्धासुसमाजएवंसमै
 वमुन्मूर्च्छयेन्नलकृतभैमीसंबोधनमाकर्णनीयंससमाजएवमूर्च्छांप्राप । यद्वायं
 त्किंचिद्वभाषेतदयेकानायनिह्नीतुंनशशाकसमाजायतुअपलपितुंसमर्थी
 भूत् । यतःसमाजएवमुन्मूर्च्छे । इःकामंस्तस्माअयेकानायं । क्रोधेविपां
 देवसंज्ञनेस्मरणेपिच । इःकामेपुरुषोक्रोधेति विद्वः ॥ अयःशुभावहोवि
 धिः । श्रीणावाहस्तुवैयिक्कइत्यनरः । रागप्रकरणमालपितुंपशुव्यतिरिक्त
 समूहवांचित्वात्समाजइत्यत्रयञ् । वैयिक्कैरिति शिल्पमितिठक् । मूर्च्छा
 न्मादावुक्ता ॥ ५२ ॥

अत्रापचापत्रपतांसभूपतिर्जितेन्द्रियाणांधुरिकी
 र्तितस्थितिः । असंवरेशम्बरवैरिविक्रमे क्रमेणत
 त्रस्फुटतामुपेयुषि ॥ ५३ ॥

अवापेति । सभूपतिःचापत्रपतामवापाऽन्यतोत्तल्लजाऽपत्रपातयासह
 वर्तमानःचापत्रपत्तस्थभावकृतातांप्राप । किंभूतीयतोर्जितेन्द्रियाणां
 ध्येधुरिअयेप्रथमतःकीर्तितास्तुतांस्थितिर्नयादायस्यविरहव्यथालीकेना
 पिज्ञातेतिसत्तल्लजोऽभूदित्यर्थः । कस्मिन्सतितत्रसमाजेसभामध्येऽसंवरै
 निरेदुमशक्येऽनोप्येशम्बरवैरीकामस्तस्यविक्रमेकनेणपरिप्राप्त्यास्फुटतां
 प्राकट्यमुपेयुषिप्राप्तेसति । असंवरइत्यत्र ग्रहवृद्धनिधीत्यप् ॥ ५३ ॥

अलंनलरोदुममी किलाऽभवन्गुणात्रिवेकप्रमुखा
 नचापलम् । स्मरःसरत्यामनिरुद्धमेवयत्सृजत्य
 यंसर्गनिसर्गर्द्धदृशः ॥ ५४ ॥

अलमिति । अमीविवेकप्रमुखाविवेकादयोनुकामतन्निर्दुर्भावाप
 संरोदुभावर्तितुमसंसमर्थानाभवन्मलत्वापलंरोदुनसमर्थोइत्यर्थः । कि
 लनिश्चयेन । यद्यतःसप्तसिद्धःस्मरोरत्यामनुरागेसतिपुरुषमनिरुद्धमेवच
 पलमेवसृजति । अयमेतादृक्सर्गनिसर्गःसृष्टिनिर्णयःस्वभावाद्योवाक्यमेप
 निश्चयइत्यर्थः । अनुरागेसतिसर्वोपिचञ्चलोभवतीत्यर्थः । विवेकस्यापि
 किमपिनवलतीत्यर्थः । यद्वास्मरोरत्यांसंभोगेऽनिरुद्धनिवारयितुमशक्यं
 चापलमित्यर्थः । अयमीदृशःकामेनलज्यमानस्यवस्तुतत्वाच्चापलस्यस्य

भावः । अथचमदनः प्रद्युम्नाख्योरत्यांस्वप्रियायामनिरुद्धनामानमेवपुत्रं
जनयतीति यदयमीदृशोऽनादिः सर्गः स्वभावः । हेयोपादेयविचारो विवेकः ।
मलमिति वक्ष्यर्थे वा द्वितीया रुचोर्द्विकर्मकत्वात् । स्वभावश्च निःसर्गश्चेत्यम-
रः । रोदुमिति अलंयोगे पर्याप्तवचने द्वितितुमुन् ॥ ५४ ॥

अनङ्गचिह्नं सविनाशशाकं नो यदासितुं संसदियत्न-
वानपि । क्षणंतदारामविहारकैतवान्निषेवितुं दे-
शमियेष निर्जनम् ॥ ५५ ॥

अनङ्गेति । सनलो यदायस्मिन्समये विरहचिह्नापलापविषये यत्नवा-
नपि सन्संसदिसभायामनङ्गचिह्नं पाण्डुत्वकृशत्वगोत्रस्खलनादिकामचि-
ह्नं विनाक्षणमपि आसितुं नो शशाकमसमर्थो भूतदा तस्मिन्समय आरानेन
पवने विहारः क्रीडा तस्याः कैतवाद्याजेन निर्जनं देशमुद्यानदेशं निषेमितु-
मियेष रेच्छत् । क्षणमुःसवरूपं निर्जनत्वाद्देशविशेषणं वा । यत्नदितिका-
रणार्थं वा । कालविशेषोत्सवयोः क्षणइत्यमरः । चिह्नमिति पृथग्विनेति
द्वितीया । क्षणमिति पक्षे कालाच्च नोरिति द्वितीया ॥ ५५ ॥

अथ श्रिया भर्त्सितं तमस्य लाञ्छनः समं वयस्यैः स्वर-
हस्यवेदिभिः । पुरोपकण्ठोपवनं किलेक्षितादिदे-
शयानाय निदेशकारिणः ॥ ५६ ॥

अथेति । अथानन्तरं सनलो यानाययानमानेतुं निदेशकारिणो भृत्यान्दिदे-
शाऽऽज्ञापयामास । किंभूतो विरहव्यथाव्यथितोऽपि श्रिया कान्त्यासु रूपत्वा-
द्भर्त्सितस्तिरस्कृती मत्स्य लाञ्छनः कानोयेन विरहव्यथागोपनार्थं नङ्गीकृ-
तशोभार्थत्वाद्वा जितकामन्तथास्वरहस्यवेदिभिः स्वाभिप्रायज्ञौ द्वित्रैव य-
स्यैः सखिभिः समंसह पुरोपकण्ठोपवनं नगरनिकटस्थमुद्यानं किलेत्यलीक-
[मीक्षिताईक्षमाणः कामचिह्नापह्नवेतात्पर्येन तु वनविलोकने इति किले-
त्युक्तम् । उपकण्ठं समीप्येऽव्ययीभावः । पूरुगुणेति अव्ययेन सहसमास-
नियेधात्पूरुपकण्ठं यस्येति बहुव्रीहिः । केचिदस्मिन्सूत्रे पूर्वोत्तरसाहच-
र्याकृद्दयस्यैवार्थनिषेधो न त्वदयमात्रस्येत्याहुः । तन्मते पुरस्योपकण्ठ-
मिति पठितपुरुषोपि । वनं तृणयोगेयध्वभावः । यानायेति क्रियार्थोप-

पदस्येति चतुर्थी ॥ ५६ ॥

अमीततस्तस्य विभूषितं सितं जवेपिमानेपि च पौ-
रुषाधिकम् । उपाहरन्नाश्रमजस्तच्च उचलैः खुरा उच-
लैः क्षोदितमन्दुरोदरम् ॥ ५७ ॥

अमीदृति । ततस्तदाश्चाऽनन्तरम् अमीभृत्यास्तस्य नलस्याऽश्वमुपाहर-
न्नाऽऽनिन्युः । अश्वविशेषानि सितं ज्वेतं विभूषितं विशेषेणालंकृतं जवेपि पवे-
येपि पौरुषेण बलेनाऽधिकं मानेपि परिभाषेपि पीरुषं पुरुषप्रमाणं तस्मादधि-
कमजस्तं च लैः खुरा च लैः खुराग्रैः प्रयोज्यैः क्षोदितं चूर्णकारितम् । मन्दुरा
यावाजिशालाया उदरं मध्यं येन "खुरैः कृतं नयः पृथिवीमश्वलोकोत्तरः स्फु-
ट" इति शालिहोत्रे विभूषितं वीणां पक्षिणां भुवि स्थाने उषितं वेगवशादा कन-
कवशाद्वागगमगामिनमिति वा । सितमित्यनेन कफप्रकृतिस्त्वन्तेनातिबल-
वत्त्वसहिष्णुत्वादिलक्षणं सूचितम् । ऊर्ध्वे विलुप्तदोः पाकिर्न माने पीरुषं
त्रिषु । वाजिशाला तु मन्दुरा इत्यनरः ॥ पुरुषश्चात्थस्तेभावे युवादित्यादश्च ।
परिभाषे पुरुष इति न्यासश्चेत्यम् । क्षोदितेति हेतुमवस्थानां किंश्चि । कर्त-
रि चतुर्तीयाकरणे वा ॥ ५७ ॥

अथाऽन्तरेणावदुगामिना ध्वनः निशीथिनीनाथ
महःसहोदरैः । निगालगाह्वमणे रिवोत्थितैर्वि-
राजितं केशरकेशरश्मिभिः ॥ ५८ ॥

अपेति । अपानन्तरं सनलो हयमारुरो हेति संस्रमस्योकेनान्वयः । अश्व-
विशेषानि किंभूतं हयस्कन्धप्रकृताः केशाः केशरकेशास्ते पारश्मिभिरुल्लस-
तैरेव किरणैर्वा विराजितम् । किंभूतैर्निगालगाह्वमणेश्चेश्वरैर्मानाललक्ष-
भूता ह्वमणैर्देवमणिभासोदक्षिणावर्तादवदुगामिनान्तरेण कण्ठमध्यवर्ति-
नाऽप्यभासार्णवोत्थितैर्निःसृतैरिव यथोत्पलत्वादि निशीथिनीरात्रिकस्या-
नायश्चन्द्रस्तस्य सङ्गान्ति किरणास्तेषां सहोदरैः सदृशैः सरुपाभवतीति सा-
रूप्यं लप्यते । अश्वदेवमणिः कौस्तुभश्चन्द्रश्च समुद्रादुत्पन्नत्वादुभयोः स-
होदरत्वम् । केशरकेशरश्मिभिरुपलक्षितं विराजितं वीणां पक्षिणां राजा वि-
राजो गुरुहस्तहृदा चरितम् । निगालस्तु गलोद्देशे, अवदुर्घाटाकृता टिकेत्य-

मरः । देवमणिः शिवेऽश्वस्य कण्ठावर्तचक्रीस्तुमइति विश्वः । सहोदरैरिति बोधसर्जनस्येति वैकल्पिकत्वात्सादेशमात्रः ॥ ५५ ॥

अजस्रभूमीतटकुट्टनात्थितैरुपास्यमानं चरणेषु रेणुभिः । रयप्रकर्षाध्ययनार्थमागतैर्जनस्य चेतोभिरिवाणिमाङ्कितैः ॥ ५६ ॥

अजस्रैति । रेणुभिरस्यैव उपास्यमानं संव्यमानम् । किंभूतैरेणुभिरजस्रं निरन्तरं स्मृतीतटकुट्टनधरातलचूर्णमन्तेजोऽत्येतैः । कैरिव अखिनाऽणुपरिमाणास्वन्तेनाङ्कितैरेणुसैर्जनस्य लोकोस्य चेतोभिरिवाक्षः करवैरिव अणुपरिमाणास्तेन हेति । किंभूतैश्चेतोभिर्यप्रकर्षस्य वेगातिशयस्याध्ययनार्थं पठनार्थमागतैस्तद्देवंप्रेक्षतां चेतोभिर्वेगातिशयाध्ययनार्थमागतैरिवैस्मुरप्रेक्षोभिः । ननसोपि सकाशादश्वस्य वेगातिशयो दीयते । अथ शिष्यो गुरुष्वख्यरीरुपात्ते । अजस्रभूमीतटकुट्टनमुत्तमाद्यजातिः । भूमीति कुट्टिकादादक्तिनइति क्लीप् । अखिनामन्ज्जिनवत् ॥ ५६ ॥

चलाचलप्रोथतया महीभृते स्वव्रेगदप्यानित्र वक्तुमुत्सुकम् । अलङ्गिरावेदकिलाऽयमाशयं स्वयंहयस्येति चमौनमास्थितम् ॥ ५७ ॥

चलाचलेति । चलाचलोऽतिचञ्चलः प्रोथओष्ठाग्रं नासापुटं वा यस्य तस्य भावस्तत्तातयान् महीभृतेन लायस्त्रीयवर्गविषये दर्पान् वक्तुमुत्सुकमिव उत्कण्ठितमिव । तर्हि किमिति नोक्तवानित्याशङ्क्याह । किल प्रसिद्धाश्रयं नलो हयस्याऽऽश्रयमभिप्रायं स्वयनात्मनैव वेदजानाति किलाऽतो गिरावावाऽलंपूर्वतामिति हेतोरिव मौनमास्थितम् । चलाचलप्रोथत्वमश्वजातिः । आतुरग्रेऽश्वयं स्वगुणं वक्तुमनुचितमित्यर्थः । चलाचलेति चलिचरिपतिवदीनां द्विवदनमाक्वाभ्यासस्येति द्वित्वमागमश्च । अज्याः सकार्यमनशीतिवत्कव्यत्वादानमदीर्घसामर्थ्याद्वाह्लादिः शेषो न ॥ महीभृते इति क्रिययायमभिप्रेतीति संप्रदानत्वम् । गिरेति वारणार्थकाऽलंशब्दयोगे तृतीयाधेदेति विदीलदोवेति शल् ॥ ५७ ॥

महारथस्याऽध्वनि चक्रवर्तिनः परानपेक्षोद्बुहना

द्यशःसितम् । रदावदातांशुमिपादनीदृशांहसन्त
मन्तर्बलमवतारवैः ॥ ६१ ॥

महारथस्येति । महारथस्यायुतयोधिनश्चक्रवर्तिनः सार्वभौमस्य नलन्या
च्वनिमोगैश्चाकाशगामित्वेन न विद्यते उपेक्षायस्यां । क्रियायामिति परेषाम-
श्वानामनपेक्षया ऽनाश्रयेण यदुद्बुधनंतस्माज्जातं यद्यशस्तेन यशसा सितं श्वे-
तो ऽतएव रदानां दन्तानामवदातानिर्मलायै ऽश्वः किरणास्तेषां मिषादनी-
दृशां परानपेक्षोद्बुधना समर्थानारवैः सूर्यं ध्यावतामश्वानां बलम् । कर्मसमर्थ-
हसन्तं सूर्याश्वः परापेक्षोद्बुधना-साहंत्येत्युपहासं स्तेषाम् । यद्वा परानपे-
क्षोद्बुधनात् सूर्याश्वानां बलं दन्तोक्तबलकिरणात् । हंसन्तमित्यन्वयः । स्वा-
भाविकं श्वेतत्वं यशो हेतुत्वेनोपेक्षितं सूर्याश्वानां नीलवर्णत्वात् ॥ ६१ ॥

सितं त्विषश्चलत्तां मुपेयुषां मिषेण पुच्छं च चक्रे
संरस्य च । स्फुटं चलञ्चामरयुग्ममचिह्ननैरनिहनुया
ननिजवाजिराजताम् ॥ ६२ ॥

सितेति । सितान्नेता त्विद्धीमिर्यस्य तस्य चरकस्य केशसमूहं त्वमिषेण
व्याजेन चलञ्चलं चानरयुग्यं तस्य चिह्ननैः कृत्वा निजवाजिराजतां वाजि-
नाराजावाजिराजस्तस्य भावस्तत्तानिजस्यात्मनो वाजिराजतामनिहनुं वान-
प्रकटयन्तमिति स्फुटं मुं प्रेक्षते । राजा हि क्षैत्रचामरद्वयेन वीज्यते क्लृप्तमि-
यापेक्षया चिह्ननैरिति बहुवचनं चिह्ननैरिति तत्करोतीति यन्ताङ्गावेत्यु-
द्वेति ल्युट् ॥ ६२ ॥

अपि द्विजिह्वाभ्यवहारपौरुषे मुखानुषक्ताय तव
लगुवलेगया । उपेयिवांसं प्रतिमं ह्येतारथस्मये जि-
तस्य प्रसभं गरुत्मतः ॥ ६३ ॥

अपीति । रयस्येवेगगर्वप्रसभं बलात्कारेण जितस्य गरुडस्य द्विजिह्वाः सर्पा-
स्तेषां न्यवहारो भक्षणं तस्माद्यत्पौरुषं तस्मिन् अपि मुखे ऽनुषक्ता लङ्गना आया-
ता दीर्घा वल्लुः सुन्दरीया वल्लगाग्रयुहकया कृत्वा प्रतिमं ह्येतारं प्रतिभट्टं मुपे-
यिवांसं प्राप्तवन्तं वल्लगाप्राप्ता अहिपुच्छसदृशा दृश्यन्ते पूर्ववेगदर्पविषयेपि
ऽधुना सर्पमक्षयपौरुषेति । वल्लगाकान्यं कुलभाषायां बाणवृत्तिप्रसिद्धा ॥ ६३ ॥

ससिन्धुजंशीतमहःसहेदरं हगन्तमुच्चैःप्रवसःप्रि
यंहयम् । जिताखिलक्षमामृदनत्पलोचनस्तमारु
रोहक्षितिपाकशासनः ॥ ६४ ॥

सहति । सिन्धुजंसिन्धुदेशोद्भवंशीतमहश्चन्द्रस्तस्यसहोदरंतुल्यमुच्चैःप्रव
सहन्दास्यश्रियंशोभांहरन्तंतत्सदृशइति । किंभूतोनलोजिताअखिलाः
समस्ताःत्माभूताराजानीयेनतथाअनल्पेमहतीलोचनेयस्यसः । यथाअन
ल्पलोचनंज्ञानंयस्यतथासितौपयिष्यांपाकंपचनक्रियांशास्त्युपदिशतिसू
पशास्त्रप्रयोत्तत्वात् । उच्चैःप्रवाअपिसमुद्रजश्चन्द्रजातातयथाजितसमस्त
शैलःसहस्रलोचनदेन्द्रारोहिततथातंहयमारोहेति । सिन्धुजमित्य
नेनाश्रयाख्यो कचतुष्पन्थाशतुतनकुलमध्यगतत्वंवलित्वंयसूचितम् ॥६४॥

निजामयूखाइवतीक्ष्णदीधितिं स्फुटारविन्दाङ्कि
तपाणिपङ्कजम् । तमश्चथाराजवनाश्रयायिनं
प्रकाशरूपामनुजेशमन्वयुः ॥ ६५ ॥

निजाइति । अश्ववाराअश्वसादिनस्तंमनुजेशंराजानंनलमन्वयुरनुज
श्वः । किंभूताअश्ववाराजिजाःस्वकीयाः । किंभूतंनलंस्फुटंप्रकटंलक्षण
भूतानिरेखाकृपाणिगान्यारविन्दानितैरङ्कितंचिह्नितंपाणिपङ्कजंयस्यतं
तथाजवनीवेगवान्योऽश्वस्तेनयातीत्येवंशीलम् । केकमिवनिजाःसहजा
मयूखाःकिरणातीक्ष्णदीधितिंसूर्यमिवसूर्यविशेषणमेववास्फुटेति । कम
लपाणिःसूर्यइत्यागमः । सूर्योपिजवनैरश्चर्यातिमयूखाऽथासदासूर्यसह
चारिणस्तथाऽश्ववाराअपि तेनतेपांस्वरहस्यवेदित्यमुक्तम् । जवनस्तुज
वाधिकइत्यनरः । प्रकाशोतिप्रसिद्धेस्यात्प्रकाशातपयोःस्फुटइतिविश्वः ।
मीनातिहिनक्तिमहतिमयूखइत्यौषादिककलप्रत्ययः । अश्वान्पुण
तइत्यश्ववाराःकर्मण्यम् । जुचङ्कम्येतिपुचिजवनः ॥ ६५ ॥

चलन्तलंकृत्यमहारयंहयं स्ववाहवाहोचितवेषपे
शलः । प्रमोदनिःस्यन्दतराक्षिपक्षमभिव्यलोक
लोकैर्नगरालयैर्नलः ॥ ६६ ॥

चलकिति।नगरेआलयःस्थानंयेषांतेनगरवासिभिरलोकैर्नलोअलोकैरे

अथादृष्टः । किंभूतोसहारयमतिशयितवेगं ह्यमश्वंस्याधिष्ठानेनालंकृत्य
 यत्नन्मध्यकार्गवञ्चन् । पुनः किंभूतः रवश्ययाहोऽथ्सकलक्षणीयाहोवा
 हनंतस्योचितोवेयोऽलङ्कारादिस्तेनपेशलोसखीयः । यद्वावाहृवाहृस्या
 स्रवारस्य । यद्वावाहृस्यास्यवाहेसञ्चारणउपितोवेयोनेपथ्यम् । किंभू
 तैर्लोकेः प्रमोदेनातिशयितानन्देननिस्पन्दतरायकिपक्ष्माग्निनेत्रपक्ष्मा
 ग्नियेपतिर्निर्निमेषसादरावलोकनं कुर्वद्भिरित्यर्थः । सहारयमित्यनेनाहमि
 मांत्रानिर्धनुःशतभाजमूलद्वनसामर्थ्यसूचितम् । वाहस्तुमीनमेदेवृषेह
 येइतिविश्वः । पेशलः सुन्दरोदकइतिष । निःस्पन्दत्यपिपाठः । नगाः सन्त्य
 स्मिन्नितिनगरम् । ऊपलुपीत्यन्नगपांसुपाणद्वित्यादिवचनाङ्गः ॥ ६६ ॥

दृगादथैपक्ष्णदापतिप्रभः प्रभञ्जनाध्येयजवेनवा
 जिना । सहैवताभिर्जनदृष्टिवृष्टिभिर्वहिःपुरोऽभू
 त्पुरुहूतपौरुषः ॥ ६७ ॥

दृगादिति । अथानन्तरं सप्यनलोवाजिनाऽश्वमेताभिर्जनदृष्टिवृष्टिभिः
 सहैवदृगाभिर्मियनात्रेषुपुरोनगरादवहिरभूत् । किंभूतोनलः स्रष्टारान्नि
 स्तस्याः पतिश्चन्द्रस्तद्वत्प्रभायस्य । तथापुरुहूतश्चन्द्रस्तद्वत्पौरुषंसामर्थ्यं यस्य
 कीदृशेनवाजिनामभञ्जनेनवापुनाऽप्येयोऽप्येतव्योजवोवेगोयस्मात् । दृ
 गादितिबिम्बस्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । अपपरिवहिरितिपञ्चमीसमासवि
 धानादेवज्ञापकाद्विधिर्योगेपञ्चमी ॥ ६७ ॥

ततः प्रतीच्छमहरेतिभाषिणी परस्परोल्लासितश
 ल्यपल्लवे । मृषामृधंसादिबलेकुतूहलान्नलस्यना
 सीरगतेवितेनतुः ॥ ६८ ॥

ततइति । ततः पुरनिर्गमान्तरनासीरंसेनामुखंगतेप्रामेनलस्यसादिबले
 ऽथारोहवैभ्येकुतूहलात्कीतुकादतरवमृषाऽलीकंमृधंयुद्धंवितेनतुवक्तुः ।
 किंभूतेबलेहेशूरत्वंप्रतीच्छमदीयंशस्त्राङ्गेगृहाणमहरमयिमहारं कुर्वन्ति
 भाषिणीवदतीतथापरस्परौपर्युल्लासिताउद्गूणान्तुक्षिप्ताः शल्यानांशस्त्रा
 णांपल्लवाः प्राक्तायाज्यामतएवमृषा । पल्लवः प्राक्तायाधीवस्त्रपल्लववज्रल
 ष्यनौतूहलादितिवा । शल्यंतोमरशस्त्रम् । सेनामुखंतुनासीरमित्यमरः ।

परस्परेत्यत्रकस्कादित्वात्सः ॥ ६८ ॥

प्रयातुमस्माकमियं कियत्पदंधरा तदम्भोधिरपि
स्थलायताम् । इतीववाहैर्निजवेगदर्पितैः प
योधिरोधकममुद्धतरजः ॥ ६९ ॥

प्रयातुमिति । निजेनस्वकीयेनवेगेनप्रयोजकेनदर्पितैर्गवंप्रापितैर्वाहैर
श्वैरितीवमनसिपृत्वाहेतोर्वारजतद्वतमुत्थापितम् । इतीतिकिन् । इयं
रापृथिव्यस्माकंथावतामश्चानांकियत्पदंस्यादपितुद्वित्राणिपदानिभविष्य
तीत्यर्थः । यस्मादतएवप्रयातुंप्रकर्षेणयातुंगन्तुमम्भोधिरपिरुमुद्रोऽपिस्थ
लायतांस्थलमिवाचरतुभवतु । किंभूतरजःपयोधेःसमुद्रस्यरोधःपूरणंत
त्रजसंसनर्थेन् । प्रयातुमित्यस्यस्थलायतामितिसंबन्धः । दर्पितैरिति
एयस्याभिष्टा । अन्यथाश्यन्विकरणस्यहस्रइतिस्यात् । शब्दविकरणस्यतु
वृषितइति ॥ ६९ ॥

हरेर्यदक्रामिपदैककेनखंपदैश्चतुर्भिःक्रमणेणितस्य
नः । त्रपाहरीणामितिनमिताननैर्यवर्तितैरुद्धन
मःकृतक्रमैः ॥ ७० ॥

हरेरिति । इतिविषयहेतोर्वान्विताननैर्नञ्चितंमस्त्रीकृतमाननंसुखं
यैरुद्धनपूर्वाधेननभस्यन्तरिक्षेकृतःक्रमःपादविक्षेपोयैस्तरश्चैर्यवर्तितंनिवृत्त
मर्थेनभसीतिवा । इतिकिंपत्खनंभोहरेर्विष्णोरेककेनासहायेनपदाचरणे
माक्रामिआक्रान्तंतस्यखस्यनभसश्चतुर्भिरेवपदैश्चरयैःक्रमणआक्रमणेनोऽ
स्माकंहरीणामश्चानानमथाविष्णूनांवहूनामस्माकंत्रपालज्जाभविष्यतीति
यस्मादस्माज्जातीयेनएकेनहरिणैकेनैवपादेन्यदाक्रान्तंनभस्तस्यवहुभिर
स्माभिर्वहुभिःपदैराक्रमणेऽस्माकंमहतीलज्जाकथंनस्यादितिहरिशब्दकृ
तेनलुप्तोत्प्रेक्षा । सलज्जयनममुखीभवति । अर्धेनभःकृतक्रमैरित्यनेनगते
रुत्तमत्वंसूचितंतेनसादिनामानन्दोऽरीणांभीतिश्च । नोदाक्षोपदेशस्यभा
न्तस्यानाचमेरिति वृद्धिनिषेधादक्रामीतिभिन्त्वम् । अक्रामीतिनिवृत्त
प्रोपणाद्वातोःप्रकृतेर्येणचिसनाद्यन्ताइतिधातुसंज्ञायांलुङ्गतश्चिञ्गभा
यकर्मणोरितिचिञ्गादेशः । शेरनिटीतिणिश्लोपः । चिञ्शोलुगितितम्यलु

क् । शिलोपस्य स्थानि यत्वेन मोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिनिषेधाभावः । सक्त
द्वद्वसवद्वंभवति द्विर्बहुं सुवद्वंभवतीति तदोदावचनञ्चापितया परिभाषया वृ
द्धिनिषेधस्यानित्यत्वं कथं चित्परिहरणीयम् । यदा तु तदोदाचेत्यत्र स्वराण्येदे
ति प्रत्ययश्च तपस्तप्तदैतस्याः परिभाषायानिर्मूलत्वाच्चिन्त्यमेव । यद्वा प्रा
ग्दिशइति यमो विभक्तित्वात्कविमत्कावित्यनेनैव नकारस्येत्संज्ञानिषेधे सिद्धे
द्वद्वसत्यभुरित्युक्तोच्चारणं व्यर्थं सदेतस्याः परिभाषायामूलमिति ज्ञेयं गत्यन्त
रं वागवेवणीयम् । पदेति पद्वद्वइति पदादेशः । एककीनेत्येकादाकिमि
त्येति चकारात्कन् ॥ ७० ॥

चमूचरास्तस्य नृपस्य सादिनो जिनोक्तिषु श्राद्धत
येव सैन्धवाः । विहारदेशं तमवाप्य मण्डलीमका
रयन् भूरितुरङ्गमानापि ॥ ७१ ॥

चमूचरा इति । तस्य नृपस्य चमूचराः सेनाचराः सादिनो ज्ञवारास्तं पूर्वोक्तं
विहारदेशं बाह्यलीलाप्रदेशमवाप्य प्राप्य भूरितुरङ्गमानपि बहून् ज्ञानपि न
मण्डलीमण्डलाकारेण गतिविशेषनकारयकपिशब्दात्तन्मण्डलीकरणात् स्वय
मपि कृतवन्त इत्यर्थः । केद्वयमिजोक्तिषु बौद्धवचनेषु श्राद्धतया आस्तिकत
या सैन्धवा इव सिन्धुदेशोद्भवा जिनोक्तिषु विहारदेशं सुगता लयं प्राप्य नमण्डला
कारेणावतिष्ठन्तेत्येवार्थः । तेषामयं संप्रदायस्तन्मण्डलादि संप्रदायमनर्थक
मण्डलीकारयन्तीति तत्संप्रदायविदः । चमूचरा इति चरेष्टः । आद्वइति मत्त्वर्थे
प्रच्येति णः । मण्डलीमिति गीरादित्वाद्दुर्गीष् । तुरङ्गमानिति हृक्कोरिति
कर्मत्वम् ॥ ७१ ॥

द्विषद्विरेवास्य विलङ्घिता दिशो यशोभिरेवाब्धि
रकारिगोष्पदम् । इतीयधारा मवधोर्यमण्डली
क्रियाश्रियाऽमण्डितुरङ्गमैः स्थली ॥ ७२ ॥

द्विषद्विरिति । तुरङ्गमैरश्वैरितीव हेतोर्विचार्य बाधाराभास्कन्दितादिय
च्चमकारांगतिसवधीर्यं त्यक्त्वाऽवज्ञाय मण्डलीक्रियाश्रियामण्डलीकरण
जनितशोभया स्थली अकृत्रिनाभूमिरनविद्वद्भूमि । अश्वधाराधारानिःप्र
थममज्ञानमयन्ति यश्चादभूमिगत्येति तेषां जातिः । इति किमस्मद्द्विषद्विरे

वदिशोभयेन विलङ्घिता आकाङ्क्षाः । [अस्य यशोभिरेव कीर्तिभिरेवाब्धिः स
मुद्रोगोष्पदंगोत्तरप्रमाणोऽनायासेनोन्नद्धं यथैव विधोकारिकृतः । ऋजु
गत्यास्माभिर्दिग्गन्तः समुद्रश्च लङ्घनीयस्तयोर्लङ्घनमन्यैरेव कृतमितितत्रैव च
सिंघकुरिति । आत्कन्दितं चौरितकरेचितं वलितं मृतम् । गतयोमूः पञ्च
धारा इत्यमरः । गोष्पदमिति गोष्पदं सेवितां सेवितप्रमाणे ध्वितिसुदृष्ट्वे ।
धारा मिति धार्यन्ते गतौ स्थाप्यन्तेऽनयेति धारा मिदादित्वाद्ङ् । आतापे
कावचनम् । स्थलीति अकृत्रिमत्वे जानपदेति ङीष् । अवधीर्येति अवधिरेत्यव
ज्ञायामिति धातोरुपनं । तस्य स्थवादेशासंभवात् किंतु अवधिपूर्वस्य ईरमरेणे
इत्यस्य । अवधीत्यवशकञ्चादित्वात्पररूपं ततश्चावधीर्येति सिद्धम् ॥ ३९ ॥

अधीकरञ्चारुहयेन याम्भीर्निजातपत्रस्य तलस्य
लेनलः । मरुत्किमद्यापि न तासु शिक्षते वितत्य वा
त्यामय चक्रचङ्क्रमान् ॥ ३३ ॥

अधीकर इति । नलो निजातपत्रस्य स्वकीयच्छत्रस्य तलस्य लेऽधोभागे
हयेनाद्येन चारुसम्यक् याम्भीर्जमलान्यऽधीकरत्कारयामास । तासु वि
षये यत्तद्वापुर्वापि वात्यामया वातसमूहकृपाश्चक्राकाराश्चङ्क्रमान्त्रमणा
नितान्वितस्य किंनरिणश्चिह्नतेजमपिष्येज्ञानेशक्तो भवितुं नेच्छति किंनरपितुश्च
क्तो भवितुं निष्कल्येव परमद्यापि शक्तो नाभूदित्यर्थः । वात्यावर्तं कुर्वन्वायु
रपि ज्ञानेन शक्तो भवितुं निष्कलीति वेत्युत्प्रेक्षा । एतेनाद्यस्य चलनकि
यादात्पंसत्वबन्धयोक्तं सत्त्वरहितो न ग्राह्य इति । तल्लक्षणगुणैः स्नाध्यः किं
सत्त्वरहितो ह्ययः । पञ्चेन्द्रियसमेतोऽपि यथाकायो विनात्मना इति सारसि
म्भी । ह्येनेति षु कोरिति विकल्पितत्वात्कर्मत्वाभावाच्च । अधीरिति कृप्यादि
त्वादिष् । शिखर इति सन्नन्ताब्जकोऽशितोर्जैश्चासायामिति वक्तव्यात्तद्ङ् ।
चङ्क्रमानिति यद्ङ्स्तादृज्यतोलोपेयस्य हल इति यत्तोलोपः । वितत्य शिख
र इति समानकालेक्षा । पाशादित्वाद्वात्या । ततस्तद्रूपेभ्यद्ङ् । ताः सु
शिखित इति पाठे ताज्जम्भीः शोभनं किंनरिणश्चिह्नते ज्ञासते ॥ ३३ ॥

विवेश गत्वा सविलासकाननं ततः क्षणात्क्षोणिपति
धृतीच्छया । प्रवालरागञ्चुरितं सुपुस्रया हरिर्ध

नच्छायमिवाणसानधिम् ॥ ७१ ॥

विवेशेति । ततो न करं चोत्थि पतिर्नलः प्रवालरागेण नवपल्लवलोहित्ये
मङ्कुरितविचित्रधनच्छायं निविडच्छायं विलासकानमकीडावनगत्वा प्राप्य
क्षणाच्छीघ्रं धृतीच्छया प्रीत्यभिलाषेणात्र नमसन्तापो निवर्तयिष्यत इत्यनि
लावेणान्यत्र व्योसङ्गाद्वैयभवेदिति वासनया वा विवेशः कः कया किमिव विष्णुः
सुषुप्तया स्वप्ननिच्छया प्रवालरागेण विदुमलौ हृत्येन मङ्कुरितश्यामत्वाच्च
न स्वनेष्यच्छायं वच्छायाय स्वतमेव भूतमर्णसानधिमुद्गमिवाथ च पल्लव
ताच जलस्थानभूतं निविडच्छायं वमं सुषुप्तया हरिः सिंहो यथा विशतितथे
त्यर्थः । होत्थि पतिरिति कया पोरिति दुःखः । इत्याह एवमा । दीर्घोक्तु
कदिकारादस्मिन् इति लीचन्तः ॥ ७१ ॥

वनान्तपयन्तमुपेत्य सस्पृहं क्रमेण तस्मिन् न यतीर्णं
दृक्पथे । न्यवसिंदृष्टिप्रकरैः पुरीकसामनुव्रजं ह
बन्धुसमाजबन्धुभिः ॥ ७५ ॥

वनेति । पुरीकसानिति पूषालमइत्यस्मान्मूलभिर्मुजादेराकृतिगणत्वा
त्कप्रत्ययेन दीर्घ्यपूर्वस्येत्युत्वे पुरइत्यदन्तेन पुरे पुरं वा ओकोयेवानिति सप्त
मीविशेषणे बहुव्रीह्यावित्यत्र सप्तमीप्रहणात् षष्ठापकाललक्षणया वा बहुव्री
हीसुब्लुकिर्दृष्टिरेवीति वृद्धौ सिद्धुमिदं पुरीकसामगरवासिनां दृष्टिप्रकरै
र्नैत्रसमूहेर्नैलावलीकनाथसंस्पृहसानिलावचनात् स्वयमस्वकपश्यपयन्त
मयीदामुपेत्य गत्वा न्यवर्तिनिवृत्तम् । तस्मिन् सति तस्मिन्नेलं कर्मणावती
र्यदृक्पथे दृक्सात्रागोचरे सति । किमुतैदं दृष्टिप्रकरैरनुव्रजं कन्यो
बन्धुसमाजइह संसृज्जलस्य बन्धुभिः सदृशैर्वनान्तःपर्येकोऽवधियर्थमव
सितपेति किं वा विशेषं लता । बन्धुभिरपि यन्तं मुदं कोसमीपं कोढावनस
मीपं वासानिलावगत्वा तत्रैव पयस्यित्वा पापं यकोऽदृष्टे सति निवर्त्यते । जीव
नं भुवनं वममित्यत्रः । दृक्पथइति च्छक्पूरितिसमासान्तः ॥ ७५ ॥

ततः प्रसूने च फले च मज्जुले ससंमुखस्थाङ्गुलिना ज
नाधिपः । निवृद्धमानं वनं पालपाणिना व्यलोक
यत्काननं कामनीयकम् ॥ ७६ ॥

ततइति । ततोवनप्रवेशानन्तरं सजनाधिपोमलः काननस्य कीडावनस्य
काननीयकरामणीयकं व्यलोकयन् पश्यति स्म किंभूतं वनपालस्योद्यानरक्षक
स्य पाणिना हस्तेन निवेद्यमानं स्नाप्यमानम् । किंभूतेन मञ्जुलेरमणीये प्रसू
ने पुष्पफले च जाता वेकवचनम् । संमुखस्थाऽभिमुखस्थाऽङ्गुलिये स्यात्कामनीय
कमिति भावे यो पथादिति बुज्जगुणवाचित्वात् पूरणगुणेति षष्ठ्याः समासनिवे
धेऽपि संज्ञाप्रमाणात्वादिति स्नापकवलात् समासः ॥ ७६ ॥

फलानि पुष्पाणि च पल्लवे करे वयोतिपातोद्भूतवात
वेपिते । स्थितैः समादाय महर्षिर्बाहुकाद्वनेतदा
निश्चयमंशिक्षिशाखिभिः ॥ ७७ ॥

फलानीति । वने विद्यमानैः शाखिभिर्वृक्षैर्न हर्षिर्बाहुकाद्वनहर्षिसमूहा
तदातिथ्यन्तस्य नलस्य पूजाऽशिक्षिशिक्षितेव । किंभूतैः शाखिभिर्योतिपा
तेन पक्षिपतमेन उद्भूतसंक्षिप्तो यो वातस्तेन वेपिते पल्लवेषां शाखाग्रसकण्ठवक
रे हस्ते पुष्पाणि फलानि च समादाय गृहीत्वा स्थितैः वृक्षनहर्षिसंघोपि वृद्ध
त्वादेव च लोहस्ते फलानि पुष्पाणि च गृहीत्वा राजपूजार्थं यथातिष्ठति तथा मृ
त्नामपि उद्याने न हर्षयस्तिष्ठन्तीति सूचितं विजने विद्याभ्यासश्च फलपुष्पयु
क्ता वृक्षास्तिष्ठन्तीति भावः । वृक्षानां सन्तुष्टो बाहुकाद्वनोत्पन्नसूत्रे वृद्धाश्चेति व
क्तव्याऽद्वुज्जसहर्षीणां बाहुकाद्वनमिति षष्ठी समासः । सामर्थ्याद्वृत्त्यन्तगतस्यापि
वृद्धशब्दस्य यथाकथंचिन्महर्षिशब्देनान्वयः । महर्षिपक्षे वयसस्तारुण्य
स्य बाहुकादित्याख्यातोऽप्योगइत्यपादानत्वम् । आतिथ्यं तादर्थ्यं इति ये
जृपे इति न्यः । शाखिन इति ग्रीष्मादित्वादिनिः ॥ ७७ ॥

विनिद्रपत्रा लिगतालि कैतवान्मृगाङ्गचूडामणिव
र्जनादितम् । दधानमाशासु चरिध्नुदुर्यशः सकौ
तुकी तत्र ददर्श केन कम् ॥ ७८ ॥

राजानं पृथासात्विकभावोत्पत्तेः फलदकितत्वात् प्रथमं केतकं वर्णयति ।
विनिद्रेति । सनलन्तत्रवने कीतुकी अपूर्वपुष्पादिदर्शनलो लोचिरे हीवा स
न् केतकं केतकी पुष्पददर्श किंभूतं केतकं विनिद्रा विकसिता पत्राणिः पत्रपट्ट
किंस्तत्र गता सांवागता गतेऽस्यो ज्ञमरास्ते पांकेतवान्मिषाम्मृगाङ्गचन्द्रशू

ज्ञानश्रौयस्यसंशिवस्तेनवर्जैनंपुराणप्रसिद्धःपरित्यागस्तेनार्जितमुपार्जित
भाशासुदित्पुत्रिधुप्रसरणशीलंदुर्यशोऽपकीर्तिस्तदधानंजमरानसन्ति
किंतुमहादेवकृतपरित्यागमन्यमयश्चइतिसहतापरित्यक्तोऽयशोभागभव
ति । अरिधुअलङ्कृतज्ञत्वादिनाइधुव । कौतुकीअतइनिः । केतक्याः
पुण्यकेतकंविकारावयवप्रत्ययस्यपुण्यमूलेषुबहुलमितिबचनान्नुक् । लुक्त
द्वितेतिस्त्रीप्रत्ययलोपः ॥ ७८ ॥

वियोगभाजांहृदिकण्टकैःकटुर्निधीयसेकर्णिशरः
स्मरेणयत् । ततोदुराकर्षतयातदन्तकृद्विगीयसे
मन्मथदहदाहिना ॥ ७९ ॥

वियोगेति । तेनलेनेतिकुथाकोधेनकेतकमाकुश्यताऽनिन्द्यतेतितृ
तीयशोकेनान्वयः । इतिस्मिस्मरेणकामेनवियोगभाजांवियोगिनांस्त्रीपुं
साणांहृदिवक्त्रसिकण्टकैःकटुःकूरःकर्णिशरःकर्णपुक्तोबाणस्त्वयद्यस्मान्
निधीयसेनिसिष्यसेततस्तस्मात्कारणात्कर्णिशरत्वाद्वाहृदयाद्वादुराकर्षत
योद्वर्तनशक्यतयातदन्तकृद्वियोगिनांप्राणहारोत्वंमन्मथदहदाहिनास्मर
इरेवमहादेवेनविगीयसेनिन्द्यसेयेनवियोगिनीहताअस्मदादयःसदृश्य
वतत्प्रेष्यस्त्वंकेतकमितिनिन्द्यसे । लुप्तोत्प्रेक्षा ॥ ७९ ॥

त्वदग्रसूच्यासचिवेनकामिनोर्मनोभवःसीव्यतिदु
र्यशःपटी । स्फुटञ्चपत्रैःकरपत्रमूर्त्तिभिर्वियोगि
हृदाराणिदासणायते ॥ ८० ॥

त्वदग्रेति । मनोभवःकामस्तवाग्रमेवसूक्ष्मत्वात्तीक्ष्णत्वाच्चसूचीतद्रूपेण
सचिवेनोपकारकेणसहायेनकृत्वाकामिनीःस्त्रीपुंसयोःपरस्परधर्मभङ्गो
दुर्यशोस्तथापटीसीव्यतियोजयतितत्प्रथमकलिकायाअतिसुरभितयोद्गी
पनभावहेतुभूतपाकामिनीउचितानुचितसंबन्धमपिअत्रिचार्यमिथोरिरसू
प्रवर्ततेइतिभावः ॥ स्फुटमुत्प्रेक्षते । सकामोवियोगिनांहृदेवदारुकाष्ठ
तस्मिन्करपत्रवत्कचवन्मूर्तिःस्वरूपयेषांतिस्त्वपत्रैःकृत्वादारुणायतेभी
षण्वदाचरतिकेतकाग्रदर्शनाद्वियोगिनीःस्त्रीपुंसयोर्धर्मभङ्गःपत्रदर्शनाच्चहृ
दयंविदीर्ष्यभवतीतिभावः । दारुणायसेइतिपाठेत्वमितिज्ञातम् । सूची

तिगौरादिपाठादुद्धीष्टः । कामिनोर्वियोगेत्थत्रयपुमान्स्त्रियेत्येकशेषः ॥ ८० ॥

धनुसंधुस्वस्तकरोऽपिभीमजापरंपरागैस्तवधूलि-
हस्तयन् । प्रसूनधन्वाशरसात्करोतिमामितिक्रु-
धाक्रुध्यततेनकेतकम् ॥ ८१ ॥ विशेषकम् ॥

धनुरिति । प्रसूनधन्वाकायस्तवपरागैर्धूलिभिर्धूलिहस्तयन्धूलियुक्तं
हस्तं कुर्वन्सनभीमजापरंभैर्यनुरक्तं मांशरसाद्वाणाधीनं बाणलक्ष्यं करोति ।
किंभूतः कामोयन्तुः पुष्यतस्येभधुनारसेनस्त्रिभ्यः करोत्यस्य इति केतकनि-
श्चयेतवधूलिर्यदिनस्यात् । तदाकामः स्त्रियं करत्वाच्युतसायकः स्यादती-
यनपराधस्तवैव स्त्रियं करोयन्धनुर्धरोधूलियुक्तं हस्तं करोतीति ज्ञातिः । धू-
लिहस्तयन्निधूलियुक्तं हस्तं करोतीति यन्ताच्छतृ । प्रसूनधन्वेति धनुष-
धेत्येनह । शरसादिततदधीनेति ज्ञातिः ॥ ८१ ॥

विदर्भसुभूस्तनतुङ्गताम्रये घटानिवाऽपश्यदलंत-
पस्यतः । फलानिधूमस्य घयान्धोमुखान्सदाहि-
मेदोहृदधूपिनिद्रुमे ॥ ८२ ॥

विदर्भेति । सनलोदाहिर्मेदोहृदहिर्मेदोहृदकेयुक्तेफलानिअपश्यत् । किं
भूतेद्रुमेदोहृदधूपिनिअतिशयितफलादिंसमृद्धिर्येनअवतितहोहृदंदाहिमी-
वृक्षस्यदोहृदंधोधूपीदोहृदधूपः सौख्यास्तीतितस्मिन् । कानिवघटानिव ।
किंभूतान् घटान् विदर्भसुज्जर्भेमीतस्याः स्तनयोस्तुङ्गताम्रयेत्स्वतस्याः आस-
येऽलमतिशयेनतपस्वतस्तपः कुर्वतोऽतएवधूमस्य घयान्धायकान् अतए-
वाधोमुखाकन्योप्युपपद्रामयेऽधोमुखोधूमयानादिनातपश्चरति । एता-
निदाहिनीफलान्निक्षिप्तुघटाएवैतेतानिवेत्युत्प्रेक्षा । तपस्वतः कर्मणो-
रोमन्धेत्यादिनां व्यह । तपसः परसौपदन्ध्वेतिवार्तिकेच्छतृ । घयान्पा-
त्रादिसूत्रेणपेटः शस्तत्रोपसर्गानुवृत्तिर्नोवश्यकीतियुक्तामुक्तम् । दोहृदधू-
पिनीति कर्मधारयादिनिःसमर्थनीयः ॥ ८२ ॥

वियोगिनीमैक्षतदाहिमीमसौ प्रियस्मृतेः स्पष्टमु-
दीतकण्टकाम् । फलस्तनस्थानविदीर्णरागिह-
द्विशच्छुकास्थस्मरकिंशुकाशुगाम् ॥ ८३ ॥

वियोगिनीमिति ॥ 'असौनलोदाडिनीमैहनापश्यत् । किंभूतांवियोगिनींविभिःपक्षिभिःशुकादिभिर्योगोऽस्याश्रमोतीति । अथचवियोगिनींविहरिणींनायिकांमिवेतिलुप्तोत्प्रेक्षा ।' प्रियस्मृतेदोहदादिस्मरणाल्लक्षणया प्राप्तेर्हेतोःस्पष्टं प्रकटमुदीतकण्टकांप्रियस्मरणाद्गोमान्विताङ्गीं नायिकापि नायकस्मरणाद्गोमान्विताङ्गीभवति । तथाफलानिस्तनाद्वयतेषांस्थानेनप्येविदीर्घस्फुटितरागिपक्वत्वाल्लोहितयुक्तं हृदयान्तरप्रदेशस्तस्मिन्विशन्ति यानि शुक्लस्यास्यामिमुखानितान्येवस्मरस्य किंशुका निपलाशपुष्पाख्ये वाशुगाव्याख्यस्थानां नायिकापक्षेदाडिनीफलतुल्यस्तनप्येविरहित्वात्स्फुटितमनुरागयुक्तं यद्द्वयंतस्मिन्विशन्तः शुक्लस्य तुल्यामदनकिंशुकाः श्रुगावायास्यदाडिनीफलं स्वयमेवविदीर्यते । अथवाफलस्य परमात्मसाक्षात्कारलक्षणस्य स्तनकथकंबोधकमितिदावदेवंभूतंयत्स्थानंतुरीयावस्थालक्षणंतस्माद्विदीर्घंयुतंतुरीयावस्थानप्राप्तनेवंभूतपूर्वविषयेनुरागि सा नुरागंयद्द्वयंतद्विशन्तः शुक्ललक्षणयातदुपदेशयोगाज्यासेनहृदयसंलग्नास्तौरास्याःक्षेप्याः स्मरकिंशुकाशुगायस्यास्तांविषयेज्यः परावृत्तचित्तान्नक्तंरंप्रियस्यपरमास्पदस्यसञ्चिदानन्दधनस्यपरमात्मस्वरूपस्यस्मृतेः सन्निहितानन्तरप्राप्तस्यानुध्यानाज्जीव्रतत्प्राप्तिसंभावनासंजातहर्षेणोद्भूतरोमाञ्चांविविधायोगावियोगास्तद्वृत्तीमष्टाङ्गयोगयुक्तांविशिष्टांयोगिनींवा तद्देवतसामर्थ्यादिवशब्दलानः । वियोगिनीमिति संपृचेत्यादिनाविपुर्वांशुजेःकर्तृकर्तरिचिनुङिङीप् । दाडिनीमितिजातिवाचित्वान्ङीप् । उत्पूर्वादीकःकर्तरिनिष्ठायांठदीतेति । स्तनेतिपचाद्यच् । आस्येतिअस्यतेर्हलन्तात्कर्तृणिगण्यत् ॥ ८३ ॥

स्मरार्हुचन्द्रेषुनिभे क्रशोयसांस्फुटंपलाशोद्वज्जुषांपलाशनात् । सवृन्तमालोकतखण्डमन्त्रितं वियोगिहृत्खण्डिनिविरहिहृदयविदारकेऽतएवक्रशोयसांकशतराणांमध्वजुषांपथिकानांपलाशनात्पलंमांसंतस्याशनाद्भवत्तथात् स्फुटंप्रकट

सेवपलाशेपलंसांसमन्नातीत्यन्वयसंज्ञकेपलाशशब्दस्याऽऽवृत्यायोजनीयम् । किमिवकालखण्डजकालखण्डाज्जातमन्वितं वियोगिहृदि संबद्धं खण्डमिवेति लुप्तोत्प्रेक्षा । दक्षिणपार्श्वस्य कर्णमंसंकालखण्डम् । कशादीपसुनिष्ठतद्वतिरः ॥ ८४ ॥

नवालतागन्धवहेनचुम्बिता करम्बिताङ्गीमकरन्दशीकरैः । दृशानृपेणस्मितशोभिकुक्कालादरादराभ्यांदरकम्पिनीपपे ॥ ८५ ॥

नवेति । दरादरान्यामुपलक्षितेनृपेणनलेनलतादृशानेत्रेणकृत्वापपेसादरंददृशेषुष्यितलतादिदर्शनं विरहिणामसह्यमिति दरोभयम् । रमणीयदर्शनाच्चादरस्तिर्यगादिसंभोगवृत्तान्नावलीकनं विरहिणां कौतूहलमाचरतीति च पादरः । किंभूतालातानवानूतनपल्लवा, तथागन्धवहेनकामितुल्येन वायुनाचुम्बितारुष्टाऽतएवमकरन्दशीकरैः पुष्परसकण्ठैः करम्बितं निमित्तनङ्ग्यस्याः सातथास्मि तेन विकसनेन शोभीनि कुङ्कुमलानि मुकुलानि यस्य स्तथावायुसङ्गभाद्दरनीपरकम्पतएवंशीलानविद्यते बालताबालत्वं यस्यास्तरुणीत्यर्थः । तामयालतासदृशी तन्वीकस्तूर्यादिगन्धयुक्तेन मायकेन चुम्बितारोमान्द्युक्ताङ्गीर्हपद्मास्येन शोभितकुङ्कुमलाकारदन्तार्हवत्सात्त्विककम्पयुक्तास्तेन चिह्नीतुकिमापरस्त्रीत्वाद्भयं सौन्दर्यादादरस्तान्यायुक्तेन दृश्यते । यद्वा । बहुतीति बहुजालागन्धस्य शैशवशेषस्य बहुनैवंभूतो न बालतागन्धवहस्तुरुक्षेन चुम्बिताकापिकवानवोढालतासदृशी तन्वीनवोढात्वात्सकम्पाः । नकारस्य निषेधार्थस्य सनस्तत्त्वान्नलोपाभावः । संयोगोपपत्तेरपि अङ्गान्नकृतेन्यस्त्वप्यतद्वतिङ्गीष् ॥ ८५ ॥

विचिन्वतीः पान्थपतङ्गाहिंसनैरपुण्यकर्माण्यलि कज्जलच्छलात् । श्लोकयश्चम्पककोरकावलीः सशम्बरारैर्वलिदीपिकाइव ॥ ८६ ॥

विचिन्वतीरिति । सनलश्चम्पककोरकावलीश्चम्पककुङ्कुमलपट्टकीर्णं श्लोकपदऽलन्दर्श्य । काइयश्चम्बरारैः कामस्य वलिदीपिकावत्स्यर्थं दीपिकाइव । किंभूताश्चम्पककोरकावलीः पान्थाएवपतङ्गाः श्लभास्तेषां हिंसनैर्मा

रशैरलिकज्जलच्छलादऽल्योज्ज्वलरास्यकज्जलंतस्यच्छलाद्व्याजादऽपुण्य
कर्माणि विचिन्वतीऽर्ज्यन्तीः कामोद्दीपकानि च रूपकानि दृष्ट्वा विरहिणोऽस्मि
यन्ते । पन्थोणनित्यमिति शेषान्यः । चम्पकोपरिज्वरो नतिष्ठतीति कश्चि
त् । तत्रतिष्ठति परंतु च्रियत इति प्रामाणिकाः ॥ ५६ ॥

अमन्यताऽसौ कुसुमेषु गर्भगंपरागमन्यं करणं विचो
गिनाम् । स्मरेण मुक्तेषु पुरापुरारयेत दह्नमस्मे वश
रेषु सङ्गतम् ॥ ८७ ॥

अमन्यतेति । असौ नलः कुसुमेषु गर्भगमनन्तरप्रदेशगतंपरागंदुरापूर्वस्मरे
ण पुरारये शिवाय मुक्तेषु पुष्पकपेषु शरेषु सङ्गतं लम्बंतस्य शिवस्यऽङ्गलम्ब
स्मे वाऽमन्यताऽतर्कयत् । किंभूतं विचो गिनामन्धं करणं ने श्रेयसात् कंसस्य
नोऽन्यत्वं भवति । अन्धं करणमिति आह्वयचुमगत्सूलोत्तिष्ठन् । अस्मिन्नेति
मुन् ॥ ८७ ॥

पिकाद्वने शृण्वति भृङ्गहं कृतैर्दशामुदञ्चत् करुणे वि
योगिनाम् । अनास्थयासूनकरप्रसारिणीं ददर्श
दूनः स्थलपट्टिनी नलः ॥ ८८ ॥

पिकादिति । दूनः संतप्तो नलः स्थलपट्टिनीं ददर्श । कस्मिन्सतिवनेपि
कात्कोकिलाद्विचो गिनां दशामवस्थां चङ्गाणां ज्वराणां हुंकृतैः हुंकारैः क
त्वाश्रयवतिसति किंभूते वने उदम्बलोविकासं प्राप्नुयन्तः करुणसंज्ञया दत्ता
यस्मिन् । किंभूताननास्थयानलगतयाऽभिन्नयवशात्सूनानि पुष्पाणिकस
लानितल्लघ्णकरान् हस्तान् प्रसारयति एवंशीलात्तानाऽनास्थयाऽनादरेण
ऽपश्यदिति वा । अन्यस्मिन्पिदयावतिकस्य चित्कटां दशान्दृष्टवति अति
च्छयां किमनेनेति करप्रसार्य कश्चन वारयति । यद्वाऽनास्थयाचंचारानित्य
तयाऽभिन्नयवशात् करप्रसारयतीति । वने पिनाः कुजान्ति, चङ्गाहुङ्गारं कुर्व
न्ति, करुणपुष्पाणि विकसन्ति, कनलानि चोन्मीलन्ति, एतच्च दृष्ट्वा विरहिणो
व्यथन्त इति भावः । किंभूत इत्युच्यते दुःखवार्तामिति वपुष्पविकासव्याजे
न करप्रसारयन्तीमिति वार्थः । आस्थेत्यातद्वोपसर्ग इत्यङ्कः । दून इति दीर्घा
न्तादुक्तीत्यादित्वाभिधानत्वम् । करुणोद्वहः पक्षे करुणाद्या ॥ ८८ ॥

रसालशालः समदृश्यतामुनास्फुरद्द्विरेफारवरो
षहुंकृतिः । सनीरलोलेमुकुलैर्वियोगिने जनायदि
त्सन्निवतर्जनाभियम् ॥ ८९ ॥

रसालेति । अनुमानलेनरसाल आसलक्षणःशालोवृक्षःसमदृश्यतदृष्टः
किंभूतः स्फुरन्तोन्नमन्तोद्विरेफाज्जमरास्त्रोपामारवएवरोषहुंकारोयस्य ।
किंकुर्वन्निवसमीरणेनवायुनालोलैर्मुकुलैः कृत्वावियोगिनेविरहिणेजनाय
तर्जनायाभत्सनायाभीर्मेयन्तादित्सन्निवदातुमिच्छन्निव । अन्योपिहुंकृ
त्यबलेनाहुन्त्यादिनातर्जयतिरसालशब्दःसत्पुष्पेवर्तते । दित्सन्निवददा
तेः सनिद्विर्वचनंसनिमीनेतीश्वअत्रलोपोन्यासस्येतिअन्यासलोपः सः स्या
र्थथातुकइति । मयसीतेत्यादिवक्तव्यात्तर्जनाभियमितिसमासः ॥ ८९ ॥

दिनेदिने त्वंतनुरेधि रेधिकंपुनःपुनर्मूर्च्छताप
मृच्छच । इतीवपान्थान्ज्ञापतःपिकान् द्विजान् स
खेदमैक्षिष्टसलोहितेक्षणान् ॥ ९० ॥

दिनेदिनइति । सनलःपिकान्द्विजान्पक्षिणोव्राक्षणांश्चखेदंसोद्वेगं
रेक्षिष्टदृश्यं । किंभूतानिवइतिपूर्वोक्तप्रकारेणपान्थान्जनान्ज्ञापतइव ।
पान्येन्यःशापंददतइवयतोलीहितेक्षणान्ममत्वाद्रक्तनेत्रान् । इतिकिंरे
पान्यत्वंदिनेदिनेऽधिकंनृशक्तनुःकृशस्यभिभवपुनस्त्वंमूर्च्छंमूर्च्छाप्रामुहितथा
स्वतापंसर्वाङ्गतापमृच्छलभस्वच । पिकःस्वभावाइकलोचनःपिकशब्दंशु
त्वापान्थानांकाश्यैर्मूर्च्छांतापमभवति । ऋच्छेत्यर्तेहौपाघ्रादिनाऋच्छा
देशेअतोहेर्लुगृच्छर्वा । पान्यान्नित्यंपन्यानंगच्छतीत्यर्थेपन्योणनित्यनि
तिसः पन्यादेशश्च । स्त्रीस्त्वानत्वाभावःपान्यान्नितिद्वितीया । उपल
म्भाभावाद्दृश्यतइतित्तभावः ॥ ९० ॥

अलिख्वाकुड्मलमृच्चशेखरंनिपीयचामपेयमभीर
याधियासधूमकेतुविपदेवयोगिनामुदीतमात
ङ्कितवानशङ्कत ॥ ९१ ॥

अलीति । समलश्याम्पेयंकुड्मलंमुकुलमभीरयाधियावुच्चानिपीयसा
दरमालोक्याऽतइकितवाञ्छकितःसन्धियोगिनांविपदेविनाशयोदीतमु

दयंप्राप्तं तमेव धूमकेतुमुत्पातविशेषमशङ्कततर्कितवान् धूमकेतुर्विनाशसूचकः । किंभूतं कुहमलमलित्वाञ्जमरपङ्क्तौ च शेरमुद्याग्रम् । चांमे यद्यप्यकोहेन पुष्पक इत्यमरः । ततो विकारप्रत्ययस्य पुष्पेति लुक् । कुहमलमिति कलस्तपश्चेत्यतः कलप्रत्ययमनुबन्धे कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुडितिकलस्तस्य मुडागमे कुटिकौटित्य इत्यस्य धातोः कुटमल एव ध्योयम् । कुड्वाल्य इत्यस्य कुहमलोऽहम ध्योपि । तथा च नेदिनीकोशः । कुहमले मुकुले पुंसि हयोर्नरकान्तर इति ॥ ८१ ॥

गलत्परागं भूमिमद्भिभिः पतत्प्रसक्तभृङ्गावलनाग
केसरम् । समारनाराचनिघर्षणस्खलज्ज्वलत्क
णशाणमिव व्यलोकयत् ॥ ९२ ॥

गलदिति । सनलोनागकेसरनागकेसरकुसुमशाखनिबन्धनिकषमिषकषणपाषाणनिबन्धलोकयत् कीदृशं गलत्परागं ज्ञयत्परागंतया ज्ञमिभिर्भिभिर्नगरचनविशेषैः पतन्ती वृक्षादागच्छन्ती प्रसक्तमलमामृङ्गावललिङ्गं मरपङ्क्तिर्भस्मिन् । किंभूतं शाखानारस्य कानस्य नाराचावागशल्यानितेषां निघर्षणात् स्खलकोज्ज्वलकोदे दीप्यमानाः कणाः स्फुलिङ्गायस्मात् । परागोऽवलप्यतत्कणस्थाने भृङ्गावलिनाराचस्य निशायास्यापि ज्ञमणं भवति । लोहसंघर्षाज्ज्वलन्तः कणाश्च तस्मादुच्छलन्ती । शाखस्तु निकषः कष इत्यमरः ॥ ८२ ॥

तदङ्गमुद्दिश्य सुगन्धिपातुकाः शिलीमुखालीः कुसु
माद्गुणस्पृशः । स्वचापदुर्निर्गतमार्गेण भ्रमात्स्म
रः स्वनन्ती रवलोक्वलिजितः ॥ ९३ ॥

तदिति । स्मरः कामः शिलीमुखाली ज्ञं मरपङ्क्ती रवलोक्वस्वचापात्स्वधनुषोदुर्निर्गता दुःखेन निर्गता मार्गशाखायास्तेषां ज्ञमाद्भ्रमात्स्मरः लज्जितो लज्जां प्राप्नुवति । लुप्तोत्प्रेक्षा । किंभूताः शिलीमुखालीः कुसुमादपि सुगन्धितदङ्गमलङ्गमुद्दिश्य पातुकाः पतनशीला आगच्छन्तीः । यद्वा कुसुमात्सकाशात् पातुकाः । यद्वा कुसुमगुणवद्वात् कुसुमाद्गुणः पातुकाः यतो गुणस्पृशोगुणानिलाबिम्बीर्मावोस्पृशस्वनन्तीः शब्दायमानाः शिलीमुखपदञ्जा

न्तेः कारणम् । अलिबाणौशिलीमुखावित्यमरः ॥ दुर्निर्गतोहिवाणोऽप्य
नतिलक्ष्यचनस्पृशतितेनधानुकोलज्जते । सुगन्धीतिसुपूर्वस्यगन्धस्येदि
तिइत्वम् । पातुकास्तच्छीलैलपपतेत्युक्तम् ॥ ६३ ॥

मरुत्तलत्पल्लवकण्टकैः क्षतंसमुच्छलञ्चन्दनसारसौ
रभम् । सवारनारीकुचसंचितोपमन्ददशमालू
रफलं पचेलिमम् ॥ १४ ॥

मरुदिति । सनलः पचेलिमपक्वं मालूरफलं विडम्फलं ददर्श किंभूतं सरुता
ललन्तोविलसन्तोयेपल्लवाः शाखायाणितेषांकण्टकैः क्षतंसरुद्धैर्वत्तद्वलन
विलासंजुर्वन्यः पल्लवोविटस्तस्यकण्टकाः कण्टकवतीह्वा । नखास्तैः क्षतम
थ शतस्यपल्लवद्वयपल्लवः पाणितस्तस्यकण्टकैर्नखैरिति न्यायार्थः । तस्यास
मुच्छलदुग्गच्छञ्चन्दनवत्सारं श्रेष्ठं सौगन्ध्यं स्माच्चन्दनस्यसारं सौगन्ध्यं
स्मादिति च । सारशब्देन घनसारः कर्पूरोलक्षण्याग्रीखण्डयुक्तः सारइति
वा । अतएव सवारनारीगणिकातस्याः कुचौताज्यांसंचितातुल्याऽर्जितावाठ
पमासादृश्यं यस्य गणिकास्तनतुल्यशोभं वा कुलच्छीकुचमखक्षतादिप्राकृत्यो
क्तेरनीचिदग्नितिवारेतिपदम् । विडम्बेशः विडम्बैलूपौ मालूरग्रीफलावि
त्यमरः । ललतिरुभयपदी । सौरभमिति द्रुगन्ताञ्जलायुपूर्वादिति भावेऽण् ।
कर्मकर्तरिक्रैलिमरउपसंख्यानात्ययेऽलमम् ॥ ६४ ॥

युवद्वयोच्चित्तनियज्जनोचितप्रसूनशून्येतरगर्भग
ह्वरम् । स्मरेषुधीकृत्यधियाभियान्धयासपाटला
यास्तत्रकंप्रकम्पितः ॥ १५ ॥

युवेति । सनलोभियान्धयाभयज्जान्तयाधियायुष्मापाटलायास्तवकंगुच्छं
स्मरेषुधीकृत्यकामतूशीरीकृत्यप्रकम्पितश्चकितः । किंभूतंगुच्छं युवद्वयोच्छी
पुंसद्वयीतस्याश्चित्तेवेत्येऽन्तः करणेत्तयोर्मध्येनिसज्जनं पीडनंतंस्मिन्नुचि
तानियोग्यानि प्रसूनानि पुष्पाणि नैः शून्येतरं पूर्णगर्भगह्वरं सप्यविलयस्य एत
त्पाटलागुच्छं न भवति किंतु कामस्य श्रद्धा निति बुद्ध्यकम्पित इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

मुनिद्रुमः कीरकितः शितिद्युतिर्वनेऽमुनाऽमन्यत
सिंहिकासुतः । तमिच्छपक्षत्रुटिकूटभक्षितंकला

कलापाङ्किलवैधवत्रमन् ॥ १६ ॥

मुनीति । अमुनानलेनवनेकीरकितः कृष्णद्युतिर्यस्यसमुनिदुसोऽगरस्य
वृक्षः सिंहिकासुतोरहुरिवामन्यतज्ञातइतिलुप्तोऽप्रेक्षाकिलइवार्थेवा । किं
भूतोरहुरन्तमिस्त्रपक्षेऽवकारपक्षेयात्रुटिचन्द्रस्यकलाविच्छेदः सैवक्षूटंभ्या
जस्तेनभक्षितंगिलितवैधवविचुदन्त्रत्तत्संवन्धिनंकलासमूहंवनलुद्गिरन्मु
निपदंशान्तिसंभावनाहृद्यनिवृत्तिसंभावनार्थेऽयामवर्णत्वाद्वाहुत्वंऽयामव
न्तस्यकलिकानांशुव्यत्वाद्वाकारसौम्याच्चन्द्रकलात्वं, चन्द्राद्वयमनेनव्यज्य
ते । कीरकाः संजाताअस्यतारकादित्वादितच् । अथचसिंहिकापुत्रः सिंहः
शक्तिद्युतिर्धवलवर्णोभक्षितंश्चापदादिचन्द्रिरन्वनेनन्यतेऽयंसिंह इतितद्
शनाद्यथाविरहिणीस्यागस्त्यदर्शनाज्जातमितिभावः । शितीधवलमेच
कावित्यत्ररः ॥ ६६ ॥

पुराहठाक्षिप्रतुषारपाण्डुरच्छदावृतेर्वीरुधिबहुवि
म्रमः । मिलिज्जिमीलंससृजुर्विलोकितानभस्वत
स्तंकुसुमेपुकलयः ॥ १७ ॥

पुरेति । कुसुमेपुपुष्पेषुनभस्वतोवायोः कलयः कीडाविलोलाः सत्यस्तान
लंमिलिज्जिमीलंरुतनेत्रसङ्कोचंससृजुन्वक्रुः । किंभूताः पुराआदौहठेनबला
त्कारेणालिप्तमालितास्तुषारेणहिनेन पण्डुराश्रुदाः पत्राणि यामिस्ता
स्तथावृतेरावरणस्यसंवन्धिन्यांवीरुधिलतायांबहुविज्जभाः कृतविशिष्टज
भाः कृतपक्षिज्जमयाबाहूदलक्षणावरणमाक्षिप्तंयेनेतिवायुविशेषणंवाति
र्यगादिंसंभोगावलीकनसुखादिवशात्कृतनेत्रसङ्कोचमित्यर्थः । विरहित्वा
दसह्यत्वाद्वापरसंभोगदर्शनस्यानुचितत्वाद्वामिलकोनिमीलानेत्राभा
रोयस्य । वीरुधिलीलिङ्गत्वाद्योषितिनभस्वतः पुल्लिङ्गत्वान्नायकस्यकुसु
मेपुकलयः कांमकीडाः । नेत्रेतार्कननगांलानचसंसक्तमैशुनाम् इति याद्य
यत्क्यनिवेधात् ॥ ६७ ॥

भता यदुत्सङ्गतले विशालतान्दुर्माः शिरोभिः फलं
गौरवेणताम् । कथंनघात्रीमतिमात्रनामितैः सव
न्दमानानभिनन्दतिस्मतान् ॥ १८ ॥

गताइति । सनलोऽतिमात्रमतिशयेननामितैः फलगौरवेषु फलबाहुल्येन
पुण्यजन्यफलाधिक्येन च नमितैः शिरोभिरग्रभागेर्मस्तकैश्च तां धात्रीं पृथ्वी
मुपमातरं च वन्दमानान् १५ शतीनमस्कारकुर्वतश्च तान्द्रुमान् सुतांश्च कथं ना
भिनन्दति स्म प्रीत्या कंनका कौपीतम् । कांस्तान्येद्रुमायस्या धात्र्या उत्सङ्गत
सुतपरिप्रदेशेऽथ बाहुस्थले विशालतां वृद्धिं गताः प्राप्तास्ते हि मुक्तकारिण
स्तोतुमुचिता आसन् । फलभरनम्रा हि वृक्षाः स्तोतव्या एव विरहित्वा कामिन
इदति स्म किं तु नेतिका कुवां । वियोगतप्रायतस्मै रोषकारणहेतवः पुष्पवृक्षा
इव फलवृक्षा अपि न रुरुचिरे इति भावः । यतो दुःखिते मनसि सर्वमनस्य भिति
भावः । धात्री स्यादुपमा तापि क्षितिरेष्यानलक्यपीत्यमरः । दधतियां धयं
तियानिति बाधात्री । यः कर्मणि दृष्टि किति दृष्टि निषित्वा म्भीप् । नामितैरिति
एव लङ्लेति पाक्षिकं भित्त्वम् ॥ ८८ ॥

नृपायतस्मै हि मितं वनानिलैः सुधीकृतं पुष्परसैरह
र्महः । विनिर्मितं केतकरेणुभिः सितं वियोगिने द
त्तन कौमुदीमुदः ॥ ९९ ॥

नृपेति । अहर्महोऽद्भुतदिवसस्य महस्तेजस्तस्मै वियोगिने नृपाय कौमु
दीमुदश्चन्द्रिकाजनिता मसन्तोपाकादत्त । किंभूतसहर्षहोषनानिलैरुद्या
नवायुभिर्हि मितं हि नीकृतं पुष्परसैर्मकरन्दैः सुधीकृतमसृतीकृतं केतकरेणु
भिः केतकीकुसुमपरागैः सितं श्वेतं विनिर्मितं कृतं चन्द्रिका तु स्यमपि दिवसेते
जोविरलित्वा तस्य चन्द्रिकादुःखदायिनीति दुःखज्जालमित्यर्थः । अहर्म
हः कौमुदीदिव्यस्वरूपकंतस्मै मुदोनादत्त इति वा । शैत्यादिगुणयोगादह
र्महस्तस्मै मुदोदत्तन कौमुदीति वा । शैत्यादिगुणयोगेन दिवसतेजःसुखा
कारददौ । कौमुदीमुदो न ददाविति वा । दिवसतेजः कौमुदीजन्यहर्षोपाका
दत्त किमपि तु ददावेवेति वा । अहर्मह इति रोऽसुपीति रेफः ॥ ९९ ॥

अयोगभाजोऽपि नृपस्य पश्यता तदेव साक्षाद्मृतां
शुमाननम् । पिकेन रोपारुणचक्षुषामुहुःकुहूरुता
हूयतचन्द्रवैरिणी ॥ १०० ॥

अयोगेति । अयोगभाजोऽपि विरहिणोऽपि नृपस्य नलस्य तत्प्रसिद्धमाननम्

खंसाद्वाद्वाधितत्वेनामृतांशुं चन्द्रमेवपश्यतापिकेनकोकिलेनचन्द्रयैरिष्य
मावास्यामुदुराहूयताऽऽकारिता । किंभूतेनपिकेनानेनमुखेनविरहित्वा
मृत्तानेनभवितअंतदधुनापिनमृत्तायतीतिरोपेक्षकोधेनारुखेरक्तेचक्षुपीय
स्य तथाकुहूःकुहूरितिरुच्छब्दोपस्य कुहूरितिरौतीतिवा कुहूरिति रुच्छब्द
स्ततोऽमावास्याऽऽकारितास्तमिद्वयेकिंत्वयैवा । चन्द्रवैरिशीकुहूरितिवा
योजना । विरहेपिचन्द्राधिक्यानुस्यसददेवपाण्डुतादिगुणोपेतमेवेतिवा ।
कुहूःस्यात्कोकिलालपोनष्टेन्दुकलयोरपीक्षिविद्वः । पिकस्यनेत्रेस्वभावेनै
वरक्तेशब्दश्चकुहूरितितत्रैतत्सर्वमुत्प्रेक्षितम् ॥ १०० ॥

अशोकमर्थान्वितनामताशयाऽगतानशरण्यगृह
शोचिनोऽध्वगान् । अमन्यतावन्तमिवैषपल्लवैःप्र
तीष्टकामउल्लदल्लजालकम् ॥ १०१ ॥

अशोकमिति । एवमलोऽशोकंवृक्षमेवंभूतमिवाऽमन्यताऽर्थमयस्त्वेवया
शोकोनमवतीत्येवंरूपेणान्वितकऽन्वर्थनामयस्यतस्यभावोऽर्थान्वितना
मतातस्याशयाऽभिलाषेणाऽऽगतान्प्राप्तान्गृहशोचिनः स्त्रीशोचिनोऽध्व
गान्पान्यानवन्तमितिवानन्यतेत्यन्वयः । पुनःकिंभूतपल्लवैः शाखायैः
कृत्वाप्रतीष्टक्री कृतंकामस्थलद्वलदारस्तनखंजालकमखसूनूहोयेनाखक
पाणिजालकामिकलिकायेनेतिवा, यतः शरण्यंशरणेरक्षणेसाधुमन्योपिशर
ण्योऽरिशलाशिखाङ्गेगृहान्शरणगतान्प्रतिपल्लवैरवन्तमितिवा । का
मस्यल्लदल्लजालकमानेयाल्लकारहंयेनेतिवा । अर्थान्वितनामताशया
शरणगतान्पान्यानवन्तमारयन्मदितिवाऽमन्यताऽवनमन्सारणार्थमेवेति
तात्पर्यं । यतः शरण्येभारणेसाधुंसनर्थपयिकानांकाकाक्षेज्योभयंतामितुपुप्या
न्तराद्धारुणान्यत्रैवविश्रुतेततश्चकामशलाशिखिस्वहस्तेगृहीत्वाऽयमेवमार
यतीतिप्रकृतौपयिकत्वादयमेवार्थःसाधीयान् रक्तान्यशोकपुप्यादिदृष्ट्वा
पान्याव्यथनहृत्यर्थःशरण्यंशरणेरक्षितोःशरण्यंशरण्येगृहे । गृहाःपरन्यांगृहे
रुद्रतादृतिविश्रुः । शारकोजालकंस्त्रीवेकलिकाकोरफःपुनानित्यमरः । शर
णेसाधुरितितत्रसाधुरितियत् । अयमनान्श्रुतान्यन्ताप्येतिङः ॥ १०१ ॥

वितासवापीतटवीचिवादनात्पिकालिगीतैःशि

खिलास्यलाघवात् । वनेऽपितौर्यत्रिकमारराधतं
 कृभोगमाप्नोति न भाग्यमागूजनः ॥ १०२ ॥

विलासेति । तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यरूपकर्तृवने पितृनलमारराधाऽऽ
 राधते स्म कस्याद् विलासायैकीडायेवापीदीर्घिकातस्यास्तटेतीरे वीधिवा
 दनातरङ्गनादात् तथापिकाः कोकिलाश्रलिनोज्ञमरास्तेषाङ्गीतेर्गानात्प
 कानामालिः पङ्क्तिर्वातथाशिश्वीनामयूराणां लास्यं नृत्यन्तस्य लाघवाच्चा
 तुयादत्रार्थान्तरन्यसकाह । क्वेति । भग्यभाक्दैवयुक्तोजनः पुरुषः क
 कस्मिन्स्थाने भोगं सुखं सुखसाधनं वानामोत्यपितु सर्वत्रापि प्राप्नोति विरहि
 णस्तौर्यत्रिकं सुखायन तथापि मयूरादीनां सेवाभ्यापारोदाशं तोनतुत्यन
 लस्वीकारोभुज्यत इति भोग इति तेषां वात्सवीनिरुक्तिरस्येव न लस्य सातदा
 नास्ति नाभूत् तथापि भोग एव । यथानीरागजनसमीपस्थापुवतिर्भुवतिरेवाऽ
 खिलतौर्यत्रिकस्तं पुरवहने पिरराधहिंसितवद्भाग्यभाक् शुभाशुभकर्तृभाक्
 सुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारलक्षणं भोगं कुत्रनाप्नोत्यपितु सर्वत्रापि । यो हि सु
 खी सस्यानान्तरेपि सुखं प्राप्नोति यस्तु दुःखी सस्यानान्तरे गतोपि दुःख्येवेति
 वा । सुखिनस्तस्य वनेपि सुखं प्रतिपादनं प्रसङ्गकृतम् । भाग्यं शुभात्मकविधौ
 स्याच्छुभाशुभकर्मणीति विद्वः । अलीति इत्यन्तम् । इकारान्तत्वेऽप्यस्तत्वा
 त्पूर्वनिपातः स्यात् ॥ १०२ ॥

तदर्थं मध्याप्य जनेन तद्वने शुकाविमुक्ताः पठवस्तम्
 स्तुवन् । स्वराभूतेनोपजगुश्च सारिकास्तथैव तत्पौ
 रुषगायनीकृताः ॥ १०३ ॥

तदर्थमिति । जनेन लोकेन तदर्थं नलस्तुत्यर्थमेवाऽध्याप्य पाठयित्वा तद्व
 नेन लोद्यानेषि मुक्ताः पठवः स्फुटवाचः शुकास्तं नलमस्तुवन् स्तुतयेव तेनैव प्रका
 रेण तद्विमुक्ताः स्फुटवाचः सारिका अपि स्वराभूतेन तं नलमुपजगुस्तुष्टुः ।
 किंभूतास्तस्य पीरुपंपराक्रमस्तस्य गायनागायन्यश्च कृतागायनीकृता जनेने
 ति शेषः । उभयोर्विशेषणसारिकाणां मेवया । अनेन स्तुतिविरुदावलिपा
 ठकाः सूचिताः अध्याप्येति कीङ्गीनां णावित्यात्वम् । गायनीकृता इत्य
 त्रल्युच्चेति लुट् तत्तद्वि ॥ १०३ ॥

इतोष्टगन्धाढ्यमटन्त सौवनं पिकोपगीतोऽपिशुक
स्तुतोपिच । अविन्दतामोदभरंवहिश्चरं विदर्मसुभू
विरहेण नान्तरम् ॥ १०४ ॥

इतीति । असौमल इति पूर्वा कप्रकारेण वनमटन् परिज्वमन्सन्वहिश्च
रं वाह्यमानोदभरंसौरज्यातिशयमविन्दतामपि विदर्मसुभू र्मेनीतस्याविर
हेणान्तरमानोदभरं हर्षातिशयं नलीनेबहिष्परमिति क्वचित्पाठः । तत्र परं
केवलम् । किंभूतं वनं निष्टगन्धाढ्यमिष्टेनाभीष्टेन गन्धेन सौरज्येणाढ्यं समृद्धं
किंभूतोऽपिकोपगीतोऽपि तथाशुकस्तुतोपि । आनोदो हर्षगन्धोरिति
विश्वः ॥ १०४ ॥

करेण मीनं निजकेतनं दधद्दुमालवालां बुनिवेशशं
या । व्यतर्किसर्वतुघने वने मधुसमिन्नमन्त्रानुसर
न्ति वस्मरः ॥ १०५ ॥

करेणेति । सनलः स्मर इव व्यतर्किलो कैरिति शेषः । किंभूतः स्मरः सर्वत्र
तेन तव वक्ष सर्वत्रैव तैर्घने संपूर्णं ऽप्राप्तिं न्वने निमग्नं सहायं मधुसन्तमनुसर
न्मृगयन्नाथो निजकेतनं च कवर्तिषिन् हृष्यणरूपं च नीलं क्षणभूतरेखा रूपं
नत्स्यं दुमालां मालां लेषु अस्तु तस्मिन्निवेशशुभाकरेण दधद्धारयन् । द
धदिति नान्यत्कादिति नुविषेयः । आलूयते खन्यत इत्यालवालानौणादिक
आलवप्रत्ययः ॥ १०५ ॥

लता बलालास्य कलागुरुस्तरुप्रसूनगन्धोत्करपश्य
तो हरः । असेवतामुं मधुगन्धवारिणि प्रणीतलीला
प्लवनोवनानिलः ॥ १०६ ॥

लतेति । वनानिलो ऽमुं नलमसेवत । किंभूतो लता रूपं अत्रलाक्षासां
लास्यकलानृत्यविद्यातस्यागुरुप्यापकस्तथातरुणां प्रसूनानि पुष्पाणि ते
षां गन्धोत्करस्य गन्धसमूहस्य पश्यतो हरश्चोरस्तथा मधुपुष्परसन्तल्लक्षणे गन्ध
वारिणि गन्धोदके प्रणीतं कृतं लीलाप्लवनं जलकीड्यायेन मधुगन्धास्यं नलसर
इति केचित् । कनेयविशेषणत्रयेण मन्दत्वगुणत्वशीतलत्वानि सूच्यन्ते ।
एवंविधो वायुः कार्यसिद्धेः सूचको ऽन्योऽप्येवंविधः पीठमर्हादिः परिधारको

मायकंसेवते । पश्यतोहरइतिपथीचानादरइतिपथ्यावाक्दिक्पथ्यद्वयो
युक्तिदग्धहरेद्वित्यलुक् ॥ १०६ ॥

अथस्वमादायभयेनमन्यनाच्चिरत्नरत्नाधिकमुच्चितं
चिरात् । निलीयतस्मिन्निवसन्नपांनिधिर्वनेतडा
गोददृशोऽवनीभुजा ॥ १०७ ॥

अथेति । अथानन्तरमवनीभुजाराष्ट्रानलेनसतहान्तोऽपांनिधिरिवसमु
द्रद्वयदृशेषुप्रोत्प्रेक्षा । किञ्जुतश्चिराद्बहुकालेनोच्चितंवृद्धिंभाषितंतथा
चिरत्नं चिरंतनैरनैरैरावतादिभिरधिकपूर्वतान्यसहायान्येवासक्तिदानीं
तुताभ्येवबहुनिजातानितेभ्योधिकंवास्वंधनंसन्यमाङ्गयेनादायगृहीत्वात
स्मिन्नेनिलीयतहागरूपेणैवतिरोहितीभूयनिवसनसमुद्रोपमयोदकवा
हुत्वंअप्यन्तेतस्मिन्यनेनस्मिन्निद्यमानइतिपक्षेसाक्षादुत्प्रेक्षा । अन्योपिथ
नीराजादिपीडनाङ्गयेनसर्वस्वंगृहीत्वानिरुपद्रवेदेशान्तरेगुप्तिवसति । १
अस्वजातित्रेपेपीत्यनरः । तहागइतितडाघातइत्यस्मात्पिनाकादय
द्येत्युणादिसूत्रेणाकप्रत्ययेसिद्धम् । अन्यमादितिभीत्रेत्यपादानत्वम् ।
चिरत्नेतिचिरपक्षत्परादिभ्यस्तोवक्तव्यइतिप्रः ॥ १०७ ॥

पयोनिलीनाश्रमुक्तामुक्तावलीरदाननंतोरगपुच्छसु
च्छवीन् । जलाह्वंरुद्धस्यतटांतभूभिदोमृणालजा
लस्पमिषादुवमारयः ॥ १०८ ॥

समुद्रचर्मानाह । अग्रेपयोधिलक्ष्मीमुपीतितहागपिशेषणादेवपयोधि
लक्ष्मीमुदत्वनाहाष्टभिः पयइतिसक्तःयस्तहागोमृणालंजालस्यविससमूह
स्यमिवाद्याजात्पयसिनिलीनामग्नाअजमुक्तामुक्ताएरायतास्तेपामाव
लीसमूहस्तस्वारदाश्रमारकिंभूतान्दान्अनन्तोरगोऽनन्तसञ्चकउरगः
शेषस्तान्यपुच्छन्तद्वत्सुच्छवीन्शोभनदीमीन्स्वच्छवीनितिपाठेदृशदीपी
नक्तिंभूतस्यमृणालजालस्यजलेनाह्वंरुद्धस्यअर्धोवृत्स्वरूपस्यतथातटान्तेत
टसमीपेयामूर्ध्निक्तांभिनतीतितटान्तभूभिदस्तस्यामाकण्ठमग्नत्वादिरा
यतानदृश्यन्तेकिंतुदन्ताएवदृश्यन्तेपूर्वगुणैकएवैरावतआसीदधुनातुय
यइत्यर्थः । आवलीपदेनरत्नाधिकत्वसूचितमेवमुत्तरजापिरत्नाधिक्यं

दध्यम् । तटान्तभूमेतत्त्वदन्तानामपिविशेषणं । कमेर्नलोकेतिनिषेधाभा
वाद्भस्ममुकामुकादितिवशीसमासः । सञ्चयीनित्यत्रसमानस्येतियोगविभा
गात्समानस्यसः ॥ १०० ॥

तटान्तविश्रान्ततुरङ्गमच्छटास्फुटानुबिम्बोदितचुं
वनेनयः । बभौचलङ्घीचिकशांतशातनैः सहस्रमुच्चैः
श्रवसामिवाश्रयन् ॥ १०१ ॥

तटेति । यस्तुहागस्तटान्तकूलप्रान्तेविश्रान्ताः स्थितानस्ततुरङ्गमच्छटा
अश्रुसमूहास्तोषास्फुटं प्रकटमुद्धितोऽनुबिम्बः प्रतिबिम्बस्तस्य चुम्बनेन संब
न्धेन तः प्रतिबिम्बनिषेधेत्यर्थः तच्चैः श्रवसांसहस्रनाश्रयन्निववभौ । किंभू
तंसहस्रं वीचययवकशाश्रवताडन्यस्तासामन्ताः प्रान्तास्तौ योनिशतानानि
तैश्चलच्चन्द्रलंप्रतिबिम्बितं वरुणतरङ्गश्याञ्च च्चलनिवप्रतिभातितत्रताडि
तत्त्वेन चलत्वमुदप्रेहागर्भेनलाघानांतरैः श्रवःसाम्यञ्चद्योत्यते । अश्वादे
स्ताडनीकशैत्यनरः ॥ १०६ ॥

सिताम्बुजानानिवहस्ययश्छलाद्वभायलिश्या
मलितोदरश्रियां । तमः समच्छायकलङ्कसङ्कुलंकु
लंसुधांशोर्वहलंबहन्महु ॥ ११० ॥

सितेति । यस्तुहागः सिताम्बुजानांश्चेतोत्पलानां निवहस्यसमूहेत्यच्छला
द्वमिषात्सुधांशोर्वहलंबहलंसाम्द्रं बिलं तं वाकुलं वृन्दवहन्सन्बहुअति
शयेनवभौशुशुभे । किंनूलाणांअलिभिर्ज्वरैः श्यामलिताश्यामलीकृतोदर
श्रीमंष्यशोभायेषां किंसूतंकुलंतमः समच्छायोऽथकारसदृशशोभोयः कलङ्क
स्तेनसङ्कुलंब्याप्तम् । श्रियानितिमाषितपुंस्तत्वात्पुंवत् ॥ ११० ॥

रथाङ्गभाजाकमलानुषङ्गिणा शिलीमुखस्तोमस
खेनशार्ङ्गिणा । सरोजिनीस्तम्बकदम्बकैतवान्मं
णालशेषाहिभुवान्वयायियः ॥ १११ ॥

रथेति ॥ यस्तुहागः सरोजिनीकमलिनीतस्याः स्तम्बकदम्बो गुल्मसमूह
स्तस्यकैतवाद्मिषादुकमलिनीगुल्मसममूहेनैवशार्ङ्गिणाश्रीकणेनान्वया
य्यऽनुसृतः कण्ठोहिसमुद्देशेतेकदम्बपदप्रयोगसामर्थ्याच्चाङ्गं रथेतिजा

तायेकवचनम् । किंभूतेनरयाङ्गचक्रचक्रवाकश्चतङ्गाजा तथाकमलालक्ष्मीः
कमलमुत्पलंतयातेनवासहाऽनुषङ्गःसम्बन्धोऽस्यास्तीतितेन, तथाशिलीमु
खस्तोमोज्ज्वलरसमूहस्तसखेनतत्सदृशेनतदृच्छ्यामेनतत्सहितेनच बाण
समूहसहितेनवातधाम्बृणालनिवशेषाहिःसएवमूःशयनस्थानंयस्यमृणाला
न्येवशेषाहिर्भूरुत्वतिस्थानंयस्य ॥ कमलानुषङ्गिणेत्पत्रेभिः ॥ १११ ॥

तरङ्गिणीरङ्गजुषःस्ववत्प्रभास्तरङ्गरेखाविभरांबमू
वयः । दरोद्गतैःकोकनदीघकोरकैर्धृतप्रवालाङ्कु
रसंचयश्चयः ॥ ११२ ॥

तरङ्गिणीरिति ॥ यस्तद्भागस्तरङ्गरेखास्तरङ्गमालाएवतरङ्गिणीर्नदीविं
भरान्बभूवव्यस्तकूपकम् । किंभूताअङ्गजुषोमध्यशेविनीश्चतयास्ववत्प्रभाः
स्वप्रियाःप्राणेश्वरीश्च । किंभूतस्तद्भागोदरोद्गतैरीषदृग्भूतैःकोकनदीघार
स्तोत्पलसमूहास्तेषांकोरकैर्मुकुलैःकृत्वापृतःप्रवालाङ्कुरसञ्चयोविदुमाङ्क
रसमूहोयेन समुद्रेनद्यःप्रविशन्तिविदुमाङ्कुराश्चबहवःसन्तितथाऽत्रापीति
समुद्रसाम्यम् ॥ ११२ ॥

महीयसःपंकजमंडलस्य-यश्छलेनगौरस्यचमेचक
स्यच । नलेनमेनेसलिलेनिलीनयोस्त्विषंविमु
ञ्चन्विधुकालकूटयोः ॥ ११३ ॥

महीयसइति । यस्तद्भागोनलेनमहीयसोमहत्तरस्यगौरस्यश्चेतस्यतथा
मेचकस्यनीलम्यपङ्कजनमंडलस्यकमलसमूहस्यच्छलेनव्याजेनसलिलेनिली
नयोर्नमग्नयोर्विधुकालकूटयोश्चन्द्रविषयोस्त्विषंदीप्तिंविमुञ्चन्नुद्विग्नव
मेनेशङ्कितःसमुद्रेयथाचन्द्रोविषञ्चतिष्ठतितथाऽत्रापीति । विधुरमृत्ति
तिकैचित् ॥ ११३ ॥

चलीकृतायत्रतरङ्गरिङ्गणैश्चालशैवाललतापरम्प
राः । ध्रुवंदधुर्वाढवहव्यवाढवस्थितिप्ररोहत्तम
भूमधूमतां ॥ ११४ ॥

चलीकृताइति ॥ यत्रयस्मिंस्तद्भागेतरङ्गरिङ्गणैस्तरङ्गखलनैश्चलीकृताश्च
लिताश्चवालासहन्त्यःशैवाललतास्तासांपरंपराःसमूहावाढवहव्यवाढवाढ

वानलस्तस्यावस्थितिरवस्थानन्नेनप्ररोहतसोऽतिशयेनप्रादुर्भूतोभूमावा
हुत्यंयस्यैवंविधोयोधूसस्तस्याभावस्ततातांदधुरितिप्रुवंशङ्के समुद्रवहवा
नलस्तिष्ठतितद्दवापि । प्ररोहतनधूमधूमतामितिकथित् तत्रप्ररोहत
मोधूमभूमायासानिति । बह्वेतेत्यस्यबांदसत्वस्यप्रायिकत्वाद्बध्यवाहि
त्यत्रयिबः बहोर्जावोभूनेतिबहोर्लोपोभूवबहोरितिसिद्धं ॥ ११४ ॥

प्रकाममादित्यमवाप्यकंटकैः करम्बितामोदम
रविवृण्वती । धृतस्फुटश्रीगृहविग्रहादिवा सरो
जिनीयत्प्रभवाऽप्सरायिता ॥ ११५ ॥

प्रकामनिति ॥ यत्प्रभवायस्मात्प्रभवत्यतिर्यत्याः सासरोजिनीकम
लिनीदिवाऽप्सरायिताऽप्सरसद्ववाचरिताऽप्सरस्तुल्या । किञ्चूता आदि
त्यस्यैवमवाप्यप्रकामनतिशयेनकण्टकैः करंबिनाव्यामाऽऽनोदभरंसौगन्ध्य
बहुल्यं विवृण्वतीप्रकटयंती तथाधृतः स्फुटानिविकसितानिश्रीगृहाणिक
नलानितान्येवविग्रहःशरीरंयया अवैवंविधाः प्रकामंमरुदमदनंआदित्यं
देवंप्राप्यरोनाम्बिताह्वैप्रकटयन्त्योदिवास्वर्गेषुधृतःस्फुटायाःप्रकाशना
मायाःश्रियःशोभायाःसुहृत्स्थानंविग्रहःशरीरंयासांतामप्सरसोपि । आदि
त्यनितिदित्यदित्येतिस्यःअप्सरायितेतिकर्तुःक्यस्सलोपश्च तिक्यकिञ्चो
जसोप्सरसद्वत्यादिनासलोपः ॥ ११५ ॥

यदंबुपूरप्रतिबिम्बितायतिं मरुतरङ्गैस्तरलस्तट
दुमः । निमज्जमैनाक्रमहीभूतःसतस्ततानपक्षा
न्धुवतःसपक्षतां ॥ ११६ ॥

यदिति ॥ यस्पतद्भागस्यांऽयुनःउदकस्यपूरेप्रवाहेप्रतिबिम्बिताप्रतिक
लिताऽऽयतिर्देव्येयस्यैवंभूतस्तटदुसस्तीरवृक्षोनिमज्ज्याऽन्तर्निर्लीयसतो
विद्यमानस्यमैनाकमहीभूतोमैनाक्रमपर्वतस्यसपक्षतांसमानतांपक्षसाहि
त्यंचततानवित्सारयामास मैनाकइवैस्थितइत्यर्थः । किंभूतःमरुतरंगैर्वा
युक्तालितोर्निमित्तरज्जुश्चक्षुःकिंभूतस्य पक्षान्धुवतः कंपयतःअत्रवृक्षप्र
तिबिम्बःसमुद्रेमैनाकस्तिष्ठति ॥ ११६ ॥

पयोधिलक्ष्मीमुषिकेलिपत्वलेरिरंसुहंसीकलनाद

सादरं । सतत्रचित्रविचरन्तमंतिके हिरण्मयंहंस
मयोधिनैषधः ॥ ११७ ॥

पयोधीति युग्मं ॥ सनलस्तत्रतस्मिन्केलिपल्लवे क्रीडात्पसरसिचित्रं प्रति
योविचरन्तं हंसी सनीपे गच्छंतं हिरण्मयं सुवर्णमयं हंसं अबोधयऽज्ञासीत् किं भू-
ते पयोधिः समुद्रस्तत्पल्लवोभ्यां पूर्वास्माद्विस्तृत्य प्रकारेण मुष्मातीति
किं भूतं हंसं रिरं दूरंतु भिक्षुर्हंसीतस्याः कलनादोऽव्यक्तमधुरच्चनित्तत्र सा
दरं साभिलाषं चित्रं सुवर्णमयत्वादाश्चर्यकारकं वा अंतिके पल्लवसनीपे वा पू-
र्वोक्तप्रकारेणातिवर्धितस्य पल्लवत्वमनुचितं तत्तु न लभ्य क्रीडासर इति बु-
ध्यापल्लवशब्दप्रयोग इति अथ च विकारत्वात् समुद्रतुल्ये विलासित्वात् पल्ल-
वतुल्येशरीरे विचरन्तं हंसं परमात्मानं कश्चिद्योगी पश्यति रिरं सुहंसी शक्ति-
स्तस्याः कलनादेसादरं हिरण्मयत्वं हिरण्मयः पुरुष इति श्रुतेः विहरंतमि-
तिकृत्तु हिरण्यस्य विकार इत्यर्थे नयटिदां विदनाय नादिना हिरण्मयः सा-
धुः अबोधितकर्तरि चिन् ॥ ११७ ॥

प्रियासुबालासुरतक्षमासुचद्विपन्नितं पल्लवितं च वि-
भ्रतम् । स्मरार्जितं रागमहीरुहङ्कुरं भिषेण च उचो-
श्ररणद्वयस्य च ॥ ११८ ॥

प्रियास्त्विति ॥ किं भूतं बालासुप्रियासुरतक्षमासुचसुरतसनधीसुप्रियासु-
चं चोर्भिवेशचरणद्वयस्य च भिवेशद्विपन्नितं द्विपन्नयुक्तं पल्लवितं पल्लवयुक्तं च
स्मरार्जितं कालोत्पन्नं रागोऽनुरागस्तज्जल्लवो न हीरुहो वृक्षस्तस्यां कुरं विज-
तं यथाक्रमं धारयन्तं बालासुरप्रत्योनुरागः प्रौढासुभूयानित्यर्थः पन्नद्वयसाम्यं
चञ्चुपुटस्य नेकां हुलीसंयोगाच्चरणद्वयस्य पल्लवसाम्यं राजहंसस्य चञ्चुचर-
णलोहितं द्विपन्नपल्लवाभ्यां तारकादित्वादितच् विजितमिति नाज्यस्तादि-
ति नुमभावः चञ्चुपुटस्य द्विपन्नितत्वाद्वा बालासुप्रियासुचं वनादिव्यापारः प्रौ-
ढासुचरणद्वयस्य पल्लवितत्वात्पर्वो गीश इति सूचितम् ॥ ११८ ॥

युग्मम् महीरुहेन्द्रस्तमवेक्ष्य सक्षयं शकुन्तमैकान्तं
मनोविनां दिनम् । प्रियाविधोगाद्विधुरोपि निर्भ-
रंकुतूहलाक्रान्तमर्नामनागभूत् ॥ ११९ ॥

नहीति॥समहीमहेन्द्रःपृथ्वीन्द्रःप्रियावियोगाद्भैमीविरहाकिर्भरमत्यन्तं
विधुरोऽपिबिहूलोपितंशकुन्तंहंसंक्षुभुहूर्तमवेत्याऽवलोक्यमनागीयत्कु
तूहलेनकौतुकेनाक्रान्तमगोऽतःकरणंयस्यैवंभूतोऽभूत्॥किंभूतंयतएकान्ते
ननियमेनसर्वदाऽभीष्टंवाप्तनोयिनोदयतिरञ्जयत्येवंशीलम् ॥ ११६ ॥

अवश्यमभ्येष्यन्नब्रह्मग्रहा ययादिशाधावतिवेध
सःस्पृहा । तृणेनत्रात्येवतयानुगम्यते जनस्यचि
त्तेनभृशावशात्मना ॥ १२० ॥

विरहित्वेऽपितस्यकुतूहलाक्रान्तत्वंकुतइत्यपेक्षायांकिविरथान्तरन्यासेनो
त्तरनाहससैन्यनलदर्शनेनातिभीतःकथंतन्ननिदद्रावित्युत्तरस्योक्ताकारुषा
यानुत्तरस्योक्तसमर्थनायैवाऽर्थास्तरन्यासनाह॥अवश्येति॥अवश्यंनियमेन
मभ्येषुभवितव्येषुभादियुविषयेऽनवग्रहोऽवाच्यमानोभिरर्गलोग्रहोऽभि
निवेशःप्रसवोयस्याःसावेधसोन्नयःस्पृहावांष्ठावयादिशायेनार्ग्यथा
वतिगच्छतितयादिशतेनैवमार्गैश्चजनस्यलोकस्यचित्तेनसावेधसःस्पृहाऽनु
गम्यतेयथाविधिःप्रेरयतितथालोकःकरोतीत्यर्थः॥किंभूतेनचित्तेनप्रश्नस्य
र्थमवश्योऽनधीनआत्मास्वरूपंयस्यतेनविधिस्पृहाधीनेनेत्यर्थःयथाऽप्रति
बन्धावात्याययादिशाधावतितयादिशानिःसारत्वाद्वातपरतन्त्रेण तृणेन
सावात्याऽनुगम्यतेतथेत्यर्थः ॥ अवश्यंभाविमैसीपरिणयनानुकूलेविधिप्रे
रितेहंसकौतुकंमुक्तमितिभावः । विधिप्रेरितत्वादेवनलस्वीकृतस्वोयय
हसपूर्वकमोचनद्वारानलस्योपकारार्थेसैन्यसंनिधावपिबुद्धिपूर्वेनिदद्राविति
भावः । यद्वाऽप्यनेनाऽऽकारेणतेनमज्जातस्तथापिविधिवशादेवभाविस्य
पिसुखेऽतःकरणंसीत्साहंजातमितिभावः । अवश्यमभ्येषितिसमयूरव्यंस
कादित्वात्सनासःलुपेदवश्यमहतिमलोपः ॥ १२० ॥

अथाऽवलम्ब्यक्ष्णमेकपादिकान्तदा निदद्रावुप
पत्त्रलंखगः । सतिर्यगावर्जितकन्धरःशिरः पि
घायपक्षेणरतिक्रमालसः ॥ १२१ ॥

अथेति॥अथानन्तरंसखगोहंसस्तदा स्निग्धसमयेरतिक्रमेनसुरतसेदेना
ऽलसःसन्तपपत्त्रलंसरःसमीपेवस नद्वैनिद्रान्धके ॥ किंत्वापक्षेणशि

रः पिधायाऽऽद्या किंभूतः तिर्यगावर्जितावन्नीकृताकंधराग्रीवायेनसः पु
नः किं कृत्वा एकश्चासौपादश्च एकपादः सोऽस्यां स्थिता अस्तीति तां स्थितिं म
वलम्ब्याऽङ्गीकृत्य पक्षिजातिरियं एकपादिका मिति बहुव्रीहौ कुम्भपद्मादि
श्लेषेकपदीशब्दस्य पाठात्पादश्चान्तलोपेपादोऽप्यतरस्यामिति ङीपि भत्वा
त्पदादेशे एकपदीमिति प्राप्तेन कर्मधारयान्यत्वार्थो यद्व्यत्येकाक्षरादङ्गतो जातेः
सप्तम्यां च नतौ स्मृताविति चानित्यत्वाद्नाश्रित्योक्तकर्मधारयादस्त्वर्थेठनी
कादेशे सप्तमर्थनीयम् उपपत्त्यलमिति सानीप्येऽव्ययीभावः ॥ १२१ ॥

सनालमात्मानननिर्जितप्रभं ह्रियानतं काञ्चनम
म्बुजन्मकिम् । अयुद्धतं विद्रुमदण्डमण्डितं स
पीतमम्भः प्रभुचामरं नुकिम् ॥ १२२ ॥

सनालमिति ॥ सनालस्तं हंसमित्यम्बुदुतं किंतवान् । इति किं एकचरणाय
स्यानात्सनालं नालसहितमात्मनः स्वस्याऽननेन मुखेन निर्जिता प्रभायस्या
ऽतएव त्रियालज्जयानतं नम्रं कान्चनसौवर्णमम्बुजन्म कमलमेतत्किं तथा च
रणस्य रक्तत्वाद् विद्रुमदण्डेन मण्डितमलङ्कृतं पीतं पीतवर्णनमः प्रभोर्वरुण
स्य चामरं किमिति तं किंतवान् कमलं सनालं चामरं च सदण्डं भवति कांश्चननि
तिविकारेऽनुदात्तादेशे त्यज्रजतादित्वाद्वा अयुद्धं तिबुध्यते लुङ्ङिभ्यस्तथो
र्धोषइति धादेशेरुप ॥ १२२ ॥

कृतावगोहस्य हयादुपानहो ततः पदे रेजतुरस्यधि
भ्रतो । तयोः प्रवालैर्वनयोस्तथाऽम्बुजैर्नियोदुका
मेकिमुद्रद्वयमणी ॥ १२३ ॥

कृतेति ॥ ततोऽनन्तरं हयादश्वात्कृतावरोहस्य कृतोत्तरणाऽऽस्य नलस्य पदे
चरणौ रेजतुः शुशुभाते ॥ किं जूले पदे उपानहौ बिभ्रती धारयमाणे तत्रोत्प्रेक्षते
तयोः प्रकृतयोर्वनयोः काननोदकयोः यथाक्रमं प्रवालैः पल्लवैस्तथाऽम्बुजैः सह
नियोदुकामे सङ्ग्रामयितुं कामे सती वद्वयमणी वद्वयमकवचं यान्यांते किमु सं
म्भायनायां तथा समुच्चये अत्र नियुद्धं युद्धमात्रं न तु बाहुयुद्धं तन् पदे पल्लवरक्तो
त्पल्लुर्लघु इति सूचितं योदुकामो वद्वयमकवचो भवति । यमे सलिलफानने इत्य
मरः उपानहाविति न हि वृत्तीति दीर्घः रेजतुरिति फणां च समाना मित्येत्वा

न्यासलोपी ॥ १२३ ॥

विधायमूर्तिकपटेनग्रामनी स्वयंबलिध्वंसिविडं
धिनीमयम् । उपेतपार्श्वश्चरणेनमौनिनानृपः
पतङ्गसमधत्तपाणिना ॥ १२४ ॥

विधायेति॥ अयं नृपः पाणिना हस्तेन पतङ्गं हंसं स्वयमेव समधत्त पृतवान्॥
किं कृत्वा कपटेन बलिध्वंसीनारायणस्तस्य विडं ध्विनीमनुसरणशीलां ग्रामनीं
हृत्मानूर्तिस्वरूपं विधाय कृत्वा । किंभूतः मौनिनानिःशब्देन चरणेन गमनेन
वोपेतः प्राप्तः पार्श्वो हंससानीध्वयेन त्रिविक्रमोपि बलिकलयितुं वानभाव
सारमूर्तिं कृत्वा ऽकाशगामित्वा किः शब्देन चरणेन गमनेन वा प्राप्तं सूर्यपार्श्वो ऽ
भवत् सूर्यहस्तेनास्त्रास्त्रीदिव्यागमः पक्षिधारणजातिरुक्ता । वाननीति स
म्बन्धे शिङीर्षगौरादित्वा गङ्गीषवा ॥ १२४ ॥

तदाह्रमात्मानमवेत्यसंभ्रमात्पुनःपुनःप्रायसदुत्प्ल
वायसः । गतो विरुत्योद्दृढयनेनिराशतां करोति
रोदुर्दशतिस्मकेवलम् ॥ १२५ ॥

तदाह्रमिति ॥ सङ्घसः आत्मानं तेन न लेनात्तं पृतमवेत्यज्ञात्वा संजमाह
यात्पुनःपुनरुत्प्लवायोद्दृढीनगमनाय प्रायसत् यत्नं यत्ने ॥ अनन्तरमुद्दृढयने
निराशतानिः प्रयत्नत्वाशाराहित्यं वागतः प्राप्तः सन् विरुत्योद्दृढयनं
त्वाकोवलं निरोदुर्दृष्टीतुर्नैलस्य करौ दशतिस्मददंशं पक्षिजातिः । प्रायसदि
तियसुप्रयत्ने ऽस्माद्यसौ नुपसर्ग इति श्यनो निपेधेलङ्घिषु यः शूलहिपुषा
दित्वा ददुर्दशतिस्मकेवलम् ॥ १२५ ॥

ससंभ्रमोत्पातिपतत्कुलाकुलं सरःप्रपद्योत्कृतया
ऽनुकम्प्रताम् । तमूर्मिलोलैः पतगगहान्तृपं न्यवा
रयद्वारिरुहैः करैरिव ॥ १२६ ॥

ससंभ्रमेति ॥ सरःकर्तृ सजातीयधारणात्संभ्रमं न भयसहितमुन्वा ऽत्यव
श्यमुत्पन्नशीलं पतत्कुलपक्षिकुलं तेना ऽऽकुलं ग्रामं सदतस्य पक्षिपक्षवाते
न योक्ततावदुच्छलत्कमुदकं यस्य तस्य भावस्तत्तातया हंसोत्कण्ठतया वा ऽनुकं

प्रतांसकम्पतां दयालुतां वा प्रपद्य प्राप्योर्मिलो लै स्तरङ्गच्छलै रोरुहैः कम
लैरेव करै र्हं सै स्तान् चंपतङ्गय हाङ्गस्य हृणान् न्यवारय दिवन्त्येव यदिव करै र
वेति वा कश्चिज्जिपां सुमुत्कथितत्वे न दयालुतां प्राप्य च लैः कमल तुल्यैः क
रै र्वारयति इयमपि पक्षिजातिः । कम्पे त्वन्नमिकम्पीति रः । यद्यपि सरसः पतंग
यहोने वृक्षथापि नृपस्येष्ट इति वारणा र्थानामीप्सित इत्यपादानत्वम् ॥ १२६ ॥

पतत्रिणा तदुच्चिरेण वडिचितं श्रियः प्रयान्त्याः प्रवि
हाय पत्वलम् । चलत्पदम्भोरुह नूपुरोपमा च
कूजकूले कलहंसमण्डली ॥ १२७ ॥

पतत्रिणेति ॥ कलहंसमण्डली राजहंसततिः कूलेतीरेषु कूजशब्दं च का
र । किंभूतात्पूर्वोक्तं पत्वलमपसरः प्रविहाय त्वक्का प्रयागच्छन्त्याः
श्रियः शोभायाः शब्दच्छलेन लक्ष्म्याश्चलतीये पदम्भोरुहे चरण कमलेतयोर्व
तमानौ नूपुरौ तदुपमा तत्तुल्या । श्रीत्यागे कारुणमाह । किंभूतं पत्वलं रुचिरे
ण सुन्दरेण पतत्रिणा तेन पक्षिणा हंसेन वन्धितं रहितं तस्य नूपुरसाम्यात् कूजि
तस्य मञ्जीरशब्दसाम्यं कूजेनैव तस्या नूपुरतुल्यत्वं वा यथा सुखमदेन प्रि
येण त्यक्तं स्थानं त्यक्त्वा गच्छन्त्याः प्रियायाश्चरणौ नूपुरौ कूजत इति शेषः । प्रया
गच्छा इति बतमान प्रत्ययेन श्रियः शीघ्रं प्रयागमनं सूचितम् । कलहंसस्तु का
हंस्वे राजहंसेनृपो तम इति विश्वः ॥ १२७ ॥

नवासयोरयावसुधेयमीदृशस्त्वमङ्गयस्याः पतिरु
जिह्वतस्थितिः । इति प्रहाय क्षितिमाश्रितानभः
खगास्तमाचुक्रशुरारवैः खलु ॥ १२८ ॥

नवासेति । क्षितिं प्रहाय त्वत्कानमो नरिह साश्रिताः प्रामाः खगाः पक्षिण
आरवैः शब्दे स्तनलमिति पूर्वोक्तप्रकारेणाचुक्रशुः खलुत्प्रक्षार्यानिश्चये वा ।
तीति किं हे अङ्गदीनकर्तृ कसामर्यामन्त्रयेयस्यावसुधाया उज्जिह्वतस्थितिरस्य
कमर्यादर्शदृशो निरपराध प्राणिधारणलक्षणमधर्मे कुर्वोऽशो निरपत्रपो वा त्वं
पतिः पालयितासेयं वसुधा पृथ्वी वा स योग्यानभवेतीति वरं शून्यं न भव्याश्रयि
प्यामो न तु वदुधनरवसंपूर्णो वसुंधरां दुष्टस्वानित्वादित्यर्थः । अन्योपि सो
पद्वयं देशं त्यजति । आरवैरित्यत्र नृदोरपो नित्यमुपसर्गे रुव इति याथकेपि जि

प्राप्तेविभावाकिमुबोरित्यादिघञोविकल्पविधानात्पक्षेऽपि ॥ १२८ ॥

नजातरूपच्छदजातरूपता द्विजस्पृष्टेयमिति
स्तुवन्मुहुः ॥ अत्रादितेनाऽथसमानसौकसा जना
धिनाथः करपञ्जरस्पृशा ॥ १२९ ॥

नजातेति । अधानन्तरमितिपूर्वाक्षप्रकारेणमुहुर्वारंवारंस्तुवन्सजना
धिनाथोमसीमानसौकसाहंसेनावादिवक्ष्यमाणप्रकारेणोक्तः । किंभूतेन
करपञ्जरं दृष्टालक्ष्यं पञ्जरं पक्षिवन्मनयन्त्रं पश्यतीतितेन । इति कं द्विज
स्य पक्षिषो जातरूपस्य सुवर्णस्य च दौपक्षीताभ्यां जातरूपं सौन्दर्यं यस्य तस्य
भावस्तथापात्रादिमुदृष्टेति । अथ च प्राज्ञगुणमात्रस्य सौवर्ण्यं पञ्चदशजात
सौन्दर्यमाश्रयेकारिभवति । पञ्जरपदेन करपुटस्य शैवित्यात्पीडाभावः सू
च्यते ॥ १२८ ॥

धिगस्तुतृणातरलं भवन्मनः समीक्ष्य पद्मान्ममहे
मजन्मनः । तवाऽर्णवस्येव तु पारशीकरैर्भवेदमी
भिः कमलोदयः कियान् ॥ १३० ॥

धिगिति ॥ हेरायन् हेतुजन्मनः सुवर्णं प्रभवस्य सुवर्णं प्रभवत्वात्मनोपलभ्यसमी
क्ष्य पद्मान्ममहेतुपद्मातरलं चञ्चलं भवन्मनस्तदन्तःकरणं धिक्कर्मनस्तु
सुवर्णं भिलाषेणैव त्वया रंघृतः स्तुतश्चेत्यर्थः । अमीभिः पक्षैस्तद्वाराद्यः सतः
कियान् कियत्परिमाणाकनलालस्मीस्तस्योदयआधिक्यं भवेदपितुनाल्पो
पोत्यर्थः कैः कस्येव तु पारशीकरैर्हिमकणैरर्णवस्य समुद्रस्येव यथा हिमकणैः
समुद्रस्य कनलं जलं तस्योदयः कियान्यथोदकवृक्षस्य समुद्रेण हिमकणानादि
यन्ते तथा समुद्रेण त्वयामनपक्षसुवर्णं भिलाषणीयमिति भावः । परद्रव्याभि
लाषेण कियद्दलस्मी समुद्रयोर्भवेदपितु विपदेवेति वा । कमलाग्रीर्हरिप्रिया ।
सलिलं कनलं जलमिति चापरः । धिग्योगेन इति द्वितीया ॥ १३० ॥

न केवलं प्राणिबधोवधोमम त्वदीक्षुणाद्विश्वसिता
न्तरात्मनः । विगर्हितं चर्मचनैर्निर्ग्रहणं विशिष्य
विश्वसज्जुषान्द्विषामपि ॥ १३१ ॥

रटामन्मखीनवप्रसूतिर्नवप्रसवासापिस्वतोजीवितुमसमर्थापत्यन्तरेणापि
जीविकाऽसंभावितेत्याह । यत्तत्पत्स्विनीपतिव्रताश्रयचदीनस्यमल्लक्षणी
जनस्तयोर्मातृपत्योर्गेतिवृत्त्युपायः । यद्वाप्तस्यैकःपुत्रीयस्याःसाश्रजन
नीमन्मरणान्तरमप्रसवित्रीयती अरातुरानवृद्धानप्रसवसंभावनायाम्
पिपातिव्रत्यादऽजनमीवप्रेतूतिश्चेष्टायस्याः । यद्वावप्रसवसानुरेवसुतराम्
तीरक्षयंयस्याःसामद्वियोगात्पक्षेत्तन्मरणंकरिष्यतीत्यर्थः । अरटाविशेषणा
नितयोःपुत्रवरटयोस्तंमामदयन्वीडयन्भारयन्हेविषेप्रसन्नदैववाक्येणा
द्यात्वांमरुणाद्विनवृणोतिनवारयतीत्यर्थः । अहोआश्चर्यमेवंविधपीडने
हित्यासदयेनभवितव्यंतवदे वस्यसतोदयानोत्पद्यतेकिंपुनर्मनुष्यस्येति
कथोक्तिः । हंसस्ययोषिद्वरटेत्यमरः । अहंयन्नितिभीरादिकादहंयते
संबोधनेवेतिशतुप्रत्ययः । आत्मनेपद्येवेतिकेचित् । तदागच्छत्यमनि
त्यमित्यर्दनमर्हत्कृत्कुर्वन्नितिमतुष्यलुकावासानाधिः ॥ १३५ ॥

**मुहूर्तमात्रंभवनिन्दयादया सखासखायःस्त्वद
स्तत्रोमम । निवृत्तिमेष्यन्तिपरंदुरुत्तरस्त्वयैवमा
तःसुतशोकसागरः ॥ १३६ ॥**

मुहूर्तेति । ममसखायोमित्राणिपक्षिणोमुहूर्तमात्रंरक्षन्मात्रमीदृश्येवसं
सारस्थितिरितिभवत्यसंसारव्यभिन्दयानिवृत्तिदुः खमिस्मरणमेष्यन्तिया
स्यनि । किंभूताःस्रवन्निगलन्तिअश्रूणियेषां तथादयासखाःदयालवः । हे
मातःपरंकेवलंपुत्रशोकःपुत्रशोकएवसागरःसमुद्रस्त्वयैवदुरुत्तरोटुःखेनाऽ
पितरितुमशक्योभविष्यतीतिशेषः । मममित्राणांक्षन्मात्रंदुःखंतुयुयाव
ज्जीवमितिभावः । मुहूर्तमात्रमितिकालाध्वनोरितिद्वितीया दयासखा
इतिराजाहःसखिज्यष्टृ । दुरुत्तरइतिखल । नलोकेतिनिषेधात्त्ययेति
सतीया ॥ १३६ ॥

**मदर्थसन्देशमृगालमन्यरःप्रियः कियदूरहृदित्व
योदिते । बिलोकयन्त्यारुदतोऽपपक्षिणः प्रियेस
कीदृग्भवितातवक्ष्यः ॥ १३७ ॥**

मदर्थेति । हेप्रियेसतवक्षणःसमयःकीदृक्कीदृशोभविताभविष्यतिनि

तरामनिर्वाच्योभविष्यतीतिभावः । किंभूतायास्तत्त्वव्याप्तिपूर्वोक्तप्रका
रेणवचसितसहचरान्प्रतिउदितेउक्तोसतिपृष्टेसतीत्यर्थः । अथानन्तर
मेवपक्षिणोमत्सहचरान्रुदतोरोदनकुर्वतोविलोकयन्त्याः पश्यन्त्याः ।
इति किंहेसहचरामह्यमिमेनदर्थेयेसंदेशमृणालसंदेशश्चमृणालंचतयोर्विष
येमन्यरोऽलसत्तत्रगम्यात्वमिदं सत्प्रियां ब्रूहीतिसंदेशआज्ञा, मृणालंच
मद्गत्यमेवभूतोमत्प्रियाःकिप्रदूरे पथिवर्ततेतदपिकियद्दूरंचत्येतिप्रिय
विशेषणंवा । पूर्वत्राऽन्यपदार्थःपन्थाः । मदर्थेमृणालानिआनेयानीति
सन्देशमृणालानितैर्मन्यरोभारबाहुल्यान्मन्यरइतिवा । मदर्थेत्यर्थेननि
त्यसमासइतिसमासः ॥ १३७ ॥

कथंविधातर्मयिपाणिपङ्कजा ज्ञवप्रियाशैत्यमृदु
त्वशिलिपनः । वियोक्ष्यसेवल्लभयेतिनिर्गता लि
पिललाटन्तपनिष्ठुराक्षरा ॥ १३८ ॥

कथामिति । हेविधातर्ब्रह्मन्मयिविषयेतवपाणिपङ्कजात्करकमला
दित्वेवभूतालिपिःकथंनिर्गता । किंभूतात्प्रियायाःशैत्यंशीतत्वंमृदुत्वं
चतयोःशिलिपनोनिर्मातुः । इतिकिंत्वंवल्लभयामिययासहवियोक्ष्यसेवि
योगंप्राप्त्यसीतिललाटंतापयसीतिललाटन्तपानिनिष्ठुराणिकठिणानिअ
क्षराणियस्यालिप्यामेतदयुक्तमित्यर्थः । कारणगुणाःकार्यगुणानारभस्तइ
तिन्यायात् । करपङ्कजंशीतलंसृदुचतस्यदाहकठिनयोरुत्पादकःवविरुद्ध
मितिभावः । ललाटन्तपेत्यत्राऽसूर्यललाटयोर्दृशितपोरितिखश्रु । अरुद्धि
षदजकार्येतिमुम् ॥ १३८ ॥

अयिस्वयूथैरशनिक्षतोपमममाद्यवृत्तान्तमिमं
यतोदिता । मुखानिलोलाक्षिदिशामसंशयं द
शापिशून्यानिवलोकयिष्यसि ॥ १३९ ॥

अयीति । अयिप्रियेलोलाक्षिस्वभावतःशोकवशाच्चक्षुर्लानेत्रेत्वमद्य
दिशांदशापिमुखानिअसंशयंनिश्चितमेवशून्यानिरिक्तानिविलोकयिष्यसि
इत्यसिबतखेदिमांविभासवैशून्यनिवर्ह्यसीतिभावः । किंभूतास्वयूथैः
स्ववर्ग्यैर्हंसैरशनिक्षतोपमंयज्जहारसदृशमिमंकरणरूपममदृष्टातंवातां

दितावक्ता । ब्रूजोर्यग्रहणार्हादिहिकर्मांतस्य वृत्तांतमुत्थं कर्म कर्मणीति
द्वितीया ॥ १३८ ॥

ममैवशोकेनविदीर्णवक्त्रसा त्वयाविचित्राङ्गिवि
पद्यतेयदि । तदाऽस्मिदैवेनहतोपिहाहतः स्फुटं
यतस्तेशिशवःपरासवः ॥ १४० ॥

नमेति । हेविचित्राङ्गिसुन्दरगात्रिममैवशोकेनदुःखेनविदीर्णवक्त्रसा
स्फुटितवृद्धययात्वयापदिविपद्यतेक्षियतेतदातर्हिहाखेदेअहदैवेनहतोऽ
पिपुनर्हतोस्मियतःस्फुटंनिश्चितन्तेइतिअतिनयेवाऽरूपीयांसः शिशवोवा
क्ताः परासवोवृत्ताभवेयुर्नाविनात्वतोपितेषांजीवनंसंभाव्यतेतवमरणेस
तितेपिसरिथलीतिपिष्टपेषखनेवदैवेनकृत्वांमतिभावः । एकशोकेनेतिपा
ठः ॥ १४० ॥

तथाऽपिह।हाविरहाक्षुधाकुलाः कुलायकूलेषुवि
लुठन्तेषुते । चिरणलब्धावहुभिर्मनोरथैर्गताःक्ष
णेनास्फुटितेक्षणामम ॥ १४१ ॥

तवेति । हाहेतिखेदेहेप्रियेननतेवालकावहुभिर्मनोरथे चिरेणव
पुकालेनलब्धाःसन्तःक्षणेनगतामृतमायाइत्यर्थः । किंभूताःक्षुधाकुलास्त
थाऽतिवाल्याहस्फुटितेक्षणाअप्रकाशितनेत्राः । किंकृत्वातवापिअपिश
ब्दान्मनापिविरहात्तेषु प्रसिद्धेषुकुलायकूलेषुस्वकृतेषुनीदतटेषुविलुठ्यलु
ठित्वा । पूर्वक्षोकार्थानुवादः ॥ १४१ ॥

सुताःकमाहूयचिरायचुङ्कृतैर्विधायकंप्राणिमुखा
निकंप्रति । कथासुशिष्यध्वमितिप्रमील्यसः स्तु
तस्यसेकाद्वबुधेन्द्रपाश्रुणः ॥ १४२ ॥

इतिप्रियांमत्युत्क्राताग्रत्याह । सुताइति । हेसुताःपुत्राजननीमाञ्चविना
चुङ्कृतैःशिशुपत्तिसूक्ष्मशब्दविश्वैश्चिरायकमाहूयाऽऽकार्यमत्यंयाचमि
थयंकंप्रतिकंप्राणिचलानिमुखानिविधायगोप्तीःकथयिष्यथाऽपितुनकस
पिम्रतिउभयोर्भूतत्वाच्चशिशुपत्तिशान्तिगंजातिः । एवंसतिपरंपूर्वकथासु
शिष्यध्वंकथाशेवीमप्यथेत्युत्क्रासहंसःप्रमील्यसूक्तंमाप्यस्तुतस्यकारुण्या

द्रुलितस्य नृपाश्रुणो नृपनेत्रवाप्यस्य सेकात्सेवनाद्बुधे । सत्ययाचनं च गोष्ठी
करुणं च कवेरुक्तिर्न तु हंसस्य वचः । आहूय विधायेत्येतदन्तं शोकवशात् ख
यदोक्तिः । करुणारसबीधं कगोष्ठीषु विषये च तुराभविष्येति पितरं मातरं
च विनायुक्तान् वक्तुमपि कः शिष्येदिति वाक्यशेषो वा । शिष्यध्वनितिक
नेकर्तरि प्राप्ता कालोत्तरात् । एवमहमपि कथाशुश्रूषे, इत्युत्तरं चार्पयते
यम् ॥ १४२ ॥

इत्थममुं विलपन्तममुञ्चद्दीनदयालुतयाऽवनिपा
लः । रूपमदर्शितुं धृतोऽसि यदर्थं गच्छयथेच्छमर्थे
त्यभिधाय ॥ १४३ ॥

इत्यमिति । अबनिपालो राजादीनेषु दयालुस्तस्य भावस्तत्तातयेत्यभि
धायोत्कृष्टं पूर्वं कृतप्रकारेण विलपन्तं विलापं कुर्वन्तममुं हंसममुञ्चदऽत्यज
त् । इति किं हे हंसयदर्थं धृतोऽसि तद्रूपमदर्शितुं । अथातः परस्त्वयमेच्छं
स्वेच्छया गच्छयदर्थं धृतोऽसीत्यादिना भिन्नस्तु सज्जित्यादिपरिहृतम् । इदं हि
परीत्यालुचिदयालुः । दीपकवृत्तम् ॥ १४३ ॥

आनन्दजाश्रुभिरनुस्त्रियमाणमार्गान् प्राक्शोक
निर्गमितनेत्रपयःप्रवाहान् । चक्रे सचक्रनिभच
ङ्क्रमणच्छलेन नीराजनां जनयतां निजबान्धवा
नाम् ॥ १४४ ॥

आनन्देति । सहस्रसङ्क्रमिर्न चक्राकारं चङ्क्रमणं ज्वरयन्तं सञ्चलेन व्याजे
न नीराजनाभारार्तिं कंजनयतां कुर्वतां भिज्जबान्धवानां स्त्रीयमित्राणां प्राक्
स्वयं गृहसमये शोकेन निर्गमितान् नेत्रपयःप्रवाहान् व्याप्य प्रवाहान् स्वस्य मुक्ति
समये आनन्दजाश्रुभिरानुस्त्रियमाणमार्गान् अनुगम्य मा
नमार्गोच्छ्रजे । धृते हे सेरुदुर्मुक्ते जहसु रित्यर्थः । बहुमुक्तपक्षिणं वेष्टयित्वा
पक्षिणो ज्वरन्ति कदन्ति चेति पक्षिजातिः । अन्यस्यापि कारागृहादिव द्रुवि
मुक्तस्यानन्दाश्रुसहितैर्बान्धवैर्नीराजनाक्रियते । चङ्क्रमणमिति कनेर्गति
कौटिल्येयङ्ङन्ताद्वावेत्युट् । बलयाकारापि गतिः कुटिलैव । यकोचिचेति
चकारादन्यत्रापि यकोलुक् । सर्वसर्गसमाप्तिश्लोके आनन्दपदप्रयोगादानन्द

दायकमिदं काव्यम् । वसन्ततिलकावृतम् ॥ १४४ ॥

श्रीहर्षकविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरःसुतं श्री
हीरःसुषुवेजितेन्द्रियचयंमामल्लदेवीचयम् । त
च्चिन्तामणिमन्त्रचिन्तनफले शृङ्गारभङ्ग्यामहा
काव्येचारुणिनैषधीयचरितेसर्गोऽयमादिर्गतः ॥

१४५ ॥

श्रीहर्षमिति । श्रीहीरनामापितामामल्लदेवीमाताश्वयंश्रीहर्षनामानं
पुत्रं सुषुवे । किंभूतः श्रीहीरः कविराजानाराजिः परकृतिस्तस्यामुकुटानामल
ङ्काररूपोहीरोहीराख्यं किंभूतं जितेन्द्रियचयं जितेन्द्रियचय इन्द्रिय
समूहोयेन तस्य श्रीहर्षस्य चिन्तामणिमन्त्रस्य चिन्तनमनुष्ठानं जपादिकं त
स्य फले शृङ्गारभङ्ग्यामङ्गाररचनाविशेषेण चारुणिरमणीये शृङ्गाररसप्रधाने
नैषधीयमलसंभविचरितं चरित्रं यस्मिन्नेवं विशेषेण हाकाव्येऽयमादिः प्रथमः
सर्गो गतः समाप्तः ॥ चिन्तामणिमन्त्रचिन्तनसामर्थ्यादेवस्विकं काव्यं कृतमि
ति भावः । आलङ्कृतविक्रीडितं वृत्तम् नैषधीयेति वृत्ताच्छः । अन्दां त्यलङ्कारा
श्चात्र नोक्ताः । लक्षणग्रन्थगौरवमयात्ते सुधियाग्रन्याक्तरात्कालात् ॥ १४५ ॥
इति श्रीबेदरकरोपमानकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजभारतीयकृतनैषधी
यप्रकाशे प्रथमः सर्गः समाप्तः ॥ १ ॥

॥ अथ नैषधीयेचरिते ॥

॥ द्वितीयः सर्गः प्रारभ्यते ॥

अधिगत्यजगत्यधीश्वरादप्य मुक्तिंपुरुषोत्तमास्त
तः ॥ वचसामपिगोचरोनयःसतमानन्दमविन्द
तद्विजः ॥ १ ॥

इसमुखेनमैसीवर्येनार्थेद्वितीयसर्गमारभते । अधिगत्येति । अथनो
चनानन्तरंसिद्धिर्जोहंसस्तमानन्दलोकोत्तरहर्षमविन्दतलेने ॥ तर्कयन्मान
न्दोवचसामपिगोचरोविषयोमवर्कयितुमशक्यइत्यर्थः ॥ किंरुत्वाततस्त
स्मात्तज्जगत्त्वापुनरप्यधीश्वरात्स्वामिनः पुरुषोत्तमात्पुरुषप्रेष्टाकलाद्भु
क्तिर्नोचनमचिगत्यप्राप्य ॥ यथाद्विजोब्राह्मणोऽजगत्तिलोकोऽधीश्वरात्स
र्वोत्कृष्टात्पुरुषोत्तमाश्चैवविजोः सकाशात्तत्प्रसादान्मुक्तिंमुक्तिसाध
नसंसारमोचकं च ज्ञानं प्राप्य वागगोचरमपिशब्दान्मनसोप्यगोचरमानन्दं
स्तत्स्वरूपं प्राप्नोति ॥ यतोवाचोनिवर्तन्, इति आनन्दं ब्रह्मणोरुपपन्नं इति
चम्रुते ज्ञानं मोक्षइति । जगतीजगतिच्छन्दोविशेषेपिछितावपि । इत्य
विप्रायहजाद्विजाइत्येतरः । ननिर्द्धारयइतिनिषेधात्तद्यधीसमासोऽन । पु
रुषेभूतमइतिनिर्द्धारणसप्तमीसमासएवस्वरविशेषदर्शनात् । ताभार्थोवि
दिःस्वरितेन्मुखादिः । सर्गेस्मिन्नश्रान्तेतियावद्वैतालीकन्दः ॥ १ ॥

अधुनीतत्खगःसैनैकघातनुमुत्फुल्लतनूरुहीकृताम् ।
करंयन्प्रणदन्तुरान्तरेव्यः लिखञ्जुचुपुटेनपक्षती
॥ २ ॥

अधुनीतइति ॥ खगोहंसकन्युशरीरेनैकघाऽनेकप्रकारमधुनीताऽक
ल्पयत् । किंभूतांतनुमुत्फुल्लानिबिक्खितानितनूरुहणिरोगाण्यस्यंसा
अनुत्फुल्लतनूरुहावत्फुल्लतनूरुहीकृताताम् । तथाचम्रुपुटेनपक्षतीपक्ष

मूलेष्वलिखत्समीपकार ॥ किंभूतेपक्षतीकरयन्त्रयेनलहस्तानियमनेन
धारणेनदन्तुरनिष्क्रोभतनकरंमध्ययोक्षे । उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंस्थान
मितिसाधुःकहीकलेतिष्विदन्तुरंदन्तुभतसरम् ॥ अत्रतूभतत्वमात्रम् ।
पक्षातिरितिः ॥ २ ॥

अयमेकतमेनपक्षते रघिमध्योर्ध्वगजहृषमङ्घ्रि
णा । स्वलनक्षगएवशिम्ब्रिये द्रुतकण्डूयितमी
लिरालयम् ॥ ३ ॥

अयमिति ॥ अयंहंसःस्वलनक्षगएवमीचनसमयएवआलयमीहंशिभि
येऽभजत् । किंभूतःपक्षतेःपक्षमूलस्याधिमध्यमध्यकर्ध्वगोर्ध्वगानिनीज
ङ्गायस्मिन्कर्मैषितद्यथातथाएकतमेन एकेनाङ्घ्रिणाधरणेनद्रुतंशीघ्रं क
ण्डूयितोमीलिनेस्तकयेनहंसजातिः । एकतमेनेतिस्वार्थेऽपितनवाहयह
तिवचनात्तत् ॥ ३ ॥

सगरुद्वनदुर्गदुर्गग्रहान्कटुकीटान्दशतःसतः क्वचि
त् । नुनुदेतनुकण्डुपंगिडतः पटुचचूपुटकीटि
कुहनेः ॥ ४ ॥

सङ्गति । संहंसःपटुकीटाद्यपनयनेसनयेष्वन्वपुटंतस्वकीटिरग्रभागस्तो
नकुहनानितैःकीटान्तनुकण्डुतन्वीस्वल्पाकण्डुर्यस्यांक्रियायांयथाभवति
तथानुनुदेस्त्रोटशानास । किंभूतःपविडतःकण्डुपनयनेकुशलःकिंभूता
नृगरुद्वनंपक्षद्वन्द्वतल्लघणंदुर्गैतत्रदुर्ग्रहान् चर्तुमशक्यानतएवकटुतीक्ष्ण
पीडाकारियथातथादशतःछादतः । तथाक्वचित्निहोरयितुमशक्येशरी
रदेशेसतोविद्यमानान् । अन्योपिपर्वतदुर्गोदुर्ग्रहानुपद्रवकारकान्मारुते
नमुदति । नुनुदइतिस्वरितेष्वादात्मनेपदम् ॥ ४ ॥

अयमेत्यतडागनीडजैर्लघुपर्यत्रियतायशङ्कितैः॥

उदडीयतवैकृतात्करग्रहजादस्यधिकस्वरस्वरैः५

अयमिति । अयंहंसस्तडागस्यनीडजाःपक्षिणस्तैरेत्यागत्यलघुशीघ्रं प
र्यत्रियतवेष्टितः । अयानन्तरमस्यकरग्रहजान्नलस्य हस्तग्रहजाताह
वैकृताद्विकाराच्छङ्कितैस्तैरेतद्विकस्वरस्वरैरुच्चस्वरैः पक्षिभिरुदडीय

तत्तद्दीनमेवापिपक्षिजातिः । वैकुण्ठदन्तुरपक्षत्वात् । तीर्थादीकरग्रह
 धार्मेकैश्चैकक्षणपरितोवेष्टयते अथवल्लिग्रहणजातकलहादेः शङ्कितैरुच्चैः
 स्वरेर्गम्यते । लघुक्षिप्रमित्यमरः । वैकुण्ठात्स्वार्थेऽण् । स्थेशभावेतिवर
 विविक्षस्वरः ॥ ५ ॥

वहतोयहुशैवलक्ष्मतान्धूनरुद्राक्षमधुव्रतंखगः ॥

सनलस्यकरंययौपुनःसरसःकोकनदभ्रमादिव ६

वहतइति । सखगोहंसःसरसःसकाशान्नलस्यकरंपुनर्ययौ । कस्मा
 दिवकोकनदञ्जमादिवरक्तोत्पलज्जाम्तेरिव । सरसःपद्मवल्लस्यकोकनदञ्ज
 मादिवेतिवा । नलकरस्यरक्तत्वात्कोकनदञ्जान्तिः । रक्तोत्पलंयहंसानां
 प्रियमित्युत्प्रेक्षा । किंभूतस्यनलस्यसरसश्चवहूनिशिवसंबन्धीनलक्ष्माणित्रि
 पुण्ड्रादीनियस्यतस्यभावस्ततातांवहतोधारयतःशिवेभक्तिर्येषांतेशैवास्त
 त्वंबन्धीनिवा सरःप्रक्षेपहूनिशैवलानियस्यांसावहूनिशैवलाक्ष्मापृथ्वीयस्मिं
 सस्यभावस्ततातांवहतोधारयतःशिवंकस्याणंतत्संबन्धीनिशुभसूचकानि
 लक्ष्माणिचामुद्रिकोक्तानिमत्स्यादीनियस्येतिवा । किंभूतंकरंघृतंरुद्राहा
 खांभधुतुल्यंसमीचीनंवाव्रतंनियमोयेनशैवत्वात् । घृतारुद्राहाएवमधुव्र
 ताञ्जमरायेनेतिवा । रुद्राहधारणंनियमेनकरोतिअन्यचिह्नधारणेनियमो
 नेतिनपीनरुत्तयन् । कोकनदमपिरुद्राहसदृशञ्जमरपुक्तंनान्नन इत्यस्य
 नाकरुद्राहासमाःकर्मवण्ण्यासनासलान्धुनोतिकस्ययतिरुद्राहमधुतञ्जतद्
 व्रतंघघृतंतद्येनेतिवाशिवद्रोहिपरामवकारिणमित्यर्थः । अनेनपीनरुत्तय
 यद्वाऽपिनिरुत्ता । रवणंरुष्यशब्दोघृतारुदयैस्तोघृतकृतःसशब्दाद् रोऽग्नि
 काद्वदधीचिपिङ्गलानिनेत्राचियेवान्तरेहा एवंभूताञ्जमरायन्नेतिवा अर्था
 त्कोकनदंविशेषयन् । रशब्दोग्निवाचीआगमशब्दे तथा रःशवकेचती
 द्धनेतिविश्वः । शैवेत्यत्रत्येदंभक्तिरितिवाय् । रुदितिसंपदादित्वान्क्ति
 पूराहाइतिबहुव्रीहौसक्यत्कोरितिषच् । रुद्राहमान्धुनोतीतिदीर्घात्
 त्किञ्चेतिक्लिप् । व्रतविशेषयत्वादनपुंसकत्वाद् सत्वम् ॥ ६ ॥

पतगाश्चिरकाललालनादातिविस्त्रम्भमवापितोनुसः

अतुलंविदधेकुतूहलंभुजमेतस्यभजन्महीभुजः ७

पतगंइति । एतस्यमहीभुजोराशोभुजंमजदाश्रयन्पतगोहंसोऽलुलमनु

पमंकुतूहलविदधेचकार । पुनरागमनकौतूहलेहेतुः नुवितर्कं चिरकालाला-
लनात्सात्त्वनादतिविश्रम्भमतिविश्वासमवापितः प्रापित इव । अनुपस्था-
देतस्य भुजंभजनितिवा । रुजितिपाठेऽवापितः सन् । अन्योपि बहुकाल-
पोषिता विश्वासं प्रापः स्वामिनं स्वगुणेन कुतुकिनं करोति ॥ ५ ॥

नृपमानसमिष्टमानसः सनिमज्जत्कुतुकासृती-
र्मिषु ॥ अवलम्बितकर्णशङ्कुलीकलशीकरचयत्न-
त्रोचत ॥ ८ ॥

उपेति । इष्टमानसं सरोयस्य सहस्रोऽवोचतोवाच । किं कुर्वन्कुतुकासृती-
र्मिषुकौतूहललक्षणासृततरङ्गेषु निमज्जद्बुद्धं नृपमानसं नालातः करणं न-
त्रावलम्बिते कर्णेषु कृत्यावेकलक्ष्यौ येनैवं विधिरचयन्सावधानं कुर्वन्ति त्वर्थः ।
राज्ञो मनः स्ववचनप्रवणोत्सुकं कुर्वन्नुवाचेति भावः । अन्योपि किमिष्टमज्ज-
तं इदं स्य कलशमवलम्बनन्दते । कर्णाकारोखाद्यविशेषः शङ्कुली मन्मथना-
मसं प्रमादित्वा दण्ड । मानसं सरसि स्वाप्ते ॥ अकृतयश्च विशेषः स्वात्पीयूषे स-
लिल इति विश्वः ॥ कलशीकं नृपतुल्येति कपूनापीति ह्रस्वनिषेधः ॥ ८ ॥

मृगयानविगीयते नृपैरपि धर्मागममर्मपारगैः ॥

स्मरसुन्दरमायदत्यजस्तवधर्मः सदयोदयोऽत्रलः

॥ ९ ॥

किमवोचदित्याह । मृगयेति । धर्मागमाधर्मशास्त्राखितेषां मर्मैरहस्ये-
तस्य पारङ्मुनीति एवंभूतैरपि नृपैराजभिर्मन्त्रादिभिर्मुग्धयापापहिर्न वि-
गीयते न निश्चयेऽपि तु क्रियत एव । एवं सत्यपि हे स्मरसुन्दरत्वं मायद-
त्यजः सतवदयोदयोऽत्रलोचर्मोदयायाउदयेन संपत्योऽत्रलः शोभमानः स-
दयः सन्नयः शुभावहो धिर्धैर्यस्योपकरिष्यसायात्वात् तथा दयोऽत्रल इति
वा दयोदयेन सह वर्तमानोऽत एवोऽत्रल इति वा मन्मोचने दयां विनाऽ-
न्यदकारणं नास्तीत्यर्थः । स्मरेति भिन्नम् । हे सुन्दरत्वं स्मरविचारयवाक्या-
र्थः कर्म । नृपैः क्रियमाणा मृगयाधर्मागममर्मपारगैरपि निश्चयेति वा ।
पारगैरिति अन्तात्पन्थावेतिहः ॥ ९ ॥

अथलस्वकुलोशिनोभूषान् निजनीडदुमपीडिनः
खगान् ॥ अनवद्यनृणादिनोमृगान्मृगयाधाय
नभूभूतांघ्रताम् ॥ १० ॥

मृगयायाश्च निन्दनेकारणमाह । अवलेति । मृगयामूभूजामधायपापा
यनमवति । कथमित्येतच्छाह । किंभूतानांभूभूजासबलानिर्बलंस्वकुलंयत्त
दंअन्तिस्ववंशीलान्भूषान् सीनान्भूतांसारयतांतथानिजाःस्वीयायेनीडदु
मानियासस्थानमृहात्पापीडयन्तिस्ववंशीलान्खगान्पक्षिणःभूतां तथाअ
नवद्यमिर्बलंघृतंतेदंकिंपीडयन्तिस्ववंशीलान्मृगान्भूतांमृगान्तःसंज्ञाभव
त्येतेषुखदुःखसंमन्विताः, इत्यादिस्मृतेस्तरुणदृष्टादेरपिप्राणित्वात्तद्व्य
स्तुदोषायपरंदृष्टमिहहोराष्टांथर्नैवेतिभाषः । प्रवलाश्वलिनीभक्षयन्ती
तिनरस्यानांजातिस्वभावः ॥ अनवद्येत्यवद्यपण्येतिज्ञाधु । पक्षाद्वह
न्नीहित्वात्सुखेवा । पूर्वश्लोकेमृगयादोषाऽथावेवसृतिप्रमाणमुक्त्वाऽत्रयु
क्तिसव्यवदत् ॥ १० ॥

यदवादिषमप्रियंतव प्रियमाधायनुनुत्सुरस्मित
त् । कृतमातपसञ्जवरंतरो रभिवृष्ट्यामृतमंशुमा
निव ॥ ११ ॥

यदिति ॥ हेराग्नहंतवयदप्रियमिन्द्राद्यऽवादिषनुक्तवानस्मि प्रियमा
धायकत्वात्तदप्रियंनुनुत्सुनिराकर्तुमिच्छुरस्मि । तत्रदृष्टान्तमाह अंशुमान्
सूर्यस्तरोवृक्षत्वात्पेनकृतं संजवरंपीडान्मृतंजलनमिवृष्ट्याभितोवर्षित्वाय
थानुदतीत्यर्थः । अनेनदृष्टान्तेनातिशयितंप्रियंकरिष्यामीतिदूष्यते ॥११॥

उपनममयाचितं हितं परिहर्तुं नंतवापिसाम्प्रतम् ॥
करकल्पजनान्तराद्विधेः शुचितः प्रापिषहिप्रति
ग्रहः ॥ १२ ॥

सपेति । अयाचितमपार्थितमुपनमनुपस्थितं हितं प्रियं परिहर्तुं त्यक्तुं तवा
पिसावंभौमस्यापिनसाम्प्रतेनयुक्तम् । हियतः करकल्पमीषदत्तनामः करोज
नात्तरमन्यो जनीनस्तद्व्ययः करकल्पजनान्तरंयस्यस्वविध्याच्छुचितो निर्मला
च्योभनाद्विधेर्देवात्समतिग्रहस्त्वयाऽप्रापिप्राप्तः । सर्वे हि शुभदैवार्प्राप्य

तेयद्वैयवशाद्भवतितत्कोनापिनिराकर्तुं न शक्येतेषां रेणुहिदीयतेयद्राविधेर्देव
स्य हस्तभूताज्जलान्तरादेऽतादृशः प्रतिग्रहोराज्ञोदोपायनः, अयाचिताङ्कतं
ग्रह्यमपि दुष्कृतकर्मणः, इति याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥

पतगेन मया जगत्पते रूपकृत्यैतव किं प्रभूयते ॥ इ
ति वेद्विनस्तुत्यजन्ति मां तदपि प्रत्युपकर्तुं मर्त्यैः

खगवैपरिहरति । पतगेनेति । पतगेन पक्षिणामया जगत्पतेर्भुवनाधि
पतेस्तवनलस्योपकृत्यैरुपकाराय प्रभूयते किं मर्त्येन भूयतेऽपि तु नेति यद्यपि
वेद्विजानामितदपि तथापि प्रत्युपकर्तुं प्रत्युपकारार्थमर्त्यैः कथमस्योपक
रोमीति उक्त्युदाहराः पीडावानां न तु नैव त्यजन्ति असमर्थमपि प्रेरयन्ती
त्यर्थः ॥ १३ ॥

अचिरादुपकर्तुं राचरेदधवाऽऽत्मीपयिको मुपक्रि
यां ॥ पृथुरित्यमथाणुरस्तु सान विशेपे विदुषामि
ह ग्रहः ॥ १४ ॥

उपकर्तुं शक्यते न वेति विचारो नास्तु किंतु उपकर्तुं प्रत्युपकर्तुं न वेति वि
धिरस्तीत्याह ॥ अचिरादिति । अथवा पक्षाक्षुरेयः पुरुषः कथनोपकर्तुं रूप
कारकस्यात्मीपयिकीनात्मीपायभूतामात्मीपायादागतां वा आत्मीपायसा
ध्यामित्यर्थः । सर्वभूतानुपक्रियानुपकारमचिराज्जटित्याऽचरेत्कुर्वन्जी
वनस्य सत्त्वरगतत्वादचिरादित्युक्तम् । इत्थं विधीयते साधोपक्रिया
पृथुर्न हती अथवा अणुरत्वावाऽस्तुतिष्ठतुद्बुद्बुद इति विशेषेन हत्वात्पत्न
लक्षणे विदुषां ज्ञातृणां ग्रहो निर्बन्धो नास्ति उपकारस्य सहत्वात्स्वीद्वन्द्वपरि
हार एव तात्पर्यम् । उपाययवीपयिकीति विनयादिपुरुषायाद्ब्रह्म स्वत्वं चेति
पाठात् स्वार्थेऽठकितदन्तात्तत्त आगत इति अणून् नत्वाद्वादीव्ब्रह्मत्वम् ।
युक्तमीपयिकं लज्जयित्यमरः ॥ १४ ॥

भवितानविचारचारुचेन्नदपि अव्यमिदं मदीरित
म् । खगवागियमित्यतोपि किं न मुदं धास्यतिकी
रगीरिव ॥ १५ ॥

वचनप्रसङ्गार्थमाह । भवितेति । यद्यपि इदं मदीरितं न द्वचनं विचारया

रुचिचारविषयेभीमांसासहचैन्नभवितामविष्यति अहंलोकोत्तरमुपकारं
करिष्यामीति सत्यमेव तथापि त्वमिष्यासेन्न सत्येति तथापि सदीयं वषः श्रद्धं श्र
वणाहंभवत्येव । विचारचारुचेन्न कथं श्रद्धं नित्याशङ्क्यामाह । इयं ख
गवाक्पक्षिणोवाक्पक्षीमनुष्यावावावदतीति अतोपि हेतोर्भेदः किमुदं स
त्तोषं तथा स्यति न करिष्यति अपितु करिष्यत्येवेष्टसाधनकत्वात् । अपि रे
वार्यः । केवशुकवाग्वि । श्रद्धंमहार्थेऽधोयदिति यत् । सार्वधातुकार्थं धातु
कपोरिति गुणः । आतोस्तन्निमित्तस्यैवेति वान्तादेशः ॥ १५ ॥

स जयत्यरिसार्थसार्थकी कृतनामा किल भीमभूप
तिः । यमवाप्यविदर्भभूः प्रभुं हसति द्यामपि श
क्रभर्तुकाम् ॥ १६ ॥

तदेवाह । स इति ॥ किल प्रसिद्धीसभीमसञ्ज्ञकीभूपतीराजाजयतिसर्वो
त्कर्षेणैव तन्ते । किंभूतोऽरिसार्थे वैरिसमूहे सार्थकी कृतमन्वर्था कृतनामस्य
संज्ञायेन विज्यत्यस्माद्वैरिण इति मत्वन्वे इति भीमः । भीमादयो पादानहं
तिसाधुत्वम् । सकोविदर्भभूर्बिराट्भूर्यप्रभुपतिनवाप्यशक्रभर्तु कानपीन्द्रप
तिकामपि द्यान्दिवं हसति तुल्याभवतीत्यर्थः । शङ्कते तपस्विनोपीति श
कस्तद्रुवं काद्यौरहंतुभीमभर्तुं केति हासहेतुः । शक्यते जेतुमिति वा । त
स्मात्कोपिनविमेतीति वा । अर्थेन सहवत्तमानं सार्थकं तेन सहेतितुल्ययो
ग, इति वबहुव्रीहिः । बीपसर्जनस्येति सनासः । शेषाद्भिभाषेति कप् । त
तद्धिवः । शक्रभर्तु कान्मदृत्येति कप् ॥ १६ ॥

दमनादमनाक्प्रसेदुष स्तनयांतथ्यगरिस्तपोच
नात् । वरमापसदिष्टविष्टपत्रितयानंन्यसदृग्गुणो
दयाम् ॥ १७ ॥

मैम्यालोकोत्तरगुणोत्कर्षेभिष्यात्वनिरासार्थपुराणप्रसिद्धमिति हासं
ययनाह ॥ दमनादिति । हेराजन्सभीमोदमनादेतन्नास्त्रस्तपोचनादपेव
रदानमनयादमनागऽन्यर्थं प्रसेदुषः प्रसक्तस्तथ्यगिरोऽप्रतारकादेवंभूता
स्तनयांवरंकन्यालक्षणसभीषितसायमाप्रवान् । किंभूतांदिष्टः कालोविष्टं
भुवनमनयोविष्टऽत्येकालत्रयेभुवनत्रयेचाऽनन्यसदृगन्यसदृशोनभयति स्यं

भूतः सौन्दर्योदायोदिगुणोदयोयस्यात्तांभूतभविष्यद्वत्मानकालेलोकत्र
येपीदृक्सौन्दर्यादिगुणवतीकापिनास्तीतिभावः । दिष्टस्तेनैवमुनिनादतो
विष्टपत्रितयेऽनन्यसदृशोगुणोदयोयस्यैतामितिया । कालोदिष्टइत्यमरः ।
दमनात्सहितपिदमः संज्ञायामितित्युः । प्रसेदुषः प्रसदेरनिटोभाषायांसद
वसश्रुवइतिक्वसुः । अनन्यसदृक्सर्वनास्त्रोवृतिनाइतिपुंवङ्गावः ॥ १७ ॥

भुवनत्रयसुभुवामसौ दमयन्तीकमनीयतामदम् ।
उदियाययतस्तनुश्रिया दमयन्तीतिततोऽभिधा
नूदधे ॥ १८ ॥

भुवनेति । यतोयस्मात्कारणादसौभीमतनयाभुवनत्रयेसुभूतः सौन्दर्यं
त्यक्तासांजननीयतयायोमहः सौन्दर्ययोगवत्ततनुश्रियाशरीरसौन्दर्यं
दमयन्तीग्लपयन्तीशमयन्तीतिवाउदियायोत्यक्ता । ततस्तस्मात्कारणाद्वन
यतीतिअभिधांसार्थकंतामदधेजभार । भूसुभूतस्त्रिजगत्प्रबन्धसीतिकपुनि
साधितस्यभुवनशब्दस्यबाहुलकाद्वापायांप्रयोगः । अणावकर्मकादितिकर्म
भिप्रायेक्रियाफलेयत्परस्यैपदंविहितंतन्यैवनपादम्येत्यादिनाभिधेयादणा
वकर्मकत्वेतत्रैवविधिमत्कर्तृकत्वाभावात्परस्मैपदमात्रेर्भिधेयाशङ्काया
अभावाच्चकर्त्रभिप्रायेयथाप्राप्तं परस्मैपदंभवत्येवेतिदमयन्तीत्यत्रशतामु
च्यते ॥ १८ ॥

श्रियमेवपरंधराधिपाद्गुणसिन्धोरुदितामवेहि
ताम् । व्यत्रघावपिवाविधोः कलां मृडचूडानि
ल्लयानवेदकः ॥ १९ ॥

श्रियमिति । हेराजंरत्नंतांजैर्भौश्रियमेवलक्ष्मीमेधावेद्विज्ञानीहिपरमं
विशेषः गुणसिन्धोर्गुणसमुद्रादुराधिपादृष्वीपतेरुदितामुत्पन्नां लक्ष्मीसमु
द्रादुत्पन्नाइत्यस्तुगुणसमुद्रादितिविशेषः । अत्रसिद्धस्य ज्ञापनंक्रियनेनतुप्र
सिद्धस्येत्याह वाप्रसिद्धौ । व्यत्रघावपिवाविधोः कलांमृडचूडानि
ल्लयानवेदकः । स्थानंयस्याः सातांविधोऽप्येकलांकोनवेदजा
नातिअपितुसर्वापिद्वैश्वरस्याऽप्रत्यक्षत्वेऽपितन्मौलिस्थितां चन्द्रकलासर्वा
पिवेक्षितयाव्यवधानेपित्वमपितांवेत्सीतिभावः । इत्योलीटिहेरपित्वाहु

शामाद्यजादित्वभावादेत्येषत्पूठस्वितिवृत्तभावेनाद्गुणः । आरूपद्वेषेपि
ओमाहोषेतिपररूपप्राप्तेरवेहीत्येषद्वयम् ॥ १८ ॥

चिकुरप्रकराजयन्तिते त्रिदुषीमूर्धुनिसाविभर्त्ति
यान् । पशुनाप्यपुरस्कृतेनतनुलनामिच्छतुचा
मरणकः ॥ २० ॥

चिकुरेति । हेराजंस्तेचिकुरप्रकराःकेशसमूहाजयन्तिसर्वोत्कृष्टशर्वर्तने ।
तृकोषात्रिदुषीपरिहृताभैनीयान्चिकुरप्रकरान् मूर्धनिमस्तकाविभर्त्तिधा-
रयतिआभरणं करोतीतिवा । चामरेणसाम्येसतिसर्वात्कष्टाधकंयमित्यत
आह । पशुनाचमरसंज्ञकेनापिअपुरस्कृतेनपश्चात्कनेनचामरेणतनुलनांते
षांकोशानामनुलनांसाम्यंकष्टलुमकोपिचमराणांहीनस्थानधारणात्तनुल-
नानास्ति । अथचक्षान्नयेमस्तकेज्रियन्तेपूज्यन्तेतेषांनूर्खेणापिअपूजितेना-
क्षान्नसहसाम्यंकोभिलष्येत् । अतस्तत्केशानांसर्वात्कर्षता । त्रिदुषीभिर्दुः-
शतुर्धनुः । उगितश्चेतिकिप् । वसीःसंप्रसारणम् । तुलनास्यासेतियुष् ।
संज्ञापूवैकविधैरनित्यत्वाल्लघूपथगुणाभावः ॥ २० ॥

स्वदुशोर्जनयन्तिसान्त्वनां खुरकण्डूयनकैतवा-
न्मृगाः । जितयोरुदयत्प्रमोलयोस्तदस्वर्त्रक्षणा
शोभयाभयात् ॥ २१ ॥

स्वदुशोरिति । हेराजान्मृगाःखुरेणकण्डूयनंकण्डूयनयनंतदेवस्थांजस्त-
स्मात्स्वदुशोः स्थनेत्रयोःसान्त्वनानाश्चासनंजनयन्तिकुर्यन्ति । यतस्त-
स्याभैम्याअस्वर्त्रक्षणाशोभयाविशालमेत्रशोभयाजितयोःप्रराजृतयोरतस्वभ-
याद्विद्योदयत्प्रमोलयोर्जायमानतन्त्रीकयोः । लुप्तोऽप्रेक्षयाकाकेनचिज्जितं
भीतमन्यमपिकश्चित्कारपरामर्शादिनासागत्वयतिवथासुगाअपिगवनेत्रेसा-
गत्वयन्ति । तद्वीर्यमोलित्यमरः । सर्वाहस्वश्चवासनइतिध । उदयदितिई-
गती ॥ २१ ॥

अपिलोकयुगं दृशावपि - श्रुतदृष्टारमणीगुणाअ-
पि । श्रुतिगामितयादमस्वसुर्ध्वति भातेसुतरा
न्धरापते ॥ २२ ॥

अपीतिहेधरापतेपृथ्वीपतेदमस्वसुर्भैर्याःलोकयुगमपिमातृकुलपितृकुललक्षणंश्रुतिगामितयालोकाकर्णनविषयत्वेनजगत्प्रसिद्धत्वेनसुतरांश्वितिभातेपरस्परोत्कर्षेणविनिमयेनवाभासतइत्यर्थः । इदंभैसीमातृकुलमितिजगद्द्विषयातत्त्वंतेनभैसीपितृकुलस्यशोभनस्तद्वद्भैसीमातृकुलेनाङ्गीकृतमिति विनिमयः । भैसीसंबन्धेनपितृकुलवन्मातृकुलमातृकुलवच्चपितृकुलंशोभतेसादृश्यन्तुतात्पर्यार्थः । तच्चसादृश्यंश्रुतिगामितयाविशेष्यते । तच्चश्रुतिगामित्वलक्षणंसादृश्यंमातृकुलस्यपितृकुलापेक्षयापितृकुलस्यचनातृकुलापेक्षयापितृकुलापेक्षया । एवंदृगादीनामपिसजातीयापेक्षयैवश्रुतिगामित्वलक्षणंसादृश्यमङ्गीकरणीयंनतुलोकयुगाद्यपेक्षया । तथादमस्वसुर्दृशावपिनेत्रेअपिश्रुतिगामितयाऽऽकर्णदेशविशालत्वेनातिसुतरांश्विनिमयेनभातेशोभेतेइतिद्विषयनदक्षिणयमस्यश्रुतिगामित्वेनयाशोभातांजामनयममङ्गीकरोतिजामनयमस्यश्रुतिगामित्वेनयाशोभातान्दक्षिणयमनमङ्गीकरोतीत्यत्रापि विनिमयः श्रुतिगामित्वेनदक्षिणंजामनिवचनमदक्षिणमिवेत्यत्रापिसादृश्यएवतात्पर्येणैयम् । तथादमस्वसुःसंबन्धिनःश्रुतदृष्टाःश्रुताःपुराणादौदृष्टाःकासुचिःसुन्दरीमुख्याकासुचित्छीघ्रेवश्रुताःकासुचिदृष्टारमणीगुणाःछीगुणाःश्रुतिगामितयालोकाकर्णनविषयत्वेनव्यतिभातेविनिमयेनशोभन्तइतिबहुवचनम् । पुराणादावन्यस्त्रीसमवायेश्रुतास्तोकासुचिदृष्टास्तैभैर्यानेवश्रूयन्तइतिश्रुतानांदृष्टानांचछीगुणानांदमस्वसुःसंबन्धिनांसर्वेषांश्रुतिगामित्वंविद्यतेततःश्रुतानांछीगुणानांदमस्वसुःसंबन्धिनांयच्छ्रुतिगामितयाशोभनस्तद्वद्वैरङ्गीकृतम् । एवंदृष्टानांशोभनंतच्छ्रुतेरङ्गीकृतमित्यत्रापियथाकथंचिद्विनिमयः । यथाश्रुताभैसीसंबन्धिनःश्रुतिगामितयाशोभन्तेतथादृष्टाअपिभैसीसंबन्धिनःश्रुतिगामितयाशोभन्तइत्यत्रापिसादृश्यएवतात्पर्यम् । श्रुतदृष्टाअपिसर्वेगुणाभैर्यांविद्यन्तइतिभावः । सामुद्रिकशास्त्रे श्रुतानांपट्टिन्यादौदृष्टानामितिवायथाकथंचिज्ज्ञेयम् । विस्तरभयानलिख्यते ॥ श्रुतिःश्रोत्रेतथास्त्रयेवांतीयांश्रोत्रकर्मणीतिविश्वः । गामीगम्यादिवावश्यकोतास्त्रीस्येवाणिनिः । एवतलोरितिपुंवत् । व्यतिपूर्वत्यभातेःकर्तरिकर्मव्यतिहारइत्यात्मनेपदम् । द्विषयनेसदृशंदीर्घत्वेकृतेबहुवचनेचात्मनेपदेधनतइतिभक्त्यादादेशेधलुक्

देरेत्त्वम् । सर्वत्रवचनशेषः ॥ १२ ॥

नलिनंमलिनंविवृण्वती पृषतीमरुपृषतीतदीक्ष
णे । अपिखड्गजनमञ्जनाञ्चितेविदधातेरुचिग
र्वदुर्विधम् ॥ २३ ॥

नलिनंमिति ॥ तदीक्षयेभैमीनेत्रेपृषतीमञ्जनशलाकामरुपृषतीअप्रा
प्तेअञ्जनामञ्जुं जितेसतीनलिनंकमलंसलिनंस्वकान्त्यादूषितंविदधातेकु
र्वाते । किंभूतेतदीक्षयेविवृण्वतीआत्मानंमकाशयन्तीमसारयन्तीऋजुसी
त्याविलोकमानेअञ्जनाञ्चितेअञ्जनपूरितेसाञ्जनेसतीतदीक्षयेखञ्जन
नपिखञ्जरीटनपिकचिगर्वेणकान्तिसदेनदुर्विधंरिद्रंविदधाते । अथतंसी
कृतंकमलंकटाक्षालोकनमसृतयास्वकाण्त्यामलिनंश्यामंविवृण्वतीकुर्व
तीतयापृषतीहरिणीमरुपृषतीनेत्रविषयेऽगणयन्तीएवंविधेभैमीनेत्रेक
ञ्जलाञ्चितेखञ्जनमितिपूर्ववत् । अञ्जनपूजनात्पूर्वंस्वकाण्त्याकमलंजितं
हरिणीनेत्रयोस्तुभैमीनेत्रशोभासम्भावनापिनास्ति । अञ्जनपूजनानन्तरं
खञ्जनमन्यनोत्रसदृशेनान्यस्येतिगर्वेस्तद्वृत्तिकुर्वातेत्यर्थेइतिवारुचिका
न्तिविषयेदुर्प्रैणरहितमितिवारुचीतिभिकंपदंखञ्जनोद्दिशुक्तकर्मोऽतिस
रलोऽतिषण्णशयातस्तेनसाम्यसंभावनायांकञ्जलादानानन्तरंतदधिकका
न्तित्वात्सोपिजितइतिभावः । नलिनंस्वगतंश्यामंगुणंविश्लोकनवशाद्विव
वृण्वतीमकाशयन्तीनलिनंरुचिगर्वदुर्विधंविदधातेइतिवा । नलिनंश्यामंन
लिनंनीलोत्पलंरुचिगर्वदुर्विधंविदधातेइतिवा । सविलासवीक्षणदशायाः
पूर्वमेवनीलोत्पलंजितमित्यर्थः । तथाअसंकुचन्तीसतीपृषतीहरिणीरुचिग
र्वदुर्विधंविदधातेनिर्निमेषत्ववेलायामपितान्यांहरिणीजिताकिंपुनः क
टाक्षालितेपवेलायामितिवा । अस्मिन्यत्तेदुर्विधादुर्विधघेतुनपुंसकमनपुंस
केनेतिपुनपुंसकवद्भाषी । अन्यतेनेनेत्यञ्जनमतेनपूजितेइत्यनेनएवुक्तस्य
अनुव्यस्तिस्रस्रणेधितिधातोर्रणानुसारेण दृशोस्त्रिगुणीलरक्तसितवर्णका
न्तिचाञ्चल्ययोगःसूचितः । तथाचमलिनादिपुंसध्वेक्चित्तकस्यचिद्विरुद्धा
दृशोऽनुपूर्वात्तगुणसङ्गावात्तान्यांनलिनादीनिजितानीतिभावः । मलिनं
दूषितेकमेइतिविधुः । अञ्चितेअञ्चेःपूजायामितिइतिनाञ्चेःपूजायामि
तिमलोपनिवेद्यः । अञ्जनाञ्जितेइतिपाठेऽञ्जसीतिचीरादिकस्याञ्जय

तेर्निष्ठाञ्जनेनभासितेहत्पर्यः ॥ २३ ॥

अधरंकिलबिम्बनामकं फलमस्मादितिभय्यम
न्ययम् । उभतोऽधरविम्बइत्यदःपदमस्यारदन
च्छदवदत् ॥ २४ ॥

अधरमिति । हेराजगुत्तस्यादमयस्त्वारदनच्छदमधरमोष्ठवदमिदच्छद
धरविम्बइतिअदःपदमेतत्पदमुयन्तोयंशब्दः । इत्यतोहेतोर्भय्यसमीची
नमय्ययंसंबन्धंलभतेप्राप्नोति । इतिकिंकिलयस्माद्विम्बनामकंफलमस्मा
दोष्ठादधरंहीनविम्बापेक्षयात्वाधिकरत्नात्वादसुतस्याङ्गाऽधरविम्बवि
म्बसंज्ञकंफलंयस्मादधरविम्बइतियदुद्गीहिः । अतुअधरेणविम्बमिति
अन्यासात्तुअधरोविम्बयवेतितत्पुरुषःकर्नधारयः । एतस्यास्तुवहुप्रीही
अर्थेऽशब्दतश्चभय्य इत्येवमधरोजितविम्बइतिभावः ॥ २४ ॥

हृतसागमिवेन्दुमण्डलंदमयन्तीवदनायवेधसा ।
कृतमध्यधिल्लिविलोक्यतं धृतगम्भीरखनीखनी
लिमा ॥ २५ ॥

इतेति ॥ इदमुण्डलंषट्त्रविम्बंवेधसाप्रक्षणादमयन्तीवदनायभैमी
मुखंनिर्नातुं हृतसारमिवएहीतश्रेष्ठभागमिवकृतं मध्यधिल्लिखितंयस्यएवंभू
तंयिलोपतेदृश्यतेतत्कृतइत्यर्थः । कलङ्केनहृतसारंभुजंश्रेष्ठितम् ।
किंभूलंघृतीगम्भीरखन्यानिन्नगर्ते परभागेस्थितस्यखस्याकाशस्यनीलिमा
येनकलङ्कोनभयतिकिंतुअयनाकाशनीलिना । भैमीमुखंनिर्नातुंषट्त्र
सारमुत्पन्नमितिभावः । वदनायकियार्थोपपदस्येतिषतुर्थी । खनीतिकदि
कारादकिनइतिहीय ॥ २५ ॥

धृतलाञ्छनगोमयाञ्चनं विधुमालेपनपाण्डुरं
विधिः । भ्रमयत्युचितंविदमंजानन नीराजनेव
र्द्धमानकम् ॥ २६ ॥

प्रकाराकारेणभैमीमुखस्यषट्त्राधिक्यनाह । धृतंति । ब्रह्माज्याय
मोक्षान्वसितश्रेष्ठेक्षायिभिर्भ्रायिधुंषट्त्र मुचितंयोग्यंविदर्भजामैनीत
स्याश्चाननस्तस्यानीराजनार्थमारार्त्तिकायवर्द्धमानमिववर्द्धमानकंशरायं

जन्मयति । किंभूतंविष्णुंशलाब्धनभेषजलङ्कृत्ययगोनयाब्धनगोनयपूज
नयेनतथाआलेपनंविष्टोदकम् । अल्पपद्मदितिलोकेप्रसिद्धतेनपायदुरन्ध्र
स्तन्मुखसादृश्यंनमायेतिभावः । गोनयसिद्धे मधूणादिभिर्हृणशरावेणदृ
ष्टिदीपनिराचार्यमीराजानाकियतइतिलोकाधारः ॥ शराबोषणंनानमद्व
त्यमरः ॥ २६ ॥

सुषुमाविषयेपरीक्षणेनिखिलं पद्ममभाजितन्मु
खात् । अधुनापिनमङ्गलक्षणं सलिलोन्मज्जन
मुज्झति स्फुटम् ॥ २७ ॥

सुषमेति । कमलस्यशोभाधिकामैमीषदनस्यैवेतिसुषुमाविषयेपरीक्षणे
द्विष्येनशोधनेनिखिलंसमस्तंपट्यंपट्यजातंत स्मुखाद्भैमीमुखोद्भाजि
पराजपंभाप्रयतः मङ्गलक्षणंपराजयचिह्नंसलिलोन्मज्जनंजलादुन्मज्जनम्
अभेयनमद्यापिनोदकतिस्फुटंव्यक्तमेवमत्यजतिस्फुटमुत्प्रेक्षेवा । जलो
न्मज्जनंतस्यस्थाभाविकंमङ्गलक्षणत्वेनोत्प्रेक्षितंस्फुटंविदासितमितिपट्य
विशेषणं । जलादिव्येधमुर्द्ध्वमुखंवायनादाययावदन्धोधावन्नागच्छति
तावद्यःसलिलेनिमग्नएवतिष्ठतिसंविजयते । यस्तुततःपूर्वमेवोन्मज्झति
सपराजयतइतिभावः । सुषुमापरमाशोभेत्यमरः । सुविदुर्निष्यइतिच
त्वम् । अभाजीतिकर्मकर्तरिचिह्नम् । मञ्जेशचिणीतिमलोपः ॥ २७ ॥

धनुषीरतिपञ्चशाणयीरुदितेविश्वजयायतद्भु
वौ । नलिकेनतदुज्जनासिके त्वयिनालीकविमु
क्तिकामयोः ॥ २८ ॥

धनुषीइति । तद्वन्धुधौमैमीज्जुधौविश्वजयायत्रैलोक्यजयायरतिपञ्चशा
णयोर्धनुषीमसदितेप्रादुर्भूतेनेतिक्वाक्वायोजनीयम् । सुइतिपाठेवितर्कः ।
तपातस्यानैम्पारुञ्चनासिकेरन्त्रद्वयोपलक्षितेनासिकेत्यपिविषयेनालीकौ
नलिकाप्रैर्यक्षुशरीरयोर्विसुक्तिकामयोर्नाद्याभिलाषिणोरतिक्वामयोर्नति
केशराधारमत्प्रीतमवतोऽपितुनसिकेयइत्यस्याज्जुनासिहंद्दृष्टासर्वापिक्वा
माधीनोमवतीतिभावः । नालीकःशरशल्पयोरितिचिह्नः । विश्वजयायतुम
थादितिचतुर्थी । रतिक्वामयोरितिशीलिकामिनिष्ठापरिच्योः ॥ २८ ॥

सदृशीतवशूरसापरं जलदुर्गस्थमृणालजिद्भुजा ।
अपिमित्रजुषांसरोरुहांग्रहयातुःकरलीलयाश्रयः ॥

सदृशीति । हे शूरसा नैमीपरं केवलंतव सदृशीयोग्या । किंभूता जलल
घण्टुर्गैतत्रतिष्ठति जलदुर्गस्थानिमृणालानि जयत इति जितौ भुजीयस्याः
तामृणालादपि कोनलौगीरीचेत्यर्थः । तथा करलीलया इत्यविलासे भवि
प्रसूयलुद्धं च जुषन्ते सेवते मित्रजुषिते पांथिकसितत्वात् सश्रीफाणामपि स
रोरुहां कमलानां श्रियोगृह्यालुर्गृहीतुकामा । त्वमपि जलदुर्गस्थवैरिति
द्भुजः सत्सु हृदां सत्सहायानामपि वैरिणां संपदः करलीलया वलिक्रिया गृ
ह्यालुरिति शूरत्वादुभयोः साम्यम् । अपिरन्यञ्चेत्यर्थे वा । मित्रं सुहृदि
मित्रोऽर्क्षति नैदिनी, वलि इत्सां शत्रुः करः, लीला विलासक्रिययोरिति पा,
ऽमरः । गृह्ये श्रीरादित्यप्तात्स्पृष्टिगृहीत्वादिना ऽऽलुचि श्रयामन्तत्थया
देशे गृह्यालुस्तद्योगेन लोकेति पठनी निषेधाच्चिद्व्यतिद्वितीया ॥ २९ ॥

वयसी शिशुतातदुत्तरेत्तदृशि स्वाभि विधिं विधित्
सुनी । विधिनापि नलं मलं स्वयाकृतसीम्नी प्रवि
भज्य रज्यतः ॥ ३० ॥

वयसीति । ऐरावंतस्यां सुहृद्विशुनयनायां स्वाभि विधिं विधिनापि नलं
विधित्सुनी कर्तुं शाने अहमेव सयां त्वमेनामभिध्याप्यतिष्ठामीति द्वात्यं न न्य
ते एवं तां कथयामि । एवंभूते शिशुता च तदुत्तरे पशिशुतायादात्यतः परं तां
एवं पयसी न रज्यती ऽपि तु रज्यत इत्यसंत्तु प्यत यद्यप्यस्यानगयेतस्यास्ति ध्र
न इत्यर्थः । वयः सन्धौ वर्त्तमाना इति यावत् । किंभूते वयनी विधिना प्रसूयो
दरेव वर्त्तमानयारो मरेखराप्रविभज्य सन विभागं कृत्वा कृतसीनी कृतमयां देअ
प्रि । एवंविधे विभज्य भज्यतः किं तर्हि संवसिते यवानुयुगं भजेते इति वा ।
यत्संयं वर्त्तते रेखी न्येन स तां कथयामास्मत्पुमे संवसिते सत्यतिष्ठतीत्यस्या
द्वात्यं न न्यं न पानोति तां कथयं वागज्जुमिच्छतीति भावः । विधिना शास्त्रोक्त
मार्गं शरेण याकृतसीम्न्यपि सरयाधिजायां भुवि नदीये वनदीये वनमिति कीचि
द्विदहेते ॥ ३० ॥

अपि सद्रूपि प्रसुर्पतोर्गमिते कान्तिभरैरगाधता

म् । स्मरयौवनयोः खलुद्वयोः म्लवकुम्भौभवतः कु
चावुभौ ॥ ३१ ॥

अपीति । उभौकुम्भौस्तनौतद्वपुषिप्रसर्पतोः म्लवमानयोः कीदृशोद्वयोः
स्मरयौवनयोः क्षान्तारुचययोः म्लवकुम्भौलवनाथेकुम्भौतरणकुम्भौभवतः
खलुचरमेजायाम् । किंभूतेतद्वपुषिकान्तिकरैः कान्तिप्रवाहैरगाधाताम
तलल्यश्वत्थंगमितेपि प्रापितेपिशगाधेष्टुदकेक्रीडाऽनुचितातत्रापिकी
रुतोरितिद्योतनार्थमपिशब्दः । पूर्वापेक्षयापिरप्यञ्चैत्यर्थेद्विवा । अगा
धेष्टुदकेक्रीडतोर्द्वयोर्धटद्वयेनभाव्यम् । यद्यपिद्विवचनेनैवद्वयोरुभावि
ति य कज्यतेतथा पिसदासहवासित्वपरस्परनिलितत्वप्रदर्शनार्थमुक्तनि
त्यवगन्तव्यम् ॥ ३१ ॥

कलशे निजहेतुदृग्दृजः किमुचक्रभ्रमिकारितागु
णः । सतदुच्चकुचौभवत्प्रभासरचक्रभ्रनिमातना
तियत् ॥ ३२ ॥

कलश इति । श्यायशाले सनावायिकारणमरुनवायिकारणानिनितका
रणपेति । यत्समवेतमेवकार्यमुत्पद्यतेतत्समवायिकारणं यथानृत्पिण्डोप
टस्य । तत्रपूर्वश्लोकेकुम्भत्वारोपणेनतदुभयसाम्यसदृशानः कविः प्रभागुणा
धिकत्वप्रतिपादनेनतयोदत्कृतानारोपयितुं हंसमुखीसापूर्वामुक्तिभङ्गिप्र
णीतवान् । असंभाव्यवस्तुदर्शनेपरसंमतिप्रश्नेकिमुशब्दः । हेराजन्चक्रज
नकरोति एवंशीलश्चक्रजनकारीतस्य भाषश्चक्रजनकारितातल्लक्षणोगुणः स्व
भावः कलशेषटे दृश्यते समिजस्यस्वस्य चटस्य हेतुर्मिसितकारणंदृग्दृक्त्वा
पजातः किम् । समवायिकारणगुणः कार्यगुणभारभतेजमिनितगुणोऽत्रनि
मित्तगुणः कार्यगुणभारभत इति असंभाव्यमेतत्प्रयाकुत्रचिद्दृष्टिनिप्रश्रयः
किम् । नयातुदृष्टेः कुत्रेत्वेपेक्षायामाह । यद्यस्मात्सकलशक्त्या नैम्यासच्च
कुचौभवदुच्चकुमतांप्रपद्यमानः प्रभासरेखदीप्तिस्मूहेनचक्रजनकुलाशचक्र
जनगम्यैर्दृष्टेः करोतिसुन्दरवस्तु दर्शनेनदृष्टेर्जन्यभवति । सूर्याद्यालोका
वलोकनवत् । अथचसतदुच्चकुचौभवन्दीप्तिस्मूहेनचक्रस्यलोकसमूहस्य
वाज्रमन्दननितमोद्भासतोति । सर्वोपिस्तनकान्तिदर्शनेनकामाभ्योभय

तीतिभावः । अथचकान्तिप्रवाहेचक्रवाकज्जान्तिमातनोतिप्रवाहेचक्रवा
कामवन्ति । अतोऽन्मकारणत्वाच्छब्दच्छलाच्चक्रज्जमकारितागुणोघटेवि
द्यते सुहृत्वेनकांतिमन्त्रेनचतत्कुचौघटचक्रवाकतुल्यावितिभावः । निजः
सहजश्चासौहेतुश्चसमवायिकारणमिति यावत् तादृशो नभवतीत्यनिजहेतु
निमित्तकारणतादृशाहृदयाज्जातः किन्वित्युत्प्रेक्षाभाक्षेपोवा । दण्डगुणः
कलशेविद्यत इत्यत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्यांशब्दच्छलेन हेतुतामाह । सह
ति । यद्यस्मादितिषादितियथानतिव्याख्येयम् । चक्रोगणेष्वेकवाक्येचक्रसै
म्यरथाङ्गयोः । घामजामिकुलालस्य भावदेराष्ट्राख्योरपीतिविश्वः ॥ ३२ ॥

भजतेखलुषण्मुखंशिखी चिकुरैर्निर्मितबर्हगर्हणः ।
आपिजम्भरिपुंदमस्वसुर्जितकुम्भःकुचशोभयेभरा
ट् ॥ ३३ ॥

भजतइति । खलूत्प्रेक्षायाम् । दमस्वसुचिकुरैः केशैर्निर्मिताकृताबर्ह
गर्हणापिच्छभारतिरस्कारोयस्यसशिखीमयूरःषण्मुखंकार्त्तिकेयंभजतेसेवते
प्रसङ्गतयतदुक्तम् । तथादमस्वसुःकुचशोभयात्मनभारेणजितौकुम्भौग
ण्डौयस्यसहभराट्करिणाराजायेरावतोपिजम्भारिमिन्द्रंसवते । मेम्याः
क्षेत्रसाम्यंस्तनसाम्यंचदेवाराधनेनप्राप्तुकासौवैरनिर्यातनाथंवातौभजतइ
तिभावः । अधिकेनजितोऽथमधिकंभजते । चिकुरैरितिबहुत्वंसूचयित्वा
वयमुखत्वात्स्फन्दस्यक्षेत्रसंभावनयातरास्यर्थेशिखिनः स्फन्दाश्रयणंयुक्त
म् । अभिजृम्भीगात्रविनाम्ने । जन्मतेगात्रविभासं करोतीतिजन्मस्तद्विपुर्जं
न्मादधिकोत्पद्यसेव्यते । अस्यागात्रविनासकारिणीकुचशोभाजन्मतुल्ये
तिहेतोस्तदधिकमिन्द्रंसेवतइति ॥ ३३ ॥

उदरंनतमध्यपृष्ठतास्फुरदङ्गुष्ठपदेनमुष्टिना ।
चतुरङ्गुलमध्यनिर्गत त्रिवलिभ्राजिकृतंदमस्व
सुः ॥ ३४ ॥

उदरमिति । ह्येराजन्तमत्सुर्म्याउदरंमुष्टिनाकृतंयिधिनेत्यर्थात् ।
किंभूतेनमुष्टिनामतोनिक्षोभध्योयस्यैवंविधंपृष्ठंयस्योदरस्तस्यभावस्तत्तात
यास्फुरत्तंप्रकटीभवदङ्गुष्ठपदमङ्गुष्ठस्थानंयस्यतेन । किंभूतमुदरंचतसृणा

सगुलीमांसप्यान्निर्गतामिसृतास्त्रिखोवलयस्त्राभिर्जातैतच्छीलं पृष्ठम
 प्योनिस्तत्त्वमङ्गुष्ठनिवेशादुदरेन्निवलयुक्तत्वं चतुरङ्गुलिधारणाञ्चतसृणाञ्चो
 यपेक्षान्तराणि भवन्ति । चतुरङ्गुलमितितत्पुरुषस्येत्यर्थः ॥ ३४ ॥

उदरं परिमातिमुष्टिना कुतुकीकोपिदमस्वसुःकि
 मु । धृततच्चतुरङ्गुलीय यद्वलिभिर्भाति सहेम
 काञ्चिमिः ॥ ३५ ॥

प्रकारान्तरेणोदरमेव वक्ष्येति । उदरमिति । कोपिकुतुकीदमस्वसुः
 इरमुष्टिना ह्येतया परिमातिव्यवच्छिनत्ति किमुदरे प्रेक्षायां पथस्नातदुदरं
 सहेमकाञ्चिमिः सुवर्णमेखलासहिताभिर्वलिभिः कृत्वा धृतास्त्रास्यमुष्टे चत
 स्रङ्गुलसंयोगेन एवं विधमिव भातितिस्रोवलयश्चतुर्थो हेमकाञ्ची चतस्रोङ्गु
 लयस्तस्य मुष्टेरित्यर्थः । कोद्वल्लोपिरेवार्थः । ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

पृथुवस्तुलतन्तितम्बकृन्मिहिरस्यन्दनशिल्पशि
 क्तया । त्रिधिरेककचक्रचारिणं किमुनिर्मितसति
 मान्मथरयम् ॥ ३६ ॥

पृथिविति । विधिर्ब्रह्मानाम्मथं कामसंयन्त्रिन्मथं निर्मितसति निर्मातुमि
 ष्यति किमुदः प्रेक्षायाम् । किंभूतो विधिर्निर्मितः सूर्यस्तस्य स्यन्दनोरथस्त
 स्य शिल्पं निर्मायंत स्य शिल्पयाञ्च न्यासेन पृथुं महात्वं वर्तुलं तस्याप्यैक्यामित
 र्थं करोतीति कृत । किंभूतं रयनेककोनाऽचङ्गायेन चक्रे चरति एवं शीलं सू
 र्यरथैककचमिसांशान्यासेन ब्रह्मशालैमीति मितम्बः कृतः सकामरथत्वेनोदरे
 स्थितः । नितम्बदर्शनात्तद्वद्ग्राह्यं भावो भवतीति भावः । निर्मितसति ना
 रुः सनिमीनेत्यादिभावश्च । अत्र लोपोऽप्यास्येत्यप्यासलोपः ॥ ३६ ॥

तरुमूरयुगेन सुन्दरी किमुरम्भा परिणाहिना पर
 म् । तरुणीमपि जिष्णुरेव तां धनदापत्यतपःफल
 स्तनीम् ॥ ३७ ॥

तरुमिति । हेराजन् सुन्दरी भैमी परिणाहिना विशालेन करयुगेनोरु
 येन तरुवृक्षरूपारम्भाकदलीपरिकेवलं जिष्णुर्जयनशीलेति किमु किं वक्तव्यं
 पितृवैवन्वक्तव्यं किंतु तरुणीमप्रितारम्भाञ्च परोविशेषमपि जिष्णुरेव ।

किंभूतांधनदापत्यस्यजुर्वेदस्यपुत्रस्यनलकूबरस्यतपसःफलंस्तनौमय्यायद्
यैनलकूबरेशतपःकृतंतांरम्भांकदलीमप्यूरुयुगेनकितवतीत्यर्थः । इयंन
इयंजितम् । परिणाहोविशालतेत्यमरः । रम्भांकदलपट्वरसोरितिविद्वः ।
मलोकेतिनिवेधात्तद्वनितिद्वितीया । सुन्दरीगौरादित्वान्हीप् ॥ ३७ ॥

जलजेरविसेवयेवये पदमेतत्पदतामत्रापतुः । श्रु
वमेत्यरुतःसहंसकीकुरुतस्तेविधिपद्मपती ३८

जलजइति । येजलजेकमलेसूर्यस्यसेवयेवयत्तस्याभैम्यापदतांवरणत्वं
पदनुनमस्थानंन्याजंभ्रवापतुःप्रापतुरिवश्रुयन्तुप्रहे । विधिपद्मपती
ब्रह्मबाह्वनपत्नीजायापतीहंसस्त्रीपुंसकीकर्तारौ तेजलजेकमलीयन्मगाऽऽ
त्यरुतःगद्गाद्भ्रुवंनिश्चयेनसहंसकीकुरुतोहंससहितेकुरुतोहंसरयत्तुस्या
च्छिञ्जितादेतेसहंसेइत्यनुमीयेतेऽत्यर्थः । हंसकःपादकटकलत्सहितेनूपु
रयुक्तेकुरुतः । विधिहंसनिधुनमेवतूपुरत्वेनपरिणतमित्यर्थः । रविसेवया
पट्वरयोर्भनीपदम्प्राप्तिर्विधिसेवयाहंसानामेतद्वरणस्यानप्राप्तिरित्यर्थः ।
विधिपद्मपतीयेपट्वरेत्यरुतःशब्दंकुरुतः । रुशब्दे । तयासहंसेकुरुत
इतिवा । कमलस्यहंससंयोगोयुक्तोभैमीपदयोःपट्वाद्पुटकृष्टत्वाद्हंसर
यसमानशिञ्जितयोगाच्चेयन्तुप्रहे । सुन्दरतरेमुकुमारैचसृजताम्रभा
स्त्रीयहंसनिधुनमेवतूभूषणत्वेनकल्पितंतादृशस्थान्यस्यपूषणस्याभावा
दितिचष्वनिः । हंसकःपादकटकइत्यमरः । पट्वेऽपिवाह्निभायेतिकपत्तत्
विः । रुतइतिपट्वेऽपदादिः ॥ ३८ ॥

श्रितपुण्यसरःसरित्कथं नसमाधिद्वपिताखिलक्ष
पम् । जलजंगतिमेनुमञ्जुलां दमयन्तीपदना
मिनजन्मनि ॥ ३९ ॥

श्रितेति । जलजंकमलंदमयनीपदमेवचरन्मेवनामयस्यशृङ्गभूतेजन्म
निजन्माक्षरेनञ्जुलांरम्पांगतिंगननंपुण्यश्लोकप्राप्तिकृपादंशांशकथंनयत्तु
प्राप्नोतु । किंजुलंश्रितानिपुण्यानिश्रेयस्कराणिसरांसिश्रेयस्कारिण्येनश्र
ययेनततयासमाधिनामुकुलीभावेनसम्यगाधिनाक्षयिताश्रतिवाहिताश्र
खिलाःकृपारात्रयोयेनश्रन्योपिसेवितपुण्यतीर्थःसमाधिनायोगाङ्गनातिवा

दितस्तनस्तरात्रिजन्तु न्तरे उत्तमां दशां प्राप्नोति तद्वृद्धेभीपदप्राप्तिर्जलज
त्य ॥ ३८ ॥

सरसीः परिशीलितुं मया गमिकर्माकृतनैकनीवृ
ता । अतिथित्वमनायिसादृशोः सदसत्संशयगो
चरोदरी ॥ ४० ॥

एतादृशी साकथं त्वनाज्ञातेत्यत आह ॥ सरसीरिति ॥ सरसीः सरांसि
परिशीलितुमवगाहितुंगमेर्द्वांतोः कर्माकृतागतिविषयीकृतानैकाश्रनेकानी
वृतादेशायेनैवं विधेन मया साभैसीदृशोरतिथित्वं दृष्टिगोचरत्वमनायि आनी
तादृष्टे त्वर्थः । किंभूता सदसत्तोरस्ति नास्तीति संशयस्तस्य गोचरो विषयसद
रंयस्याः सा अत्यन्तं कृशोदरीति भावः । तेन क्वापि देशेतादृशी न दृष्टेति भा
वः । नीवृज्जनपदोद्देश इत्यनरः । सरसीरिति गौरादित्वा षष्ठीष् । शीले
र्भावादि कासुसुन् । नीवृत्तद्विषयीति दीर्घः नासिकोदरेति ङीष् ॥ ४० ॥

एवमप्युदयोऽपि यौवतैर्न सहाधीतवतीमिमामह
म् । कतमस्तु विधातुराशये पतिरस्यावसतीत्य
चिन्तयम् ॥ ४१ ॥

अवेति । हेराजकह्नित्यपि नयं विचारितवानस्मि । किं कल्पाद्विभो
पिप्रक्षार्कस्यापि यौवतैः स्त्रीसमूहेः सह नाधीतवतीनां अध्ययनकर्त्रीमिमामै
जीनवधृत्य निश्चित्य सदृशैः सह पत्यते किल इति किं विधातुर्ब्रह्मण आशयेन
नसिञ्जत्याभैस्याः कतमस्तु को वा पतिर्वसतिर्विद्यत इति विधात्रा सुरसुन्दरी
न्योपि सुन्दर्याभैस्यायोग्यः को न सती विनिर्मित इति चिन्तितवानित्यर्थः । यौ
वतैरित्युवतिशब्दात् सामूहिकेभिश्चादित्वा दक्षिणस्या ङङ् इति प्राप्ताः पुवङ्गा
योभिश्चादौ युवतिशब्दपाठसामर्थ्यात् न भवतीति केचित् । शत्रुना दमुदात्ता
देरजित्यपरे । न सहाधीतवतीमिति सुप्सुपेति समासः । कतमइति क
तरस्य तन्मौजातिपरिग्रहे इति वचनसामर्थ्यात् स्वार्थेऽपि कृतमष् ॥ ४१ ॥

अनुरूपमिमनिरूपयन्नय सर्वेष्वपि पूर्वपक्षताम् ।
युवसुध्यपनेतुमक्षमस्त्वयि सिद्धान्तधियं न्यवेश
यम् ॥ ४२ ॥

अन्विति । इममस्यासैस्याअनुरूपं पयोग्यं पतिं निरूपयन्नयं वा योग्यो
यं वा योग्य इति विचारयन्नपि अथ पश्चात्सर्वेष्वपि युक्तसुतरुणेषु पूर्वपक्षतामयो
ग्यरूपत्वं व्यपननेतुमिराकर्तुं न क्षमोऽसन्नर्थः सन्नर्थस्यपि सिद्धान्तप्रियमैमीरु
पानुरूपत्वबुद्धिनिःसृपन्न निश्चयं न्यवेद्यं निवेशितवान् । अथ पश्चात्स्यो
तिवा । त्वतो न्यस्तयोग्यः कोपिरुणो न विद्यत इति । अन्यत्रापि पूर्वपक्षापे
क्षया सिद्धान्तस्य बलवत्त्वम् ॥ ४२ ॥

अनयातवरूपसीमया कृतसंस्कारविबोधनस्य
मे । चिरमप्यवलोकिताऽद्यसा स्मृतिमाकूढवती
शुचिस्मिता ॥ ४३ ॥

अनयेति । चिरंचिरकालमवलोकितापिशुचिस्मितारम्यहासाभैमीअ
द्यनेरुतिरुतिपथं आकूढवती प्राप्ता । किंभूतस्यने तवानयादृश्यमानया
रूपसीमया लावण्यमयाद्या कृतं जमितं संस्कारविबोधनं पूर्वाहित भावना
व्यसंस्कारसमुद्बोधो यस्य तद्रूपयोग्यत्वात्सद्रूपदर्शने सा स्मृतेत्यर्थः । सद्
दर्शने हि रूतिर्भवति । सद्दर्शाद्दृष्टिस्ताद्याः स्मृतिबीजस्य बोधका इति ।
रूपसीमयेति बाबुभाष्यामिति हापितृतीया ॥ ४३ ॥

त्वयिवीरविराजते पर दमयन्ती किल किञ्चित्कि
ल । तरुणीस्तनपुवदीप्यते मणिहारावलिरामणी
यकम् ॥ ४४ ॥

त्वयेति । किलेति संभावनायां हेवीरहे शूरकिल दमयन्त्याः किल किञ्चि
तं शृङ्गारचेष्टाविशेषस्तव्यि परं केवलं विराजते विशेषेण शोभते वीरस्यैव शृ
ङ्गारित्वं युज्यते वीरानुरागिण्यश्चिह्न इति सूचनार्थं वीरेति पदम् । अर्थात्
रन्यासं दृष्टान्त्वनाह । मणिहारावलेर्मुक्ताहारसमूहस्य रासखीपक्षं वी
न्दयैतरुणीस्तनेतरुण्याय क्वचेशोभते न तु दृढयोपितः । को घाश्रुहर्षभीत्या
देः सङ्करः किल किञ्चित्मित्यालङ्कारिकाः । रासखीयकं कामभीयकवत् ४४

तत्ररूपमिदं तथा विना विफलं पुष्पमिवावकेशि
नः । इयमृद्धधनावृथावनी स्ववनीसंप्रवदत्पिका
पिका ॥ ४५ ॥

पुनरुक्तार्थमाह । तवेति । हेराजंस्तदेदं दृश्यमानमनुपमसुतया
 पमैभ्याविनाविफलं निरर्थकं स्वक्रिमिव अश्वकेशिनीव रूपं दृष्टव्यं विफलं फ
 लरहितं तु व्यभिक्तं दृष्टव्यं न शोभते । अथवा अश्वकेशिनीमुपि हतमुपहस्य शिर
 सिधार्येनाखं पुष्पं यथा विफलं तथा विमानकेवलं रूपं किंचिद्दृष्टव्यं नापूर्णं यथा
 इयमवनीपृथ्विपृथ्वाथर्वैवतयासंभवदनः कूजन्तः पिकाः कोकिलाय
 स्यांसावन्मपि स्वयमारोपिता विलासवाटिकाऽपिका मकापि भेमीप्राप्त्यभा
 वे सर्वमेतन्निरर्थं मित्यर्थः । वस्योफलोऽश्वकेशीचेत्यश्वरः । वनीति गीरा
 दित्वान्दीप् अयं कवाक्त्वा संभवददित्यश्वदेः शता ॥ ४५ ॥

अनयासुरकाम्यमानया सहयोगः सुलभस्तु न ख
 या । घनसंवृतयाम्बुदागमे कुमुदेनेव निशावह
 त्विषा ॥ ४६ ॥

अहमेवेतद्रूपयोग्यत्वात् सुलभा कथमित्यत आह । ततः सुरैर्देवैरपिका
 म्यमानयाऽभिलष्यमाख्याऽनयानैभ्या सहयोगः संवन्धस्तत्त्वयानसुलभः
 सुप्रापः । तत्र युक्तिमाह । कयाकेनेव अम्बुदागमे वर्षाकाले घनसंवृतयाने
 यच्छक्यमनिशाकरस्य चन्द्रस्य त्विषादीपत्या सह संवन्धः कुमुदेनेव सुप्रापीन
 प्रारस्यते परंतु दुः खेन मदुपायेन साप्राप्यात्तत्रगत्वा त्वयेन तस्या अनुरागमु
 त्पाद्यत्वा नेव यथा भजेत या करिष्यामीति भावः । यथा वर्षासु नेघानामतिप्र
 तिबन्धकतया कुमुदेन चन्द्रज्योत्स्नादुष्प्राप्यापि वा युनादैवान् नेघनिराकरणे
 प्राप्यते तथेत्यर्थः । सुलभः स्वार्थत्वेन ह्रीनिवेधात्त्वयेति सूतीया ॥ ४६ ॥

तदहं विदधे तथा तथा दमयन्त्या सविधे तवस्त
 म् । हृदये निहितस्तथा मन्त्रानपि नेन्द्रेण यथाऽप
 नीयते ॥ ४७ ॥

व्यञ्जितमर्थं व्यक्तीकुर्वन्निगमयति । तदिति । तत्तस्माद्योगस्य सान्तराय
 त्वात्कारणाद् अहं दमयन्त्याः सविधेः समीपे तव स्तब्धं त्वन्ति तं यात यातेन तेन
 प्रकारेण विदधे करिष्यामि । तयानैभ्या हृदये मनसि निहितोऽवष्टुतो भवा
 न्यथा येन प्रकारेण हृन्देशापि नापनीयते दूरीक्रियते किंपुनर्मनुष्येण । इन्द्रा
 देरप्यधिकतया त्वं वर्णनीयः । विदधेऽपनीयते इति च वर्तमानसामारयेव
 त्तमानवरप्रत्ययः । विदधेऽशंसायां भूतवद्वा ॥ ४७ ॥

तवसम्प्रतिमेवकेवलामधिगन्तुं धिगिदं निवेदि-
तम् । ब्रुवते हि फलेन साधवो न तु कण्ठेन निजोप-
योगिताम् ॥ ४८ ॥

अनौचित्यं परिहरति । तथेति । इदं दमयन्ती योजनं तवानुमतं न वेति
केवलां सन्नतिमनुमतिमधिगन्तुमेव प्राप्तुमित्यर्थः । इदं निवेदितं विज्ञप्ति-
स्थिक् । ह्यस्मात्साधवो ब्रह्मालो निजोपयोगितानि निजोपकारितानि फलेन
फलनिप्यत्याब्रुवते न तु कण्ठेन कण्ठस्थेन वचनेन तव केवलां संमतिमेवाधिग-
न्तुं ज्ञातुमेव इदं निवेदितं समवचनं तथापि निश्चयमन्योपकारो न कर्तव्य इति
केनापि नोच्यते इति वा भवत्संमतिं ज्ञातुमेव इदं वचनं यदि संमतिं भवत्कर्तृक-
मात्मसंज्ञानं प्राप्तुं चेद्वचनं तर्हि धिक् निर्दयमेव यतः साधवो न ह्येतादृशा भवं-
तीति वा ॥ ४८ ॥

तदिदं विशदं वचोमृतं परिपीयाभ्युदितं द्विजाधि-
पात् । अतितृप्तया विनिर्झमे सतदुद्गारमिव
स्मितं सितम् ॥ ४९ ॥

तदिति । सनलः द्विजाधिपात्पक्षिभ्रेष्टाश्चन्द्रान्युदितं निर्यतमिदं पूर्वं
कोविशदं प्रव्यक्तं थवलं च वचो लक्षणममृतं परिपीय सादरमाकर्षयेत्पीत्वाऽ
तितृप्ततयाऽतिसुहृद्वेन सितं च स्मितं तस्य पीतस्यामृतस्य चोद्गारमिव नि-
र्भरे चकार चेतस्य चेतस्योद्गारो भवतीति सितपदम् । अन्योऽप्यतितृप्तोऽपी
र्यगयादुद्गारं करोति सोऽथ पङ्कत्वात् सितो भवति । साधवः स्मितभाषिणो भैषी
प्राप्तिं संभावनाज्जातहर्षा इति स्मितम् । उद्गार इति चन्द्रोऽयं इति चम् ॥ ४९ ॥

परिमृज्य भुजाग्रजन्मना पतगं कोकनदेन नैषधः ।
मृदुतस्य मुदेऽकिरद्गिरः प्रियत्रादामृतकूपकण्ठ-
जाः ॥ ५० ॥

परीति । नैषधो नलस्तस्य हंसस्य मुदेऽर्षोऽयगिरो वाचो मृदुकोमलं यथात-
थाऽकिरदुवाच । किं कृत्वा भुजाग्रे बाहुग्राम्ते जन्मोत्पत्तिर्यस्य तेन कोक-
देन रक्तोत्पलेन करेणेनेत्यर्थः । पतगं परिमृज्य संस्पृश्य । किं भूतगिरः प्रिय-
त्रादामृतं स्तुतिवचो लक्षणममृतं तस्य कूपश्चाकर इत्यर्थः । एवंभूतो यः कण्ठ-

स्य साक्षात्ताः मङ्गुलं सरसं वचनं वाचेति भावः । सुदुपरिच्ययेति वा ॥ ५० ॥

न तुलाविषयेतवाकृतिर्न वचोवर्त्मनिते सुशील
लता । त्वदुदाहरणाकृतौ गुणा इति सामुद्रिकसा
रमुद्रणा ॥ ५१ ॥

नेति । हे हंसतवाकृतिः स्वकृतं नुत्यते इति तुला उपमेयं तल्लक्षणे विषये न स
पमानाभावात् किं तूपमानमेव तुल्यतेऽनयेति तुलोपमानं तस्य विषये लक्ष्ये स
पमेयमभ्येनति इति किं तूपमानमेवेति वा । तथा ते सुशीलतासुखभावत्वं सु
वृत्तत्वं वाचोवर्त्मनि न वा गौशरीरं वर्णयितुं न शक्यत इत्यर्थः । तथा आ
कृतौ गुणा इति यत्र कृतिस्तत्र गुणान्न यत्कीति सामुद्रिकशास्त्रस्य सारो रस्य
स्तस्य सुदृशानियमनासं ग्रह इति यावत् । सा त्वदुदाहरणं दृष्टान्तोपस्थाः ।
अन्यथा सानिर्विषया इति भावः । तथा कृतिगुणां हृदयानामुद्रिकशास्त्र
कारैर्यत्र कृतिस्तत्र गुणान्न यत्कीत्युक्तम् । उदाहरणं प्रथमदृष्टान्तस्तन्मि
थ्येति वा । तुल्येति कर्मेणिकरणेन च कर्मैकविधानमिति वा । एतत्तत्त्वानु
लनेति यद्यपि न विवक्षितं तथाप्यतुलोपमानानि निर्दिष्टात्कर्मत्वयः । सा
मुद्रिकेति समुद्रेश्चोक्तमस्मिन्नर्थे तेन चोक्तमित्यस्मिन् स्वार्थे कन्सामुद्रिकेति ।
मुद्रिकेति पाठस्य कादृश्यार्थेऽतद्विनिर्गताविति ठन् ॥ ५१ ॥

न सुवर्णमयी तनुः परं ननु किं प्रागपि तावकोत्त
था । न परपथि पक्षपातितोऽनवलम्बे किमुमादृ
शोऽपि सा ॥ ५२ ॥

नेति । ननु संबोधने तावकोत्तव्यं तनुः परं केवलं सुवर्णमयी हेमविकारो
न किंतु तावकीक्ष्मापि दास्य पितृधाकिं सुवर्णमयी शोभनावर्णाय स्वाः सा ।
किं प्रश्ने वाक्यदुत्वं गरीरसौन्दर्यवत्त्वथ्येवेति सूचितम् । नुः संबोधने । ने
ति पृथग्वागपि तथा न किं अपि तु तथैवेति वा । अत्र पक्षपातितोऽपि पक्ष
प्रापततिगच्छति एवशीलः पक्षपातितस्य भावस्तथाश्रमालम्बे निरालम्बे
पथि अस्तित्वमार्गं परं केवलं किंतु सापक्षपातितारवर्णान्नः पातित्वमनु
कूलवर्तित्वमनवलम्बे निर्गतिकेनादृशेन तस्य दृशे किमु किं नेति वा । निराल
म्बेन स्य समत्वमेवालम्बनमिति भावः ॥ ५२ ॥

भृशतापभृतामयाभवान्मरुतासादिनुषारसारवा
न् । धनिनामितरःसतां पुनर्गुणवत्संनिधिरेव
संनिधिः ॥ ५३ ॥

भृशेति । हेहंसमयाभवान्मरुद्वायुरासादिप्राप्तः किंभूतेनभृशतापंअ
तिशयितकामचवरंविभर्तीति । किंभूतोमरुततत्तुषारस्यहिमत्यसारःश्रे
ष्ठोभागोविद्यतेतस्मिन्चरतमस्यशीतलेनवायुमाययातापनाशस्तथा भ
वत्संगत्यामनेत्यर्थःतदेवेदं दृष्टान्तेमाह । धनिनांघनवतामितरएतद्विल
स्यो नीचोद्भ्यरूपोवासंनिधिःसम्यक्निधिः सतांविदुषांपुनर्गुणवतांसं
निधिःसमागमयवत्संनिधिः सम्यक्निधिर्नैस्त्वन्मः निधिप्राप्त्याधनिकानां
यथाहर्षस्तथागुणिलनसन्निधिवासिनांहर्षः । सन्निधिपृथग्वा इतरस्त्वन्म
नीचयोरित्यनरः ॥ ५३ ॥

शतशःश्रुतिमागतैवसा त्रिजगन्मोहमहीषधि
र्मम । अमुनातत्रशंसितेनतु स्वदृशैवाधिगता
मवैमिताम् ॥ ५४ ॥

शतशइति । त्रिजगतोमोहोमूर्खप्रापयो वशीकरणेचमहीषधिरुत्तर्नांघ
धिःसंमोहनीविद्येत्यर्थःसामैनीशतशःशताहवहुष्योऽनेनकारंवाचनश्रुतिं
आगतैवअनेनकारंमयाकथितैवेत्यर्थः । अमुनाऽनेनतत्रशंसितेनत्वरकदं
केशसौन्दर्यकथनेनतुपुनरहर्षाभैर्नास्त्वदृशैवरवनेत्रैषैवाधिगतां दृष्टामवै
मिताने । यद्येवंविधात्वयादृष्टातर्हितयापिदृष्टैवेतिअतिमित्रतयालौकि
कपुक्तिः । यच्चबहुवारमाकर्ण्येतेतत्कदाचिदुच्यतेपि । शतशइतिबह्व
र्थकारकत्वाच्च ॥ ५४ ॥

अखिलंत्रिदुषामनाविलं सुहृदाचस्वहृदाचपश्य
ताम् । सविधेऽपिनसूक्ष्मसाक्षिणी वदनालंछ
तिमात्रमक्षिणी ॥ ५५ ॥

नेत्रादप्रिमित्रवचनस्याधिक्यमाह । अखिलमिति । शीतुल्ययोगार्थः ।
सुहृदामित्रेष्वस्वहृदास्वजनसाचअखिलंसमस्तंवल्लुअनाविलमसंदिग्धम
विपर्यस्तांऽऽगमानुमानाज्यांपश्यतामनाविलमसंदिग्धंयथाभवतितथा

वाजानतां विदुषां ज्ञातृणां क्षिणीनेत्रे बद्धानां कतिमात्रं मुखानां करणनेवन
 स्वव्यत्ययोः प्रयोजनयतः । किंभूते अक्षिणीसविवेपि सनीपेपिनसूक्ष्मसावि
 षीनसूक्ष्मवस्तुग्राहकेयत्रेऽयं स्वगतं कञ्जलारक्तत्वादिकमपि ज्ञातुं न
 क्षीति तदुदरस्थं कथं शक्नीयात्सानीप्याभावादिति भावः । अतः प्रत्यक्षता
 ज्ञातुर्बलमित्यर्थः । मित्रस्य प्रथमपक्षं हृदयापेक्षया प्राधान्येन द्योतनार्थ
 म् । एवं विवेपि अक्षिणी विदुषां मलंकरणमात्रं किं नु अलं कतिरेव । बद्धकथये
 ति वा । सुहृदादेशकालादिव्यवहितमपि पश्यति न तु नेत्राज्या । सुहृद्
 दुहृदविति साधुः । न सूक्ष्मेति न शब्देन समासः । सूक्ष्मसाक्षिणीनेति के
 चित्मात्रं कातरस्तेऽवधारणे । अत्रावधारणे मात्रशब्दः ॥ ५५ ॥

अमितमधु तत्कथामम श्रवणप्राद्युणक्रीकृताज
 नैः । मदनानलवोधनेभवेन् खगधाय्याधिगधै
 र्यधारिणः ॥ ५६ ॥

अमितमिति । हे खग इंसजनेर्लोकैः श्रवणयोः प्राद्युषाकीकृता अक्षिणीक
 ता आविता तस्याधैप्याः कथामममदमानलस्य कामाग्रेर्वाधने दीपने समर्था
 धाया अग्नि संयुक्तये अम्भवेत्भवति तया यथाऽग्निर्दीप्यते तथा तत्कथाया
 ममममदमानिर्दीप्यते । किंभूता तत्कथा अमितमनुपमं बहुवानधुदिप्याऽ
 परिमिताऽश्वत्तुल्येत्यर्थः । अतोऽधैर्यधारिणो मत्सदृशानधीरान्धिक् ।
 यतादृशा अधीरानिंशः । ममविशेषणमधैर्यधारिण इति वा । तथासां धि
 गित्यर्थः । अहंसाभिषेनीषाग्याधयास्यादग्निसन्निभे इत्यसरः ॥ ५६ ॥

विषमो मलयो हिमशङ्खो विष्फूटकारमयो मयो
 हितः । खगकालकलत्रदिग्भवः पवनस्तद्विरहा
 नलैघसा ॥ ५७ ॥

विषम इति ॥ हे खग तद्विरहानलो जैमीवियोगवहितस्यैष सादृश्येन म
 याकालकलत्रं दिशि दिक् तत्र भवः पवनो वायुर्दक्षिणां तो विषमो दुःसह
 हितस्तर्कितः । किंभूतो मलयाचलवर्तमान अहिमशङ्खो भुजङ्गसमूहस्त
 स्य विषंतस्य फूटकारमयोगिनसंयुक्तवधमवायूरूपो विषं साति आत्मना स
 भीकरोतीति वा विषमपतेद इति वा । कालयति सर्वभूतानीति कालस्तत्पुत्र

स्वयेवविषयसंभारयतेकूटकारसन्धुक्षितेनयद्भिनाययाकाशंदृष्टतेतयान
समपवनसन्धुक्षितेनविरहानलेमाह्नपिदृष्टतइतिभायः अन्त्यासलेचन्द
नप्राहुल्यत्सपेबाहुन्यम् । विषमइतिआर्ताऽनुपसर्गकः । कूटकारमयइतित्ता
हूय्येप्राचुर्येवामयद । कालइतिनोदनायांरकासयतेश्रीरदिक्षात्पचाद्यच्छुः

प्रतिमासमसौ निशापतिः खग भङ्गछातियद्भिना
धिपम् । किमुतीव्रतरैस्ततःकरैर्मम दाहायसधै
र्यतस्करैः ॥ ५८ ॥

प्रतीति । खगाद्यौनिशापतिभ्रष्टःप्रतिमासंभासेभासेयद्भिनाधिपं
सूर्यसंगच्छतिप्रविशतिसचन्द्रन्ततः सूर्यसङ्गात्तीव्रतरैरतितीक्ष्णैर्येत
स्करैर्वैर्येचोरैःकिरौर्ममदाहायजाता । किमुइतिशेषः । उपलक्षितइति
वा । विषोःविरहिण्यंतापकारित्वंस्वतय्यरयेकौद्वयमादायोत्प्रेक्षित
म् । अन्योपिस्वतोऽपकारेऽसमर्थान्यसहायोपकारं करोति । प्रतिमासं
धीप्सायानव्ययीभावः । संगच्छतीतिसकर्मकत्वात्तद्वभावः ॥ ५८ ॥

कुसुमानियादिस्मरेपवोनतु धज्जंविषयवह्नि जानि
तम् । हृदययदममुहन्तमूर्मम यच्चातितरामती
तपन् ॥ ५९ ॥

कुसुमेति । यदिस्मरेपवःकामवायाःकुसुमानिपुष्पाखिनितुवज्जंवज्ज
पायदिनभवलीत्यर्थः । तन्निहितानिवाकुसुमानिविषयवह्निजानिविषयवह्नी
भवानि । यद्वाभन तैस्मरेपवोवज्जमेव नतुकुसुमानिलोकप्रसिद्धिविकृतं
यदिनेनहिितानिविषयवह्नीजातानिभयिष्यन्तिकुसुमत्वमस्तुविषयवह्निजत्वं
भाक्षु । विषयसंवापकमाह ॥ यद्यस्मादभूःस्मरेपवोभनहृदयमतितराम
तिशयेनाममूमुहन्तोहयामासुः । अतीतपंथतापयामासुः । अन्यत्तमा
हतापीविषयवह्निजत्वेनयिनामसंगच्छेतेतस्माद्विषयवह्निजनैवेत्यर्थः । इ
पुहंयोरित्यमरः । अममूमुहन्तीतपन्नितिमुहन्तपेक्षय्यतात्पर्यम् । तयो
रकर्मकत्वाद्गतिसुदीन्यादिनाऽप्यौ कर्तुंशौकर्मत्वाद्दृढयमितिद्वितीया ।
अतितरांकिनेतिक्रित्याम् ॥ ५९ ॥

तदिहानवधौनिमज्जतो मम कन्दपंशराधिनोर

धो । भवपोतद्ववावलम्बनं विधिनाऽऽकस्मिक
सृष्टसन्निधि ॥ ६० ॥

तदिति ॥ हेतुसततत्तास्मात्तन्मन्त्रवलम्बनमाचारोभवकद्वपोतद्वव
समुद्रतरणयामपात्रमिव । किंभूतस्यममद्वास्मिन्ननवधौनिर्नर्यादेकदर्प
शरीर्जमितोयआधिर्नानसीव्यथातदूपेनीरधीसमुद्रेनिमज्जोद्भूतः । किं
भूतोविधिनाब्रह्मणादिवेनवाआकस्मिकोऽकरमात्सृष्टोजातः कृतसन्निधिं
सन्निधायत्य । अपारेसमुद्रेनिमज्जतः कस्यचिद्देववशात्सनीपगःपो
तोयथावलम्बनंभवतितथात्वमपिमवेतिभावः ॥ हेतुशून्यःकालोऽक
स्मादित्यनेनाव्ययेनलप्यते । तत्रभवआकस्मिकोऽप्यात्मादित्वात्तन्मन्त्र
व्ययानांभसाव्रेटिलोपः ॥ ६० ॥

अथवाभयतः प्रवर्त्तनानकथं पिष्टमियंपिनष्टि
नः । स्वतएवसतांपरार्थता ग्रहणानांहियथाय
थार्थता ॥ ६१ ॥

अथवेति । पूर्वापरितोषइयंभवपोतद्ववावलम्बनमित्यादिकानीऽस्मत्क
र्तृकाभवतस्त्वत्कर्त्तृकाप्रवर्त्तनाप्रेरणापिष्टपिष्टनेवकथंनपिमष्टिपिष्टपेव
णान्वायंकथंमानुसरतिव्यर्थमित्यर्थः । ननुस्वतःप्रवृत्तौपिष्टपेवणंनतथाऽ
स्तीत्याशङ्क्याऽस्वतःप्रवृत्तिर्दृष्टान्तेनसमयेयते।इयस्मात्सतांसाधूनांपरा
र्थतापरोपकारित्वंसतएवपरप्रेरणमापेक्षतेइत्यर्थः । तस्मात्पिष्टपेवणत्
व्याप्रवर्त्तनेतिभावः । यथाग्रहणानांज्ञानानांयथार्थताप्रमाणयंस्वतएव
ज्ञानंस्वतःप्रमाणमितिमीमांसकाः । यद्वागृह्यतेज्ञायतेथौयैस्तानिश्चि
क्षेपांयथार्थताअनुगतार्थतास्वतएव । वृक्षश्चोच्चारणमात्रेमूलशाखाप
त्रादिप्रत्यक्षनिवरणरहितयथातथासतानामसाग्रेगृहीतेतेषांपरोपकारित्वं
रूपुरत्येवं । एकेसत्पुरुषाःपरार्थचटकाःस्वार्थपरित्यज्येत्यादिसर्वहरिः ।
अन्यद्विस्तरभयाकलित्यते । प्रवर्त्तनेतिगयासेतियुष् । अस्मदोद्दयोवेति
एकत्वेपिबहुवचनम् ॥ ६१ ॥

तववत्सन्निवर्त्ततांशिवं पुनरस्तुत्वरितंसमागमः ।
अयिसाधयसाधयेत्सितं स्मरणोयाःसमयेवयंव
यः ॥ ६२ ॥

तवेति ॥ घर्त्तननिर्माणतदवशियं कल्याणं वर्त्ततां भवतुकृतकार्ये स्वतत्त्वचरि-
तं शीघ्रं सामागमोनया स हनेलनं पुनरऽस्तु भवतु । अयि हंस ईक्षितं भैरी
प्राप्तिलक्ष्यं नन्दभिलषितं साधयसाधय निष्पादय स्वाप्तिं शीतनार्थं वीष्णा ।
साधय गङ्गाभिमतं साधय कुर्विति वा । अयि हे वयः पक्षिन् वयं सनये ससारा हि
त्यसनययका नो स्मर्त्तव्याः । तस्मादस्मद्भिलाषतत्पादयितव्य इति केचि-
त् । अथ च किञ्चित्प्रतिबन्धकाशङ्कासमये वयं वै न्यादयः कार्ये सिध्यन्त्येस्मर-
णीयाः । अनुनयेत् कपीत्यमरः । वयनस्मदो ह्यो ह्येत्येकत्वे बहुवचनम् ।
यक्षेत्यदादीनां निष्पत्तिश्च अस्मदः शेषः ॥ ६२ ॥

इतितं सविसृज्य धैर्यवान् नृपतिः सूनृतवाग्गृहस्-
पतिः । अविशद्वनवेशमाद्यस्मितः स्मृतिलग्नैः
कलहंसशंसितैः ॥ ६३ ॥

इतीति । सनृपतिर्नल इति पूर्वोक्तप्रकारेण तं हंसविसृज्य प्रस्थाप्य वनवे-
शनसं गानगृहमविशत् किंभूतो धैर्यवान् धैर्यं युक्तो यावत्तु सागमनं तत्रैव प्रति-
ष्ठाकारित्वात् तथा सूनृतवाग्निप्रिये सत्येव च सिन्धुहृत्पतिरिव न तृप्चारवा-
दी । तथारमणीयत्वात् स्मृतिगोचरं स्मरणविषयं लग्नैर्गतेः कलहंसशंसितै-
र्हंसभाषितैः कलैर्गैस्तीरैर्हंसभाषितैर्वा विस्मितः साक्षर्यः ॥ ६३ ॥

अथ भीमसुतावलोकनैः सफलकर्तुमहस्तदेवसः ।
क्षितिमण्डलमगृह्णनायितं नगरं कुण्डिनमगृह्णो-
ययौ ॥ ६४ ॥

अथेति । अथानन्तरं सोऽगृह्णो हंसो भीमसुतामैसीतस्याग्रवलीकनैर्दर्श-
नैस्तदेवाहर्द्दं न सफलं सार्धं कर्तुं कुण्डिनं नाम नगरं ययौ गगाम । किंभूतं
रमणीयत्वाद्गैर्म्यथिष्ठितत्वाच्च क्षितिमगृह्णस्य मगृह्णनायितमलङ्कारीभूतं न-
गहनमिवाचरति तदेव इत्यनेन सप्तमपि विलम्बो न कृतः । तेन परोपकारि-
त्वं सूच्यते ॥ ६४ ॥

प्रथमं पथि लोचनातिथिं पथिकप्रार्थितसिद्धिं
सिनम् । कलशं जलसंभृतं पुरः कलहंसं कलपांश्च
भूव सः ॥ ६५ ॥

तद्वसनैश्लोकप्रवेशकुमानाह । प्रथममिति । सकलहंसः प्रथमं पथिना
 गैलोयमातिरिण्लोचनगोचरं जरुसंभृतं जलपूर्वक्षालशं यटपुरोग्रेफलयां बभूव
 छातवात् स्वानुकूलं कुनमपघ्नीदित्यर्थः । अतिथिशब्देनाकस्मिन्कोपस्थि
 तिः सूच्यते बुद्धिपूर्वकं शकुनं तथा न फलदं यथा कस्मिन् किंभूतं कलशं पथिनिः
 प्रार्थितायासिद्धिं सांशं सतीति शंसिनो द्योतकम् । पथिनिः पथः पथः ॥ ६५ ॥

अवलम्ब्यदिदृक्षयाऽभ्यरे क्षणमाश्रयं रसालसङ्गत
 म् । सविलासवनेऽवनीभूतः फलमैक्षिष्ट रसाल
 सङ्गतम् ॥ ६६ ॥

अवलम्बयेति । सङ्गोऽवनीभूतो न लस्य विलासवनेऽनीद्यावने रसाली आ
 ज्ञेयसङ्गतं लभं फलमैक्षिष्टदृश्यं । फलमात्रदर्शनकार्ये सिद्धिं सूचकं तु तराना
 न फलदर्शनमिति भावः । किं कृत्वा लभं तु फलं दिदृक्षमाणां वलीकनेऽ
 याऽभ्यरे आकाशे रसयोद्यानदर्शनाद्यर्थं रसेनालसं सङ्गतं गमनमवश
 म्वाश्रित्य इति पक्षिजातिः ॥ ६६ ॥

नभसः कलमैरुपासितं जलदैर्भूरितरक्षुपन्नगम् ।
 सददर्शपतङ्गपुङ्गवो विटपच्छन्त नरक्षुपन्नगम् ॥

नभस इति । सपतङ्गपुङ्गवः पक्षिग्रेहो न गं पर्वतं ददर्श । किंभूतं नभस आ
 काशस्य कलमैः करिशावककपैर्जलदैर्नैवैरुपासितं सेवितं तथाभूरितराः क्षुपा
 इत्येव शाखाशिकवृक्षायस्मिन् तथा विटपैः शाकिभिश्च काकिरोहिताक्षरश्च
 यो नृगादनाः शपदविशेषाः पक्षगाः सर्पाश्च यत्र । कलमदर्शनस्य प्रकुनरूप
 स्वाञ्जलदा मां कलमत्वमुक्तम् । उपासितेत्यनेन तरक्षुपन्नगदर्शनं प्रकुन
 मतस्तेषां कलमत्वमुक्तम् । कलमः करिशावकः । इत्येव शाखाशिकः क्षुपः ।
 तरक्षुस्तनृगादमद्वत्यमरः । स्युस्तरपदेष्वा प्रपुङ्गवेत्यादिष्वचनात् पुङ्गवश्च
 ष्दः प्रशंसावचनः प्रशस्तः पतंगः । प्रशंसावचनैवेति समासः । क्वेति वा
 हात्तश्चाप्तेति साधु । पक्षगइति सर्वत्र पक्षयो रूपसंस्थानमिति दृः ॥ ६७ ॥

सययौ धुतपक्षतिः क्षणं क्षणमूर्ध्वायन दुर्वभा
 वनः । त्रिततीकृतनिश्चलच्छदः क्षणमालोकक
 दत्तकौतुकः ॥ ६८ ॥

सदिति । सहस्रस्य भूतः सन्ययी । किंभूतः स्रष्टां त्रिंशत्कलालक्षयं भूताक
म्पितापक्षतिः पक्षसूत्रयेन तथा स्रष्टाभूत्वं नयनं गमनं तेन दुर्विभावो दुर्लभ्य
स्तथा स्रष्टावितती कसौ विस्तारितावतस्य भिन्नसौ निकम्प्यौ ह्यदौ पक्षौ यस्य
सर्वापि पक्षजातिः । अतएवालोकाकानां पश्यतां जनानां दत्तं कीदृशं कथं न
कत्र दुर्लभ्यत्वादेव कौतूहलम् । आलोकइति शब्दः ॥ ६८ ॥

तनुदीधितिधारया रयाद्गतया लोकविलोकना
मसौ । हृदहेमकषण्णिवालसत् कषपाषाणनिभे
नभस्तले ॥ ६९ ॥

तन्विति । असौ हंसोऽलसद्गराण किं कुर्वन् पृथग् लोकाविलोकनां
जगज्जनयनगोचरं गतया तया तनुदीधितिधारया शरीरदीप्तिधारया समवे
गातन्वी कषायादीधितिधारातया वा कृत्वा कषपाषाणनिभेनि कषोपलतु
ल्येन भस्मलोगेन हृदहेमपक्षसुवर्णशुद्धमशुद्धवेति परीक्षार्थं कषणिक्कषे
वर्णलेखापि नैर्विलोक्यते ॥ ६९ ॥

विनमद्भिरधः स्थितैः खगैर्भाटिति श्येननिपातश
ङ्किभिः । सनिरेक्षिदुशैकयोपरि स्य दभङ्गारितप
त्रपटुतिः ॥ ७० ॥

विनमद्भिरिति । सहस्रः स्वापेक्षयाऽधस्थितैः खगैः पक्षिभिरैकएव रयाद्
यादृशादृश्या उपरि कर्ष्यं निरेक्षिदृष्टः । किंभूतैः श्येननिपातशङ्किभिः श्ये
ननिपातमशङ्कमशीलैरतस्य भट्टिति विनमद्भिर्न सौभूतैः । किंभूतः श्येननि
पातशङ्कायां हेतुः स्य देनवेगेन भङ्गाङ्कारितामिन्त्याकारशब्दं कुर्वती पत्रपटु
तिः पक्षसरणिर्विश्वस्य । श्येनत्रस्तपक्षिजातिरियम् । भङ्गाङ्कारितेति तारका
दित्वादित्यस्य दोषवपक्षिच्छनिपातः ॥ ७० ॥

ददृशेनजनेन यन्मसौ भुवितच्छायमवेक्ष्य तत्क्ष
णात् । दिविदिक्षु वितीर्णचक्षुषा पृथुवेगदुतमु
क्तदृक्पथः ॥ ७१ ॥

ददृशइति । जनेन यन्गच्छन्मसौ हंसो न ददृशेन दृष्टः । किंभूतेन भुवि
भूष्यात्तस्य हंसस्य च्छाया तच्छायमेवेत्यदृष्टात्तदवलोकनार्थं तरङ्गयातसि

शेषेषादिदिविगनेदिदुदिशासुष्वितीर्येदत्तंचक्षुर्येनकिंभूतीयतः पृथुना
तिशयेनवेगेनद्रुतंभटितितुत्तरत्यक्तोदृक्पथोदृष्टिमार्गोयम् । भुवितच्छा
यांदृष्टातद्वलोकनार्थेयावदत्तरिहेदिदुषदृष्टिदीयतेतावदेवातिवेगेनदूर
गामित्वात्रालोकितइतिभावः । यन्नितीशःशतरिरूपम् । तच्छायंविभा
षासेनेतिनपुंसकत्वम् । दृक्पथऋगादिनासमासास्तः ॥ ७१

नवनपथिशिश्रियेऽमुना क्वचिदप्युच्चतरदुचासुत
म् । नसगोत्रजमन्ववादिवा गतिवेगप्रसरदुचा
सुतम् ॥ ७२ ॥

नवनमिति । अमुनाहंसेनपथिनागैक्वचिदपिप्रदेशेवमनंशिश्रियेनाभि
तंकिंभूतमुच्चतराणांद्रूणांद्रुनाणांभासुतासौन्दर्ययन्नतथावाऽथवासगोत्रजं
स्वच्छातिहंसजातरुतंमाऽन्ववादिना नूदितंसगोत्रैः सहसंवादीनागतइत्य
र्थःकिंभूतेन गतिवेगेनगरुनवेगे नपुसरक्षीरुक्कुर्येयत्तेनवनस्थितिःस्व
पूथ्यसंभाषणंषपक्षिजाति । विलम्बमयादुभयसपितेननकृतमितिगमने
सादृश्यंबुधितम् । सगोत्रैलियोजितेनपदेतिः । रुगितिसंपदादित्वा
त्क्विप् ॥ ७२ ॥

अथभीमभुजेनपालिता नगरी मञ्जुरसौधराजि
ता । पतगस्यजगामदृक्पथं हरशैलोपमसौधरा
जिता ॥ ७३ ॥

अथेति । अथधराजिताराक्षाभीमेनपालिताअसीनञ्जुःसुन्दरीकुण्डि
नाख्यानगरीपतगस्यहंसस्यदृक्पथंदृष्टिगोचरंजगाम । किंभूतेनभीमौश
द्रूणांभयानकौमुजीयस्यकिन्मृताहरशैलःकैलासस्तदुपमैस्तत्सदृशैः सौधैः
सुधाथवलितैराजगहैराजीताशीमिता । कैलासोऽपिभीमभुजेनहरभुजेन
पालितः । सौधराजितेतिविरोधाभासः ॥ ७३ ॥

दयितंप्रतियत्रसन्तता रतिहासाइवरेजिरेभुवः ।
स्फटिकोपलविग्रहागृहाः शशभृद्विस्तनिरङ्गमित्त
यः ॥ ७४ ॥

दयितमिति । असीका, यत्रनगर्योग्नाभुवोनायिकातुल्याधाररतिहा

साःकोलिहासाद्वरेजिरेशुशुभिरकिंभूतारतिहासादयितं पञ्चोपतिभीमं
 तिसंततामिरकराःप्रवृत्तायाकिंभूतागृहाःस्कटिकोपलाः स्कटिकरत्नानि
 विग्रहःस्वरूपयेपांस्फटिकरत्ननिर्मिताइत्यर्थः । तथाशशभृच्चन्द्रस्तस्यमि
 त्तंशकलंतद्विरङ्गानिकलङ्कामित्तयोयेषां गृहाणांशुज्जत्वाद्वासतुल्यत्व
 र्मनितिसमयेकारणतंप्रतिस्त्रीणांहासामवन्तिअन्यदान । गृहाःपुंसिचदूरन्ये
 व । मित्तंशकलखण्डेवेत्यमरः । संतताःसमीवेतिपक्षेमलोपाभावः । मि
 त्तंशकलमितिसाधुः ॥ ७४ ॥

नृपनीलमणीगृहत्विषामुपधेयत्रभयेनमास्वतः ।

शरणार्थमुत्रास वासरेह्यसदावृत्युदयत्रमंतमः ७५

वृपेति । यन्नतमोऽन्वकारंनृपस्यराश्रीनीलमणीनिर्मितागृहाकोपान्ति
 पक्तासानुपधेयान्मास्वतः सूर्याद्वयेनेयहेतुनावासरेदिवसेऽपिशरणं
 गृहंरक्षितारंवाश्रयेयमेतादृशंसदुवास वयतिश्म । इन्द्रनीलमिर्मितगृहदी
 प्रयोनभवन्तिकिंत्वन्वकारोयमितिभावः । शत्रोर्भीतोऽन्योपिरक्षितारमाश्र
 यसेतदाश्रयेणोदयंप्राप्नोतिच । किंभूतंतमोऽसतोऽविद्यमानाआवृति
 र्भ्यांशुद्वनयस्यतद्वत्तत्वातिशयेनोदयत्प्रसरत्तद्वत्तमःततःकर्मधारयो
 वा । अन्यत्रराश्रीतमलिष्ठतिदिवाव्यावर्ततेअत्रसुराभिंदिवमसतोऽवि
 द्यमानाआवृतिःप्रतिबन्धकंसूर्यादियत्वाऽतएवोदयतममवृतिवा । सूर्या
 देरिन्द्रनीलदीप्तिप्रतिबन्धकत्वाद्वावादतिनिविडमितिवा । उपधिर्भ्राज
 चक्रधोरितिबिम्बः । नशीतिःअदिकारादितिलीप् । भास्वतइतिभीत्रेत्वपा
 दानत्वम् । शरणार्थं वस्तुर्थातदर्थेतिस्मात् । पक्षेकर्मण्यम् ॥ ७५ ॥

सितदीप्रमणिप्रकल्पिते यदगारेहसदङ्करोदसि ।

निखिलान्तिशि पूर्णिमातिथीनुपतस्येतिथिरिकि

कातिथिः ॥ ७६ ॥

सितेति ॥ यदगारेयस्यानगर्यांअगारेगृहेषुजातावेकवचनंनिशिराश्री
 एकिकायकाकिनीपूर्णिमातिथिर्निखिलान् प्रतिपदादीन्अतिथियांचको
 भूत्वाऽऽसन्नपतस्येप्रपञ्चागतुक्करूपेणसङ्गतत्वर्यः । किंभूतेसिताःस्मादि
 कादीप्रादीप्तिम लोवेसख शोरनानितैःप्रकल्पितेनिर्मितेतिथ्याऽसतोऽप्रकाश
 मानेअङ्गमेसनीपेरोदसीद्याथापृथिव्यायस्यतद्वत्सदङ्करोदस्तस्मिन्यद्वाह

उत्तमोऽप्यययोरेवंविधेरेदसीद्यावा भूमीयेनसर्वास्त्रपिरात्रिषुसितमणि
निर्मितगृहप्रभापटलेनद्यावाभूम्योरन्तरालस्य प्रकाशमानत्वादन्वकाराभा
वात्पूणिभैवजातेतिप्राप्तिर्भवतीतिभावः । तिषयोर्द्वयोरित्यनरः । द्वी
प्रेतितनिकम्पीतिरः । उपतस्ये सपाद्देवपूजेत्यादिनासङ्गतकरणेत्तत् ।
एकैवैकिका एकादाकिनिज्ञेतिस्वार्थकः ॥ ७६ ॥

सुदतीजनमउजनापितैर्घुसृणैर्यत्र कषायिताश
या । ननिशाखिलयाऽपिनामिका प्रससादग्रहि
लेवमामिनी ॥ ७७ ॥

सुदतीति । यत्रवापिकाकलकीडादीर्षिकारिभलयापिसकलयापिनिशरा
त्र्यान् प्रससादनस्त्वन्माभूत् किंभूतासुदतीजनानां सुन्दरीसमूहानां नञ्जन
नजलकीडयाऽपितैर्वितीर्णैर्घुसृणैः कुक्कुभाङ्गरागैः कषायिताः कलुषिता
शयोनध्ययस्थाः केव यद्विलासाग्रह्यतीमानिनीवसुन्दरीत्यनेनकुक्कुभाङ्ग
रागबाहुल्यं सूच्यते । मानिन्यपिसपत्रीजने प्रतिकलितं प्रियङ्कुम्भुभाङ्गरागं
दृष्ट्वा प्रियेयननरकारादिना प्रसादितापिसकलयारात्र्यानप्रसीदतिसापिपु
सृणैः कलुषितास्तथाआशयाशननंशयः स्वप्नः समविद्यतेयस्याइतिवासुदती
जनेनउजनामासन्निरितिवा । शोभमादलायस्याः साग्रान्नशुद्धेतिषकार
स्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाजित्यंस्त्रीसंज्ञत्वास्त्रियां संज्ञायामितिबाद्भादेशः ।
निशापद्वलितिनिशायानिश । ग्रहोनुग्रहनिर्वन्धावितिबिम्बः । यंइत्यञ्जोनि
र्वन्धावकाः प्रकृतेस्तुमाननिर्वन्धः । तुदादेराकृतिगणत्वाश्रवणादिलब्धः ॥ ७७ ॥

क्षणनीरवयायया निशिश्चितवप्रावलियोगपट्ट
या । मणिवेश्ममयंस्मनिर्मलं किमपिज्योतिर
बाह्यमीदृश्यते ॥ ७८ ॥

कथेति ॥ ययानगर्पानिशिश्चर्द्दरात्रेणनोरवयाकणसांनिःशब्दयान
शिवेश्ममयंरत्नगृहपनिर्मलमुज्ज्वलमवाह्यं प्राकारमन्यस्थितं किमपि
लुप्तशक्यं ज्योतिस्तोषार्हं इत्येतेस्मकिंभूतयाश्चितवप्रावलिरेव प्राकारपकृति
रेषयोगपट्टं ययानखिण्णं हवाहुल्यं सूचितम् । अन्यथापियोगिण्याण्यमौनि
न्याश्रितयोगपट्टयाचनिर्मलमविद्यादिदोषरहितं किमपिबाधन्मनसो

रविषयमन्त्राद्यान्मान्यन्तरमात्मलक्षणं ज्योतीरात्रौ ईज्यते विषयीक्रियते इत्यर्थः यजेः प्राप्तिरप्यर्थः । ज्ञानेन परमात्मसाक्षात्काररूपेण यकीरं सात्त्विकभाषजनितमश्रुजलं लक्ष्मिप्रोतिता दृश्यावा आहृतत्वात्कः । तदुक्तं गोसायां यानि शासने भूतानामिति ॥ ७८ ॥

विललासजलाशयोदरे क्लृप्तनद्यौरनुविम्बितेव
या । परिखाकपटस्फुटस्फुरत्प्रतिविम्बानवल
म्बिताम्बुनि ॥ ७९ ॥

विललासेति ॥ यामगरीक्ष्मकस्मिंश्चिज्जलाशयोदरे जलाधरामध्येऽनुविम्बिता प्रतिविम्बिता द्यौरिव स्वर्ग इव विललासशुभेन व्यस्य प्रतिविम्बिते त्वज्जलस्य ॥ परिखेति । आकारपरितो जलसहितो गर्तः परिक्षातस्याः कपटं व्याजलोमस्तुटं प्रव्यस्तं स्फुरता प्रतिविम्बेनानवलम्बितमसंपदमम्बुयस्य श्रवा । महति जलाशयेन गरिपात्य परिमाणा द्यौः प्रतिविम्बिता प्रतिविम्बस्थाने बोदकं दृश्यते परितः लुप्तं दृश्यते । न व्यस्य प्रतिविम्बितत्वात्परितो यदुदकं सैव परिखेति भावः । नगर्पाः स्वर्गसाम्यम् ॥ ७९ ॥

ब्रजतं दिवि यद्गृहावलीचलचैलाऽचलदगद्वता
डनाः । व्यतरन्नरुणाय विश्रमं सृजते हेलि हया
लिकालनाम् ॥ ८० ॥

ब्रजत इति । यद्गृहावलीर्यस्याः प्रासादपङ्क्तिस्तस्याद्यलचैलाः यताकावच्छाप्रान्तास्तस्य दग्धाः प्रोदास्तैस्ताडनाः हननानि कार्यः दिवि गगने ब्रजते हेलिः सूर्यस्तस्य हयाः अश्वास्तेषामालिः पङ्क्तिस्तस्याः कालनां प्रेरणां सृजते कुर्वते अरुणाय सूर्यसारथये विश्रमं विश्रान्तिं व्यतरन्ददुः । पताकावच्छाप्रान्तस्य दर्शनेनाऽरुणप्रतोदताडनव्यासूर्याश्च श्रेणिस्त्वरिता गच्छति अतएवा रणस्य विश्रान्तिगृहाणामुत्पत्तं पताकायुक्तत्वं च । हेलिरालिङ्गनेरवाधिति यादवः ॥ ८० ॥

क्षितिगर्भं धराम्धरालयैस्तलमध्योपरि पूरिणां पृ
थक् । जगतां खलु याखिलाद्मुताऽजनि सारैर्नि
जचिह्नधारिभिः ॥ ८१ ॥

सितीति ॥ यानगरीजगतांसरैः श्रेष्ठैरशैरिवअजनिनिरमायि । किल
इवार्यः । किंभूतैःसरैःसितिगर्भःपातालंचरापृथ्वीअम्बरमाकाशमेतच्च
त्रयमालयआश्रयोयेवांतैःकिंभूतानामालंअधःप्रदेशंमध्यंचरारूपमुपरिआ
काशरूपंपूरयन्तिआप्नुवन्तिपतत्संज्ञकानामित्यर्थः । पुनःकिंभूतैर्हेतुगर्भं
विशेषणंपृथक्निजंस्वकीपंचिह्नंलक्षणंतद्वारिभिःपातालस्यमिथ्यादिचिह्नं
तत्तलगृहे चान्धादिभूमेचिह्नं तन्मध्यगृहेषु स्तब्धचन्दनवनितादिस्वर्गचि
ह्नंतदूषणं गृहेषु विद्यते इत्यर्थः । त्रिभूमिकगृहयुक्तेत्यर्थः । यालाश्रयसरैर्नि
तत्त्वादेवाखिलासकलाप्यद्रुता एकैयत्रैलोक्यरूपत्वादाश्रयकारिणीतिभा
वः । एकस्मिन्नपिलोकेवर्तमानत्वेपिलोकात्तरवस्तुदर्शनाद्विस्मियइति
भा । अथस्वरूपयोरखीतलमित्यनरः । चराचाम्बरंचेतिसमासंकृत्वापू
र्वपदेनसमासः ॥ ८१ ॥

दधदम्बुदनीलकण्ठतां वहदत्यच्छसुघोज्ज्वलंव
पु । कथमृच्छतुनामयत्रनाद्वितीभृन्मन्दिरमिन्दु
मौलिताम् ॥ ८२ ॥

दधदिति । यत्रनगयोद्वितीभृन्मन्दिरंराजगृहमिन्दुमौलितांचन्द्रयुक्ता
यतांचन्द्रशेखरंत्वंचकणंनानमश्नुच्छतुप्राप्नोत्वैवसंप्रश्नेलोद् । किंभूतमम्बु
हेर्नैचैनौल श्यानःकण्ठःकण्ठस्थानीयप्रदेशीयस्यतस्यभावस्तत्तातांदधत्त
थाऽत्यच्छयातिनिर्मलयासुधयालेपेनउज्ज्वलंवपुःस्वरूपंवहद्विज्जदिन्दु
मौलीयस्यतत्सहादेवमौलकण्ठतामतिनिर्मलसुधावद्गौरंधारयतिक
गठादेवेनेषाअग्रभागेचन्द्रश्चेत्युच्चत्वंराजगृहस्यसूच्यते । सुधालेपोऽमृतंस्तु
हीत्यनरः ॥ ८२ ॥

बहुरूपकशालभञ्जिका मुखचन्द्रेषु कलङ्करङ्क
वः । यदनेककसौघकंचराहरिभिः कुक्षिगतीकृ
ताइव ॥ ८३ ॥

यद्विती । बहुरूपकंसौन्दर्यआकृतिर्वायासानेवंविधाःशालभञ्जिकादन्ता
दिरजिताःसन्मादिषुनिर्मिताः पुत्रिकास्तासांमुखान्येवचन्द्रास्तपुकलङ्कर
ङ्कवःसंभावितलङ्कनभृगायस्थानगर्भाअनकानांबहुसंख्यकानांसौधानांप्रा

सादानां कथरासु गतैः कत्रिभैर्हरिभिः सिंहेः कुक्षिगतीकृताद्वयभक्षिताद्व
वलक्ष्यन्ते कुक्षीगतास्तादृशाः कृताः अन्तरेषुलाञ्छनंशुगैर्भाष्यस्तेतुतत्रन
विद्यतेतद्विहङ्गध्वरागतैः सिंहेर्भक्षिताद्वयैतिलक्ष्यते । निफलङ्कानितासां
सुखानीत्यर्थः । बहुरूपकेशिशेषादितिकम् । पुंषङ्गावादाप्तिवृद्धौप्रत्यय
स्यादिसीत्वनिवृत्तिः ॥ ७३ ॥

बलिष्वद्विवंसतथ्यभागुपरि स्माहदिवोपिनार
दः । अधराधकृताययैवसा विपरीताऽजनिभूवि
भूषया ॥ ८४ ॥

बलीति । तथ्यवाक्स्वयंकासनारदोषलिसद्वपातालंतल्लक्षणादिवं
स्वर्गदिवोपिस्वर्गादपिसपरिभ्रतिरमणीयांआहस्नवदतिस्न । स्वर्गाद्व
प्यतिरमणीयानिपातालानीतिविधुपुराणेनारदवचनम् । अथचशब्दश्च
लेनक्षत्र्यभागेपातालमितिप्रसिद्धेभावात्कथंतस्यसत्यवात्कमित्याशङ्कांश
ब्दश्चलेनसमर्थयते । अथपश्चादभूविभूपयापृषयलङ्कारभूतयाययानगया
अधराधीनाकृतेवर्जितेवेत्यर्थः । अथचअयोदेशेकृतेवसावलिसद्वद्यौःवि
परीताअन्यादृशीअजनिजाता । अधोभागेवभूवेत्यर्थः । पूर्वभूर्लोकयोर्ध
मभूदिदानींताज्यांमयोभागेजातेतिवैपरीत्यम् । अथचनयाजितत्वादेव
पातालस्याप्यधस्त्वंनत्वधोभागेस्थितत्वादित्युभयत्रापि नारदस्यसत्यका
ङ्क्षम् । स्वर्गात्पातालंरमणीयंतद्व्यनयाजितमितिस्वर्गपातालान्यामियम
तिरमणीयेतिश्लोकतात्पर्यम् ॥ ७४ ॥

प्रतिहृपथेघरदृजात्पधिकाह्वानदसक्तुसौरमैः ।
कलहान्तघनान्यदुत्थिता दधुनाप्युज्झतिघघरस्
घरः ॥ ८५ ॥

प्रतीति । प्रतिहृपथेसर्वेष्वपिविपश्चिन्तार्येषुपधिकाःपान्यास्तेपानाहू
मसाकरणंतद्दतिआह्वानदासकूनांसौरमाशिसौरग्यामितीः कृत्वाचपल
क्षिताद्वाघरहजाद्रोधूमादि पेयपाषाणोघरदृस्तस्माज्जातारद्युत्थिताद्य
यानगर्यासत्थितात्कलहाज्जातोयोघघरस्वरः पुरुषशब्दोऽधुनाऽद्यापि च
नाभ्येधानोऽजकतिनत्यजतियत्तच्छब्दार्थोऽर्थाद्भूम्यः । सकूनामोदमात्रा

य पाश्यान्भोजनार्थतत्रत्यान्सक्तुत्यक्तुंनशक्तुवन्ति । नेषाश्चतान्गृहं प्रति
 त्सुकयन्तीतिसक्तु निमित्तनेषघरद्वयोः कलहः । नेषाः पीडयन्तिसन्तु प
 रिसलेर्घरहाजीवयन्तितेननेषानांघरद्वानांभनित्यंकलहः । तेनघर्घरस्य
 रोद्याऽपिनेषान्मुच्यतीतिवा । घराहाः पाश्याद्धानन्ददतिनेषाश्चदन्तिख
 यदयन्तीतिभावः । योऽतिरोषारकलहंकरोतिघर्घरस्वरकस्यनतिसर्वोपका
 रित्वंनगर्वाद्योत्पत्ते । इहपयेकलहोभवति । ऋगादिनासनासाक्तः ।
 वृत्तीयासप्तम्यीरित्यन्भावः । घर्घरः पृथक् ॥ ८५ ॥

वरणः कनकस्यमानिनीं दिवमङ्कादमराद्विराग
 ताम् । घनरत्नकपाटपक्षतिः परिरम्यानुनयन्तु
 वाक्याम् ॥ ८६ ॥

वरण इति । कनकस्य सुवर्णस्य वरणः प्राकारस्यामराद्विः सुनेरुर्मानिनीं
 कोपनामतस्याङ्कारस्योत्सङ्गं त्यक्त्वा आगतानुब्रं प्राप्तायां नगरीनेव दिवं परि
 रज्यासिङ्ग्यानुनयन्मसादयकुवाच । नेरुः कथं तत्रागत इत्यत आह । घ
 नरत्ने निबिडे वारत्नकपाटे तेनैव पक्षती पक्षीयस्य । स पक्षत्वात् स्य तत्रागम
 नम् । उवासेत्यनेन तदिच्छया तत्रैव स्थितो ननु तां गृहीत्वा स्वगृहे नुनयन्तु
 त् । अभिमानिनी त्वाद्यापिमानुनेतुं शक्यते । स्वर्णं प्राकारो नेरुतुल्यः ।
 नगरी स्वर्गतुल्यारत्नकपाटे हेमाद्रिपक्षतुल्येऽपि मानिनी सप्तम्यगता ना
 सिङ्ग्यानुनयन्तं दनुरोपातत्रैव जसति । प्राकारो वरणः शाल इत्यनरः ।
 अनुनयन्निवासेति वा पाठः ॥ ८६ ॥

अनलैः पारिवेषमेत्यया ऊज्वलदुर्कापलत्रप्रजन्म
 भिः । उदयंलयमन्तरारवे खहट्वाणपुरीपरा
 र्ध्यताम् ॥ ८७ ॥

अनलैरिति । यामगरी ऊज्वलाद्भिर्देदीप्यमानैरुर्कापलेः सूर्यकास्तेर्निर्नि
 तेज्योवप्रेज्यो जन्मयेवांतैरनलैरग्निभिः परिवेष्टनमेत्यप्यारवेः सूर्यस्य उद
 यंलयमस्तं च अन्तरादयनारज्याऽनस्त्यन्तं वाणपुरीवपराभ्यं तां नगणय
 तां त्रेष्ठतां ज्वहत्दधार ॥ पुर्याः पराद्वंतां वा । वाणपुर्यपिरुद्रप्रसादादनला
 बरुद्वेति प्रसिद्धिः । सूर्यकिरकसंबन्धात् सूर्यकास्तेज्योग्निरुत्पद्यते अनेक
 प्राकारेति भावः । सूर्यस्य अन्तराकारेणेति द्वितीया ॥ ८७ ॥

बहुकम्बुमणिर्वराटिकागणनाटत्करककटोत्करः
हिमबालुकयाक्ष्वालुकः पटुदध्वान यदापणा
र्णवः ॥ ८८ ॥

बह्विति । यस्याप्रापणोद्दृष्ट्यणवः पटुसातिशयदध्वानगर्जितवान् ।
किंभूतः सध्वः कम्बवः शङ्खान्गणयोर्मौक्तिकादयो यत्र समुद्रोप्येवंतथावरा
टिकागणनायां कपर्देक्षगणनार्थे नटलोचनस्तः करारुक्ताय कर्कटोत्कराः
कुलीरसमूहाय त्रसमुद्ग्रे जलत्कुलीरास्तिष्ठन्ति तत्स्थाने अवराटिकागणनात्
त्पररुक्तास्तथा हिमबालुकया कर्पूरेण अक्ष्वालुको निर्मलसिक्ततः समुद्रे सि
क्ततास्तिष्ठन्ति तत्स्थाने त्रकर्पूरः । सिक्तासाम्येनात्र कर्पूरबाहुल्यं तत्र देशे
बाहुल्येन कपर्देरेव व्यवहारः । पटुशब्देन जनसंसर्गः सूच्यते ॥ ८८ ॥

यदगारघटाहकुहिमस्तत्रदिन्दूपलतुन्दिलापया ।
मुमुचे न पतिव्रतौ चित्ती प्रतिचन्द्रोदयं भगङ्गया ॥

यदिति । अत्र गङ्गायाः आकाशगङ्गायाः प्रतिचन्द्रोदयं चन्द्रोदये चन्द्रोद
ये पतिव्रतौ चित्ती पातिव्रतौ चित्थं न मुमुचे न त्वत्किंभूतया यदगारघटानां
यस्यानृष्टसमूहानां अष्टासपरिगृहास्तेषु कुहिमावहभूमयस्तामुस्त्रज्ज्जोयेद्
दूपलाघ्नकाकारसैस्तुन्दिलावहुतराः आपो जलानियन्तास्तया । चन्द्रो
दये समुद्रोदकवृर्ध्नि वलितगङ्गायस्तत्र जीवन्तकालगलदुदकसंपर्काद्भूत इति
तिपातिव्रतौ चित्थम् । आर्त्तात्ते सुदिते दृष्टाप्रोपिते सलिनार्कशेत्यादिपति
व्रतालक्षणम् । अनेनाकाशगङ्गायाः अपि कुहिमानामूर्ध्वभावत्वं सूच्यते ।
तुन्दिलान्त्वर्थे तुन्वादिभ्य इतीलच् । लक्षणया पुष्टत्वं । तुन्दिलापयेति
अगादिना समासान्तः । प्रतिधीप्वायाम् ॥ ८९ ॥

रुचयोस्तमितस्य भास्वतः स्खलिता यत्र निराल
याः खलु । अनुशायमभुर्विलेपनाऽपणकाश्मीर
रजपश्यत्रीययः ॥ ९० ॥

रुचय इति । यत्र नगर्यां ननु सार्यं प्रतिसंख्याकालं विलेपनापणो सुगन्ध
स्पष्टे काश्मीररजके सरत्तल्लक्षणं पर्यविक्रयं तत्र यदीययोगार्गा अस्तमितस्या
रतंगतस्य भास्वतोरवेः स्खलिताद्युताः निरालया निराशया रुचय इव अभु

भाणितस्मकिलव्ययः । भावेतुम् । अनुवीष्यायाम् । सायकालेतासार
कत्वादित्यर्थः । विक्रयंपरपं । अवद्यंपरपेति साधु । पद्विधीधीपद
व्यपि ॥ ८० ॥

विततत्रणिजापणेऽखिलं पणितुंयत्रजनेन वीक्ष्य
ते । मुनिनेवमुकयहसूनुना जगतीवस्तुपुरादरे
हरेः ॥ ९१ ॥

विततमिति । यत्रनगर्षाजनेनलोकेतवणिजाभाभीविनाप्रापणेहृ
पणितुंविक्रेतुंविततवि कारितमखिलंजगतीवस्तुवीक्ष्यतेऽवलोक्यते । एते
कस्यापिवणिजोहृदसर्ववस्तुविद्यतइतिभावः । केनकस्मिन्किमिदमकयह
सूनुनाकाकैडेयेनमुनिनापुरापूर्वहरेर्विष्णोरुदरेणठरेजगतीपुत्रैलोक्येदुजा
तंबरित्वववीक्ष्यतेस्त्वर्थः । पणितुंआर्थात्तुकेविकल्पादायाभावः । वी
क्ष्यतेभूतेपुरायोगेपुरिल्लुक्वास्मादितिलद् । उकारात्कादेवापत्यार्थेयुजा
दित्वाहृदकिंकिंत्वाहृदलोपोऽकद्राहृत्यकारलोपेचनाकैरुहेयः ॥ ८१ ॥

सममेणमदैर्यदापणे तुलयन्सौरभलंमनिश्चलम् ।
पणितानजनारवैरवैरपि गुठजन्तमलिंमलीम
सम् ॥ ९२ ॥

सममिति । यस्यानगर्षाप्रापणेपणितोदिकेतामलीमसंशयानहृगुञ्ज
नभपिण्डापमानमपिअसिंजनरंजनारवैर्लोकलोलाहृतेनावेत्नाह्लासी
हृ । किंकुर्वन्नेणमदैःकन्तूरिकाभिःसमंसहृतुकायम् । किंभूतमलिंसौरभ
सोमेनसौरभमिलावेन निखलेकस्तूरिकायासपरिस्थितंनिहलत्वात्समान
वर्णत्वाच्चकस्तूरिकायाः - सकाशाद्विषयस्त्वमयद्यपिह्रातुंनशक्यतेतथायिगु
ण्जनाहृअपिमहेयः । जनशब्देपुगुञ्जमप्यान्वितत्वादितिभावः । अवै
दितिहृणोस्त्रिरूपम् । तस्ययन्नितिसुलवन्मानेइतिव्यक्ताच्छता । संज्ञा
पूर्वकविधित्वाज्ञापयगुणाभावः ॥ मलीमसंज्ञोत्क्रातमिच्छेति साधु ॥ ८२ ॥

रविकान्तमयेनसेतुना सकलाहउत्रलनाह्रितोष्म
णा । शिशिरेनिशिगच्छतां पुराचरणौयप्रदुनो
तिनोहिमम् ॥ ९३ ॥

रथाति ॥ यत्रनगयौहिमंशीतंरविकान्मयेनसुपंकान्बद्धेनसुमुनायया
शिशिरसांनिशिरात्रापिगच्छतां स्त्रीपुंसानांवरयौपुराणीदुर्नातिस्मनादु
नोत् । किंभूतेनकेसुनामकलंभतदहस्यकलाहंभवत्तमोन्मिस्तेनाहितआ
रोपितदयाश्रीष्ययंम्यदिनंभूयंतेजमामितप्रेनेत्ययः । सकलाहंराजाहे
तिदृष्ट । अत्यन्तसंयोगेहितीया । दुर्नातिपरायोगेऋद् ॥ दृष्ट ॥

विधुदीधितिजेनयत्पयं पयसानैपथ शीलशीनल
म् । शशिकान्तमयंतपागमे कलिदीन्रस्तपति
स्मनातपः ॥ १४ ॥

विधिति । आतपोयत्पर्ययव्यामगयोःपय्यान्त्यानेष्टीप्रागर्पित
तपस्तिष्ठनोष्टीषकार । किंभूतगणिकात्मयचन्द्रकात्मयमत्तयव्यव
दीधितिजेनचन्द्रकिरणमंत्रज्जेनपयसाज्जेननैवधर्मात्मजन्मन्मात्र
व्याप्तनम् । किंभूतःकसितीव्रःकसियुगवदसिदान्दीदिनंतमोपि
द्वेन्द्रवद्विष्वक्कात्तरसिगीतनोनातइत्यर्थः । यत्पर्ययव्यादिह्यादः॥६॥

पैरिखावल्यच्छलेनया नपरंपाग्रहणस्य गोश्व
रः । फणिभापितमाप्यकक्किा विपमाकुगड
नामवापिता ॥ १५ ॥

परिहृति । यामगरीपरिहृताश्रयच्छनेनपरिहृतामण्डलाद्यानेनक्रुणहृत्तनां
रेखाश्रययंत्रयापिताश्रयतीपरेयांशुश्रुणांशुहृणव्यन्त्राधीनव्यन्त्रादीरोषिष
योमश्रुभिर्गृहीतुमशक्येत्यर्थः । किंभूताफणिभयिनागेयोक्ताभाष्यफकि
कायन्यन्नद्विषमादुर्यहा । शेषव्यतिरिक्तेनज्ञानश्रुगत्याभाष्यफकि
वरुचिनाकृष्टाङ्गितेतिप्रसिद्धिः । शेषव्यतिरिक्तद्वयैकमाति ॥ ८४ ॥

मुखपाणिपदाक्षिपह्कजैरत्रिनाङ्गेषु परेषु चम्प
कैः । स्ववमादितयत्रभीमजा स्मरपूजाकुमुम
स्त्रजः श्रियम् ॥ १६ ॥

मुमुक्षुनि । यत्रनगर्गैर्भास्यन्मरुदभ्रजायाःकुमुदमृगःत्रिपुण्यसाम्ना
पाःत्रिपुण्यभास्यन्मरुदभ्रजायाःकुमुदमृगःत्रिपुण्यसाम्ना
द्वैयन्मरुदभ्रजायाःकुमुदमृगःत्रिपुण्यसाम्ना

गौररक्तनीलोत्पलैरचितामिर्मताप्रपिपंगत्वादेकवद्भायः । तथापरेष्वन्येषु
अङ्गेषु च मयैव स्यात्पुष्पैरचितामालाप्यनेकविधैः पुष्पैः क्रियते वदनकारण
यनेत्रकमलानुत्पन्नस्य दङ्गं च मयैव कृतुं स्य मितिभावः । मालयायथाकाशः प्रस
न्नीयते तथा तथेत्यर्थः । अस्मिन् दधीत्यादावङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च
तितदक्षविध्यमुच्चात्नादनकादेशेऽङ्गीपोन इत्यङ्गीपः । आदित आङ्गीदोऽना
स्य विहरण इति तत् । स्थाप्यो रितौकारः । इत्यादिति सिचो लोपः ॥ ८६ ॥

जघनस्तनभोरगौरवा द्वियदालम्ब्य विहर्तुं मक्ष
मा । ध्रुवमप्सरसो वतीययां शतमध्यासततरु
खीजनः ॥ ९७ ॥

जघनेति । शतमसंख्याता अप्सरसो जघनस्तनभोरगौरवा तनितम्बकुच
योर्भोरणरूपकत्वेन गौरवाद् वियदाकाशमवलम्ब्य यतो विहर्तुं कीदृशं नक्ष
त्राप्रसन्नार्थाः ध्रुवं निश्चितमतो भुवनागत्य तत्तरुखीजमोन्मत्त्यानां गरीं अप्या
सतमभ्यतिष्ठत् । यत्संख्योऽप्सरसस्तु स्यादिति भावः । अन्यर्हितत्वाज्जघ
नस्य पूर्वनिपातः । यामिति अङ्गीकृतिकर्तृत्वम् ॥ ९७ ॥

स्थितिशालिसमस्तवर्णतामकथं चित्रमयी विभर्तु
या । स्वरभेदमुपेतुयाकथं कलिनानरूपमुखार
वांनत्रा ॥ ९८ ॥

स्थितितीति । यामगरीस्थित्यास्वीयस्वीयाचारानतिक्रमणेन शालिनः शोभ
नानाः सप्तस्त्रावर्णाय स्वातस्याभावस्ततातां कथं केन प्रकारेण विभर्तुं अपि
तु विभर्तव्यं अतएव चित्रमयी आश्चर्यरूपा । अन्यत्र ब्राह्मणादिवर्णानां संक
राद्भ्रततदभावाच्चर्यरूपत्वम् । ब्राह्मणादयो त्रासंकीर्णोत्तिष्ठन्तीत्यर्थः ।
अथ यया चित्रमयी आलेख्य प्रचुरासां स्थित्या परस्परानतिक्रमणशालिनः स
र्वनीलपीतादिवर्णाय स्वातङ्गावकथनं विभर्तुं अपितु विभर्तव्यं वासमुद्रये ।
वायस्माद्याकलिता अनल्पानां वङ्गानां रादीनां मुखारवाश्चायया एवं जू
ता । तस्मात्स्वरभेदमनेकशब्दत्वं नरकरितुरगादिशब्दानां भेदकोलाह
लवशाद्वाच्यं रशब्दं वाकथनोपेतु । अथ कलितोऽङ्गीकृतो वाचाटत्वादन
स्य मुखो ब्राह्मणास्ते वा नारदो वेदरूपो यया ज्ञातो वायस्वांसा । स्वरभेदमु

दात्तादिभेदं स्वर्गसाम्यं कथं न प्राप्नोतु यद्वा स्थितयो वर्यानामष्टौ स्यान्नामिता
भिः शालिनः समस्ता वर्या अक्षराणि स्यात् । ब्राह्मणाः सलक्षणवेदयत्र पठन्ती
त्यर्थः । अष्टौ स्यान्निवर्यानामुरः कण्ठः शिरस्ताया । जिह्वामूलं च दन्ताश्च
नासिको द्रौचतालुचेति शिष्यायाम् । अथ च स्वः स्वर्गादिभेदं स्वर्गसाम्यं कथं
न प्राप्नोतु । स्वर्गेऽनन्तरं मुखं चतुर्मुखं स्य ब्रह्मणश्चारवः शब्दो विद्यते त
स्मात्स्वर्गेण सहैकत्वमुच्यते । पादद्वयमुत्तरावासास्वरभेदं कथं कथमुपेतुं प्र
पितुम् । लोकबाहुल्यात्स्त्रीपुंसादिस्वरभेदो नोपलभ्यत इत्यर्थः । वर्या द्विजा
दीशु क्कादौस्तुती वर्येतु वासरे । आलेख्याद्यर्थयोश्चित्रमित्यमरः ॥ ९७ ॥

स्वरुचासंगया पताकया दिनमर्केण समीयुषोत्
षः । लिलहुर्ग्रहधामुधाकरं निशिमाणि क्वमया
यदालयाः ॥ ९९ ॥

स्वरुचेति । नाणिक्यसंज्ञकैरन्यविशेषैर्निर्मिता यदालयाय स्यान्नुद्वाः स्वरु
चाङ्गुहकास्त्या अक्षराण्यारक्तया पताकया कृत्वा निशिरात्रौ सुधाकरममृतनि
धिं च द्रव्यधुषाऽनेकं अकारं लिलिहुरस्पृशम् । पताकाया जिह्वात्वं सञ्च्यते ।
सापिशारक्ता भवति । किमूतादिनंसमस्तदिवसस्तं समीयुषा सङ्गते नार्क्य
सूर्येण कृत्वा सतृषरं कृष्टां बहुतरा उद्गता वातद्विपासा ये वांतेऽन्योपि सूर्येते
जसातमोरात्रौ जिह्वाया शीतलं मधुरं च वस्तु लोदि अत्युच्च इति भावः । दिन
मन्त्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ उपेयिषानित्यग्ररूपे त्वस्यात्तं ब्रह्म पदसर्गं स्य
न्योपसर्गं स्य भवतीत्युक्तत्वात् समीयुषेति साधुः । बहुविधेति बहुगणेति
संख्यात्वात् संख्याया विधायै धेति धामत्यर्थः । लिहः स्वरितत्वाद् अर्कं निश्रा
ये क्रियाफले परस्मैपदम् ॥ ९९ ॥

लिलिहस्वरुचापताकया निशिजिह्वानिमया सु
धाकरम् । स्थितमर्ककरैः पिपासु यन्तु पसवाम
लपद्वारा गजम् ॥ १०० ॥

लिलिह इति । पूर्वोक्तवार्त्ता जिह्वापदप्रत्ययेण चर्चितः लिहः स्वरिते
त्वात् अर्कं निश्राये क्रियाफलेतद् । अतस्मिन्ति पाठः । अर्ककरैः अतंसानी
प्यादभिप्रायम् । स्थितिस्त्यपि कुचित् । अर्ककरैः पिपासु स्थितमर्ककरैस्त
मस्यत्यर्थः ॥ १०० ॥

अमृतद्युतिलक्ष्मपीतया मिलितस्यद्वलभीपताक
या । वलयायितशेषशायिनः सखितामादितपी
तत्रासयः ॥ १०१ ॥

अमृतेति । पीतयागौर्यायस्थानगयावलभीपताकयावलभीसंज्ञकगृह
विशेषवैजयन्त्यामिलितसंबद्धं अमृतद्युते चन्द्रस्य लक्ष्मलाञ्छनकर्तृवलयायि
तोमयहलीभूतः शेषसखिन्शेते एवशीलस्य पीतवाससोविधोः सखितांसा
म्यमादितप्राप तत्सदृशं बभूवेत्यर्थः । कलङ्कमभितोवर्तमानस्य चन्द्रस्य शे
षसाम्यंकलङ्कस्य श्रीकृष्णसाम्यम् । पीतपताकायाः पीतवल्कसाम्यं अत्युच्च
त्वं व्युज्यते ॥ १०१ ॥

अश्रान्तश्रुतिपाठपूतरसनाऽऽधिभूतभूरिस्तवा
जिह्वग्रहमुखौघविघ्नितनवस्वर्गक्रियाकेलिना ।

पूर्वङ्गाधिसुतेनसामिघटितामुक्तानुमन्दाकिनी
यरप्रासाददुकूलवल्लिरनिलान्दीलैरखेलद्विवि १०२

अश्रान्तेति । यस्याः प्रासादानां देवगृहराजगृहाणां दुकूलवल्लिर्वैजयन्ती
रुपाश्चेतदुकूलवल्लिरनिलान्दीलैर्बायुकर्तृक बालनैर्दिविभ्राकाशेनन्दाकि
नीमुखगैर्गवाखेलतृचिकीर्ह । नुरिवायेवितर्कैवा । किंभूतानुमन्दाकिनी ।
गाधिसुतेनविश्वामित्रेणपूर्वसामिघटिता । अर्द्धनिर्मिता । पञ्चाद्वहस्तु
त्पानुक्तात्यक्ता । किंभूतेनअश्रान्तश्रुतिपाठेननिरन्तरवेदपाठेनपूतान्यः
पवित्राज्योरसनाज्योनिहो ज्यभ्राविर्भूतेषुप्रकटीभूतेषुभूरिपुबहुषक्तवेषुस्तु
तिषु अजिह्वाअनलसाम्रहमुखौघाश्चत्वार्यपिअस्मन्मुखानितैर्विघ्नितावि
प्रवतीकृतानवानूतनास्वर्गक्रियाकेलिः स्वर्गनिर्मितिक्रीडायस्यतेन । पू
र्ववर्कृतान्दृष्टिं प्रह्लादिभिरर्थितोविश्वामित्रोऽमुष्वदितपुराणादौ । ल
ताववायुनाचम्बलीक्रियते । सामित्वर्द्धं जुगुप्सितइत्यनरः । सामिघटिते
त्यत्रसामीतिसमासः ॥ १०२ ॥

यदतिविमिलनीलवेन्नमरश्मिभ्रमरितभाः शुचि
सौधत्रखवल्लिः । अलमतशमनस्वसुः शिशुत्वंदि
वसकराङ्कतलेषलालुठन्ती ॥ १०३ ॥

यदिति । यस्यानगर्याऽतिविभक्तानिनीलरत्नमिर्मितवेशमानिगृह्णाणितेपां
रश्मिभिः किरणैर्जन्मद्वन्द्वमरीवाज्जमरीकृतानैः कृत्वाञ्जमरधहाचरितावा
भादीप्रियं स्याः सायंविधाशुचिसौचवस्त्रवस्त्रिर्धवलगृह्णात्तरपताकापक्षि
र्दिवसकरस्यसूर्यस्यभङ्गुतलेसमीपाधोभागेऽस्सङ्गतलेष । चलाचञ्चला
लुठलीकीडलीसतीशमनस्वसूर्यमभगिन्यायमुनायाः शिशुत्वमलमतप्रा
प । बालिकायमुनेवशोभते स्मेत्यर्थः । सापिश्यामापितुः सूर्यम्यसमीपेशिशु
त्वाञ्चञ्चलालुठनं करोति । शिशुत्वंयमुनापत्यत्वमिति केचित् । उच्य
त्वंसूच्यते ॥ १८३ ॥

स्वप्राणेश्वरनर्महस्यंकटकातिथ्यग्रहायोत्सुकं पा
थोदंनिजकेलिसौधशिखरादारुह्ययत्कामिनी ।
साक्षादप्सरसोविमानकलितव्योमानपृथामवद्
यन्मप्रापनिमेषमभूतरसायांनीरसादध्वनि १०४

स्वप्राणेति । यत्कामिनीयस्यानगर्याः स्त्रीञ्जतरसांनेचवेगेनअध्वनि
मार्गेरसान्नेचवेगजनितप्रीतेः प्रियानुरागाद्यालीगच्छलीसतीयस्या
न्निनेयंनिमेषोपलक्षितमपिबिलम्बंअथचनेत्रसंकोचनंप्राप । तेनकारणेन
सास्त्रीविमानेनकलितंगमिकसीकृतंभोभगगमंयाभिरवंबिधाः साक्षात्प्र
त्यक्षदृश्यमानाअप्सरसएवाभवत् । किंकत्वानिजंयत्केलिसौचंकीडागृहं
तस्यशिखराखुङ्गात्पाथोदंनेधमारुह्य किंभूतंपाथोदंस्वप्राणेश्वरः स्वप्रियस्य
स्यनर्महस्यंकीडागृहंतस्यकटकेनअप्यप्रदेशेतिथ्यग्रहायप्राचुणिकपूजाय
ह्वायकटकप्राप्तयइतियावत् । तस्मैतत्सुकमुत्कण्ठितंसहजसौंदर्यंवि
मानतुल्यमेधाधिरोहेणाकाशगमनेन निनेपांप्राप्तेश्चदेवाङ्गनातुल्याजातेति
भावः । कटकशिखरपदाज्यामपिहस्यंशामुञ्चतरत्वंसूचितम् । अदःका
मलस्मिन्रसादितिवा । प्रसितोत्सुकान्यामपिदृतीयासप्तम्योः प्रसङ्गा
त् । आतिथ्यगृह्णवायः शुभविधिक्षत्रोत्सुकमिति व्याख्येयंवाकामिनीये
क्षयाशुभकर्मत्वम् । व्योमानइतिअनोदहुद्रीहेरितिनदीप् । स्त्रियांवहुव
प्सरसइत्यमरः ॥ १०४ ॥

वैदर्भीकंलिलैलमरकतशिखरादुत्थितैरशुदर्भैर्भ्रं
ह्यागढाघासभग्नैःस्यदजमदतयाहीधृता वाङ्मु

त्वैः । कस्यानोत्तानगायादिविसुरसुरभेरास्यदे
शंगताऽग्रे र्यङ्गोग्रासप्रदानव्रतमुकृतमविश्रान्तमु
जृम्भतेस्म ॥ १०५ ॥

वेद्भीति । यस्यानगर्यागोयासस्यप्रदानलक्षणं व्रतं तस्य सुकृतं पूज्यं नील
त्वात् । अंशुभिरेव दर्भैर्विश्रान्तमनवरतमुजृम्भते स्म । किंभूतैर्वेद्भीकोलिशैले
भैभीकीडापर्वते भरकतास्थरत्रविशेषनिमित्तशिखरादुच्छितैर्ध्वगामिभि
स्तथाप्राप्त्यायहसंघटनेन भग्नः स्यदजोवेगजोनदोगर्वायेषां तद्भावस्तत्तात
याद्वियालज्जयेषधृतं कृतञ्ज्वलं सुखं त्वं ध्यायन् हनयैः । अतएव दिविस्वर्गेऽ
त्तानगायास्तानगामित्वाः कस्याः सुरसुरभेर्देवगव्याऽऽस्यदेशं मुखप्रदेशम
गतगौः न प्राप्तगौः सर्वस्यापि मुखं प्राप्तागौरेनेकनरकतरत्रनिर्मितोभैभीकी
डाशैलस्ततश्च्युताः किरणायाम्बुक्ता एवंगतास्ततः परिगमनाभावाज्जिह्वा
ता देवगवीमानुत्तानगामित्वा तन्मुखपतिता दर्भैः त्वया जाता इति भावः । उ
त्तनावेदेव गवावहन्तीति श्रुतेः । अन्यो भग्नगर्वा लज्जयाऽभ्युमुखो भवति १०५

विधुकरपरिरम्भादात्मनिष्पन्दपूर्णैः शशिदृषदुप
क्लृप्तेरालवालैस्तरुणाम् । विफलितजलसेकप्रक्रि
यागौरवेण ध्यरचिसहृताचिह्नस्तत्रभैमीवनेन ॥

विधिति । तत्र नगर्याभैमीवनेन सहस्रो रमणीयत्वाद्वाहृतचित्तञ्चाकृष्ट
मनाः ध्यरचिविरधितः । किंभूतेन तरुणानालवालैर्जलाचारैः कर्तुं निर्विफ
लितं व्यर्थं कृतं जलसेकप्रक्रियागौरवजलसेकप्रकारमारोयस्य । किंभूतैः
शशिदृषद्भिः चन्द्रकाशैरुपलब्धैर्मानिर्मितानितैः । पुनः किंभूतैर्विधुकर
परिरम्भाश्चन्द्रकिरणसंपर्कादात्मनः स्वल्पनिष्यन्देन निर्मोदकेन पूर्णैर्वा
णामालवालपूर्णप्रयासस्य नृकान्तनिर्मितत्वात् तैरेव क्रियत इति भावः । नि
ष्यन्द इति अनुविपर्ययमिति न्य इति षत्वम् ॥ १०६ ॥

अथकनकपतत्रस्तत्रताराजपुत्री सदसिसदृशभा
सां विस्फुरन्ती सखीनाम् । उडुपरिषद्विमध्यस्था
ऽपि शीतांशुलेखानुकरणपटुलक्ष्मीमाक्षि लक्ष्मीच
कार ॥ १०७ ॥

अथेति । अथानन्तरं कनकपत्रतः सुवर्णपद्मो हंसस्तत्र वने ताराजपुत्री भैमी
नक्षत्रादीधकार । नेत्रगोचरी चकार किंभूतां सदृशमासां समानकानीनां
सखीनां सदसि सभायां विस्फुरतीं विशेवैष दीप्यमानां तथोद्गुपरीषदिनक्षत्र
सभायां सध्यस्यापिश्रीतां शुलेखाचन्द्रलेखास्य अनुकरणे अनुकारेपदुः स
मर्था लक्ष्मीः शोभाय स्यात्ता । सदृशदीप्तिरपि नक्षत्रापेक्षया चन्द्रलेखाय
साधिकात्तायाः सख्यपेक्षया चेति । भैमी सखीनां तत्सदृश्यकथनमन्यसुन्द
रीज्यो विशिष्टसौन्दर्यप्रतिपादनार्थं । सूतो ग्राराजभोजकुलनेरुज्यो दुहितुः
पुत्रद्वेति राजशब्दात्परस्य दुहितुशब्दस्य पुत्रद्वदेति त्वान्दीपिराजपुत्री
ति । केचित्तु शार्ङ्गरेवादिषु पुत्रशब्दं पठन्ति तेन पुरुषूतपुत्रीत्यादिसिद्धम् ।
विस्फुरतीस्फुरतिस्फुलत्योरिति बाधत्वम् । लक्ष्मीं समासान्तविधेरनित्य
त्वात्कथ्यभावः ॥ १०७ ॥

भ्रमणरयविकीर्णस्वर्णभासा खगेन क्लृप्तचनपतनयो
ग्यंदेशमन्विष्यताऽधः । मुखविधुमदसीयं सेवितुं
लभ्यमानः शशिपरिधिरिवोर्ध्वमण्डलस्तेन तेने ॥

जगतेति । तेन खगेन हंसेन ऊर्ध्वमूर्ध्वं प्रदेशे शशी परिधिरिव यन्त्र परिवेष
इव मण्डलत्वेनेज्जनशमकतेत्यर्थः । अथतरतः पक्षिणो मण्डलगतिः क्रिया
स्वभावः । किंभूतेन ज्ञमयारयेण परिज्जनशब्देन विस्तीर्णा प्रसारिता सुवर्णभाः
सुवर्णदीप्तिर्येन । तथा क्लृप्तचन अधः कस्मिन्नप्यधः प्रदेशे पतनयोग्यमवतरं
णयोग्यं देशं स्थामन्विष्यता पर्यालोचयता । किंभूतः शशिपरिधिरदसीयं
अमुष्माभैम्या अयन्तु सख्यचन्द्रं सेवितुं परिचुम्बितुलम्बनानोऽधः प्रदेशमा
गतः । अदसीयं त्यदादित्वा हृद्वाहः । मस्याऽदेतद्विद्वद्वतिपुंवद्भावः । वि
म्बोक्ती मण्डलं त्रिविधमरः ॥ १०८ ॥

अनुभवति शचीत्यं साघृताचीमुखाभिर्न सहसह
चरीभिर्नन्दनानन्दमुच्चैः ॥ इति मतिरुदयाचीत्य
क्षिणः प्रेक्ष्य भैमीं विपिनमुवि सखीभिः सार्द्धमावद्ध
केलिं ॥ १०९ ॥

अन्विति । विपिनमुवि सपवनप्रदेशे सखीभिः सार्द्धं सह आवद्धकेलिं कत

क्रीडांभैसां प्रेत्यद्वापदिषोहंसस्यइतिमतिर्वुडिहृदयासीत् उत्पन्नावभू
 वइति किंसाप्रसिद्धाशचीन्द्राणी घृताचीमुखाभिर्घृताचीप्रभृतिभिः सहच
 रीभिरप्सरोभिःसखीभिःसहसार्द्धमुद्धरतिशयेनइत्यननेन प्रकारेणसैमीवदि
 तिचेत्यर्थः ॥ मन्दमानन्दनन्दनवनेक्रीडांनानुभवति । एतत्क्रीडासुखंश
 व्याप्यपिनास्तीत्यर्थः ॥ ततोपीयमधिकेतिभावः । मानुभवति । अपिमुसै
 वेयंकिंनन्दनानन्दनमुभवतीतिवा । सैमीतत्सखीवनानांशचीघृताचीनन्द
 नैःसाभ्यम् । सहचरीपचादौचरदितिपाठादित्वान्डीप् । प्रेत्येतिमिन्नक
 र्त्वात्वाक्कानुपपत्तौस्थितस्येत्यध्याहार्यम् । केलिमितिह्रस्वःपाठः॥१०८॥

श्रीहर्षकविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरःसुतं श्री
 हीरःसुपुत्रेजितेन्द्रियचयंमामल्लदेवीचयम् ॥ द्विती
 यीकतयामितोऽयमगमत्तस्यप्रघन्धेमहाकाव्येचा
 रुणिनैषधीयचरितेसर्गोऽनिसर्गोऽबलः ॥

॥ द्वितीयःसर्गः समाप्तः ॥

श्रीहर्षमिति । पूर्वाह्णपूर्ववत् ॥ इयोःपूरणोद्वितीयः । द्वितीयस्यद्वै
 तीयीकः ॥ तीयादीकस्वार्थेवक्तव्यःद्वितीयोक्तस्तस्याभावस्तयामितो
 गणितोमिसर्गोऽबलःस्वभावसुन्दरः । शेषंस्पष्टम् ॥ ११० ॥

इतिश्रीवेदकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणभट्टकृतनैष
 धीयप्रकाशेद्वितीयः सर्गः समाप्तमगमत् ॥

नैषधीयेचरितेतृतीयःसर्गः

आकुञ्चिताभ्यामथपक्षतिभ्यां नभोविभागाच्च
रसावतीर्य । निवेशदेशात्ततधूतपक्षः पपातभू
मावुपमैसिंहतः ॥ १ ॥

अथमैम्यास्तदुणाहंसमुखेनवर्णयितुं तृतीयसर्गमारभते ॥ आकुञ्चिताभ्या
निति ॥ अथोपवनप्राप्त्यनंतरं नंदलकरणानंतरं बाहंसः आकुञ्चिताभ्यां कृत
संकोचान्यां पक्षतिभ्यां पक्षमूलाभ्यां नभोविभागात् आकाशप्रदेशात् रसाव
गेन अवतीर्य ततोऽपमैसिंहीसनीपे भूमीपपातस्य पविशति स्म किंभूतः नि
वेशदेशेऽपवने स्थाने आसती विस्तरितौ कपितौ च पक्षीयेन च पक्षिणातिः १

आकस्मिकः पक्षपुटाहतायाः क्षितेस्तदायः स्व
न उच्चचार । द्रागन्यविन्यस्तदृशः सतस्याः संधान्त
मन्तः करणंचकार ॥ २ ॥

आकस्मिक इति ॥ पक्षपुटेन पक्षद्वयेनाहतायाः क्षितेः सकाशात् आकस्मि
कअक्षितितोपनतः अज्ञानहेतुकः यः स्वमः शब्दः तदापतनसमये उच्चचार उ
च्चमूत अकर्मत्वात् तदुच्च शब्दस्तस्यामैम्या अंतःकरणं आकुञ्चितं संजातं स सं
जमंचकार आकस्मिकशब्दश्च वशात् समयासाध्यं च ज्ञातेति भावः कीदृश्याः
अस्याः अन्यविन्यस्तदृशः अन्यत्र स्वमदेशां प्रदेशांतरेपु विन्यस्तश्चास्मिते दृ
शीययासाकुतोऽयं शब्दश्च तत्क इति एतत्कतो विलोकितावतीति भावः ॥ २ ॥

नेत्राणिवैदर्भसुतासखीनां विमुक्ततत्तद्विषयग्रहा
णि । प्रापुस्तमेकं निरुपाख्यरूपं ब्रह्मेव चेतांसि
यत्तत्र तानाम् ॥ ३ ॥

नेत्राणीति ॥ वैदर्भमुनायत्रीनां नेत्राणि निरुपाख्यं चोक्तुमशक्यं रूपं सौंद
र्यं सत्यं सदां केवलं हंसं प्रापुः सादरं पुरिषं यः किंभूतानि विमुक्तः न्यूनः तेषां
तेषां विषयाणां अक्षयं दमनं नृन्यगीतादीनां ग्रहाग्रहणं यैस्तानि केपां कानि कि

मिवयत्प्रतानांयोगिनांचेतांसिब्रह्मेवपरमात्मस्वरूपमिवतान्यपिविमुक्त
स्ततद्विषयाः स्वकृच्छ्रंनवनितादयस्तेषुगृह्योङ्गीकारोयैस्तानि निरुपाख्यरु
पसीदुक्तयाप्रतिपादयितुमशक्यरूपंयोगिनोविषयत्वात्त्रह्मणः एकमहि
तीयं च वैदर्भः विदर्भाणां राजेति पूर्ववत् तत्तदिति बीप्सायां हिर्वचनादेकशे
षाभावः ॥ ३ ॥

हंसतनीसन्तिहितंचरन्तं मुनेर्मनोवृत्तिरिवस्वि
कायाम् । गृह्योतुकामादरिणाशयेन यत्नादसौ
निश्चलतांजगाहे ॥ ४ ॥

हंसमिति ॥ असौमैनीदरिणाभयेन अदरिणा निर्भयेन वाशयेन पाणिना
हंसं गृहीतुकामावर्तुं कामासतीयलात्स्विकायां स्वायां तनीशरीरे निश्चलतां
जगाहे प्राप चित्तेनुचंचलैशामूनं किंभूतं सन्निहितं निकटं सतानलेन निहितं
प्रेषितं वा चरंतं गच्छंतं प्रयत्नपूर्वमनिश्चलत्वं बालत्वाद्भयं चारणानिवेशाद्भयाना
वः कल्पकोवमुनेः मनोवृत्तिरिव यथामुनेः योगिनः मानसो व्यापारः स्विकायां
तनीशरीरगतं सद्भिर्नैवादिभिर्नितरां हंसं व्यातंसद्भोवातेत्येव निहितं इदं
हंसं परमात्मानं आद्रयुक्तेनाशयेनाभिप्रायेण गृहीतुकामासती निश्चलतां
प्राप्नोति पक्षिधारणजातिः हंसपक्षिपि विध्ना च स्विकेति न स्तैवेति वेत्वं गृही
तुकामा गृहीतिटीति इदोदीर्घः नुं कानेति नलोपः अदरिणेति अत इमंतस्य
नमस्समासः ॥ ४ ॥

तामिं गितैरप्यनुमायमायामयं नभैम्यावियदुत्प
पात । तत्पाणिमात्मोपरिपातुकंतु मोघंचितेने
प्लुतिलाघवेन ॥ ५ ॥

तामिति ॥ अयं हंसः तां न्युक्त्व गमनादिरूपां भैम्यामायां स्वधारणकपट
वृत्तिं गितैश्चेष्टाभिरनुमाय ज्ञात्वापि वियदाकाशं नोत्पपात उडुनयनविषयं
नयकारं किंतु आत्मोपरिपातुकं स्वभ्योपरिपतनशीलं तत्पाणिभैमीह संत
दूरं सरप्रवनलघुतया मोघनिश्चलंचितेने कृतवान् प्रतार्य इयं विजनप्रदेशेनेत
येति बुध्या नोत्पपात सत्यतर्धारणार्थं प्रयत्नकरत्वं वगमिष्यतीति दौत्या
सिद्धिः व्यादिति भावः अनुभाय न लघुपीति नियेयान्ने त्वं पातुकमिति लघुपते

तिशीलेऽकञ् उपरिपातुकमिति स ह सुपेति समासं कृत्वा पश्चात्पूर्वेषु पठोस
मासः अथ यथा पूर्वागुणेति पठोसमासनिषेधप्रसंगात्पातुकशब्दस्योक्तप्रत्ययां
तत्त्वेऽपि उपरिपातुकशब्दस्य तदन्तत्वाभावात्तल्लोकेति पठोसनिषेधाभावः ॥

अर्थीकृतं पत्रं रयेन तेन तथाऽवसायव्यवसायम
स्याः । परस्परामर्पितहस्ततालतरकालमांशो
भिरहस्यताऽलम् ॥ ६ ॥

अर्थीकृतमिति ॥ आलोभिः सखीभिस्तत्कालंतस्मिन्काले परस्परानन्यो
भ्यामर्पितो दत्तः हस्तोऽनुतालस्तालिकायस्यां क्रियायां यथा भवति तथा अलं अ
न्यथं न हस्यत हसितं किं कृत्वा अस्याः सैम्या व्यवसायं पक्षिधारणोपायतया लु
तिलाप्रथमकारेण तेन पत्ररयेन पक्षिणा हंसेन अर्थीकृतं निष्कलीकृतं सप्तसा
यज्ञात्वा परस्परं कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति द्विष्वङ्गुलवचनात्स
मासबद्धाभावे पूर्वपदस्य प्रथमैकवचनांतत्त्वम् कर्त्तृकादित्वात्सः स्त्रीर्पुन
पुंसकयोस्तत्तरपदस्य वामभावो बलव्यङ्ग्यत्वरपदस्यान्भावः तत्कालं काला
ध्वनोरिति द्वितीया ॥ ६ ॥

उच्चाटनीयः करतालिकानां दानादिदानीं भवती
भिरेषः । याऽन्वेति मां दुह्यति मह्यमेव सात्रेत्युपा
लंभितया लिवर्गः ॥ ७ ॥

उच्चेति ॥ तया सैम्या अलिप्यर्गः सखीजन इति अनेन प्रकारेण उपालंभित उ
पालश्च इति किं दानीनीमन्येनं धारयन्त्यां भवतीभिः भूयः हंसः करतालि
कानां हस्ततालानां दानाद्दानात् उच्चाटनीय उच्चाटनीयः पुनः काकः एतस्य
ग्रहणे मया यत्नः क्रियते भवतीभिरुच्चाटनं क्रियते एतन्न पक्षित्वमर्थः अत्र आ
सुभवती पुनर्यथा सामान्येति अनुगमिष्यति सामान्यमेव दुह्यत्येव एवमशब्द
स्यावृत्तिः समग्रो हनेव करिष्यतीति अवेति दुह्यतीति वर्तमानसामान्य इति
मविष्यति लट् अन्वादेशेऽपि न च वा हेति एवमशब्देन साक्षाद्योगे निषेधान्न ह्यमि
त्यत्र न मया देशः मह्यं कुदुहेति चतुर्थी ॥ ७ ॥

धृतालपकोपाहसिते सखीनां छायेऽत्र भास्वन्तमभि
प्रयातुः । श्यामाऽथ हंसस्य करानवाप्तेर्मेदाक्षल

द्व्यालगतिस्मपश्चात् ॥ ८ ॥

धृतेति ॥ श्यानायौवनमप्यस्याहंसस्यपश्चाद्गतिस्मपश्चात्किंभूतास
खीनांहसितेहास्यविषयेवहूपराधाभावात्धृतःकृतोत्थः कोपोययातथाहं
सस्यकरेणहस्तोनानवाप्तेरप्राप्तेर्हृतोर्नदाक्षेणलक्ष्यतेदृश्यतेत्यर्थः कर्यके
वभास्वतंसूर्यश्रभिप्रयातुःसूर्यसंमुखंगच्छतःपुरुषस्यजायायथातस्यैवपश्चाद्ग
गतिं छायापिहिहंसस्यसूर्यस्यकिरणाप्राप्तेःश्यामानंवति हंसस्यपश्चादि
त्यनेनयोगेष्वन्यतसर्थप्रत्ययनेतिषष्ठीपश्चादितिनिपातः अंदाक्षंहीलप
इत्यनवरः ॥ ८ ॥

शस्तानहंसाभिमुखीपुनस्ते यात्रेतिताभिश्चल
हस्यमाना । साऽऽहस्मनैवाशकुनीमवेन्मे भावि
प्रियावेदकएषहंसः ॥ ९ ॥

शक्तेति ॥ ताभिःसखीभिरितिपूर्वोक्तेनप्रकारेणक्षलेनशब्दक्षलेनहस्य
मानासामैनीहतिवक्ष्यमाणंसखीःप्रतिआहस्य इतिकिं हेमैनहंसाभिमुखी
राजहंससन्मुखीअथचसूर्यसन्मुखीयात्रातेपुनःराजपुत्र्याः नशस्तानप्र
शस्ता अशकुनत्वाद्वाक्यनिषिद्धत्वात्इतिसखीवचनम् हेसख्यःएषहंसो
मेनमनैवअशकुनीमवेत् अपशकुनरूपोनेवस्यादितिप्रार्थनायांलिङ् यतो
यंभावियतिप्रयंतस्यावेदकःसूचकःराजहंसाभिमुखयात्राशकुनरूपैव हंसद
र्शनस्यश्रवणस्यचवसंतराजेनसर्वसिद्धिकरत्वोक्तेरितिअतएवभविष्यकानु
रागवान्यः प्रियोनललस्यवेदकइतिचलोकोत्तरसुवर्णशकुनदर्शनाल्लोको
त्तरनलशुभप्राप्तिरनुमीयतेभविष्यकानुरागवान्वानैवाशकुनीः पक्ष्येवेतिवा
प्रत्ययादित्थंप्रतिबुद्धनितियात्राभिषेधात् । तथानायांसूर्यादिःकिंतुपक्ष्येव
अशकुनशकुनशब्दांशुभसूचकत्वनिषेधकाच्चाऽऽश्वावितीकारःपक्षि
निषेधकांशकुनिशब्दादधीषेतिदीर्घावा भावीगम्यादिः ॥ ९ ॥

हंसोप्यसौहंसगतेःसुदत्याः पुरःपुरश्चारुचलन्व
भासे । वैलक्ष्यहेतोर्गतिमेतदीयामग्रेऽनुकृत्योप
हसन्तिबोद्धैः ॥ १० ॥

हंसइति ॥ नकेवलंताभिरेताभिरेवहसिताकिंतुअसौहंसोपिवैलक्ष्यहे

तोर्भेसीलज्जोत्पादनमेव हेतुः तस्या एतदीयाभिनीसंबंधिनीगतिं श्रम्याश्रमा
 ऽग्रे श्रनुकृत्य श्रनुसृत्य उच्चैरुच्चैरतिशयेनोपहृसकृत्व उपहासं कुर्वन्निववभा
 से शुशुभे किं कुर्वन् हंसवद्वर्तिर्गमनं यस्याः सुदृष्ट्याः भैरव्याः पुरश्चग्रे वाकरमयी
 यंचलनं गच्छन् परिहासकोपिवेपाद्यनुकरणेनान्याग्हेपयती सृदृष्ट्या वैलक्ष्य
 हेतोरिति अवध्वरतसर्पेतिषष्टी हेतुप्रयोग इति पठ्यौ ॥ १० ॥

पदे पदे भाविनि भाविनीतं यथाकरप्राप्यमवैति नू
 नम् । तथा सखेलंचलतालतासु प्रतार्यते नाचकृ
 चे कृशांगी ॥ ११ ॥

पद इति ॥ भावो हंसप्रहृष्टानुसंधानंतद्वतीसामैनी भाविनि भविष्यति प
 दे पदे चरन्निव्यासे तं हंसं करप्राप्यं हस्तप्राप्यं नूनं निश्चयेन यथा ऽवैति जाना
 तितत्तरस्मिन् पदे ऽवश्यमेनं चारयिष्यामीति यथा जानाति तथा सखेलंसं सखी
 डंचलतागच्छता तेन हंसेन प्रतार्येवं च यित्वा सा कृशाङ्गी लतासु वल्लीसनीपेभ्या
 च कृषे आकृष्टा भाविनी यमिति पाठे भाविनी पदविशेषणं भाविनीति पाठे ह
 स्ताप्राप्तेः कोपनेत्यर्थः कृशाङ्गीति विरहपीडा सूच्यते प्राप्यं कृत्याद्येति तृत्राव
 श्यके कृत्यः ॥ ११ ॥

रूपानि पिद्मालिजनां यदैनां छाया द्वितीयां कलयां
 चकार । तदा श्रमांभः कणभूषितांगी सकीरव
 न्मानुषवागवादीत् ॥ १२ ॥

रूपेति ॥ कीरवस्तु कवन्मानुषीवाक्यस्य यथा शुको मनुष्यवाचावदति
 तथा सहस्रो रुपाको येन निपिद्मः आलिजनः सखीसन्नीहो यया ऽतएव द्रव्यैव
 द्वितीया सहचरीयस्यास्तामेका किनी तथा श्रमांभः कणैः श्रमजनितघर्माद्
 कविंदुभिः भूषितमंगं यस्यास्तां पदाकुल्यां चकार ज्ञातवान् तदा तां प्रत्यवा
 दीत् उवाच छाया द्वितीया मित्यनेन दूत्वावसरः सूचितः श्रमांभ इत्यनेन श्रां
 ते यमतः परं नागमिष्यतीति दूत्यं कर्तुमशक्यं तस्मादत्रैव स्थातव्यं येति सूचि
 तं भूषितपदेन श्रमविंदूनां मुक्तासाम्यं सूचितं छायाकांत्या अद्वितीयां अ
 विद्यमानप्रतिमां रूपानि पिद्मालिजनां श्रमांभः कणभूषितांगी यदा ज्ञातवा
 निति वा मानुषस्य वागिवाक्यस्येति वा ॥ १२ ॥

अयेकियद्यावदुपैषिदूरं व्यर्थं परिश्राम्यसिवा कि
मर्थम् । उदेतितेभीरपिकिन्नुवाले विलोकयन्त्या
नघनावनालीः ॥ १३ ॥

अयेति ॥ अयेमैनिकियद्दूरं यावदुपैषिआगमिष्यसि वासनुच्चये त्वंहृत्यं
अनेसप्रकारेणशीघ्रभागसमादिनाव्यर्थेनिष्फलं किंवापरिश्राम्यसिक्थय कि
नालोये । अयेइतिव्यर्थेपद्व्यर्थंवा असोनकार्यइत्यर्थः किमर्थंनितिपाठेअर्थ
शब्दःप्रयोजनवाची ततश्चकिंप्रयोजनमित्यर्थःयातीतियास्तद्वत् यावत्
शीघ्रगानिपुरुषवत्कियद्दूरमुपेयसिअर्थनेवपद्व्यर्थंनित्यंपरिश्राम्यसिक्ता
क्वामन्ने व्यर्थेकियद्दूरमुपैषीतिवा नुवालेमैनि परिश्रान्तद्वैव्यर्थंभगणयसि
कहिंचनानिविहावनालीर्वनपंक्तीर्विलोकयन्त्याः पश्यन्त्यास्तेतवभीरपिकिं
नोदेति नोत्पद्यते बालायाहिचनवनपंक्तिदृश्यनेनमयेनोदेतव्यं तदपित
वनोदेतीत्याश्चर्यम् नवालिइतिपाठेवमयोरभेदात्कवाआशयःसरव्योयस्याः
तत्सन्नुद्धिःनूतनत्वात्तताःत्वांबासां वनसनीयेपरित्यज्यगतास्तथापरिण
तानेतिभावःयावदुपैषीतियावत्पुरेतिमविष्यतिसिद्ध् एतरेजादित्वात्पूर्वं
णसइत्यपेक्षतीतिवृद्धिः ॥ १३ ॥

वृथाऽप्यन्तीमपदेपदन्त्वांमरुल्ललत्पल्लवपाणिकं
पैः । आलीवपश्यप्रतिषेधतीयं कपोतहुंकारगि
रावनाली ॥ १४ ॥

वृथेति ॥ हेमैनिइयंमालीवनपंक्तिःआलीवसखीवमरुतावायुमालां
तोविलसंतःपल्लवाःतल्लज्जयाःपाणयःसेवाकम्पैःकंपनैःकृत्वातथाकपोता
नांपारावतानांहुंकारगीःहुहुंइतिशब्दस्तयासअपधेनद्वारणरूपेअस्थानेअ
भार्गेववृथानिष्फलपदंअवसायंवरणव्यासंभार्पयंतीकुर्वतीत्वांप्रतिषेधति
पश्यवाक्यार्थःकर्म सत्यपिकरकंपनैःहुंकारेणवसखींनिषेधतिपदंअसित
त्राकस्थानलक्ष्यांश्रिवस्तुइत्यमरः अपधेपथोविभावेतिअप्रत्ययेअपयंन
पुंसकनितिसाधुः हुंकारकिरेतिपाठेकिरलीतिकिरःइगुपचञ्चाभीकिरःकः
इत्यनेनकेकांतेनपूर्वंस्यकर्मवशीसमासइतिसिद्वांतः ॥ १४ ॥

धार्यःकथंकारमहंभवत्या वियद्विहारीवसुधैकग

त्या । अहोशिशुत्वं तव स्वस्मिन् हतं न स्मरस्य सख्या
वयसाप्यनेन ॥ १५ ॥

अस्यानत्वमेवाह ॥ चार्य इति ॥ हे भैमिवसु धायानेव एकाग्रसाधारणा
गतिः स चरणं परमा वसुधैव कुटुम्बकम् इति वा भवत्यात्वया विद्यति अ
तरिहो विहारो गमनं यस्य अग्रभूतो ह्यर्थकारं कथमिव चार्यः धर्तुं शक्यः अ
पितुस्तुल्यं चित् अहो आश्चर्यं संवोचने वा स्मरस्य सख्या काममित्रेण अनेन म
त्यक्त दृश्येन वयासापिता फलेन तव शिशुत्वं बालत्वं न ह्यस्वंचनखं हितं न ना
शितं न नगगमनामिषं स्वस्य च केवलमुब्रीगामिषमविचार्यैव न द्रुग्युह्यो ह्यो
गं करोषीति भावः प्रश्नः काकुर्वा अनेन वयः संयुक्तः अथ च स्मरतुल्यस्वनल
स्य मित्रेण अनेन मल्लज्जयेन वयसापक्षिणा तवेदं शिशुत्वं बालत्वं न ह्यहितं अ
पितुस्तुल्यं प्राप्तुमेव न याशी प्रमेव न लप्सः करिष्यमाणत्वात् बालत्वं अ
टिति गमिष्यतीति भविष्यः पपिभूतवदुपचारः चार्यः शक्तिरिच्छेति कृत्यः क
थंकारं अन्यपैव कथयति शिशुत्वं न ह्यभविष्यत्वात्वात्तृतीया सख्या भावित पुरक
त्वात्साधुः ॥ १५ ॥

सहस्रपत्रासनपत्रहंसवंशस्य पत्राणि पतत्रिणः
स्मः । अस्मादृशां चाटुरसामृतानि स्वर्लोकलो
केतरदुर्लभानि ॥ १६ ॥

मयि चृते पितवमकिंचित्फलमित्यह ॥ वदस्तेति ॥ हे भैमिवस सहस्रप
त्रं दमस्तस्य समं स्य प्रपन्नस्तस्य पत्राणि बाह्यानि हंसास्तोपां वंशस्य कुलस्य
पत्राणि पक्षभूताः सदायभूताः पतत्रिणः स्मः भवासः ततः किमत आह अस्मे
ति अस्मादृशां चाटुनि प्रियवचनानि ते बुयोरसः शृंगारादिकल्लक्षणाभि
सृष्टानि स्वर्लोके यो लोकाः जनास्तो ज्येष्ठतरेऽन्ये पृथिवीपाताललोकाः सिन
स्ते दुर्लभानि दुष्प्राप्याणि भुवि जमानां दुष्प्राप्याणि मानवीत्यनर्घं किं किञ्चि
सीति भावः पत्रं स्याद्वाहने पर्येषणं चरपक्षिणामिति विश्वः अस्मदो ह्ययो
तिष्ठानि प्रायं वयं बुधचनं न लतङ्गागस्थं हंसानि प्रायं वा अस्मादृशां आसर्ष
ना स ह्यस्यात्वं दुर्लभानि सुदुर्ज्यानि न भुवभावः ॥ १६ ॥

स्वर्गापगाहेम मृणालिनीनां नालामृणालाग्रभुजो

मज्झमः । अन्तानुरूपानुरूपपञ्चद्विं कार्यनिदा
नाद्विगुणानधीते ॥ १७ ॥

ननु भवेतां हंसस्फारसुवर्णघरीररथं कथमिति त्वत्प्राह ॥ स्वर्गेति ॥ ऐशैमि
थयं शक्रानुरूपां मन्त्रादी यो ग्यातनुरूपाश्च द्विंशति सङ्गिभजानः प्रामुखः
किञ्चूलाः स्वर्गोपगा स्वर्गे नदीतस्याश्वेन मृगालिनीनां सुवर्णं जमहासीनां या
नालाः मृगालानि च तेषां मया शिञ्जेण कनकानामिक्षोभलानि विखापयन्नाह
नालासंवंधीनि मृगालानि वा भुञ्जत इति भुजेः क्षिप्रं हि प्रविष्टौ कार्यं घटादि
निदानादादिकारणाः मृत्विहादेः सनवायिकारणान् कार्योद्दीनञ्च भीतेल
भते कारणगुणाः कार्यगुणानारभंत इति त्रैव्याप्तिकाः अकृतसुवर्णमृगालान्
जयाः सुवर्णं नयत्व सत्साक्षमिति भावः नालाशब्दस्त्रिलिंगः नक्षत्रेभे नालाव
यनिति भिन्नपदं रूपञ्च द्विंशति शब्दक इति अकृतिभावः निदानात्प्राप्त्या
तोषयोग इत्यपवादोक्तम् ॥ १७

घातुर्नियोगादिद्वनैषधीयं लीलासरःसेवितुमा
गतेषु । हैमेषुहसेष्वहमेकएव भ्रमामिभूलोकवि
लोकनोत्कः ॥ १८ ॥

ननुयदिभवान्ब्रह्मसोबाहन्तर्हिभुवम्स्थागन्तेत्राऽगन्तेपुनोहेतुस्तत्रा
 ५७ ॥ धातरिति ॥ हेभैर्निकिडास्थलं पृथक् धातर्ब्रह्मणोनियोगात्आज्ञ
 याद्वहभूलोकोनैषधीयंनशसंघंघिसीलासरः सेवितुंआलोडयितुंआगन्तेप्राप्ते
 शुहेनेषुषीर्षणेषुहं सेषुनध्ये एकोऽहमेवभूलोकोदिलोकमेतत्करकांठितः स
 न्ब्रह्मासिद्विचरानि भूलोकंपश्यन्प्रसंगाद्ब्रागतीऽहसिन्त्यः नत्सदशा
 हं सावहृद्योनलसरसिकीडंतीत्यर्थः हे नैषुविकारेषुअनुदात्तादित्वाकप्रकृ
 तिभावःहं सेषुनिर्द्वारणेसप्तमीउत्कथन्मनाइतिनिपातात्साधुः ॥ १८ ॥

विधेः कदाचिद्भूमणीविलासे श्रमातुरेभ्यः स्वम
हत्तरेभ्यः । स्कन्धस्य विश्रान्तिमदान्तदादि श्रा
म्यामिना विश्रमविश्रवगोपि ॥ १९ ॥

धार्मिककथंकारइतियदुक्तं तत्रभूपर्यटनेनश्रांतस्यतवधारणेकः प्रयासइ
तिश्राशंकायानाह ॥ विपेरिति ॥ ह भैमिश्रहंविधेर्त्रैह्यणःकदाचित्तक

स्मिंश्चिरसमयेऽन्नमणीविलासेवाद्यलीलायां श्रमातुरेभ्यः परिश्रान्तेभ्यः स्वम
हत्तरेभ्यः मित्रपूर्वजेभ्यः हं सेज्यः स्वकथस्य विश्रान्तिं अदां ते पुतद्भारमहमया
ह्रियं किंभूतोह अभिश्रमं क्वचिद्विश्रान्तिमकृष्वेव विश्रगोऽपि सर्वलोकगम्य
पितृदादितरप्रभृतिनविश्रान्तोभवामि । निजपूर्वजप्रसादात्कृमरहितोविश्रं
न्नमासीति भावः । अन्नमणीति कृत्यस्य दुःश्रुतस्य दुःश्राम्यानि श्रमानमृणामिति
दीर्घः इमं करणेभ्यः प्रापि गमेर्होदृश्यत इति विश्रग इत्यत्र डः ॥ १९ ॥

यन्ध्याय दिव्येन तिरश्चिकश्चित् पाशादिरासादित
पीरुपः स्यात् । एकं विनामादृशितन्तरस्य स्वर्भा
गभाग्यं विरलोदयस्य ॥ २० ॥

ननु पक्षिणः सर्वश्रवणसंभवात् त्वं कथं न वदस्व आशंक्य न लप्रसंगे नोत्तरं प्र
यच्छति ॥ वंध्यायेति ॥ कश्चित् पाशादिः वागुरादिः दिव्ये दिवि भवेत्मादृशित
रसदृशेति रश्चि पक्षिणि विषये वंधनाय मादृशं वद्धं आसादित पीरुपः प्राप्तसा
मर्थ्यामस्या वद्धेति दिव्यत्वादेवाहं केनचित्पथं नुन शक्य इत्यर्थः परमबंधि
शः विरलोदयस्य विरलजन्मनः क्वचित्कस्यचिन्नरस्य पुरुषस्य तत्प्रसिद्धं गुरुं
असाधारणं स्वर्भागभाग्यं स्वर्लोके स्रक्चंदनादिभोगयोग्यं शुभं कर्म विनायो
भूनिष्ठोऽपि स्वर्गभोगं भुंक्तस्यैव मादृशावश्या इति भावः स्वंधिचः कश्चन
सर्व इत्यर्थः अथ च विगतोरेफो विरेफस्तस्य रस्थाने ललोदयो यस्मिन् तस्य
नलस्य यद्गानरशब्दस्य विशेषण रस्थाने लोदयो यस्य उभयथापि न लस्येत्यर्थः
ततश्च नलस्य स्वर्भागभाग्यं विनामादृशं च नैव कोपि शक्नोति नलस्य स्वर्भा
गभाग्ये यस्यैव मादृशावश्या इति भावः सचासीन्नरश्च तन्तर इति बाधं धाय तु न
थादिति चतुर्थी दिव्येदिगादित्वाद्यत् एकं पृथग्विनेति द्वितीया ॥ २० ॥

इष्टेन पूर्तेन नलस्य वज्रयाः स्वर्भागमत्रापि सृजं त्य
मर्त्याः । महीरुहादोहदसेकशक्तेराकालिकं कोर
कमुद्गिरन्ति ॥ २१ ॥

नलस्य स्वर्भागभाग्यमेव कुतश्च न्यत आह ॥ इष्टेनेति ॥ इष्टेन यागादिना
पूर्तेन कृपादिना उपपत्तितोऽधिकदक्षिणादिना इष्टेन वावश्या अमर्त्यां देवा
अत्रापि भूलोकेपि ननु यजन्मन्यपि नलस्य स्वर्भागं वृणोति यागवातुल्यं वनलं

तडागबाहुस्यंविनाकेनापिनकृतमितितस्यैववश्यान्तुत्वास्वर्गोत्सृजन्ति दे
 हांतरदेशात्तर्भाविस्वर्गफलकयसत्रैवेत्याशङ्क्याह अथेतनाप्रपिमहीरुहा
 वृक्षाःदोहदसेकशक्तिः घृषादिदोहदसामर्थ्याद्गर्भानोषचिविहोपसाम
 र्थ्याद्वाउदकसेकसामर्थ्याद्वाकालिकंअन्यकालभवनयोग्यंकीरकंकलिका
 मुद्गिरन्ति कालांतरेपिप्रकटयंतितथावृक्षाप्रपिहृष्टेनदोहदेनपूर्तन्खातिना
 लवालोनमलाऽधीनाःसंतोदोहदसेकसामर्थ्यादाकालिकेकीरकमुद्गिरन्ती
 त्यपिज्ञेयं अन्योपिहृष्टःवश्यःसन्स्वर्गफलतुल्यंवलुददाति ॥ अथकृतुर्कर्म
 हंपूर्तखातादिकर्तृणीत्वनरः वश्यावंगंसंहतिपत् नहीरुहाःइगुपथास्कः
 अकालेभवःआध्यात्मादित्वादठक पूर्वतनप्याख्येतिनत्वनिवेधः ॥ २१ ॥

सुवर्णशैलाद्वतीयनूर्णं स्वर्वाहिनीवारिकणाव
 कीर्णैः । तंवीजयामःस्मरकेलिकाले पक्षेनपंचा
 मरबहुसरख्यैः ॥ २२ ॥

स्वर्गोत्सृजन्ति ॥ सुवर्णैति ॥ वयंस्मरकेलिकालेसुरतकीडासनयेपक्षैः
 तंचपनसंबीजयानःतस्यसुरतखेदापनयनंकुर्नः किंकृषा सुवर्णशैलान्मे
 रोःतूर्णैर्भूदितिअवतीर्यागत्य कितैःपक्षैस्वर्वाहिनीसंदाकिनीतस्यावारिक
 णाःललाकणाक्षैरवकीर्णैर्व्याप्तिःतथागौरस्वाङ्गानरेः सहबहुसंख्यंसादृ
 श्यंयैश्चानरसदृशैरित्यर्थःअथचअनरेर्देवैः सहबहुसंख्यंयैर्देवैरपिनलस्यस्व
 र्गोत्सृजन्तिनमेनसंवाधनैःसूचितःपञ्चरत्नरेत्युठ ॥ २२ ॥

क्रियेतचेत्साधुविमक्तिचिन्ता व्यक्तिस्तदासाम
 धमाभिधेया । यास्वीजसांसाधयितुंविंलासेस्ता
 वत्क्षमानामपदंबहुस्यात् ॥ २३ ॥

तस्यानलेऽनुसर्गदृष्टातद्वर्णनंप्रक्रमते॥क्रियेतेति॥ केकेसाधवःइतिसाधूनां
 मध्येविभक्त्याविभागेनचिन्ताविचारणाद्येदादि क्रियेततदाताहिंसामललाह
 साव्यक्तिःप्रथमाज्ञायांअभिधेयावक्तव्या साधूनांमध्येनलस्यप्रथमंगययह
 तिभावःसाकायाश्चवीजसांस्वकीयतेजसांविंलासेर्विभवेर्वहुअसंख्याकंअना
 मपदंनमनंभासःसुमविद्यतेयेषांतेअज्ञानाःशत्रवःतेषांराज्ञांशत्रूणांपदंस्या

मन्तावत्साकल्यनसाधयितुं स्वाधीनं कर्तुं समासमर्थमवेत् तावदतिमहत्
 क्षमानासपृथ्वीसंज्ञकं पदं साधयितुमेकैव बहुः अनेकथास्यादितिसन्निर्गः
 पाठ इति वा एतेन पृथ्वीसंज्ञके स एव राजानान्व इति सूचितमितिव्याख्यानं
 अथ चेदयदिसाधुसंभ्यक् विभक्तीनां सुपतिङ्गादिताविचारणाक्रियते तदा
 साव्यक्तिः प्रथमा अभिधेया प्रथमेति अभिधेयं सञ्ज्ञायत्याः सा साक्षा या
 रवीजसांयकवचनद्विवचनबहुवचनसञ्ज्ञानां प्रत्ययानां विलासैः यथासंभव
 विसर्जनीयलोपानादेशशीभावादिक्रमैः प्रकारविशेषैर्वहूनामप्रातिपदिकं
 पदं सुवत्साधयितुं नित्यादयितुं तावदतिराजमासमर्थस्यात् भवतिसाव्य
 क्तिः प्रथमाभिधेया व्यत्ययेऽनयाप्रातिपादिकार्थ इति व्यक्तिः प्रथमेत्यभि
 धेया अथ यसाधुविभक्तीनां चिंताविचारोयदिक्रियते तर्ह्येकवचनदिसंज्ञ
 कानां रवीजसांयक्येया प्रथमाव्यक्तिः व्यक्तिः सुलक्षणा सैवाभिधेयेतिया
 वत् प्रयोगे योग्यत्वाय एकवचनमुत्सर्गेतः करिष्य इति न्यायेन सुविवक्तिरे
 वविधेयानवति इति भावः ॥ २३ ॥

राजासयज्वाविद्युधन्नजत्रा कृत्वाऽवराज्योपमयै
 वराज्यम् । भुंक्तेऽश्रितश्रोत्रियसात्कृतश्रीः पूर्वं
 त्वहोशेषमशेषमत्यम् ॥ २४ ॥

राजेति ॥ अश्रितश्रोत्रियसादाश्रितहृदोऽप्याप्यधीनदेयीकृताश्रीर्लब्धीर्ध
 नसः यज्ज्वाविधिनेष्टवान् सुराजानमलः अथ्वरेयज्ञेयदाज्यं घृतं देवं समूहाधीन
 देयीकृतं तस्य घृतस्य उपमयैव दृष्टान्तेनैव उपभोगेनैव राज्यं विबुधानां विदुषां
 ब्रह्मणः समूहस्तदायत्तं देयं कृत्वा संपाद्य श्लोकीकृतमापेक्षया पूर्वं अथ्वराज्यं हु
 ताऽवशेषाज्यं अग्न्यं राज्यं अशेषं सकलमपि भुंक्ते इत्यहो आश्चर्यं यत्पूर्वं भुज्य
 तेतदशेषं भवतियत्पश्चात्तत्क्षेपमितिशोकप्रसिद्धिः अत्र लुपि परीतमिहो
 आश्चर्यं देवसमूहाधीनदेयीकृतस्य यज्ञघृतस्य उपभोगं यथाकरोति तथानि
 हज्जनाय तीकृतस्य राज्यस्यापीति भावः यज्ञदक्षिणास्तु श्रोत्रियेभ्य इत्यहताः
 राज्यभोगस्तु विहज्जनैः सहेति विद्युधन्नजत्रेत्यनेन श्रोत्रियसादित्यस्य नपी
 नरुक्तशंका जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्काराद्ब्रह्मण्यते विद्यायातिविप्रत्वं
 त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते इति मुख्यत्वाच्च पृथगुपादानं श्रोत्रियस्य अथ च सर्वज
 नोपभोग्यत्वाच्च निमार्गैश्च यज्ञाज्यं तत्साभ्येनैवोपभुंक्ते इति समस्त राज्ञो

पनीगस्याद्यर्थे हतुरिति अनेकपङ्क्तिकारी सन् द्वावधिराज्यस्य धोपभुक्तेति भा-
वः यत्र वासुयञ्जोर्ध्वनिप् राज्योपभयेति षष्ठीसमासः भुंक्ते उपभोगस्य विवि-
क्षितत्वात्त्रियं भुंक्ते इति षत् भुञ्जोऽनवन इति तद् श्रिताः स्वयमाश्रिताः पा-
लिता इति कर्मण्येव कर्मत्वयः समर्थनीयः श्रोत्रियमन्त्रं दोषीत इति श्रोत्रियश्च
व्यः साधुः कृतश्रीरितीयह्स्थानत्वाद्दीप्त्वाभावात्कवभाषः ॥ २४ ॥

दारिद्र्यदारिद्र्यविणौ च बर्षैरभोधमेघ व्रतमृथिंसा
र्थे । सन्तुष्टमिष्टानितमिष्टदेवं नाथन्तिकेनाम
नलोकनाथम् ॥ २५ ॥

दारिद्र्येति ॥ केनामलोकाः तं लोकनाथं राजानं संश्लिष्टानि हि तानि धर्मा-
दीनि नामानि यानि याचन्ते अपितु सर्वेपि यान्वाङ्मणे हेतुगर्भाणि विशेषणानि किं
भूतजहृत्वेन दारिद्र्यदारिभिः दारिद्र्यनाशकैर्द्रविणौ च वर्षे धनसूहृदर्थैः कृत्वा
अर्थिसार्थेयाचकसमुद्भूतलोचं सफलं मेघव्रतं तस्य जलदायया जलसर्वैर्बलौकं
सुखयंतितथा च नवर्षेयं तथा सन्तुष्टमं वदानैः संतोषयुक्तं सहस्रोत्साहयुक्तं
वा तथा इष्टदेवं श्लेषाधिकर्माकृता देवा येन इष्टामिषा देवाय स्येति वा इष्टो
हितश्चासौ देवो राजा च इष्टदेवता रूपं वा नामेति शिरशालने दारिद्र्यनामस-
कर्थे धनदानशीलत्वात् सर्वोपितं याचत इति भावः ॥ अथ यत्र सकृद्वेधं ब्रह्मा
यं इदं वाधमादीनि सर्वेपि याचन्ते नाथिर्यान्वार्थो द्विकर्मकः आशिष्येवात्म-
नेपदेनियमादत्र परस्मैपदम् ॥ २५ ॥

अस्मत्किल श्रोत्रसुधां विधाय रंभाचिरं भामतुलं
नलस्य । तत्रानुरक्ता तमनाप्यमेजे तन्नामगन्धा
न्तलकूवरंसा ॥ २६ ॥

मानुषाणां नलाऽनुरागोऽस्तीति किमाद्यर्थे किन्तु स्वर्गनिता नामापि नलाऽ-
नुरागोऽस्तीति बोधयितुनाह । अस्मदिति ॥ सारमणीयस्वरूपं रंभादेयंगमा-
नलस्य अतुलं लोकत्रयेप्यनुपमं भांकांतिं अस्मत्सकाशात् चिरं श्रोत्रसुधां क-
र्णामृतं विधाय कृत्वा बहुकालं सादरमाकर्ष्य तत्र नले अनुरक्ता सती तं नलं अना-
प्यकिलभ्रमाप्येव तस्य नलस्य नामो गंधास्त्रेणात्मन् अनुरागानलकूवरं कुयेरप-
त्रं मेनेप्राप नलकूवरनामापेक्षया तस्य लेशत्वं गंधात्संबन्धादिति वा व्याख्ये-

यन् अन्योपिअभीष्टवस्तुप्राप्त्यभावात्कनचिदुक्तंनतत्सदृशमन्यद्वस्तुभज
ते । गंधोगंधकआनोदेलेशेसंघर्षयोरितिविद्वःअनाप्येत्यत्राहमश्रया
दनमपसंन्यामय ॥ २६ ॥

स्वर्लोकमस्माभिरितुः प्रयातैः केलीपुतद्धानगुणा
न्तिपीय । हाहेतिगायन्यदशोचितेन नाम्नैवहा
हाहरिगायनोद्भूत ॥ २७ ॥

स्वर्लोकमिति ॥ केशोपनलसुखासिकावेलासुकीडासुवातस्यनल
 स्यगानस्यगुणान्माधुर्यादिगुणान्क्रियीयसादरभा कर्णयुतःभूत्वात्स्व
 र्लोकं प्रयातैरस्माभिः कर्तुमिः गायन्हाहाभञ्जकोदरिगायनोद्वेगायकः हाह
 तियत्प्रशोषिहाहाकष्टं इतियस्माकिंदितस्तेनैवकारणेनसद्वरिगायनोभा
 क्राहाहाय्वाजुत् ततःपरंहाहाइव्येवमाभाभूततेनैवमाभूयनिवा हाहा
 हूहूयै वनाथागंधवांछिदिषीकसामित्पन्नरः गायनस्पृष्टचेतितस्पृष्ट ॥ २७ ॥

शृण्वन्सदारस्तदुदारभावं हृष्यन्मुहुर्लोलमपुल्लिम
जायाः । पुण्येनलोलिकतनाकपालः प्रमोदवा
प्याऽऽवृत्तनेत्रमालः ॥ २८ ॥

शृण्ववकिति ॥ लोकोपालचंद्रः पुस्तोभजायाः इंद्राद्यास्तोमतस्याय्यपुण्ये
ननालोकोत्तपरप्रतिस्व किं कुर्वन्सदारः सनङ्द्राणीवहितः तस्यनमः स्योहा
रभाध्वदाभ्यत्वं शृण्वन् आकर्णयन् मुहुर्धारं हृष्यन् सरतामांशोमयन् अदन्तद्वी
मनापश्यदिति वा मुहुर्धारं रारं हृष्यदिति रोमविग्रेषणं वा तद्वनमनीकने
हेतुगर्भे शिषेयणं तथा प्रभो हृष्यायेरानंदाश्रुभिः आवृताभ्यामाने त्रपंतिर्ष
श्यसः इंद्राद्यानलग्नाकर्णोद्भूतं रोमांचंचेदं द्विद्वस्यत् अदभुसीदार्थं
अवशरभावे शास्त्रोमांशोदयः तद्दृशने शक्रस्य शृंगाररंभाधिकशंकास्यामर्त्रिअ
मतीत्वा तत्त्यागमं कुरियत्तत्तस्यौदार्यांतिगयः सूचितः अदृशने हेतुद्वयं । वा
य्यैर्नम्रमिलानस्यंतस्याः पश्यंस्त्वं च ॥ २८ ॥

सापीश्वरेशृण्वतितद्गुणौघान् प्रमह्यचेतोहरतो
 दुर्गशम्भुः । अभूदपणाङ्गुलिरुदुकर्णा कदा न कण्डू
 मनकैतवेन ॥ २१ ॥

सापीति ॥ सापि पातिब्रत्येनप्रसिद्धाऽप्यर्थापार्थत्यपिकण्डूयनकृतवेनकण्डू
यनश्राजेन अङ्गसिद्धकणाङ्गुलिभीरुदृक्कर्णाकुदानामूत् अपितु सर्वदेवजा
ताकस्मिन्सतिर्हृद्रेशंभीप्रसद्युबलात्कारेणषेतोस्तः करणंहरतोवशीकुर्वत
स्तद्गुणौघान्नलगुणसमूहाऽशृण्वतिसादरमाकर्णयति सति किंभूताअप्यर्था
अद्वेशरीरायैशंभुर्यस्याः शंभोःशरीराद्वैवायकदेशिसमासो वा शंभोरद्वेशरीर
त्वाद्यन्त्रगगन्मशक्यत्वात्तद्गुणश्रवणेनसात्त्विकभावरोमाऽवाद्युत्पत्तेः पा
तिब्रत्यभङ्गभीत्याशंजुर्ज्ञास्यतीतिभीत्याच तद्गुणवर्णनप्रस्तावेककण्डूयनव्या
जेनकर्णानिरुद्धिस्मेत्यर्थः । अपर्येत्यनेनपर्येत्यागतपस्ययाशंभुमात्स्यर्थेय
समानयातयापातिब्रत्यभङ्गभीत्याकर्णरोधःकृत इति भावः ॥ २८ ॥

छलंसृजन् धर्मविधौविधाता रुणद्धिमीनस्य मि
षेणवाणीम् । तत्कण्ठमालिङ्ग्यरसस्यतृप्ता नवे
द तां वेदजडः स वक्राम् ॥ ३० ॥

असमिति ॥ धर्मविधौ च ध्याकनैकरणे सृजन् सकः सन्विधाता ब्रह्मानीन
स्यनिषेधछलनस्यैवाणीमावृणोति सुहिर्निर्गतापुरुषास्तरन्मज्जदिति शं
क्यानीतं करोति न तु धर्मापेक्षितमिति भावः । यद्वरुणद्वितदलंवृषेति वा । वैयर्थ्य
मेवाह । स ब्रह्मातत्कण्ठमलकपठमालिङ्ग्याश्चिष्यरसस्यशृङ्गारादिरसैः तृप्तां
पूयैवकांक्षकोक्तिं रूपं तांवाणीनवेदजानाति यतो वेदजडः सदैववेदपाठ
व्याकुलीभूत इदयः निरुद्धापिकदानिर्जित्यनलकपठमालिङ्ग्य इति नाद्या
सीदिति भावः । अथ स वेदजडत्वात्तविहाय अनुरागात्कलकपठमालिङ्ग्य
शृङ्गारादिपूर्यामित्यर्थः शृङ्गारादियुक्तां वक्रां नलकपठमालिङ्ग्या नान्यदित्य
र्थः । अन्योऽपि कान्दसो विरक्ताननुरक्तां वा स्वस्त्रियं न जानाति । पूरुगुणो
ति सुहितार्थयोगे षष्ठी समासनिषेधादेव रसस्येतितृप्त्यर्थं करुणेश्वरी ॥ ३० ॥

श्रियस्तदालिङ्ग्यनभूर्नभूता व्रतक्षितिः कापि धाति
व्रतायाः । समस्तभूतात्मतया न भूतं तद्वतुरी
प्याकलुषाऽणुनापि ॥ ३१ ॥

श्रिय इति ॥ पतिव्रतायाः श्रियः शोभायात्रकुलेनराज्यलक्ष्मीकुलेन व्रतदालि
ङ्गनं नालिङ्ग्यं तस्माद्ववतीति भूः कापि व्रतक्षितिः पातिब्रत्याक्षितिर्नभूता

नजाता तस्यालक्ष्म्यामर्तुविघ्नोर्नशालिङ्गनेनलक्ष्मीविषयेर्द्विषाऽवदि
 ध्रुत्वलक्षणा तयाकलुषं कालुषं तस्यत्वशुल्लेखस्तेभापिनभूतं नजातं तस्य
 पातिव्रत्यक्षत्यभावेतद्भर्तुरीष्याकालुष्याभावेचहेतुमाह । सनस्तनुतात्मत
 याविघ्नोः सकलज्ञतरवरूपत्वेनसमस्तानामात्माविष्णुस्तस्यभावस्तत्तातृया
 नलोप्रिविध्नुरेवेतिनतदालिङ्गनेपातिव्रत्यचितिः । विघ्नोरीष्यार्थमाभूदि
 त्यर्थः । सदाकान्तिसं पत्तियुक्तमितिभावः । कलुषशब्दोऽत्रवर्मनाशपरः ।
 असूयामित्तपापलेशेनापिनभूतमितिवा । पत्यर्थमसृग्दस्ययाजकादि
 त्वात्पत्नीसमासः ॥ ३१ ॥

धिकृतंविधेःपाणिमजातलज्जं निर्माति यःपर्व
 णिपूर्णमिन्दुम् । मन्ये सविज्ञः स्मृततन्मुखश्रीः
 कृताहुर्मौजभद्ररमूदग्निंयस्तम् ॥ ३२ ॥

विगिति॥ हेभैमिरसृतातस्वनलस्यमुखश्रीर्येनएवंभूतोपियोर्विष्वक्कणः
 पाणिर्हस्तः पर्वणिपूर्णिमायांपूर्णपरिपूर्णकलंसकलकुंभंभूमिर्तालिखयति
 अतएवअजातलज्जंनिलज्जंविधेः पाणिं धिक् सङ्गैर्भेग्लाननेतत्पियः
 कस्तस्मादतिहीनंपूर्णचन्द्रनिर्मातिसमिलंजगत्साक्षिन्द्यद्यवधिविधेःपाणि
 विघ्नःकुशलः सकःयःस्मृतनलाननशोभःसङ्कृताहुर्कृतैफदेशमपितंभद्रं
 रमूग्निं शिवमस्तकेऽश्रुभक्ततत्प्राजहृत्यहंतन्येप्रारब्धमपितदुल्लभरपाम्यस्य
 स्मरणात्तत्प्राजति सविपश्चिदेवेतिभावः । पूर्णंलमेकफलंयचन्द्रंयद्यथैक
 एवब्रह्मणःपाणिर्निर्माति तथापिकार्यमेहाम्भूर्त्वंविघ्नत्वंकाकरोदादुपच
 यतेचन्द्रमुखादप्यतिरमणीयंतदानमभिलिभाषः ॥ ३२ ॥

निलीयते ह्रीविधुरः स्वजैत्रं श्रुत्वा द्विधुस्तस्य
 मुखंमुखाब्जः । सूरः समुद्रस्यकदापिपूरे कदाचि
 दभ्रभ्रमदभ्रगर्भे ॥ ३३ ॥

निलीयतइति ॥ हेभैमिविधुश्चन्द्रोमोऽस्माकंमुखात्स्वमुखंस्वजैत्रंस्वस्य
 जेतृश्रुत्वाह्रीविधुरोलज्जाविकलः सन्कदापिकदाचिदभावास्यायांसूरसूर्य
 कदापिअस्तसमयेसमुद्रस्यपूरेप्रवाहेकदाचित्प्रावृट्कालेऽन्नप्राकाशेन्नभ
 न्ति अन्नाग्निमेधास्तेपांगर्भमध्येनिलीयतेअन्तर्हंतोभवति अन्योऽपिस्व
 जेतारंश्रुत्वालज्जाविकलोऽलक्षितेषुस्थानेषुनिलीयते । सूरसूर्यार्यना, शो

दिवीद्वेष्टियामन्नम्, सन्नं मेघ, इत्यन्तः । जेतैवजैत्रंमहाद्यम् ॥ ३३ ॥

संज्ञाप्यन्तः स्वध्वजमृत्यवर्गान् दैत्यारिरत्यवजन्
लास्यनुत्ये । तत्सकुचन्नाभिषरोजपीताद्वातुर्वि
लज्जं रमते रमायां ॥ ३४ ॥

संज्ञाप्येति ॥ दैत्यारिर्विष्णुः स्वध्वजस्यगुरुदस्यमृत्यवर्गोऽस्मान्
अत्यवज्जितकमलंनलास्यंनलमुखंतस्यनुत्येस्तुतयेसंज्ञयाअज्ञाप्य चातुर्व
लज्जःसकाशाद्विलज्जंलज्जकारहितंयथातथारमायांलज्ज्यां रमतेकीदृति-
किंनुताद्वातुस्तयास्तत्कृतवान्नलानननुत्यासंकुचन्मुकुलीमवकानिषरोज-
नाभिकमलंतेन पीताद्वातुर्हितादपश्यदित्यर्थः ॥ अस्मत्तिकागतनयनेन
मुकुलीमवनेहेतुः ॥ सद्यःसोत्रंनुतिःस्तुतिरित्यन्तरः । पश्यतोवृद्धस्वसनं
कीदृकीडालुक्तावहा ॥ ३४ ॥

रेखाभिरास्ये गणनादिवास्य द्वात्रिंशतादन्तमयी
भिरन्तः । चतुर्दशाष्टादशचान्नविद्या द्वेषा भव
न्तीति शशंस वेधाः ॥ ३५ ॥

रेखानिरिति । वेधाश्चास्यअन्तरास्येमुल्लस्येद्वात्रिंशताद्वात्रिंशत्संख्या
भिर्दन्तरूपानीरेखाभिर्गणनात्संख्यानंकत्वाइतिशशंसंवेधकथयतिस्वेवइ
तिकिं नलमुखनथ्येद्वेषास्तन्त्राज्यांद्वाज्यामपिप्रकाराज्यांचतुर्दश अष्टाद
शचत्रिद्याःसन्तिइतिदन्तानांरेखात्वमिरूपणंमुल्लस्येनसामुद्रिकलक्षणव
त्त्वद्योतनार्थं दन्ताद्वात्रिंशद्विद्यन्तइतिभावः । चतुर्दशाष्टादशचमिलित्वा
द्वात्रिंशत् विद्यानांचतुर्दशत्वमष्टादशत्वंचमयमसंगतंलक्षम् । विंशत्याद्याः
सदैकत्वइतिद्वात्रिंशच्छब्दोबहुवचनान्तविशेषणम् । गणनास्त्वल्लोपेकर्त्त
विप्रपत्नी । द्विषांसंख्ययाविचार्येवाइतिधामत्यस्यस्यथाज्ञेत्येधाच् ॥ ३५ ॥

त्रियौनरेन्द्रस्य निरीक्ष्य तस्य स्मरामरेन्द्राव
पि नस्मरामः । वासेन तस्मिन् क्षमयोश्च स
म्यग् बुद्धौ न दध्मः खलु शेषबुद्धौ ॥ ३६ ॥

त्रियौनरेन्द्रस्य निरीक्ष्य तस्य स्मरामरेन्द्राव
पि नस्मरामः । वासेन तस्मिन् क्षमयोश्च स
म्यग् बुद्धौ न दध्मः खलु शेषबुद्धौ ॥ ३६ ॥

त्रियौनरेन्द्रस्य निरीक्ष्य तस्य स्मरामरेन्द्राव
पि नस्मरामः । वासेन तस्मिन् क्षमयोश्च स
म्यग् बुद्धौ न दध्मः खलु शेषबुद्धौ ॥ ३६ ॥

नितरेवप्रद्रेचसमृद्धिरेवनलेषद्वेअपीत्याधिकम् । तस्मिन्नेकसमोर्भूता
रत्योःसम्यग्वागेनवसत्याखलुनिष्ठयेनशेषबुद्धौअनन्तसुगतायपिबुद्धौचिते
नदक्षोमलसान्स्मरामइत्यर्थः।तयोरेकैवज्ञाधारत्वसंयच्छयोरप्याधार
त्वमतस्तयोःस्मरणानताज्यामयनधिकइतिवा।भूमिज्ञान्तयोःज्ञानेत्यमरः।क
र्मणःशेषरवेनाविवक्षयात्स्मरामरेन्द्रावित्यत्रअधीगर्थेतिपठ्यभावः ॥३६॥

**विना पतत्रं विनतातनूजैः, समीरणैरीक्षणलङ्घ
णीयैः।मनोभिरासीदनणुप्रमाणैर्नलङ्घितादिक्का
तमा तदश्चैः ॥ ३७ ॥**

विनेति ॥ तस्यमलस्याश्चैःकतमादिङ्मलङ्कितानिर्जिताआसीदपितु
सर्वापि किंभूतैःपतत्रपक्षविनापक्षरहितैर्यिनतातनूजैर्नलङ्घिरिववातयाई
क्षणलक्षणीयैर्नग्नोचरैःसमीरणैर्वायुभिस्तथाऽनणुप्रमाणैर्नहापरिमाणा
धिकरणैर्नमोभिरन्तःकरणैर्गुरुहःसपक्षोवायुरवायुयोनोऽणुपरिमाणाभि
तिप्रसिद्धिः ॥ तद्विपरीताअपितदद्यावेगेनगरुहादिरूपाजाताइतिभावः।
इवयोजनावाकर्तव्या । नवर्जितेतिक्वचित्पाठः । अतिजवात्तदद्याइतिभा
वः । कतरकतनीजातिपरिग्रहइतिनिर्देशात्स्वार्थेदतमच् ॥ ३७ ॥

**संग्रामभूमीषु भवत्यरीणामस्त्रैर्नदीमातृकतां गता
सु । तद्वाणधारापवनाशनानां राजव्रजीयैरसु
भिःसुभिक्षम् ॥ ३८ ॥**

संग्रामेति ॥ हेभेमिराष्ट्रांम्रजाःससूहास्तोयामिमेराजव्रजीयास्तैरशुनिर्न
रेन्द्रप्राणरूपैर्वायुभिः कृत्वातस्यमलस्यवाणधाराबाणपरंपरसंज्ञक्षणाः
पवनाशनाःसर्पास्तेषांसुभिक्षंभिद्यासमृद्धिर्भवति नलबाणैःसर्वेपिशुत्रयो-
हताइतिभावः । कासुसतीपुसंग्रामभूमिषुअरीणांशत्रूणामस्त्रैरिर्नदीमा
तृकतांगतासुनदीअलपरिपूर्णासुसतीपुवैरिरुधिरमदीपूर्णास्त्रित्यर्थः।देव्यै
षाशुगामित्वेनप्राणहरत्वेनवासानांपवनाशनत्वाद्वासानांपवनांभिधत्वा
तैरेषांसुभिक्षमितिभावः । नदीमातृकासुभूमिषुअवग्रहादिभिःसद्वायैसुभि
क्षंभवति॥देशेनद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसंपन्नंवीहिपालितः॥स्यान्नदीमातृकोदेवमा
तृकश्चयथाकसमित्यमरः । नदीमातृकइतिमद्यृतश्चेतिकप् । राजव्रजीयेति
वृद्धाण्डः । सुभिक्षंभिद्याणांसमृद्धिरव्ययंविभक्तीत्यव्ययीभावः ॥ ३८ ॥

यशो यदस्या ऽजिनसंयुग्मेषु कण्डूलभावं भजता
भुजंन हितोर्गुणादेवदिगापगाली कूलंकषत्वव्य
सनं तदीयम् ॥ ३९ ॥

यश इति ॥ कण्डूलभावरेखकण्डूलहितत्वं भजता प्राप्नोवता भुजेन संयुग्मेषु य
दस्य यशो ऽजनि संपादितं तत्तदीयं यशः संबन्धिदिशः स्वापगा नष्टा-
सानासी पङ्क्तिस्तस्याः कूलंतीरं तत्कषत्वं कषत्वं स्वभावस्तद्रूपं व्यसनं हेतोः
कारणस्वगुणादेवमातमिति शेषः । नतु स्वभावतो यशः कारणे भुजे विद्यमाना
नास्त्वद्वक्तृभावलक्षणात्कारणगुणादेव यशसि कूलंकषत्वं व्यसनमागतमिति
भावः । तस्य यशः सर्वदिग्गत्यापीत्यर्थः । कण्डूलेति सिन्ध्यादिन्यङ्घ्रेत्यस्य र्ये
इत्यच् कण्डूज्ञात्यादत्त इति वा । आतोऽनुपसर्गकः । कूलंकष इति सर्वकु
लेति शशिप्रजगत्त्वान्मुन् ॥ ३९ ॥

यदि त्रिलोकी गणनापरास्याप्तस्याः समाप्तिर्यदि
नायुषं स्यात् । पारेपराहं गणितं यदि स्याद्गणय
निःशेषगुणोऽपि सः स्यात् ॥ ४० ॥

इदानीं तस्य गुणवर्षने ऽयं किंचिद्व्योतयन्मन्त्रिणोक्तिमाह ॥ यदीति । त्रि
लोकी त्रिलोकीयं यदि गुणनापरागुणगणनासक्ता स्यात् तस्या त्रिलोकीया कर्तृगुण
गणनार्थं नायुषः समाप्तिर्यदि न स्याद्यदि गणितं गणितशास्त्रं पारेपराहं परा
हृत्यारं यदि स्यात् सदा सुमन्तोगणयोगगणयितुं शक्यानिःशेषाः समद्या गुणा
यस्य एवं मूलोपि स भवेन्मनु एवं ततः क्रोष्यसंख्येयगुण इति भावः । त्रिलो
कीति सप्ताहारद्विगौ द्विगोरिति क्रीप् । पारेपराहं पारेमध्येष्वप्येति सप्ता
सः । यदन्तरं भविष्यति तस्मात् । गणयेय इत्यौषादिको गणयेरेः स्यात् । कि
याति पत्तरे विवक्षितत्वाद् द्विक् ॥ ४० ॥

अवारि-तद्वारतयातिरश्चामन्तःपुरे तस्य निवि
श्यराज्ञः । गतेषु रम्येष्वधिकं विशेषमध्यापया
मः परमाणुमध्याः ॥ ४१ ॥

तस्यान्तःपुरे स्वगतं व्योतयन्माह ॥ अवारि इति । हे भैमिवयं परमाणुवन्म
ध्योपासांता अतिक्रोशोदराः कर्मभूताः स्वतः एव रम्येषु गतेषु अधिकं त्रिलोकीस

रंगमनविशेषमप्यापयामः पाठयामः किं कृत्वातिरथापल्यादीनामकारि
तद्द्वारतया अनिषिद्धद्वारत्वेन तत्स्यराष्ट्रोऽन्तपुरे निविश्य । एहः शब्दकर्म
त्वाद्गतितुद्धीति श्रस्यन्तकर्तृर्यन्तत्वे कर्म त्वम् ॥ ४१ ॥

पीयूषधारामधुराभिरन्तस्तासारसोदन्वतिमञ्ज
यामः । रम्भादिसौभाग्यरहः कथामिः काव्येन का
व्यं सृजताऽऽदुताभिः ॥ ४२ ॥

नर्मसाविष्यमपि कुमहन्त्याह ॥ पीयूषेति ॥ यथं रम्भादीनामप्यरसां
सौभाग्यं पुंसवशीकरवादिशक्तिस्तस्य रहस्यं तस्य कथामिः संभोगगोप्त्रीभिः
वृत्त्वन्तरगोप्यकथाभिश्च तासां नलस्त्रीयामस्तद्धृदयं रसोदन्वति शृङ्गारस
मुद्रे निमज्जयासो निमग्नीकुर्मः किंभूताभिः पीयूषप्राराजसुतप्रथाहृत्ता
स्याः सकाशादनवराभिरन्यूमाभिरतथाकाव्यं प्रमग्नविशेषं सृजताकुर्वताका
व्येन शुक्ले वाग्दृताभिः काव्ये प्रतिपादिताभिः । उदन्वतिः उदन्वान् दधौ चेति
साधुः । तत्र निमज्जनं युक्तम् । रहः सुरतगोप्ययो रिति चरणिः ॥ ४२ ॥

काभिनतत्राभिनवस्मराज्ञा विश्वासनिक्षेपवणिक्
क्रियेद्दम् । जिह्वेति यन्नैव कुतोपि सिर्यक्काश्चिन्ति
रश्चस्वपतेन तेन ॥ ४३ ॥

तस्य विश्वासत्वं वदन्नादेशार्हत्वमाह ॥ काभिरिति । तत्र नलान्तःपुरे का
भिः सुन्दरीभिरहंपक्षी अभिनवाऽतिगोप्यास्मराज्ञास्तथा विश्वासनिक्षेप
वणिक् स्यात्पनि को वणिक् क्रियेन्नपितु सर्वाभिरपि कृतः कथावाचकानरह
स्यं सयिनः कथ्यत इत्यर्थः । तत्र हेतुर्बलतीहेतोस्तिर्यक्पक्ष्यादिकुतोपि क
स्मादपि प्राणिनो नैव जिह्वेति लज्जते तेन कारणेन कश्चित्कोपि प्राणीतिर
क्षोपि सकाशात् न प्रपते लज्जते ऽतस्मात् निर्लज्जाः सत्यो न द्रष्टुमिति गोप्या
अपि कामगोष्ठीः कुर्वन्तीति भावः । अन्यदपि गोप्यं विश्वासयोग्यं वणिजिनि
क्षिप्यते ॥ ४३ ॥

वार्तापि सा सत्यापि मान्यमेति योगादरन्त्रे ह
दि यां निरुन्धे । विरञ्चिन्नानाननवादधौ तसमा
धिशास्त्रश्रुतिपूर्णकर्णः ॥ ४४ ॥

तासां परिहासोक्तमपि बोधायनस्यैकययानीत्याह ॥ कर्त्तुंति ॥ असत्यं न
 पिश्रलीकापिसापरिहासवार्तापरिहासकथापि अन्येनैति श्रान्यस्मै न कथया
 नीत्यर्थः । साकाशरन्ध्रे अरिभेदरहिते हृदियोगादुपायेन मयुक्तादित्यर्थः ।
 यावता निरुन्धेनितरत्वावृणोति । ध्यानादिसंयत्ताद्दोषरहिते हृदीति वा
 सहोषने वास्तः करणस्य न्यस्मै अन्यथा वार्ता कथयति हन्तः करणं तु ध्यानादि
 नानिर्दोषमतीव क्षययानीति भावः । वार्तापि अन्येनैति किं नु लान्यदलीकाप्य
 म्यहैति किं नु सत्येति द्योतनार्थं नुपि शब्दः । दुष्टमयुक्ता वार्ता जनहितायैव
 यनीयापि न वाप्यते सरन्धादेव बहिर्निर्गमः संभाव्यते इदं तु अरन्ध्रमथवा अत
 लीमुलटापिका नैवादि योयाकीरन्ध्रस्यानेदं वाप्यम्यं पुरुषमैतीत्यस्युक्तिः ।
 योगवत्त्वमेवाह । विरिण्चेन्न स्मृणो नामानमानि चत्वारिमुखा नितरकलीवादे
 पञ्चमं तेन चैतं यद्वित्रीकृतं सनापि शास्त्रयोगशास्त्रं तस्य श्रुतिः श्रवणं तेन पू
 णैकपौयस्य योगशास्त्राणि च तयश्चेति बाधे गिनो ह्ययत्र कुत्रापि नालप
 न्ति तथात्र स्मृणश्च पदेशादहनपित्वमपि बयः संधिमासाविश्वासाहं नपि वि
 श्वरूपकामगोर्हीकुपिति भावः । कन्धेस्वरितेस्त्वा कटु ॥ ४४ ॥

नलाश्रयेण त्रिदिवोपमोगं तवानवाप्यं लभते व
 ताज्या । कुमुदतीवेन्दुपरिग्रहेण ज्योत्स्नोत्सवं
 दुर्लभमभ्युजिन्या ॥ ४५ ॥

अतिशयितमनिसाधुमुत्पादयितुं कुशला मेर्द्धं नत्वज्ञाह ॥ नलोति ॥
 हेमै नितवत्त्वाश्रमवाप्यं दुष्प्रापमस्त्वत्पल्लवपक्ष्मीजनादितेयादिरूपं त्रि
 दिवोपमोगं नलाश्रयेण कृत्वा श्रव्यानायिकाश्रमार्हापि लभते अतस्ते देहाहा
 कष्टं प्राप्यते । वर्तमानसानीप्ये लट् । प्राप्नोति बहुलवत्त्वमत्वादिति वा । केव
 अभ्युजिन्या कमलिन्या दुर्लभं दुष्प्रापं ज्योत्स्नोत्सवं च त्रिदिवोपमो विकासादि
 रूपं न होत्सवमिन्दुपरिग्रहेण चन्द्राङ्गीकारेण कुमुदतीव यथा लभते अन्यस्या
 श्रमहर्त्तादेव मेखेदः स्वर्भोगसिद्धौ नलपरिग्रहस्त्वया संपाद्यत्यर्थः । नहि
 तन्निवावयमन्यं भजान इत्यर्थः ॥ तय कद्यो गे कृत्यानामतिकर्तृरिव ह्री ।
 अभ्युजिन्या खलु ययोगेष्ठी निषेधात्कर्त्तृरिव तृतीया ॥ ४५ ॥

तु कौषधानूढतयो दुरापं शर्मत्वयाऽस्मत्कृतञ्चाटु

जन्म । रसालवन्या मधुपानुविटुं सौभाग्यमप्रा
प्तवसन्तयेव ॥ ४६ ॥

प्रकृतमुपसंहरन्नाह ॥ तदिति ॥ ततस्मात्त्वयानैषधेनमलेनअनूह
तयाअपरिणीतस्त्वेनअस्माभिःकृतंयद्वाटुप्रियवचनं तस्माज्जन्मयस्यतत्
शर्मसुखंदुरापंदुराप्रापंनलाअयेगौवत्त्वयापि अस्मत्प्रियवचनमनितंसुखंप्रा
प्यनान्यथेतिभावः । कयाकिमिवअप्राप्तवसन्तया रसालवन्त्यासइकार
घाटिकयामधुपैर्जमरैरनुविटुं कृतंसौभाग्यमकरन्दास्वादभाङ्कारगुञ्जना
दिलक्षणमिवयथादुष्प्रापं पूर्वश्लोकेअभ्युजिनीदृष्टान्तेनसर्वथादुष्प्रापत्वं
सूचितमिदानीमाश्रवणीदृष्टान्तेनकालान्तरेप्राप्यतेइतिसूच्यते । खलपं
योगेनलोकेतिपक्षीनिषेधः ॥ ४६ ॥

तस्यैव वायास्यसि किं न हस्तं दृष्टं मनःकेन
विधेः प्रविश्य । अजातपाणिग्रहणा ऽसि ता
वद्रूपस्वरूपातिशयाश्रयश्च ॥ ४७ ॥

तत्रनलप्राप्तिंसंभायनायामधेयंनृकर्तव्यमित्याह ॥ तस्येति ॥ त्वंतस्यै
जनलस्यैववाहृत्किंनप्राप्त्यसिअपिहस्तेनमिसंभाव्यतेसर्वथानलंनप्राप्तो
धीतिनिश्चितुंअशक्यमइतिपूर्वत्रापरीतोषद्योतकोवाशब्दः । निश्चयाभावः
कथमतश्चाह । केनपुरुषेणविषेर्नृणांमनीऽन्तःकरणंप्रविश्यदृष्टंजातं मे
स्यानलो नप्राप्त्यतइतिअपितुनकेनापिस्वंसतिकदापितरप्राप्तिंसंभायना
पीत्याह । तावदादौ त्वंनजातंपाणिग्रहणंविवाहोदयस्याःसर्वंभूतासि
यतंसं प्रथममेवनेराशयंनृकर्तव्यमित्यर्थः । ननयोग्यताभावश्चेत्तरप्राप्तिः
कथंस्यादित्याशङ्क्याह । रूपस्यलावण्यरूपस्वरूपेणैवअलंकारमन्तरेणैव
स्वाभाविकोविषयस्तस्याश्रयःस्थानमप्यसि सहजसौन्दर्येणनलप्राप्तिरपि
तवसंभाव्यतइतिभावः ॥ ४७ ॥

निशा शशाङ्कं शिवया गिरीशं श्रियाहरिं योज
यतः प्रतीतः । विधेरपि स्वारसिकः प्रयासः प
ररूपरंयोग्यसमागमाय ॥ ४८ ॥

स्वरूपत्वात्तस्यानलप्राप्तिं दृढयति ॥ निशेति ॥ निशारात्र्याशशाङ्कं

न्द्रं शिवयामौर्धोगिरीशशिवश्रियालभ्याहरिविभ्रुं योजयतः संयोगं प्रापय
तो विधरपिप्र स्मरूपि स्वरसिक्तः श्वेच्छाकारः प्रयासः प्रयत्नः परस्परमियो
योः ययोः समागनाय मेलनाय प्रसीतः सपातः पूर्वां कृद्वाप्तेन ब्रह्मास्वरसत
स्वरपरस्परयोगयोरैव समागमकरोति न च ऽयोग्ययोरिति अतो न ललपि
त्वयैव योजयतीति भावः । स्वरसंनवरति कारसिक्तः । चरतीति ठक् इव
यत्र स्यद्वारादिव पठितत्वात्तत्र तदादिविधेरन्यनुष्ठानात् सौवरसिक्क इति य
द्यपि भवितव्यं तत्प्राप्तिं प्रागतादिव दृशनात् स्वार्थैकत्वाभावात् किंवा दिभाषका
रप्रयोगदर्शनाद्वद्विरेवतिष्ठेयमेव वनस्पतापि इत्यम् ॥ ४८ ॥

बेलातिगंस्त्रैण गुणाण्यष्टिवेणिर्नयामयोभ्याः । सिसि न
लेतरेण । संदर्भ्यते दर्भगुणेन मल्लीमाला न मृद्वीमृश
कर्कशेन ॥ ४९ ॥ दृष्ट्यातः व्यभिचरेत् ।

अस्य निराकरणेन तत्रैव स्वयोग्येत्याह । बेलेति । बेलां न योदानं तिल
स्य गच्छति यवभूतो यस्त्रैणः श्रीसंज्ञा श्रीगुणाब्धिः सौन्दर्यादिगुणसमुद्भूतस्य
वेणिः प्रवाहस्तत्कृपासमन्तवीन्द्यादिगुणभाजनस्त्वन्मलादितरेण वरेण स
हयोगयोग्यासम्बन्धयोग्यानां सिनभवसि यतो मृद्वीमल्लीमाला पुष्पमाला
मृशकर्कशेन अकिंतिनेन दर्भगुणेन कृशनिर्मितदोरकेण सन्दर्भ्यते यत्पतेन
ल्लीमालायाः कृशदोरकेण गुणमनुचितं तथा तन्नलम्यतिरिक्तेन योग्यवृत्ति
भावः । वेणिर्नदीप्रवाहकषाब्जयेति हीरमानी । स्त्रीसबन्धिन स्त्रीयाः स्त्री
पुंसां न्यामिति नृगं । वेणिर्नदीति पाठे तु वणिर्नदीति नृगप्यस्तन्मन्त्रन्यन्तत्वाद्
स्त्री । सुद्धी कोशोगुणेति स्त्री ॥ ४९ ॥

अधि ववू सृष्टिमपृच्छमेव तद्वानयुग्यो नलकलि
याम्याम् । त्वन्तामवर्णा इव कर्णपीता मयास्य
संक्रीडति चक्रिचक्रे ॥ ५० ॥

तन्म्यानलप्राप्तौ प्रकारात्तरेण हेतुमाह ॥ विधिमिति ॥ अहंतं विधि
यानं विमानं तस्य चर्या भारवाहकः सज्जकलेन लकीडाया योग्यामुचितां व
धूसृष्टिं नलीडाया न्याका न्यानिर्मितेति स्त्री दृष्टिविधिप्रस्तावमपृच्छने
वरुवानेव । तेन किमु चरितमिदं तत्राह । नलकलियोग्या भेदी विरचिते

तितवनाद्योवर्णाकर्णान्यापीताश्चततरत्वेननमयाश्रुतासम्यगेव । किमि
तिनश्रुताइत्यतआह । कस्मिन्सति । अस्य ब्रह्मणश्चकिणोरथस्यचक्रसंकी
डतिकूजतिसतिरथाङ्गकूजनेनसम्यग्भाकर्णोतिभावः । यदिमिष्येनावक्ष्यत्
तदास्वतएवकार्येसिद्धेस्तदर्थस्वस्मिन्सादराभविष्यद्वितीवशब्दप्रयोगः । च
किचक्रेहंससमूहइतिक्वचित् । युग्येतद्वहतीतियत् । संकीडतिसमोऽकूज
नेइतिप्रतिषेधाच्छता ॥ ५० ॥

अन्येन पत्या त्वयि योजितायां विद्वत्त्वकीर्त्या
गतजन्मनोवा । जनापवादान्धमुत्तरीतुं विधा
विधातुः कतमातरीः स्यात् ॥ ५१ ॥

ब्रह्मणः स्ववचना न्यायाकरणेवाथकमाह ॥ अन्येनेति ॥ त्र्याऽथवानि
ष्येनावात्वयिअन्येनलातिरिक्तेनपत्याभर्त्रायोजितायांसत्यांविद्वत्त्वकी
र्त्यासर्वब्रह्मयुशब्देवगतसतिकार्तृजन्मयस्येनवाएवंविधस्यविधातुर्जना
पवाद्येवार्थेवस्तंसर्वज्ञेनब्रह्मणाइदमनुचितंकथनकारीतिलोकापवादस
मुद्गमुत्तरीतुंकतमाविधाप्रकारः त्वरीर्नीकास्याद् अपितुनकापीत्यर्थः । सकले
नापिजन्मनायदसर्वज्ञत्वंब्रह्मणार्जितंतदेकस्यास्तावान्यथाकरणेतदैवगमि
ष्यतीतिभियाप्रलनेनैवयोजनीयेतिभावः । समुद्गं त्वरीतुंकाचिक्रीर्भवति जना
पवाद्यार्थेवंतरीतुंनकापीतिभावः । स्त्रियांनोस्तरश्चिस्तरिरित्यमरः । उत
रीतुंवृत्तोवेतिदीर्घः । तरत्त्वनयातरीरधितुस्तुतन्निर्गम्यर्हः ॥ ५१ ॥

आस्तां तदप्रस्तुतचिन्तयाऽलं मयासितन्विश्र
मितातिवेलम् । सोहंतद्दीगः परिमार्ष्टुं कामस्तवे
प्सितं किंविदधेऽभिधेहि ॥ ५२ ॥

अभिप्रायंज्ञातुमुपसंहरन्नाह ॥ आस्तामिति । हेमैमित्तुल्यवर्णंनंतघत
द्योग्यत्वप्रतिपादनंवाऽऽस्तांतिष्ठतुनकर्तव्यमित्यर्थः । यतोऽप्रस्तुतस्यचि
न्तयाकथयाऽलंनिष्प्रयोजनत्वात् । हेतुन्विमयात्त्वमसिदूरामयनादति
वेलंमृशंश्रमितासि सोहंतद्दीगोऽपराधंपरिमार्ष्टुं कामोपनेतुकामः संस्तवकि
मोप्सितं कंसनोरयंविदधेऽकरोमिअभिधेहिब्रूहिअप्रस्तुतचिन्तयेतिवारणा
र्थयोगेत्तृतीया ॥ ५२ ॥

इतीरयित्वा विररामपत्नी स राजपुत्रीहृदयं बु
भुत्सुः । हृदेगंभीरे हृदिचावगाढे शंसन्ति कार्या
वतरंहिसुन्तः ॥ ५३ ॥

इतीति ॥ राजपुत्र्याभैम्याहृदयंनलेनुरागोविद्यतेनवेतिमनोबुभुत्सुर्जि
ज्ञासुःसपत्नीहंसइतिपूर्वात्कमीरयित्वोक्ताविररामतूष्णीमभूत् । ननुनलामु
रागस्त्वयिविद्यतेत्वमपिनलेनुरक्तामवेति प्रकटंकिमितिनीकवानित्यत
आह । हियस्माद्गंभीरेगास्मीर्ययुक्तेद्देजलाशयेगूढाभिप्रायेहृदिचावगा
ढेआलोडितेज्ञातेवसतिसन्तःपरिहताःकार्यावतरंकरणीयंतरणपथंकार्यस्य
प्रस्ताब्धंशंसन्तिकृष्यन्तिगन्मीरंरुदननालोड्यनोत्तरीतल्लसित्युत्तरणमा
नैयथानकोपिकथयतितथाआशयमविज्ञायमुपलब्धये कार्यविशेषप्रस्ताब्धं
नकरोति अतस्तदभिप्रायंज्ञात्वातस्यांनलानुरागप्रकाशनंकर्तव्यमिति
लानुरागमप्रकाशयैवतूष्णींविभूवेत्यर्थः । राजपुत्रीतिहृदयस्यगूढाशयत्व
म् । विररामेतिव्याहृत्परिज्योरमइतिपरस्मैपदम् । हृदयंनलोकेतिषष्ठी
निवेधः ॥ ५३ ॥

किंचित्तिरश्चीनविलोलमौलिर्विचिन्त्य वाचं मन
सा मुहूर्तम् । पतत्रिणं सा पृथिवीन्द्रपुत्री जगा
दवक्त्रेण तृणीकृतेन्दुः ॥ ५४ ॥

किंचिदिति ॥ सापृथिवीन्द्रपुत्रीभैमीमुहूर्तकल्पनाभ्रंमसाऽन्तःकरणे
नवाभ्यंवनंविचिन्त्यविचार्यतंपतत्रिणंहंसंजगाद् किंभूतावचनविचारणे
क्रियमाणेकिंचिदीषत्तिरश्चीनोवक्त्रीविलोलशृङ्खलोनौलिर्नैसाकंयस्याःसा
तथासहजसौन्दर्येणामिलाषसिंघाशयाअतिप्रसन्नत्वेनवक्त्रेण मुखेनतृ
णीकृतोन्मत्कृतहृदुद्यद्गोयया । तिरश्चीनंविभाषाब्धेरदिक्खियासिति
स्वार्थः । पुत्रीतिशार्ङ्गरेवादिपाठाण्डीन् ॥ ५४ ॥

धिक् चापलेवतिसमवत्सलत्वं यश्चरेणादुत्तरली
भवन्त्या । समीरसङ्गादिव नीरमङ्गया मया तट
स्थत्वमुपद्रुतोऽसि ॥ ५५ ॥

आत्मनोनुचितकारित्वमाह ॥ चिन्ति ॥ हेहंसचापलत्वविषये यद्

सिम्बवत्सलत्वं वत्सल्यदालम्भाभावोपसिन्नादालम्भतेन वत्सलत्वं सखे ह
 त्वं बालत्वेन चापलस्ययेत्यपीति न लब्ध्वापलाङ्गीकरणमिति यावत् तद्वि
 ष्णुनिष्ठमनुचितं यतो यस्य चापलस्य प्रेरणान्नियोगाद्यदधीनतया उत्तरलीभ
 वन्त्याऽतिशयेन च लोभवन्त्यामयापलाङ्गित्वात् तदस्य उदासीनस्त्वमु
 पद्रुतः पीडितोऽसि कयेव समीरसङ्गाद्वायुसबन्धाच्च लोभवन्त्यामीरमङ्ग्ये
 वतरङ्गमङ्ग्ये वतरङ्गरूपया उदकरजनया तदस्था कूलस्यायथोपद्रुयते नि
 रपराधापलाङ्गित्वात्स्यापीडितोऽतोऽहमनुचितकारिण्येवेति भावः । वत्स
 लज्ञानपश्चादित्वादिमन्त्रिषु तस्मादेव वत्सल्यनित्यभिलाषवत्सिद्धि
 तया वत्सल्य इति लोहवानुच्यते ॥ ५५ ॥

आदर्शनां स्वच्छन्त्या प्रयासि सतां सना वत्सलु
 दर्शनीयः । आगः पुरस्कृतेति सागसम्मां यस्या
 त्मनादं प्रतिबिम्बितं ॥ ५६ ॥

आत्मनिष्ठापूर्वकं हस्तुतिमाह ॥ आदर्शेति ॥ हे हंसदर्शनीयोऽतिरम
 यी यस्त्वं खलु निश्चयेन सत्प्रेषे वास्वच्छतयानि कृपदतया कृत्वा सतां साधूनां
 तावत्प्रथममादर्शतां दृष्टास्ततां प्रयासि प्राप्नोषि किमादर्शवदयं निष्कपद इति
 अश्रेयस्त्वेव प्रयत्नदृष्टात्तयोऽसौ न्यर्थः । अत्र च निर्मलतया दर्पणात्तुल्योपि द
 र्पेणोपसत्तामवलोकनीयः श्रीकनैः प्रातरवलोक्यते च । निष्कपदतामादर्श
 त्वञ्च समर्थयते । पश्चात्तन्वात्सागसंसापराधांसां पुरस्कृतेति नयासित
 न्नि प्रतिनेत्यादिव च नान्मां प्रतिप्रियभाषिण्यस्य तवात्मनि स्वरूपे हृदमाग
 स्तदस्य गीहनलक्षणो ममापरः । प्रतिबिम्बितः सोऽहं दागहन्त्यादिव च ना
 त्त्वमासदपराधः स्वीयत्वेनैव स्वीकृत इति सतां स्वभावोदसन्त्यामराधंस्त्वा
 त्मन्यारोपयति खलु किमर्थमादर्शतां प्रयासि किन्तु ततोऽप्यधिकः । आदर्श
 पुरःस्थापि त्रैयणस्थितं त्रानु प्रतिफलति त्वयितुकापराधे वस्तुनिष्ठः स्थिते
 विजयराधलक्षणाय । प्रतिबिम्बितो ननु सगवराधां वसोऽयादर्शोदधिकत्वा
 दाग्र्यरूपोमीति ॥ ५६ ॥

अनायमप्याचारित कुमायां भवान् मम क्षाम्यन्
 सौम्यतावन् । हं मापि देवांशतयाऽसि चन्द्रः श्री
 वत्सलक्ष्मेव हि मत्स्यमूर्तः ॥ ५७ ॥

स्वापराधमिश्रिततत्त्वमांप्राप्यते ॥ अनार्यमिति ॥ सौम्यसुन्दर भवान्
कुमार्यावालाजाममाऽनार्यमनुवितमपिआचरितमाचरणं वात् पूषमं
हाम्यतुसहतानीक्षितमत्रोत्तरं तुपश्चाद्वक्तव्यमज्ञस्यापराधं क्षतव्येतिह
ययमेतिकुमारीपदंशुपुत्र्याःपक्षिणिमयिप्राथममनुवितमित्यतआह ।
हंसोपित्वन्देवांशतयावःशोसिपूज्योसि देवांशत्वंब्रह्मचाहृतत्वाप्यथानुप
पत्या, ततःप्राप्यं सइतिभावः । कइवश्रीवत्सोल्लसन्निहंयन्मत्स्यमूर्तिमं
दन्त्यवदुपइवविष्णुः श्रीवत्सचिह्नाद्देवांशोमत्स्योपिपूज्यतेतथात्वम् । सौ
म्यंनुसुन्दरइत्यनरः । देवताधिकारेसोमादुद्युयोविधाः । तसौस्यतिचिःत्य
म् । सोमम्यचन्द्रस्येयंसौमीसुचालानर्हति दण्डादिन्वाद्यप्रत्ययेसौम्यदेव
तुत्पेत्त्यर्थइतिसमर्थनीयम् ॥ ५३ ॥

मत्प्रीतिमाश्रित्संस्क्रां त्वरीश्वरामुदं मदहणोरपि
यातिशेताम् । निजामृतैर्लौचनसुचनान्ना पृथ
क्किमिन्दुःसृजतिप्रजानाम् ॥ ५४ ॥ इत्यन्त

दर्शनस्तुतिद्वारेणतवेष्टितं कंचिदप्यइत्यन्तोत्तरमाह ॥ नदिति ॥
यामुदं हर्षमदहणीर्भवेत्योरन्वदीक्षामुदं अदवलोकनजातमपहर्षमिति
शेतान्तिकान्तु तस्मादपिहृषादधिकामभवत् त्वमत्प्रीतिं मनमुदं काना
थित्वसिन्ध्रा वातकर्तुमिच्छसि साकाशिनान्तिप्रवेततोप्यधिकेतिभावः ।
एतदेवदृग्गन्नेनद्रवयति । आह्वयार्थः । यथा इन्दुर्मिजामृतैः स्वीयपीपू
षे प्रजानां लोचनसंज्ञाकोत्रसेकात्पृथगप्यधिकं किमिवसृजति अपितुने
असंतोषादप्यकस्मिन् तया अहर्षनादधिकं किमपि नदीप्सितं नेतिभा
वः । अयमनिर्वायः । इन्द्रस्यलोकानंनेत्राहुतादकत्वमेव नक्षत्राभरत्वादि
करणसामर्थ्यं तस्यान्वाद्दृशानामपिदर्शनमनेत्राहुतादकत्वमेव नक्षत्राधिका
भिलाषकरशामर्थ्यं नितिलस्याभिमानोऽदनेननूलमामिप्ययवसायीमन
संतोषइतिबुद्धितं तस्माद्यथा ममनल वातिस्तथायतस्वेत्यर्थः । सेवमात्पृथ
क्विनेतिपञ्चमी ॥ ५८ ॥

मनस्तु यं नोज्झति जातु यानु मनोरथः कण्ठ
मथंकथं सः । कानाममशालाद्वजराजपाणिग्रहा
भिलाषंकथयेदलज्जा ॥ ५९ ॥ इत्यन्तः

ननु तव कोमनोरथस्तं वदेत्यत आह ॥ मनस्त्विति ॥ हे हंससमनोरथः कथं
 पथं कथं मार्गं वचनं गोचरं कथं केन प्रकारेण यातुं क्षपितुं केनापि सकृत् पुनर्य
 मभिलाषं मनोन्तः करुणं जातु कदाचिदपिनोऽकृतिनत्सकृत्तिश्रान्तः करुणस्या
 धीदेशस्थानि स्वात्कथं चोर्ध्वदेशत्वादित्यर्थः । अथ रथोपि गर्तपातादि
 नात्तद्व्यपत्त्यः न नावतरति सर्वत्रापि मनसो गतिसाधनत्वाद्भिलाषोपि न
 मनसोरथः । अथ च यो वक्तुमपि न शक्यते सकृत् कथं शक्यत इति दुःसाध्यत्वं तं
 देवाह नाम संभावनायामलज्जानिर्लज्जासाध्यमसाध्यमित्यज्ञानासतीका
 बालाद्विजराजस्य चन्द्रस्य पाणिनाग्रहामभिलाषं ग्रहणामभिलाषं कथयेदपि तु
 हस्तेन चन्द्रं गृहीतुं मनसा ज्ञेय इति कापि न कथयति हस्तेन चन्द्रं प्रोक्षितं यथाऽशु
 क्पातशान्त्यनोरथमामिरिति भावः । द्विजेति संवृद्धिः । राज्ञश्चन्द्रस्येति
 वा अथ च स्वाभिलाषं कथयति जानां राजा सद्यः पलस्तद्विवाहेच्छाकाकथ
 येदपि तु न कापि न लविवाहेच्छान्नेति कथं कथयेयमिति भावः । अथ च स
 ज्ञेयत्वाद्भक्तं शक्यत इत्याह हे द्विजराज काळीपाणिय हे विवाहेऽभिलाष
 निष्कानिर्लज्जासती प्रकटयेदपि स्वेवं प्रोक्षेत् कथयति न बालेत्यर्थः ॥ ५८ ॥

वाचतदीयां परिपाय मृद्वीं मृद्वीकया तुल्यरसां
 स हंसः । तस्याज तोषं परपुष्टघृष्टे घृणां च वी
 णाक्लृणिते वितेने ॥ ६० ॥

वाचमिति ॥ सहंसो मृद्वीकया द्राक्षया तुल्योरसो न धुररसो यस्यास्तां मृद्वीं
 कोमलां तदीयां भैमी संवन्धिर्नो वाचं परिपीयाऽऽकर्ष्य परपुष्टानां कोकिला
 नां घृष्टे क्लृणिते तोषं हर्षेत त्याज तथा वीणाक्लृणिते वीणामिना देपि घृणां जुगु
 प्सां वितेने चकार पिकक्लृणितवीणाक्लृणितान्यामपित द्वाणी कोमलां सरला
 येति भावः । मृद्वी कागीस्तनी द्राक्षेत्यमरः । मृद्वीका यो तो गुणवचनादिति वीण
 तादसंज्ञायां कनिकेण इत्यस्य संज्ञापूर्वकविधित्वाद्ब्रह्मत्वभावाः । घृष्ट इत्यत्र
 ज्ञानार्थत्वाद्घृष्टविरविशब्दन इति निघाया इति निषेधः । घोषिनिटं केचि
 त्पठन्ति ॥ ६० ॥

मन्दाक्षमन्दः क्षरमुद्रमुक्ता तस्यां समाकुञ्चितश्च
 चिहंसः । तच्छंसिते किञ्चन संशया लुर्गिरामुखा
 म्भोजमयं युयोज ॥ ६१ ॥

मन्दाक्षमिति ॥ अयं हं सस्तु च्छंसितेतस्यावचनेऽप्रकटस्वल्पो कृत्वा देव
किं वनसंशयालुः संहिहानः सन् मुखास्मो जं प्रशस्तं मुखं हि रावाचायुजो वद
ति स्मेत्यर्थः । कस्यां सत्यां मुद्राच्च कलञ्जयामन्दास्वल्पा अक्षरमुद्रावर्णवि
न्यासीयस्यां क्रियायां तद्यथा तत्कासनाकुञ्चितावाग्ययातुमीभूतायां सत्यां
मुखास्मो जं प्रशंसावचनेऽति सनासः ॥ ६१ ॥

करेण वाञ्छेव विधुं विधुं यमित्यमात्थाऽऽदरि
णीतमर्थम् । पातुं श्रुतिभ्यामपि नाधिकुर्वे वणं
श्रुते वर्णद्वयान्तिमः किम् ॥ ६२ ॥

करेणेति ॥ हेनैमिकरेण विधुं चन्द्रविधुर्त्तं गृहीतुं वाञ्छेव स्पृहेवनतुतात्कि
कीवपहा इत्यनेनैव गोप्यांकारेण आदरिणी आदरयुक्ता अदरिणी निर्भया
अकम्पावायनर्थे प्रयोजनमात्यज्ये अहंतनर्थे श्रुतिभ्यां कर्णाभ्यां पातुं साह
रं श्रोतुं नपि किं नाधिकुर्वे नाधिकारी मवानि कर्तुं यद्यपि न सनर्थं तथापि श्रोतुं
शक्त एवेत्यपिशब्दार्थः । कर्तुं सप्यधिकरी वा किंपुनः श्रोतुं नित्यपिशब्दार्थो
वा अन्तःकरणेन ज्ञात एव श्रोतुं नपि नाधिकुर्वेऽपि तु अधिकुर्वेत्येति वा कः कि
निव अन्तिनो वणः श्रुतः श्रुतेर्वेदस्य वर्णमक्षरनिव वेदाक्षरश्रवणे श्रुतस्य अधिक
रो नास्ति तथान्ननेति नावः । आत्येति भूते पिबते मानसानीय इति वर्तमान
वत्प्रत्ययः । अन्तिम इति अन्ताच्चेति वक्तव्यादि सन् ॥ ६२ ॥

अवाप्यते वा किमिदं वदत्या चित्तैकपदामपि
विदत्तेयुः । यद्वा न्धूकारः किल चेत्तु सोपि जिह्मे
तरैर्ब्रह्मतदप्यवाप्यम् ॥ ६३ ॥

अवाप्यत इति ॥ हस्तो न चन्द्रधारणदुष्प्राप्य यदुक्तं तत्किंचिदित्याह ।
यच्चित्तैकपदामपि करणलक्षणो कसगम्येऽति सूक्ष्ममार्गोऽपि विद्यते सभवत्या
अवाप्यते प्राप्यते नानिश्चये चन्द्रधारणदृष्टाः तेन यत्तत् अर्थस्य दुष्प्राप्यव
नियत किमियदौ रवकिमर्थेन अन्नकार्यमित्यर्थः । अथैव परां चतस्रो वरो विष
यः सुखेन ज्ञायते इत्यदोपनंतस्य किमर्थं बुभुषा ज्ञात इत्यर्थः । एकमार्गस्थितं व
स्तु सर्वैरपि ज्ञायते एतद्व्याप्तेन दृढयति । किलेति । श्रुतौ यत्र ब्रह्मणि चेत्
सोपि अन्धकारः यतो वचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति श्रुतेर्यन्मनो गोच

रोमभवतितदपिस्वपूकाशत्रुज्जिह्वोत्तरैरनलसुरवाप्यप्राप्यतइत्यर्थः । किं
पुनर्ननोगोचरस्ततश्चसु तददर्शनामयातबानिप्राप्योज्ञातएवत्वयाकिमिति
गोप्यतइतिभावः । वल्लभ्येकपदीतिच, जिह्वस्तुकुटिलोलस, इतिषानर ।
एकपदीसव्यासुपूर्वस्येत्यस्तलोपेपादन्यतरस्थानितिहोपिपदादेशः । अ
वाप्यंशकिलिङ्घेतिकृत्यः ॥ ६३ ॥

इंशाणिमैश्वर्यविवर्तमध्ये लोकेशलोकेशयलोकम
ध्ये । तिर्यञ्चमप्यञ्चमृषानभिज्ञरसज्ञोपज्ञस
मज्ञमज्ञम् ॥ ६४ ॥

मदुक्तमजानन्मैवाभिमानेन ज्ञातमितिबदसीत्याशङ्क्यामाह । ईंशेति ।
इंशस्येश्वरस्याष्टविधैश्वर्यमध्ये ऽष्टिमलक्षणयदैश्वर्यतस्यविवर्तस्तात्त्रिकोव्य
थाभावन्तत्त्वतोपिमेवैश्वर्यमेवजातोन्ध्योयन्तास्तसम्बुद्धिर्हृकृशोदरित्वलो
कोशोत्रस्तात् लोकेशयलोकवर्तिनो लोकात्मनास्तेषामध्ये ऽज्ञमूर्खेतिर्य
ञ्चमपिमानेवंभूतम् ज्ञानीहिपूजयथा किंभूतंमानृषा ऽसत्यंतस्थानभिज्ञा
अज्ञातारः सत्यवादिनीरमज्ञाः सहृदयास्तेषामुभयेषांभावस्तासत्यवादि
तासहृदयताषट्त्रिव्येत्पञ्चाऽऽज्ञानं यस्य एवंविधश्चासीत्सहृदयसमश
ब्दस्यसर्वपर्यायत्वात्सर्वज्ञत्वेवविधस्वरूपं मानज्ञमलीकभाषिणमहृदयं
मूर्खंचयथातवे क्वातथाजानीहीत्यर्थः । सत्यवादिनांसहृदयानांसर्वज्ञाना
ञ्चनध्ये प्रथमगणनीयोहंमिथ्याभाव्यहृदयोमूर्खश्चकथंस्थितिभावः । मृषा
नभिज्ञासत्यवादिनीरसज्ञाजिह्वायेयान्तेषांभावः सत्यवादिताः उपज्ञायतइ
त्युपज्ञासाक्षाद्ज्ञानंमृषानेभिज्ञरसज्ञातायाउपज्ञामृषानभिज्ञरसज्ञतोपयज्ञं
तेनसमज्ञाकीर्तित्यन् एवंसत्यवादिताप्रथमसंस्मादुत्पत्तेति जिज्ञासायान्त
स्थाः प्रथमोत्पत्तिकारणत्वेन अहमेवम्यातइत्येवंरूपोपज्ञमानाजानीहीति
वा । लोकेशयेतिअधिकरणेऽप्येतेरित्यविशयवासवासिद्धिति अलङ्क । रमज्ञ
तोपज्ञमित्यत्रपतंज्ञातद्योपसर्गइत्यङ्गितपञ्चोपक्रममिथ्यादिनानपुंसकत्व
म् । समैः सर्वज्ञायतइतिसमज्ञाकीर्तिः । यज्ञर्षैकविधानमितिः ॥ ६४ ॥

मध्ये श्रुतीनांप्रतिवेशिनीनां सरस्वतीवामवती
मुखे नः । द्वियेत्र ताभ्यश्चतुर्थीयमद्वापयान्तस
त्संगगुणेन नहुः ॥ ६५ ॥

सत्यवादित्वमेव प्रकटयति ॥ न प्यहति ॥ हे भैमिनोऽस्माकं मुखे वर्तमाना स
रस्वतीवाणी प्रतिवेशिनीनां निकटगृहवर्तिनीषां कृतीनां वेदानां न च्येवास
वती स्थितिसती यस्मात् सा सा ज्ञः श्रुतिन्यो ह्येव लज्जयेद्वाहामिथ्येन अ
पथात् अपथ्यकुमार्गे प्राप्य स्यत्सोपपञ्चनी न च लतिनभ्यमिचरति यत्
सत्ता स ह सङ्गः स स्थलः स एव गुणस्तेन बद्धा संवद्धा सत्संगेन बद्धा काचिद्यथा
नभ्यमिचरति वेदसाहचर्यानां द्वायपि सत्यैवेत्यर्थः सत्येत्वं द्वां जसा ह्यं अ
पथान् कुमार्गात् प्रतिन च लतिन गच्छति किं तु स्त्रीचीनमार्गात् प्रत्येव गच्छ
तीति वा सिद्धमश्रियं लोकाश्रयत्वा किं कुर्येत्यपथं न पुंसकमित्येतन्नाश्रीय
ते अपथा अद्वापथादित्येकमेव पदम् अद्वापथात् सत्यमार्गाज्जलतीति वा
अपथसु न शोभनः संगः सत्यैवेत्येतेन गुणेन दृढयारसनया बद्धा काचिद्यथा
न च लति तथैव नपि सद्वाण्याः श्रुतयः प्रतिवेशिनो भवन्ति अतएव तत्सदृश
मेव व्यवहरति नान्यथा ॥ ६५ ॥ हिमेव रन्मुह्येति ।

पर्यङ्कतापन्नसरस्वदङ्गी लङ्कापुरीमप्यभिलाषि चि
त्तम् । कुत्रापि चेद्वस्तुनि ते प्रयाति तदप्यवेहि
स्वशये शयालुम् ॥ ६६ ॥

त्वनभिलाषकथयेति प्ररोचनार्थे स्वसामर्थ्यं द्योतयति ॥ पर्यङ्केति ॥ हे
भैमितेचित्तमनः लङ्कापुरीमपि अभिलाषिद्विद्बुगतुं वा अभिलाषुकंसत् कुत्रा
पि अन्वन्नकस्मिंश्चिद् लङ्कायाः सकाशादतितरां दुष्प्रापेव स्कनिविषये ये प्र
याति गच्छति त्वंतदपि तदुभयमपि स्वशये स्वहस्तएव शयाविद्यमानमेवेहि
जानीहि कुत्रापि वरकनि अभिलाषि तवचित्तं । लङ्काया विद्यमानव
स्तु प्राप्यर्थं लक्ष्मणमपि प्रयाति तदपीति वा योजनं दुष्प्राप्य वरकनः साधको ह
मेवेति तत्कथयेति भावः किं नृतां लङ्कां सरस्वतः समुद्रस्यां को नृप्यः पारतः स
र्वदिक्षु अद्भुतां चिह्नतां परिवेष्टेन भापन्नप्राप्तः सरस्वदङ्गी यस्याः सातां पर्य
कतां न च तां समुद्रादङ्के सुखेन तिष्ठतीत्यर्थः पर्यकतां योगपहत्वं प्राप्तः समु
द्रो कश्चिद्गुं यस्या इति वा पर्यकतां वृसीत्वा समुद्रमप्येति तिष्ठतीत्यर्थ इति वा
सर्वथा लङ्काया दुष्प्रापत्वं सूचितं या एव विधा दुष्प्रापातामपि हस्तगतान
वेहि किं पुनरन्यां कुत्रापि को पृथिव्याः आयां त्राः तानाप्नोतीति कुत्रापि क्विप्
येति क्विप् स्मिन् राजलक्षणे वरकनि वा पर्यङ्केति विक्षेपत्वात् त्वभावात् अ

पिःपदार्थेति संभावनायां समुच्चये वा कर्तृप्रवचनीयत्वात्कामातिद्वितीया
अभिलाषस्य गम्यादिपाठाद्वा तद्वितिसाचलङ्काचञ्च वरक्ततत् नपुंसकन
नपुंसकेनेति एकशेषः पाक्षिकमेकत्वं च ॥ ६६ ॥

इतीरिता पत्ररथेन तेन ह्रीणा च हृष्टा च बभा
ण भैमी । चेतो न लङ्कामयते मदीयं नान्यत्र कु
त्रापि च साभिलाषम् ॥ ६७ ॥

इतीरिता सेनपत्ररथेन पक्षिणा इति पूर्वाक्षप्रकारेण रितोक्ता ह्रीणां निजाभि
लाषकथनमस्त्वावेन लङ्कित्वा साभिलाषस्य प्रापको हृन्मिति सेनोक्तत्वाद्दृष्टा
हृत्वाद्युक्ता विस्मितेतियावत् भैमी इति बभाणवोचत् इति किं मदीयं चेतो
लङ्कान्कामयते प्राप्नोति अभिलाषतीत्यर्थः अन्यत्र वान्यत्रा कुत्रापिराजनिवा
वचनेष्वेव साभिलाषं अथ च न लंलनामानं राजानं कामयते तद्वतिरिक्त्येव
वस्तुनिर्देशसाभिलाषं इति स्मिष्टमेवावोचत् । पत्ररथेन यत्तद्वत्प्राप्त्यमरः ह्री
णानुद्विदेति निष्ठानत्वं अप्राप्य वस्तु प्रापको हृन्मिति हंसोक्तिं श्रुत्वा हृष्टा स
रोनां च ततश्च चूर्वेर्लामहर्षे विषयत्वाद्दुर्बलैर्लोस्वित्येव द्विकल्पः एवं सर्वत्र
क्षेयं तिचेच्छित्यनेनेन लक्षयायोरेव द्विगुणवृद्धयोः प्रतिषेधात्कामयत इत्यत्र
त्वनिर्लक्ष्यत्वाद्प्रतिहतमसराणि द्विवृत्तिरिति शेषम् ॥ ६७ ॥

विचिन्त्यवाला जनशीलशैलं लज्जानदीमज्जदनं
ङ्गनागं । आचष्टु विस्पष्टमभाषमाणामेनां स च
क्राह्वपतङ्गशक्रः ॥ ६८ ॥

विचिन्त्येति ॥ अक्राह्वसंज्ञकानां पतङ्गानां पक्षिणां शक्रः राजा हंसो विस्प
ष्टं प्रकटनभाषमाणामेनां नैर्नीलयादोक्तवान् किं कृत्वावाला जनस्य शैलं
स्वभावयवदुर्लङ्घ्यत्वादिगहनत्वाच्च शैलः पर्वतस्तं लज्जानदीपायानं द्यां स
ज्जजनङ्गः कामस्तल्लक्षणेनागो हस्तीयत्र एवं विधेर्विचिन्त्यविचार्य कामपी
द्वितीयावाला जनशैलजया काममाच्छाद्य पृष्ठं साभिलाषं कथयतीति विधा
र्य विस्पष्टवादनार्थमेनामाहस्मेत्यर्थः अथ च पर्वतनद्यां हस्ती भजतीत्युक्तिः
चक्राङ्गानसौ कस इत्यमरः ॥ ६८ ॥

नृपेण पाणि गृह्णन्स्पृहेति नलेमनः कामयते स

मेति । आश्लेषि न श्लेषकवेर्भवत्याः श्लोकद्वया
र्थः सुधिया मया किं ॥ ६९ ॥

मृपेणेति ॥ इमैर्निश्लेषकवेः पूर्वैराश्लेषकतुषेपाणिग्रहशेसनवाच्छेति अत्र
स्तरं मुसुमनो नलनभिलष्यतीति वक्षिष्ठकवित्वकारिण्यामवत्यास्तवकमेव
कामाभवासा चेत्तो नलकामयतइत्यादेः श्लोकद्वयस्यार्थोऽभिप्रायः सुधिया
विदुषापिकेन चिक्षाश्लेषिना ज्ञातुं नन्दप्रज्ञेन मयाना ज्ञायीति किं वाच्यन् अथ
अविदुषाश्लेषाद्विविधरणे पदुभा मयाना ज्ञायिकिनपितु ज्ञातएव किमु श्रेणो
प्राप्तसीति भावः स्वधिपेति पाठे स्वीयधुचैव नत्वव्युच्चा ॥ ६९ ॥

त्वञ्चेतसः स्पर्धैर्यविपर्ययन्तु संभाव्यभाष्यस्मि तद
ज्ञएव । लक्ष्ये हि बालाहदिलीलशीले परापराद्धे
पुरपिस्मरः स्यात् ॥ ७० ॥

यदि सनाभिप्रायो ज्ञातएव तर्हि लज्जां त्याजयित्वा नां पुनः किमिति वा
दयसीत्याशङ्क्याह ॥ त्वञ्चेतस इति ॥ तुः पुनरर्थे अहं बालभावात् त्वञ्चेतसः त
व मनसः स्पर्धैर्यविपर्ययन्तु अथ संज्ञा एतच्चित्तपुनस्तस्य हवतवानभिप्रायम
जानान एव भाष्यस्मि तदज्ञ इति पाठे श्लोकद्वयार्थस्याज्ञ इति वा एवकार इवा
र्थे वा ज्ञातोऽर्थः किमित्यज्ञात इत्युच्यत इत्याशङ्क्याह द्वियस्माद् बालत्वादे
व लोलाशीले च ललसवभावे बालाहदिवालाहदयलक्षणे लक्ष्ये निषये स्मरोपि
दरभीषदपराद्धे पुश्च्युतसायकः स्यात् मेवेदिति संभाव्यते कान्तस्यापि मनोभ
वत्वात्तेनापियत् ज्ञातुं न शक्यते तत्रान्यस्य काकया बालानां चित्तचाञ्चल्यात्
लामिलवनिष्ठया भाषादज्ञ एव ज्ञातोऽस्मीति भावः अतो निष्ठयार्थं पुनर्वा दया
मीत्यर्थः अथ च बालानामन्यत्वात्कामवागस्तथानपीडयति यथा तरुणी
मानसितस्य च्युतसायकत्वं युक्तं अन्योपि चानुकञ्चललक्ष्ये च्युतसायकोभ
यति भाष्यस्मि भवामीति चातुसम्बन्धे प्रत्ययः अपिः सम्भावनायात् ॥ ७० ॥

महीमहेन्द्रः खलु नैषधेन्दुस्तद्बोधनीयः कथमित्य
मेव । प्रयोजनं सांशयिकं प्रतीदृक् पृथक् जनेनेव
समद्विधेन ॥ ७१ ॥

निश्चयाभावे मादृशेन राजा बोधयितुं शक्यो नेत्याह ॥ महीति ॥ स नैषधेन्दुः

निषधदेशोद्भवजनाभानिन्दुरात्हाद्वयः खलुयस्मात्समस्यां न हँद्वयतसस्मा
 त्मद्विधेयमविद्यास्येनपूयकजनेनेवनीषजनेमेवसमसः इत्यमेवबालाद्वयव
 च्छत्वसमर्थेनप्रकारेणसांशयिकसंदेहध्वंशसंशुद्धद्वन्द्वलाभिलाषलक्षणप्रयो
 जनंकार्यद्वयमेवआववायववाक्यबोधनीयः केनप्रकारेणज्ञापनीयः यथा
 विश्वाख्येनमूर्खेणभयंत्वत्काराज्ञोगेऽपिचार्ययत्किंचिदुच्यतेतथामयानिश्चि
 तंवल्लभंशक्यतद्व्यर्थः इत्यमेवबालयात्वयाहंयथाबोधितस्तथासमयाक
 थंबोध्यस्तिवा पृथग्जनः स्मृतोनीषेमूर्खेतिविश्वः सस्यां न हँद्वयसप्तमी
 तियोगविभागात्समासः षष्ठीसमासोवा गतिबुद्धीतिर्कर्मत्वेबोधनीयइति
 कर्मणिकृत्यः ॥ ७१ ॥

पितुर्नियोगेन यदुच्छ्रयावा युवानमन्ययदिव्रावृ
 णीष । त्वदर्थमर्थित्वकृतप्रतीतिः कीदृङ्मयि
 स्याद्विषयेश्वरस्य ॥ ७२ ॥

पूर्वोक्तमेवदृढयति ॥ पितुरिति ॥ पितुर्नियोगेनाज्ञयानिजेच्छयावास्वे
 च्छयावात्वंयदिअन्येनलब्धतिरिक्तंयुवानंतरुणंक्षणीयेतर्हिस्त्वदर्थेतुभ्यंस्व
 यानैसीपरिणेतव्येतिअर्थित्व इतिआज्ञाकारिणिमयिनिषयेश्वरस्यनस्य
 कीदृक्कीदृशोप्रतीतिर्विश्वासः स्यात् प्रतारकोयमितितत्पुष्टिः स्यात्नि
 श्चयंविनातस्याप्येवल्लभंयुक्तमित्यर्थः यदर्थेयदिवेति कीदृयेतिवाशब्दो
 योजनीयःअर्थित्वकृतिष्ठजःक्षिपितुक ॥ ७२ ॥

त्वयापि किंशंकितविक्रियेस्मिन्नाधिक्रियेवा वि
 णयेनिघातुं । इतःपृथक्प्रार्थयसेतुयद्यत्कुर्वेतदु
 वीपतिपुत्रिसर्वम् ॥ ७३ ॥

संदिग्धकार्येत्वयापिनाहंनियोज्यद्वन्धाह्वात्त्वयेति। त्वयापिशङ्कितविक्रि
 येसंभावितघरांतरलक्षणविकारेऽस्मिन्निषयेविवाहसंज्ञेनिघातुंनियोज
 यितुंकिंवाकिनितिअहंअधिक्रियेअधिकारीकियेअस्मिन्नधिकारेनाहंनि
 योज्यइत्यर्थः ईदृशीपतिपुत्रित्वंइतोविवाहकार्यात्पृथक्अन्यतयद्यत्प्रार्थ
 यसेअहंतत्सर्वेनपि कुर्वेत्साधयेयं प्रार्थयसेकुर्वेद्वतिवर्तमानसामीप्येला ॥ ७३ ॥

श्रवःप्रविष्टाद्वतद्विरस्ता विधूयवैमत्यधुतेनमू

दर्शा । ऊर्चं ह्योपि क्षयितानुग्रन्वा पुनर्धरित्रीपु
रूतपुत्री ॥ ७४ ॥

अवदति । धरत्रीपुरुषूतपुत्रीपृथ्वीन्धुप्रीपुनरुचि किं कथा अवः कथं प्रवि
ष्टाकणोत्तगगतास्ताः पूर्वाकावाचीः वैमल्येन प्रसन्नतया धृतो न कम्पिते नमः प्रो
विधूयेवनिरस्ये वकिंभूतायाह्रियो लज्जाया अपि संधीकृतः अनुबंधो नुसंधानं
यया अवः प्रविष्टा इवेति केचित् तदा प्रतिकूलत्वाद् अमुता इति इवेत्युक्तं अन्ये
नापि कर्णेन विदुष्वकीटादेर्निराकरणाथैशिरश्चासनं क्रियते यालज्जा सर्वथा
त्यक्तं न शक्या सापित्य क्तेत्यपिशब्दार्थः वैमल्यं दृढादिपाठात् न वेत्युक्तं ।
कर्णेधारयाहा स्वार्थे ज्ञापकात् प्रभोजिह्वचेत्तद् ॥ ७४ ॥

मदन्यदानं प्रतिकल्पनाया वेदत्वदीये हृदि तावदे
षा । निशोपिसोमेतरकान्तशङ्का मोक्षारमये
सरमस्य कुर्याः ॥ ७५ ॥

दृष्टान्तद्वयेन पितृकर्तृकनलान्यपरिणयं शोकद्वयेन निराकरोति ॥ नदि
ति । नमन्नन्यस्मै नलान्यतिरिक्तार्थवराय पितृकर्तृकंदानं प्रति दिश्य पितु
नियोगेनेत्यादि या कल्पना शङ्का तर्कः यथा तावत् कल्पना त्वदीये हृदि वेद इ
व प्रमाणभूता इति चेत् तर्हि निशोपिसोमाञ्जन्वादितरेभ्यः कांतः प्रियस्त
स्य शंका अस्य वेदस्य अग्रे सरंपुरोवर्त्तिनमोकारं कुर्याः अंगीकुरु वेदस्याग्रे स
रश्चादौ बोद्धा रोभवति रात्रे अन्नादव्यः कांतो न तं यानलातिरिक्तो स मेत्यर्थः
न तर्कं कंदानं वा अग्रे सरंपुरोयतो ग्रेषु सर्तेरिति ठः अजायदन्मिति पूर्वनि
पातमर्कत्वाद्यशब्दस्य परनिपातकरणं समस्यैकवचनेन विग्रह्य यदंतत्त्वार्थ
युक्तं तदग्रसरमित्यादयः प्रयोगा अग्रतः सरति अग्रेण वेति समर्थनीयाः ॥ ७५ ॥

सरोजिनीमानसरागवृत्तेरनर्कसम्पर्कमतर्कयि
त्वा । मदन्यपाणिग्रहशक्तिर्यमहोमहीयस्तत्र
साहसिक्यम् ॥ ७६ ॥

सरोजिनीति ॥ हे हंस सरोजिन्याः कनसिन्याः मानसरागः अन्तःकरणानुराग
स्तस्य वृत्तेः सद्भावस्य स्थितेः अर्केण सूर्यादन्येन सह संपर्कसंवधमतर्कयित्वा अ
भिचार्यतवेयं समाग्रे नलान्यतिरिक्तेन त्वत्पाणिग्रहः परिणयस्तु कृत्वा

साय तथनहीयोऽतीवमहत्साहसिक्यंसाहसिकत्वंप्रहोआद्ययैसूर्यातिरि
स्तःकान्तःकमलिग्याद्ये तर्हि नलातिरिक्तो ननेतिभावःसहसाऽविधार्यवत्
तेसाहसिकःश्रोजःसहोन्मसावर्ततइतिरक्ततीव्राह्मणादिस्थातप्यम्॥७६॥

साधुत्वयातर्कितमेतदेव स्वेनाप्यनलयत्किलसंश्र
यिष्ये । विनामुनास्वात्मनितुप्रहृष्टं मृपागिरं
त्वांनूपतौनकर्तुम् ॥ ७७ ॥

पुनरपिद्वितीयपक्षंनिराकरोति॥साध्विति । हेहंसयत्त्वयासाधुसंम्यक्
तर्कितंरहितं किलसंप्रहृष्टं यत्स्वेनात्मनैवखेच्छयाअनलंनलादभ्यंसंश्र
यिष्येकिलचेदित्यर्थवानलादभ्यंवेत्संश्रयिष्ये तर्हितुपुनःअमुनानलेनवि
नानलप्राप्त्यभावेस्वात्मनिविषयेस्वप्रहारंकर्तुंअनलमग्निमेवसंश्रयिष्ये न
नुत्वांचपतौनलेमृपागिरिमिथ्यावाणीककर्तुंनलादभ्यंसंश्रयिष्ये त्वच्चेत्तां
नांगीकरोपितर्हिअग्नावात्मघातंकरिष्यतीत्यस्यपुरस्तात्प्रत्ययेतिभावःस्वा
त्मनीतिकर्माविवक्षयांसमन्नी ॥ ७७ ॥

मद्विप्रलभ्यं पुनराहयस्त्वां तर्कःसकितत्फलवा
चिमूकः । अशक्यशङ्काव्यभिचारहेतु वाणीनवे
दायदिसन्तुकेतु ॥ ७८ ॥

एतद्वचनंप्रतारणमात्रंनतुसत्यमतआह॥नदिति । हेहंसयत्तर्कस्त्वांमु
नर्नद्विप्रलभ्यंनयाप्रतारणीयंआहसतर्कः तस्यप्रतारणस्यफलंप्रयोजनंत
द्विषयिण्यावाचिकिमूकः प्रतारणस्यफलंकिमितिनयदति नवदतिनेश्वर
सत्येयतत् ततश्चाशक्याशंकायेपानेवंविधाव्यभिचारहेतवोऽज्ञानादभ्योय
स्याःव्यभिचारकारणंशङ्कितुंनशक्यते एवंविधाव्यभिचारिणीवाग्यदिवेदा
दिवेदवरप्रमाणभूतानमभवेयुस्तर्हि केपुनर्वेदाःसंतु अव्यभिचारितयात्कमे
ववेदत्वं एवंविधायाअपिवाचोप्राप्त्यपेवेदस्याव्यप्राप्यंस्यादित्यर्थः तत
श्चपूर्वश्लोकोक्तंमद्वचःअन्यथाशङ्काविहायसत्यमेवज्ञातव्यं विप्रलभ्यंपोरदु
पधादित्यत् शक्येतिशक्तिसहोद्येतिपत् ॥ ७८ ॥

अनैषधायैवजुहोतितातः किमांकृशानौन शरीर
शेषाम् । ईष्टेतनूजन्मतनोःसूनं मत्प्राशनाय

स्तुनलस्तथापि ॥ ७९ ॥

पुनरपिपूर्वात् पितुर्नियोगेत्यादिपक्षद्वयं युक्त्या निराकरोति ॥ अनेवथा
येति तातः पिता चेत् शरीरशेषां शरीरमात्रावशेषां मांश्च नैव धाय न लब्धयति रि
क्ताय जुहोति ददाति तर्हि कशामावेव अन्नावेव किं न जुहोति वद्वावेव मां किं न
क्षिपति वदेति किं नः प्रश्नार्थत्वेन न जो निषेधार्थत्वेनैव व्याख्येयमङ्गीकृत्या
प्याह यद्यप्यस्यैवास्त्यतितथापि न मप्राणानामाशस्तु न लभ्यते तुरेवार्थः
यतः नूनं निश्चितं सपिता तनूषस्य अपत्यं तस्य तनुः शरीरतत्त्वैव हृद्रे स्वाप्नीत
वधीनस्य शरीरस्य यत्किञ्चित् करोतु प्राणास्तु न लायीता एव पितुर्कृतं काश्य
दानेन लोह्रे शान्तीं कृन्मां तदपितरप्राप्त्यर्थं प्राणांस्त्यक्त्या मि । “यं यं वापि
रन्भावमिति,, कष्टवचनात् जन्मतनोरिति अधीगर्थेति वही ॥ ८६ ॥

तदेकदासीत्प्रदादुदग्रे मदीप्सिते साधु विधित्सु
ताते । अहेलिना किं न लिना विधित्सु सुधाकरेण
पिसुधाकरेण ॥ ८० ॥

इतः पुनरप्यर्थेत्युक्तं दूषयति ॥ तदिति । तस्य नलस्यैकैव ललादासी
त्वं तल्लक्षणं पदं वस्तु तस्मात्सकाशात् उदग्रे उत्कृष्टेन दीप्सितेन साभिलाषे
विधित्सुता कर्तुं कान्त्वं तत्साधुचितं काङ्क्षान्साध्वित्वान्नलदासीत्वाद्दृश्य
कप्रार्थये इति भावः नलदासीत्वं सस्य गम्यस्य न हि वीर्येनैत्याह नलिनीकृत
लिनीसुधायाश्च सतस्याकरेणालयेनापि अहेलिना हेलिः । सूर्यः तस्मादग्रेन
सूर्येण पतिरिक्तेन सुधाकरेण च द्रेया किञ्चित् कुरुते अपितु न किमपि सूर्यऽनु
दाय बाहुष्योश्च तदभावादस्य तपूर्वापितस्यैव रोचते तथा न तस्यार्थः सुधा
करपदं प्रथमयोगिकं द्वितीयमयोगिकमिति न पुनरुक्तिः तदेकदासीत्त्वप
दाहस्तु नः सकाशादधिकं मदीप्सितेते विधित्सुतासीति यत्तत्साध्वपि अ
नुचितं तादृशस्य नदीप्सितस्याभावादित्यर्थ इति वा ॥ ८० ॥

तदेकलुब्धे हृदि मे स्तिलब्धं चिन्तान् चिन्तामणिम्
प्यनर्घम् । चित्ते ममैकः सकलत्रिलोको सारो
निधिः पद्ममुखः स एव ॥ ८१ ॥

एतदेव दूषयति ॥ तदिति । तस्मिन् एकैकैवल्यलुब्धस्य भिलाषुकं यदम्

तेनेहृदिअनघ्येअमूल्यंविंतामणिमपितदास्परजविशेषमपिलब्धं प्राप्तं चि
न्तामनोरधोनास्ति किंपुनर्युवाङ्गरमितथःयतःसममधिष्ठेसकलत्रिलोक्यां
सारःश्रेष्ठभूतःचतुःषष्टिकलासहितःत्रैलोक्यश्रेष्ठश्चेतिवा पट्टरमणीयान
नःसएवमलएवएकोनिधिःसएवैकौतःकरणेमयाप्रियतेमचिन्तामणिःअथ
चपट्टोनिधिर्मुखमादिर्यस्यसएवम्भूतोनिधिः सएवमवनिधिरूपः किञ्चि
न्तामणिनेतिभावः । निधीयतइतिनिधिःकर्मेणिसपसर्गयोःकिः ॥ ८९ ॥

श्रुतश्रुदृष्टश्रुहस्तिमुमोहा दुप्रातःसनीरनिध्रतद्युदि
धारम् । ममाद्यतत्प्राप्तिरसुव्ययोवा हस्तेतवास्ते
द्वयमेकशेषः ॥ ८९ ॥

ममभिलाषः कर्तव्यश्चैवमुक्तं अवश्यमेवकर्तव्यमितिस्थानुरागपूर्वकं
श्लोकदशकेनहंसंप्रवर्तयति ॥ श्रुतइति । सोऽनिर्वचनीयस्वरूपोमलःमया
दूतद्विजादिमुखाच्युतःतथाहस्तिमुसंवांसुदिमुमोहादुन्मादवशादृष्टश्च स
र्वजगतन्मयमेवदृष्टमितिवायत् तथानीरनिध्रताविजातीयज्ञानेनाप्यवहि
तामिरन्तरबुद्धिचाराबुद्धिप्रवाहोयस्यांक्रियायांतथाऽऽतःप्यानेनगोचरी
कतश्च एवंचक्षुरागादपोनवावस्यायथायथंसयानुभूताःइदानीमनतत्प्राप्ति
र्नैलप्राप्तिरसुव्ययोदद्यन्नावल्लारूपःप्राप्तताश्लेषावाशब्दद्वार्येवा एतद्वयंत
वहस्तेआस्तेरब्दधीममेवविद्यतइत्यर्थः परंतुएकलशेषःएकहासौशेषश्चे
तिवा एकशेषरूपेणद्वयमिष्टतीत्यर्थःयदानलप्राप्तितदानींऽसुव्ययःयदा
ऽसुव्ययस्तदातत्प्राप्तिर्नैलत्सकाशाकिर्लवासृतिर्वाप्राप्त्यन्तोतिभावःएक
तरनिष्ठयामावाद्द्वयमित्युक्तम् एकशेषःसरूपाणांभवतिननुविरूपाणाम्
अत्रतुविरूपयोरप्येकशेषइतिचिन्तुं अथच"भोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्योमल
व्यक्षोपपत्तिभिः ॥ मत्वाचसततं ज्येयमेतद्दर्शनहेतवइति"यद्यमात् अवशा
दिनापूर्वविषयीकृतस्यतत्त्वमसीतिश्रुतीतत्त्वव्याप्यस्यब्रह्मणःप्राप्तिः, न
स्यविदेवसुकृतिनोमयति तथासममलप्राप्तिरस्यत्प्राप्तादादेवेत्यर्थःब्रह्मा
पिअद्वयम् अथचएवंविधोयएकस्यश्रुतस्यैवब्रह्मणः शेषोवस्थानल्लक्षण
मद्वयत्वेत्युक्तिः अत्रवाशब्दद्वार्यःद्वयमेवेतिपाठोवा अतःनप्याक्येतिन
त्वमिवेयःनीरप्रकृताभीरनिध्रतेतिव्यन्तातामिष्टा ॥ ८९ ॥

सञ्चीयतामाश्रुतपालनोत्थ मत्प्राणविश्राणन
जञ्चपुण्यम् । निवार्यतामार्यवृथात्रिशंका मदे
पिमुद्रेयमयेभृशङ्का ॥ ८३ ॥

मनकार्यसाधनेतवमहान्तामहत्याह ॥ सञ्चीयतामिति ॥ तदप्यवेहि
स्वशयेनयालुरिति आश्रुतस्य प्रतिष्ठातस्य पालनं तस्मादुत्पन्नं जनितां पु
ण्यं तथा मनःप्राणानां मद्यमेव विश्राणनं दानं तज्जनितञ्च पुण्यं त्वया सञ्चीय
तां परिपुष्टीक्रियतां प्रतिश्रुतकरणेन महान् धर्मस्तेन मत्प्राणरक्षणां हर्षाभवि
ष्यतीत्यर्थः प्रतिश्रुतादाने वा धर्मः मत्प्राणहानिश्चेति स्त्रीहृत्याल्लक्षणश्चाथ
नैः सतद्द्वयं यथा न भवति तत्राकर्तव्यमिति भावः निश्चयाभावे कथं कार्यं नित्यत
आह आर्यश्रेष्ठवृथानि कारणिकापितुर्नियोगेत्यादि विशङ्काविरुद्धा सम्भाव
नानिवार्यतां दूरतश्च त्यक्तां अयेह संभट्टं पि असन्दिग्धेऽपि पदार्थे विषये भृशम
तिशयेन केयं मुद्रानुकीभावः किमिति नाद्वीक्रियत इत्यर्थः मदे शुभरूपे श्रेष्ठे सा
धीवात्विषयं कामुद्रास्थिति रिति वा ॥ ८३ ॥

अलङ्घित्वप्रियविज्ञया उचाकृत्वा पि वाम्यं विवि
धं विधेये । यशःपथादाश्रयतापदोत्थात् खलु
रखलित्वास्तखलीकृत्वा ॥ ८४ ॥

अलमिति ॥ हे प्रियत्रिजगन्प्रियश्चासौ विद्वंसं विमुपक्षिप्तमप्यङ्गपक्षि श्रेष्ठ
तिवाहंसपाञ्चानरुतां प्रार्थनां विलङ्घ्य अतिक्रम्य ऽलं नाति कनशीयापि
यस्य सती विद्वंस्यमलस्य याञ्चां विलङ्घ्यालमिति वा तथा विधेये करुणीयवि
धये विविधं वाम्यं कृत्वा नृपि कृत्वा ऽलं तं करणीयमित्यर्थः अपि रूढ्यकालत्वं
घोतमार्थः उभयमपि न कार्यमित्यर्थः तथो आश्रयतापदं दातुं खलुत्वं प्रदमु
त्तमं न्यातं तस्मादुत्पन्नं तस्माद्यशः पथात्कीर्तिं मार्गात् रखलित्वाप
तित्वा पि खलु पुनर्यतां यतनमपि न कार्यं नृपि शब्दोत्रापि योज्यः किंभूतां अ
स्तः क्षिप्रः खली कीनां खलु दुर्बलानां खली विलासो यस्मिन् हंसतुल्य उपका
री अश्वयोनासूते दुर्जना अपि यथा तव कीर्तिं रण्यं न्ति तथा कुर्वित्यर्थः आश्र
यतापवनकारिता प्रतिश्रुतकारित्वमिति वा पन्थाहिपदोत्थो भवति विद्वे
ति ह्युपपत्तिकः विलङ्घ्य कृत्वा रखलितश्चेति अलं खलोः प्रतिवेधयोरिति

रत्नाप्रत्ययः आशुखोतीत्याश्रयः पद्मादिषु । यजयाचेति न हि यान्ता HC ४ ॥

स्वजीवमप्यार्त्तमुदेददद्वास्तव त्रपानेदुशब्दमु
ष्टेः । मह्यं मदीयान्यदसूनदित्सोद्धर्मः करोद्धृश्य
तिकीर्त्तिषीतः ॥ ८५ ॥

सोपहासमूतेः श्वेति । हेहंसमदीयानसूखललक्षणमाशान्मह्यमेवादि
त्सोर्दानुमनिहोरीदृशब्दश्चासौमुष्ठिकृपणशिरोमणेस्तवार्त्तानादीनानां
मुदेदृष्यायस्वजीवमपिस्वंप्राणमपिददद्भोजीभूतवाहनादिभ्यः सकाशाद्य
द्यस्माद्त्रपानलज्जानभवतितस्मात्तवकपात्कीर्त्तिषीतोयशोचवलोधर्मः ज
श्यतिअधुनैवविनश्यति यशीनश्यतिधर्मापीत्यर्थः अन्यदीयंगृहीत्वात
स्मैयोनददातितत्स्वस्वजीवदातृभ्यः सकाशात्तत्राकाशंनस्यात् यदिस्यात्
हिदद्यादेश तस्मादुभयमपितवन्नष्टन् तेतुजीवमपिददुःत्वंतुतदीयमपि
धनंनददासिक्किंपुनःस्वजीवितम् तस्माद्येनधर्मायशब्दभवतितदेवकुर्वि
तिभावः बद्धमुष्टेः करात्ततीतिविरोधाभासःनेतिकाकुर्वा कर्षस्त्वबंशि
विनासंजीवजीभूतवाहनः । ददौदधीचिरस्थीनिकिमह्यंमहात्मनामिति
वचनंजीवदानेप्रमाणं । नलीकेतिनिषेधादसूनितिद्वितीया शीतः धावेर्नि
ष्टायामूठिवृद्धिः ॥ ८५ ॥

दत्त्वात्मजीवत्वयिजीवदेपि शुद्रग्रामिजीवाधिक
देतुकेन । विधेहितन्मात्स्वदृणान्वशोद्धुममुद्रदा
रिष्टसमुद्रमग्राम् ॥ ८६ ॥

त्वयामन्तकार्यकृतेप्रत्युपकर्तुमशक्यत्वेनाहनधमर्णायथास्यांतथाकुर्वि
त्याह ॥ दत्त्वेति ॥ हेहंसजीवदेत्वयिआत्मनोजीवदत्त्वापिशुश्रानिअनृ
शीभवामिजीवाधिकमलंददतित्वयिकेनपुनः प्रकारेणशुश्रानिकेवलजीव
दत्त्वेतुजीवदानेनानृशीभवन्नयुक्तं जीवाधिकदत्त्वेतुजीवदेह ॐपिश्रनृशी
भवितुंनशक्यते जीवादधिकमन्यत् किमपिनविद्यतइतिभावः यतस्तस्मा
त्स्वदृणान्वशोद्धुमनपाकर्तुमानुमुद्रोनिमर्णादः दारिद्र्यसमुद्रस्तत्रमर्णां
अतिदरिद्रांविधेहितवाचमर्णायथास्यांतथाकुर्वित्यर्थः जीवाधिकदोभवे
तिभावः ऋणशब्दस्तत्रोपकारपरःअशीधनंप्रत्युपकारःकरणमअत्रभैमीजी
वयवजीवशब्देनगृह्यतेप्रायेज्योप्यधिकमलंददातीतिजीवाधिकदःएववि

धेजीवदेनसदानयवसमप्राशनंयतएवंविचेत्त्वयिआत्मनःप्राशान्दत्तयि
आत्मकीवध्ययसाध्यमुपकारं कृत्वापिकेनपुनः प्रकरेणानृणीभवाम्यपितु
प्राशान्यसाध्येउपकारेकृतेपिसमानृणांभयथाभवेदितिवायोचना ॥ ८६ ॥

क्रीणीष्वमज्जीवितमेवपश्यमन्यन्तचेदस्तितदस्तु
पुण्यम् । जीवेशदातव्यं दितेनदातुं यशोपिता
वत्प्रमंवाभिगातुं ॥ ८७ ॥

अस्मिन्कार्येकृतेफलसद्भावेनत्वयैतत्करणीयमित्यतआह ॥ क्रीणीष्वे
ति ॥ हेहंसत्वं मज्जीवितंजीवनंमेवपश्यंविशेषंयस्तु क्रीणीष्व प्रियदानमू
ल्येनेतिभावः । मरुमेवतत्कथयत्युक्तननुतुष्यं कथयतीवदानेनमनोलाभह
त्याशङ्क्याह अन्यदुनादिकंचेष्टापिनालिततथापिपुण्यमस्तुभवतुमी
वितदानेजीवाधिकदानेनविनान्यन्मूल्यंयद्यपिनिविद्यतेतथापितत्स्थ
नेश्रेयस्यभवत्वित्यर्थः । ननुपुण्यं पारलौकिकमहमैहिकमपिकिमपिवाञ्छा
नीत्याशङ्क्याह हेजीवेशदातःप्राशनायदातु जीवाधिकतुल्यमूल्यमा
वेनयद्यपितेतुष्यंदातुंमभवानिसमर्थोस्ति तथापितद्वयशस्तावत्साकल्ये
नप्रयत्नतोवागानुसंसर्गास्मिन्मन्त्राभ्येवेतितावच्छब्दोऽवधारणार्थोवाचे
द्विकुपारलौकिकंचफलंतवयिद्यतेतदूपेणमूल्येनमज्जीवदानं कुर्वितिभा
वः यद्वातावतर्धये यदितेदातुंमभवानितिर्ह्यशःपुनर्गोतुंमभवानिअ
पितुमभवाम्येव । पर्यपणपादेत्यादिनाऽहोर्ध्वयत् ॥ ८९ ॥

वराटिकीपक्रिययापिलभ्यान्नेभ्याःकृतज्ञानयथा
द्विधन्ते । प्राणैःपणैःस्वनिपुणंभणन्तः क्रीणन्ति
तानेवतुहन्तसन्तः ॥ ८८ ॥

पूर्वाक्तफलद्वयमावेपिसाधवत्पकुर्वन्तीत्याह ॥ वराटिकेति ॥ अथवे
तिपूर्वाक्ताप्रतिषेधे इत्याःयत्त्रिकाःयनलुब्धाएवेत्यर्थः । वराटिकीपक्रिय
याकपहंकदानमात्रोपकारेणापिलभ्यान्सुखानाम्कृतज्ञानसाधनं नाद्विध
न्तेनसम्भावयन्तिआदर्नकुर्वन्तीत्यर्थः तुःपुनरर्थेहन्ताश्चर्यंसन्तस्तुसाधवः
पुनः प्राणैरेवपणैर्नूत्येनैवकृतज्ञानं कथयतीति कृतज्ञोपकारार्थं प्राणा
नपित्यस्त्वातानर्जयन्तीत्यर्थः किंसूताःसन्तःस्वभात्मानंनिपुणकुशलंभण
न्तोऽनुवक्तःमानयन्तः प्राश्नाधिकमूल्यमर्हंत्यतेस्मान्निरत्पमप्राशमूल्येनस

निसित्तैः सृष्टस्य वीरगुणानामकतृणविशेषस्य मूलं भूत्वा नृलदत्तं तृणीरूपतां प्रा-
प्य गन्तव्यं सृष्टस्य च नृनलेपेन यत्कृत्य शीतलत्वरूपकार्यं किं कर्ता सि-
काकः आक्षेपो वा तत्रापि नृलदत्तं नृदक्ष नृनलेपकृत्यं युक्तमेव नलप्राप्तावेवा
हृदयं नलपेद्रुरिष्यामि नान्यथेति भावः स्याद्गीरणं वीरतृणं मूलं स्थो गी-
रमस्त्रियाम् अभयं नलदत्तं स्यमित्यनरः कृत्यनिदिति भाषा कृष्योरिति कृजः
क्यपितुक् ॥ ८० ॥

अलं विलंब्य त्वरितं हि वेला कार्यं किल स्यैत्यर्थः स
हैविचारः । गुरुपदेशं प्रति भवतीत्या प्रतीक्षते जा-
तुन कालमूर्तिः ॥ ९१ ॥

शीघ्रमेवेतत्कर्तव्यमिति आह ॥ अलं भिति ॥ हियस्मादियं त्वरितं त्वरां
कर्तुं वेला एतत्कार्यं कर्तुं शीघ्रं गन्तुं नयं समयः अतो विलम्ब्य अलं विलंबो न कार-
यः सत्तु विचार्यैकरिष्यामीत्यत आह किल यस्मात्स्यैत्यर्थं स हि विलम्बसहका-
र्यै विषये विचारः क्रियत इति शेषः इदं तु विलम्बसहं न भवतीति विचारो न
युज्यत इत्यर्थः तत्र हेतुनाह अतिं लोकाप्रीताम्रकृते विरहोपाहा जालं कदा-
चिदपि कालं न प्रतीक्षते तत्र दृष्टांतः काकनिव लोकाकुशाग्रतुल्या शिष्य
स्य प्रतिभा प्रागुरुपदेशनिव गुरुपदेशात् सर्वमेव शास्त्रार्थं गृह्णाति लोको-
पियावद्विवाहादिसमयः समायाति तावत्पूर्वमेव त्वरां न भवति शीघ्रमेवेतत्का-
र्यं साधयेति भावः त्वरितं कालसमयवेलेतितुजम् ॥ ८१ ॥

अभ्यर्थनीयः स गतेन राजा त्वयानशुद्धान्तगतो म-
दर्थम् । प्रियास्य दाक्षिण्यवलात्कृतो हि तद्बोदये-
दन्यवधूनिषेधः ॥ ९२ ॥

अक्षेपतुष्टयेन विज्ञापनावसरमुपदिशति ॥ अभ्यर्थनीय इत्यादिना ॥
इतीगतेन त्वया शुद्धान्तगतो अवरोधमप्यस्थितः श्रीसमूहगत इति यावत्
स राजा मे नीत्व यानुग्राह्येति न दर्थं नान्यर्थनीयः स हि धनं किमपि वस्तुमप्यनि-
त्यर्थः गतेन त्वया अभ्यर्थनीयः परं शुद्धान्तगतो नेति वा एवमपि न लोकावरोधेपि
विशेषणस्य न जासम्बन्धः कार्यः किमिति नेत्याशङ्क्याह हियस्मात्तदा तस्मि-
न्समये प्रियाणां आस्थानं तेषु वा दाक्षिण्यस्थानुरोपस्य वलादाधिक्यारकतः
अन्यवधूनिषेधः अन्यस्त्रीनिषेध उदयेत्प्रादुर्भवेत् यद्यप्यन्यस्त्रीवसनाऽस्य

स्यात् तथापितस्मिन्प्रापिते तन्मुखावलीकनेन जनितयासज्जयाप्रीत्या
वायताज्यः सकाशादन्याकापिसुन्दरीनास्तीति निषेध उच्येत इति हेतोर्न
प्रार्थनीयस्तदेत्यर्थः । शुद्धान्तस्यावरोधश्चेत्यमरः अर्थकृद्वाचने ॥ ८२ ॥

शुद्धान्तसंभोगनितान्ततुष्टे न नैषधे कार्यमिदं नि
गाद्यम् । अपांहितृप्रायनवारिधारा स्वादुःसुग
न्धिः स्वदतेतुषारा ॥ ९३ ॥

शुद्धान्तेति ॥ स्वयाशुद्धान्तसंभोगेनान्तःपुरस्त्रीसुरतेन नितान्ततुष्टेऽस्ति
शपेन सन्तुष्टेशान्तकाम इति यावत् नलोद्दम्पूर्वोक्तं कार्यं निगाद्यं न वक्तव्यं
सतिसप्तमीवा ह्रियस्मादपांश्चिह्नस्त्रायापुरुषाय स्वादुःसुगन्धिः क
पूरादिना तुषाराशीतलाववारिधारा उदकधारानरोधतेपिपासायाश्च भा
वात् पीतादुदकादुदकमप्युदकं यथा तस्मै नरोधते तथा संभोगेन शान्तमह
नत्वा तद्वन्मूनीप्यधिकाहंतस्मै नरोधेयं तस्मात्तदापि न वक्तव्यमिति भावः
निगाद्यं सोपसर्गाद्गृहीत्येतत् शुद्धिप्राप्तेऽप्येवमप्युदकमप्युदकं यथा तस्मै नरोधते
प्रादेवापानितिषधी संस्पर्शानां कारयेषधीवेति वा तस्मादुदकमप्युदकं यथा तस्मै नरोधते
चतुर्थी सुगन्धिरिति न न्यस्येत तुषारेति अभिधेयलिङ्गता ॥ ९३ ॥

त्वया विधेयाः न गिरो मदर्थाः क्रुधा कदुष्णे हृदि
नैषधस्य । पित्ते न दूने रसने सितापि निक्तायते
हंसकुलावतंस ॥ ९४ ॥

त्वयेपि ॥ हे हंसकुलावतंस हंसवंशविभूषण नैषधस्य हृदि क्रुधा कोपेन क
दुष्णे ईषत्तमे सति मदर्थो मत्प्रयोजनानिरोधायः त्वयाननिधेयाः कर्तव्याः
यतः पित्ते न पित्तदोषेण रसने रसनेन्द्रिये दूने दुष्टे सति सितापि निक्तायते
क्तायते तिक्तेषां चरति निम्बतुल्यरसामवति अहंशर्करा तुल्या तिक्ता किमि
त्यर्थः । शर्करासितेत्यमरः कर्षवोष्मे इति चकारात्कदुष्णम् रस्यते ऽनेनेति र
सनं तिक्तेषां चरतीति कर्तुः कथितिकथञ्चित्कामवतीतीत्यर्थो लोहितादि
त्वात्कषण् वाक्यषड्भूतात्मनेपदम् ॥ ९४ ॥

धरातुसाहिमदर्थयाञ्चा कार्या न कार्यान्तरचुम्बि
चित्ते । तदार्थितस्यानवबोधनिद्रा विभर्त्यवज्ञा

चरणस्यमुद्राम् ॥ १५ ॥

धरेति ॥ हेसंसत्त्वयाधरायांतुराषाद्विद्रुक्षस्मिन्पृथ्वीन्द्रेनलोपूर्वोक्तस्य
तिरिक्तकार्योत्तरचुम्बिकार्यमात्रासक्तचित्तंयस्यएवभूतेसतिनदर्थयास्वा
नकायाविधेया यतस्तदाकार्योत्तरसक्तिसमयेअर्थितस्ययाचितस्यअनुव
बोधअनाकर्णेततल्लक्ष्यानिद्राअवज्ञायाअवहेलनायाऽआचरणंकरयंतस्य
मुद्रांसादृश्यंविभर्तिधारयतिअसमयेकार्योत्तरासक्तत्वात्तवविज्ञापनायदि
नअनुयासदाइदंकार्यमस्मैनरोचतइतिविचार्यतथापिपुनर्विज्ञापनायांबु
द्धिर्नोदियादितिभावः । तुरासाहीतिप्रयोगोभाषायाअदंसिहइतिप्रिब्र
ह्मण्यस्यहृन्मसिविहितत्वाच्चिन्त्यः लोकेतुतुरंत्वरंसाह्वयतीतिस्यस्तातुजि
पुनोच्यःअन्वेषानपिदृश्यतइतिपूर्वपदस्यदीर्घः गिरिशादिवन्महाकविप्र
योगादस्यापिहृन्मसत्वस्यप्रायिकत्वाद्वापरिहर्तव्यम् प्रकारास्तरंतुथरातु
राधरावत्पृथ्वीवदतुराअनुतालाअमेगाबासापूर्वोक्ताप्रसिद्धायाऽन्यावि
शेषमहिनिश्चतसम्यस्य पूर्ववत् धरत्वमेतवदतुरावा स्वस्थेनसमयंदृष्ट्वाक
र्तव्यामज्ञोत्तलेनेत्यर्थः॥यद्वाहेअहिमदर्थअहीन्मपातीतिअहिमत् नदह
क्तमर्थयतेनित्रत्वेमांस् मार्गयतेतरसंबोधनंगठइत्युपराकनेत्यर्थः । अ
न्यस्य पूर्ववत् ॥ १५ ॥

विज्ञेनविज्ञाप्यमिदंनरेन्द्रे तस्मादत्वयास्मिन्सम

यंसमीक्ष्य । आत्यन्तिकासिद्धिविलम्बिसिद्धोः

कार्यस्यकार्यस्यशुभाविभाति ॥ १६ ॥

निगद्यति ॥ विज्ञेनेति । हेहंसतस्मात्कारणादस्मिन्नेन्द्रेविज्ञेनविशे
षज्ञेनत्वयासनवसरंसमीक्ष्यदृष्ट्वाइदंकार्यंविज्ञाप्यविज्ञापनीयं । समयप्र
तीकृतेकार्यविलम्बःस्यादित्याशङ्क्याह । अस्यकार्यस्यआत्यन्तिकीसर्वथा
असिद्धिस्तथाविलम्बिनीसिद्धिस्तयोर्द्वयोर्नयेआर्यस्यपूज्यस्यबुद्धिमत्तत्तव
कासिद्धिः शुभासमीचीनाविभातिप्रतिभाति कथयेतिशेषः । असमयेविज्ञा
पितस्यकार्यस्यसर्वथाअसिद्धिरेव समयविचार्यकृतस्यविलम्बेनसिद्धिःसि
दन्यायसीतस्मात्समयप्रतीत्यविज्ञप्तिकुर्वितिभावः । आत्यन्तिकीवासावसि
द्धितिकोपपत्तेपिपुनर्वत्कर्नधारयेतिपुनवत् लक्षणहेत्वोरितिज्ञापकादत्या

चरमित्यस्यानित्यत्वादात्यंतिकास्तिद्विविलम्बसिञ्चोरित्यत्रपरनिपातः स
मर्थनीयः ॥ ८६ ॥

इत्युक्तवत्यायदलोपिलज्जा, सानौचितीचेतसि
नश्चकास्तु । स्मरस्तुसाक्षीतददोषतायामुन्माद्य
यस्तप्तद्ववोवदत्ताम् ॥ ९७ ॥

वालायास्तृणीवल्लज्जात्यागोनयुक्तइत्याशङ्क्यपरिहरति ॥ इती
ति ॥ विनामुनास्वात्मनीत्यायुक्तवत्याभैम्यायल्लज्जाअलोपित्यक्तासाअ
नौचितीअनौचित्यंनोस्माकङ्कवीनांचेतसिचकास्तु प्रकाशतः । वालायाः स
जप्रभाभ्यसेवेतितद्व्यागिस्मत्सिद्धांतातिक्रमादस्माकञ्चेतसिअनौचित्यं
स्फुरतुनामेत्यर्थः तुःपुनरर्थे तस्याअदोषतायानिर्द्दोषत्वे पुनः स्मरः साक्षी
साक्षाद्द्रष्टा कथंसाक्षित्वमित्यतआह यःकानउन्माद्यउन्मादावस्यांकृत्वा
तांनैमीतुतद्दिनामुनेत्यादिवालायायुक्तमयुक्तअवीवदत्त्वादयतिस्मतेनै
वबलाद्वादितावेतितस्यानदोषः कवीनांयशोनेऽनौचित्यं प्रातिभासिकंनतु
सात्विकंअनुवादत्वादितिभावः शब्दकर्मत्वाद्देरययंतकर्तुर्णकर्मत्वम् ॥९७

उन्मत्तमासाद्यहरःस्मरश्च द्वावप्यसीमांसुदमुद्रहेते
पूर्वः परस्पद्वितयाप्रसूनः नूनद्वितीयोविरहोधिदूनः ९८

मदनेनापिसाक्षिमित्युन्मादितेत्यतआह ॥ उन्मत्तमिति ॥ द्वौउन्म
त्तंउन्मत्तवस्तुआसाद्यप्राप्यअसीमांनिर्नयादांसुदंहर्येवद्वहेतेभारयतः ।
कौटौहरीमहादेवःस्मरश्च तयोर्मध्येपूर्वाहरः प्रसूनंयत्तूरपुप्यलक्षणमुन्मत्तं
प्राप्य हर्षयत्ते द्वितीयः कामःविरहोधिनांविरहपीडयादूनदुःखितमुन्मत्त
मुन्मादवतंजनं प्राप्य हर्षयत्ते नूनमुद्रहेत्ये उभयत्रहेतुः परस्पद्वितयाअ
न्योन्यस्पद्वितयाहरशत्रुःस्मरः हरस्यउन्मत्तंयत्तूरकुसुमंहर्यजनकंदूहानयापिठ
न्मत्तंजनं प्राप्य हर्षयत्तव्यं तथाहरेणापिकाममुन्मत्तं प्राप्य हर्षयति तच्चैन्मया
पिकामायुधमुन्मत्तपुष्पं प्राप्य हर्षयत्तव्यं नितिअन्योन्यस्यद्वौ शत्रोरस्मादि
लट्प्याचर्वापितुयति कानोपिउन्मत्तंप्रिशाचंहरसेवकमासाद्य हर्षयत्ते शत्रु
वस्तुस्नामादित्यर्थः उन्मत्तउन्मादवतिधत्तूरमुचुकुन्दयोरिति विद्वः । बहः स्व
रितत्वादात्मनेपदम् ॥ ८८ ॥

तथाभिधात्रीमथराजपुत्रीं निणीयतां नैषधचट्ट
रागाम् । अमोचिचञ्चूपुटेमौनमुद्रा विहायसा
तेनविहस्यभूयः ॥ १९ ॥

तथेति ॥ अथानन्तरस्तेनविहायसापक्षिणास्वामीषितसिद्धेर्विहस्यच
ञ्चूपुटस्यमौनमुद्रामौनमुद्राभिः भूयः पुनरपिअमोचित्यक्ता । वक्तुंमारब्धकिं
कृत्वा तथाभिधात्रींश्रुतश्चट्टश्चेत्यादिभाषसाणांतांराजपुत्रींभैमीनैषधेनले
वहोरागः प्रीतिर्यथास्वभूतोनिर्गोपनिश्चित्य । विहायश्चशुक्तेस्यादिति वि
श्वः ॥ १९ ॥

इदं यदिहमापत्तिपुत्रितत्वं पश्यामितन्तस्वविधे
यमस्मिन् । त्वामुञ्चकैस्तापयतानृपंच पञ्चेषु
जेवाऽजनि योजनेयम् ॥ १०० ॥

इदमिति ॥ हेत्मापत्तिपुत्रिराजपुत्रियदिहदपूर्वोक्तसर्वतत्त्वसत्यं तत्त
हिअस्मिन्कार्यैरवश्यआत्मनःविधेयंकरणीयंनपश्यामि मयाकरणीयंकिन्
पिनावशिष्यते तर्हिस्त्वाविनास्वयमेवकथंभविष्यतीत्यतआह त्वानृपंच
लंबवञ्चकैरिति शयेनतापयताउभयोरपिपरस्पररागात् विरहपीडांजनय
तापञ्चेषुयैवकामेनैवेयंयोजनाघटनाअजनिजनिता अतस्त्वंनद्यापारोत्र
मावशिष्यतइत्यर्थः । तत्तयोःसत्त्वरितिलोहादौदृश्यते ॥ १०० ॥

तत्रदंष्ट्रबुद्धेर्बहिरिन्द्रियाणां तस्योपवासप्रतिनां
तपोभिः । त्वामद्यलब्ध्वामृततृप्तिभाजां स्वदेव
भूयचरितार्थमस्तु ॥ १ ॥

मैम्यवस्थाःश्रुत्वानलत्यापिकाशिवस्थाःसूचयन्काह ॥ त्वदिति ॥ हे
मैमित्रपोभिःपुण्यैरश्रुत्वांलब्ध्वाप्राप्यअमृततृप्तिः पीयूषपानजनिततृप्ति
स्तत्तुल्यतृप्तिभाजांतस्यनलस्यबहिरिन्द्रियाणां चक्षुरादीनांकेवलानांस्वदे
वभूय ॥ आदित्यश्चतुर्भुजाक्षिणीप्राविशदित्यादिश्रुतिसिद्धीर्यदेवत्वंच
रितार्थंकृतकार्यमस्तु एतावत्कालश्चन्द्रमात्रेणतेपादेवत्वमभूदिदानींत्वत्का
मेनामृततृप्तिस्तुल्यत्वादेवत्वंसार्थककविविष्यतीत्यर्थः । किंभूतम्यतस्यत्व
य्येयवद्वा निवेशितावुद्भिर्नोयेन अनश्नन्ननियमव्रतश्च किंभूतानानिनि, वा

शान्तनसस्त्वयिलोनत्वासेधुमनौव्यापारामात्रात् उपवासव्रतविद्यतेयेषां
अन्यस्यापिआकृष्टेन्द्रियस्यानशननियमवतः परब्रह्मव्यायतः पुण्यैस्तदे
वब्रह्मलब्धव्यामोक्षलक्षणमन्दाजोदेवत्वं सार्यकमवतीत्युक्तिः बहिरि
न्द्रियाणामिजव्यापारेष्वप्रवृत्तिःतपः “ विषयभोगाभावश्चोपवासः ” अ
मतप्रानेहिदेवानादेवत्वं तथात्वज्ञाभेतदिन्द्रियाणामपिदेवत्वकृतार्थम
स्तु । देवभूयम्भुवोसावेकपू उपवासश्चासौव्रतवैतिकर्मधारयादिभिःसम
र्थनीयः उपवासेनव्रततिष्ठतिवासमाधिः ॥ १०१ ॥

तुल्याऽऽद्योमूर्तिरमून्मदीया दग्धापरंसास्यन
ताप्यतेति । इत्यभ्यसूयन्निवदेहतापं तस्यातनु
स्त्वद्विरहाद्विधत्ते ॥ २ ॥

मलस्यतद्विरहेणकामजनितं विरहंवरमाह ॥ तुल्येति ॥ हेभेभिर्भक्त
नुःकानः स्वद्विरहात्तस्य देहतापं विधत्ते करोति किं कुर्वन्निव इति पूर्वोक्तप्र
कारेण अन्यसूयनिवर्ह्यार्थं कुर्वन्निव इतीति किं आश्रयोः कामनलयोः मूर्तिः
शरीरं पर्वतुल्या सप्तमाना अभूत् अनन्तरं नदीया सामूर्तिर्दृष्ट्वा अस्य मलस्य
सामूर्तिः परं प्रतिश्रयेन ताप्यते पिनयत् शरीरस्य द्वाहो मक्रियत् एव परं
तापोपिकेन चिक्कक्रियते इति अन्तर्गता द्विरहादेव देहतापं करोति माग्यस्मा
दित्यर्थः मन्मथतस्य च आश्रयोः त्यदादीनां निव इति एकशेषः ॥ १०१ ॥

लिपिदुःशामित्तिविभूषणन्त्वानूपःपिबन्नादरानि
निमेषः । चक्षुर्भरैरर्पितमात्मचक्षुरागं सद्यते
रचितंत्वयेव ॥ ३ ॥

दृशावर्णयति ॥ लिपिमिति ॥ चूपोमलः दृशादृष्ट्याभिज्ञेर्विभूषणमलं
कारभूतांलिपिं चित्रनिर्मितांत्वांश्चादरेण तात्पर्यंखनिर्मिषः नेत्रसंकोचर
हितः सन्पिबन्सादरमवलोकयन्चक्षुर्भैरैनिर्मिषेत्त्वादनुरागवशाञ्चजा
तैर्नत्रवाप्यप्रवाहैर्यित्तंजितंआत्मचक्षूरागंस्वीयमयनपोर्लोहितिमानंय
त्ते उत्प्रेक्षतेत्वयारचितमिवजनितमिव अयंबाध्यजनितसोहितिसामम
यतिकृत्तत्त्वद्विषयकीनयनानुरागः प्रथमावस्था ॥ १०३ ॥

पातुर्दशालेख्यमर्थीनपस्य त्वामादरादस्तनिमी

लयास्ते । ममेदमित्यश्रुणिनेत्रवृत्तेः प्रीतेर्निमेष
छिदयाविवादः ॥ ४ ॥

तानेवपुनराह॥ पातुमिति॥ आलेख्यमयीचित्रलिखितांश्चांश्रादरादस्तु
निमीलयाजिनिषेधयादशापातुः सादरमवलोकयितुं यस्य अश्रुविषये
नेत्रवृत्तेर्नयनवर्तिन्याः प्रीतेरनुरागस्य निमेषस्य छिदया विच्छेदेन सह ममेद
मिति हृदयमश्रुमयन्यमिदमंश्रुमिति अहमहमिकया विवाहः आस्तीभव
ति । अनुरागवशाजिनेषाभावस्तस्माच्चाश्रुभवति नयनानुरागजन्यं निमेषं छि
दाजस्य नैव वातदश्रुतिलोकः सन्दिग्ध इति भावः निमेषे छिदयेत्यप्रधाने तु
तीययानुस्थानयनं प्रीतिरिति द्योतितं मिदादिपाठात् छिदांसाधुः ॥ १२७ ॥

त्वंहृतामैनिवहिर्गतापि प्राणायितानासिकया
स्यगत्या । नचित्रमाक्रामतितत्रचित्र मेतन्मनो
यद्ववदेकवृत्तिः ॥ ५ ॥

द्वितीयानाह ॥ त्वगिति हेमैनिवहिर्गतापि वहिः प्रदेशवर्तमानापि अतु
रागवशादंतः करणे विश्रान्तात्वं कया गत्या केन प्रकारेण प्राणायिताजीवा
पितानासि अपितु सर्वप्रकारेण जीववति प्रयासि अथ च वहिर्गतात्वं नासि
नासिकया आस्यगता मुखगत्याऽपि हृता मनोरमाऽतएव प्राणयिता प्राण
वस्त्रिया । तव नासिकामुखसौहर्दयैश्चित्रादीदृष्टातेन हृदये चारितेत्यर्थः ।
वहिर्गतापि हृदयेति विरोधाभासः तत्परत्वात्परिहारः प्राणा अपि नासि
कामुखमार्गेण दृष्टादशांगुलपर्यंतं वहिर्गत्वा पुनरंतः प्रविशन्ति प्राणाख्यां चल
भंते तथा त्वमपि भवती त्वमेका केवला वृत्तिर्जीवनोपायो यस्यैवं । एतन्म
नोनलांतः करणचित्रमालेख्यं यन्नाक्रामतितच्चित्रमिव भवति तत्र विषये
आश्चर्यविरहस्य तथा हि पञ्चुलेन भवितव्यं तच्च यदा चित्रमिव निर्व्यापारं जातं
तत्राश्चर्यमित्यर्थः ॥ त्वदा यत्तत्त्वात् त्वदन्यत्किमपि त्वचित्तेन लज्जतीति
त्वं प्राणवति प्रयेत्यर्थः चित्रं कर्तुं एतन्मनःकर्म यत्तत्त्वाधीनं करोतितत्रचित्र
मपितुनेतिकाकुः यतस्त्वदेकवृत्ति इति वा भवदेकवृत्त्येतन्मनोयच्चित्रं नाक्रा
मति आर्थाभावलोकयतितत्रचित्रम् चित्रं हि सर्वैरवलोक्यते अनेन नेत्या
श्चर्यमिति वा एतन्मनोयच्चित्रमाक्रामति अवलोकयतितत्रचित्रं यद्यपि

विरहिणश्चिन्तुः सदंतथा व्याक्षेपेन । यतश्चित्रं भवदेकवृत्ति भवत्याएवैकावृ
त्तिरवस्थानं यत्र एवंविधं यत्र त्वमेव लिखितासितदेवचित्रमवलीकयतीति
अत्र किमाश्चर्यमिति वा, चित्रमिति पदे व्याख्या, तत्र भाष्या भवने लोकोप्यचि
त्तं आश्चर्येन गच्छति यस्मात्तदेतन्मनस्त्वदेकवृत्तित्वदासक्तम् यत्र यस्यास
क्तस्तत्तस्य प्राख्यवद्भवति अत्र किमाश्चर्यमिति द्वितीयावस्था आक्रामती
ति वाज्जाशेति शयन् विकल्पः भवत्याएकवृत्तिर्यत्र सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रमिति
भवतीत्यर्थः पृथक् ॥ १७५ ॥

**अजस्तमारोहसिदूरदीर्घां संकल्पसोपानततितं
दीयाम् । आसासं विकर्षत्यधिकं पुनर्यद्गानास
वत्स्वन्मयतां तदाप्य ॥ ६ ॥**

तृतीयाभाह ॥ अजस्तमिति ॥ त्वंदूरदीर्घां मतिमहतीं तदीयां
नलसम्बन्धिनीं संकल्परूपां सोपानपरम्परामैनी, प्राप्तिः कथमवेत् प्रा
प्तीसत्यां अहमेवं करिष्यामि सा एव करिष्यतीत्येवं रूपां नानसविचारलक्षणां
अजस्तमिरत्नरत्नारोहसि त्वत्प्राप्त्युपायादिसर्वदा विचारयतीत्यर्थः यत्पु
नः सनलः अधिकमत्यर्थं श्लाघान् निश्चासान् वर्षति मुक्कतितत्तव ध्यानाञ्चि
त्तमात्स्वन्मयतां त्वत्प्राप्त्यर्थं आप्यप्राप्यत्वपूजानोभूत्वा त्वय्युनरागबाहु
व्यासवश्चिन्तनात् त्वत्प्राप्तेरभावादुःखवशादत्यर्थं निश्चासान् मुक्कतीत्यर्थः यो
तिदीर्घासोपानपङ्क्तिमारोहति स निश्चासान्मुक्कति अत्र तु विपरीतमित्या
द्यर्थं तच्च रावध्यानास्वन्मयत्वप्राप्तीसत्यां व्यधिकरत्नाभावात्संगच्छते त्व
द्वर्मानलोप्यमते तस्मात्त्वत्प्राप्त्यर्थं तस्य जातमित्युक्तं सोयते इति भावः अथ
च योऽप्यथयति स तन्मयो भवति योगपूजावात्पूजलादीजातो विष्णुसमो सुर
इति विष्णुपुराणम् आरोहणं स्यात्सोपानमित्यमरः आप्येत्यत्राहासभासः
तृतीयावस्थानेनानुभूयत इति ॥ १७६ ॥

**हस्तस्य यन्मंत्रयते रूहस्त्वां तच्च कृत्मात्रं यते मुखं
यत् । तद्वैरिपुष्पायुधमित्रचन्द्र सख्यौचितोसा
खलु तन्मुखस्य ॥ ७ ॥**

संकल्पमेवाह ॥ इदिति ॥ तस्य नलस्य हृदन्तः करग्रहः एकांते यथा

नम्रयतेत्वानुद्दिश्यगुप्तं यद्भाषते जैर्मीमाप्यतां प्रत्येवं वदित्वा मि आलिङ्गना
दिकं देहीति गुप्तं विचारकरोति । मुखं नलमुखं कर्तुं तद्गुप्तं जापयणं कर्म व्यक्तं यत
आमन्त्रयते भाषते । मुखस्य पाण्डुताम्भानतादिगुणं दृष्ट्वा त्वामेव ध्यायतीति
व्यक्तं ज्ञायते इत्यर्थः । सा तन्मुखस्य नलमुखस्य तद्धैरीनलवैरीपुण्यायुधः काम
स्तस्य मित्रं चंद्रस्तेन सह यत्सस्य मैत्रीतस्यौचित्ये खलु निश्चयेऽतस्मै ज्ञायां वा ।
चंद्रतुल्यत्वाकलमुखं चन्द्रमित्रं, नलः कामस्य शत्रुः पीडयमानत्वात्, चन्द्रो
पिमहनमित्रतं दृष्ट्वा किरत्वात्, मित्रं च मित्रस्य कार्यं करोति नलोर्मत्रलक्षणांश
क्तिप्रयुङ्क्तो नलयवविधं मित्रं करोतीति नलशक्तिर्नंदनस्याग्नेन दनमित्रेण क
थनीयं । नीतिज्ञाहिमित्रमित्रेणापिरिपुमन्त्रजेदं कुर्वन्ति, तच्च मित्रेण न
लमुखेन कृतमिति भावः ॥ मुखं नपाण्डुत्वादिगुणदर्शनादतिशयेन त्वद्विषयां
चिन्तां करोतीति स्पष्टं ज्ञायत इत्यर्थः । सप्तम्यर्थे रहो व्ययमित्यनरः । सन्नि
गुप्तभाषणे ॥ १७३ ॥

स्थितस्य रात्रावधि शय्यशय्यां मोहे मनस्तस्य निम
ज्जयन्ती ॥ आलिङ्गय याचुर्भ्रतिलोचने सानिद्रा
धुनान त्वद्रुतेङ्गना वा ॥ ८ ॥

क्रममुज्झं द्यलाचवायं नैकप्रयत्नेनैव चतुर्थां पृष्ठीं चावस्थामाह ॥ स्थितस्य
ति ॥ रात्रौ शय्यामधिशय्याधिकृत्य स्थितस्य तस्य मनो मोहं वैचित्र्यं क्व हविशो
बेचमोहो मदनयुद्धं तत्र वानिमज्जयन्ती तद्भङ्गं कुर्वती सती या आलिङ्गय याङ्गा
निक्ष्वापयित्वा लोचने च भ्रतिलोचने तत्र सन्निद्रा भवति । अथ च लतावेष्टिताद्यालि
ङ्गनादीनिरुत्वायानेन च भ्रमन् करोति सैवं विधानिद्रांगना वा त्वद्रुते त्वां विना
अधुना इदानीं न विद्यते । त्वद्विरहात्तस्य निद्रा त्वद्विरहे केषु वैविध्याङ्गनापि
नरोचतं इति भावः । औपप्रयत्नेन निद्रां च्छेदविषयनिवृत्तिलक्षणे अवस्थे प्रो
क्ता । क्रमो ज्झनं दोषायनेति श्लेषः ॥ शय्यां अधिशोऽहितिकर्मत्वं, त्वत्
अन्यारादिति पञ्चमी ॥ १७४ ॥

स्मरणं निस्तक्षयवृषैव वा जैर्लावण्यशेषं कृशताम
नायि ॥ अन्नं गतामप्ययमाप्यमानः रुपद्वानसाहुं
विजहाति तेन ॥ ९ ॥

पञ्चमीमाह ॥ स्मरेणेति ॥ सुनलः स्मरेण बाणौ निस्तुत्य निजिं द्युलावययं सौ
न्दर्यमेव शेषं यस्यास्तां कशतां वृथैवानायिनीतः प्रापितः । लावय्यस्थितशरीरं
क्षीणं, यतः अनङ्गतामतिकशतां मङ्गरहिततां मदनत्वं नीयमानोप्ययं तेन
मदनेन सहस्यद्वासांभ्यं न त्यजति । रूपसाम्यात्कुद्वेन कामेनातिकशत्वं नी
तः, ततश्चेदङ्गोनङ्गः नञ्समास ईषदर्थेऽनुदराकन्योतिवत्, कृतेपिकशत्वे
सुतरां साम्यमेवामूदिति जावः ॥ अतएव लावय्यशेषाभित्युक्तं तथैवेति पा
ठे लावय्यशेषा मेव कशतां तथानोयियथानंगतामाप्यमानोपितेन सहस्यद्वा
न त्यजतीति व्याख्या ॥ १०९ ॥

त्वत्प्रापकात्रस्यतिनैनसोवा त्वय्येषदास्येपिनृलं
उज्जतेयत् ॥ स्मरेण बाणैरतितक्ष्यतीक्ष्णैर्लूनः स्व
भावोपिकियान्किमस्य ॥ १० ॥

सप्तमीमाह ॥ त्वदिति ॥ एवः नलः त्वां प्रापयति दापयतीति त्वत्प्रापकं त
त्त्वादेन सोपिपापादपि, राजसायुद्धहरणादित्यादिकलादिरूपान्नस्यति
न विजेति । यच्च त्वयि विषये दास्येपि न लज्जते ततो हेतोः स्मरेण तीक्ष्णैर्बाणैः
अतितक्ष्यातिशयेनास्यशरीरं तनूकन्यक्रियान्स्वरूपः स्वभावोपिलूनः कि
ञ्चः किमिति सहेतुकोत्प्रेक्षा । धर्मशीलत्वादयं सर्वदापातकाद्विभेति दास
त्वे च राजत्वाच्च जते इत्यस्य स्वजावः स तु त्वं प्राप्तिलोभेन मदृश्यते शरीरस्या
तिकार्ष्यात्स्वभावस्यापि कार्श्यजातं भित्यनुमीयत इत्यर्थः । प्रपानाशावस्यो
क्ता, त्वत्प्रापकादियादिना त्वदन्यविषयपरित्यागेन विषयनिवृत्तिरेव तास
यं वृत्त्यावर्ण्यत इति श्लोकांतात्पर्यम् ॥ अतितक्ष्येति स्वजावापगमे हेतुत्वार्थमुक्तं
न तु तनुतावस्थाप्रतिपादनार्थं, शरीरस्यातितक्षणे स्वभावलूनत्वं संभाव्यत इ
ति द्योतनार्थमतिशब्दतीक्ष्णशब्दप्रयोगौ । एनसः भीत्रार्थेति पञ्चमी ॥ ११॥

स्मारंज्वरंघोरमपत्रपिघ्नोः सिद्धागदंकारचयेचि
किटसौ ॥ निदानमौनादविशद्विशाला साङ्क्रामि
कीतस्य रुजेवलज्जा ॥ ११ ॥

पुनः प्रपानाशमेवाह ॥ यद्वाप्रथमतस्त्रपानाशं वर्णयितुमाह ॥ स्मार
मिति ॥ तस्य नलस्य विशालामहती लज्जा सिद्धेचि किटसासमर्थेऽगदंकार

चयेवैद्यसमूहे निदानमीनात् आदिकारणस्याज्ञानात् अविश्रुतप्रविष्टः । किं
 जूतस्य अपत्र पत्रोः लज्जाशीलस्य । किंभूते स्मारं सदनजनितं चोरं दारुण
 पवरं चिकित्सीप्रतिकुर्वाणे । केव सङ्क्रमणमनिता साङ्क्रान्तिकी संसर्गजानि
 तारुणे वरोग इव, तथा दिव्याधिः क्षयिणं परित्यज्य यथान्यसंसर्गिणं प्रविशति
 तथा लज्जाशीलस्य नलस्य लज्जया ज्वलितं, सा च तं विहाय वैद्यसमूहे दृश्यते
 काश्चैनं निदानाज्ञानात् अक्षिरो गोखरः कुष्ठं तथा पस्मार एव च । सङ्भुक्त्या
 हि संबध्यात् सङ्क्रामन्ति नरान्तरमिति वैद्यैः पृष्टेन तेन लज्जां विहाय निदानं य
 दैव कथितं तदेवा स्माजिर्न ज्ञातमित्युक्त्वा लज्जितं । लज्जाशीलो पत्रपिष्णु
 रित्यनरः । चरनलोकोतिष्वष्टीनिषेधाद् द्वितीया, अपत्रपिष्णोः अलंकमि
 तिष्णु च, अगदं रोगरहितं करोतीत्यगदंकारः, कर्मयणन्ते कारश्च देवस्य
 पदे कारे सत्यागदस्येति मुञ्, साङ्क्रान्तिकी आध्यात्मा दिव्या दृष्ट क्यनुशति
 का दिव्या दुजयपदवृद्धिः ॥ १११ ॥

विभेतिरुष्टासि किलेत्यकस्मात्सुत्वां किं तापेति ह स
 त्यकाण्डे ॥ यान्तीमिव त्वामनुयात्य हे तीरुक्तरत्न
 यैव प्रतिवक्तिमोघं ॥ १२ ॥

अष्टमीनाह ॥ विजेतीति ॥ सनलः ह भैमित्वं रुष्टासि कुपितासि किलेति
 संभाव्या कस्मात्वरुकोपेन विनैव विजेति मयं प्राप्नोति । तथा किल निध्याजू
 तांत्वा आप्राप्तावानितिकत्वा अकारण्डेऽनमययवत्वरप्राप्तिं विनैव सुखा
 ति शयाद्भ्रति । तथा यांतीमिव गच्छंतीमिवत्वां अनुलक्षीकृत्या हेतोः नि
 कारणं याति । तथ त्वया उक्त इव सम्भाषित इव आगच्छामित्वदादिर्ह न
 यापूर्वमेव कृतमित्यादिमोघजिष्णुप्रतिवक्तिप्रतिवचनं ददाति उन्मादाव
 स्या ॥ ११२ ॥

भवद्वियोगाच्छिदुरातिंधारा यमस्त्रसुर्मज्जतिनिः ११६

शरण्यः ॥ मूर्धामयद्रीपमहन्ध्यपङ्केहाहामहीमृद्व
 ठकुंजरोयम् ॥ १३ ॥

नवमीनाह ॥ भवदिति ॥ भवत्यावियोगेन विरहेण जनिताऽच्छिदुरासं
 तताया अतिः पीडा तस्याचाराप्रखाली परंपरासैव यमस्त्रसंवायमुनातस्याः नू

छान्मयमूर्धारूपयद्द्वीपञ्जलमध्यावकाशः तस्मिन्महान्ध्यलक्षणो महाज्ञान
लक्षणः पङ्कः कद् भस्तस्मिन्निःशरयोरक्षितुरक्षितो, अयनलः महीशृङ्गटोरा
जम्भेष्ठएवकुञ्जरोहस्तीनिमज्जतिबुडति, हाहाखेदतिशये । अन्योपि
कुञ्जरोहस्तिपकं विनानद्याद्वीपपंकं बुडति, पङ्कमग्नोगजोनोदृतुशक्यते इ
ति मूर्द्धावस्था एव न वावस्थासूचकाः श्लोकाः लिपिमित्यादयो यथा यथमू
ह्याः । भवत्यावियोगइति सर्वनाम्नोवृत्तिमात्रइति पुंवत् । अन्विदुरेति
विदिमिदीतिकुरष्ट् ॥ ११३ ॥

सव्यापसव्यत्यजनाद्विरुक्तैः पञ्चपुवाणैः पृथग्
जितासु ॥ दशासु शेषास्त्वलुतदृशाया तयानभः पु
ष्यनुकोरकेण ॥ ११४ ॥

वृत्तिविशेषेण दशमीभवत्यामाह ॥ सव्येति ॥ सव्यापसव्याभ्यां त्यजन्
मोचजंतस्माद् द्विगुणैर्द्विजैः पञ्चपुवाणैः कामवाणैः पृथक्प्रत्येकं अर्जि
तासुरचिदासु दशास्त्वर्जितप्रायासु मध्यं शेषाऽवशिष्टायातदृशान् तिलक्षणा
तयाकोरकेशकलिकयानभोगगन्तं खलु निश्चितपुष्यतु पुष्पितं भवतु । सादशमी
दशास्त्वपुष्यातु त्यासर्वथा भवतीत्यर्थः । एकैकेन न दनं बाणेनान्येपां दशाव
स्थाभवति, अस्त्यनुवदशमीनेतितस्या अवसरः, अस्याः कोरकत्वमननुनू
तत्वात्, तवलाभश्चेन्न विप्यतितर्हि सापि दशाभविष्यति सामाभूत्वप्राप्ति
रेव भवत्विति भावः ॥ दशायाश्च शुभत्वान्नामग्रहणानर्हत्वाद्यत्तच्छब्दप्रयो
गः । द्विरुक्तशब्दो लक्षणया द्विगुणपर्यायः, शेषशब्दः स्त्रीलिङ्गः अभिधेय
लिङ्गत्वात्, पुष्यविकसने आशिषिलोद् । चक्षुरागः प्रथमं चित्तासंगस्तोष
संक्षेपः ॥ निद्राखेदस्तनुना विषयनिवृत्तिरूपमाश १ आदौ मूर्द्धावरण
चेति दशावस्थाः ॥ ११४ ॥

त्वयि स्मराधेः सततास्मितेन प्रस्थापितो भूमिभृता
स्मितेन ॥ आगत्य भूतः सफलो भवत्या भावप्रती
त्या गुणलो भवत्याः ॥ ११५ ॥

प्रकृतमाह त्वयीति ॥ स्मराधेः कामजनितपीडातः सततं नियतमस्मितेन हा
सरहितेन तेन भूमिभृता राज्ञा त्वयि विषये अहं प्रस्थापितोस्मि । भौमीमदर्थं त्व

याविज्ञापनीयेत्यहमिहागत्यगुणेषुलोभवत्या अनुरागिण्याभवत्यास्तवभा
वप्रतीत्यां प्रेमपरिष्ठापनेनसफलं कृतकार्याभूतः जातः । नलसदृशगुणीत्वं च
गुणानुरागिणीस्त्वयवतस्मिन्ननुरक्तेति ज्ञात्वा कृतार्थो जातोऽस्मीति भावः ॥ ११५ ॥

धन्यासिवैदर्भगुणैरुदारै रयथासमाकृष्यतनैषधो
पि ॥ इतः स्तुतिः काखलुचंद्रिकायाय दब्धिमप्युत्त
रलीकरोति ॥ ११६ ॥

धन्यासीति ॥ इवैदर्भजैमिसात्वचन्यादैवाधिकासि । यथात्वयासुदारैर
तिरसणीयैर्गुणैः सौन्दर्यादिभिः कृत्वा नैषधोऽपीरोदाहो नलोपि समाकृष्यत
स्ववशीकृतः यावद्दृष्टांधीरवशीकरोति तत् पराकाचन्येत्यर्थः । दूहान्तेन धन्य
त्वं सत्तर्पते खलु यस्याश्चन्द्रिकाया इतः पराकात्तुतिरस्ति यद्यागम्भीरस्यपि अ
ब्धिसमुद्रं वत्सरलीकरोति अतिशयेन च चलीकरोति, तद्दृष्टं दृष्टीकरणेन वत्
वस्तुतिर्धन्याता अथैवैदर्भीकाव्यकारीतिः गुणैश्चेवादिभिरलङ्कारैः अन्य
दपि विशालैर्दोरकैराकृष्यते ॥ ११६ ॥

नलेनभायाः शशिनानि शोच त्वया सभायान्तिशया
शशीव ॥ पुनः पुनस्तद्युगयुगिंधाता योग्यामुपा
स्तेन युवांयुयुक्षुः ॥ ११७ ॥

नलेनेति ॥ इमे निश्चयनलेन कृत्वा भायाः शोचन्त्येव । केन केन पूर्णेन शशिना
निशोच । स नलस्त्वया कृत्वा भायास्तशोभतां । कया कइव निशया शशीव ।
उभयोः सभागमेव भावपि व्यतिभातामित्यर्थः । नु उग्रो हते पुनः पुनः प्रति
ना संतद्युगचन्द्रनिशालकं युग्मं युनक्तीति युक्त्वं विधो विधाता ब्रह्मा युवां
उभावपियुगं योक्तुमिच्छन् सन् योग्यामस्यां संतुपास्ते करोति शिल्पी समयं
वस्तुसंहर्षयितुमस्यासकरोति, अन्यथा चन्द्रनिशयोः पुनः पुनर्योजनं व्यर्थं
स्यादित्यर्थः यतिः प्रमाणं स्वस्या समास्ते इति पाठे अस्यां ससृचार्थे ससृद्धाव
भावे चतुर्थ्या अन्वयोऽपीभावः ॥ योग्याः स्यात्सार्कं यारिति विश्वः ॥ ११७ ॥

स्तनद्वयेतन्विपरंतवैव पृथौ यदि प्राप्स्यसि नैषध
स्याअनल्यवैदग्ध्यविवर्द्धिनीनां पत्रावलीनारचना
समाप्तिम् ॥ ११८ ॥

स्तनद्वयइति ॥ हेतुनिकृशाङ्गिनैषधस्यनलस्यानल्पवहुतरवैदग्ध्यंकीश
लंतस्याविवर्द्धिनीनांज्ञापिकानांपत्रावलीनांपत्र वल्लीपङ्क्तीनांवलनारच
नासमाप्तिरिदिप्राप्स्यसि, तिहिपरकेवलपृथीविशालेतवैवस्तनद्वये अतिपी
नत्वात्नान्यस्याल्यकत्वात्प्रपुशब्दोभाषितपुंस्कः ॥ ११८ ॥

एकः सुधांशुर्नकथचनस्या सृष्टिसमस्त्वन्तयनद्व
यस्य ॥ त्वल्लोचनासेचनकस्तदस्तु नलास्यशीतद्यु
तिसद्वितीयः ॥ ११९ ॥

एकइति । एकोऽसहायःसुधांशुश्चन्द्रोऽतिविशालस्यत्वन्तयनद्वयस्यकृ
थंचनकेनापि प्रकारेणनृसिद्धमःसंतर्पणसमर्थायतोनस्यानजवेत् । तत्त
तःकारणात्सचन्द्रोमलास्यलक्ष्योयःशीतद्युतिश्चन्द्रस्तेनसद्वितीयः ससहा
यःसन्त्वल्लोचनयोस्तुवनेत्रयोरासेचनकोनिर्मेयादतृप्तिकारीअस्तु भवतुच
कोरतुल्यस्यत्वन्नेत्रद्वयस्यैकेनचन्द्रेण सृष्ट्यभावात् चन्द्रद्वयेनैजवितव्यंतत्र
चन्द्रसहकारीनलास्यचन्द्रोभवत्वित्यभिप्रायः तत्प्राप्त्यर्थयत्नःकार्यइतिज्ञा
वः त्वदासेचनकंतृप्तेनांस्त्यं तौयस्यदर्शनमित्यनरः ॥ ११९ ॥

अहोतपः कल्पतरुर्नलीय स्त्वत्पाणिजाग्रस्फुरदं
ङ्कुरश्रीः॥ तदभूयुगंयस्यखलुद्विपत्रीतवाधरोरज्य
तियत्कलंबः ॥ १२० ॥

अहोइति ॥ यस्तइतियुग्मम् नलीयोनलसंम्बन्धीतपोतरुः कल्पवृक्षः
अहोआश्चर्यरूपः आश्चर्यरूपत्वमेवविशेषणैः प्रकटयति कीदृशःकल्पत
रुःस्त्वत्पाणिजाग्राणितवनखायाख्येव स्फुरन्तीप्रकाशमाना अङ्कुरश्रीरङ्कुरशो
भायस्यखलुनिक्षये अङ्कुरानन्तरंत्वद्वययुग्मेवयस्य कल्पवृक्षस्यद्विपत्रीपत्र
द्वयी तवाधरओष्ठएवयस्यकलंबः मध्यमांकुरोनालमित्यर्थः रज्यतिआर
क्तीभवति प्रथमाङ्कुरापेक्षयामध्यमांकुरस्यतिरक्तत्वात् यस्तेकराभ्यांनवभू
तनः पल्लवयुकीविद्यन्ते मध्यमांकुरापेक्षया अतिरक्तत्वात्तवहस्तावेवपल्ल
वौजातौयस्तवस्मितेनकोरकितः कलिकायुक्तआस्तेपल्लवानंतरंकोरकाभ
वन्ति स्मितस्यसितत्वात्कोरकत्वं कोरकापेक्षयाविकस्वराणांपृष्ठाणांमृदु
त्वात् ॥ १२० ॥

त्रिशन्तुभूयः ॥ २३ ॥

सत्वेति ॥ हेमैमिसदनोत्सवेयुनत्पाणिपट्नेनलहस्तकमलेपूर्वलङ्गाः प
थादुत्थितास्त्वत्कुचयोः पत्रलेखापत्रावलयः तन्निर्गताः नलपाणिपट्ने
नैवलिखिताभूयस्तमेवपाणिपट्नाप्रविशन्तु किंभूतेपाणिपट्ने सत्वेनसत्त्व
भावेनश्रुतोऽजनिताः स्वेदःघर्मादकतल्लक्ष्यंमधूत्यमिष्यकन्तोऽनसान्द्रं निवि
डे हतोत्सववशात्पत्रावल्यामार्जन्तंभवत्वित्यर्थः कारणेकार्यस्यलघुत्व
तद्वतिभावः मधूत्ययथालिखितमेतीतिमधूत्यपदं-पट्नापुल्लिङ्गेपि ततः
तमितियुज्यते ॥ १२३ ॥

वंधाढ्यनानारतमल्लयुद्धप्रमोदितैः केलिवनेमरुद्धिः
प्रसूनवृष्टिपुनरुक्तमुक्तां प्रतीक्षतंभैमियुवां यु
वानौ ॥ २४ ॥

वंधाढ्येति ॥ हेमैमियुवानौतर्कणौयुवांकेलिवनेक्रीडावनेमरुद्धिर्वायु
भिः पुनरुक्तंपुनःपुनर्मुक्तंत्यक्तं प्रसूनवृष्टिंप्रतीक्षताङ्गुणहीत किंभूतेर्म
रुद्धिःवैधैःपङ्कजासनादिसुरतत्रधैराढ्यंविस्तृतंनानारतं अनेकप्रकारंरत
तदेवमल्लयुद्धन्तेनप्रमोदितैःप्रकर्षेणपरिमलंप्रापितैः सन्मोगेनपुष्पेषुच्युते
षुपुनः पुनर्नौवनंमङ्गलकृते अथच मल्लयुद्धदृष्टेर्देवैर्मुक्तांपुष्पवृष्टिमल्लौग
ह्नीतः मरुतौपवनान्मरावित्यमरः युवतिश्चयुवाचपुमान् स्त्रियेत्येकशेषः
॥ १२४ ॥

अन्योन्यसंज्ञमवशादधुनाविभातां तस्यापितेपिम
नसीविकसद्विलासे ॥ स्रष्टुपुनर्मनसिजश्रयतनुप्र
वृत्तमादाविविधशुककृत्यरमाणयुग्मम् ॥ २५ ॥

अन्योन्येति ॥ अधुनाअन्योन्यसंज्ञमवशात्परस्परसंयोगवशात् विकस
नविलासोविविधमाययोस्तेतस्यापि नलस्यापितेपितवापिमनसीपरमाणुयु
ग्ममिधविजातांशोभेतां ॥ किञ्चूतंपरमाणुयुग्मं मनसिजस्यकामस्यतनुंश
रीरंपनः स्रष्टुप्रवृत्तं अतएवादीद्व्यशुकद्वीतीतीतिद्व्यशुककृत् सक्रियाभ्या
द्वाभ्यापरमाणुभ्यांएकद्व्यशुककारभ्यते एवंक्रमेणमहत्कार्यमोरिभ्यतद्वति
सिद्धान्तः द्रव्यस्यकामस्यमनोजन्यत्वान्मनसिजत्वं-ततश्चतदुत्पत्त्यर्थमनो

द्वयेन द्वायुक्तमारुह्यं तत्तुयेन केनचिन्मनोद्वयेन कर्तुं न शक्यते यतादृशपर
स्वरानुरागस्य कुत्रचिदप्यभावात् तत्तद्वययोरिव मनोद्वयेन कर्तुं शक्यं नान्ये
नेति भावः युवयोः परस्वरानुरागद्वयसूत्रादुल्लासकः शरीरोऽस्यादिति भावः

॥ १२५ ॥

कामः कौसुमचापदुर्जयममुं जेतुं नृपत्वाधनुर्वल्लीम
व्रणवंशजामधिगुणामासाध्यमाश्रत्यसौ ॥ ग्रीवा
लंकृतपटसूत्रं तु तया पृष्ठे कियत्तं वयाश्चाजिधनुंकपरे
खयेव विलसत्सिद्धूरसौ दधया ॥ २६ ॥

काम इति ॥ अस्मै कामः कौसुमेन चापेन दुर्जयं जेतुं न शक्यं अनुनृपं न ल
ज्जेतुं अत्र षोडशो वंशजातां अथ च धनुषादिजन्यत्रयारहितवेषु जाता अ
धिगुणां अतिशयितसौन्दर्यादिगुणयुक्तां आरोपितमौर्वीकां त्वचां त्वन्नर्यां
धनुर्वल्लीधनुस्तंतां आसाद्य माप्यमाश्रति अधुना नलज्जेयानीति तुल्य
ति किमूता धनुर्वल्लीधनुर्वल्ल्यां निवसता विद्यमानेन सिद्धूरेण सौन्दर्यलो
हितमायस्यातयाधनुः पृष्ठजागे अथ च पश्चाद्भागे कियत्तं वयाश्चाजिधनुंकपरे
प्रीवानप्यकण्ठद्यतस्याः अलङ्कृतिरलङ्कारभूता पटसूत्रलतादीर्घेषु पटसूत्रे
षोऽत्यर्थः तयाश्चाजिधनुः शोभमानां कयेव कपरेखयेव परीक्षारेखयेव कषण
धारया धनुर्योग्यवेषु परीक्षायां निधृष्यमायां सिद्धूरं चलति चेत्तदा परिपाको
ज्ञेयः इति धानुः प्रसिद्धिः कामस्य त्वां विमानलवशीकरणकारणं किमपि न
विद्यत इत्यर्थः आजिधनुः भवद्येति चकारादिषु ॥ १२६ ॥

त्वद्गुणवलिमौक्तिकानि गुलिकास्ते राजहंसं वि
मोर्वेद्यविद्विमनोभुवः स्वमपितामं जुधनुर्वल्लमूरी
यन्नित्यां कृतिना सलालिततमज्यामुज्यमं नलसन्ता
भीमध्यविलटविलासमखिलरोमालिरालं व्रते २७

त्वरिति ॥ हेमैमित्त्वं विमोर्मनोभुवः कामस्य त्वद्गुणवलिमौक्तिकानि गुलिकाः स्वमासुद्रोलकास्त्रिविद्विमानीहि तथा तं राज
हंसं पृष्ठे नलसन्तं स्वमपितामं जुधनुर्वल्लमूरी यन्नित्यां कृतिना सलालिततमज्यामुज्यमं नलसन्ता
भीमध्यविलटविलासमखिलरोमालिरालं व्रते २७

नृनङ्करीधनुर्लताञ्जनीहि तवरोभावतिः रोमराजिः यस्याः घनुर्लतायाः
 नित्यं सर्वदा अङ्कनिवासो मध्यवसतिस्तया लालितया अतिशयेन न तिलाशो
 ममानान्यान्नीर्वीतया भुजमानं सेव्यमावं भुजमानमनुभूयमानं वाऽखिलं
 विलासञ्चापनध्यवर्तिशोभमानमौर्व्याः सम्पूर्णालीलालम्बते अङ्गी
 करोति रोमराजिरेव मौर्व्याः स्थाने जातेत्यर्थः किञ्चतारोमालिः लसन्ती
 मास्येव मध्यं विलयस्याः साङ्गुलिकाधारणद्विद्वस्थानेनाजिरेव जातेत्यर्थः गु
 लिकाधनुरिति नाम त्वद्गूढेण शङ्खेण नतः कामस्य ज्योता नान्येनेति भावः
 घनमौर्वीमध्यं गुलिकारोपणस्थाने विलम्बवति तदङ्गनाभिरेव रोमानि
 मौर्वी अङ्गुयष्टिर्धनुः राजहंसो वेधेऽप्यत्रत्यर्थः विमुक्तगुलिकाधनुरः क्रीडां क
 रति हारभेदाय द्विभेदा गुच्छगुच्छार्हं गोस्तना इत्यमरः राजहंसो नृपश्रेष्ठका
 दम्बकलहंसवोरिति विश्वः ॥ १२१ ॥

पुष्पेषु श्रकरे पुतेश्च यस्त्वं माल मूलधनुरीद्रे च ल-
 पितो ज्जुतस्तनमनुभूयिष्ठं च यश्चक्षिपे ॥ निर्विधा
 श्रयदा श्रमं सत्तनुस्त्वा तं ज्जयायाधुना पत्रालि
 स्त्वदुरो ज्जुलितलया तत्पर्णशालायते ॥ २८ ॥

पुष्पेषु रिति ॥ तेन ललेन चैन्दर्यादिना गुणेन जितोऽतएव निर्विद्यैरा
 व्यप्राप्ययः पुष्पेषु कामः स्तौ तव चिकुरे पुके शपाशे युपुत्पेत्वा त्वं शरचयं
 वायस नृहं चिक्षिपे त्यक्तवान् तव मालमूलैललाटमूलैश्च स्थाने स्वं घनुरस्य क
 वान् रौद्रं रुद्रसम्यन्धिनिदाकशे च नृपि अमुञ्चात् तृतीयनेत्रलक्षणे जज्ज
 पात्रे स्त्रीयान्तनुं च क्षिपे क्षिप्तवान् सकामो धुना वितनुः शरीररहितोऽथ
 च विशेवेण रुद्रः सन्तज्जयाय तं नलज्जे तुं त्वानेवाश्रमं आश्रयत् तद्यातव उरी
 औस्तनावे वशैलौतावे वनिनयः स्थानुयस्याः सातत्रयिद्यमाना पत्रालिः प
 त्रवल्लीपंक्तिस्तस्य कामस्य पुंशः लेवा चरति जवति नैमीके शपाशपुष्पाणां
 कामजनकत्वात् कामवाणत्वं धुवोरपि कामजनकत्वाद् धुनुः स्तनपर्वतमिल
 यपत्रवल्लीनामपि तज्जनकत्वात् गृहत्वं त्वयैव शङ्खेरुकानेन सज्जेत व्योना न्यत्
 क्षिप्वि तज्जगयेति त्वदाश्वेकमदनन्तं गीडयतीत्यर्थः अन्योपि पितः श
 खादित्येकाशत्रुं जेतुं पर्वते पर्यगालान् चिटा यतपस्यति अनुज्जाद्रसहस्यर्थे
 सादृश्ये वाक्येऽभिभावः क्षिपेः स्फुरितत्वात् ॥ १२२ ॥

नंप्रापतंसज्वलदसमशरेषुस्पर्द्धिपुष्पार्द्धिमौले ३३॥

सरसीति ॥ सहस्रयत्रसरसिन्धुपूर्व अपश्यत्तस्यसरसस्तीरंभजरेत
स्य अशोकांनोकोहस्य अशोकवृक्षस्यवपुर्मूलंमूलंसमीपेतंनलप्राप किंभूतं
स्मरतरलमंदजनितपीडयाचञ्चलं तथाकिसलयानामग्रपल्लवानान्दलानि
कोमलाङ्गुरास्तेपान्तर्त्यंश्यातस्यामपिस्त्रायिनंस्तानशीलं किंभूतस्यव
लन्तादैदीप्यमाना असुसमशरेष्वयः कामवाशास्तैः सहस्यर्द्धेतेषां शीलानि
पुष्पाश्रितेषाम्बुधिः समृद्धिः तद्युक्तोमीलिरग्रभागीयस्य विरहव्यथयाहंसं
प्रतीक्षन्नाशस्तत्रैवस्थितोयेत्रपूर्वहं सेनदूतः अशोकपुष्पाण रक्तत्वाञ्चल
रकामबाणतुल्यत्वम् ॥ १३३ ॥

परवतिदमयन्तित्वां नकिंचिद्वदामिमममुपनदुकिं
मामाहसाशंसहस । इतिवदति नलेसौतच्छासो
पनमः प्रियमनुसुकृतांहिस्वरपृहायाविलम्बः ॥ ३४ ॥

परवतीति ॥ नलेवन्मादवशात् इति वदति सति असौहंसः उपनमः स
मीपमागतः सन्तद्वैभीवृत्तान्तसर्वशंसकथयतिस्म इतीति किंचित्प्र
त्यकीकृताज्ञेनीमत्याह एवहमसपि हेपरवतिप्रित्राद्यधीनत्वात् परतत्रेद
मयति अहत्वांप्रति अद्यापिनागकृतीत्यादि किंचिदपिनवदामिस्वातं
व्याभावात् हेहंसत्वंद्रुतंशीग्रमुपनमसं समीपमागच्छ साज्ञेनीमानुसंसंयकि
माङ्गाव्रवी तश्चसुकृष्येतिवाक्यार्थः । कर्मतद्वचनानंतरमेवअपंगत्वात्कथं
कथितवानित्याशङ्क्यह प्रियमिति ह्रियस्मात्सुकृतांधार्मिकाणांप्रियंस्वा
भीष्टमनुलक्षीकृत्यस्वरपृहायांएवविलम्बः सत्वन्त्यस्य यदैवतेषांअस्तुप्राप्ति
मिहाभवतितद्वैवपुण्यवशात् माम् वन्तीतिभावः क्वंपृहायाइतिक्वचित्
पृहायाविलम्बः क्वेतियांजनीयम् सुकृतांपुण्यकर्म पापमन्त्रपुण्येषुकृज्ज
तिक्लिप् आहेतिविभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् भूतार्थं ॥ १३४ ॥

कथितमपिनरेन्द्रेः सशयामासहंसंकिमितिमिति
किपृच्छन्भाषितंसप्रियायाः ॥ अधिगतमपिसांद्रा
नंदमाध्वकमंतः स्वयमपिशतकृत्वस्तुतयान्वाचच
क्षे ॥ ३५ ॥

कथितमपीति ॥ सनरिद्रो नलः हंसेनकथितमप्रिमियायाः मेम्याभावि
तं वचनकिमिति २ कीदृक् २ इत्येवं आदरातिशयेन हं संपृक्तं पुनरपि
हं संप्रापयामासवादयतिस्म अथ अनन्तरं सान्द्रो निविहः आनन्दएवमा
ध्वीकमधुतेन सहोदृष्टः सन् अधिगतं शोतार्यैतं मीमांसितं स्वयमपिशतकृ
त्वः अनेकवारं हंसेन यथोक्तं नैषधीकृजैर्म्योक्तमीदृगमैर्म्योक्तमिति शिरः क
स्याद्यभिनयेनान्वाचचक्षे अनूदितवान् अत्यादृतस्येयं जातिः नद्यविशेष
शोक्तमपि पुनर्वादयति स्वयमपि पुनर्वदति मधुना ध्वीकमद्ययोरित्यमरः
नार्द्धीकमिति पाठे मृद्धीकाया द्राक्षाया विकारो नार्द्धीकं रासे शब्दकर्मत्वाद्
शौकतुल्यन्ते कर्मसंज्ञा शतवाराच्छतकृत्वः संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणन
इति कृत्वसुच ॥ १३५ ॥

श्रीहयंकविराज राजिमुकुटालंकारहीरजिषुवेस्सु
तं श्रीहीरस्सुतेन्द्रियचयमामल्लदेवीचयं ततीयीक
यामितीयमगमत्तस्य प्रणवन्धे ॥ महाकाव्यं चारु
गिनैषधीयचरिते सर्गोत्तिसर्गोत्तलः ॥

श्रीहर्षमिति ॥ तार्क्षीयकेति द्वैतीयकीकवत् ॥ इति श्रीवेदकरोपनामक
श्रीनन्दरसिंह पंडितात्मजनारोपयकृते नैषधीयप्रकाशोत्ततीयः सर्गः ॥ ३॥

अथ नलस्य गुणं गुणमात्मभूः सुरमितस्य य
शः कुसुमधनुः ॥ श्रुतिपथोपगतं सुमनस्तया तमि
षुमाशु विधाय जिगाय ताम् ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथेति । अथ हं संगमनानन्तरमात्मभूः कानः श्रुति
पथे कर्णमार्गेण उपगतं प्राप्तमपकथितं नतया नलस्य सौन्दर्यादिगुणगुणसौधी
विधायकत्वात् तथा कथितं सुरमितस्य यशः लक्षणकुसुमधनुः ।
विधाय तथा श्रुतिपथोपगतं श्रुतमाकर्णकं वतमेव नलं सुमनस्तया मनीषि
तया कुसुमत्वेन च इपुत्राय विधाय आश्रुतामैर्भीजिगाय जितवान् अन्य
स्यान्यच्च सरशादिषु त्वेन संभाव्यते । हं स मुखान्तं श्रुत्वा कटितिकामपीडा

सहिताजातेतिभावः । नलेतदनुरागंपोषार्थं विप्रलम्भवर्णनमनेनमर्गश
क्रियते । निर्वेदादयोविभावाध्यालस्यादयश्चविप्रलम्भशृंगारपोषार्थंयथाय
थ मूहनीयाः । सुगन्धेषमनोहोचसूरभीति विध्वः । जिगायसल्लितोर्जेरि
तिकृत्वम् ॥ १ ॥

यदतनुज्वरभाक्कृतनुते स्म साप्रियकथासरसीरस
मञ्जनम् ॥ सपद्वितस्य चिरान्तरतापिनी परि
णतिर्विषमा समपद्यत ॥ २ ॥

यदिति । यद्यस्मादतनुज्वरभाक्कानजनितसन्तापभाक्साजैनी प्रिय
कथानलगोष्ठ्यस्तल्लक्षणासरसीतस्थोः विप्रलम्भाख्य शृङ्गाररूपेरसेमञ्जनं
तन्मरसेनप्रीत्यामञ्जनं यासादरमाकर्णनमित्यर्थः । तनुतेस्मचकार ।
तस्ययमञ्जनस्यसपदिपरिणतिःपरिपाको विषमादुःसहासमप्रद्यतज्ञाता ।
चिरंचिरभक्तान्तरनेनस्तापयति एवंशीलानलंगुणाकर्णनेनकानपीडाश
न्त्यर्थेतत्कथयाविरहपीडानाशोभिविप्यतीति बुद्ध्यासादरं तथा नामाकर्ण
तायांप्रत्युततस्यान्दीपकत्वात्तस्याः पूर्वापेक्षयाऽतितुनासाकथाविरुद्धा
र्थजनिकाजातेतिभावः । योपिष्वरीसरोजलस्नानकरोतितस्यविषमाख्यो
ष्वरीभवतिष्वरिणस्तदास्नानमपिविषमजनकं भवतिसरसीस्नानंतुलुत
रानितिसरसीपदं ॥ २ ॥

ध्रुवमधीतवती यमंधीरतां दयितदूतपतततवेग
तः ॥ स्थितिविरोधकरीं ह्यणुकीदरी तदुदितः स
हि योयदनन्तरः ॥ ३ ॥

ध्रुवमिति । ह्यणुकीदरी अतिक्रशोदरीइयंजैनीदयितस्यनलस्यदूतो
हंसस्तस्यपतद्ग्रां पक्षाभ्यांगतोयोवेगस्तस्माद्दयितदूतस्यपततोः पक्षयो
र्गतेगमनेयोवेगस्तस्माद्वापक्षाभ्यांगतंगमनंयस्यसंपत्तीदयितदूतश्चा सौपत
द्वयेतितस्यवेगस्तस्मात्सकाशास्थितिः स्त्रीमर्यादातस्याविरोधकरीविरो
धिनीमधीरतांयैर्याजामञ्जौ च मधीतवतीपठितवती स्त्रीचकारध्रुवमुत्प्रे
षाद्यप्यनेन्यायंप्रमाणयतिहियस्यात्थोयस्मादनन्तरयव्यवहितः सत
दुदितस्तस्मादेवोपपद्यते । यदनन्तरमेवयदुदितेतत्तस्यकारणमितिगीत

मः । तस्मिन्संखेगतमात्रयुवतस्या १ अधीरताजातेतितस्मादेवाधीनेनि
सहेतुकोत्प्रेक्षा । वेगतआस्थतोपयोगइत्यपादानत्वम् । विरोधकरीहेतौ
टः ॥ ३ ॥

अतितमां समपादि जडाशयं स्मितलवस्मरणेपि
तदाननम् ॥ अजनि पङ्गुरपाङ्गनिजोङ्गणभूमि
कणेपि तदीक्षणखञ्जनः ॥ ४ ॥

अतीति । भैमीमुखंस्मितलवस्यहास्यलेशस्यस्मरणविषयेपि अतितरां
जडाभिप्रायंवनपादिजातं ॥ विरहपीडयास्मितलेशमपिनाकार्पीतस्मितं
नाकरोदित्यत्रकिंवाच्यं तदीक्षणं, खञ्जनस्तस्यानयनरूपः खञ्जरीटोऽप्राङ्गे
नेत्रप्रान्तलक्षणेनिजाङ्गणेज्जमिकणेपिधिलः, सगमजलेज्जोपिप्राङ्गः, खञ्जोऽत्र
निजातः । अन्योपिनिजाङ्गणेसुखेनज्जमतितथायन्यङ्गनेज्जमतिअयंयुगल
त्राप्यसनर्थोभूतखञ्जयति अन्यान्विलोकनत्रात्रेणपङ्गुरकरोतिसखीगमने
प्रिपङ्गुजातइत्याद्यम् । विरहपीडयाकटाक्षावशोकनमपिविस्मर ।
अतितमांस्वार्थेतनम् । समपादिकर्तारिणिष्णं अङ्गनलवस्मरणपपाठः । अजि
रत्वङ्गनंतदस्मादकामिन्यामङ्गनामतेइतिविश्वः ॥ ४ ॥ --

किमु तदन्तरुभौ भिपजौ दिवः स्मरनलौ विश
तःस्म विगाहितुम् ॥ तदमिकेन चिकित्सितुमा
शु तां मखभुजाभधिपेनानियोजितौ ॥ ५ ॥

किम्विति । स्मरनलौतदन्तस्तस्याअन्तर्हृदयंविगाहितुमालोडयितुंवि
शतःस्मप्रविष्टौ । उत्प्रेक्षते । तदमिकेनतस्याज्ज्ञेयाःकामुक्तेनमखभुजादे
वानामधिपेनेन्द्रेण आशुशीघ्रंतामैर्नीचिकित्सितुंनिरोगांकरुंशरीरस्थि
तिंविचारयितुंचनियोजितौ आज्ञप्तौउभौदिवोभिपजौस्वर्वद्वौ आश्विने
यौकिमु । नलोन्लक्षिपयोमदनशयैर्म्यन्तःकरणेअधितिष्ठतः स्मंतिप्रा
वः । अनुज्ञाजिकेत्यनिकशब्दःसाधुः । नियोजितौदौरादिकाद्युज्जैः ५

कुसुमचापजत्पापसमाकुलं कमलकोमलमैक्षत त
न्मुखम् ॥ अहरहर्वहृदभ्यधिकाधिकां रविरुचि
ग्लपितस्य विधोर्विधाम् ॥ ६ ॥

श्लोकप्रपञ्चकेनतापसाह ॥ कुसुमेति । तन्मुखं विरुचाग्लपितस्य विधो
अम्ब्रस्य अहरहः प्रत्यहं सभ्यधिकाधिकापूर्वं दिनापेक्षया परिदिनेन हर्तव्यं वि
धांश्च वस्त्रां व हस्तप्रेक्षणं दृष्टं सखीजननेत्यर्थः । किं नूतं कुसुमचापजः काम
जस्तापो वरस्तेन पुञ्जाकुलं स्नानमित्यर्थः ॥ यतः कमलवत्कोमलं सुकुमारं
विरहव्यथया सूर्यकिरणस्तानं चम्प्रसदं दृष्ट्वा जातमिति भावः । अहरहर्विप्ला
यां द्विवचनम् । या अत्यन्तसंयोगे द्वितीया अभ्यधिका अधिका स हती
यस्मादधिकमिति स्नापकात्पञ्चमीतियोगविज्ञानात्समासः ॥ ६ ॥

तरुणतातरणिष्णुतिनिर्मि तद्रढिमतत्कुचम्भयुगंत
दाश्चनलसंगतितापमुपेतुनीकुसुक्चापकुलालवि
लासजम् ॥ ७ ॥

तदुच्येति ॥ तस्याः कुशायेव कुम्भयुगंतदातस्मिन्मनयेऽनलसंगत्यानलप्रा
प्त्यभावेन अथ च बहिःसंगत्या तापंत उज्ज्वलित उचरन् नौ ध्यं च नो पैतुन प्राप्नोतु ।
अपितु किञ्चित् कुक्षुमवापः कान्तस्यैव कुलालः कुम्भकारस्तस्य विलासः क्रीडा
तया जातं विरचितं तथा प्रशान्तत्वात्तदुच्यता तादृश्यं तत्कृतं यथातरणिद्युत्या
सूर्यदीप्त्या निर्मितः कृतोद्गदिनादाकार्यं यस्य कुलालोऽपि घटं हत्वा घ्रातपेषु कं
कत्वा अन्नं प्रीतिं प्राप्तिं विलासजनितं पापविशेषं वा द्रुढिमहत्प्रवणं दू
ष्टादिभ्यः अश्वत्थीमनिचिरञ्जल इतिरः ॥ ३ ॥

श्रुतं यद्विरहोष्मणि मञ्जितं मनसिर्जनतद्वृ
 युगं तदा ॥ स्पृशति तत्कदन कदलीतरुयादि म
 रुज्ज्वलदुषरदपितः ॥ ८ ॥

अधृतेति ॥ तदा तस्मिन्समये मनसि जेन कामेन विरहो भगि आभिजनि
तेदा हेमज्जितं पत्तदूरुयुगमधृत्तजीवशेषमतिष्ठत् । कदलीतरुस्तारकदनं
तस्योरुयुग्मस्य कदनं साम्यमवस्थां वा तर्हि स्पृशति प्राप्नोति तदूरुयुगसमानः
स्यात् यदि स कदलीतरुर्मरौ धन्वदेशे ज्वलद्गन्धिदग्धखरं चारमृत्तिकास्थ
संतेन दूषितः पीडितः स्यादिति मृदोः कदलीतरोऽर्धं गन्धिदग्धखरं यदि स्थि
तिः स्यात्तर्हि तदूरुयुगदुःखं कदलीतरुणाप्यनुभूयते तदूरुयुगमतितरां संत
प्तमज्जदिति ज्ञायः मनसि जेति सप्तम्यां जनेर्हः । हलदन्तादिति सप्तम्या
अलुक् । स्पृशतीति कालसामीप्ये लट् । स्यादुषः चारमृत्तिकाप्रस्त्यर्थं

उपसुषिसुकेतिरः । अपृतपृष्ठवस्थाने ॥ ८ ॥

स्मरशराहतिनिर्मितसंज्वरं करयुगं हसतिस्मद
मस्वसुः ॥ अनपिधानपतत्तपनातपंतपनपीतस
रःसरसीरुहम् ॥ ९ ॥

स्मरेति । दमस्वसुमैस्याः करयुगं स्मरशरैराहतिर्हृन्मनंतयानिर्मितः कृतः
सज्वरः संतापो यस्य एवं भूतं सत् तपेन ग्रीष्मेन पीतं सरस्तस्मिन्विद्यमानं स
रीरुहं कमलं हसति स्मतत्तुल्यं जातमित्यर्थः । किंभूतं कमलमनपिधानो
निष्प्रतिबन्धः पतन्तपनातपः सूर्यतापो यस्मिन् ग्रीष्मसंबन्धिकमलवदति
तरं संतापो नुभूयत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

मदनतापभरेण विदीर्यन्तो यदुदपादि हृदादम
नस्वसुः ॥ निविडपीलकुचद्वययन्त्रणो तमपरा
धमधात्प्रतिवृध्नतो ॥ १० ॥

मदनेति । दमनस्वसुर्हृदाद्वदयेन मदनतापभरेण मदनमजमितज्वरबाहु
ल्यं न कृत्वा विदीर्यं स्फुटित्वा यदुदपादि उत्पत्तिं निविडं निरन्तरं पीलं पीव
रं कुचद्वयं तेन कृता यन्त्रणा बन्धनं प्रतिबध्नती सती तं विदीर्यानुत्यत नलक्षण
पराधमधात्प्रतिवृध्नतो विरहसन्तापमया भैभी हृदयं विदीर्यन्तु कानं जातमपि
स्तनद्वयेन तमपराधं सोपिरक्षितुमन्यथागतं मेव स्यात् । स्तनद्वयस्यायमपरा
धीनतु हृदयस्य अथ वतमपराधमधात्पीतवती उत्पतनशीलस्य वच्छादेः
पाषाणादिना कृता यन्त्रणा प्रतिबध्नं करोति पूर्वनिपातमिया पूर्वपीनशब्द
स्योत्तरेण समासं कृत्वा निविडपदेन समासः कर्तव्यः । अथादुधाज्ज्येष्ठोरपि
सुडिगातिस्थितिश्चो लुकिरूपम् ॥ १० ॥

निविशते यदि शूकशिखा पदे सृजति सा कि
यतीमपि नव्ययाम् ॥ मृदुतनोर्वितनोतुकथ न्न
तामत्रनिभृत्तु निविश्य हृदि स्थितः ॥ ११ ॥

चिन्तामाह । निविशत इति । शूकोऽस्त्रीसूक्ष्मतीक्ष्णाप्रोशूकशिखाधान्य
कण्टकाग्रमात्रपदे चरखेयदि निविशते प्रविशति सा शूकशिखा कियतीमिव व्य
थापीडानं सृजतिकरोति अपितु महती पीडं करोति । अतः कारणान्मृदु

तनोरतिसुकुमार्या० जैम्याद्दिनिविश्यप्रविश्यस्थित अवनिजृत्यर्वतो
नलक्षतुपुनस्ताव्यथाकथंनचितनोत्करोतु किंतुकरोत्वेवनलक्षतस्या । इ
दयंप्रविश्यस्थितः परतयानप्राप्नोर्बतस्तंसर्वदाचिन्तयन्त्यास्तस्याज्ञयसीव्य
थाजातेतिज्ञावः । इवशब्दोवाक्यालङ्कारे । निविशति । नैर्विशदति
तद् ॥ ११ ॥

मनसि सन्तमिव प्रियमीक्षितुं नयनयोः स्पृहयां
तरुपेतयोः । ग्रहणशक्तिरभूदिदमीययोरपि न स
न्मुखवास्तुनिचस्तुनि ॥ १२ ॥ - उक्तम् ।

चिन्तयाविषयान्तराग्रहणमाह ॥ मनसीति ॥ इदमीययोरेतदीययो
नयनयोः सन्मुखेऽग्रयंस्तुस्थानंयस्यैवजृतेपुरोवर्त्तिन्यपिचस्तुनिचटादौ
ग्रहणशक्तिं ज्ञानसामर्थ्यं जाजृत् कथंनयनयोर्मनसिसन्तंस्थितंप्रियंनलसी
क्षितुमपिचस्तुस्पृहयेव अन्तर्द्वयप्रदेशत्वचरुपेतयोः प्रविष्टयोः विरह
व्यथयानेत्रयोर्निर्जददेशत्वेनमिःसहत्वात्युरः स्थितमपिचस्तुताम्यांगृहीतुं
शक्यते । तत्रान्तरङ्गत्वेप्रियासोकनवाब्ध्या कारवत्त्वेनोत्प्रेक्षा । इदमी
ययो त्यदादित्वाद्वाच्यः ॥ १२ ॥

हृदं दमस्वसुश्रुपरिमुते प्रतिफलद्विरहात्तमस्वा
नतः ॥ हृदयंभाजमराजत चुम्बितुं नलमुपेत्यक्र
लागमि तन्मुखम् ॥ १३ ॥ उक्तम् ।

चिन्तानुभावरोदनंमुखानतिष्णाह ॥ इदीति ॥ विरहेणाप्तास्वीकृतानु
खानतिर्मुखनक्षताययातस्यादमस्वसुजैम्या अश्रुपरिमुतेवाप्यप्रवाहपरि
पूर्णहृदिवक्षसिप्रतिफलतत्प्रतिबिम्बितंत्सादृशाननं मुखंकर्तृहृदयमध्यव
र्तिनंनलचुम्बितुमुपेत्यसमीपगत्वाहृन्मध्यादागमिकिल आगमिष्यदिव
अराजतश्रुजे उपेत्यचुम्बितुमागमिद्वतिवा विरहवशान्मुखंनसंजातं अ
श्रुचनिर्गतमित्यर्थः । विरहेणाप्तायामुखानतिस्तस्याहती प्रतिफलादि
तिवा । आगमिष्यदिवतिगम्यादयद्वतिसाधुः ॥ १३ ॥

सुहृदमग्निमुदंचयितुंस्मरंमनसिगंधश्चेन मृगीदृ
शः ॥ अकलिनिश्वासितेनविनिर्गमानुमितमिन्दु

तवशेनमादिता ॥ १४ ॥

चित्तानुभावनिश्चासमाह । सुदृढमिति ॥ मृगीदृशोजैम्याः निःश्वसि
तेनतिश्वासलक्षणेनगन्धवहं नमलयानिलेनमनसिबिद्यमानमुदुदं स्मरंस्म
रलक्षणाभग्निसुदृढचित्तमुत्तेजयितुंविनिर्गमेननिःसरणेनानुमितमनुमान
ज्ञानविषयीकृतनिःसृतवैशर्ग्यस्यसचासौमायौचित्यस्य भावस्तत्तास्यश्रुक्लि
ष्टाङ्गीकृताश्चभ्यस्तेत्यर्थः । विरहान्निश्वासवायुर्वह्निर्निःसरतिवह्निः स
रणश्चातः प्रवेशनंविनानुपपद्यमानंतमनुमापयति वायुनास्वमित्रस्यस्म
शःग्नेर्वह्निर्नार्थमन्तः प्रवेशकृतइतिलुप्तोत्प्रेक्षावाह्येनवायुमान्तः प्रविश्य
निश्वासरूपेणवह्निर्गंतमिवेत्यर्थः । विरहवशाद्भ्रूशनिश्वासेतिभावः ।
अन्योपिमायीदुर्गमच्येस्थितस्यमित्रस्यवह्निर्गंतमनाथंशुभंप्रविशतिनिर्गम
नानन्तरंघतस्यगुप्तप्रवेशोदुर्गस्थैरनुमीयते पट्टिनीत्वान्निश्वासस्यगन्धवह
त्वम् । व्रीह्यादित्वान्मायी ॥ १४ ॥

✓ १५५ विरहपाण्डिमरागतमोमश्रीशितिमतविजपीति
मवर्णकौ ॥ दशदिःशःखलुतदृढगकल्पयत्त्रिपि क
रीनलरूपकचित्रिताः ॥ १५ ॥

विरहेति । तदृक् जैमीदृष्टिलक्षणासिपिकरीचित्रकारिणीविरहंरुज
निता पाण्डिमापाण्डुत्वंतथारागोलोहितिमाचतमोमूर्च्छातल्लक्षणाश्रयीत
स्या शितिमाकृष्णतासप्रदिद्वीनिजखीयः पीतिमागौरत्वंतद्रूपैवर्ण्यः क
त्वाखलुअप्यर्थः दशापिदिशःनलरूपकैर्नलप्रतिच्छन्दकै शिञ्जिताश्चित्रक
पाञ्चकल्पयत् पाण्डिमातुःखलवप्रकटः । अन्यत्रतुपीतिमासचासीनिज
इति विग्रहः । निजोदृत्संख्यीतस्याः जैम्या सहजोयःपीतिनेतिवाविर
हवशात्पाण्डिमादयोवर्णाजातावन्माद्वशाद्दृशम्वपिदित्तुनलमेवा पश्य
दितिभावः । खलुइवार्थावा । लिपिकरीवेत्युत्प्रेक्षा । लिपिकरीदिवावि
जैतिट्ट, टित्वाण्डीप् ॥ १५ ॥

स्मरकृतां हृदयस्य मुहुर्दशां बहु लदन्तिव निश्च
सितानिलःव्यधित वाससि कम्पमदःश्रितेत्रसति
कःसतिनाश्रयवाधने ॥ १६ ॥

स्मरकृतमिति । निश्चयितानिलः श्वासवायुभैष्याद्दयस्यस्मरकृतं दशां
पीडां मुहुर्बद्धति शयेन सखीजनस्य पुरस्ताद्ददन्निवकथयन्निव अदोद्दयं
अति आश्रितेवाससिकम्पव्यथितचकारविरहवशाज्जिज्ञासामां बाहुल्यात्
स्याद्दयं कम्पे । तत्कम्पवशाद्दृक्कम्पिकम्पइत्यर्थः । उचितमेतत् ।
आश्रयस्य बाधने पीडायां सत्यानाश्रितः । कीनविज्ञेति अपि नु सर्वापि विज्ञे
त्येव कम्पितद्दयाश्रितस्य वस्त्रस्यापि कम्पो युक्तः । वदन्निति वदितुमिति
हेतीशता । याविचारं बहुवदति सञ्चरादिकम्पं करोति ॥ १६ ॥

करपदाननलोचननामभिः शतदलैः सुतनानां विरह
उदरे ॥ रविमहो बहुपीतचरंचिरादनिशतापमि
षादुदसृज्यत ॥ १७ ॥

संज्ञतमन्तर्ध्वरमाह ॥ करपदेत्यादि । सुतनोर्जैम्याविरहउदरे वियोग
जनिते उदरे करपदाननलोचननामिनामनिसंज्ञार्येवातत्संज्ञैः शतदलैः कम
लैः दिने बहु अपरिमितं प्रीतचरं पूर्वपीतं रविमहः सूर्यतेजो अतिशतप्रमिता
स्वतन्त्रतापव्याज्ज्वरिणकालउदसृज्यत उदसृज्यते स्फुरकमलं चरणकम
लं मुखकमलं लोचनकमलं मित्यादिसंज्ञम् ॥ १७ ॥

उदयन्नि स्म तदद्भुतमालिभिर्धरणिभूद्भु वित
त्र विमृश्य यत् ॥ अनुमितोऽपि च वाष्पनिरी
क्षणाद्यभिचचार नतापकरोऽनिलः ॥ १८ ॥

अश्रुप्रातनाह ॥ उदयतीति । आलिज्जिः सखीजिस्तत्रतस्यां धरणिषु द्वा
जामीनस्तस्माद्भूदरपतिर्यस्यास्तस्यां जैम्यां विमृश्य विचार्य वाष्पनिरीक्षणां
दश्रुदर्शनादपितापकरो नुमितो नलो यन्नव्यजिषचारतदेव व्यभिचारलक्ष
णं यद्दद्भुतमुपतिस्मरदितः अपिश्चकारार्थो वा अकथितेप्यश्रुदर्शना
नादेवनलं विरहजनितमेवेदं दुःखमिति यत्तां सानिद्यज्ञानं तदाद्यर्थमि
त्यर्थः ॥ पूर्वपण्डित्वादिनानलस्य तापकारित्वमनुमितमश्रुदर्शनादपी
ति अपिचेति समुच्चयार्थो वा पर्वते वाष्पदर्शनाद्दृश्यनुमितिराद्यर्थकारिणी ज्ञे
यति तद्दृष्ट्वा पददर्शनानुमितवद्दृश्येतापकारित्वं तदाद्यर्थम् । वाष्पं नेत्रज
लोचनधारितिविधुः । उदयति इव गतौ भौषादिकस्य रूपम् ॥ १८ ॥

हृदि त्रिदर्भभुवः प्रहरच्छरैरतिपतिपतिर्निषधा
विपतेः कृते ॥ कृततदंतरगः स्वदृढव्यथः फलदनी
तिरमूर्कदलंखलु ॥ १९ ॥

हृदिति । रतिपतिः धाम्निषकाधिपतेर्नलस्य कृते नलवधार्थं विदर्जं
जौनैम्या दृदिशरैः प्रहरन् प्रहारं कुर्वन् नलनिमित्तं जैमीपीडयन् स्वयमेवा
लसत्यर्थं कृतमूर्कं प्रापयत् । किञ्चूतस्तदन्तरगस्य जैमीहृदयवर्तिनः
स्वस्यात्मनो दृढ व्याताडनं येन सः । खलु एवं विधिवत् तस्य फलदनी कल
दाशनीतिर्यस्य कामो नलस्य जैम्या हृदयमभ्यवर्ति नौखवैरिणो नलस्य प्रहा
रं कुर्वन् जैमीहृदयं प्रहृतवान् । ततश्चात्मानमेव प्रहृतवा कनलं योवाद्या
त्मानं रक्षित्वा अपरं प्रहरति अनेन तु नलार्थं जैमीहृदयं प्रहृततेन फलदनीति
ना स्वयमेव मूर्कितम् । अयसद नो मूर्कं अधिकी भवस्तस्मात्तितरां पीडयति
स्मेति भावः । नलस्य बालस्य ऽजीतिः फलदा इति वा । अन्यवधार्थं नलस्य
अप्रहार इत्यनीतिः । मूर्कानो ह्यसुमुच्छ्राययोः । कृते तादर्थ्यं विभक्तिप्रति
रूपकमव्ययम् ॥ १९ ॥

१६ विचुरमानतया यदि भानुमान् कथमहो स तु त-
द्वयं तथा ॥ अपि वियोगभरा स्फुटनस्फुटीकृत
दृपत्वमतिज्वलदं शुभिः ॥ २० ॥

शङ्कामाह । विचुरिति ॥ तया जैम्या विधुश्चन्द्रायिदि भानुमान् सूर्यो ना
मि । दाहकत्वाच्चन्द्र एव सूर्यस्त्वमारोपितं चेत्तर्हि स तु पुनः सूर्यो वियोगभरे
कविरहवा बुद्धेर्नापियदस्फुटनमविदीर्षत्वं तेन स्फुटीकृतं दृपत्वं ॥ पाषाण
त्वं यस्य येन वा एव विधमतिकठिनमपितस्यस्तद्वयमंशुभिः कृत्वा कथं तथा
ऽनिर्वाच्यमिति ज्वलद्दाहनत्वारोपिते ऽग्नित्वे ऽग्नितुल्यो यमिति तस्य दाह
सामर्थ्यं दृष्टं पाषाणदाहे त्वनिर्वाच्यमसत् एव आहो आहर्षमानितेपि मूर्यत्वे
न विरहिणः सूर्यस्य च परस्परनित्रत्वाद्यदाहकत्वमसत् यथादयं यदि चन्द्रः
सूर्यो मानितो न तु तात्त्विकस्तर्हि तापातिभारा स्फुटनलक्षणेन साम्येन प्रकटो
कृतसूर्यकान्तत्वेन एव विधजैमीहृदयं करैः कृत्वा कथं तथा अतिवदल
न्द्रस्य कुत्रापि दाहकत्वमं दृष्टवरमश्रुतपूर्वम् सूर्यस्य तु प्रसिद्धमतीयं तात्त्विक

कः सत्यस्य अन्यच्च सूर्यकान्तज्वलनं मूर्यस्य करोति न त्वन्यो तस्मात्त्विकः सूर्य
 एव न त्वारोपितः । आरोपितत्वाद् द्रष्टव्यमित्यर्थः विरहितत्वाच्चन्द्रकिर
 शास्त्याग्नसोढा इति भावः ॥ २० ॥

हृद यदत्तसरोरुहया तथा क्व सद्गुगस्तु विर्यांग
 निमग्नया । प्रियधनुःपरिरम्य हृदारतिः किमनु
 मर्त्तुमशेत चित्तार्चिषि ॥ २१ ॥ - ३८ -

हृदयानामृतिं सूचयति ॥ हृदयेति । विर्यो गनिमग्नया विरहाग्निपीडित
 त्वाहृदयदत्तसरोरुहया ज्ञेयार्थं हृदयेदत्तं कमलं यथा तया ज्ञेय्या रुद्रकुन्त्या
 कृकस्मिन्देशे अस्तु अपितु तत्तत्त्वा न्याकुत्रापिकापि नास्ति रतिर्भवेदित्या शङ्क
 यदुचयति । रतिः प्रियधनुः हृदापरिरम्यालिङ्गयानुमर्त्तुमदनस्य पक्षा
 म्परणार्थं चित्तार्चिषि चित्तार्चिः किमशेत निद्रिता अपितु तत्तत्त्वा न्याकुत्रापिकापि ना
 जाता क्षत्रियाणां देशान्तरे मृतानां शिष्यो धनुरालिङ्गयानुमर्त्तुमदनस्य पक्षा
 रः । विरहसंतप्तत्वाच्चीतलत्वीपचारः । विप्रयोगस्य बन्धित्वं व्यङ्ग्यमि
 तार्चिषीत्यनेन तदारतिपाठः समीचीनः । सद्गुगस्य नामान्ययो वेति । १९
 दादि द्विचिन्ति न दृक् दृग्भावतु दुइति सभावः ॥ २१ ॥

अनलमवमियं स्वनिवासिनो न विरहस्य रहु
 स्यममुध्यत ॥ प्रशमनाय विधाय तृणान्यसज्जं ज्व
 लन्ति तत्र यदुद्भिक्तमैहत ॥ २२ ॥

अनलेति । इयं ज्ञेयी स्वनिवासिनः स्त्री यस्य विरहस्य रहस्यं तात्त्विकमना
 लजावमग्नित्वं न शब्दोप्यतनाजानात् यद्यस्मात्तत्र विरहे ज्वलति दीप्यमाने
 सति असूत्राणां तृणानीव विधाय कृत्वा प्रशमनाय विरहवन्निश्चान्तर्यं न
 क्लितुं त्यक्तुमैहतप्रेच्छत् विरहस्य बन्धित्वं चेच्छातं स्यात् तर्हि तच्छान्त्यर्थं
 तत्र यदुद्भिक्तं यदुद्भिक्तं यदुद्भिक्तं यदुद्भिक्तं यदुद्भिक्तं यदुद्भिक्तं यदुद्भिक्तं यदुद्भिक्तं
 रहस्य अनलभावं न लुभावनलप्राप्तिस्तदभावं न लुभावनलप्राप्त्यसंभवलक्षणं रहस्यं
 मूलकारणमाश्वासीत् ॥ अपितु जानाति स्त्री वनलविरहे भरणमेव ज्यायो न
 तु जीवितमित्येच्छेदिति प्रावः । यतः स्वविरहस्य रहस्यं न ज्ञायते तस्मा
 त्स्त्रीयां प्राणान् प्रशमनायोद्घातयन्मायतृणतुल्यान्कृत्वा त्यक्तुमैच्छत् ॥
 एतच्चदुः सहस्यमानेन विना न घटते विरहस्याग्निवत् सहस्यं जातमिति भावः

वः ॥ शम्भोयमराहयमद्वयसरः ॥ २२ ॥

प्रकृतिरेतु गुणः स नृयोषितां कथमिमां हृदयं
मृदुनामयत् ॥ तादृषुभिः कुसमैरपि दुन्वता सु
विवृतविबुधेन मनोभुवा ॥ २३ ॥

प्रकृतिरिति । नामप्रविद्धौयोषितां हृदयमन्तः करणं मृदुका मेनालमि
तियः साप्रकृतिर्योषितामेव स्वाभाविकोगुण इमां योपितमैर्मीकयंकुतो नैतु
मप्राप्तोत्वपितुप्राप्तः । इमां प्राप्तइत्यस्मिन्नर्थे प्रमाणमाह । विबुधेन देवेन
विदुषा च मनोभुवा कामेन कुसुमैरपि पुष्पैरपि इयुज्जिवायै । हृदयं दुन्वता
पीडयता । तन्मृदुत्वलक्षणं प्रमेयं सुविवृतं सुतरां स्पर्शीकृतं प्रविशुणो न स्या
त्तर्हि पुष्पबाणैः पीडानत्वात् सातु जाता तस्मात्सगुणः समायात इति श्रुत
रानन्दनबाणैः पीडितेति भावः । दुर्बोधं प्रमेयं विदुषा विप्रियते ॥ २३ ॥

रिपुतरा भवनाद्विनिर्यती विधुरुचिर्गृह्णालवि
लेनं ताम् ॥ इतरथात्मनि वारणशङ्कया उत्रल
यितुं विसवेषधरा विज्ञात् ॥ २४ ॥

निर्वेदानुभावं वह्निर्निर्गन्तमाह ॥ रिपुतर इति ॥ विधुरुचिश्चन्द्रकान्तिर्ज
वनाद्गृहाद्विनिर्यती वह्निरनिर्गन्तमाह । तां तामैर्गन्तुं यत्तुं प्रयितुं गृह
वाक्किञ्चैव विशत् । किन्तु ता यतो विरहित्वा दतिवैरिणी तया विसवेषधरा
विसरूपधारिणी ॥ विसरूपधारित्वे हेतुमाह । इतरथा अन्यथा आत्म
निवारणशङ्कया आनिर्घञ्जियो वैरिण्या चन्द्रदीप्त्या वैरिणी जैमीव व्यासाच
तद्गियां वह्निर्निर्गन्त इति श्रुतः । पद्मदण्डसमाना चन्द्रदीप्तिस्तां हतुं संताप
शान्त्यर्थं शरीरेस्थापितानां विसानां रूपेण जालमार्गेण अन्तरेव प्रविष्टा वैरि
णो मुख्यमार्गप्रवेशाभावाद्वाक्तेव प्रविष्टान्तु स्त्रीरूपेण अन्तर्गतवैरिणा
रणार्थं नियमेवरीतिरन्येनाप्यनुष्ठीयते । अविनिर्यतीति द्वयः शतरिरूप
म् ॥ २४ ॥

हृदि विदर्भमुवोऽश्रुभृति स्फुटं विनमदास्यतया
प्रतिबिम्बितम् । मुखदृगांष्ठमरोपि मनोभुवा
तदुपमाकुसुमान्यखिलाः शराः ॥ २५ ॥

अतिरिक्तानृशानतिमाह ॥ इदीति । मनोभुवाकामेनतदुपमाकुसुमां
निमुखनयनौघोपमानयोग्यानि कुसुमानिकमलनीलोत्पलवन्धूकानि अ-
खिलाः शराः पूर्वोक्तकुसुमरूपाः पञ्चापिवाणा अश्रुवृत्तिअश्रुपूर्णविदर्भं
जुवोभैम्याद्दिदुःखवशाद्दिनमदास्यतयानसमुखत्वेनप्रतिविम्बितं प्रति-
फलितंमुखदृग्गोष्ठमेवारोपिआरोपितं स्फुटमुखेक्ष्यतेप्रकटं प्रतिविम्बित-
मितिवा । प्रतिविम्बितं जैमीमुखदृग्गोष्ठमेव जैमीवधार्यकामेनपञ्चापि
वाणाः प्रायेणसमारोपिताइत्यर्थः । पीडावशाद्अश्रुनसमुखत्वं चतस्र-
जातमितिभावः । मुखदृग्गोष्ठशराइतिव्यस्तरूपकम् । प्राण्यद्गत्वादेकव-
द्भावः ॥ २५ ॥

विरहप्राणदुःखपोलतलेविधु र्ध्वधितभीमभुवः प्र
तिविम्बितः ॥ अनुपलक्ष्य चित्तांशुतया मुखं नि
जसखं सुखमङ्कमृगार्पणात् ॥ २६ ॥

विरहेति । विधुश्चन्द्रोजीमजुवोभैम्याः विरहेणप्राणदुःखपोलतलेप्र-
तिविम्बितः सजजैमीमुखमङ्कमृगार्पणाद् अङ्गेमुखेवासृगस्यारोपणात्सुखम-
नायासेननिजसखंस्वीयमिन्द्रव्यथितप्रकारं, कया अनुपलक्ष्याविवेकेनज्ञा-
तुमयोग्याः चित्तांशवः किरणायस्यचन्द्रस्यभावस्तप्तातया चन्द्रकपोलयोः
पाण्डुत्वारप्रतिविम्बितस्यापिचन्द्रस्यानुपलक्ष्यः कलङ्कस्यस्यासत्त्वादुपल-
क्ष्यः । ततश्चमृगाङ्कलान्नाद्वदनस्यनिजसिद्धत्वं युक्तमित्यर्थः । स्वर्णस्थि-
तंसवर्णेशङ्कुदुग्धादिवकलक्ष्यते विरहात्पूर्वमुखस्यगौरत्वात्प्रतिविम्बित-
चन्द्रः पृथक्क्ष्यतेस्म । विरहेतुपाण्डुनिमुखेसवर्णत्वाच्चन्द्रोदृश्यतेऽ-
तोभैमीमुखं चन्द्रस्येति सर्वस्यापिप्रतीतिरभूत् पूर्वमतिचन्द्रं मुखमासीदधु-
नातुचन्द्रतुल्यपाण्डुरंजातमितिभावः । अन्येनचतुरेणकिंचिदुत्कटं वस्तुद-
त्वासस्य संपादनीयमित्युक्तिः । दुष्टोनिर्दोषेपि संसर्गेणैस्वदोषसंकम-
प्यसाम्यं करोति । निजसखं राजाहेतिदृच् ॥ २६ ॥

विरहतापिनि चन्दनपांसुभिर्वपुषि सार्पितपा
यिदममण्डना ॥ विषधरुभविशामरणा दधे र
तिपतिं प्रति शंभुविभीषिकाम् ॥ २७ ॥

विरहेति ॥ साभैमीरतिपत्तिकां प्रतिशंसु संवन्धिनीं विभीषिकां मयान
कतां दधेऽङ्गीकृतवती । किञ्चूतां विरहतापि निविरहसंतप्ते हृदिवपुषि सं
तीपिनिशु कृत्वा चन्दनपांशुभिः चन्दनरजोभिरपि तं विरचितं पाण्डुमाप्रांहुः
त्वमेव मण्डनमलङ्कारो यस्य सा तथा दैर्घ्याच्छु कृत्वा च विषयभाभिवा
सुक्वादि संपत्तुल्यानि विसामर्यानि विलासकरयानियस्याः सा, जस्मपाण्डु
रविलासकरयमदीयं वपुर्हृद्भावांभुजान्त्याभीतः कामोमानपीडयिष्यतीति
बुध्या चन्दनं विसानिधृतानीति भावः ॥ २३ ॥

विनिहितं परितोऽपि निचन्दनं हृदितया धृतं
द्वन्द्वमावभौ ॥ उपनमन् सुहृदं हृदये शयं विधु
रिवोद्भूतौ दुःपरिग्रहः ॥ २४ ॥

विनिहितमिति ॥ परितोऽपि निविरहसंतप्ते हृदितया जैम्या विनिहितं नि
क्षिप्तं धृतं बुद्धवृद्धं धृतं चन्द्रकंचन्दनं विधुरिव चन्द्र इत्यावभौ शुशुजे किंभूतो वि
धुर्हृदये शयं हृदि विद्यमान सुहृदं काममुपनमन् पाण्डुञ्जलाशङ्कगतः समी
पमागतः उद्धूनिनक्षत्राण्येव परिग्रहो यस्य तथा स स्त्रीत्वादुत्सङ्गयति न क्षत्र
समग्रो धनस्य चन्दनस्य चन्द्रतुल्यत्वं बुद्धवृद्धानां च नक्षत्रतुल्यत्वं । अन्योऽपि
परिग्रहो निग्रमुपागच्छति ॥ हृदये शयं शयसासेति सुप्तस्याञ्जलुक् ॥ २८ ॥

स्मरहुताशनो दीपितया तया ब्रह्म मूहुः सरसं सर
सीरुहम् । श्रयितुमर्धप्रथे कृतमन्तरा श्रसितनि
र्मितमर्ममुष्मितम् ॥ २९ ॥

स्मरेति । स्मरएव हुताशनोऽग्निस्तेन दीपितया तया भैम्या ब्रह्म अनेकसरसं
रसयुक्तं सरसीरुहं कमलं श्रयितुमाश्रयितुं मुहुर्मुहुर्पां रंवारमर्धप्रथेर्द्वार्गकृतं
श्रसितेन निष्ठा सवायुना निर्मितो मर्मरः शुक्रपथेऽध्वनितं यस्य एवंभूतं निरुप
योगित्वा दन्तरा मध्यमविकटमानीत्येव उच्यते कृतं त्यक्तं, संतापाधिक्यं सूचि
तम् । श्रयमर्मरः स्थनिते वृषणानामित्यमरः । अर्धप्रथेऽर्धेन पुंसकनि
तिसमासः । ऋगादिना सभासान्तः । अर्धप्रथमिति अत्यन्तसंयोगे द्विती
या ॥ २९ ॥

प्रियकरग्रहमेव मवाप्स्यति स्तनयुगं तव ताम्य

ति किं त्विति ॥ जगदतुर्निहिते हृदि नीरजेदव
थुक्रुड्मलनेन यथुस्तनी ॥ ३० ॥

प्रियेति । इदिनिहितेस्थापितेनीरजेकर्तृणिद्वयुनासंताप्रेजकुड्मल
मंसंकोचस्तेनकृत्वापृथुस्तनीजैर्नीप्रतिष्ठतिजगदतुरिव । इतिकिं हेमि
तयस्तनयुगमस्मृकुलकृतग्रहणमनरीत्याएवंअनेकप्रकारेणममयथासंको
चोजायतेतथातदाकारेणप्रियकरग्रहणसंबन्ध नावाप्यतिकिन्तुताम्यति
ग्लापति तुप्रश्नेग्लानिर्नकार्येत्यर्थः । संतापवशात्कमलसंकोचः ॥ ३० ॥

त्वदितरोपि हृदा न मयाधृतः पतिरितीव नलं
हृदयस्थितम् ॥ स्मरहृदिर्भुजि बोधयति स्म सा
विरहपण्डुनया निजशुद्धताम् ॥ ३१ ॥

त्वदिति । साहृदयेशयनलंविरहेणापाण्डुतातयास्मर एवहृदिर्भुजि
प्रीतिजशुद्धतांस्वीयपातिव्रत्यमितिबोधयतिस्नेहव्यापयतिस्र । इतिकिं
हेप्रियमयात्वदितर-त्वज्ञोन्यःपतिः हृदापिमनसापिनधृतः । कमुहस्ता
दिनेतिनैम्यन्तःकामः पाण्डुताचविद्यतइति अन्यापिसतीवहृस्वीयशुद्ध
तांपतिबोधयति । मलंमुच्यतेत्वादिशक्तिर्गुणैर्कर्मत्वम् ॥ ३१ ॥

विरहतस्तदङ्गनिवेशिता कमलिनी निमिषद्वयमु
ष्टिभिः ॥ किमपनेतुमुचेष्टत किं पराभवितुमैहत
तद्वयं पृथुम् ॥ ३२ ॥

विरहेति ॥ विरहेणुपेतदङ्गैर्मैम्येदेनिवेशितानि किमाकमलिनीनिमिष
न्तिसंकुचन्तिदलानिपर्णान्येवजुष्टयस्ते । कृत्वापृथुमहान्ततद्वयंभैमीसन्ता
मपनेतुदूरीकर्तुमंचेष्टतकिमुद्यागंचक्रे । अथयापराभवितुंताडयितुमैच्छ
त्किमन्यदपिदुःखदंनुष्टिभिरपनीयते । संतापवशात्कमलिनीसंकुचितेतिभा
षः ॥ ३२ ॥

इयमनङ्गशरावलिपन्नगक्षनदिसारिवियोगविपा
वशा ॥ शशिकले व खराशुकरार्दिता करुणनीर
निधौनिदधौ नृकम् ॥ ३३ ॥

विवशतामाह । इयमिति ॥ इयमैमीश्वरांशोः सूर्यस्य करैरद्वितापीडिताशशिकलेवकरुणनीरनिधौकरुणासरसमुद्रे कंननिदधौ विक्षेपे अपितुसर्वमपि । किंभूता अनङ्गशरावलिलसङ्गाः पञ्चगास्तैः क्षतदशनन्तेन विसारि प्रसेरणाशीलवियोगएव संतापकारित्वाद् विषन्तेनावशाविह्वला एवंविधांतां दृष्ट्वा सर्वपिशुश्रुवुरन्योपि सर्पदंष्ट्रो विषविह्वलः सर्वलोकं करुणायां क्षिपति अथ त्रसर्पदंष्ट्रएव विषनिरासार्यं जलाशये क्षिप्यते, तया त्वन्यएव निक्षिप्त इत्याश्चर्यं कलाशब्देन ज्ञेयम् अतितनुत्वं सूचितं । पञ्चगवता चासौ विसारि वियोगविषवशाचेति वा ॥ ३३ ॥ रूपकोपमगी ॥ हि मांला २४०२॥ २१ ।

उचलति मन्मथवेदनया निजेहृदि तयाद्रंमृणाल
लताऽर्पिता ॥ स्वज्जयिनोऽखपद्मया सविधस्ययो मं
लिनतामभजद्भुजयोर्भुजम् ॥ ३४ ॥

उचलतीति ॥ तया मन्मथवेदनयामदनजमितपीडया उचलति संतप्तं निजेहृदि अर्पितानिहिता आद्रंमृणाललतासरसानृणालवल्ली स्वजयिनोः कान्त्यामृणालजैत्रयोः सविधस्ययोर्हृदयसमीपस्थितयोर्भुजयोः सकाशात्तत्र पयालज्जया ज्ञशमतितमानं ललितानजजत् । संतापश्चात्त्यर्थं सरसानृणाललताहृदयेऽप्यपितातदङ्गवशान्स्तानताजाता मृणालजैत्रहृदयस्थितमृणालसमीपस्थयोर्भैमीभुजयोर्नज्जया श्यामत्वज्ञानतमिति प्रतीयमानो दम्पेता । अन्योपि स्वजयिना सहैकत्र स्थितौ सत्यान्तमुखं पश्यन्मलिनो भवति । भुजयोः सविधस्ययोरिति संक्षिप्तमसीति । अर्थात्ताभ्यामेव त्रया ॥ ३४ ॥

पिकरुतश्च तिकम्पिनि शैवलंहृदि तया निहितं
विचलद्भुजौ ॥ सततहृद्गतहृच्छयकेतुना हतमिव
स्वननूधनघर्षिणा ॥ ३५ ॥

पिकरुतेति । पिकरुतेऽभुत्या विरहितत्वात्कोकिलालापश्रवणेनोत्कम्प्यनिहृदितया संतापनिवृत्त्यर्थं निहितं निक्षिप्तहृदयस्य कम्पत्वा द्विचलद्विशेषेण कम्पमानं शैवलं सततं हृदो निरन्तरं भैमीगतो हृद्गतो वा हृदयः कामस्तस्य केतुना ध्वजेनाहतमिव भौशुभे । किंभूतेन केतुना स्वतनुं शरीरं घननिबिडं घर्षयतीत्येवंशीलेन मत्स्योपिशैवले घर्षणं करोतीति जातिः । घर्षणस्य घन

त्वं कम्पाद्बुद्ध्या सूचनार्थं निक्षिपेपिश्वलेको किलालापस्तादुनोतिस्मेति भा-
वः । इच्छयेत्यत्र शयवासेति विकल्पितत्वाद्भुक् ॥ ३५ ॥ ३५ ॥

न खलु मादवशेन तदाननं नलमनःशशिकान्तम-
बोधियत् ॥ इतरुथा शशिनोभ्युदये ततः कथम्-
सुस्तुक्वदश्रु मयंपयः ॥ ३६ ॥

वाग्यातिरेकमाह ॥ नेति । नलमनो नलान्तःकरणं तत्सुन्दरमयवाय-
त्सर्वदा चन्मादवशेन पश्यति तत्तदाननं जैमीमुखं कर्म चन्मादवशाच्छशिव-
त्कान्तरन्वर्णीयं चन्द्रकान्तमणिमिशेषरूपं न खलु नवाऽबोधि । अबुद्धेतिका-
कुः । किंतु सत्यं गेवाबोधोत्थयः । किंतु तत्त्वतएव चन्द्रकान्तत्वतस्यवान-
ज्ञातमित्यर्थः । इतरथा पूर्ववदधुना पि ज्ञानमेव चेत्तस्य चन्द्रकान्तत्वतस्त-
र्हि शशिनोभ्युदये सति ततो मुखाद्भ्रुमयं वात्परूपं पयसदकं कथमसुखवत् ।
स्ववतिस्म । चन्द्रोदये चन्द्रकान्तादुदकं स्ववतिमान्यस्माच्च चन्द्रोदये मुखा-
द्भ्रुजलं स्ववति तर्हि तात्त्विकमेव चन्द्रकान्तत्वं न तु ज्ञातमित्यर्थः । चन्द्रव-
त्कान्तमिति पक्षवैरिणा चन्द्रेण सहस्पृष्टमानत्वात्तदुदयेतुः स्ववशात्ततोऽभ्र-
पंनिस्तवैरिणोदये अन्यथापि दुःखाद्भ्रु निर्गच्छति । न त्वन्यस्य तस्मा-
च्चन्द्रस्पृष्टोऽहं इति तत्त्वज्ञातं चन्द्रवत्कान्तं चन्द्रः कान्तो यस्येति बोधोक्तं चन्द्र-
मित्रत्वप्रतीतिस्तत्तद्वमित्रोदये आमन्दाभ्रु निर्गच्छतीति वा चन्द्रोपितांश-
शमपीकयदित्यर्थः । अशुखवदिति शिशिदुस्तुभ्यः कर्त्तरि पठ ॥ ३६ ॥

रतिपतेर्विजयाखमिषुर्यथा जयति भीमसुतापि
तथैव सा ॥ स्वयिशिखानिवपुचतया ततो नय-
तमैव त योजयितुं भूताम् ॥ ३७ ॥

रतीति ॥ रतिपतेः कामस्य इषुर्यथा विजयाखं दिजय संवन्धिविजयसा-
धनमखं जयति । तथैव कामवाणवदेव सा भीमसुतापि विजयसाधनमखं सु-
र्वोत्कर्षणवत्तं । कुतो ज्ञातमित्यत आह । ततएव हेतोः सकामः पञ्चत-
यापञ्चत्यसंख्यया स्वविशिखानिवस्ववाणानिवतां भैमी नियतनियमेन प-
ञ्चतया जायतुमैव त, पञ्चतया योजनयुक्तमिति च्छलना । अत्र मुमूर्षतोक्ता ।
पञ्चतापञ्चभावाः । स्यात्पञ्चतामरणेति विश्वः ॥ ३७ ॥

अशिमयं दहनाखमुदित्वरं मनसिजस्य विमृ
श्य विद्याग्निनी ॥ भट्टति चारुणमश्रुमिषाद
सौ तदुचितं प्रतिशखमुपाददे ॥ ३८ ॥

अशिमयमिति । विद्योगिनीविरहपीडिता असौभैमीमनसिजस्यकाम
स्यअशिमयं चरुलक्षणादहनायं आग्नेयाखमुदित्वरमुद्गमनशीलविमृश्य
विचार्यभट्टतिशीघ्रमश्रुमिषाद्वाप्यव्याजात् तदुचितमाग्नेयाखविघातस
नयेवारुणं वरुणदेवतंप्रतिशखमाग्नेयाखशश्रुभूतमखमुपाददे ऽग्नीचका
२ । चरुद्रोदयेऽसहसत्वाद्भुजमरोदीदित्यर्थः । चारुणंसास्यदेवतेत्यण् ३८
अतनुना नयममबुदमाम्बुदंसुतनुवेकमदस्तमवे
ह्यसु ॥ उचितमायतनिश्चसितच्छला च्छसनशख
ममुच्चदमुं प्रति ॥ ३९ ॥

अतनुनेति ॥ अमुतनुविंरहवशात्तन्वीजैमीमनवमम्बुदमेघमेघ आगु
दंवारुणमखमतनुनाकानेनउदस्तंस्वंप्रतिविम्रमवेक्ष्य द्वा आयतस्यदीर्घं
स्यनिः श्वसितस्यच्छलान्मिषादुचितमाम्बुदाल्मिषादरणायं श्वसनमस्त्रंवा
यव्याखमसंकासंप्रतिउद्दिश्य अमुच्छत् । सुतनुत्वात्स्वस्या अतनुत्वाद्द्वि
राः किमपिक्तुंमशक्यत्वात्प्रावृट्कालीनवमेघदर्शनमात्रेणदीर्घमिष्टासंत
त्याजेतिज्ञावः । बांधानांज तिः । वैयंस्त्रयाद्वार्षितःप्रत्यस्त्रंक्षिपन्तीति ३९

रतिपतिप्रहितानिलहेतित्तां प्रतियती सुदतीमल
यानिले ॥ तदुरुतापमयःसुमृणालिकामयमियंमु
जगाखमिषाददे ॥ ४० ॥

रतीति । सुदतीशोभनदन्तादयंभैमीमलयानिलोदक्षिणपवनेरतिपति
नाकानेनप्रहितानिलहेतित्तां प्रेषितवायव्यास्त्रतांप्रतियती प्रतिज्ञानती
अयंमलयानिलोभभवति किंतुमांप्रतिकोमेनजिप्तंवायव्यास्त्रमितिज्ञानती
तदुरुतापमयान्मदनजनितसुतापमयेननापशान्त्यर्थमेवात्ताद्दीकृतायामृषा
लिकातन्मयंतद्रूपंभुजगास्त्रमिषपङ्कगास्त्रमिषाददेस्वीचकारावसन्तोमलया
निलेवातिसतिसुतापवाहुरयात्तच्छान्त्यर्थमङ्गेपु - मृणालानिनिहितामीति
भाः । पङ्कगाकारत्वात्पवनाशनत्वाच्चमृणालिकानांपङ्कगास्त्रत्वम् ॥४०॥

न्यधित तद्दुःखं शल्यमिव द्वयं विरहितां च तथा
पि च जीवितम् ॥ किमप्य तन्न निहत्य निखात
वान् रतिपतिः स्तनुवित्त्रयुगेनतत् ॥ ४१ ॥

न्यधितेति । रतिपतिः कामस्तदुद्विजेनीहृदयेद्वयं शल्यमिव शङ्खुद्वयमिव
न्यधितनिक्षिप्तवान् । किंतद्वयं विरहितां वियोगित्वंतथापि वियोगित्वे स
त्येव च यत्र जीवितं जीवनं विरहितां च जीवितं चेति । वीचां वन्यो न्यसं मुच्ये ।
अथ तत्र हृदयोपरिशल्यद्वयस्यापानान्तरं तत्त्वद्वयं स्तनलक्षणो न भिद्वयुगे
न विद्वद्वयं न कृत्वा निहत्य नितरां हत्वा तत्र हृदि निखातवाग्धौ चित्यनिरासां
यद्दुःखं रोपयामास किमिति वितर्कः । विरहवशात्स्वरूपकालेनपि जीवनं दुः
खं दृष्टान्तेति भावः । अत्रोत्तरत्रयं लानेरनुभावोऽस्तु टीक्ष्यः ॥ ४१ ॥

अतिशरव्ययता मदनेन तानि खिलं पुष्पमयं स्वशर
व्ययात् ॥ स्फुटमकारिफलान्यपि मुञ्चता तदुरसि
स्तनतालुयुगार्पणम् ॥ ४२ ॥

अतीति । मदनेन तदुरसि जैनीहृदये स्तनलक्षणं तालुफलं युगंतस्याप्यंश
मकारिफलमुत्प्रेक्षे । किञ्चूतेन तान्जैनीमतिशरव्ययता अतितरां वेद्यं कुर्व
ता तथा पुनर्वैष्यकरणादेव निखिलाः पुष्पमयाः स्वशरस्तेषां व्ययान्नाशात्
फलान्यपि तां प्रतिमुञ्चता वृक्षाणामन्येषां फलान्नाशेन फलवत्त्वात् तालद्वय
स्य सान्द्रादङ्गीकृतत्वर्यः । अन्योपि धानुको वाणव्यये पाषाणादिना वैरिणं
हन्ति । अतिशरव्ययं करोतीत्यर्थे तत्करोतीति स्यन्तात् शतासृक्षिपातलक्ष
णमिति न्यस्तोपः ॥ ४२ ॥

अथ मुहुर्बहुनिंदितुं चन्द्रया स्तुनश्चिन्धुंतदयाच
तया मुहुः ॥ पतितया स्मरतापमये गदे निज
गदेऽशुचिमिश्रानुखीसखी ॥ ४३ ॥

अथेति । अथ तया सखी निजगदे वक्ष्यमाणमुक्ता । किञ्चूतया स्मरतापम
ये कामकानितसंतापश्चरूपे पतितयानि कर्मणा उत्तमवमुहुर्वावरान्ति तारां
वक्ष्यमाणप्रकारेण निन्दितः कामभित्रं चन्द्रो ययो तथा मुहुस्तुती विधुन्तुदीराह
यं यो । किञ्चूतसखी संतापविलोकिना देवाश्च विमिश्र वाष्पमिश्र मुखयस्याः

सा । अन्योपिराग्रहोऽसाधुंस्तैति । साधुनिन्दति । विधुन्तुदइतिवि
ध्वरुषोस्तुदइतिखशिमम् ॥ ४३ ॥

नरसुराब्जभुवामिव यावता भवति यस्य युगं
यदनेहसा ॥ विरहिणामपि तद्वतवद्युवक्षणामित
न कथं गणितागमे ॥ ४४ ॥

त्रिभिः श्लोकैर्विरहस्यदुःसहत्वमाह । नरेति । तदितिसंभवाद्यदिति
लभ्यते । यावतायत्परिमाणेन यदनेहसायेषां नरसुराब्जभुवामनेहा । काल
स्तेन यद्वायेनानेहसाकालेन नरसुराब्जभुवां नराणां ननुष्याणां सुराणां देवा
नां नृणां चोब्रह्मण्यस्तेषां न व्ययस्य देवस्य ब्रह्मणो वायद्युगं भवति तत्परसु
राब्जभुवां युगमिव विरहिणामपि वियोगिनां स्त्रीपुंसानां संबन्धियुगं गणिता
गमेत्येतिः शास्त्रे रतवन्तः सुरतयुक्ता युवानः स्त्रीपुंसां स्तरसंबन्धिमनानिने
षवतुर्थः श्लक्ष्ण्येन क्षणेन नितसुमीकृतं कथं किमिति न भवति अपितदपि न्यो
तिः शास्त्रेणागितिकैरतवद्युवक्षणेन नितसं गणनीयं तत्तुनकृतमनुचितने
तदित्याक्षेपः । प्रश्नोवा । यद्वा यावतायदनेहसायस्य युगं भवति तद्युगर
तयुक्तयो रूनीः क्षणेन नितगणितशास्त्रे विरहिणामपि कथं न भवति । केयानि
वनरसुराब्जभुवानिव ब्रह्मण्यधिकदिनानां त्रिशतीमनुष्याणां वर्षं तद्देवानां
हारात्रमेवं साहस्रशसहस्रीचतुर्युगं तावतीरात्रं तद्देवानां चतुर्युगं सहस्रं
ब्रह्मदिनं तावत्येव रात्रिर्ब्रह्मण्यः पञ्चाशतावर्षैः पराहं पराहं द्वयपरमायुर
नपारीत्यायुगादिकल्पनामनुष्यादीनां ज्योतिः शास्त्रे यथागणिता तथा त्रि
रहिणां संयुक्तानां च गणितशास्त्रे युगगणना कथं न कृता । संयुक्तानां क्षणो वि
युक्तानामनतिक्रमणीयत्वाद्युगतुल्यो जायतइत्यर्थः इतियथाभतियोज
नीयः श्लोकः । युगगणनायां नरकालस्य मुख्यत्वाद्भ्यर्हितत्वेन नरशब्दस्य
पूर्वनिपातः । एवं ब्रह्मणोपेक्षया सुराणां कालस्य । विरहिणां रतवद्युवेति
युमान्स्त्रियेत्येकशेषः ॥ ४४ ॥

जनुरधत्त सती स्मरतापिता हिमवतो न तु त
न्महिमादृता ॥ उब्रलुति भालुतले लिखितः सती
विरह एव हरस्य नु लोचने ॥ ४५ ॥

जनुरिति । सतीदाद्यायणीदक्षकन्यास्मरतापिता सती हिमवतः सका

शातजनुजन्मश्चाधस्ताऽङ्गीचकार । तस्यहिमालयस्यमहिम्निदेवस्वरूपोय
मिति महत्वेश्चादृताश्चादरयुक्तानैवजन्मायत । हिमाकरत्वात्कामतापशा
न्त्यर्थजन्मान्तरकृतंननुदेवत्वात् । किंच । हरस्यमालतलेललाटेत्रक्षणा
लिखितः सतीविरहस्यव्यवसति । नतुलोचनंतृतीयनेत्रं । अविष्यद्विषया
देवीलिपिललाटे लिख्यते । एवलोतीत्यसहनत्वं सूचितम् । यौजगतोमा
तापितरौतयोर्पिविरहेणोदृशीअवस्था । सादृशंकथंजाताअविष्यतीति
भावः । जनुजन्मजन्मानोत्यमरः । हिमवतो नित्ययोगेऽतिशयेवाप्तुम् ४५

दहनजा न पृथुर्देवथ व्यथा विरहजैव पृथुर्यदि
नेदृशम् ॥ दहनमात्रं विशन्ति कथंस्त्रियः प्रिय
मपासुमपासितुमुदृशः ॥ ४६ ॥

दहनेति । दहनजाबन्निहजातादवथव्यथादाहपीडानपृथुर्नगुर्वीकिन्तु
विरहजैवेदः । व्यथापृथुरतिशयितेत्यर्थः । अत्रार्थेऽन्यथानुपपत्तिं प्रमाण
यति । यदीदृशंस्याद्विविपरीतमेवचेत्स्यात्तर्हि अपगताअसुवः प्राणाय
स्यतंनृत्प्रियमुपासितुंसेवितुमुदृशुरात्तत्तुका- सोल्लासाःस्त्रियश्चाशुफटिति
कालविलम्बनकृतवैवदहनमग्निंकथंविशन्तिप्रविशन्ति । तादत्तस्माद्दहैर
पिसकाशाद्विरहपीडैवपृथुरिति । तचेतियुक्तः पाठः ॥ ४६ ॥

हृदि लुठनति कला नितुराममूर्तिरहिणीवधपङ्क
कलङ्किताः ॥ कुमुदसख्यकृतस्तु बहिःकृताः सखि
विलोकय दुर्विनयं विधोः ॥ ४७ ॥

हृदीति । हे सखियतादृशंविधोश्चन्द्रस्यदुर्विनयमविनीतत्वंविलोकय ।
कीदृशंतदाह । नितुरामविरहिणीवधस्यपङ्कः पातकंतेनकलङ्कितामलिनि
ताद्यमूहं श्यमानाकलाहृदिलुठन्ति कीदृशन्ति । पुनर्विशेषेवा कुमुदसख्य
कृतः कुमुदसैत्रीकारियः परोपकारशीलास्तावहिङ्कृताः याः प्राप्तकिन्यः
परापकारस्यपराक्ताहृदिलुठन्ति । यस्तुविनीतोभवतिसत्तुपकारिणं हृद
येधारयतिपापिनंबहिरेवस्थापयति पापीतुविपरीतं करोति । अत्रापि
कपुमान्पाप्माइत्यमरः ॥ ४७ ॥

अयि विधुं परिपूच्छ गुरोः कुतः स्फुटमशिक्षत

दाहवदान्यता ॥ ग्लपितशंजुगलाद्गुरलात्त्वया
किमुदधा वृतवावहवानलात् ॥ ४८ ॥

अयीति । अग्निसखित्वंविधुंइतिस्फुटस्पष्टं परिपृच्छ । इतिकिंहेष
न्द्रत्वयाकुतःकस्माद्गुरोर्दाहवदान्यतादाहदातृत्वमशिशत अस्यस्तम् ।
हेअहअनुचिताऽस्यस्तकारिन् दुर्नते ग्लपितोदग्धः शीतलः शान्तुगलीये
नतस्याद्वरलाद्विषात् किमशिशत । तन्मस्तकेस्थित्वाइदमस्यस्तवा । अ
थवा सदधौस्थित्वाम्यस्तं विद्यमानादहवानलाद्वहवान्नेर्वा ईश्वरतएव
उत्पत्तत्वाच्च वहवगनेस्तत्रैवस्थितत्वात्संभाव्यतइतिवा । चन्द्रताभ्यामप्य
धिकंप्रीडयतीत्यर्थः । तस्यसतापकारित्वमनन्यसंयोगवद्द्विषमग्निर्वाक
एवपतीतिसुक्कनूलोवितर्कः । गुरोरिति आस्थातोपयोगेइत्यपादानत्व
म् ॥ ४८ ॥

अयमयोगिवधूवधपातकैर्भूमिमवाप्य दिवः खलु
पात्यते ॥ शितिनिशादुषदि स्फुटदुस्पतत्कणग
णाधिकतारकिताम्बरः ॥ ४९ ॥

अयमिति । अयंचन्द्रः अयोगिन्योत्रियोगिन्यांवध्वः क्षियस्तासां
धस्तदूपैःपातकैः कर्तृभिर्जर्मिञ्जमशानवाप्याप्यदिवः स्वर्गादाकाशाश्चशि
तिनिशाकृष्णारान्तिस्तल्लक्षणायां दृषदिशिलायां पात्यते खलुत्प्रेक्षे । शिला-
यां पातनादेवस्फुटन्तोविदीर्यभागावत्यन्तंउच्छलेन्तः - कणगणालेशसमू
हास्तैरधिकमतिशयेनतारकितं संजाततारकम् तन्म्वरनाकाशंयस्माच्चशुक्लपथे
परिपूर्णत्वाच्चन्द्रेण विरहियस्तारकाक्षपीद्व्यन्तेपरिजुयन्ते कृष्णपक्षेचन्द्र
क्षयाद्विरहिणां तादृशीपीडानभवति तारकाक्षस्पष्टतराभवन्ति । अमरं
तस्यस्वतः सिद्धं शिलायांपातितधूर्त्वाञ्जुतोयद्यपि तथापिस्वभावंनत्यजति
उत्प्रेक्षा । अन्योपिपातकीपातकैर्ज्जानयित्वातिकठोरशिलायां स्वर्गानि
पात्यते कणाक्षोर्ध्वंगच्छन्ति । शितीषवलमेवकेइत्यमरः । अवाप्येतिय
न्तस्व, तारकितंतारकादित्वादितच् ॥ ४९ ॥

त्वमभिधेहि विधुं सखिमद्गिरा किमुदग्नीदृग
धिक्रियतेत्वया ॥ न गणितं यदिजन्मपयोनिधौ

हरशिरस्थितिभरपविस्मृता ॥ ५० ॥

त्वमिति । हे सखित्वमिद्विराभैनीत्यानेष्वपृच्छतीति विधुमभिधेहि वद ।
हे चन्द्रविशिष्टकुलोत्पन्नेन त्वया इदं विरहिणीवचसलक्षणमीदृग्विधं कर्म कि-
मिति अंधिक्रियते अङ्गीक्रियते एवं कर्मकर्तुं युक्तं न भवतीत्यर्थः । परा-
पकाराकरणे कारणमाह । लज्मीन्दोर्जनकत्वादतिकुलीनेपयोनिधोरजा-
करेण न्ययदिनगणितं विचारितं तर्हि हरशिरः स्थितिलक्षणजूरपविस्मृता-
काकु । यस्तुकुलीनो भवति सदा सत्सन्निधौ वर्तते स परापकारं न करोति ।
त्वया कुलीनत्वं सन्निधिमत्वं चोज्ञयमपि विस्मृतम् । पापिना सहस्रं क्षा-
मयानोच्यते इति सद्भिरेत्यनेन सूचितम् ॥ ५० ॥

निपततापि न मन्दरभभृता त्वमदधौ शशलां १९५
च्छन्नचणितः ॥ अपि मनेर्जठराचिषि जीर्णतां
वत् गतोऽसि न पीतपानां नधेः ॥ ५१ ॥

निपततेति । शशलाच्छन्ननिन्दितकर्मन् चन्द्रवदधीनिपततामन्दरसंघ-
केन भूजतापर्वतेनापि स मुद्रे स्थितरत्नं चूर्णितं स्वया पीतपयोनिधेर्मुनेरग-
स्त्यस्य जठराचिषि उदराग्नावपि जीर्णतां नाशं वातापि यत्नगतोऽसि प्राप्नोसि ।
यत इति उभयत्रापि खेदः । जीर्णतानपीति वा । अस्मदभाष्येनैव द्वयं न-
पितवनजातम् । अतिदुःखकल्पात्प्राप्त्या न पिपरित्यक्तः ॥ ५१ ॥

किमसुभिर्गल्पितैर्जड मन्युसे मयि निमज्जतुभी
मसुतामनः ॥ मम किल श्रुतिमाह तदर्थिकां न
लमखेन्दुपरां विबुधः स्मरः ॥ ५२ ॥

किमसुभिरिति । हे जडमूर्ख चन्द्रकिमिति मन्यसे । इति किम् । गल्पितैः
खेदितैर्गतैरित्यर्थः सुखविधैरसुभिः प्राणैः कल्पाभीमसुतामनो भैम्यन्तः करुण-
मयि निमज्जतु मलीयतामिति । मनश्चन्द्रनिलीयते इति श्रुतेः । प्राणेषु
गतेषु जैमीमनो मयि निलीनं प्रविष्यतीति चित्तेनाकार्शीरित्यर्थः । श्रुतिप्र-
माणमित्यपि न भन्तव्यमित्याह । किल यस्माद्विबुधो वेदव्याख्यानसमर्थो
देवस्मरमेधावीकामश्च मनसंबन्धिनीं तदर्थिकां चन्द्रमनो निलयनप्रतिपा-
दिकां श्रुतिं न लमखेन्दुपरां नैव च वदनचन्द्रप्रराणाह वदति स्म । यश्चिद-

तेन कामेन सामान्यापि श्रुतिर्विशिष्टविषयीकृताश्रुतिर्पोढायामपि अहस्व
दधीनानुभवानि । किंतु न लाधीनैवेति तात्पर्यं । मूर्खत्वमापाततः श्रुतेरयं
गृह्णासि । पूर्वोपरानुसंधानवान्पण्डितो न तु श्रुतेरन्यार्थत्वं ब्रूते ॥ ५२ ॥

मुखरय स्वयशो न वहिषिढमंजलनिधेः कुलमुज्ज्व
लयाधुना ॥ अपि गृहाण वधूवधपौरुषं हरिण
लाञ्छनमुच्चकदर्थनाम् ॥ ५३ ॥

मुखरयेति । त्वमधुनाऽस्मिन्समये स्वयशः संबन्धिनं वनूतनं हि विहमना
मकं वाद्यं मुखरयवाद्य आदृशां प्राणनाशनेन तव मद्गती कीर्तिर्भविष्यतीति
स्वपितुर्जलनिधेः कुलवंशमुज्ज्वलयो ज्वलंकुरु वधूवधपौरुषमपि गृहाण जह
निधेर्वशेता तस्यैवैतत्सर्वं पुक्तं न त्वन्यस्य । अथ च सुष्ठु यशः संबन्धिनं न वहिषि
ण्डिमं वाद्यजलनिधेः कुलं दह एतत्सर्वं कुरु परन्तु हरिणलाञ्छनशकल
कदर्थनं पीडां नुष्ममाकर्षीः । पीडया अस्मत्पत्न्या भटितिसारये
त्यर्थः ॥ ५३ ॥

निशि शशिनभज कैतवभानुतामसतिभास्वतिता
पयपापमाम् ॥ अहमहन्यवलोकयितास्मि ते पुनरु
हर्षतिनिधुतदर्पताम् ॥ ५४ ॥

निशीति । इति शशिनभज कैतवभानुतां कपटसूर्यत्वं भज्यऽङ्गीकुरु ।
हे पापकृपमास्वतिसूर्यसतिविद्यमानेभातापयज्वालय । निशिनूर्येवा
विद्यमाने इत्युभयत्रापि योजनीयम् । तत्सुखेन कुरु । अहमहन्यप्रभाते पु
नस्तेन वाहपंतिना सूर्येण निहृतो निराकृतोदपौगर्वायस्य तस्य भावस्तत्त्व
मवलोकयितास्मिद्ब्रह्मण्यनि । सूर्यसमक्षं त्वया भयमपि कुर्वन् न शक्यते तेन
यद्यत्तव करिष्यते तन्मयैव द्रव्यते इति लौकिक्युक्तिः पुनर्मुहुर् इति वा ॥ ता
पयचुरादावावृषाहेत्यत्र पठितस्य तपदाह इत्यस्य । अवलोकयितास्मीति
सुदृढ । अहर्षतिरिति अह्रादीनामितरेकः ॥ ५४ ॥

शशकलङ्कमयङ्कुर मादृशां उत्रलसि यन्निशिभूत
पतिं श्रितः ॥ तदभूतस्य तवेदुशभूतताद्भुनकरी
परमूर्धविधूननी ॥ ५५ ॥

शशेति । शशकलङ्कमादृशां विरहिणां भयं करपीडाकरत्वं निश्चिन्तपति
 पृथिव्यादिमहाभूतानां पतिमाकांक्षितश्रितश्रितवान् । अयितुकृतप्रारम्भो
 वासन्यक्पलसितप्यसे । तत्स्मादभूतस्याभूतमयस्य तवेदृशभूतता ईदृशो
 भूतस्तस्य भावोऽवलम्बनवद् जातिकान्तिमत्ता च अद्भुतकरी चमत्कारिणी ।
 अतएव परेषां मुहं विधूनीशिरःकम्पनकारिणी । अमृतस्य शीतलस्य दाह
 कत्वं न दूहमित्याश्चर्यम् । - इकलङ्कस्य परपीडकस्याभूतरूपत्वादिकमाश्चर्यं
 करोति च । ईदृशमादृशजनोद्देगजननलक्षणं प्रकारं भूतः प्राप्तस्तत्तेति वा ।
 अथ च भूतपतिशिवमाश्रितो यज्ज्वलसि अमृतस्य कस्याभूतस्य तवेदृशभूत
 ताश्चाश्चर्यकारिणी भूतानामस्मदादीनां प्रतिपालकस्तदाश्रितस्य स्वतः सु
 धारूपस्य च तव परपीडाकरत्वं तदाश्चर्यं कर्तुं न भवतीत्यर्थः । अथ च
 भूतपतिजैरव रूपं महादेवनाश्रित्य रात्रौ यज्ज्वलद्रूपो भवसि तदभूतस्य जी
 वतएव ईदृशपिशाचता आश्चर्यकारिणी, भूतस्यैव भूतत्वं दृष्टं, भूतो हि भूतः
 सन् रात्रौ ज्वलत्वादीनां भयं करोन्नवति । रात्रौ ज्वलति यममिज्वलति तस्य
 भूदानमपि कम्पयति 'अथवा ऽभूतस्योदकस्य ज्वलनरूपता आश्चर्यकारि
 णी । सुद्रुकस्य ज्वलकत्वं कुत्रापि न दूहमित्यर्थः । भयं करोमिति भवेति
 तिष्ठति चिन्तु । श्रितः कथं श्रितवत् । श्रितो गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्त । अद्भुत
 करी । कञो हेतुताच्छीत्येतिटः ॥ ५५ ॥

अथ गणपूरतमालदलाङ्कुरं शशिकुरङ्गमुखे सखि
 निक्षिप ॥ किमपि तुन्दिलितः स्थगयत्यमुं सय
 दितेन तदुच्छ्वासिमि क्षणम् ॥ ५६ ॥

अथेति ॥ ईदृशदिवं तत्र समं च अथ गणपूरं कर्णज्ज्वलभूतं तमालदलाङ्क-
 रंतमालपत्राङ्कुरशशिनः कुरङ्गोत्सृगस्तस्य मुखे पासार्यं निक्षिपापय । प्रयोज
 नमाह । तेनाङ्कुरेण तुन्दिलितो बृहत्कक्षिः सन् ससङ्गो यद्यमुं चन्द्रं किमपि
 स्वल्पमपि स्थगयत्याच्छादयति तत्तर्हि सखं क्षणमात्रमपि उच्छ्वासिमिव च्छा
 सनोचनमपि कर्तुं समर्थोऽस्य । अङ्कुरजलपट्टेनानेन चन्द्रेण पिहितः स्या
 त् तर्हि तद्दर्शनाभावात्क्षणात्रात्रमपीडाभाव इत्यर्थः । स्थगयति उ-
 च्छ्वासिभिः । आज्ञां सत्यं वर्तमानवत्प्रत्ययः । तुन्दश्च द्वादस्यर्थं तुन्ददित्वा
 दित्वा चित्करोतीति णिचिनिष्ठा ॥ ५६ ॥

असमये मतिरुन्मिषति ध्रुवं करगतैव गता य
दियं कहुः ॥ पुनरुपैति निरुध्य निवास्यत स
खि मुखं न विधोः पुनरीक्ष्यते ॥ ५७ ॥

असमयइति ॥ ध्रुवनिश्चितं नतिर्बुद्धिरसमये ऽप्रस्तावेण्योन्मिषति स्फु
रतीत्यर्थः । कुतोयद्यस्मादियंकुहुरनावास्याकरगतैवहस्तप्राप्तिवतिसन्नि-
हितैवगता यदि समये स्फुरिताम्यात् तर्हि तदैव निरुद्धास्यात् । तदा चन्द्रो
दृष्टो न भवेद् तदेयंबुद्धिर्नोत्पन्ना । पुनर्बदति साकुहूर्यदिपुनरुपैति आ-
गमिष्यति । तर्हि निरुध्य निर्वन्धकत्वात्त्वयात्रस्थास्यमिति संप्राप्य
निवास्यते स्थापयिष्यते । पुनरुपैष्यतीति काकुर्वा । यथाविधोऽन्यस्य
मुखं पुनर्न हते सदा अनावास्यास्थितौ चन्द्रावलीकनं कदापि न स्यादित्य-
र्थः । करगतागत्यर्थत्वात्कर्तारिकः द्वितीयाश्रितेति संभासः । उपैति ।
वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत्प्रत्ययः ॥ ५७ ॥

अयि ममैषचकोरशिशुमुन्नेत्रजति सिन्धुपिब्यस्य
न शिष्यतां ॥ अञ्जितुमङ्घ्रिमधीतवतोऽस्य वा श
शिकराः पिबतः कतिशीकराः ॥ ५८ ॥ - अर्थः ॥

अयीति । चन्द्रादर्शने हेत्वन्तरसूचनायैष शब्दः अयि हे सखि ममैष
कोरशिशुः सिन्धुपिबः यस्य स मुद्रपानकारिणो मुनेरगस्त्यस्य शिष्यतां न ब्रजति
न गच्छति पृच्छेति शेषः । बालत्वेऽप्यन्यायः सुकर सञ्छिद्यत्वे तव किं कलमत
छाह । तच्छिद्यत्वेनाभिर्धंसमुद्रमशितुं यत्तु मधीतवतः - समुद्रपानसमर्थस्य
चकोरशिशोः पिबतः पानं कुर्वतोऽस्य शशिकराः कतिशीकराः विन्दोम-
विष्यन्ति । अपितु रूपपाणव यः समुद्रपातुमिच्छति तस्य चन्द्रकिरणपा-
नमसितुमिति नित्यर्थः । एवं सति कदापि चन्द्रो न दृश्येतेति भावः । कति
वेति सम्भावनार्थो वावाशब्दो वायस्मादिति वा । सिन्धुपिबस्य पात्रेऽस्य
नेनशः ॥ ५८ ॥

कुरुकुरे गुरुमेकमयोघनं बहिरितो मुकुरं च कुरु
मे ॥ त्रिशति तत्र यदैव विधुस्तदा सखि सुखाद
हितं जहि तं द्रुतम् ॥ ५९ ॥

कुर्वन्ति । हे सखिगुरुभारवन्तमेकस्योद्यमलोहमुद्रं करेकुसुस्थापय ।
इतो मद्गृहाद्दहिर्मेमुकुरंदर्पणं कुसुस्थापय । किमर्थमित्यत आह । विधुस्त
त्रमुकुरेयदैव विशतिप्रतिविम्बरूपेण प्रविशति तदैवसुखादेनायासेनैव
तमहितं चन्द्रवैरिणं दुतंशीग्रंजहिमारयं चूर्णं कुर्वित्यर्थः । ततः पीडाशा-
न्तिर्भविष्यतीति भावः । उन्नादोक्तिः । दर्पणेमुकुरादंशोऽत्यन्तरः । अ
यो हन्यतेऽनेनेत्ययोद्यमः करेणोविद्वृष्टिप्रत्ययेद्यमोदेशः ॥ ५९ ॥

उदर एव धृतः किमुदन्वता न विषमो बहवा
नलवद्विधुः ॥ विषवदुज्झितमप्यमुनो न सस्म
रहरः किममुं बुभुजेविभुः ॥ ६० ॥

उदर इति ॥ उदन्वतासमुद्रेण विषमोदुःखो अथ विषमभीयते स
मीक्रियत इति विषमो विधुश्चन्द्रो बहवानलवदुदर एव किं न धृतीनिष्ठः ।
एवं कर्तुं युक्तं यथापरोपतापी बहवाग्निर्लोकोपकारार्थमुदर एव धृतस्तथा
यस्यपि किमिति न भूत इति व्यतिरेकद्वष्टात् ॥ अन्यच्चामुनासमुद्रेण वि-
षवत् विषमिवाश्रितं विषादिनाशविभुः सन्नयैः परोपकाराय प्रसिद्धः
सरहरो न हृदेवोऽमुं चन्द्र किमबुभुजे जितवान् । विषमोक्तवान् विषव-
त् त्वं किमिति न भुक्तवान् । तस्माद्विषवद्विषमो न ततोपि विषम इति ।
उदन्वानुदधी वेति साधुः । बुभुजे भुजो नवन इति तद्ध ॥ ६० ॥

असितमेकसुराशितमप्यभून्तपुनरेषं विधुर्विशदं
विषम् ॥ अपि निपीय सुरैर्जनितक्षयं स्वयमुदे-
ति पुनर्नवमार्णवम् ॥ ६१ ॥

असितमिति । सामुद्रं विषं द्विविधं कृष्णं श्वेतञ्च । असितं कृष्णं कालकूटा-
ख्यमार्णवं सामुद्रं विषमेकेन सुरैश्च महादेवेन नाशितं भक्षितं पुनरपि नाभूत् न
बभूव । एवं चन्द्र-पुनः सामुद्रं विशदं श्वेतं विषसुरैर्देवैर्ब्रह्मादिभिः प्रतिपदा-
दिति शिषु निपीयतिः शेषं पीत्वा कानितक्षयं नपि कृतमोक्षमपि पुनर्नवनूत-
नं स्वयमेव सर्वानगं पित्वा देति समुत्पद्यते । क्षययुक्तमपि बहुभिः बहुधेयज-
क्षितमपि श्वेतं विषं पुनरुत्पद्यते, एकदैव एकदेवमक्षितं कृष्णं विषं पुनर्ना-
त्यजं, बहुदेवमक्षितमपि श्वेतं विषं पूर्वोपेक्षयाधिकं तस्मात्कालकूटाख्या-
दप्यधिकं दूढमित्यर्थः ॥ ६१ ॥

विरहिवर्गत्रयव्यसनाकुलं कलयपापमशेषकलं वि
धुम् ॥ सुरनिपीतसुधाकमपापकं ग्रहविदो वि
परीतकथाः कथम् ॥ ६२ ॥

विरहीति । हेसखिविरहिष्यविरहिष्यविरहिष्यस्तोषां वर्गस्य समूहस्य
वधएवव्यसनं तस्मिन्नाकुलं केनोपायेनैतेवध्याइति विन्ताकुलं मञ्जोषकलं
परिपूर्णेविधुंपरापकारित्वात्पापं पापकं कलयजानीहि व्यसनेन हेतुना ऽ
कुलंकुलरहितपापंजानीहि कपुत्रेणकुलनष्टमिति न्यायां तयासुरैर्वध्यादिभि
र्निपीतासुधाऽमृतयस्य एवंविधमसावास्याचन्द्रविरहिणा मतापकारित्वा
दपापकं पुण्यवन्मिंतजानीहि ग्रहविदो ज्योतिर्विदः कथं कुतो विपरीताक
थाजायन् येषां पूर्वैर्दुःखभयङ्कयन्ति क्षीणं च पापग्रहं । क्षीणेन्द्रकंजजाः
प्रापाइति तज्ज्ञायत इत्यर्थः । विपरीतं कथयन्तीति वा । अथ चतुर्ष्वष्टकला
षाण्शविद्यो परीपकारीपापएवविद्यारहितः परीपकारीपुण्यवानित्यु
क्तिः । विरहीति पुनान्विषयेत्येकशेषः निपीतसुधाकंज्ञेवादिभाषेतिकपि
आप्रोक्ष्यत्तरस्याजिति विकल्पाद्वाजावः ॥ ६२ ॥

विरहिर्भिवहुमानमत्रापि यः सद्यहुलः खलु पद्म
हहाजनि ॥ तदमितिः सकलैरपि यत्र तैर्धर्यराच
सा च तिथिः किममाकृतो ॥ ६३ ॥

विरहिभिरिति । खलुरप्रेक्षे विरहिर्भिर्यः पद्मो बहु अत्यन्तं मानं संमानम
वापि प्रापित स्तत्रचन्द्रस्तथास्वपद्महलोके बहुलः कृष्णपद्मोऽजनिजातः
युक्तमेवैतत् । यः स पद्मो बालोके बहुमानं पूजाप्रसाधं च लभते स पद्मो बहु
लश्च भवति । बहुलातिशयादस्तेति । इह बहुलपक्षेयस्यातिथौ सकलैः सम
स्तैरपितैर्विरहिजिस्तस्य बहुमानस्याभिति रपरिमितता धर्यराचि सा च सैवति
धिरमाकृता किमभावास्याकृतेत्यर्थः । असावास्यायां सर्वथा चन्द्राभावाद्दपरि
मितो मानं कृतस्तथाचमानपरिमाणा राहित्यादन्वयता जाता नत्वमास इव स
तोऽस्यांसूर्याचन्द्रमसाविति श्रुत्येत्येत्यर्थः । विरहिणां कृष्णपद्मः मुखद
स्तत्राप्यभावायेत्यर्थः । बहुलः आतो नुपसर्गकः । अभीकृतेति पाठः
क्षिप्तकल्पनयोपेक्ष्यः ॥ ६३ ॥

स्वरिपुतीक्ष्णसुदर्शनविधमात्किम् विधुं गमतेन

विधुं सुदः ॥ निपतितं वदने कथमन्यथावलिकर-

म्भानिभं निजमुज्जति ॥ ६४ ॥

स्वरिपुति । समविद्धो विधुस्तु कोराहुः स्वस्वरिपुर्विष्णुस्तस्यतीक्ष्णस्य
सुदर्शनस्य वस्तु लब्धेन विज्जनाद् ज्ञानो विपुंयसते । किं विवृत्यं प्रेक्षा । अ-
न्यथा चन्द्रबुधैव वेत् खादे । वा वदने निपतितं निजं स्वीयं स्ववशां मलय
यै पूजार्थं शुभ्रत्वात्करन्मनिजं दधिजुक्तं लवणं कथमुज्जति तच्चेत्य-
जति । तां वदतः सुदर्शनबुध्या पूर्ववदना नीयमानमपि छेदनीयेति श्रम्यते
राहीरूपहारः करं भो संवति ॥ ६४ ॥

वदनगर्भगतं न निजेच्छयां शंशिनमुज्जति रा

हुरसंशयम् ॥ आश्रितेषु गलत्ययमत्ययं सखि

विना गलनालबिलाध्वना ॥ ६५ ॥

वदनेति । हे सखिराहुर्वदनस्य भूयः गतशंशिनमुज्जतिः सदेहं नि-
जेच्छया आश्रितावनाशेषानुज्जति । किंतुराहुष्याऽश्रितेषु बाधं चन्द्रोऽत्य-
यविनाशविना गलनालबिलाध्वना कठकदलविवरसार्गं गलति निःसर-
ति । इदं राहोर्भावाद्मृतरूपत्वाद्वा नाशनाशः ॥ ६५ ॥

ऋजुदुशः कथयन्ति पुराविदो मधुभिदं किलराहु

शिरश्छिदम् ॥ शिरहिमूर्द्धंभिदं निगदन्ति न क्वनु

शशी यदि सज्जठरानलः ॥ ६६ ॥

ऋजुदुश इति । ऋजुदुशीयषादृष्टार्थं प्राहिः पुराविदोऽपि साक्षात्
मधुभिदं श्रीकृष्णराहुशिरश्छिदं कथयन्ति । किलेति श्रुतौ । शिरहिमूर्द्धं
भिदं विप्रोपिशिरश्छिदं निगदन्ति । सलहं मयुक्ते परं तीक्ष्णमज्ञत्वाभावा-
दनप्राक्कदन्ति । कुम्भसंकेतप्रकृतिसूराहोर्जठरानलो जठराग्निः स्यात्
तदाशशीचन्द्रः काऽपि तुल्योपिराहोः शिरश्छेदं चकितसङ्गो जठराग्निं
विना गलति ततश्चन्द्रस्य विद्यमानत्वाद्दिरश्छिदात्तपकारित्वाच्च विचार्यं ना-
शे विष्णोरेव शिरहिमूर्द्धंभिदं इत्याशयः ॥ ६६ ॥

स्मरसखीरुचिभिः स्मरवैरिणा मन्त्रमृगस्य यथाद-
लितं शिरः ॥ सपदि संधत्तुर्भिषजौ दिवःसखि-
तथा तमसोपि करोतुकः ॥ ६७ ॥

स्मरेति । हेसखिरुचिभिः स्मरसखीकान्सदृशीदिवोप्रेषजौ स्ववैद्यौद-
सौस्मरवैरिणाशिवेनदलितं सखिदत्तंमन्त्रमृगस्यप्रमृगस्यशिरौ यथासपदि
तत्तत्क्षणमेवसन्धत्तुर्भेदभासास्तुः । तथातमसोपिराहोरपिकःकरोतु ।
एतत्सूत्रः कोपितस्तिमदनारिणाप्रत्कार्यकृतंतन्मदनमित्रेणमदननवाभो-
धीकर्तव्यम् । ततःस्मरमित्रत्वाद्भिषक्काञ्च कानारिणाच्छिन्नं मृगशिरः
भ्यांकवन्धेनमेलितं तथाविरहवैरिणाविष्णुनाच्छिन्नं राहुशिरः कःसंधत्तु-
तुविरहिमित्रस्याभावादितिभावः । सात्कालिकसंधानदृढमवति इतिस-
दीत्युक्तम् । तनस्तुराहुःस्वमानुरित्यमरः ॥ ६७ ॥

नलविमस्तकितस्तरणेरिपोर्मिलति किंनकवन्धन-
लेनवा ॥ मृतिभिर्यो भृशमुत्पतत स्तमांश्चहशिर-
स्तदसृक्दृढबन्धनम् ॥ ६८ ॥

नलेति । वाऽथवा रणेमृतिभिर्योभारवाद्भयेनदिवसाकाशं भृशमलित-
रानुत्पतततद्बद्धत आकाशएवमलेनविमस्तकितस्यच्छिन्नमूर्ध्नोरिपोर्मिल-
ज्जाः कवन्धनलेनापमूर्द्धकलेवरकण्ठेन सहतन्मोघहशिरोराहुशिरस्तस्यक-
वन्धनस्यासुगूरुत्तेनरक्षेनदृढबन्धनंयस्यएवभूतंसत्किमिलति । मिलने
हिवदनमध्यगतेचन्द्रेराहुजठराग्नीजीर्णोऽतितरांभीहानमभिव्यतीति भा-
वः । आकाशेस्थितस्यराहुशिरःकवन्धनलेनसहसंबन्धार्थंजगन्मुत्पतत-
त्युक्तम् । दृढबन्धनमिति क्रियाविशेषशब्दा । घृतिभिर्येतिपाठेनलचार-
भिर्येत्यर्थः ॥ ६८ ॥

सखि जरां परिपृच्छ तमःशिरः सममसौदधता-
पिकवन्धताम् ॥ मगधराजवपुर्दलयुग्मवत्किमिति
नव्यति सीव्यति केतुना ॥ ६९ ॥

सखीति । हेसखित्वंजरांराक्षसीपरिपृच्छं असीजराकवन्धजामप-
र्द्धकलेवरत्वंदधताकेतुनासमंततःशिरोपिराहुशिरोपिमगधराजस्यजराभ्य-

स्वपुषः शरीरस्य दलपुष्पस्य हृद्यगलतद्दत्तकिमिति कृतो हेतोर्नव्यतिसीव्य
तिसंयोजयति । यथामगधरात्रः संचितस्तपारादुरापिसंघेय इति जरा
प्रतित्वयावत्कन्येकस्यैव दैवस्य शिरसोराहुत्वं कन्यस्य केतुत्वम् ॥ ६६ ॥

वद विधुंतुं दंशालि मदीरितैस्त्यजसि किं द्विजरा
जधिया स्विप् ॥ किमु दिवं पुनरेति शब्दीदृशः
पतित एष निषेव्य हि वारुणीम् ॥ ७० ॥

वदति । हे अलिसंखित्वमदीरितैर्नृचनैर्विधुंतुं दंशालि वद । हेराहीत्वं
रिपुचन्द्र द्विजराजधिया ब्राह्मणव्यात्यजसि किं ब्राह्मणो न हस्तव्य इति
भूतेः । द्वित्यादिवत्संज्ञानात्रेण द्विजराजो न तु अहत्वेनेत्यर्थः । ब्राह्मण
त्वं न्ययानुपपत्तिप्रमादयति । यदि हेदृशः श्रीविद्याब्राह्मणः स्यात्स हि एष
वारुणीमहिरावर्णादिभुञ्ज निषेव्यपीत्वा प्राप्य पतितो नृपापातकी । अ
स्तंगतवचनं पुनर्दिवस्तेगंसाकाशं कसिमुदधमेति मतिती ब्राह्मणः स्वर्गेन
गच्छति अयं पुनरेति तस्मादेव ज्ञानात्रेण द्विजराजो न स्वव्यर्थत्वेन ज्ञातो हन्त
व्यस्वायमिति स्पष्टम् ॥ ७० ॥

दहति कण्ठमयं खलु तेन किङ्करुडव्राह्मजवासन
योजिक्तः ॥ प्रकृतिरस्य विधुंतुं दंशालिकामयि
निरागसि का वद विप्रता ॥ ७१ ॥

द्विजमात्रोपि न हस्तव्य इत्यत आह । दहतीति । खलु प्रायेणायं दन्त्रोभ
क्षितः कृन्कवदहति । मानिवतेन हेतुना द्विजवत्समया ब्राह्मणव्यापि कृत
इत्यक्तः । किञ्च नैव गरुडवदयथायुक्तेन निषादवांशतः कण्ठदहनविप्रो ब्रा
ह्मणव्यात्यक्त इति भावते तथात्वया किमिति त्यज्यते । हे विधुंतुं दंशाली
स्यविधोः प्रकृतिः स्वभावोदाहिकान्तु ब्राह्मणशक्तिः सा हि सागसिंहापरा
धे प्रभवति न त्वन्यत्र एवं चेन्न सा हि निरागसि निरपराधायं नयि विषये काकी
दृक् विप्रता श्रीमदयं वद निरपराधांसादहति इति ब्राह्मणान्नभवति अत-
स्त्वया हन्तव्य इत्यर्थः । दाहिकेति कर्तृनिश्चल ॥ ७१ ॥

सुकलभा कलया विलदंष्ट्रया समवधाय यमाय
विनिर्मितः ॥ त्रिरहिणीगुणचर्चणसाधनं विधुर

ता द्विजराज इति श्रुतिः ७३ ॥

अथोक्तरेण तस्य द्विजराजश्रुतिसमेवैवति । सकलेति । सकलयाक-
लयाददृष्टीजाताविकवचनैसर्वाग्निः कलामिरेवदृष्टाग्निः कृत्वा तस्य धायस्य
म्यगवधानं कृत्वा संयोज्येत्यर्थः । अभाधयनायैवस्मोद्विराहृणीमेकस्यैव
वयंमद्योतेद्विषयेसाधनकारणमिति । अतोद्विजानन्दकीमां मध्य
राजाश्रेष्ठत्वाद्विजराजोयमिति श्रुतिर्जनमेवदिनदुद्विभानिराजेति । एककाल
मेवसर्वासांवधायमहत्साधनमयंनिमित्तइति ज्ञावः । -द्विजराजोराजाह
इतिट् ॥ ७२ ॥ नीमांसक श्रीधरमहोनामेतेश्लोकाः

(सखिजलैः परिपूरयनिर्मलैरथनिवेशय कुम्भमिमं बहिः
अहिरियं जगतांतरितोयथा विधुरमुष्य वधनिस्तथाभ
खम् ॥ १ ॥ सखिकलङ्कमृतः विमुसं चित्तो विरहिणीव
धसंभवकलमेषः । इतरदङ्गमभू दूलितं यतो वधनमात्रम
तः खलुदुरयते ॥ २ ॥ हिमस्तनुर्हिमबिन्दुमिषादिमामन
भवन्गलितांस्वतनुंतनुम् । यदपि कम्फललभतघृण स्तं
दापिमैज्जलयेत्यधिकतैनुम् ॥ ३ ॥ सखिविभोगिजना
न्तकरोविधु र्द्येदिनिमज्जतिपातकनोरधी । तदपियं हि
वमेतिनिरन्तरं तदतलं कुरुतेभमं कौतुकम् ॥ ४ ॥ द्विज
पत्निग्रसनाहितपातकप्रज्जधकुप्टसितोक्तविग्रहः ॥ विर
हिणीवदनेन्दुजिघत्सया स्फुरतिराहुरयंननिशाकरः ५)

। श्लोकपञ्चकं त्रिरासिदम् ।

स्मरमुखं हरनेत्रहुताशना उज्ज्वलदिदं विधिना च
कृषेविधुः ॥ बहु वधनविभोगिग्रथागमां शशमि
षादय कालिकयाङ्गिनः ७३ ॥

स्मरेति । विधिनात्र ह्यथाविधुरेवदपुरीवतिस्मरमुखं हरनेत्रहुताशनाहं
हरनेत्राग्नेः सकांशदुर्ज्वलदृष्टमानं वरुणस्यार्कं । अथ बहुविधिना
नेकप्रकारेण विभोगिनां विरहस्त्रीवृत्त्यर्थो नारत्नं तज्जन्मनैवसंयतिक्ते

नक्तलिकयापातकसुपस्थानिकेयशेभिमीन्मृग्याजाद्वितविजितोना
 ममगकिन्तुपातकलसहस्रं इवामि ॥ ५० ॥ पेराधीकीनापिचिह्ननचिह्नयते
 स्वतएवचतस्मखेनालिव्यमजवत् ॥ आनसेतिवातेनामधराधयोरानइत्य
 मेरः ॥ ५१ ॥

इतिविधोर्विधोक्तिविगर्हणं व्यवहितस्य वृ
 थेति विमृश्य सा । अतितरां दधती विरहजव
 रं हृदयमाजमपालभत स्मरम् ॥ ५४ ॥

इतीति ॥ सतिविमृश्यविधायकतितरानित्यथ विरहजवरं कामिपादा
 दधतीसतीहृदयमाजमनतिसाहितस्मरमपालभतं निनिन्दे । इतिविधोर्वि
 हितस्यदूरस्थस्यविधोरिति विविधाभिः पूर्वोक्ताभिर्वाक्यैः विरहज
 निन्दनं वृथा ॥ ५४ ॥

हृदयमोश्रयसे याद मामकं उचलयसीत्यमनङ्ग
 तदेव क्रिम् । स्वयमपि क्षणदग्धनिजेन्धनः
 क्व जवितासि इत्याश हुताशवन् ॥ ५५ ॥

हृदयमिति ॥ हे अनङ्गकानमानकनदीयंहृदयं यद्याश्रयसे आश्रित्यव
 तंसे तदाश्रयजतं हृदयमुद्येत्यसनिर्वाण्यकिंकिमिति उचलसिदहसि कि
 मितिभद्व्यामित्यत आह । स्वयमात्रेणदरयनिजेन्धनं हृदयलक्षणेनैव
 विधः सकलतएवाश्रयाश्रयाहृताहृताश्रयभाभिलाषहुताशवद्व्याक्तिवत्स्वयं
 नपिआत्मनापि क्व जवितासि । क्वत्रस्थास्यसि । स्वाश्रयस्यपिभक्षयसि
 अत्यन्तदुर्वनीतस्वनित्यर्थः । आश्रयस्यआत्मनेपदेनतदेवप्रयोजनमदा
 श्रयस्यविध्यतातिसंयते । नामकल्लवकसंभक्त्यर्थिनमनक्रादेशः ॥ ५५ ॥

पुरभिदा गमितस्त्वमदृश्यता त्रिनयनत्वपां प
 तिगङ्गया स्मरनिरेष्यत कस्यच नानापन्न त्व
 वि किमक्षगते नयने स्वाभिः ॥ ५६ ॥

पुरेति ॥ पुरजिहवात्रिपुरान्तकेन त्रिनयनत्वस्य परिकृतिरतिव्याप्तिस्त
 थाः सकाशात् शङ्कयासर्वोपिजनैस्त्रिनयनोनाभूदितिभयेनत्वमदृश्यतान
 मत्यक्षत्वंगमितः प्रापितोसि । नयिप्रत्यक्षात्रनेत्रत्वस्यातिव्याप्तिः कथंनि

त्यत आह । हे स्मरत्वयि अक्षिते प्रत्यक्षे च हृदये सति कस्य च नोयकस्यो-
पि त्रिभिर्नयनैर्न निरेष्यत न निर्गम्यते न प्रादुर्भूत । लौकिकी चोक्तैरियकोष्टि
दुदुष्टं दृष्ट्वाऽहं त्रिनेत्रो जात इति । अत्र यथा त्रिनेत्रशब्देन कोपयुक्तत्वं लक्ष्यते
तथा त्रापि सर्वेपि सकोषाभवेयुरित्यर्थः । कृत्वा तु सर्वेपि त्रिनेत्रा ज्ञेयुरिति
मम त्रिनेत्रत्वप्रसिद्धिर्गन्मिथ्यतीति भिन्नात्मनमप्रत्यक्षत्वं गमितः । अथ च त्व
दुदयाऽज्ञानलक्षणे तृतीयेनेत्रे गते सति अथ अथ इति नेत्रत्रयस्यापि वैय
र्थ्यमापद्यत इति लौकिक्युक्तः । इति सर्वबुद्ध्यात्मनः प्रत्यक्षतां गमितः त्रि
नेत्रत्वस्यापि परिश्रुतिर्बैयर्थ्यतच्छब्दया त्वयिकसंभाषि । अक्षिते हृदये सति
त्रिजिनेयनैर्नैष्यतीति ज्ञातमपि तु अर्थाभूतमेव त्वत्तद्गृह्णाद्येनेत्रस्य त्रिनेत्रत्वं
त्वद्गृहादेव्यर्थमेवं स्यादित्यर्थ इति । अत्रापि तृतीयनेत्रस्य वैयर्थ्येपि नेत्रद्वय
स्याप्यप्रयोजकत्वे द्वैयर्थ्येऽप्युक्तम् । व्याख्यानात्तरसु थियात्मादुच्यम् । जिनय
न इति सुभादिवा स्वात्माभावः । निरेष्यत इति सर्पः इत्यस्याङ्गाप्रगमात्मन
पदम् ॥ ७६ ॥

सहचरोऽस्मि रतेरिति विश्रुतिरुत्सृज्य च सत्यमिमेनर
तिः कुतः ॥ अथ न संप्रति स्वंगृतिरस्ति त्रामनु
मृता न भवन्तमियं किल ॥ ७७ ॥

सहचर इति ॥ स्मरत्वरतेः स्वप्रियाया सहचरेति । तथा विना एकाकी
कुत्रचित्कतिष्ठसि इति । यद्विश्रुतिर्जनवादी सहचरतेः प्रीतेस्तर्हि च त्वयि स
तिविद्यमानेऽपि भ्रमरतिः प्रीतिः कुतः किमिति न । यतो भयित्त्ववत्संभवेति
अनालि सहचरत्वादुर्भास्यामपि भाव्यम् । तस्मात्प्रसिद्धिर्मिथ्यैवेत्यर्थः ।
अयं वा संप्रति अनङ्गतावेत्यायां ध्वंशययोः संगतिर्नास्ति किल यत इत्यं रति
भूतं भवन्तमनु लब्धे कृत्य न मृतान्द्वारीहर्षं न कृतमतः सांप्रतसङ्गतिर्भाषी साह
चर्ये च भास्तीति प्रसिद्धिः । स्वरतिवियुक्तो विरुद्धाश्रुतिः विश्रुतिः प्रसिद्धिः
रत्नैकैव । रतिः कामप्रियायां चरानेपि सुरतेपि चेति विश्वः ॥ ७७ ॥

रतिवियुक्तमनात्मपण्ड किं स्वमपि मामिवता
पितवानसि ॥ कथमताप्रभून्स्तत्र संगमा दितर
था हृदयं ममतप्यते ॥ ७८ ॥

रतीति ॥ हे अनात्मपरञ्च आत्मानं रक्ष्यं परञ्चारक्ष्यं न जानातीत्यनात्म
परञ्चस्त्वसंयुद्धिस्त्वं रतिवियुक्तां मामिव रतिवियुक्तं स्वमर्ष्यास्मिन्मर्षिकि
मिति स्तापितवान् दग्धवानसि । आत्मनः प्रतिकूलं क्वपि जायेरति किं
तु शत्रो रिवस्वतु जयोरित्यनात्मपरञ्चो भवसीत्यर्थः । एवं कुतो ज्ञातमित्यत
आह । इतरथा त्वया आत्मन्यस्तापिते सति अताप्यतः सन्ताप्य रहितस्य त
व सङ्गमात्सम्बन्धान्मम हृदयं कथं कस्माद्देतोस्तप्यते दह्यते । परापकारार्थं ना
त्मानं संपि सन्तापितवानेवं विधेः परापकारकस्त्वमित्यर्थः । ससर्गजादौ च
गुणा भवन्तीति सन्तप्तसम्बन्धात्सन्तप्तत्वं युक्तं । दह्यत इति कर्मकर्तृरिय-
क्तद्वौ ॥ ७७ ॥

अनुममार न मार कथं नु सा रतिरतिप्रथिता
पि पतिव्रता । इयदनाथवधूवधवात्तकी दयित
यापितयासि किमुज्झितः ॥ ७९ ॥

अन्विति ॥ नृपञ्जानायां सम्बन्धनेवा हेनोरकाम सारतिः पतिव्रता
पतिव्रतात्वेन अतिप्रथिताऽतिविख्यातापि रतिर्त्तव्यप्रियाभूतत्वाच्च नृपकथं
नमनोरपतिव्रतयानुरणं कर्तव्यमिति धर्मः । श्रुतेनियेतयापत्याबिन्धु-
क्तः । न कृतं चेत्तत्रेदं प्रकारं तया दयितयापितया इयतीनां बह्वीनामनाथा
नारक्षितुरहितानां वियोगिनीनां वधूनां वधेन पातकीत्वनुज्झितोसि किन्
आशुद्धेः संप्रतीत्योद्दिनहापातकदूषित इति वचनात् । अतएवानुसरणं
न कृतमित्यर्थः । नमारम्रियतं तुं कुलिका इति नियमाद्दण्डवादः ॥ ७८ ॥

सुगत एव विजित्य जितेन्तद्विय स्त्वदुरुकीर्तिं
तनुं यदनाशयत् ॥ तव तनुमश्लिष्टवती ततः स
मिति भूतमयीमहरदुरः ॥ ८० ॥

सुगत इति ॥ सुगत एव नृदुःखं त्वां विजित्य परां जय तवोत्तुं हती कीर्तिं
देवतनुः शरीरमनाशयत् नाशितवान् । यतो यस्मात् जितेन्द्रियो मग्नमार
बलयेनेत्यादिवचनात् ततो नन्तरं जितेन्द्रियो हरोऽवशिष्टवतीं जलमयीं
पञ्चस्रग्भाभूतनिर्मितां तव तनुं शरीरं अग्नितुं प्राप्तेऽहरदुःख इत्यर्थः ।
कीर्तिं कपं शरीरं सुगतं ज्ञानाशयिष्यत् तर्हि सर्वहर्ता हरो हतुं नाशयत्
स्मात्सर्वेषां वध इत्यर्थः । अथ च भूतमयी इति निन्दा वाक्यम् ॥ ८० ॥

फलमलभ्यत यत्कुसुमैस्त्वया विषमनेत्रमनङ्ग
निगृह्यता ॥ अहहनीतिरवाप्तमयाततो न कुसु
मैरपि विग्रहमिच्छति ॥ ८१ ॥

फलमिति ॥ हेनङ्गकुसुमैर्विषमनेत्रनिगृह्यतात्वयायत्फलमलभ्यततः ।
फलादवाप्तमयाप्राप्तमयानीतिः कुसुमैरपिविग्रहंयुहनेच्छति । पुष्पैर-
पिनयोदयं किंपुनर्निश्चितैः शरैरितिनीतिः । अनङ्गेतिनिन्दाविरोधस्तु
अङ्गसहितेनक्रियनेत्वंपुनः स्वयमनङ्गोविषमनेत्रोनेतानायकस्तेन दुःखे
नविरोधंरुतवतस्तवमहन्तीत्यर्थः । नेत्रोनेतरिमिद्यतेइतिविद्यः ८१

एषपि धयत्तितरामरवत्सुधां त्रिनयनात्कथमा
पिथतां दशाम् ॥ भणरत्तेरधरस्यरसादरा दमृत
माप्तमृगः खलु नापिथः ॥ ८२ ॥

अपीति ॥ इतरामरवद्वन्त्रादिवत्सुधांमृतंमृगंमृगंनपित्वत्रिन
यनात्सकाशात्तामससाद्भावकृपां दशांकेनप्रकारेण कथमाप्तवानसि । अ
मृतपानेनेन्द्रादिवत्स्वमप्यमरः कथनाभूदित्यर्थः । रत्तेरधरस्याधरोष्ठस्य
सेखादेआदरादतितरामासकेहेतो रमृतसदृशं सुधांभावादासाधुकाशु
गुण्यायेनैवभूतः सन्खलुप्रायेखानृतंनापिबानपीतवानसीतिभण्णहृइति
वाक्यार्थः । कर्मखलुसंभावनायां यास्यांमृगमृगंनपित्वत्वात्तत्त्वयामारकत्वया
मृतंनपीतं तेनेदृशीदृशानङ्गत्वरूपाआपिथमासा । आपिथेति । यत्किं
दिनियमाहि ॥ ८२ ॥

भुवनमोहनृजेन किमेनसा तव परेत्यभूत् प्रि
शाचता । यदधुना विरहादिमलीमसां ममिष्य
न्धमसि स्मरमादिधाम् ॥ ८३ ॥

भुवनेति । हे परेत्यभूत् स्मरभुवनमोहनाज्जातेनेनसापातकेनत
वपिशाचतावनूवकिं देत्यर्थः । यद्यस्मादधुनाविरहादिनाविशोगपी
ठयामलीमसांमलिनांमादिधामादृशीस्त्रिषममिष्यन्धमपीडयन् प्रमसि । अ
न्योपिपरेतःपातकप्रशान्तिशायः सन्मालकादीन्पीडयन्त्राम्यतीति त्रिनु
यनापकारे त्वादृशःकोपिनास्तीत्यर्थः । प्रमसिब जाज्ञेतिश्यन्विक
रपाच्छप् ॥ ८३ ॥

यत ददासि नमृत्युमपि स्मर 'स्खलतिते कृपया
न धनुःकरात् ॥ अथ मृतोसि मृते न च मुच्य
ते न किलमुष्टिरुक्तावन्धनः ॥ ८१ ॥

वतेति । हेस्मरत्वं हितं न करोषि परं मृत्युमपि न ददासि वत कष्टं मरणे स
ति पौडानानुभूयेतित्यर्थः । कृपया हेतुना ते कराद्गुणरपि न स्खलति पतति ।
कृपया पतितुमुक्तं वतं कष्टम् । कृपया मृत्युं न ददासि चेद्गुणः किमिति न त्यज
सीत्यर्थः । जीवत एव करात् कृपया धनुः पतति त्वं तु मृतः सन् कथं पतति कृपा
या अज्ञावात् । अकृपयेति वा । धनुः पतनाभावे कारणात् । अथ त्वं मृतो
सि खलु मृते न निश्चितं मुरीकृतमङ्गीकृतवन्धनं येनैव विधौ मुष्टिर्न मुच्यते ऽतः
कराद्गुणं न भजयति । मुष्टिरुभयलिङ्गः । अन्यूरं वनूरं च स्यादूरिकृतमुरीक
तमित्यनेकार्थेष्वनिसञ्जरी ॥ ८१ ॥

दृग्गुणहृत्यपमृत्युविरूपताः शमयते ऽपरनिर्जरासे
वितो ॥ अतिशयोक्त्यत्र पुःकृतिपाण्डुताः स्मरम
वन्ति भवन्तमुपासितुः ॥ ८२ ॥

दृगिति । हेस्मर अपरे त्वदन्ये निर्जरा देवाः सूर्यादप्रस्तेषां सेविता पुरु
षः सेवको दृग्गुणहृतिर्नैत्रयोराग्यप्रपन्नस्य कालमरणविरूपताकुहादिना वै
कृप्यं प्रशमयते शान्तिं नयति । भवन्तं कामदेवमुपासितुः सेवितुरतिशयेनाप्यं
प्रतिपत्तिराहित्यं नेत्रराहित्यं च वपुःकृतिः शरीरकार्श्यं सकालमृत्युश्च वपुः
पाण्डुताविरहजनितपाण्डुरोगश्च एते भवन्ति । सूर्यादिभक्त्या ऽन्यसर्वरोगो
पशमने सामर्थ्यं भवति विद्योगोपशान्तौ तव सामर्थ्यं नास्ति त्वङ्गत्तस्य नास्त्य
अकिंवाच्यमेव विधेस्त्वदेव इत्युपहासः । अपरनिर्जरान् सेवते तच्छीलस्य
भावस्तत्तासाकर्त्री अन्यदेवसेवनमिति वा । अपमृत्युश्च विरूपता चेति पूर्वद्व
न्द्वं कार्यस्ततः पूर्वेण । शमयते षिच धेति तद्ध । अमन्तत्वान्मित्वे ह्रस्वः ।
सेविता लृच् । अपरनिर्जरासेवितेति आवतरत्वबोधिकेति वत्समासः । द्वि
तीयपक्षे ताच्छील्ये णिनिस्तस्माद्भावप्रत्ययः । अतिशयपदस्य प्रत्येकं संव
न्धः । त्रयश्च पाण्डुता चक्षयपाण्डुतेति यद्येवमासं कृत्वा पूर्वेण समासः ।
अन्यथा पाण्डुता गदस्य पूर्वनिपातः स्यात् । उपासितुरितितृन्नन्तयोगाद्

वन्तमिति द्वितीया ॥ ७५ ॥

स्मर नृशंसतमस्त्वमतोविधिः सुमनसः कृत
वान् भवदायुधम् ॥ यदि धनुर्दृढमाशुगमाय
सं तव सृजेत्प्रलयं त्रिजगद्भजेत् ॥ ८६ ॥

स्मरेति । हेस्मरत्वं नृशंसतमः अतिशयेन हिंस्रोऽन्तःकारणाद्विधिः सु
मनसः पुण्याणि भवदायुधं कृतवान् । ब्रह्मायदितवधनुः दृढं कठिनमाशुगं
शमयतो ह्यमयं चेत् सृजेत् हिं त्रिजगत्प्रलयं त्रजेद् । अथ च तव दुष्टमनस्त्वाद्
भवदायुधस्य सुमनसत्वं कृतं विधिना । नृशंसो घातुकः क्रूर इत्यमरः । हिंसा
यापकं सेः कर्मण्यण् । आयसं विकारे रजतादित्वाद्ज् । त्रयाणां जगतां च
माहार इति द्विगौ एकवचनेन पुंसकत्वे च त्रिजगदितिसाधुः ॥ ७६ ॥

स्मररिपोरिवरोपशिखी पुरां दहतु तेजगतामपि
मात्रयम् ॥ इति विधिस्त्वदिषून् कुसुमादि किं
मधुभिरन्तरसिञ्चदनिर्वृतः ॥ ८७ ॥

स्मररिपोरिति । हेस्मरते तवापि रोपशिखी वायाग्निजगतां त्रयं मादह
तु । मायावीदिति हेतोरनिर्वृतः सेवितः सन् शङ्कितो विधिः कुसुमानि
धून्सधुभिर्न करन्तैरन्तर्गन्धैः सिञ्चत् सिक्तवान् किम् । काकनिध स्मररि
पो हेरस्य रोपशिखी पुरत्रयमिव सयथा पुरत्रयं ददाह तथा तवाप्पीति सिक्तं
पुर्दाहसं नर्थन भवतीति भावः । मादहतु निषेधार्थं वाचि निरनुवन्धकमाश
ब्दयोगे लोद् ॥ ८७ ॥

विधिरनंशमभेद्यमत्रेक्ष्यते जनमनः खलु लक्ष्य
मकल्पयत् ॥ अपि स्वज्मदास्यत चेत्तदा त्व
दिषु भिव्यदलिप्यदसावपि ॥ ८८ ॥

विधिरिति । विधिरणुपरिमाणत्वाच्चिरं निरवयवमतएषा जेद्यं जेतु
मशक्यं जनमनोवेत्त्यखलु निश्चितं तेलक्ष्यं ते वेद्यमकल्पयत् । अपिः संभाव
नायां सत्रह्मावज्जमपीन्द्रायुधं हीरकं चेददास्यत अकल्पयिष्यत् । तदा
सावपि वज्रोपित्वदिषु भिस्त्वद्वागैव्यं दलिप्यद्विदीर्घोऽभविष्यदिति संभा
व्यते । त्वादृशो हिंस्रः कोपि नैत्यर्थः । क्रियातिपत्तौ लृट् । वज्रोऽस्त्री हीर
कपवावित्यमरः ॥ ८८ ॥

अपि विधिः कुसुमानि तत्राशुगान्स्मरविधाय
ननिर्वृतिमाप्नुवान् ॥ अदितपञ्चाहिते स नियम्य
तास्तदपितैर्यत जर्जरितं जगत् ॥ ८९ ॥

अपीति । हेस्मर विधिः कुसुमानितवाशुगान्त्वधायपिनिर्वृत्तिमुत्तमा
मवान् । अतःसुखभातात् कुसुमरूपान्वाणान्वियम्यगणयित्वा पञ्चहि
पञ्चैवतेतुम्यमदित नत्वधिकाभस्तदपि तथापि पञ्चसंख्याकैर्बाणैर्जगत्ति
लोकौजर्जरितंखण्डितंतवकष्टमतिहिंस्रो ऽसीतिभावः ॥ ८९ ॥

उपहरन्ति न कस्य सुपूर्वणः सुमनसः कति प
ञ्चसुरदुमाः । तव तुहीनतया पृथगेकिका धि
गियतापि नतेहविगर्हणा ॥ ९० ॥

उपेति । हेकोनपञ्चसंख्याकाःसुरदुमाःसन्दारादयः कस्यसुपूर्वणोदेव
मात्रस्यविशिष्टसुतरांकतिसुमनसः पुण्याग्निनउपहरन्तिउपायमानिकुर्व
न्ति असंख्याताः सुमनसःप्रयच्छन्ति देवस्यापितवतुपुनर्हीनतयानिकृष्टत्वे
नावक्ष्या पृथक्प्रत्येकमेकिकानेकपुष्पप्रयच्छन्ति । अतएवपञ्चबाणत्वम
ङ्गसोपहासमानमत्रये इयतापिधिकारेणतेविगर्हणाङ्गजानअतएवधि
कानित्यर्थः । निर्लज्जोनिःश्रुतस्त्वमित्यर्थः । अहविदारणमितिपादेहद्वय
स्त्रीटीजप्रवतीत्यर्थः । सुमनसःशब्दस्यस्त्रीलिङ्गबहुवचनान्तत्वेपि व्यक्ते
रेकत्वं देकिकानित्येकवचनम् ॥ ९० ॥

कुसुममप्यतिदुर्णयकारिते किमु द्वितीयं धनुर्वि
धिरग्रहीत् ॥ किमकृतैष तवैकतदास्पदे द्वयममू
दधुना हि नलभुवौ ॥ ९१ ॥

कुसुममिति । विधिःकुसुमरूपं धनुस्तेतुम्यद्वितीयंदत्त्वापुनरग्रहीद्गृ
हीतवान्किमु । यतोदुर्नयकारिजिज्ञासुजयकारित्वादतिदुर्विनीतं कि
म्वितिप्रश्नेसंज्ञावनायांवाक्यमेवपुनराहतेति । धनुर्विधिरितिस्तवकिम
कृत । अपितुकिमप्यपकारंकर्तुंसमर्थानां भूदित्यर्थः । द्वियस्मादधुनाधनुष्य
पहते प्येकतदास्पदेयकंयतश्चैककंतत्तस्यधनुषंआकपदेनलज्जुवोद्वयमाभू
त् । तवधनुर्द्वयलाभातेनतवोपकारयत्करो नत्वपकारोविधिनापरोपका

रायधनुर्ह तंपरंतीकाभाग्येनविपरीतं ज्ञातमितिभाषः । दुर्गयेडनिदपस
गांदसमासेपीतिगत्वं यदिचदुर्नयइतिपाठस्तदीपसर्गं प्रतिपकत्वाद्ग
त्वाजावः ॥ ९१ ॥

पटुतवः कृपया स्वकमेककं कुसुममक्रमनन्दिन
नन्दनाः ॥ ददति यद्वतं कुरुत भवान्धनुरिव
कमिपूनिव पञ्चतैः ॥ ९२ ॥

यदिति । अक्रमक्रममुद्गृह्यै वनन्दितवर्धितं नन्दनमिन्द्रधामयैस्नेयइ
पिञ्जलवः स्तुक्स्त्रीयमेकमेकैकं कुसुमं पुष्पं कृपया ननुमीत्यानवप्रीत्याजव
तेतुम्यंददतिदत्तवन्तो भवान्स्त्रीःपटुनिः कुसुमैः कृत्वायकंपुष्पं धनुरिव
पञ्चपुष्पाणि कृपूनिवकुरुते मित्रुणात्स्वयाकृतवः यदपुष्पाणि याचिताभौ
स्त्वयाविभज्यधनुर्बाणाद्यकृताः । अनिदरिद्रेणजितयाप्राप्तं स्वस्वपमपिव
स्तुविभज्यानेनैतत्कतं व्यसनं नैतत्कतं व्यमिति हिमनोरयः क्रियतइतिगी
किञ्चुत्तिनूचनायं सुभयप्रापीवशब्दप्रयोगः ॥ ९२ ॥

यदननुस्त्वमिदं जगतेहितं क्व स मुनिस्तत्रयः
सहतेहतः विजिखव्याश्रवणं परिपूयं चेदविचल
दुभुजमुज्झनुमीशिपे ॥ ९३ ॥

यदिति । हेस्मर यच्चमतनुःशरीररुजितोमिदं जगतेभवन्नोकायजिनंस
शरीरत्वेतुत्वंविजिखंवाणाम् । अत्रवाणाः शैपरिपूयं कृपूनिवज्जुजंययास्या
देवंवाणामुज्झतुं च कुनीशिपुं जेतुमर्थः स्यात् । अत्रियस्तवहनीषांतान् सहते
समुनिः क्षत्त्रद्वाराणीडासहोमुनिरपिनविद्यते ऽन्येनास्तीति किंवाच्यं, न
स्मात्तवाशरीरत्वेनोक्तप्राग्यंकरणं । हितयोगेचतुर्थी, सप्त सविधाननाम
व्याज्जगतइतिवद्योगेचतुर्थी । इंगः सेइनिइतिइंगिपेइतिरूपम् ॥ ९३ ॥

सह तथा स्मरभस्म भटित्यभूः पशुपतिं प्रति या
मिपुमग्रहीः ॥ ध्रुवमभूदधुनो वितनोः शरस्तव
पिकस्वर एव स पञ्चमः ॥ ९४ ॥

सहति । हेस्मरत्वं पशुपतिं प्रति नवीकृत्य तद्वधायेणामिपु नगरीमया
भटतिभिभसाभूः । जीवयानकेन शिवेनास्मदादिहितायमवान्मन्दं

इतिभावः । वितनीः शरीररहितस्यतवाधुनापिकस्वरएवकोकिलशब्द
एवसः पञ्चानां पूरकः शरीरोऽनेन । भ्रवसुरप्रेक्षे । अशरीरत्वेपक्षबाणत्वंत
वस्थितमेवेत्यर्थः । पञ्चसंग्राहकोकिलइतिशब्दकलं हरेणदग्धेस्मरेतस्स्या
नेपञ्चमस्वरएवजातः । पञ्चीरोपद्भुर्हयोरित्यमरः ॥ ८४ ॥

स्मर-समहुरितैरफलीकृतो भगवतोपि भवद्दह

नश्रमेः ॥ सुरहिताय हुनात्मतनुः पुनर्ननु तनुर्हि
वितस्त्वेणमपिध ॥ ९५ ॥

स्मरेति । इस्मरसभगवतोपिहरस्यापि जवद्दहनेभवद्दहिश्रमोमहुरिति
नेनैवपातकैरफलीकृतः । विफलत्वमेवाह । ननुयस्मात्सुराणांहितायहु
तात्यंतात्मतनुः स्वशरीरयेनैवविधेत्स्वतन्मसादात्तं क्षणं तत्कालमेवदि
विपुनजन्तुर्जन्मेत्यापिप्रतिप्रसवानसि । नहिपापिनः स्वर्गजन्मं तवतुपरो
पकारित्वात्स्वर्गजन्म । सुरहितायप्रतुर्थीतदर्थइतिसमासः ॥ ९५ ॥

विरहिणोविमुखस्यविधूदये शुभजदिवपवनःसु-
दक्षिणःसुमनसो नमुयन्तटनौधनुं स्तवतुबाहुरसो
यदिदक्षिणः ॥ ९६ ॥

विरहिणइति । विधूदयेचन्द्रोदयेविमुखस्यदुःखितस्यविरहिणः सश
भनदिवपवनोमलयानिलोदक्षिणः सुखकारीनकिन्तुवानोवक्रएव प्रथमंवि
रहादुःखंततश्चन्द्रोदयास्ततोमलयानिलादितिभावः । पूर्णचन्द्रस्यदुःखका
रित्वाद्धिमुखस्यपश्चिमाभिमुखस्य विरहिणोदक्षिणदिवपवनो दक्षिणःस
व्योपि भवतिकिन्तुवामएवपश्चिमदिङ्मुखस्यदक्षिणोवामएवेत्यर्थः । मल
यानिलस्यपश्चिदक्षिणत्वं कथमपलप्येतइत्याशङ्क्याह । यद्यसौमलयानि
लोदक्षिणएवेत्यभिमानस्तर्हि सुमनसोचनुःपुष्पमयवापमदनीं आंग्रेनम
गन्मन्त्रीकुर्वस्तवबाहुरेवतुरेवार्यैः । यथातवबाहुर्विरहिणोदुःसहस्तया
मलयानिलोपिविरोधिलक्षणायां उभावपिदुःसहावित्यर्थः । मलयानिलो
प्यग्रेसुमनसःपुष्पाणिनमयति नमासुतितिवाश्रमयतेसर्वान्भारयति त
द्दिग्भबोवायुरपितयैव अथचदक्षिणःप्रहरणकुशलोधर्मयोद्धा नपराङ्मुख
स्यापिह्रन्मादतोदक्षिणत्वेनसिद्धो विरहिणांशतुरेवेत्यर्थः ॥ ९६ ॥

किमुभवन्नतमुमापतिरेकमदमुदान्धमयोगिजना
न्तकम् ॥ यदजयन्नतएव नगीयते सभगवान्मद
नान्धकमृत्युजित् ॥ ९७ ॥

किञ्चित् । उमापतिः शिवोऽमदमुदागवर्हर्षाणां धर्मयोगिजनानां वि
योगिजनानामन्तकं यस्य तत्त्वं प्रवृत्तं सदनं यदुजयितुं वास्तव्येव हेतोः
किमुसभगवान् हरोऽमदनाम्बकमृत्युजित् नगीयते । अपितु तत्त्ववकीर्त्यते । ए
कस्यैव जयार्त्तं सदनजिदम्बकजित्मृत्युजिदिति नामत्रयं प्राप्तवान् । अदनत्वं नान्ध
कत्वं नृत्यत्वं धर्मत्रयत्वं विविद्यते । अन्यकासुरमृत्युमदननामजिरपकार
स्त्वमित्यर्थः ॥ ९७ ॥

त्वमिव कोऽपि परापकृतौ कृती न ददृशे न च मन्मथ
शुश्रुवे ॥ स्वमदहोदहनाज्ज्वलतोत्तमा ज्वलयितुं
परिरभ्य जगन्ति यः ॥ ९८ ॥

त्वमिति । हे मन्मथ परापकृतौ परापकारविषये त्वमिव त्वत्सदृशः कोऽपि
कृती कुशलोन ददृशे न दृष्टः । न च शुश्रुवे न श्रुतं श्रोष्यर्थः । कथमित्यत आ
ह । यस्त्वं ज्वलतोत्तमास्वरूपेण जगन्ति त्रिभुवनानि परिरभ्यासि ज्वल
लयितुं दहनाद् हरिणयनाग्नेर्हेतोः स्वनात्मानमदहोऽर्थाहोः । ज्वलतस्त
वसंबन्धान्निभुवनं ज्वलतीत्यर्थः । परापकारार्थं नात्मापि येन दग्धस्य विष
स्त्वं कुशल इत्युपहासः ॥ ९८ ॥

त्वमुचितं न यनार्चिषि शंभुना जुवनशान्तिकहोमं
हविष्कृतः ॥ तव वयस्य मपास्य मधुं मधुं हतव
ताहरिणा बत किं कृतम् ॥ ९९ ॥

त्वमिति । हे कामत्वं शंभुना न यनार्चिषि चित्तं योग्यं जुवनशान्तिकहो
मार्थं लोकपीडाशान्तिप्रयोजनकहोमार्थं हविर्होमकृतो महाभायादिपीडा
शान्त्यर्थे वज्रहोमार्थं हविर्भवति । त्वज्जनिता पीडाशान्त्यर्थं त्वं न यनवद्वा
नुचितं हविस्तेन प्रक्षिप्त इत्यर्थः । त्वं न यनवद्वा हविष्कृतमेतदुचितं कृतमि
ति या । शंभवत्यस्मादिति शंभुपदेन सूचितम् । हरिणा विष्णुना तव वयस्यं
नित्रमधुं वसन्तमपास्य परित्यज्य मधुं मधुना मानं दैत्यं हतवता किं कृतमिति

अकरुणादिति । हेमैमित्वमकरुणाभिर्दयात् सूनशरात्कामात्संकाशा
दापदिसहजयास्वाप्ताविकयाधीरतयाः धैर्यैयात्मनोसूनवरत्न विपदिधैर्यं
वचनादितिसखीवचनम् । हेसखिसमाद्यश्रुसवयवप्राणायुव विरोधिनी
वैरिणाभ्युपगमनीन् रक्षितुकथं समात्यब्रूवैरिणोरक्षणीयाइति । सदासीनीप
दिशंति किंपुनर्निर्भ्रमिति जैनीवचः प्राणेषु गतेषु मम सुखं स्यादित्यर्थः । सून
शराङ्गीत्रेन्यपादानत्वम् ॥ १०२ ॥

हितगिरंनष्टृ गोषिकिमाश्रवे प्रसममप्यवजीवित
मात्मनः ॥ सखिहितायदिमे भवसीदृशी मदरि
मिच्छसियाममजीवितम् ॥ १०३ ॥

हितेति । हेसखिआश्रवे सर्वदा अस्मद्वचनकारिणिहितानामादृशीनां
हितांगिरंकिन्नशृगोषि । अपितुआकर्णय । यद्यप्यतिपीडाभवति । त
थापिआत्मानं सर्वथागोपायेदिति श्रुतेः । प्रसज्यललात्कारेणापि धैर्यमवलं
व्यात्मनोजीवितमवति अन्यसखीवचः । हेसखियात्वं मदरिमिच्छन्नुभूत
ममजीवितमिच्छसि ईदृशीयदितर्हि हितामेजवसि किं हितामभवस्येव
सीत्वादेतादृशं वक्तुमनुचितमिति भावः । नेष्टुर्थी हितमर्थप्रयोगइति
वा ॥ १०३ ॥

अमृतदीधितिरेषत्रिदमंजे भजसितापममुष्यकि
मंशुभिः । यदिमवन्तिमृताः सखि चण्डिकाः श
शमृतः कृतदापरितप्यते ॥ १०४ ॥

अमृतेति । हेविदमंजे एषपुरोवर्ती अमृतदीधितिरमुष्यांशुभिः सुधा
मयैः किरणैस्तापदाहं किं भजसि । इत्यन्यसखीवचः । कलनोत्तरमाह हे
सखिशशयुतः कलङ्गिन्नमन्त्रिकाः यदिमृताभवन्ति कृतमपजवत्तदाकृतोहे
तोः परितप्यते संतप्यते कारणान्तरभावात्संतापो न भवेदिति जैनीवचः ॥ १०४ ॥

ब्रजेति । हेजैनीत्वमृतिधैर्यव्रजाङ्गीकुरु । सूर्यबुधानिन्द्यामहेतुका
कारणिकांभीतित्यज । अयमवहेमरीचिच्छन्दश्चतुर्देवतीतिसखी
वचः । उत्तरहेसखिअपमातृपुमूर्तैरुम्यारूपकरीपाग्निकणैः स्फुटमांजवत्
यति । त्वंवचसानुभवलुम्पासि । वचनादनुभवोवलीयानित्यर्थः । सुमर
स्तुषवह्रीम्यादिति विश्वः ॥ १०५ ॥

त्रजधृतित्यजमीतिमहेतुकांभयमचशहमरोचिरुद
 ळ्वति ॥ ज्वलयतिस्फुटमातपमुर्मुरे रनुभवंवचसा
 सखिलुम्पसि ॥ १०५ ॥

अयिशपेहृदयायतवैवतं द्यादिविधीर्नरुचेरसिगो
 चरः । रुचिफलंसखिदृश्यत एवतंतज्वलयतित्व
 चमुल्लयत्यसून् ॥ १०६ ॥

अपीति । अपिजैमियदित्व विधीश्चन्द्रसरुचेर्दासिर्गोचरोविषयोनासि
 तर्हितवैवहृदयायशपेत्वहृदयंशपामि ॥ चन्द्रएवायंनतुसूर्यइतिशपयः
 क्रियते । अपीतिपाठेसत्यप्यर्थैतवविज्ञासार्थशपेशपथनपिकरोमीत्यर्थः ।
 कलेनोत्तरनाह । हेसखिरुचेः फलदृश्यतएवत्वचंचलयति । असून्मुल्ल
 लयतिउन्मूलयतित्वयासत्यमुक्तंरुचिफलंशरीरज्वलनंप्राणोन्मूलनचउरण
 उपश्लोक्तः खजावइतिभावः । शपेशपठपालम्भइति वक्तव्याहृतद्यो
 गेक्षाघट्ट इतिचतुर्थी ॥ १०६ ॥

विधुविरोधितियेरमिधायिनी मपिनकिं पुनरि
 च्छसि कीकिलम् ॥ सखिकिमर्धगवेषणयागिरं
 किरति सेयमनर्थमयीमपि ॥ १०७ ॥

विधति । विधुविरोधितियेद्यन्त्रशत्रुतिथेरमावास्यायाद्यमिधायिनी
 मपिकुहूशब्दं कुर्वतीमपि कीकिलापुनः किमितिनेच्छसि । अपितुचन्द्रश
 त्रुत्यात्माननीयेयम् । उत्तरहेसखिकुहूशब्देनानावास्यायातामाह्वयते
 इत्यर्थगवेषणयायांविचारणयाकिसलयस्यात्सेयं कीकिलामपिमद्विपयेऽन
 र्थमयीममावास्यालक्षणार्थशून्यामथदुःसहादुःखप्रचुरागिरंकिरति इदति
 शब्दमात्रमेतत् ननुतामाह्वयतीतिवज्जिकेयमितिज्ञावः ॥ १०७ ॥

हृदयएव तवास्तिसवल्लभःस्तदपिकिंदमयन्तिवि
 षीदसि ॥ हृदि परं नबाहिःखलुवर्त्ततेसखि यतस्त
 तएवविपद्यते ॥ १०८ ॥

हृदयइति । हेदमयन्तिमद्यापिसवल्लभोहृदयएवास्तितदपितथापिकिं
 विषीदसिखेदंकरुषे अपितुखेदोनकरणीयइति सखीवचः । हेसखियतः

सहृद्योवपरंवर्त्ततेबहिःखलुनिश्चयेननवर्त्ततेततश्चतस्मादेवविपद्यनेविषा
दः क्रियतइत्युत्तरम् ॥ १०७ ॥

स्फुटति हारमणौमदनोष्मणाहृदयमप्यनलङ्कृत
मद्यते॥ सखिहतास्मितदायदिहृद्यपि प्रियतमःस
ममव्यवधापितः ॥ १०९ ॥

स्फुटतीति । मदनोष्मणासदनजनितवियोगानलेनहृदिविद्यमानोयो
मणिनायकस्तत्सहितइत्यर्थः । तस्मिन्स्फुटतिविदीर्यमाणेसति अद्यते
हृदयमपिअनलंरुतंनभूषितमलंकाररहितंजातमितिवासखीवचः । मुखा
दितुम्रागेवभूषारहितंजातमित्यपिशब्दार्थः । हेसखियदिसममप्रियतमो
हृद्यपिव्यवधापितोऽन्तर्धापितस्तर्हिहृतास्मि । अनलंनलरहितंहृदयंक
समितित्वयोक्तेः । हृदयादप्यपाकृतः प्रेयानितिच्छलेनजैमीवचः । दया
तेर्णावर्तीत्यादिनापुक्तिव्यवधापितः । निष्ठायांसेटीतिशिर्षोलोपः १०८ ॥

इदमुदीर्यतदैवमुर्द्ध्वा मनसिमुर्ध्वितमन्मथपा
वका ॥ क्व सहतामवलंबयच्छिदा मनुपपत्ति
मतीमतिदुःखिता ॥ ११० ॥

मूर्द्धाभाह । इदमिति । मनसिमुर्ध्वितःप्राप्तवृद्धिर्नन्यस्यपावकोय
स्याः साजैमीइदंपूर्वोक्तमुदीर्योक्तातदैवतस्कालमेवमुर्ध्वनवमीभवस्थां
प्राप । अनलंरुतमित्यत्रअलीकयानलरहितार्थप्रतीत्याकथंमूर्द्धांप्रापइ
त्याशङ्कार्थान्तरन्यासमाह । अतिदुःखितामनुपपत्तिसतीमपटमानात्र
लीकामपि अवलम्बस्यनललज्जस्यजीवनाधारस्ययोलबोलेशस्तस्यच्छिदा
त्रुटिस्तांक्कुतः सहतांघोडुंशकास्यात् । नकुतोपि । दुःखितःस्वदुःखहे
तोरलीकत्वंनविचारयति । अलीकमेवनलराहित्यविचार्यैवमपिमूर्द्धां प्रा
पेतियुक्तमेवमपीतिपाठः ११० ॥

अधितकापि मुखे सलिलैः सखी प्यधितकापि
सरोजदलैः स्तनौ । व्यधितकापि हृदि व्यजना
निलंन्यधितकापिबिसंसुतनोस्तनौ ॥ १११ ॥

अधितेति । कापिसखीसुतनोरतिकशायामैभ्यामुखेसलिलमधितवि

दिपे । कापिकाचित्सखीसरोजदलैस्तनीव्यचिताच्छादितवतीकाचिद्
दिव्यजनानिलव्यधित्थकार । काचिद्वह्निमंचन्दनतनीशरीरेन्यधितमि
क्षितवनी । चन्दनेवह्निमंचिदुरितिविधः । विसमितिपाठः ॥ १११ ॥

उपचचार चिरं मृदुशीतलैर्जलजनालमृणः लदला
दिभिः ॥ प्रियसखीनिवहः स तथाक्रमादियमवा
प यथा लघुचेतनाम् ॥ ११२ ॥

उपचचारेति । सप्रयोहित-सखीनिवहः मृदुभिः कोमलैः शीतलैर्हिमैश्च
जलजैः कमलैः नालैः सुगाललताभिर्विधैः जलचन्दनव्यजनानिलाद्यैरचिर
कालं क्रमात्परिपाठ्याजैर्भीतया उपचचार । यथेयं लघ्वीनरुपां चेतनामवा
पलघुशीघ्रम् ॥ ११२

अथ कले कलय इव सिति स्फुटं चलति पद्मबलेप
रिभात्रय । अधरकम्पनमुत्तयमेनके किमपि जल्प
निकल्पलते शृणु ॥ ११३ ॥ रचय चारुमतिस्तनयो
र्वति कलय कैश्यमसंयतमोयतम् ॥ अवगृहाणतर
ङ्गिणिनेत्रयोर्भरभराविति शुश्रूषिरे गिरः ॥ ११४ ॥

अथेति । रचयेनियुक्तं । अथानन्तरं कन्यान्तःपुरे इति सखीनां पर
स्परगिरावाचो बहिर्देशस्थैः शुश्रूषिरे आकाशिताः । इति किं कले इत्यादीनि
भैमीसखीनामानि हेकले सखि इत्येनीस्पुटप्रकटशसिति जीवतीति कल
यविचारय । हेवले सखि पद्मादिलोमचलति परिजावयविचारय । पद्मचल
नमपि जीवन्चिह्नम् । हेमेनके सखि अधरकम्पनमोष्ठस्फुरणमुक्तयत्तकय । क
ल्पलते सखि इत्येनमपि अस्पष्टं स्वरूपचलत्पतिवदति इति शृणु । एवं जीव
नज्ञानानन्तरं हे चारुमते सखि नूनयोर्विद्वत्साधरखं रचय कुरु । तयोरे
वावृतत्वनजानाति । हेकेशिनि सखि असंयतं अनिवद्धकैश्यं केशसमूहं क
लयवधानं त्वंकेशकर्मजानासियतः । इतरंगिणिसखिनेत्रयोर्भरभरीवाप्य
भवाद् अत्र गृहायावग्रहं कुरु । तरङ्गिण्या जलचरावग्रहः संभाव्यत इति ।
अभितिरुदादिभ्य इति इट् । कैश्यकेशसमूहं केशाश्चास्यामिति यञ् ॥ ११३ ॥

॥ ११४ ॥

कलकलः सतटालिजनाननादुदलसद्विपुलस्त्वरि
तेरितैः ॥ यमधिगम्यसुतालयमीयिवान्धृतदरः
सविदर्भपुरंदरः ॥ ११५ ॥

कलकलइति । त्वरितैः कलेइत्यादिशीघ्रघनैर्विपुलोमहान् कलक
लः कोलाहलस्तस्याभैस्याशालीजनस्याननादुदलसत् । कुमार्याः किंजात
मिति धृतदरोजातजयः सविदर्भपुरंदरोजीमोयकोलाहलमधिगम्याऽकथं
सुतालयमीयिवान्ध्यागतवान् त्वरितानां बालकानामो रितैर्वचनैर्यमाक
थ्येति वा ॥ ११५

कन्यान्तःपुरबाधनाय यदधीकारान्नदोषा नृपं
द्वौ मन्त्रिप्रवरश्च तुल्यमगदंकारश्च तावूचतुः ॥
देवाकर्णय सुप्रतेन चरकस्योक्तेन जानेऽखिलं
स्यादस्यानलदं विना न दलने तापस्य को
पिहमः ॥ ११६ ॥

कन्येति । तौ द्वौ तुल्यं समकालं शब्दसाकृष्यात्सामान्यं नृपं कचुः । कौ
द्वौ । मन्त्रिप्रवरश्चागदंकारो वैद्यश्च । तौ कौयपोरधीकारात्स्थान्यान् नियो
गात् पुरुषादिभ्यो रोगादि यं कन्यान्तः पुरस्य बाधनाय मन्त्रिप्रवरश्च कस्याया
अन्तःपुरस्य न्यो बाधनं पीडातः सौ दोषाभ्यन्निघारादयो रोगाश्च न समर्था न
वन्तीत्यर्थः । किमूचतुस्तत्राह । इंदेवराजन्नाकर्णयत्वं शृणुश्रुतस्य अन्तः
पुरस्यादिद्वारा विचारकस्य चरकश्च चरकस्तस्य दूतस्योक्तेन वचनेनाखिलं रं
स्य जाने । किं रं स्यं नलदं विना नलनामकराजप्रदपुरुषविनाऽस्याः ताप
स्य संतापस्य दलनेनाज्ञोकोपिहमः शक्नोमस्यात् न भवति । इति मन्त्रि
चोदूतमुखान्मया श्रुततस्या नलोऽनुरागस्तदप्राप्तिजनि तोयमस्या संतापस्त
दप्राप्ती न नश्येदित्युपायरचयेत्यर्थः ॥ अस्यास्तापस्य न वज्रवरस्य शमनेन
लदं विनोशीरविनान्योपि क्वाथादिस्तापशमयितुं क्षमोनेति श्रुतात्प्यवैद्य
कप्रत्येन तथा चरकनाम्नश्चायुर्वेदवचनेन तत्प्रणीतवचनेन ग्रन्थेन आखिलं
निदानचिकित्साजाने इत्यगदंकारवचनम् । अथ चकोपि ब्रह्मापिनक्षत्र
श्रमकस्मिकश्रवणादाकुलस्य राज्ञोऽप्युरेन न्निवैद्ययोः प्रवेशो युक्त इति नका

पित्रनौत्ति । पुरपुरिशरीरेवेतिविश्वः । कन्यायाः प्रथमवयोवाचित्वेपि
कन्यायाः कनीनचेतिनिर्देशान्कीवभावः । अधिकारात्सपसर्गस्यचय
मनुष्यइतिदीर्घः ॥ ११६ ॥

ताभ्यामभूद्युगपदप्यभिधीयमानं भेदव्यपाकृति
मिथेःप्रतिधात् एव । ओत्रे तुतस्य पपतुर्नृपते न
किंचिद्वैम्यामनिष्टशतशङ्कितयाकुलस्य ॥ ११७ ॥

ताभ्यामिति ॥ ताभ्यामन्निर्वैद्याभ्यांयुगपदेककालमभिधीयमानभेद-
स्य शब्दस्वरूपविशेषस्य व्यपाकृतिर्निराकरणयन्त्रामिन्न रूपमेवविध
मपि वचनमिथः परस्परप्रतिधातीयत्रैवविधं परस्परमिष्टमेवाभूत् । जैम्या
मनिष्टशतशङ्कितयाअनर्थपरम्परासम्भावनायाश्चाबुलस्य तस्य नृपतेःओ
त्रेकशौतुपुनःकिञ्चिदेकस्यापि वचननपपतुःशुश्रूवतुः । जौमौजैस्यस्य
यातिहरानाकुलोऽभूदित्यर्थः ॥ ११७ ॥

दुतविगमितविप्रयोगचिद्वा मपितनयां नृपतिः
पदप्रणमाम् ॥ अकलयदसमाशुगाधिमग्नांभटि
तिपराशय वंदिनोहि विज्ञाः ॥ ११८ ॥

दुतेति ॥ नृपतेःराष्ट्रछागमनमाकर्षयदुतंशीघ्रं विगमितदूरीकृतं विप्र
योगचिद्वा मणालदलादियैवविधांपदप्रणमाम् । अकलयदसमाशुगाधिमग्नांभटि
गःकामस्तज्जनितआधिःपीडातत्रसगनासकलयत् । चिक्काज्जावेक्यज्ञा-
तवानित्यत आह । ह्यस्माद्विज्ञातारोभटितिशीघ्रं परेषामाशयवेदि-
नोभिप्रायज्ञाज्वन्ति चिक्काज्जिज्ञापीत्यर्थः ॥ ११८ ॥

व्यतरदथ पिताशिषं सूतायै नताशिरसे सहसो
न्ममयमौलिम् । दयितमभिमतं स्वयंवरं त्वं
गुणमयमाप्नुहि वासरैः कियद्भिः ॥ ११९ ॥

व्यतरदिति ॥ अथ प्रणामानन्तरपिताभौमोनतशिरसेनतमूर्ध्न्यैसूतायै
कन्यायैजैम्यैआदरातिशयात्सहस्रांशं हस्तभ्यां मौलिंमस्तकमुत्तमव्यो
मैःकत्व इतिआशिषव्यतरत् । इतिकिंहेस्वयंवरंस्वयंवृणुतइतिस्वयंवरा
तत्संस्थोपनं हे पुत्रि अथच स्वयंस्त्रियतेऽस्मिन्नितिस्वयंवरोराजसमाज

स्तन्मध्यं वा त्वकियद्भिः स्वल्पैर्द्वित्रैरेव वासरेर्दिवसैर्गुणमयं बहुगुणमभि
मतस्वेप्सितंदपितवल्लभमाप्नुहि लभस्वेतित्वदिष्टयवगुणमय इत्यर्थः ११९

तदनुम तनुजा सखीरवादीनुहिनऋतुर्गत एव
हीदृशीनाम् ॥ कुसुममपि शरायते शरीरे तदुचि
तमाचरतोपचारमस्याः ॥ १२० ॥

तदन्विति ॥ तदनुजाशीर्वचनानन्तरं स राजा तनुजासखीरित्यवादीत् ।
इति किं हे सख्यस्तु हिनऋतौ शिशिरर्तौ गत एव गतमात्र एव यस्माद् हीदृ-
शीनां कोमलाङ्गीनां प्राप्तारुण्यानां शरीरे कुसुममपि लग्नं स च शरायते शर-
वदाचरति पीडां करोति । अथ पेक्षां बाधायते । तत्तस्माद् स्यान्मैस्या
स्तदुचितं वसन्तसमयोचितमुपचारमाचरत कुरुतेति तु हिनऋतौ ऋत्यक्
इति प्रकृतिभावः । शरायते कर्तुः कथितिर्यथ ॥ १२० ॥

कतिपयदिवसैर्वयस्यथा वः स्वयमभिलष्य वरि
ष्यते वरीयान् ॥ क्रशिमशमनया तया तदामुं
चिरुचितायमवद्विधाविधाभिः ॥ १२१ ॥

कतिपयेति ॥ हे जैमीनस्योषोषीयुष्माकं वयस्यथामैस्याभिलष्य वरीया-
नतितरां श्रेष्ठो वरः स्वयमात्मना कतिपयदिवसैर्वरिष्यते तत्तस्माद् अमनया
मैस्या क्रशिमशमनया कर्कशं शमनयति प्रापयतीति क्रशिमशमनया अथ च क-
चिः समग्रं शोभा विरहात् पूर्वकालीनाभवद्विधायां जवाद्दृशीनां विधाभिः प्र-
कारैरुपचारैराप्तमुचितायोग्या अभिधाभिरिति पठेव च नैराप्तमुचितायोग्या
इयं यथा पूर्वमुचितायां प्रोचिता दृशमुपचारं कुरुत यद्वा तादृगेनाशिसयनेत्यर्थः ॥
क्रशिमशमनयेति जैमीनविज्ञेयत्वा । अथो अथ च संपन्नं नृणां रम्भयो-
रपि । अनन्तरे च कातरन्ये चेति, विश्वचनादयशब्दः कान्त्यवाची । अ-
थवा अन्यत्रेत्यर्थः, तिररशब्दाद्वा इयमुन् । क्रशिमशमनयापक्षेनयतेः पञ्चाद्य-
च ततः पूर्वेष्वष्टीसमासः ततोऽपि पूर्वेष्वशमनापक्षेन नृणां दित्वा लुपुः १२१

एवं यद्वदता नृपेण तनया नोऽपृच्छि लज्जास्प
दं यन्मोहः स्मरमूरकल्पिप्रपुषः पाण्डुत्वतापा
दिभिः ॥ यज्ञाशीः कपटादवादि सदृशी स्यात्तत्र

या सांत्वना तन्मत्वालिज्जिनोमनोऽभ्युत्तनोदा
नन्दमन्दाक्षयोः ॥ १२२ ॥

एवमिति ॥ एवं पूर्वोक्तं वदतात्प्रेषणीमेनतया लज्जास्पदं यस्मिन्पृष्टे
सतिलज्जाज्जयति तद्विरहकारणं यद्गुणपृष्ठिनपृष्ठम् । लज्जापदेनपृष्टेति
यावत् वपुषःपाण्डुत्वतापः हिज्जिः शरीरस्य पाण्डुमङ्गलश्लेषसन्तापादिज्जिः
स्मरान्नवतीति स्मरभूः स्मरग्न्योमोहोमूर्च्छाश्चकल्पितः । यश्चाशीः क
पट्दाशीर्बभनव्याजाद्भवादि आश्वासनसमर्थं दयितमज्जितमित्यदि
यदुक्तं तत्र सन्तापादिविषये सद्दशीसमुचितायासांत्वनाउपचारः स्यात्साऽ
वादिआलिनः सखिनः तत्सर्वसत्वाक्तात्मानोत्तः करणमानन्दश्च
न्दाहं च लज्जातयोरब्धिसमुद्भूतनोत्पत्तकार शीघ्रं नैन्याः स्वयम्बरप्राप्ते-
रानन्दातिशयः । राज्ञोविरहपीडाजनितं लज्जाधिरूपमाभूदित्यर्थः ॥ १२२

तुर्यस्यैर्यविचारण प्रकरणभूतययतन्महाकाव्ये
चारुणिनैषधीयचरितेसर्गो निसर्गोऽत्रलः ॥ १२३ ॥

श्रीहर्षकविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं श्रीही
रः सुषुत्रेजितेन्द्रियचयं मामल्लदेवीचयम् ॥

नैषधस्यचतुर्थः सर्गः समाप्तः ॥

श्रीहर्षमिति ॥ पूर्वोद्भूतं पूर्ववत् । स्यैर्यविचारणं जज्ञनिराकरणेनस्य
रत्वस्य विचारणसूचकं प्रकरणं अन्यस्तस्य ज्ञातरियककर्तृकत्वात् सोदरेन
हाकाव्ये तुर्यं चतुर्थः सर्गः समाप्तः ॥ स्यैर्यविचारणाख्योऽन्यः श्रीहर्षेण
कृतः । चतुरन्वयतीवलोपधेतिषलोपेतुर्यइति सिद्धम् ॥ १२३ ॥

यावदा गमयते धनरेद्रान्सस्वयंवरमहायमर्हीन्द्रः
तावदेव ऋषिरिन्द्रदिदृक्षुर्नारदस्त्रिदशधामजगाम १

श्रीलक्ष्मीचुसिहायनमः ॥ अथ व्यतरदितिश्लोकेपिचोक्तं स्वयंवरोपक्रम
मुद्दिश्यतत्प्रसङ्गार्थपञ्चमसर्गमारभते ॥ यावदिति ॥ अथ भैमीसमाज्ञा
सनानन्तरं सप्तर्हीन्द्रः भीमः स्वयंवर एव महोत्सवस्तदर्थः यावन्तरेन्द्रान् रा
ज्ञे आगमयते प्रतापते आनाययते वा स्वयम्भवार्यमाहूतानां राज्ञां प्रतीक्षां
करोति तौ देवतस्मिन्नेव काले इन्द्रदिदृक्षुः द्रष्टुं सिञ्चुर्नारदनामा ऋषिश्चि
दशधामस्वर्लोकं जगाम गतवान् कलहद्वारानराणां समूहो नारदं रसमूहद्य-
तीति कलहप्रवर्तक इत्यर्थः । आगमयते । ज्ञानायामात्मनेपदमिति वक्त
व्याप्त इदं देव ऋषिः ऋषयः इन्द्रदिदृक्षुः शेषे वहीसमासः बहुलग्रहणाद्योग
विभागाद्वा अथर्नं जुगुप्सुरिति द्वितीयासमासो वा ॥ १ ॥

नात्र चित्रमनुतं प्रययौ यत्पर्वतः सुखलुत्तस्य स पक्षः

नारदस्तु जगतो गुरुर्दृष्ट्वैर्विस्मया यगगनं विलंघ्ये १

नात्रेति ॥ पर्वत एव तन्नामा ऋषिः तं नारदं अनुपपञ्चात् प्रययौ अनुगतः ।
अत्रास्मिन् विषये चित्रमाश्रयं न कुतः खलु यस्मात्स पर्वतस्तस्मिन् नारदस्य स पक्षो
मित्रभूतः यद्यपि कार्याक्षमस्तथापि मित्रत्वाद् अनुगमनयुक्तमन्तोमाश्रयं तर्हि
कुत्राश्रयं नित्यत आह । उपदेष्टृत्वात् पूज्यत्वाच्च जगतो गुरुर्नारदस्तु पु नयं
ङ्गगनमाकाशं लङ्घितवान् न दुश्चैरतितरां विस्मया यगगनं विलंघ्येति शब्दा
र्थः । अर्थाद्यत्र द्रो. सम्बन्धः जगतो विस्मयायेति वा धीमां पक्षिणां स्मयाये
गातिशयेनऽङ्गु तोयेति वा गगनलङ्घनविषये विना स्मयोगवैस्तमपनेतुमिति
वा अथ च पक्षसहितस्य गमनमाश्रयं कारिणसकलमपि जगतो दुर्बलं होज
गतः सकाशाद्वा भारवान् यदाकाशं लङ्घित दितरषामाश्रयाय भवति । गुरु-
त्वात्पतनयुक्तं सङ्गं गमनमयुक्तमिति भावः । पर्वतः शैलदेवर्षीः स्मयोगवै
ङ्गु तेपि चेति विश्वः विस्मयाय तादर्थ्यं चतुर्थी पक्षे क्रियार्थेति चलधिर्गतौ भौ
वादि कोऽनुदात्ते ॥ २ ॥

गच्छतापथिभिर्नैव विमानं व्योम तेन मुनिना विज
गाहे ॥ साधने हि निमोन्यजनानां योगिनां तु तप

साखिलसिद्धिः ॥ ३ ॥

गच्छतेति ॥ विमानं विनेवपयिगच्छतातेनमुनिनाश्रोमश्राकाशं विजगा
हेच्छालोहितं । ह्रियस्मात्साधने उपकरणेऽश्वादौ अन्यजनानां योगिव्यति
रिक्तजनानां नियमः बाह्यविनायन्तुं न शक्नुवन्ति । योगिनां तपस्विनां तु पु
नः तपसैवाखिलसिद्धिः समस्तकार्यसिद्धिः खिलं प्रतिबन्धस्तद्रहितासिद्धिर्नै
ति । तेषां गमनादिसाधनं तप एव नान्यदश्वादि । एवमर्थः विनेवपयिणे
वगच्छतेति वा । किंभूतं व्योमविमानं विगतं मानं ह्यस्यारहितं परिमाणं युक्ता
दिति वा ॥ ३ ॥

खंडितेन्द्रभवनाद्यभिमाना लब्धतेस्ममुनिरेषवि
मानात् ॥ अर्थितोप्यतिथितामनुमेनेनैव तत्पति
भिरङ्घ्रिविनम्रैः ॥ ४ ॥

खंडितेति ॥ एवमुनिर्नारदो विमानां लब्धतेस्माति चक्राभिः । किंभूतान्
खण्डितेन्द्रभवनादीनामभिमानोरमणीयत्वाहंकारोयैस्तान् इन्दुभवनं
तिपाठे अत्सु चत्वादिभिर्दोषत्वाच्चत्याजितचंद्रनक्षत्रादिस्थानदर्पान् इन्दुभ
वनादीनां चन्द्रशालादीनां वा ततोप्यूर्ध्वगतइत्यर्थः । अथ चोपाहृतवान्
अग्निविनम्रैश्चरणिपतितैस्तत्पतिभिर्विमानैस्त्वानिजिः । अतिप्यमङ्गीक्रि
यतामविमानमारुह्य तानित्यादिभिरर्थितोपि अतिथितानि वानुमेनेनैव
कार । विलवज्जियेति भावः । विनाजोऽस्तीत्यजरः ॥ ४ ॥

तस्य तापनं भियात्तपनः स्वतावदेव समकोचयदर्चिः

यावदेव दिवसेन शशी च द्वाग तप्यत न तन्महसैव ॥ ५ ॥

तस्येति । तपनं सूर्यस्तस्य नारदस्य तापनं संतापनं तस्माद्विद्याभयेन
स्वस्वकीयं अर्चिं स्तेजः तावदेव प्रथममेव तावत्कालमेव तावत्परिमाणमेव वा
समकोचयत्संकोचितवान् । सकलेन तेजसा यद्यहंतपेयंतर्हंसं सन्निधि
मागतो मुनिः संतप्तो भवेदिति तस्माज्जुदितितेजःसंकोचितं । परं तावत्का
लमेव यावदेव यावत्कालं तन्महसैव मुनितेजसैव कृत्वा तपनो द्राक्षी प्रंख
यन् अतप्यत संतप्तो नामूत् । केन कइव । दिवसेन दिनतेजसा कृत्वा शशी
व सूर्यस्तावदेव तावत्पर्यन्तमर्चिः समकोचयत् । यावदेव यावत्पर्यंतमेव

तन्महसैवसूर्यतेजसैवकृत्वा नारदो नातर्प्यति तिवाम् । शोषभीत्यास्वस्य तत्क
 तृकतापभीत्या वातावदेव तेजः प्रकटीकृतवान् । यावता तस्य क्रोधो नीतप
 द्यते संतापो वानभवति । अर्पणस्य संकोचे स्वतेजसति स्यान्निभयः स्यात् । अ
 धिकसंकोचे स्वस्यैव तन्महसा अभिभवः स्यात्तेन युक्तमेव संकोचितवानित्यर्थः
 सूर्यसमतेजो नारद इत्यर्थः अर्थांतरं तु सुधिया बोद्धव्यम् ॥ ५ ॥

पर्यभूद्दिनमणिर्द्विजराजं यत्करैरहहतेन तदा तम् ॥
 पर्यभूत्खलु करैर्द्विजराजः कर्मकः स्वकृतमन्नमभु
 इत्ते ॥ ६ ॥

पर्यभूदिति । खलु प्रमेले । यद्यस्मात्कारणात् । दिनमणिः सूर्यः द्विजराजं
 चन्द्रकरैः किरणैः कृत्वा पर्यभूतेन खलु तेनैव कारणेन द्विजराजो भ्रातृभ्यो
 नारदः करैः स्वतेजोभिः कृत्वा तदा तस्मिन्कालं तसूर्यं पर्यभूत् व्यत्यष्ट । अह
 हत्या ह्वयै । मुक्तमेतत् । अत्र लोकोत्पन्नकृतं कर्म शुभाशुभात्मकं कोमज्जुद्धम् ।
 अपि सर्वोपि अत्युत्कटैः पुण्यपापैरिहैव फलसंभ्रतं देतिभ्यामेव । सूर्यश्च
 निरपराधो द्विजराजे पराभूते अन्येन द्विजराजेन क्रोधवशादिवस पराभूतः ।
 सूर्यतेजोपिततेजोऽधिकमिति भावः सूर्यः कृतेन सा पूर्व नारदं पश्येतामयत्
 अतो नारदः क्रुद्धः सन् स्वतेजसा सूर्यपर्यभूदिति वा ॥ ६ ॥

विष्टरं तटकुशालिजिराद्विः प । अथ मर्घ्यमथ कच्छरुहा
 मिः ॥ पद्मवृन्दमधुभिर्मधुपक्वैस्वर्गसिंधुरादिताति
 ययेस्मै ॥ ७ ॥

विष्टरमिति । अथानन्तरं स्वर्गसिंधुमन्दाकिनी अतिथयेऽभ्यागताय
 तस्मै नारदाय तटकुशादिभिः तीरजातदर्जपेक्षिभिः विष्टरं कुशासनं अदित
 ददौ । तथा अद्भिरुदकैः पाद्यपादार्घ्यमुदकं । तथा कच्छरुहाजिः पुष्पलता
 मिः दूर्वादिभिः अर्घ्यमर्घ्यार्थवस्तु तथा पद्मवृन्दस्य सकरदैः कृत्वा मधुपक्व
 मधुमिश्रंदध्यादि अदितेति सर्वत्र संवध्यते । अतिथये विष्टरादिकं दीय
 ते । मन्दाकिनी दूष्टा तु तोषेत्यर्थः पाद्यं अर्घ्यं पादार्घ्याभ्यां चेतियत् । मधुना
 पृथ्यते मिश्रीक्रियते मधुपक्वः कर्मणि घञ् । अजोरितकुश्वं ॥ ७ ॥

सव्यतीत्यवियदन्तरगाघेनाकनायकनिकेतनमाप

संप्रतीर्यभवसिन्धुमनादिं ब्रह्मशर्मभरचारुयतीव ८

सव्यतीत्येति । सनार्दोऽतर्ज्य अगाधं विशालं विद्यत् आकाशं व्यती
त्यातिक्रम्य स्वर्गं पिबति त्रिपदे शेषवर्तमानं नाकनायकस्यैद्रस्यमिकेतनगृहं
आपम्राप्तवान् । कः किमिव । यतीपरिक्राट् ब्रह्मेव । किरुत्वा । अनादिं
प्रवाहात्पतितं भवसिन्धुं संसारसमुद्रं सम्यगतिशयेन प्रतीर्यतीत्या । किं नूतं
ब्रह्मशर्मणः सुखस्य भरः समूहस्तेन चारु सुन्दरं । आनन्दं ब्रह्मणोरूपसित्यादि
भुतेः अनादीति पाठे ब्रह्मविशेषणं । यत योयति न श्वेत्यसः यतं यमनम
स्यास्तीति प्रती बलोपः सुप्रसूरेति निग्रमात्प्रवर्णदीर्घः ॥ ८ ॥

अर्चनाभिरुचितोच्चतराभि आरुतंसदकृतातिथि-
मिन्द्रः ॥ यावदहं करणं किल साधोः इत्यवाप्तधृत
येन गुणाय ॥ ९ ॥

अर्चनाभिरिति । इन्द्रः उचितान्यो योन्याभ्योपि सकाशाद् उच्चतराभिः श्रेष्ठा
भिः अर्चनाभिः पूजाभिः तमतिथिं चाकविभ्युक्तमार्गेण सदकृतपूजितवान् ।
अधिकपूजाकरणे कारणाभाह । साधोरतिथेयावदहं योचितं यत्करणं आह
रपूजादेः संपादनं अतिथेयावती पूजा उक्तास्ति तावत्याः करणं यावदहं क
रणं तद्वा प्रत्यवाययुतयेऽकरणजन्यप्रत्यवायपरिहारार्थैव न गुणायत इति रि
क्तधिकफलप्राप्तयेक नैचित्यफलायेति नारदयोग्यपूजाभ्योप्यधिकाः पूजाः
कृतवान् । कर्मभूयस्त्वात्फलजूयात्वं इति न्यायादधिकफलप्राप्तये इति भा
वः । दातृगृहीत्रोर्योग्याश्रयाः उच्चतराश्रयाभिः पूजाभिः पूजितवान् । सा
दहंमिति यावद्वचनारण इत्यव्ययीभावः आदरात् आद्रयोः सदसत्वेति ग
तिसंज्ञा ॥ ९ ॥

नामधेयसमतासखमद्रे रद्विभिन्नुनिमथा द्वियत्
द्राक् पर्वतोपिलभतां कथमञ्जा नद्विजः सविबुधम
भुलंभो ॥ १० ॥

नामधेयेति । अथ नारदपूजानन्तरं अद्विभिदिन्द्रः अद्वेः पर्वतस्य नामधेयेन
पर्वत इति संज्ञया समतासाम्यत्वेन सखामित्रतन्मुनिपर्वतनामानद्राक् शीघ्रेणा
द्वियत् पूजितवान् । अद्विभिदः पर्वतपूजानुचितेत्याशङ्क्य बलेनाह । स

द्विजैः ब्राह्मणरूपः पर्वतोपिविबुधप्रजुङ्गद्वंशंभीप्राप्तः सन् अर्घांपूजांकथम
लभतां । अपितु तेन पूजाप्राप्तुमुक्ता । सन्तो गृहागतशत्रुमपि पूजयन्तीति
भावइति ह्यलम् । नाममात्रेण पर्वतो न तु तत्कार्यकारी अथ तु द्विज न तु वैरी
पर्वतः तस्माद्युक्तमेव पूजनं । अथ च पर्वतः पाषाणतुल्यः मूर्खोऽपि त्राह्मणो
विप्रत्वादाश्रितत्वाच्च पण्डितश्चेष्टं प्राप्सुः पूजांकथं न लभतां । जातिमात्रेणापि
ब्राह्मणः पण्डितेनापि पूज्यः । नामधेयइति नामरूपपञ्चागादिभ्यो धेयइति
धेयः । समतामखं राजा ह इत्यादिनाटच् ॥ १० ॥

तद्भुजादिति वितीर्णसपर्यान् द्युदुमानपिविवेद
मुनीन्द्रः ॥ स्वः सहस्थितिसुशिक्षितयातान् दान
पारमियतैव वदान्यान् ॥ ११ ॥

तद्भुजादिति । परमस्वजावः पारमं दानस्य पारमंतद्विद्यते यस्य सा सीदा
न पारमो तस्य भावो दानपारमिता मुनीन्द्रो नारदः अतिशयेन वितीर्णाकृत
सपर्यापूजायेन एवंभूतास्तद्भुजादिन्द्रजुजादुरोः स्वः स्वर्गया इन्द्रेण वा सह स्थि
तिः तया कृत्वा सुशिक्षितया सुतरामभ्यस्ततया एवंभूतया दानपारमितया व
दान्यान् तथा कृत्वा तान् प्रसिद्धान् द्युदुमानपि कल्पज्ञानपिव दान्यान् नैव दान
शीलवानेव विवेद अमन्यत । कल्पवृक्षाणां दानशूरत्वसहजं न किन्तु ते इन्द्रजुजा
शिक्षिता अति वदन्त्या जाता इति नावः व्याख्यानातरंतु स्मिष्टत्वादुपेक्ष्य ।
मुवादेराकृतिगणत्वाङ्गीकारेण भावाऽऽशिपारमः तस्मादत इनीयस्येति चेति
तद्वितनिमित्ते अलोपे पारमीति सिध्यति ॥ ११ ॥

मुद्रितान्यजनसंकथनः स न्तारदं बलरिपुः समवा
दीत् ॥ आकरः स्वपरमूरिकथानां प्रायशोऽपि सह
दोः सहवासः ॥ १२ ॥

मुद्रितेति । मुद्रितनिवारितं अन्यजनेनान्यजनस्य वा संकथनं भाषणं येनै
वंजुगः सन् वलस्य दैत्यस्य रिपुरिन्द्रः नारदं सभवादीन् सादरमवोचत् । ते
न सह संवादमकरोत् । अन्यसंभाषणनिवारणे हेतुमाह । द्वियत् सुहृदो
भिन्नयोः सहवासः एकत्रस्थितिः प्रायश वाहुन्येन स्वसवधिपरसंवधिभ्यो भू
रयो वज्रः कथानोष्ठ्यस्तासानोकरः खनिः तस्मादन्यकथां त्यक्तवान् । स
निःस्त्रिया माकरः स्यादित्यमरः ॥ १२ ॥

तक्रथानुकथनप्रसृतायां दूरमालपनकौतुकितायां भूमृ
तांचिरमनागमहंतु ज्ञातुमिच्छुरवदच्छतमन्युः ॥ १३ ॥

तन्निति । शतमन्युरिन्द्रः आलपनेसंभाषणे कौतुकीतस्य जावस्तत्तातस्यां
दूरमन्यये कथानुकथनेन प्रसृतायां प्रवृद्धाया सत्यां तनारदं अवदत्तवाच ।
किंभूतइन्द्र, भूमृतांराज्ञां स्वर्गप्रतिधिर्दीर्घैकं संज्ञनागतिहेतुमनागमनका
रणं ज्ञातुमिच्छुः पुनरुक्तौ कारणम् । राजानोयुद्धे पराङ्मुखाः संतोयुद्धं कृत्वा
शंप्रतकिमिति स्वर्गेनागच्छतीति ज्ञातुमिच्छया उवददित्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रागिव प्रसुवते नृपवंशाः किंनु संप्रति न वीरकरीरा
न् ॥ ये परप्रहरणैः परिणामे विक्षताः क्षितितले नि
पतन्ति ॥ १४ ॥

प्रागिति । हे नृपेनृपाय ववंशावेकैः वीराय वकरीरा वंशं कुरास्तान् प्रा
गिव पूर्वनिवसंप्रतीदानीं किंनु प्रसुवते जनयति किमिति प्रश्ने वितर्कित्वा ।
करिणः हरयतीति करीरास्तान् हस्तिपातनसमर्थान्वा । वीरायेतान्वा प्रश्ने
उनागमहेतुः किंत्वेकैश्च यथा पूर्वजनयन्ति स्म तथेदानीं नेति । ये वीरकरी
राः परिणामे पूर्णैराकुर्येवाहं केवांतं काले वा शङ्खविद्यापरिणतैस्तथा वा
परप्रहरणैः परेषां वीरिणामन्येषां च शङ्खैः कुठारादिजिह्वैर्विहताहताः सं
क्षिताश्च सतः क्षितितले निपतन्ति न त्वतीसारादिना । करिणः हरयतीति इ
गुपथात् द्वौ वंशौ कुलमस्करौ । वंशं कुरे करीरीच्छीति चामरः ॥ १४ ॥

पार्थिवं हि निजमाजिषु वीरा दूरमूर्द्धगमनस्य वि
रोधि गौरवाद्दुपुरपास्य भ्रजन्ते मत्कृतामतिथिगौ
रवः ऋद्धिम् ॥ १५ ॥

वीराय व किमिति पृच्छ्यन्त इत्यत आह । पार्थिवमिति । वीराः पार्थिवर
जोभूतं द्रुमुकादिक्रमेण पृथिवीजन्यनिजस्वीयवपुराजिषु संश्रामेषु अपास्य
त्यस्कादिष्वदेहं प्राप्य मत्कृतां मद्रूषितां अतिथिगौरवः ऋद्धिं अतिथिसत्कार
समृद्धिं हि यस्माद्भजन्ते प्राप्नुवन्ति । तत् पृच्छ्य इत्यर्थः । किं नूतनं वपुः गौरवा
त्पतने हेतुः गुरुत्वाच्च दूरमतितरां मूर्द्धगमनस्य स्वर्गप्राप्तेः विरोधिप्रतिबंध
कः । अन्योपि दूरगमनविरोधिगुरुतरवस्तुत्यस्काजिगमिषति । गौरवादा

दरातिशयादतिथिगौरवञ्चद्विमितिवान्वयः गुरुवस्तुत्यक्तागुरुतरंगुह्या
तितत्रापिस्वीयत्यक्ताऽन्यदीयंगुह्यातीतिसुतराभाशयै । गौरवञ्चद्विमि
तिञ्चत्यकइतिप्रकृतिभावः ॥ १५ ॥

साभिशापमिवनातिथयस्ते मांयदद्य भगवन्नुपय
न्ति ॥ तेननःश्रियमिमां ब्रह्मन्ये स्वीदरैकभृतिका
र्यकदर्याम् ॥ १६ ॥

साभिशापमिति । हेभगवन् तेवीरलक्षणाःअतिशयः साभिशापमिवस
कलंकमिवमांअद्यद्रदानींनेपयति । नम्राप्नुवन्ति । तेनतदनागमनेनका
रणेनइमांश्रियइंद्रलक्ष्मीं ब्रह्मतितरांनमन्येनसंज्ञाप्रयामि । अस्यास्तादाति
थ्याद्यावदुपयोगोमेतावदस्याः निःप्रयोजनत्वान्मनसंतोषोन् । किंभूतां
श्रियं । स्वीदरस्यात्स्वीदरस्यैवैकाकेवलापामृतिर्नैरणसैवकार्यंप्रयोजनय
स्याः अतएवसाचासौकदर्यांचकुत्सितानिंद्यामित्यर्थः । आत्मानधर्मेका
यैवपुत्रदादांश्चपीडयेत् । लोभाद्य पितरौभृत्यान्सकदर्यइतिःभृतः अथ
निध्याभिशासनं । आभिशापइत्यमरः ॥ १६ ॥

पूर्वपुण्यविभवव्ययसृष्टाः संपदोविपदएवविमृष्टाः
पात्रपाणिकमलार्पणमासां तासुशान्तिकविधिवि
धिदृष्टः ॥ १७ ॥

पूर्वेति । हेमुनेपूर्वपुराकृतंयत्पु यंकृद्वांद्वापणादि तस्यविभवोनाहा
स्यंतस्यव्यपेनविनियोगिनवांशेनमेतियावत् । लक्ष्म्याःप्राप्त्याःश्रीभराःलक्ष्मी
विलासाः । विमृष्टाविचारिताःसत्योविप्रदएव । बहुपुण्यपक्षकारित्वादुद
कंदु स्वकारित्वाच्चविपदूपायव । तासुसंपदूपासुविपदसुसुतीषुआसांसंपदां
यात्रस्यप्राणिलक्षणेकमलेअर्पणंदनं शांतिकं शातिप्रयेल्लवकः विचित्रांमा
दिःविधिनावेदेनशास्त्रेश्चल्लक्षावाट्टः रक्तः विपदसुहिंशांतिकंक्रियते ।
जलस्यदानंजलस्यव पात्रेभ्योयावज्जीयतेतावत्संपदोविपदएव । दानेन
पुण्यवृद्धेःसंपदांसम्पदूपाता । पात्रेदानविनाभक्षे नोनतुप्यतीत्यर्थः यविद्य
या केवलायातप्रदावापिपात्रता । यत्रवृत्तमिमेवोभेतद्विपात्रंमकीर्तितमि
तियाज्ञवल्क्य ॥ १७ ॥

तद्विमृज्यममसंज्ञायित्वा स्फुटितमत्रविषये सहसा
धम् ॥ भूयतामगधतः श्रुतिसारै रद्यवागुभिरधम
र्षणऋग्भिः ॥ १८ ॥

तदिति ॥ हे मुने श्रुतिसारैः अवशयोः सरिः सुधाजूतैर्वेदेषु श्रेष्ठभूतैश्च
भगवतो वाग्भिः ध्वजैः श्रद्धादानीं अधमर्षणस्य दुःखस्य पातकस्य च मर्जनस्य
संबन्धिभिः ऋग्भिर्भूयतां । ऋतं च सत्यं च त्वधमर्षणऋचः पापं नाशयन्ति
अधमर्षणसंन्धन्यः ऋचः अधमर्षयन्ति क्षालयन्ति । मद्यादित्वा तद्दुः
किं कृत्वा । तेन ससाभिशापत्वादन्य हेतोर्वाऽत्र नागच्छत्यत्र विषये संशयश्चि
त्पि सदेहकारिस्फुटितप्रवृद्ध अधदुःखपातकच सहसा कटितिदिमृज्यापनी
यभूयतामिति भावे लकारः ॥ १८ ॥

इत्युदीर्यमघत्रा विनयाद्विवर्द्धयन्त ब्रह्मतत्त्वभरेण ॥

चक्षुषां दशशतीमनिमेषां तस्थिवान्मुनिमुखे प्रणि
धाय ॥ १९ ॥

इतीति ॥ मघवा इन्द्रः इति पूर्वोक्त उदीर्यतत्का अवहितत्वस्य सावधान
तत्त्वस्य भरेणाधिक्येन विनयाद्विविनीतत्त्वसमृद्धिवर्द्धयन्त अधिषीदन्त अ
निमेषानिमेषरहितचक्षुषां दशशतीमनिमेषानि त्रसहस्रमुनिमुखे प्रणिधाय सुस्थाप्य
तस्थिवान् । तूर्णस्थितः अनरत्वात् सावधानत्वात् किमिमेदत्त्वं ॥ १९ ॥

धीर्यतस्य विनये परिपाकं पाकशासनपदस्पृशतो

पि ॥ नारदः प्रमदगद्गदयोक्त्या विस्मितः स्मितपु
रः सरमूचे ॥ २० ॥

वीत्येति ॥ नारदः प्रमदगद्गदयोक्त्याऽस्वप्रयासत्त्यादात्ता कृत्वा
स्मितपुरःसरं कथं । महानुभावः स्मितपूर्वभाषको हि । किञ्चतः पाक
शासनपदस्पृशतोऽधिष्ठितोऽपि तस्यैव विनये परिपाकप्रकर्षवोद्विषि
स्मितः आश्चर्ययुक्तः अतिसमृद्धं विनीतत्वं दुर्लभं । इन्द्र तु विद्यत इत्या
श्चर्यमभिविनीतदृष्ट्वा इन्द्रपदे स्थित इति लोकि कथुक्तिः आख्यदिति पाठे अत्य
सीत्यङ् ॥ २० ॥

भिक्षिताशतमखीसुकृतंयत्तत्परिश्रमविदःस्वपिभू-
तौ ॥ तत्फलेयदिपरंतवहेलाक्लेशलब्धमधिकंदा-
रदंतु ॥ २१ ॥

जिज्ञितेति ॥ हे इन्द्रत्वयाशतमखीसुकृतंपुण्यंभिक्षितायावितयाप्यर्थ-
त्वाद्विकर्मकः यागशतं कृत्वायत्पुण्यमुपाजितं तस्याः भिक्षायाः परिश्रमवि-
दः आयासवेदिनः तव तस्यपुण्यस्यफलेकार्येस्वविभूतौस्वाराज्यलक्षणायां
विभूतौस्त्रीयसम्पदियदिहेलबाहुनमन्येइतिवचनादवज्ञातर्हिभिक्षायासर्व-
दिनः तवपरंकेवलंहेलानान्यस्यकस्यापि बहुक्लेशार्जितायांसम्पदिश्रम्यो-
ऽवज्ञानैवकरोति । यस्मात्क्लेशेनप्रयासेनलब्धं वस्तुस्वस्तिक्रयिकंक्षा-
दरददातिकरोतीति ज्योतिष्टोमादियज्ञजन्येकालं न्तरमाविमिक्षेस्वा-
राज्येऽवज्ञाऽतिथिषुषाद्रइतित्वप्येवदृष्टमान्यत्रापीतिभावः । शतमखा-
भांसमाहारः शतमखी हेलाऽवज्ञाविलासयोरिति विद्वः ॥ २१ ॥

संपदस्तुगिरामपिदूरांयन्तनामविनयविनयते ॥
अदधातिकइवेहनसाक्षादाहचेदनुभवः परमाप्तः
॥ २२ ॥

सम्पदइति ॥ इयत्पावकुनशक्यत्वाद्विरामपिवाचाजपि दूराश्रमी-
चराण्यपि तवसम्पदयत्नामनिश्चिततेविनयनंस्वयनविनयतेनदूरीकुर्व-
न्ति । इहात्रविषयेपरमाप्तः अतिमित्रंअव्यभिचारीवसाक्षादानुभवः प्रत्य-
क्षोपलब्धिश्चेत्यदिनाहमश्रूते तर्हि कइवअदधातिविश्वसितिअपिनुको-
पि सम्पत्स्वविनयोनिनयतइतिसर्वेषामतं तत्तुत्त्वयिप्रत्यक्षेणविनयस्यदृष्ट-
त्वाद्वाधितमितिभावः । साक्षात्स्वयचेकाहेतिवा नामसत्त्वाधनायांवा अ-
न्यत्राप्रिवस्तुनिसाक्षात्प्रतीत्याऽनुभवेनानुमानद्वानेन परमाप्तवचनेनवा
विश्वासीभवति । अत्र पूर्वोक्तविषयेपरमाप्तेनुभवश्चेत्साक्षादाहं तर्हि
कोवानविश्वसतीतिवा । स्तुतेः प्रायेणालीकत्वात्सर्वेषांपिसर्वस्यस्तुतिः क्रि-
यते । तवलुनतथा अनुभवश्चेन्नकथयतितदिहसुविशिष्टासुसंपासुविषये
कइवविश्वसतीतिवा । विनयन्तीतिपाठः साचीयान् ॥ २२ ॥

श्रीभरानतिथिसात्करवाणि स्वोपभोगपरतानहि

तेति ॥ पश्यतो बहिरिवांतरपीयं दृष्टिसृष्टिरधिका
तत्रकापि ॥ २३ ॥

श्रीति ॥ हेइन्द्रअन्तरपिअन्तःकरणेऽपि बहिरिवबहिर्देशेऽप्यपश्यतो
जानतोवलोकयत्तुः । तच्चैवेयं वक्ष्येयितुमशक्याऽधिकामुयसीकाप्यनिर्वच
नीयाद्दृष्टिसृष्टिः ज्ञानसृष्टिर्नैत्रसृष्टिश्च । इति किं । अहं श्रीभूरान्श्रीसमूहान्
अतिथिसाहेयत्वेनातिथ्यधीनां करवाणिकुर्याम् । तथाऽस्योपभोगपरताया
त्मनस्योपभोगेतात्पर्यम् । हितान्श्रेयस्करं न भवति । यथा बहुजिनैः स
र्वमवलोकयसि तथाऽन्तःकरणेऽपि सर्वं करणीयं ज्ञानदृष्ट्याऽवलोकयसि एवं
विषयस्त्वमेव मान्य इति भावः । दृष्टिर्ज्ञानेति दर्शने इत्युत्तरः ॥ २३ ॥

आः स्वभावमधुरैरनुभावे स्तावकैरतितरांतरलाः
स्मः ॥ दां प्रशाधिगलितावधिकांलं साधुसाधुवि
जयस्वविहीजः २४ ॥

आइति ॥ हेविहीजः इन्द्रवयं स्वभावमधुरैर्निर्गसुन्दरैस्तावकैस्त्वदी
यैरनुभावेः स्वभावसूचकैः प्रभावैर्वा अतितरास्त्यर्थम् आः तरलाः साधवो
स्मः मन्वानः ऋषीणां नस्माकतरलत्वमनुचितमिति पीढायान्नाशो हर्ष
वात्स्वंगलितोऽवधिमर्षोदायस्यैव जूतः कालोपस्यां क्रियायां यथा तथानिर्व
धिकेष्टां स्वर्गं साधुसम्यक् विजयस्व सर्वोत्कर्षयवर्तः च अनुभावः प्रजावे
स्यान्निष्ठयेभावसूचने इति विद्वः अनुगतो भाव इति च नासः प्रशाधि शासः
शाहाविति शादेशः साधुसाधु हर्षाद्द्विरुक्तिर्वा विजयस्व विपराभ्यासितित
कृते वैष्टिविह्वलापकं शोचोयस्य विहीजाः पृषोदरादित्वाद्दृष्टिः ॥ २४ ॥

संख्यत्रिक्षेततनुस्ववदस्व क्षालिताखिलनिजांघलं
घूनाम् ॥ यस्त्विहानुपगमः शृणुराज्ञां तज्जगद्युव
मुदन्तदुदन्तम् ॥ २५ ॥

संख्येति ॥ हेइन्द्र यत्पुनर्यस्माद्देतोर्वाहं स्वर्गैराज्ञानुपगमः आनां ग
मनं तत्प्रसिद्धं उदन्तराज्ञानमागमहेतुवृत्तान्तैश्च ॥ किं जूतानोराज्ञां सं
ख्ये रणे विहृततनुभ्यः निहतशरीरेभ्यः स्ववन्निवृत्तमस्त्रं चिरतेन क्षालितं अ
खिलसमं निजं सहजं मधुपापयेषांति अतएव लघवस्तेषां यवज्जुतेन पातके

नलपूजाद्वर्गमनयोग्यतायत्रमुक्तानां वा । किमृतं वदंत । अगद्यनात्रेता
कथतन्नालानामुत्पत्तोपीयम्मात् । यन्मिवतिक्कचित्पाटः ॥ २५ ॥

सामुवः किमपिरत्नमनर्थं भूषणं जयति तत्र कुमा
री ॥ भीममूपतनयादमयंती नामयामदनशस्त्रम
मोघम् ॥ २६ ॥

चेति ॥ सामीनमूपतनयादमयन्ती नाम कुमारी सत्रजुषिप्रसिद्धा अयत्रि
श्रुतीत्कर्षेण वर्तते किञ्चूता भुवःभूषणं मनद्वारजुतं किमपि लोकोत्तरमन
र्थं भूषणं रत्नं रत्नजुता भूमिं इत्येतयैवास्ते कृतमित्यर्थः साका याऽनौघमप्रति
इतमदनशस्त्रं कामास्त्रं कुलनामनौघं ययौ मान्यत्वात् किञ्चित्तामि ॥ २६ ॥

संप्रतिप्रतिमुहूर्तमपूर्वा कापि धौवनजवेन भवन्ती ॥
अग्निशिवसुकृतसारभूनेसा कापि भूनिभजते किल
भावम् ॥ २७ ॥

संप्रतीति ॥ सामीनोक्तापि युनिशोकांशरेऽयमनयाध्यज्ञातमाननितक
मेसंप्रति सावजनुरागं जगतं किञ्चिद्विश्रूयते किञ्चूता यौवनजवेन नामक्य
मरवेणेन प्रतिमुहूर्तप्रतिद्वगं वर्गयितुमशक्या अपूर्वाभून्द्रीमयनीत्राय
नामा किञ्चूतेषु नि अग्निशिवनादारम्य चूडापर्यंतं सुकृतमारेण युक्त्यात्कर्षे
यजते पर्ये स्तयवबुन्दरीम्रतयवयस्मिन्नुरक्तातत्पुण्यस्य यज्ञानामात्मा-
त्यसः क्षापीति निर्द्वैगद्वन्द्वस्तज्ञानाभिलाषजननाय ॥ २७ ॥

कथ्यते न कतमः सद्भित्तिं मां विवक्षुरसि किञ्च लक्षो
ष्टः ॥ अर्धवर्त्मनिस्रगत्सि न पृच्छां निर्गमेन न परि
श्रमयैताम् ॥ २८ ॥

कथ्यते इति ॥ हे इन्द्र त्वं सांप्रति इति किमर्थं विवक्षुरसि किञ्च लक्षो
ष्टि न वक्तव्यं किमृतं क्षलक्षं वक्तुः आष्टोऽधरो यस्य सः इति किं यस्मिन्नामा
धमजते सकतमोयुवानकथ्यते इति अपि नु श्रीमता कथनीयः त्वं इदं वक्तुं
निवदन्नागं न व्यपृच्छां जज्ञं न निकरत्सि अपि नु कलस्येवेति काकुः रुषिर्द्वि
कनां युक्तमेतत् त्वमेनां पृच्छां निर्गमेन मुक्ताभिः शरवेण न परिश्रमयैतं

मानैषीः सकलित्वयाऽहंनप्रष्टव्यइत्यर्थः पृञ्जिदादित्वादङ्कित्वाद्
हिज्येति संप्रसारणम् ॥ २८ ॥

यत्पथावधिरणुः परमः सा योगिधीरपिन पश्यति
यस्मत् ॥ बालयानिजमनः परमाणौ द्वीदरीशयह
रीकृतमेनम् ॥ २९ ॥

तदकथनेकारणमाह ॥ यत्पथेति परमाणुऽणुः परमाणुः यस्याः योगिबुद्धेः पंथा
मार्गस्तस्य अथर्विर्नम्रादाकूपः परमाणुपर्यंतयोगिबुद्धेर्विषयो न तु तस्मात्प
रतः किंचित्सायुर्गिमां नानाहशानपिबुद्धिरेनयुधानं यस्मात्कारणात् न पश्यति
कारणमेवाह किंभूतमेनं बालयानिजमनः परमाणौ स्त्रीयमनोलङ्घ्ये परमा-
णौ द्वीरेवलज्जैवद्वीरीकंदरातस्यां शेते शयोद्वरिः सिंहः सतत्स्वरूपंकृतं अणु
परिमाणुमन इति तात्किंकाः मनयवयं गिबुञ्जगृह्यते न तु तत्स्याद्वीस्तस्यां
विद्यमानो दूरत इति सातलज्जावशात् कस्याप्यपेन कथयतीत्यर्थः परमाणु
नानिखयवकपाद्याश्रयवयं यातथानिखयवद्विषोपीत्यविरुद्धमित्यर्थः ।
कंदरायां सुप्तः सिंहः केनापिन ज्ञायते सिंहरूपेणाब्रह्मेष्टवं सूचितम् शयवास
वासिष्ठिति विकल्पविधानाद्वीः रीशयेत्यब्रह्मेष्टुम् ॥ २९ ॥

साशरस्यकुमुमस्यशरव्यं सूचिताविरहवाचिभि
रङ्गैः ॥ तातचित्तमपिधातुरधत्त स्वस्वयंवरमहाय
सहायम् ॥ ३० ॥

सामैनी च स्वयं वरोत्सवनहायस्त्रीयस्वयम्बरोत्सवाय तातचित्तमपि
पितृचित्तमपि धातुर्ब्रह्मणः सहायं ब्रह्मणस्तुतवती किंभूता कश्चिन्पाद्विना
दिनाविरहवाचिभिर्विरहपीडां वृषयद्विरङ्गैस्वावयवैः कुसुमरूपस्य शरस्य
भदनवाणस्येत्यर्थः शरव्यं वेष्पपितरंप्रतिसूचिताद्यापिता ब्रह्मणा तस्याः
स्वयंवरवृत्तिसेधतः वियोगपीडादृष्टापित्राप्यारब्धइत्यर्थः शृणातीति शक
हिंस्तस्मै हिताशरव्या सगवादिभ्योऽप्येतत् शरव्यमिति येषां लोपुक्तः ॥ ३० ॥

मन्मथाययदयादितराज्ञां दूतिदूत्यविधयेविधि
राज्ञाम् ॥ तेन तत्परवशाः पृथिवीशाः संगरंगरमि
वाकलयन्ति ॥ ३१ ॥

सम्नयायेति ॥ अथानन्तरं विधिः राज्ञां दूतिदूतव्यविधये आकारणार्थं दूत
त्व आपाराय सम्नयाय आह्वानमन्मथत्वं सर्वानाकारयेति आह्वानं यद्यतः अदि
तद्वत्त्वात् तेन हेतुना तत्परवशाः कामाह्वापराधीनाः पृथिवीशाः सङ्गरस
ग्राम्भृगुसिद्धिविषयतुल्यमाकलयन्ति सन्वते अपकारित्वा द्विषं यथा त्यज्यते तथा
संग्राममपित्यत्कामैभीपरवशा जाता इति ज्ञावः अथ च सम्यक् सतरागरो वि
षंगरं गुणातिवसेवनाशयति संगरस्तु सर्वान् दूत्येति दूतव्यगिभ्यां चेति यः ॥ ३१ ॥

येषु येषु सरसादमयन्ती भूषणेषु यदिव पिगुणेषु
तत्र तत्र कलयापि विशेषो यः सहि क्षितिभृतां पुरुषा

र्थः ॥ ३२ ॥

येष्विति दमयन्ती येषु येषु भूषणेषु यदिव अथवा येषु येषु गुणेषु औदायादिषु
सरसासादरा तत्र तत्र जूषणेषु गुणेषु वा कलयापि लेशेनापि परस्य रापेक्षया वा
यो विशेषः आधिक्यं सहिस एव क्षितिभृतां राज्ञां यस्मात्पुरुषा यः धनादिक
यः जूषणेषु आधिक्यमेव पुरुषार्थत्वेनार्जयन्ति भैमीप्रतिहेतुत्वात् संग्रामे
आसनानिति भावः ॥ ३२ ॥

शैशव्ययदिनां वधितस्या यौवनोदयि निराजस
माजे ॥ आदरादहरहः कुसुमेषो रुक्मलासमृगया
भिनिवेशः ॥ ३३ ॥

तदेवाह शैशवेति ॥ कुसुमेषो कामस्य मृगयायामभिनिवेश आदरादौ व
नोदयिनि यौवनोन्मुखे राज्ञां समाजे समूहे विषये तस्याः जैम्याः शैशव्ययदि
नं ब्राह्मणमदिनं अवधिर्यस्या क्रियायां तेषां यौवनोदयमारभ्य अहरहः प्र
त्यहमादरादतितरां रुक्मलासं प्रकटीव जूष ॥ आदरादहरहः इति कामपीडु
धिक्यं तेषां सूच्यते । तत्राप्तिमेव पुरुषार्थत्वेन मन्यत इति भावः ॥ ३३ ॥

इत्यमीव समंती कृमिताः सादरास्त्वदतिथीभवि
तुन ॥ भीमभूसुरभुत्रोरमिलाषे दूरमन्तरमहोनृप
तीनाम् ॥ ३४ ॥

प्रकृतमुपसंहरन्नाह ॥ इतीति ॥ अमीव समंती पृथ्वी कमितारो वांका
शीलाराजानः इति कारणात् त्वदतिथीभवितुं तवातिथयो ज्ञवितुसादरासा

मिलाषान् । संय. माभावात्स्वर्गेनागच्छतीत्यर्थः । जैम्यर्थवसुमतीमेवक
मितारीनस्वर्गमिति वा । अहोद्याद्यर्थे अजिलाषेविषये श्रीमभूसुरजुवोर्जै
मीदेवालययोर्दूरमतितरानृपतीनामन्तरन्तारतम्यं नहान्विशेषः यागादि
भि. प्राप्यात्स्वर्गात् अपि मैत्रीप्राप्तिरधिकेति मन्त्रतद्वत्यर्थः । स्वर्गसुरज्जदेवक
न्यासाभोग्या जैम्यास्तस्याश्च नहान्विशेषः । अथच श्रीमभूसुरज्जदेवक
विद्यमानत्वात्कुण्डिनत्रिदिवयोर्नहान्विशेषः । अतः स्वर्गमिलाषोनेत्यर्थः ।
अथचकुण्डिनजूसौविद्यमानत्वाद्वाष्वांजूनामेवनिवासात्कुण्डिनमेवसुमीपंन.
तुस्वर्गैश्चित्तयोर्नहान्विशेषः कर्मितारिताकीर्त्येत्तन् । तस्याहंभातुकत्वे
पिपासिकत्वात्स्मिद्धजावः । तद्योगाद्वसुमतीमिति द्वितीया ॥ ३४ ॥

तेन जाग्रदधृतिर्हि वभागां संख्यसौख्यमनुसर्तुमनु
त्वाम् ॥ यन्मधुक्षितिभुजान् विलोकितान् भग्नम्
नसांभुविलोके ॥ ३५ ॥

तेनेति । हेइन्द्र अहंतस्मिन्मनसमसांमैम्यासक्तचित्तानां क्षितिजृतांभुवि
लोकैर्भूलोकेन च संप्रानं यद्यस्माकवल्लोकेन पश्यामि । तेन हेतुना जाग्रती
स्मरन्ती अधृतिरसंतोषोयस्यैवभूतः सत्त्वामनूदिश्यसंख्यसौख्यमुद्वज्जितसु
खंअनुसर्तुं अन्वेष्टुं प्राप्नुमिदिवन. गां आगमन् । किंजृतांभुम् । जाग्रद्वर्तमानः
तथानविद्यतेधृतिर्यैसुखंवायस्येति वा । लक्षणेअनुः कर्मप्रवचनीयः ३५ ॥

वेदयद्यापि न कोपि भवन्तं हन्तं हन्तं करुणं विरुणं हि ॥
पृच्छसतदपियेन विवेकं ओरुणाय विपयेरससे
कः ॥ ३६ ॥

वेदेति । कोपिकश्चनोपि हतसंघातकेषु अकरुणानिः कर्मभवेन्तं विरुणं हि ।
त्वया सह विरोधन करोति इति यद्यप्यहवेददपितथापित्वं पृच्छस्येद्वन
स्ति न वेति । यतो विषये अभिलाषभीयेवस्तुनि रसस्यानुरागस्य सेकस्यापि क्यं
येन कारणेन विवेकाग्रेष्ठत्वाय ज्ञानाभावाय भवति । अनुरागवशात् किमपि
न ज्ञापते इत्याद्यर्थः । ज्ञाने सत्यप्येवं प्रश्नादयं हेतुः रससेक उदकसेकश्चि
त्वादेर्भाजनाय भवतीत्युक्तिः ॥ ३६ ॥

एवमुक्तवति देवः ऋषीन्द्रे द्रागमेदिमघवाननमुद्रा ॥

उत्तरोत्तरशुभोहिबिभूनांकोपिमञ्जुलतमःक्रमवा
दः ॥ ३७ ॥

एवंमिति । देवशर्षाद्देवभारदेयवपुर्वास्तमुक्तवतिसतिसमयवाननमु
द्रेन्द्रमुखमौनं कफटितिअभेदि । स्वयंजिह्वान्द्रोवभाषेत्यर्थः पुनःकि
मुवाचेत्यतआह । ह्यितोविजृणांमजृणांमञ्जुलतमः रम्यतमःकोपिलो
कोत्तरः क्रमेणवादीवचनंतरस्योत्तरेण प्रत्युत्तरेणपुरस्तात्परस्ताद्वाशुभः
सुभंगोभवति । अतःपुनरप्युवाचेत्यर्थः अभेदिकमंकर्तरे ॥ ३७ ॥

कानुजेममनिजेदनुजारौजाग्रतिस्वशरणेरणचर्चा
यद्भुजाङ्गमुपधायजयाङ्गं शर्मणास्वपिमिब्रीतवि
शङ्कः ॥ ३८ ॥

केति । हेमनेस्वस्यनमशरणेगृहेरक्षितरिच स्वआत्मैवरक्षितायस्वशरण
णायैपरानपेक्षेवानिजेस्वीयेसहजेवा ऽनुजेकमिष्टज्जातरि दनुजारौदित्य
ज्ञानवशत्रौतस्मिन्पेन्द्रे जाग्रतिसावधानेजागरुकोसतिनमकारणस्यचर्चा
विचारणा रणचिंतानास्तीत्यर्थः निजेऽनुजइत्यनेनाज्ञावशवर्तित्ववशत
त्वात्स्वतःप्रवृत्तत्वंचसूचितम् । दनुजारावित्यनेनसामर्थ्यातिशयःसूचितः
स्वस्यशरणेगृहविषयेजाग्रतीतिवा । परामपेक्षमात्मनोरक्षकइतिसर्वं च
ज्ञेयसाधकम् । तस्मिन्कस्मिन् । जयाङ्गंजयचिह्नंयस्मिन्जयस्यचिह्नं
तवा । यस्योपेन्द्रस्यनुजाङ्गेदक्षिणमुजोत्संगे उपधायोस्वीयेकीकृत्य ब्रीतशं
कोऽगत्तजयःसन् शर्मणासुखेनस्वपिमिनिद्रामिपूर्वोक्तहेतोः ॥ ३८ ॥

विश्वरूपकलनादुपपन्नं तस्यजैमिनिमुनित्वमुदी
ये ॥ विग्रहं मखभुजामसहिष्णु व्यर्थतांयदशनिं स
निनाय ॥ ३९ ॥

विश्वेति । हेमनेतस्यमदनुजस्य विश्वरूपकलनात्सर्वविश्वस्यजगदितिभुते
विश्वेषांसर्वेषांरूपस्यस्वरूपस्यकलनात्स्वीकारात् सर्वात्मकत्वाद्भीकरणादि
त्यर्थः उपपन्नंघटमान जैमिनिमुनित्वंउदियेउत्पन्नम् । जैमिनोर्विश्रान्तःपा
ति त्वाद्धि शोषविश्वरूपत्वाज्जैमिनिभुनिरूपस्ययुक्तमेवेत्यर्थः यतस्तस्यजै
मिनिमुनित्वमतः जैमिनिरूपःकोनृजोभसुभुजादेवानां विग्रहंशरीरदेतैः

सहयुद्धं वा । असहिष्णुरसहमानः सदेशनिर्भयवर्जं व्यर्थतावै व्यर्थ्यनिनाय
 प्रापयत् । शत्रुमारणेन वञ्चकृत्यं स्वयमेव कृतवानित्यर्थः । वेदाद्याभिनेतृदे
 वतानां विग्रहेण कर्मसमवायेऽङ्गीक्रियमाणे युगपदनेकैर्यजमानैर्नानादेशेषु अ
 नुष्ठीयमानेषु कर्मसु एकया गतस्येन्द्रशरीरस्य तस्मिन्नेकशरीरे भिन्नदेशयागा
 न्तरहविर्ग्रहेण शक्त्यभावाद्यागांतरलोपप्रसंगे वेदस्याप्राप्तायापातः न चैव
 र्यवशादनेकशरीराङ्गीकरोत्येकोपियुगपत्कृत्वत्सर्वत्र प्रयास्यतीति बाध्य
 न् तस्यैवं विधेयव्यवहारे प्रमाणाभावात् । अचेतनानामपि देवतात्वाङ्गी
 कारात्तैश्चैव संभावनाया अप्यभावाच्च । तथाचाहानुक्रमिकाकारः या
 काचित्तेन न त्रेयोऽप्येते सा देवता चेतेनाऽचेतना वामभक्तु । कृषिद्वाणाः कृषि
 द्भ्यः कृषिन्मौर्वीति । निरुक्तकारोपि इमा देवता अनुक्रान्ताः सूक्तजा
 णो हविर्भाजः अन्नभाज इत्याह । या यन्न भजते हविः सा देवतेति श्रुतिना त्रेण
 कर्मसमवायेत्वेऽङ्गीक्रियमाणे इदं निन्त्रायेत्यादि चतुर्थ्येतपदरूपेणैव युगपदने
 कया गसम्बन्धो घटत इति वेदप्रमाणासिद्धेः । वज्रहस्तः पुरन्दर इत्यादेशार्थ
 वादत्त्वसमर्थनात् । बहुनिर्युगपद्याने सप्ताहये सप्तततः पुरुषतः सनाहूयते
 होतृभिः समाहूतो नृभिः कानुसगच्छतु इत्यादिपन्थसन्दर्भेण देवताधिकरणे
 देवतानां जै नमिसु निमानं रूपेणैव कर्मसमवायस्य समर्थनम् । स्वयं
 वैवदानवनिवारणा इत्यर्थः । अथ च कस्मिंश्चित्समये सवज्रनिम्नबाहुं जैनि
 निःस्तम्भितवानतोपिव अस्य वै व्यर्थम् । अत्र जैमिनिश्च सुमन्त इवैश्याय
 नयवच पुलस्तिः पुलहो विष्णुः बहेते वज्रधारणा इति वृद्धीक्तिः प्रमाणम् । न
 त्रमयी देवतेति सर्वकर्मसु देवतानां सत्त्वमिति जैमिनिः ॥ सर्वं न संसर्वायि
 नी देवतेति अन्ये इति समाधिः ॥ ३९ ॥

इदं शानिमुनये विनयाब्धिः स्तस्थिवान्सवचनान्यु
 पहत्य ॥ प्रांशुनिःश्वसितपृष्ठचरो वाहू नारदस्य
 निरयाय निरौजाः ॥ ४० ॥

इदं शानीति ॥ विनयस्याब्धिः समुद्रोऽतिविनीतः स इन्द्रः इदं शानिपूर्वा
 कानिवचनानि मुनयेऽपहत्योपहारीकृत्य तस्थिवान् । तूष्णींभावनापेत्य
 र्थः युद्धाभावाज्जयदुःखेन प्रांशुदीर्घभिः श्वसितं तस्य पृष्ठचरीपद्मात्संचारिणो म्र
 यमंभिः श्वस्य पश्चादुक्ताऽतएव निरौजादीना नारदस्य बाहू निरयाय निर्गता

इप्सितरखालाजनेननिःश्वासीवाचोमिःप्रजत्वञ्च ॥ ४० ॥

स्वारसातलभवाहवशङ्की निर्वृणोमिनयसन्वसुम
त्याम् ॥ द्याङ्गतस्यहृदिमेतदुदकः क्षमातलद्वयभ
टाजिवितर्कः ॥ ४१ ॥

स्वरिति ॥ हेइन्द्र वसुसत्याभूलीकेवसन्नहंस्वर्गश्चरसातलञ्चरुगंपाताले
तयोर्जवोजातः आहवः संप्राप्तस्तत्त्वकाशीलः सन् ननिर्वृणोमिसुखीभवा
मि । पृथिव्यायुद्वाभावात् स्वर्गयुद्धदर्शनेच्छयाध्यागतीहमित्यर्थः । द्याङ्गत
स्यापिमेहृदि क्षमायाः पृथिव्याः तलेस्वरूपाधीभागीतयोर्द्वययुगजपातालमु
गंतन्नस्थानांभटानांआजिःसंप्राप्तस्तस्यवितर्कः सम्भावना । तदुदकःदुष्टो
त्तरकालोनिःफलइत्यर्थः । स्वर्गेपियुद्वाभावादत्रस्थितस्यसंभज्जुविपाताली
वाक्तेनचिच्छूरेणयुद्धकृतस्यादितिसनीधयानमुत्समित्यर्थः । अथःस्वरूप
योरेच्छीतलमित्यमर उदकःफलमुत्तरमित्येव स्वारहेतिद्वलोपेपूर्वस्यतिदी
र्घः ॥ ४१ ॥

धीक्षितस्त्वमसिमामथगन्तुं तन्मनुष्यजगतेनुमनु
ष्य ॥ किंभुवःपरिवृढानविवोदुं तत्रतामुपगता
विवदन्ते ॥ ४२ ॥

धीक्षितइति ॥ हेइन्द्र मयात्ववीक्षितःदुष्टोसि अथमंगलेआमन्यैवा
युद्वाभावादत्राप्यङ्गनसुखी तस्मान्ननुष्यजगतेभूलीकायगन्तुंमांश्चनुमनुष्य
भुजानीहि तत्रयुद्धेकिप्रसारकमतआह । तत्रभूमीतांजैसीविवोदुपरिक्षेतु
मुपगताःसमागतानुवःपरिवृढाःप्रभवोराजानःकिनविवदते । अहमहंमि
कयापरस्परकलहंनकरिष्यन्तिकिमित्यर्थः । ततोयुद्धंततोममसुखस्यादि
त्याश्चांदेहीत्यर्थः जगतेजत्यर्थकर्मणीत्यादिनाचतुर्थी परिवृढइतिप्रभौप
रिवृढइतिसाधुः विवदन्तेभासनापेसम्भाषेतिविभतीतक् षतमानेत्यवर्तना
नवरप्रत्ययश्च ॥ ४२ ॥

इत्युदीर्यसययौमुनिरुत्रां स्वर्पतिंप्रतिनिवर्त्यवले
न वारितोप्यनुजगामसयत्नं तंकियन्त्यपिपदान्य
पराणि ॥ ४३ ॥

इतीति ॥ समुनिरित्युदीर्यपूर्वाक्तमुक्तात्तर्क्ययौ किंकत्वावलेनबला-
त्कारेण स्वर्पतिनाकनायकप्रतिनिवर्त्यपरावृत्यवारितोपिशपथादिनातिष्ठे
तिनिधिद्वोपिसशक्रः सयत्नयथातथाकियंत्यप्यपराणिद्वित्राणिपदानि तं
नारदमनुजगामपश्चादगच्छत् यन्तमितिक्षिप्त्वाऽऽठः तदासहस्रः अहोरा
दित्वाद्देकः पदानिअध्वगमनार्थत्वादत्यंतसंयोगेद्वितीया ॥ ४३ ॥

पर्वतेनपरिपीयगभीरं नारदीयमुदितंप्रतिनेदे ॥
स्वस्यंकश्चिदपिपर्वतपक्ष च्छेदिनिस्वयमदर्शनि
पक्षः ॥ ४४ ॥

पर्वतेनेति ॥ पर्वतेनमुनिना गम्भीरमर्थगम्भीरंस्थूलं च नारदीयंनारदसं-
बन्धितदितंबचनं परिपीयसादरंश्रुत्वाप्रतिनेदेसाधूक्तमितितस्याभिनन्द-
नचक्रे । पर्वतंपक्षान्छिनत्येवंशीलेहन्द्रेविषये अथचपर्वतस्यपक्षंसंतंछिन-
त्येवंशीलेहन्द्रे स्वस्यात्मनःकश्चिदपिपक्षोसमैवंप्रतिभातीतिक्वचिदपि
तंस्वयंनश्चदर्शिनप्रदर्शितं अथचआधोभाराइतिप्रोक्ताइतिवचनाकारमुद-
कंददातिभारदोनेषस्तदीयगर्जितंपरिपीयाद्रिणाप्रतिनंद्यतेप्रतिध्वन्यते
गिरिगरुद्धेदिनिस्त्वपक्षंस्वगरुद्धेदनमयापर्वतेननप्रदर्श्यतइत्युक्तिः ४४

पाणयेबलरिपोरथमैमी शीतकोमलकरग्रहमहंम्
भेषजंचिरचिताशनिवास व्यापदामुपदिदेशरती
शः ॥ ४५ ॥

पाणयइति ॥ अथरतीशःकामःचिरंचितानांसंश्रुतानाशनिवासेनवज्र-
वासेनजन्यानांविशिष्टानामापदांरोगाणां अहंयोग्यंनदपनयनसमर्थजैमी
शीतकोमलःशयकरस्यग्रहंपरिणयनलक्षणंभेषजमौषधंवलरिपोःपाणये उप-
दिदेशसमादिष्टवान् । स्मरोजैमीविवाहोत्सवमिन्द्रं चकारेत्यर्थः मैमीप्रा-
प्तौवज्रत्यागात्कठिनवज्रजन्यसन्तापःशाम्यतीत्यर्थः दाहशान्त्यर्थमन्यत्रा-
पिशितलंभेषजमुपदिश्यते ॥ ४५ ॥

नाकलोकभिषजोःसुषुमायापुष्यचापमपिचुम्बति
सैव ॥ वेद्वितादुगभिषज्यदसीतद् द्वारसंक्रमितवै
द्यकविद्यः ॥ ४६ ॥

मदनस्यैवधोपदेशे कुतः सामर्थ्यमित्यत आह । नाकेति नाकलोकस्य
स्वर्गलोकेस्य भिषजा वैद्ययो र्या सुवभापरमाशोभासैव शोभापुष्पचापमपि
कोमलपिबुम्बतिस्पृशति तं पीरेव शोभा मदने संसागतेति वेदिन यतो सौम-
दनस्तादृक् स्ववैद्यरूपः सन् अभिषिज्यदधिकित्सत् किंभूतः सैव सुषमैव द्वा-
रतेन संक्रान्तिस्तं क्रान्तिं प्रापितो संसाविशितो वैद्यकविद्याऽऽयुर्वेदशास्त्रं य-
स्मिन् मदने शोभाद्वारेण करणेनात्मनिसंक्रान्तिता वैद्यकविद्यायेन वा । अ-
तः कामस्येभिषक् संस्कृतमिति भावः अमन्तत्वात् कर्मो मित्वाद्ब्रह्मस्वत्वे सं-
मितेति रूपं साधुः तारकादेराकृतिगणत्वादितृचिवा विद्यावेतीति वैद्य-
रयणन्तास्तस्य कर्मेति धोपचादुरूपो मनादिति बुद्धिं अभिषिज्यत् त्रिषया शो-
यनयने कंठ्वादित्वाद्यक ॥ ४६ ॥

मानुषीमनुसरत्यथपत्यौ खर्वभावमवलम्ब्यमघो
नि ॥ खण्डितं निजमसूचयदुच्चैर्मानमाननसरोरु
हनत्या ॥ ४७ ॥

इन्द्रभैमीमजिलवतिसति इन्द्राख्यादीनामिन्द्रपरित्यागजन्यामवस्थां-
बद्धिभिः शोकैराह । मानुषीमिति ॥ अथपत्याविन्द्रे खर्वभावनीचत्वमवलं-
ब्ध्याङ्गीकृत्यमानुषीमैनीमनुसरति जिगमिषतिसति मघोनी इन्द्राखी आनन
सरोरुहस्य चिन्तावशाज्जन्तानसतयानिजं स्वकीयं सज्जैर्महान्तं मानसं हंकारं
पूजनं वा खण्डितं न सूचयत् । आननसरोरुहनत्याकृत्वा खण्डितमिति वा
अथ खर्वत्वं ह्रस्वत्वं यो हि वामनत्वमङ्गीकरोति तस्मै वपरिभाषे नून्यम-
वितुं युक्तं नान्यथेति अत्र तु विपरीतम् मानुषीजातिवाचित्वान्ङीप् म-
घोनीपुंयोगेति ङिषिञ्चयुवेति संप्रसारणम् ॥ ४७ ॥

योमघोनिदिवमुच्चरमाणे रम्भयामलिनिमालम
सम्भि ॥ वर्णएवसखलूज्ज्वलमस्याः शान्तमान्त
रमभाषतमङ्गस्या ॥ ४८ ॥

यद्वति ॥ रम्भयादेवाङ्गनयामघोनीन्द्रदिवमुच्चरमाणेत्येकागच्छति
सति योमलिनिमालानिन्यमलमत्यर्थमलम्भिप्राप्तः समलिनिमारूपो वर्ण-
सखलुनिद्ययेन तस्या रम्भायाः सखलं हर्षयुक्तं आन्तरं हृदयं जङ्गयाऽऽकार-
विशेषेण शान्तं निर्विरमन्दुःखयुक्तमभाषता बोधत् ॥ सखलस्य मालिन्यमनु-

पपद्यमानंसदर्पोपत्याद्रीसतायाःशान्ततां ब्रूते स्वत्यागदुःखवशाद्भ्याम
 त्वंजातंसर्वैरपिज्ञातमित्यर्थः । अथवाऽस्यासत्त्वलंशुङ्गाररसप्रधानंशान्तर
 सन्तंशान्तंशान्तैकरसप्रधानं ब्रूतेस्मत्स्याप्रपिवैराग्यसज्जदित्यर्थः । अथच
 शान्तंकोपरहितंतदीयमन्तःकरणंददतिशयेनस्वलन्तीत्युक्तवलंदीप्तंसको
 पमभावत स्वत्यागासुदानांक्रुद्धासाजालेत्यर्थः । कोपाद्भ्यामतामवति
 अत्रापिशान्तस्यदीप्तत्वंशान्तरसुस्थचशुङ्गाररसत्वमिति समयमप्याह्वयंका
 रिश्यामवर्णस्यशुंगारकथनंयुक्तं तस्यतद्वर्णत्वात् चत्वरणभाणेउदधरःसकर्म
 कादित्यात्मनेपदम् ॥ ४८ ॥

जीवितेनकृतमप्सरसांत त्प्राणमुक्तिरिहयुक्तिमती
 नः ॥ इत्यनक्षरमवाचिघृताच्या दीर्घनिःश्वासित
 निर्गमितेन ॥ ४९ ॥

जीवितेनेति ॥ घृताच्याद्रेवाङ्गनयादीर्घनिःश्वासितस्यजिर्गमितेननिश्च
 चितेनकृत्वाइति अनक्षरंवर्णैर्निर्वाह्यादि अथवानक्षरमवाच्यमवाचि इ
 तिकिं अप्वरसाजोऽस्माकंइहसमयेजीवितेनकृतेनलंइन्द्रस्य मैत्र्यनुरा
 गाज्जीवितनिष्फलपतः तत्तस्मादस्माकंप्राणमुक्तिः प्राणत्यागस्ययुक्तिम
 तीयुक्तेति दुःखेनतादृगदीर्घनिःश्वासोमुक्तोयत्राप्राणाअपिवहिर्निर्गच्छ
 तीतिभावः । प्राणानिःश्वासरूपास्ततस्तजिर्गन्मात्प्राणनिर्गंजीयुक्तः अन
 क्षरमवाच्यस्यादित्यमरः ॥ ४९ ॥

साधुनःपतनमेवमितःस्या दित्यभयततिलोच्च
 मयापि ॥ चामरस्यपतनेनकराब्जो तद्विलोलज
 चलदभुजनालात् ॥ ५० ॥

साञ्जिति ॥ तद्विलोकेनैवचामरचालनेनचलज्जल्लोलभुजएवनालो
 यस्यएवंविधात्करएवाब्जकमलंतस्माच्चामरस्यपतनेन कृत्वातिलोचमया
 देवाङ्गनयापि इत्यत्रयतअवादि । इतिकिं । इतोऽस्मास्वर्गोकोरमा
 कचामरवत्यतनमेवयुक्तंस्यात् इतिदुःखवशादतिवैकल्यात्तत्करकमलात्
 चामरंपतितमितिभावः । चक्षिकीकित्करणाज्ञापकादनुदात्तेतोपिचल
 तेःप्ररन्नेपदता ॥ ५० ॥

मेनकामनसितापमुदीतं यद्विधित्सुरकरोदवाह
त्याम् ॥ तत्स्फुटनिजहृदःपरिपाके पङ्कलिमिमसृ
जद्वहिरुत्याम् ॥ ५१ ॥

मेनकेति ॥ मेनकादेवाङ्गनाभनसिउदीतंजातंतापंविमलहृदंविधि
त्सुविधातुमिच्छुः अवहित्यामाकारगुमिमकरोदितियत्तदाकारगुमि क
रणमैवकर्मभूतं निजहृदःस्वीयहृदयस्यपुटमध्यैःपाकस्तद्विषयेवहिरुत्यां
वहिर्जातांपङ्कलिमिंपङ्कलेपमिवअकरोत् । स्फुटमुत्प्रेक्षे । सन्तापाकार
गुमिभ्यांतदीयंहृदयमतितरांपीडितम् सन्तापस्याघःस्थितत्वाद्हृदयस्य
मध्येस्थितत्वादवहित्यायाउपरिस्थितत्वात्पुटपाकस्त्वपुटपाकेविनाशाभा
वाद्दुःखसहत्वंसूचितम् । साक्षात्पाकेभटिति विनाशयवज्रमेत् तयाधि
रंदुःखंनानुभूयतेत्यर्थः । अन्योपिपुटपाकेबहिष्पङ्कलेपंकरोति । मेनके
तिपुपोदरादित्वात्सांधुर्जायांमपि ॥ ५१ ॥

उर्वशीगुणवशीकृतविश्या स्तत्क्षणस्तिमितभाव
निमेन ॥ शक्रसौहृदसमापनसीम स्तंभकार्यमपुष
द्वपुषैव ॥ ५२ ॥

उर्वशीति ॥ गुणैःसौन्दर्यादिभिःवशीकृतंविश्रययासाउर्वशीदेवाङ्गना
तस्मिन्नेवक्षणेस्तिमितभावस्यनिश्चलत्वस्यनिजेनव्याजेन शक्रसौहृदस्य ह
न्त्रक्षेपस्य समापनंसमाप्तिस्तस्य सीमायांसर्पोदायांस्तम्भस्यकार्यमर्पोदा
ज्ञापकलक्षणम् वपुषैवअपुषत्ज्ञापितवती । इयत्कालंशक्रसौहृदंनानातःपर
नितिअवधिज्ञापनंनिश्चलत्वात्स्तम्भतुल्येनशरीरेणैवकृतवतीत्यर्थः ॥ अ
त्यन्तंस्तव्याजातेतिभावः ॥ सीमायामपिसमाप्तिज्ञापकस्तंजोभवति । सौ
हृदेत्यत्रहृदयेत्युभयपदवृद्धिर्न संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिपरिभाषया अ
न्येत्यर्थवन्परिभाषयासुहृदुहृदौमित्रांमित्रयोरितिनिपातितस्य सुहृद्वद्व
स्योऽवयवोहृद्वद्वस्तदन्तस्यउत्तरपदस्यवृद्धिर्नभवतीतिव्याख्याते समु
दायस्तत्रजिनवचनोऽवयवस्तुनिरर्थकइतिरक्षितोक्तः । अपुषत्पुषादि
त्वादङ् ॥ ५२ ॥ -

कापिकामपिबभाणवृभुत्सुं शृण्वतित्रिदशभर्त्तु

किञ्चित् ॥ एषकश्यपसुतामभिगन्ता पश्यकश्यप
सुतः शतयज्ञः ॥ ५३ ॥

अमुरागवशात्लोकमवादीपितेनायंज्ञात इतिज्ञाकहृयेनाह । कापीति ।
कापिदेवाङ्गना सर्वाद्यपिदेवाङ्गनाकिनित्येवंसचिन्ताः किंजातनितिसुभु
त्सुज्ञातुमिच्छुः । कामपिच्छियंनिदशमर्त्तरीन्द्रे किञ्चिच्छृण्वतिसतिवभाण ।
सबाब । सोपहासम् ॥ एषकश्यपसुतः शतमन्युः शतयज्ञः इन्द्रः कश्य
पसुतांपृथ्वीमभिगन्तालक्षीकृत्यंगमिष्यति पश्येतिवाक्यार्थः कर्म । पृथ्वीं
गच्छतीन्द्रः ततोहेतोः एताः सचिन्ताः । कश्यपमुनेः पुत्रोपिशतयज्ञोपिक
श्यंसद्यपिबतीतिसद्यपकन्यांगच्छतीत्यप्याश्चर्यम् पामरेणापिमक्रियते वि
शिष्टकुलोत्पन्नानेनअनेकयज्ञकारिणापिसद्यपकन्यागमनंक्रियतइत्याश्च
र्यम् अद्यपकश्यपपुत्रः कश्यपपुत्रीमगिर्नीगच्छतीत्याश्चर्यम् । यतःशतम
न्युर्लसंयंयाऽनेकापराधी । सद्यपस्य निपिष्टकारित्वंनाश्चर्यकारि । मन्युः
क्रोधेकंतीदेन्येइतिविश्वः ॥ अभिगन्तेतिसुद ॥ ५३ ॥

आलिमात्मसुभगत्वसगर्वा कापिशृण्वतिमघोनि
वभाषे ॥ वीक्षणेषिसघृणासिनृणांकिं यासिनत्व
मपिसार्थगुणेन ॥ ५४ ॥

आलिमिति । आत्मनःसुभगत्वेसौन्दर्येविषयेसर्गेवा । कापिदेवाङ्गना
मघोनिज्ञावति आलिंसर्लीवभाषे । नृणांवीक्षणेषिकिमितिघृणासिजुगु
प्सासहितासित्वमपिसार्थगुणेनसंगानुरोधेन यासिजुगुप्सांपरित्यज्यमनु
व्यावलोकनाबैगच्छसि । गतानुगतिकोलोकइतिन्यायात् । येषामवलोक
नेपित्वंजुगुप्सांकरोषितद्वरणार्थविवुचिन्द्रः सन्गच्छतीतियुक्तमुपहासः ।
इन्द्रादपित्वमेवसचिन्तोत्यर्थः ॥ ५४ ॥

अन्वयुद्युतिपयःपितृनाथा स्तमुदायहरितांकमि
तारः ॥ वर्त्मकर्षतुपुरःपरमेक स्तद्गतानुगतिको
नुमहार्घः ॥ ५५ ॥

अन्वयुरिति । अयद्युतिपयः प्रितृनाथाः बह्विवरुणयमा दिशांकमिता
रः कामुकाःदिक्पालास्तइन्द्रजैमीदज्ञादिनिमित्तहर्षेण अन्वयुरनुजन्मुः ।

तस्मिन्निर्गतेपितेऽस्मिन्मिति निर्गता इत्यत आह । परं केवलं एकः पुरः प्रथम
तः वर्त्मकर्षतु करोतु प्रवर्तयतु पुरो मार्गं कर्तव्यं दुर्लभ इत्यर्थः ॥ तस्य पुरो गच्छ
तः गतं गमनमनुलक्षीकृत्य गतिर्यस्य एवं विधः पुरुषो मृगाधीन दुर्लभो नु किंतु
एकस्मिन् पुरो निर्गतेऽन्योऽपि तदनुयायी भवतीति इदमनुसर्षेपि निर्गता इत्य
र्थः ॥ अनुगतिकेति शेषाद्विभाषेतिकप् कर्षतु प्रार्थने लोट् कमितारः तृष्
प्रत्ययः ॥ ५५ ॥

प्रेषिताः पृथग्गयोदमयन्त्यै चित्रचौर्यचतुरानिज
दूत्यः ॥ तद्गुरुं प्रति चतैरुपहाराः संख्यसौख्यकप
टेन निगूढाः ॥ ५६ ॥

प्रेषिता इति । अथीनन्तरं तैरिन्द्रादिभिः चित्रचौर्यैर्मैत्र्यतः करणेष्वशीक
रणैश्चतुरानिगूढाः स्वापेक्षया दूत्यपेक्षया अपरपरस्त्रादौ प्रेषिताः पृथक् प्रत्ये
कं निजदूत्यैः स्वीयदूत्यैः दमयन्त्यैर्मैत्र्यैः प्रेषिताः निगूढाः कुडिने वासिनामव
स्था वातद्रुस्तत्पितरं प्रति वदितुं संख्यसौख्यकपटिनः संप्राप्तं जनितां संतोष
व्याजेन पृथक् उपहारादिभ्यस्तान्युपायमानिऽऽश्च प्रेषिताः । स्वयावैरिणो
निहताः तेन वयं प्रसक्तोस्तुभ्यद्विष्कारादि अस्मानिः प्रेषितमङ्गीकरणीयमि
ति प्रीतेन स्वस्मीभ्यो दयितेति तात्पर्यं संख्यसौख्यै रिति विशेषणं मैत्रीप्राप्तिं
प्रत्युपाधिराहित्यद्व्योतयार्थम् । निगूढाः उपहारमिभूषणेषां ॥ ५६ ॥

चित्रमत्र विबुधैरपियत्तैः स्वविहाय वतभूरनुसखे
द्यौर्नकाचिदथवास्ति निगूढा सैव सा चलति यत्र हि
चितम् ॥ ५७ ॥

चित्रमिति । विबुधैः देवैरप्यमंडितैरपितैः स्वः स्वर्गे विहाय भूरनुसखे
ऽनुवृता बतस्येदं अत्र चित्रं स्वर्गं प्राप्य यं मन्यैरपियत्तैः क्रियते एतैः विबुधैरपि
स्वर्गं यवत्यक्त इत्याद्यर्थम् अर्थान्तरन्यासमाह । अथ वा युक्तमैतत् निकटाग्र
सिद्धाकाचित्तद्यौः स्वर्गो नास्ति किन्तु सद्योऽप्यत्र चित्रमन्तःकरणं चलति यत्र
नुरागः स एव स्वर्गः ततश्च भूमाव नुरागात्तेषां भूमिरेव स्वर्ग इति तदनुसरणं यु
क्तमित्यर्थः ॥ ५७ ॥

शीघ्रलङ्घितपथैरथवाहैर्लम्बिताभ्रवममीसुरसाराः

वक्रितोन्ममितकन्धरबंधोः शुश्रुवध्वनितमध्वनि
दूरम् ॥ ५८ ॥

शीघ्रेति । अथ श्रीसुरसारादेवश्रेष्ठाः अप्वनिदूरदूरदेशोज्ज्वलतिश
यितवाध्वनितशब्दशुश्रुवः । किमूताः शीघ्रं लघितसंपन्नायैवाहिरन्त्यैः कर्तुं
जिः भुवलयिता प्रापिता । तथा पूर्ववकीकृतापद्यादुल्लसिताः कर्ध्वीकृता
कन्धरापीवायस्मिन्नेवंविधोऽन्यः शरीरावस्थाविशेषोऽप्येषां अप्वनिध्वनिर
हितं यथा तथा कथान्तरपरित्यज्य शुश्रुवरितिति वा वाहैः वेगानैर्वा ५८ ॥

किंचनस्य जलधरेऽथ चैवं निवसशयितुमप्यलभन्ते ॥

स्यन्दनं परमदूरमपास्य न्निस्वनश्रुतिसहोपनत
न्ते ॥ ५९ ॥

किमिति । तदेवाह दधनस्य नेत्रस्य निवस्य वा समुद्रस्य किमिति संश
यितुं संदेहमपि कर्तुमशक्यं तन्मयं नैवालभन्त किंपुनर्निष्ठे तु निस्वनस्य श्रुतिरां
कर्णान्तयासहतस्याः समयेऽपमत्तमाप्तं / अदूरमिकटवर्तिनं स्यन्दनं रथपरके
वलं अपश्यन् ददृशुः । इन्द्राकर्णनसमये स शरीरपि विवेगादिभिरित्यर्थः । न
लस्याश्च हृदयवेदित्वं सूचितम् । अथ न स यच्च निस्वनस्य द्वितीये जलधरे
अक्रमेण द्वयोः समानयनं स्मरणं पञ्चमसंयोगेऽप्यथ न स यच्च स्मरणं
ते कथं स गय कथान्तरविचारः । कथान्तरस्य निश्चय इत्यर्थः । रथध्वने गान्
जीये सूचितम् ॥ ५९ ॥

सूतविश्रमदकौतुकभावो भावबोधचतुरंतरगाणां

म् ॥ तत्र नेत्रजनुषः फलमेते नैषधविविधधरेविविधे

न्द्राः ॥ ६० ॥

सूतेति । एते विबुधेन्द्राः नेत्रजनुषो नयनजन्मनः फलं नैषधतत्रये विबु
धिरज्ञातवन्तः । किंभूतं सूतस्य सारथेः विश्रमं दहतीति विश्रमदः कौतुकि
भावकतुहलित्वमस्य सः सप्ततुरगाणां भावबोधे दृष्ट्या शयशाने चतुरं अत
एव एवंविधस्य बुद्ध्यांतरस्याभावादेतस्मादलोके नेत्रजन्मनः साफल्यमि
त्यर्थः । सूतश्चापनीदनेनास्माकं मध्यमीं कृत्वा अमनपुनेष्यतीति सूचि
तम् पशूनां दृश्यमानोति सोऽस्माकं दृश्यमानं प्रायकं न ज्ञासतीति भाव

बोधपदेन सूचितम् । विशिष्टं भ्रमं नुद्यते नुदतीति वा एतैश्चिह्नैर्न लोयमिति
तैश्चातमिति ज्ञावः ॥ ६० ॥

वीक्ष्य तस्य वरुणस्तरुणत्वं यद्वभारनिविडं जलभूय
म् ॥ नौचिती जलपतेः किमु सास्य प्राज्यविस्मयर
सस्तिमितस्य ॥ ६१ ॥

वीक्ष्येति । तत्तस्मिन् समये वरुणस्तस्य नलस्य तरुणत्वं वीक्ष्य त्वयि निविडं
जलभूयं जलत्वं बभार प्राप्सवान् यन् दृष्ट्वा नैमीमांशं विवक्षति कथमिति चिन्तया
ऽनिखिलो भूदित्यर्थः । अथ वरुणहत्वं तं यैव चिन्तया स्तस्मिन् त्वमपि प्राप । सो
पिनलसौ न्दर्यता रुपा बलोकनेन प्राज्यो वहुतरो विस्मयरसं स्याद्दर्यरसस्ते
न स्ति नितस्य निवृत्त्यस्य जलपतेर्वरुणस्य किमु नौचिती अभित्वौचित्यमे
व । जलपतेरुदककृपत्वं जलपतेर्मूर्खं श्रेष्ठस्य वनन्दभूयत्वं यद्युक्तमेव अन्य
स्यापि विशिष्टं वर्तयत्युक्तस्य जलपतेर्जहद्वयं युक्तमित्युक्तिः । तादृशं तमा लो
क्यातितरां चिन्तो भूदित्यर्थः ॥ ६१ ॥

रूपमस्य विनिरूप्य तथापि ग्ना निमापरविवंशव
तंसः ॥ कीर्त्यते यदधुनापि सदेवः काल एव सकलेन
जनेन ॥ ६२ ॥

रूपमिति ॥ रविवंशोऽवतंसो जूषणं यस्य सोयसः अस्य नलस्य रूपं सौन्दर्यं
निरूप्य विशेषेण सादरमवलोक्य तथा तेन प्रकारेणातिश्लान्तिं अधिकं कालि
मानमाय । यद्यनेन कारणेन सकलेनापि जनेनापि सदेवः कालः कृत्स्नवर्ण एव
अथ च कालसंज्ञकः कीर्त्यते कथ्यते नलरूपावलोकनजनितकालिमांशोऽपि
वर्तमानत्वाद्यमस्य कालत्वमर्थवत्त्वं न तु नाममात्रेणेत्यर्थः । यमोपि सचि-
न्तो भूदित्यर्थः । रविवंशावतंसस्य श्यामत्वमाश्चर्यकारि । तथा निर्वचनी
यस्वरूपसौन्दर्यं विलोक्य यस्माद्यमोपि कालिमानं प्राप तस्माज्जनेनैव कीर्त्यं
तइति (रविवंशावतंस इत्यत्र शक्यं आदिस्वात्पररूपम्) ॥ ६२ ॥

यं वभार दहनः खलु तपं रूपधेयभरमस्य विमृष्य ॥

तत्र भूदन्लताजनि कर्त्री मातदप्यनलतैव तु हेतुः ६३

यमिति ॥ दहनः अग्निः अलस्य रूपधेयस्य सौन्दर्यस्य भङ्गादुत्पद्य-
मृश्यविचार्येदुःखात् सन्तापमन्वहारः । तत्र सन्तापेऽनलताखलु निश्चितं ज-
निकर्त्रीजन्मकर्त्रीनाम्भूत् स्वनेस्वस्य तापकारणायोगादेकस्यैव कर्तृत्वकर्म-
त्वविरोधात् । तदपितथाजितुपुनर्निश्चितं अनलतैव न लान्यत्वमेव हेतुका-
रणम् ॥ अहं वै जलो जविष्यन्तर्हि नैमीममैव अभविष्यत् तत्तु नाज्जदिति दुः-
खवशात् सन्तप्तो ज्जुदिति भावः ॥ ६३ ॥

कामनीयकमघः कृतकामं काममक्षिभिरवेक्ष्य तदी-
यम् ॥ कौशिकः स्वमखिलं परिपश्यन् मन्यते स्म
खलु कौशिकमेव ॥ ६४ ॥

कामेति ॥ कौशिक इन्द्रः अखिलं स्वनात्मानं परितो विलीन्य खलु निश्चि-
तं कौशिकमेव खलु कामे व मन्यते स्म । किं क्त्वा अथः कृतो न्यकृतः कामो येन
तत्तदीयं नलसम्बन्धिकामनीयकसौन्दर्यं अक्षिभिः सहस्रेणापि नैत्रैः का-
मनुतिरानिपीयमलापे अहं लूकतुल्य एवेति इन्द्रस्य बुद्धिरुदभूत् । प्रत्य-
यवस्वस्य नेत्रसङ्गादादिस्यलत्वादित्यर्थः । अक्षिभिरिति बहुवचनं तदूपा-
वलोकने सौकीन्यसूचनार्थम् । कौशिकस्य कौशिकत्वयुक्तमेव । न हेन्द्रगुण-
लोलूकव्याप्तग्राहिषु कौशिक इत्यमरः कामनीयकं पूर्ववत् । भावे योपधा-
दिति जुञ् ॥ ६४ ॥

रामणीयकगुणाद्वयवाद् मूर्त्तमुत्थितममुं परिभाष्य-
विस्मयाय हृदयानिवितेन स्तंभुते पुनसुराः प्रवभू-
वुः ॥ ६५ ॥

रामेति ॥ सुराः इन्द्रादयः अनुंनलं मूर्त्तं आकारवन्तं उत्पितं तदीयं रामणी-
यकं सौन्दर्यमेव तल्लक्षणयोगुणस्तस्याह्वैतवाहः अद्वितीयतावाहः तं परिभा-
ष्यविचार्य हृदयानिवितेन विस्मयाय आश्चर्याय यतो वितेन उद-
यन्तः । आकारवत्सौन्दर्यमिदमेकमेवात्र दृष्टं नान्यत्रेत्याश्चर्ये युक्तो जा-
तस्तो नकारणेन तेषु तेषु हृदयेषु विषयेषु न जूवुः समर्थानां जूवन् आश्चर्यव-
शात् किं करणीयमपुनैति न स्मरितमिति भावः । दानस्य स्वस्वत्वमिवृत्ति-
परस्वत्वोपादानत्वात् विस्मयदनेषु हृदयेषु स्वामित्वनाम्भूदितियुक्तमेव रा-
मणीयकं गुणीयस्य तस्याद्वयवाद्यतादृशीयमेवनान्य इति वा । रामणीयकं

कामनीयरूपवत् ॥ ६५ ॥

प्रेयरूपकविशेषनिवेशैः संवदद्विरमरोः श्रुतपूर्वैः
एषएवसनलः किमितीदं मन्दमन्दमितरेतमृचुः ॥ ६६ ॥

प्रेयेति । अनराः इति एवं इदं इतरेतरं परस्परं मन्दमन्दं अल्पस्वरं यथात
थाकृषुः । एवमिदं कथं श्रुतपूर्वैः पूर्वलां कमुखाश्च श्रुतैः सम्बदद्भिः यादृशागु
णाः पूर्वश्रुतास्तादृशा एवाधुना दृष्टाः इति सम्बादं भजमानैः प्रियरूपकस्य प्रि
यरूपत्वस्य यो विशेषः अतिशयस्तस्य निवेशैरवस्कानैः सौन्दर्यविशेषविन्या
सैः कृत्वा सनलः एष एव किं । श्रुतानुरूपगुणावलोकनेन नलं व्यतर्कयन् नित्यर्थः
प्रेयरूपकं मनोज्ञादित्वाद्भावेयुम् । मन्दमन्दं प्रकारेद्विरुक्तिः ॥ ६६ ॥

तेषु तद्विधवधूवरणाहंभूषणंसमयः सरथाध्वा ॥
तस्य कुण्डनपुरं प्रति सर्पन् भूपतेर्व्यवसितानि श
शंसुः ॥ ६७ ॥

तेष्विति । एते पदार्थाः भूपतेर्नलस्य व्यवसितानि च योगान् तेष्विन्द्रादिपु
त्रिष्वेव शंसुः । अयं नैमीवरणार्थे गच्छतीति तेष्वः कथयामासुः । एतेके ।
तद्विधासि सुन्दरी वधूर्नैमीतस्यावरणायाहंयोग्यं भूषणमेकः पदार्थः । ससम
यः स्वम्बरकालश्चैकः । कुण्डनपुरं प्रति गच्छन् सरथाध्वार्येणार्थैः एकः न
लस्य भूषणादिविधार्थे अयं नैमीवरणार्थं तत्र गच्छतीति निर्णीतमित्यर्थः ६७

धर्मराजसलिले गृह्णताश्वैः प्राणतां श्रितममुं जगत
स्तैः ॥ प्राप्य हृष्टचलविस्तृततापै श्वेतसानिभूतमे
तदचिन्ति ॥ ६८ ॥

धर्मराजेति ॥ तेष्वधर्मराजसलिले गृह्णताश्वैः यमवरुणा नलैः श्वेतसाकृत्वा
निजतृणगुणं न हृष्यमाणं अचिन्ति विचारितं । किञ्च तैः जगतः सम्यक्पाल-
नात् लोकस्य प्राणतां श्रितं जीवति प्रियम् । अथ च प्राणाख्यं वायुभूतं चानुं प्रा
प्य यया सख्यं दृष्टुं चलविस्तृततापैः जगति प्रियत्वाद्धर्मराजत्वाद्यनोदृष्टः व-
रुणोपिसलिले शत्वाहं यं यथा देवचञ्चलः बहिरपि हुताशत्वाद्धर्मयत्वादेव
विस्तृततापपरिपुष्टो जात इत्यर्थः । असूनां प्राप्तीयमोदृष्यति लोकप्राणहा
रित्वाहं वायूनां प्राप्तीयमात्मकत्वान्मेघरूपत्वाद्गुरुण चञ्चलो भवति तथा

वायूनां प्राप्तीव हिरपिठदर्शितमवति । वचनं भङ्ग्यायनः क्रुद्धो भूद्वरुणोऽपि
चिन्तावशाच्च लोभतु । वहिरपि चिन्तावशादति संतप्तो भूदिति भावः ६७
नैव नः प्रियतमो भयथासौ यदमुं न वृणुते वृणुते वा ॥
एकतो हि धिगमू मगुणज्ञा मन्यतः कथमदः प्रलिल
म्भः ॥ ६९ ॥

यमचिन्तामाह । नैवेति । असौ जैनीयदि अमुं न लं वृणुते वृणुते वा उ
भययापि वरुणेऽवरुणे च नोस्माकं प्रियतमा प्राणेश्वरी पत्नी हितकारिणी च नैव
जवेत् कुतः हि यस्मात् एकतोऽवरुणपक्षेऽसौ मैत्रीमगुणं ज्ञाधिकं न लोभतु
याधिक्यं जानाति साकथं वरुणीया । वरुणपक्षे गुणाधिक्यज्ञानेन वृतेन
लोभदः प्रलिलम्भः अनुप्यालाभो नमकथं वज्रयापि न प्रियतमेति धर्मप्रभा
ना चिन्ताकटा । एकतो न्यतः सहस्यैतसिः ॥ ६९ ॥

मां वरिष्यति तदा यदि मत्तो वेदनेयमियं दस्यमहत्त्व
म् ॥ ईदृशी च कथमा कलयित्री मद्दिशेषमपरां नृपपु
त्री ॥ ७० ॥

वरुणचिन्तामाह । नानिति । इयं जैनीनान्तदा वरिष्यति यदि न सः स-
काशादियदति बहु अस्म्यहं त्वं माहात्म्यं न वेद न जानाति न त्वन्वया ईदृ-
शी च न लोभतु स्य विशेषज्ञानानैव चेद्राजपुत्रीता हि अपरात् अन्यस्मात् स
जातीयाद्वासकाशाद्मद्दिशेषं न नाधिक्यं कथमा कलयित्री ज्ञास्यति अपि न ज्ञा-
स्यतीति उभयया अस्यां अज्ञानाज इति वरुणेन चण्डालं चिन्तितम् । मत्तो न लं वि-
शेषापरिज्ञानवदन्यस्मान्न नाविशेषापरिज्ञानाकसामानपि वरिष्यतीति भा-
व इति वा ॥ ७० ॥

नैष धेवतवृते दमयत्या ब्रीहितो न हि बहिर्भविता
स्मि ॥ स्वांगृहेऽपि वनितां कथमास्यं ह्रीनिमीलिख
लुदर्शयिताहे ॥ ७१ ॥

वक्त्रिचिन्तामाह नैषेध इति । अहं दमयत्या नैषेधवृते सति ब्रीहितः संख्यं
हिर्जयितास्मि ॥ वतखेदे । गृहेऽपि स्वावनितां आस्यं मुखं कथं दर्शयिताहे
दर्शयिष्ये सुखयस्माद् ह्रीनिमीलितं आसुचितं गृहेऽपि भयं बहिर्लोकं

दर्शनमयं च भयथा कट्टमिति । बह्विना सन्नापेन चिन्तितं दर्शयित्वा हि सि
चक्षेत्पात्मने एदेतुष्यं त्वाद्दुःखीकर्मत्वम् ॥ ७१ ॥

इत्थवेत्यमनसात्मविधेयं किंचन त्रिविबुधीबुबुधे
न ज्ञाकनायकमपास्य तमेकं सास्मपश्यति परस्य
मास्यम् ॥ ७२ ॥

इतीति । सा त्रिविबुधीदेव त्रयीमनसा इति पूर्वोक्तं अवेत्याकलय्य किंच
नात्मविधेयं किमपि स्वीयं कार्येन बुबुधेन ज्ञातवती किन्तु तमेकं नाकनायक
मिन्द्रं अपास्य विद्वाद्यपरस्परमास्यबदं पश्यति स्म किंकर्तव्यमिति सूडाभू
दित्यर्थः । आत्मविज्ञेयमिति पाठेन सापेक्षयात्मनोऽनूनत्वरूपं विशेषं मन
साविचिन्त्य किंच मनसु बुध इत्यर्थः ॥ ७२ ॥

किंविधेयमधुनेति विमुग्धं स्वानुगाननमवेक्ष्य श्रु
मुह्यताः ॥ शंसति स्म कपटे पटुरुच्चैर्ध्वजं न समभिल
ष्यन् लस्य ॥ ७३ ॥

किमिति । श्रुमुह्यता इन्द्रः अधुना किंविधेयं किं करणीयमित्यस्मुरणादि
मुग्धं विज्ञेयं कथं नान्मानुगानां आननं समवेक्ष्य दिलोभ्य उच्चैरतितरां कृत
वपटुः कुशलाः । अलस्य वनस्य वज्रनं प्रतारयं स सन्निलयं शंसति स्म वक्ष्य
माखं वदति स्म ॥ ७३ ॥

सर्वतः कुसलवानसिकञ्चि ह्वं हि नैषध इति प्रतिभा
नः ॥ स्वासनादुंसुहृदस्त्वयि रेखां वीरसेन नृपतेरि
व विद्मः ॥ ७४ ॥

सर्वत इति ॥ त्वंसर्वतः समादूराज्यादौ कुशलवानसिकञ्चि त्कथय । क
ञ्चित्कामप्रवेदने । कामप्रवेदं स्वाभिप्रायकथनम् । अपरिचितस्य कुशल
प्रश्नो न युक्तो इत्यत आह । समसिद्धो नैषधः त्वं इति नः अस्माकं प्रतिभाष्यानु
मानिकी बुद्धिः कुत इत्यत आह । जयं स्वस्य मनसा सनाथैर्विप्रेषु सृष्टोऽ
तिमित्रस्य वीरसेननाम्नो नृपतेरिव त्वयि विद्मः भानारेखां शोभां विद्मः जानी
मः । वीरसेन तुल्यशोभत्वाकलपुत्रस्त्वं प्रायेण पितृसदृशः पुत्रो भवतीति ।
शोभा मिति वपाटः । उपमानोपमानयान् भूषणस्यापि भूषणं अङ्गश्रीः कथ्यते

रेखाचतुःपीयूषवर्षिणीत्यालङ्कारिकाः ॥ ७४ ॥

क्षुप्रयास्यसिनलेत्यलमुत्का यात्रयात्रशुभयाजनि
यन्तः ॥ सप्तयैत्रफलसत्त्वरयोत्वं नाध्वनोर्दुमिदं
मागमितः किम् ॥ ७५ ॥

हेति । हेनलत्वंक्षुप्रयास्यसि किंप्रदेशमुद्दिश्यगमिष्यसि इत्युत्काञ्जलम् ।
प्रसीनैष्युक्तः । यद्ये साकंअत्रपृथिव्याम् । सागंविषयेयापृथ्वीमागं च
तांरुद्दिश्ययायात्रातयाशुभमाअजनिजातम् । सप्तस्मारफलेसत्त्वरयोन्मु
क्यातयैवयात्रयात्वंइदमध्वनोऽर्हन्नागमितःप्रापितः किं अपितुतयैवप्रा-
पितः अस्माकार्यायैतत्सुखकार्यं वशादत्रसमागतीतीत्यर्थः । अथच गता
रंप्रतिक्रियास्यसीतिबहुलौकेअनुचितम् ॥ ७५ ॥

पुष्यनैध्वसदण्डभूदेवत्वालङ्गालजटिलः सहुताशः
यादसांपतिमवेहिचञ्चोषं शासितारमधिगच्छसुरा
णाम् ॥ ७६ ॥

एवइति । हेनैवयएवपुरोदृश्यमाणः सप्रसिद्धोदहजृचनः ॥ सयाएषः
उवालाजालेनजटिलः परीतः सहुताशनःअग्निःएवसयादसांपतिवंसुषः
यनवशिष्टं चमांसुराणांशासितारंइन्द्रंअधिगच्छामीहि । दंष्ट्रभादिवि
शेषंआदरायजयीत्यादनायच । अर्हेर्हयोवर्वालीलावितिपुल्लिङ्गेपि
उवालाशब्दः । पूर्ववाक्यत्रयेपिअधिगच्छेतिवाक्यार्थः कर्म । जटिलःनख
यैइच्छादित्वादिलात् ॥ ७६ ॥

अर्थिनोवयममीसमुपेमस्त्वांनलेतिफलितार्थमवे
हि ॥ अध्वनःक्षणमपास्यचस्वेदं कुर्महेमंबतिकार्यं
निवेदम् ॥ ७७ ॥

अत्रागमनकारणमाह ॥ अर्थिनइति । हेनलत्वंफलितार्थेतात्पर्येअवे
हिजानीहि । इति किंअमीवयंअर्थिनःसन्तःत्वांसमुपेमःयाचकत्वेनत्वां
प्राप्ताःसुकिलेति तर्हिआप्यतामित्यत्रआह । अध्वनोजातंस्वेदंक्षणमात्रम
पास्यमवतिज्वरसमीपेकार्यंनिवेदंमप्रयोजनश्चापनंचइदानीमेवकुर्महे ७७

इंदुपीगिरमुदीर्यविहीजाः जीवमासनविशिष्यव

भाषे ॥ नात्रचित्रमभिधाकुशलत्वे शैशवावधिगु
रुर्गुरुस्थे ॥ ७८ ॥

इदंशोमिति । विडौजाः इन्द्रः इदंशोगिरपूर्वाकावदीर्यवत्काजोवत्तूष्णीमा
सवजूवविशिष्यनवभाषे । मैत्रीवरधार्यनागंतामांश्चस्माकंदूत्यंकुर्वित्तिमिवि
ध्यप्रकटं नाद्योचतनैषधमिश्रैतिभावः । एतावदेवमलवचनं ज्ञेयम् आत्रइदंशे
अभिधाकुशलत्वेवचनकौशलविषयेचित्रमाश्रयेन । कुतोयतो गुरुर्वृहस्यति
र्यस्येन्द्रस्यशैशवमवधिर्यथाभवतितथाशैशवमारभ्यगुरुः शिककः । सख्यं
दतीतिकिमाश्रयमित्यर्थः । आसेतिअसगतिदीप्त्यादानेषु तेनमकाप्यनु
पपतिः इदंशोर्त्यदादिवित्तिकमिटिहृदेतिहोप ॥ ७८ ॥

अर्थिनामहृषिताखिललोमा स्वनृपः स्फुरकदंश
कदंशकम् ॥ अर्चनार्थमिवतच्चरणानां सप्रणामंकर-
णादुपनिन्ये ॥ ७९ ॥

कपटाभिप्रायमजानतो नलस्यधीरोदात्ततां पञ्चदशभिः श्लोकैराह ॥ अर्थी
ति दानशूरत्वादर्थीनाम्नाभुतेन हृषितानि विकसितानि अखिलानिलोमा
नियस्य सन्तोषो नलः प्रणामकरणात्भक्तिप्रदानादिप्रकटनमस्करणाद्दोस्तस्वर
णानामर्चनार्थमर्चनायैव स्वमात्मानमुपनिन्येतच्चरणसमीपेऽपहृतवान् क
मिवस्तुटेकदंशकदंशकमिवरोमांश्चितत्वादविकसितनीपकुसुमसमूहमिवे
तिरूपद्विशेषणतुल्यमित्यर्थः । कदम्बपुष्पैरपि जलने देवतार्चनाक्रियतेस्व
नङ्गमेव पूजोचितकदम्बपुष्पसदृशकृत्वा र्पयामसेत्यर्थः । हृषितेति । हृषेर्लो
मस्वित्तीद ॥ ७९ ॥

दुर्लभंदिगधिपैः किममीभि स्तादृशंकथमहोमदधी
नम् ॥ इदंशमनसिकृत्यविरोधं नैषधेनसमशायि
चिराय ॥ ८० ॥

दुर्लभमिति । नैषधेनलनेन इदंशं याञ्चादानयोः परस्परविरोधं मनसिक
त्यभ्रास्तिकत्वेन विचार्यचिरायचिरकालं वक्ष्यमाणप्रकारेण समशायिसंश
यितं इदंशंकथं अहो आश्चर्यं । अमीभिर्दिगधिपैः दिक्षपालैः किं बहु दुर्लभं अ
पितुन किमपि । तादृशयद्विषया लैर्दुर्लभं बस्तु तदप्यापीनं कथमहो आश्चर्यं

मिति संशयः दिग्धिपैः स्वस्ववर्गयोगे यद्दीनि वेद्यात्तृतीया नमदिकस्येतिकस्ये
ननवित्रद्वाप्रतीपातइति गतिसंज्ञा ॥ ८० ॥

जीवितादधिबनीयकमात्रे यांच्यमानमखिलं सुलभं
यत् ॥ अर्थिनेपरिवृढायसुराणां किंचित्तीर्यपरितु
ष्यनुचेतः ॥ ८१ ॥

तनेवसंशयमाह । जीवितेति । अखिलैः समस्तैर्बनीयकमात्रैः इन्द्रका
शात्तन्मूनेः पात्रलक्ष्यरहितैः केवलैर्याचकैर्जीवितं अर्थाधिरूपवद्विधं प्राप्त
प्रयत्नयाच्यमानं याचितं यद्सुलभं सुप्राप्यं यद्वास्माद्वाकुलमंतत् क्रयात्सकां
शात् अर्थिनेयाचकायसुराणां परिवृढाय प्रमदे इन्द्राय अन्ययाचकैर्म्योऽधि
कायकिंचित्तीर्यं दत्त्वा मनास्यचचेतोऽन्तःकरणं परितुष्यतु जीवितपदेन्य
स्मैकस्मैविद्वांयते देवेन्द्राय दातुं योग्यं यत्सुजीवितादधिकं नाग्न्येव यद्दातव्य
म् अखिलं इति वापाठः । बनीयकोयाचनकोनार्गं योयाचकार्येनावित्य
मरः ॥ ८१ ॥

मीमं जाचहृदि मे परमास्ते जीवितादपि धनादपि
गुर्वी नस्वमेवममसाहृदियस्याः षोडशीमपिकलां
किंलनोर्वी ॥ ८२ ॥

जीवितादधिकामैनीतस्मै दीयतामित्याशङ्क्याह । मीमंतेति । अपि
शब्दश्च शब्देवाकिंचित्यर्थे उर्वीपस्याज्ञेभ्याः षोडशीमपिकलां षोडशभागं कि
लनिश्चितं नाहति यत्संबंधी षोडशीपि भागो नमपृथ्वीलक्षणं नृत्तलस्यो नमव
ति सामीनः अजीवितादपि धनादपि गुर्वी नून्मरहितानेहृदि नमहृदये परं के
वलं नास्ते विद्यते किल यतः मात्रैर्मीमंश्वनैव केवलं नास्ति नृत्तलस्य मपि परं
आमं दशीमनमवति इत्येव यत्र स्वकीयत्वं तदेव दातुं शक्यते तेभ्योऽस्वकीय
त्वाभावात् तद्विद्वत्तत्त्वमशोकमिति केवंचेतः सस्तु यत्तु इति भावः । अथ च दात
मिः यकिनितं बन्धुव्ययो विज्ञादिव्यपञ्चक्रियते सापृथ्वीराज्ञां परं नृत्तलं तद
पियस्याः षोडशभागं नाहति सारां मीमंस्वक्यमपि तु न कथंचिदित्यर्थः ।
अथ च यस्याः षोडशकिंलां स्वमेव स्वतः प्रमेवं नाहति किंपुनस्तमप्रादव्यपि किल
यस्मात्क्रमेण जीवितादपि गुर्वी पृथ्वीरुपादृषणादपि परमतिशयेन गुर्वी सा
महदप्येवास्तेभ्यो दातुमयोग्या इत्येव स दुर्लभावेयं तद्दातव्यम् ॥ ८२ ॥

मीयतांकथमभीप्सितमेषा दीयतांकथमयाचित
सेत्र तंधिगस्तुकलवन्तपित्रांछा सार्थिवागवसरंस
हृतेप्रः ॥ ८३ ॥

मीयतानिति अर्थाद्यथातथेति संबध्यते । नयाऽयाचितमेवाप्रार्थितमे
वशीघ्रनेतेभ्योयथानयादीयतांतथैवामभीप्सितंवस्तुकथमीयतांदीयताम्
अभीप्सितज्ञानेभविनादातुंनशक्यतेततोऽकथितेप्यभीप्सितज्ञानंभवतिथे
सह्यं प्रार्थितमेवदुतंशीघ्रंदीयतामित्यर्थः । ज्ञातेप्ययाचितंकिमितिदातव्य
मित्यतआह। गत्वायदीयतेदानंतद्दानसकनंस्मृतम् । सहस्रगुणमाहूययाचि
तेतुतदर्थंकनितिवचनप्राप्तमस्यात् । वाञ्छयाचकस्याभीष्टंकल्यक्पिजान
कंपियत्तद्याचनानन्तरदास्यामीति अर्थिवाचोवसरसहृतेप्रतीक्षतेतंवदा
न्यंधिगस्तुसोचनम् । वाञ्छांज्ञात्वापिप्रार्थनानन्तरन्दास्यामीतिविचारयति
सोऽथतद्वतिक्विंवाच्यम् । तस्मादयाचितमेवदेयनितिभावः । यथांकस्यचवर्त
मानवतिषष्टीअभीप्सितंनतिबुद्धीतिवर्तमानेक्तः । कल्यक्नितिहेतुमीयताण्ड
प्रापितेनचटुकाक्रुविडम्बं लम्भितेनयहुयात्रनल
उजाम् अर्थिनायदधमर्जतिदाता तन्नलुम्पतिवि
लंघ्यददानः ॥ ८४ ॥

प्रपीति । दाताऽर्थिनाकृत्वायदधंपातकमर्जति विलम्ब्यचिराद्दानो
दातातत्यातकनलुम्पतिपरिमाणुंनशक्नोति । अधिकस्यपुक्तस्यकाकशेरय
थं । किंभूतेनार्थिनाचटुप्रियवाक्यकाकुदीनवाक्यंताभ्यांविडम्बंपराभवंप्रा
पितेनस्वस्यप्रियंदैन्यंवेधादिनेनतथाबहुअनेकवारंयाचमानं तेनकृत्वाया
सज्जातामपिलम्भितेनप्रापितेन प्रियवचनाद्यवाद्यित्वैवक्रुडित्यर्थिनेदेय
म् अन्ययापातकस्यादितिजावः । अर्जतिअर्जंअर्जनेभ्यादिः । अर्जंअर्जं
नेषुरादिः ॥ ८४ ॥

यत्प्रदंयमुपनीयवदान्यैर्दीयतेसलिलमर्थिजना
य ॥ सार्थिनोक्तिविफलत्वविशंका त्रासमूर्च्छदपम्
त्युचिकित्सा ॥ ८५ ॥

यदिति । वदान्यैर्बहुप्रदैः प्रदेयं दातव्यं वस्तु उपनीयसनीयेत्याप्यार्थिज-
नाय यत्सलिलं दीयते देयसंकल्पार्थमुदकमर्थिहस्ते प्रक्षिप्यते सासलिदान-
रूपा क्रिया । अर्थिनोक्तिर्याचनवचनं तस्य विफलत्वं विज्ञां कवैकस्य विशंका तया
जातच्छासस्तर्कजन्यमर्थतेन मूर्खैश्च तिशयेन वर्धमानोपमृत्युरकालमरणं तस्य
विक्रित्वाप्रतिक्रिया सलिलदानेन याज्ञासाफल्यनिश्चयात् । मरणीयानि चि-
न्हानि तानि चिन्हानि याचको इति वचनप्रमाणायाः पञ्चावैकल्पजन्योपमृत्युः
शाम्यतीत्यर्थः । मूर्खानोपमृत्युः सलिलप्रक्षेपेण शाम्यति अर्थिन्युपस्थिते
दानविधिसिद्धये जलदाने विलस्योपनि कर्तव्य इति भावः ॥ ८५ ॥

अर्थिनेन तृणवद्धनमात्रं किंतु जीवनमपि प्रतिपाद्य-
म् एवमाह कुसवज्जलदायि द्रव्यदानविधिरुक्ति-
विदग्धः ॥ ८६ ॥

अर्थिने इति । कुञ्चसलिलोपेतं दानं संकल्पपूर्वकमिति वचनात् दर्भसं-
हितं जलं दात्रार्थिने दापयतीति दर्भसहितसलिलदाने दातारं प्रयोजयतीति
कुञ्चवज्जलदायीरुक्तिविदग्धः श्लोकोक्तिवत्तुरस्य द्रव्यदानविधिर्दानप्रकारस्य
ज्ञापकं यच्छास्त्रं स एवमाह ब्रूते । एवं किं दात्रा अर्थिने तृणवत्तृणमिव कोवलं
धनमात्रं केवलं धनं प्रतिपाद्यं अभिलाषमकृत्वानदेयं किंतु जीवनमपि प्राणा
अपितृणवद्देयाः तृणदाने इव प्राणदानेऽपि विचारो न कर्तव्यः । अथ तृणं दर्भं
स्तद्युक्तं वलचनं न देयं किंतु जीवनमपि उदकमपि देयमिति ब्रूते अतएवोक्तिवि-
विदग्धः अर्थिने प्राणा अपितृणवद्देयाः किमन्यदिति जावः ॥ ८६ ॥

पंकसंकरयिगर्हितमर्हं न श्रियः कमलमाश्रयणाय ॥
अर्थिपोणिकमलं विकलं तद्वा सवेत्समविदधीतसुधी-
स्तत् ॥ ८७ ॥

पंकैति । पङ्कस्य संकरेण संबन्धेन विगर्हितं निन्दितं कमलं श्रियो लक्ष्म्याः संप-
दश्च आश्रयाया हेतुर्गन्धममवति एककुलस्थानं देवापि नाश्रीयते । अथवा
न्यदपि पातकं सम्भवन्निन्दितस्थानमाश्रययोग्यं न भवति तस्मात्सुधीर्विद्वान्
विमलश्रद्धाभ्यातकरहितश्च अर्थिपाणिलक्षणकमलं तस्याः लक्ष्म्याः सम्प-
दश्च वा सवेत्समवसति गृहं विदधीतकुर्यात् । विदुषा सम्यदर्थिभ्यो देयेत्यर्थः
अन्येनापि विदुषा उज्ज्वलं देवतायतनं क्रियते ॥ ८७ ॥

याचमानजनमानसवृत्तेः पूरणायवतजन्मनयस्य॥
तेनभूमिरतिभारवतीयं नद्रुमैर्नगिरिभिर्नसमुद्रैः
॥ ८८ ॥

याचमानेति । यस्यपुरुषस्यजन्मतत्पत्तिः याचमानस्यजनस्यमानसवृ
त्तेः मनोरथस्यपूरणायसमर्थानभवति तेनैवपुरुषेणैयंभूमिरतितरांभारव
तीवतेकह । नद्रुमैःनगिरिभिर्नसमुद्रैः भारवतीतेनपुसायावान्भूमेभारो
भवतितत्तान्वावृद्धादिभिर्न । एतेकचित्पुण्यादिनाश्रीपथादिनारत्नादिना
श्रीपदकूर्चैर्निर्मलत्वादातातस्मात्तयाचकाभिलाषपूरणंकरणीयमितिज्ञावः ॥ ८८ ॥

माधनानिकृपणःखलुजीवनस्तृण्यार्पयतुजातुपर
स्मै ॥ तत्रचैषकुसुतेममचित्रं यत्तुनार्पयतितानि
मृतोपि ॥ ८९ ॥

वेति । कपयोऽतिलुब्धःजीवनतृण्यार्पयतिलोभेन परस्मैअर्थिनेजातुक
दाचिदपिधनानिखलुमिक्षितंमाध्वार्पयत्मास्मदात् । जीवत्वाहोभसङ्गा
वान्ददातीत्यजनाश्चर्यम् मृतोप्येकपणःयत्तुपुनस्तानिधनानिनार्पयति
नम्रयत्कृतितत्रचपुनस्तत्रैववाविषयेममचित्रं आश्चर्यंकुसुते मृतस्यापिलोभ
सङ्गावात् । अथचमृतःसन्नपिकृपणधनानिपुनसम्बन्धीनिराजायत्तानिनक
रोतिनार्पयतितत्राश्चर्यंयोजीवन्कस्मैचिददातिसमृतोपिराहोददातीत्या
श्चर्यं तस्माद्यावज्जीवतितावदेवजव्यम् । मृतेराजानेप्यतीतिभावः ॥ ८९ ॥

माममीमिरिहयाचितवद्भिर् दातृजातमवमत्यजग
त्याम्॥यद्यशोमयिनिवेशितमेतन्निष्क्रयोस्तुकत
मस्तुतदीयः ॥ ९० ॥

मानिति इहजगत्यांभूतलेदातृजातवदान्यमात्रं अवमत्यजनादृत्यमां
याचितवद्भिर्याचमानैरमीभिरिन्द्रादिभिः मयियद्यशोनिवेशितमाहितंइ
न्द्रादयोयस्ययाचकाजाता इत्यसाधारण्येनमकीर्तिःकृता एतस्याःकीर्तेः
निष्क्रयोविनिमयःतदीयः इन्द्रसवन्धीकृतमस्तुकःपुनःपदार्थः अस्तुभवतु
इन्द्रादिभिःपूर्वमन्यः कोपिचेदयाचयिष्यत्तेनचतेभ्यः किञ्चिच्चेददास्य
तत्तर्हिंतदेवस्तुकीर्त्तयिनिमयःसममविष्यत्नत्येवंइत्येताकीर्तितुल्यंएते

भ्योवितरणीयं विनिमयं वस्तुनास्तीति भावः । यदेतद्यज्ञ इति वा स्वर्गोक्तं
वर्त्तमानं कल्पवृक्षादिदातृवर्गे इति वा दातृत्वावतिष्ठतु यशोवतरणस्य मूल्यम
पि दातृव्यमित्यर्थः ॥ ९७ ॥

लोकपुषपरलोकमुपेता हाविहायनिधनेधनमेक
म् ॥ इत्यमुं खलु तदस्य निनीषं त्यर्थिवन्धुरुदयहे
यचितः ॥ ९१ ॥

लोक इति । एष लोको निधने नरणौ प्राप्तं धनं विहाय एक एव असंहाय एव
परलोकं उपेता गमिष्यति हाकष्टम् इति हेतोः खलु निश्चितं तदयं नीषदिता
दंयायस्मिन् एवं विधं चित्तं मनो यस्य स अर्थिवन्धुः याचकलक्षणः सुहृत् अस्य
दातृलोकस्य तद्धनं अमुं परलोकं परलोकगतं जनं बानिनीषति नेतु निश्च्यति ख
लु त्र्यंशे वा अर्थिने दत्तं परलोके तदधिकं उपतिष्ठति इत्यर्थः । अन्योपि बन्धुः
पूर्वस्थानं त्यक्त्वा स्थानान्तरं प्रत्येकाकिन एव गच्छन्तः सुहृदोऽप्यनादितस्त्यानं
प्राप्नुयति । उपेता इत्युक्तं दुःखादित्वाद् द्विकर्मकः ॥ ९१ ॥

दानपात्रमधमर्णमिहैकग्राहिकोऽङ्गुणित्तं दिविदा
यि साधुरेति सुकृतैर्यदिकर्तुं पारलौकिककृसीदम
सीदत् ॥ ९२ ॥

दानेति । इह भुवि एकया हि एकसंख्यायुक्तं देयं वस्तु गृह्णाति तच्छीलं दि
विस्वर्गे कोटिगुणित्तं कोटिपरिमितं दायिददाति दास्यति वा श्रृंशो लं दान
पात्रं अधमर्णं याचकलक्षणं त्र्यंशं गृहीतारं सुकृतैः पुण्यैः कृत्वा पारलौकिकं स्व
र्गलोकमधमं कुसीदं वृद्धिशीलं बिक्रीदद विनश्चरं कर्तुं यदियति प्राप्नोति जा
नाति वा तर्हि साधुः सज्जन एव मान्यः । एवं विधं दानपात्रं साधुव्यतिरेके
ण कोनापि न लभ्यते तत्तत्त्वे च तस्मिन् साधुना तस्मिन् चिरकालं स्थीयते तस्मा-
त्तेन मनोरथः पूर्णः कर्तव्य इति भावः । कुसीदमसीदत्कर्त्तुं साधुर्यथेति त
र्हि सुकृतैः कृत्वानान्येन प्रकारेणेति वा । अन्योऽधमर्णोऽङ्गुणादधिकं द-
दाति दानपात्रमधमर्णं स्तु एकगुणं गृहीत्वा कोटिपरिमितं ददाति तत्तत्तद
तादृशमधमर्णं साधुरेव सुकृतैरेव प्राप्नोति नान्योऽन्येनोपायेनेति वा । कुसी
दं वृद्धिशीलं बिक्रीत्यमरः । दायी भविष्यति गम्यादय इति भविष्यदर्थे णिनिः ।

आवश्यकाधमर्णयोरिति वाऽधमस्यैवा । तद्योगेऽयमेकनोर्भविविध्यदाधमस्य
योरिति षष्ठीनिर्वेधात् कोटिगुणितनितिकर्मेण द्वितीया । पारलौकिकं
अध्यात्मादिषु लोकोत्तरपदार्थैरिव क्तव्यादूढमिन्नशक्तिकदिपाठादुभयप
दवृद्धिः ॥ ९२ ॥

एवमादिसविचिन्त्यमुहूर्तं तानवोचतपतिर्निषधा
नाम् ॥ अर्थिदुर्लभमवाप्यसहर्षा न्याच्यमानमुख
मुल्लसितश्चि ॥ ९३ ॥

एवमिति । सनिषधानां पतिर्नलः एवमाजीवितावधिइत्येवंप्रवृत्तिमु
हूर्तक्षणविचिन्त्यविचार्यतानिन्द्रादीनवोचत किञ्चूतान् अर्थिनां दुर्लभंया
च्यमानस्यजनस्य सुखं उल्लसितश्चिदितशोभं अवाप्यसहर्षान् आचकैर्दा
तातिप्रसन्नमुखो दुर्लभस्तु प्रसन्नमवाप्यकार्यसिद्धिर्जं विषयीसहर्षैर्ज्ञातमि
त्यर्थः ॥ ९३ ॥

नास्तिजन्यजनकव्यतिभेदः सत्यमज्जनितोजन
देहः ॥ बोक्ष्यवः खलु तनूममृतादां दुग्निमज्जन
मुपैतिसुधायाम् ॥ ९४ ॥

नास्तीति । जन्यजनकयोः कार्यकारणयोः व्यतिभेदोतिशयितोभेदो ना
स्ति । तथा जनस्य देहः अद्यतइत्यन्तं भक्ष्यं तेन जनितो जन्यः इत्युभयस्यपि स
त्यम् उभयत्रापि सुवर्णजन्यं कुण्डलं दृष्टान्तः । खलु यस्मादमृतमस्ति भक्षयती
त्यमृतादां वोयुष्माकं तनूवीत्य ममदूकसुधायाममृते निमज्जन्नुपैति । अमृ
तमज्जनेन यथा सुखं भवति तथा जवद्दर्शनेनेति यतो भवन्तोऽमृतमक्षिणः
अत्र पूर्वोक्तो हेतुः । यद्वाऽज्जनितोजनदेहो नास्ति जन्यजनकयोर्स्मिन्न
सौ नास्ति जन्यजनकभेदोऽन्नादभिक्षणवैतिसत्यं यस्मादिति पूर्ववत् । यद्वा
ज्जन्यो देहि देहोस्ति नासौ नास्ति जन्यजनकभेदोऽन्नादभिक्षणवैति सत्यम् ।
यस्मादित्यादि पूर्ववत् यद्वाऽन्नं जन्यादेर्जनदेहोस्ति जन्यजनकयोर्व्यतिभे
दो यस्मिन्नसावस्ति जन्यजनकव्यतिभेदः एवंविधो न भवति किन्तु अन्नाद
भिक्षणवत्तत्सत्यं । यस्मादित्यादि पूर्ववत् पूर्वव्याख्यानादेतद्व्याख्यानद्वयं
ज्यायः । अमृतादांमिति पाठेऽदइत्यस्य हलन्तत्वादपितनूमित्यस्य विशेषे

यत्वेनयोजना । नास्तीति । अत्रास्तिस्त्रीरादिनासमासंविधायपक्षाच्च
अनेसमासः । अनृतादौमितिअदोनमइतिविद् ॥ ८३ ॥

**मत्तपः क्वनुतनुक्षफलंवा यूयमीक्षणपथं व्रजयेति
ईदृशंपरिणमंतिपुनर्नः पूर्वपुरुषतपांसिजयन्ति १५**

मत्तपवति ॥ तनुअल्पंमत्तपीममत्तपः क्वनुअदृश्याद्यपियूयईसंशयपथं
दृष्टिगोचरं व्रजयइतिफलंवाक्क अपितुअसम्भावितमेतत् वहुंतपोलामस्य
फलस्याल्पेनैवतपेसादुर्लभत्वात्तर्हीदंफलंकथमित्यतआह ईदृशंमवद्दृशं
मल्लशयंकलंपरिणमेन्तिजनयन्ति । अथद्दृशंनफलरूपेणवापरिणतानियत्
दाकाराणिनोस्माकं पूर्वपुरुषाणांपित्रादीनांतपांसितदुपार्जितानिपुण्या
निपुनः जयन्तिसर्वोत्कर्षेणवर्तन्ते मत्पूर्वजपुण्यैर्जवद्दृशंनजातमित्यर्थः ।
जयन्तिसर्वोत्कर्षेणवर्तन्तानामितपांसिपुनरीदृशंपरिणमन्तीतिवा । ईदृशं
न्यपिददन्तीतिक्वचित्तत्रफलशब्दस्यविनक्तिपरिणामेनेदृशान्यपि दुर्लभा
न्यपिफलाणिनोस्माकंददन्तिददानानि पूर्वपुरुषतपांसिपुनर्जयन्तीतिव्या
ख्या ददन्तिबानपुंसकस्येतिशतुर्मुञ् । अस्मदीहयोश्चेतिशब्देनेतिषष्टीव
ब्रुवचनस्यनञ्प्रदेशः ॥ ८५ ॥

**प्रत्यतिष्ठियदिलांखलुदेवीं कर्मसर्वसहनव्रतजन्म
यूयमप्यहहपूजनमस्या यन्निजैः सृजथपादपथो
जैः ॥ १६ ॥**

प्रतीति । सर्वसहनं व्रतं सर्वभारादिसहनलक्षणोनियमः तस्माज्जन्मव्रत
तिर्यस्यसर्वविधं कर्मव्यापारः सुकतरूपं कर्तुं इलांभूमिंखलुनिश्चयेनदेवींप्रत्य
तिष्ठिपत्प्रतिष्ठापयानास खलुत्प्रेक्षायांवा सर्वसहवसुमतीत्यभिधानात्
भूमेःसर्वसहत्वंततः तेनसुकृतेनतस्यादेवीत्वंकृतमित्यर्थः । तत्रप्रमाण
माह अहहा सर्वययवुयस्मात् यूयमपिदिङ्नाथाद्यपिभूमिसमृपशन्तोपिनि
जैःस्त्रीयैःपादपथोजैःचरशकमलैःकल्पाऽस्याःभूमेःपूजनमसृजयकुरुष ।
भवन्तीयत्पूजां कुर्वन्तिसादेवीतिभवद्भिः देवीत्वेनप्रतिष्ठितेयंसर्वांपराधस
हापिदेवत्वंलभतेपूजांवापृथिव्यामागमनेकिङ्कारणमितिप्रसङ्गइतिभावः ।
प्रत्यतिष्ठिपत् यौषकितिष्ठतेरिदित्येकारः ॥ ८६ ॥

जीवितावधिकमप्यधिकं वा यन्मनीषितमितोन
रडिम्मात् ॥ तेनवश्चरणमर्चतुषीयं ब्रूतवस्तुपुन
रस्तुकिमीदृक् ॥ ९७ ॥

जीवितेति । जीवितमन्नमिन्नमर्थोदायस्य तत्प्रसादपथैतं प्राग्भ्योऽप्यधि
कं वायट्किमपि वस्तु इतो मल्लस्य चररडिम्मात् । अनुष्यवालकादुभयजिर्मनी
षितं अभिलषितं सोयं दृग्वालाः वः युष्माकं चरणं तेन वस्तुनार्चतु पूजयतु इदं
ग्वस्तु किंपुनरस्तु ब्रूतवाक्यार्थः कर्म । बालोप्यहं प्राग्वाधिकमपि दास्यामि
याचनशङ्कानकार्थोऽस्मिन्तं च कथनीयमिति भावः । चरणद्वयपूजने साक-
ष्याभावात् चरणमित्येकवचनेन विनीतत्वं सूचितम् । अर्चतुञ्चादिः ९७
एवमुक्तवतिमुक्तविज्ञाद्वक्त्रे वीरसेनतनये विनयेन वक्रं
भावविषममथशक्रः कार्यकैतवगुरुर्गिरमूचे ॥ ९८ ॥

एवेति । अथ कार्यकैतवगुरुः कपटाचार्यः बृहस्पतिर्वाशक्रः नलंप्रति
स्वीयाकलादीनपि वक्रभावेन वक्रत्वेन वक्रोत्पाकुटिलाजिप्रायेण च विष-
मादुष्टां दुर्भाषां च गिरमूचे । कस्मिन्सति । वीतागता विरुद्धां विशङ्कावि-
धावायस्माद्विरुद्धमेकमेकं वा किं वाचयिष्यन्तीति त्यक्तभये वीरसेनत-
नयेन लोविनयेन विनीतत्वेनैव पूर्वाक्तं वक्तव्यमिति ॥ ९८ ॥

पाणिपीडनमहन्दमयंत्याः कामयेमहिमहीमिहि कां
शो ॥ दूत्यमत्रकुरुनः स्मरजीतिं निर्जितस्मरचिरं
स्यनिरस्य ॥ ९९ ॥

पाणीति । महीपृथ्वीतस्यामिहि कांशो हे चन्द्रलक्ष्यं सर्वं दमयन्त्याः पा-
णिपीडनं विवाहः तल्लक्ष्यमुत्सवं कामयेमहि इच्छामः । कान्त्यावशितया
चनितरांजितः स्मरोयेन तत्संबुद्धिः चिरस्यचिरकालं स्मरं इमिति भयनिरस्य
विरहजन्यदुःखं विहाय अत्र जैमीविवाहोत्सवे विययेनोस्माकं दूत्यं कुरु ।
सायथाऽदृशीति तथा प्रयत्नं कुर्वित्यर्थः ॥ जितस्मरत्वात्तदततो जीतिर्न अ-
तिसुन्दरस्य तव जैमीप्रतिदूत्यं युक्तं नान्यं प्रति अथ च स्वीयानपि वञ्चयति
अहं दमयन्त्याः कामये किञ्चूतं न हतस्ववीरस्यस्मिन् इति महि नोस्माकं
चतुर्णां मध्ये मम दूत्यं कुरु न त्वेषां स्मरजीतिं निरस्य जयास्माकिर्जितस्मरं नि-

रस्य । अस्यते लोढतं मेदृत्यकुसुचिरस्यविलम्बमिति यावत् । निरस्यत्य
जेति वा दूत्यविलम्बो न कार्य इत्यर्थः । नीतिं स्मरजानीहि । दूत्याकरणं वि
लम्बो वा मत्तः शापादिति भीतिः स्मरणीया । नीतिकर्मत्वविवक्षया षष्ठ्या
भावः । नः पदोऽस्य दोषोऽस्ति बहुवचनम् ॥ ९९ ॥

**असतेऽतममधिक्षितिभूपाः स्तोयराशिरसितेखलु
कूपाः ॥ किं ग्रहादिविनजाग्रतितेते भास्करस्य क
तमस्तुतुलारते ॥ १०० ॥**

अस्मिन्विषये राजान्तरं याच्यतां न त्वहमित्याशङ्क्याह । असते इति ।
हे नलब्धमधिक्षितिपृथिव्यां शतं बहुसंख्याका जूपाः राजानः । असतेतिष्ठन्ति
परं जूपास्ते तुल्ये पितृभ्यो दार्यादिगुणवाहुल्यान्महाशयत्वाद्भोयराशिः समुद्रो
सिते जूपाः खलु निश्चितं कूपाः । अगाधताज्जावारं समुद्रापेक्षया कूपाय चाही
नास्तथास्त्वदपेक्षया न्येराजान इति । तस्मात्प्रयाचित इति ज्ञातः । व्याधि
कमेव समर्थयते दिवि स्वर्गं ते ते नेकसंख्याकाः प्रसिद्धाश्च शुक्रादयो ग्रहाः न
जाग्रतस्फुरन्ति किं अपितु प्रकाशं तस्य परं ग्रहत्वे तुल्ये सत्यपि भास्करस्य तु
लया साम्प्रधानेन कतमो ग्रहः पुनरास्ते अपितु सूर्यश्चंद्रशोभनभ्यो कोपि ना
स्तियथा तथा त्वसदुशोभ्यो जूपो न विद्यते अतः त्वमेव यमच्यते इत्यर्थः । भा
स्करस्य कतमस्तुतुलारते इति पाठे भास्करस्य तुलारसमानः कतम आस्तेऽपितु
न कोपि । अर्धिमिति सम्प्रत्येव्ययीभावः ॥ १०० ॥

**विश्वदुश्चनयनाद्ययमेव त्वद्वर्णाम्बुधिमगाधमर्बे
मः ॥ त्वामिहैव मनिवेशरहस्ये निवृत्तिं न हिलभे
महिसर्व ॥ १०१ ॥**

विश्वेति । विश्वं परमं यन्ति विश्वदुश्चानि सर्वसाक्षीणि नयनानियेनानेव जूतायत
स्तस्माद्वयमेवागाधं गभीरं त्वद्वर्णाम्बुधित्वद्वर्णसमुद्रमवेनः जानीमः । त्वद्व
र्णसमुद्रं ज्ञातुं नान्यस्य ज्ञानमर्थं विश्वदुश्चनयनत्वाज्जावादित्यर्थः । सर्वे वयमि
ह जैमीपाणिग्रहणलक्षणैरहस्ये गोप्यार्थैश्च दूतत्वप्रकारेण त्वामनिवेश्य दूत
त्वमप्राप्य निवृत्तिं परमं सुखं न हि नैवलभेम हि प्राप्नुमः । इहैकमिति पाठे
एकं त्वामनिवेश्यानि युज्येत्यर्थः । त्वत्सदृशो न्योनास्ति अतो दूत्येनियुज्यसे
त्वं न करिष्यसि चेच्छापदास्याम इति भावः अयमेव वक्रभातः । वयमपि गुणस

मुद्रमगाधमेवजानीमः । अतएवावगाहितुमसमर्था इतिभावोवा । सर्वद
र्शिमिरस्मानिस्त्वद्गुणसमुद्रतुल्योन्योराजगुणसमुद्रो न दृष्ट इति वा सर्व इति
श्लोककृतानपि स ह चरवज्जनाद्योतयति दृष्टेतिदृशेः कानिप् ॥ १०१ ॥

शुद्धवंशजनितोपिगुणस्य स्थानंतामनुभवन्नापिश
क्रः ॥ क्षिप्रनुरेनमृजुमांशुसंप्रक्षे सायकंधनुरिवाज
निवक्रः ॥ १०२ ॥

शुति । शक्रः धनुरिवक्रः अजनिकूरः कुटिलेवंजातः ॥ किञ्चुतः शक्रोऽथ
नुश्च शुद्धवंशजनितोविशिष्टकश्यपकुलोत्पन्नोपिदृढवेषुजनितोपिथ विवेक
गुणस्यविवेकवीर्यादाप्यौद्यौर्माव्याश्चस्थानतामाश्रयं । अयमनुभवकामयकपि
आश्रयीभवकपिक्तुंशुद्धाश्रयंअवक्रंसपत्न्यलोकपालांश्चजुतत्वाद्यज्ञेहविदां
नाद्वासपत्न्यंभिन्नमैत्रीप्राप्तिकृपसमानसाध्यत्वादपिभिन्नपत्न्यसहितसायकमि
वनलंक्षिमुः प्रेरयितुकामः प्रतारयितुकामस्त्यक्तुकामश्च उक्तमवशजसपगु
णाश्रयस्यचवक्रत्वंविरुद्धमिति । अपिशब्दोविरोधद्योतकौ । अथास्मि
यांधनुरापावित्यनरोक्तेर्धनुःशब्दः पुष्किंगोपि क्षिप्रः त्रसिगृभीतिरुः तद्यो
गेनलोकेतिनवधी ॥ १०२ ॥

तेनतेनवचसैवमघोनः सस्मवेदकपटंपटुरुच्चैः ॥
स्थाचरत्तदुचितामथवाणी मार्जवंहि कुटिलेषुन
तीतिः ॥ १०३ ॥

तेनेति । उच्चैरतितरांपटुः प्राज्ञः श्लेषवक्रोत्पादिवतुरः सनलः मघोनः इ
न्द्रस्य तेनतेनपाणिपीडनमहत्त्वानिहैवमनिवेश्येत्यादिवचसैवकपटंवेदस्म
जानातिस्म । अथतदुचितांकपटयोग्यांवाणिमाचरत्कृषे इन्द्रेणतपोक्ते
पिनलः कथमुक्तवानित्यतआह ह्यिस्मात्कुटिलेषुध्याजवसकापत्न्यं नीति
र्नभवति किंतुकपटिषुकपटिनैवभवितव्यमिति न्यायः । प्रजान्तितेभूदधियः
परमवमंभवन्तिमायाविषुयेनमायिनइतिज्जारविशोक्तेः । नलेनापिकपटि
त्वमङ्गीकृतंयुक्तमित्यर्थः ॥ १०३ ॥

सेयमुच्चतरितादुरिताना मन्यजन्मनिमयैवकृता
नाम् ॥ युष्मदीयमपियामहिमानं जेतुमिच्छति

कथापथपारम् ॥ १०४ ॥

येत्येति । इदं वाः सादृश्यं अन्यजन्मनि जन्मान्तरे नयेव कृतानां न तु पूर्व
जैः दुरितानां पोतकानां लघ्वतरताश्चिततरांशैश्च । साका । याकथापथ
रूपपरपरस्तीरसूक्त्यापथपरयतिसमाप्तिनयति वा अगोचरयुक्तदीययौष्मा
धीशमपि मंहिषासंसाहृत्स्यजेतुमतिक्रानितुमिच्छति श्रमिलप्यति आशक्ति
पंसाहृत्स्यअकारणेन विरुद्धसाधणेन च विनाशयितुं चाच्छति अथवा आशक्ति
शोयोदूपर्त्ताधाधेति समं बुद्धित्वेनैव । भवदाक्षासुं कर्तनविना कर्तुं न श
क्यते, न तु न विद्यत इति भावः । अथ सहीउत्सवदान् संधारसीमानो हंकारश्च जै
सीप्राप्त्यहंकारपरामर्शितुं यावाच्छति सेयं मयेवान्यजन्मनिकृतानां न दुरिता
नां अशुभकर्मणानुवृत्तस्तासामर्थ्यातिशयः भवदहंकारस्वरूपनेशकोस्वित
स्माङ्गीनीच्छामक्रूर्येति इन्द्रकपटोचितविवक्षितोर्थः ॥ १०४ ॥

वित्यचित्तमखिलस्य न कुर्या धुर्यकीर्यपरिपन्थितु
मौनम् ॥ हृगिरास्तु वरमस्तु पुनर्मा स्वीकृतैव प
रवगमपरास्ताम् ॥ १०५ ॥

वित्येति । धुर्यपद्यपि विश्वसाक्षित्वाद्खिलस्य सर्वस्य चित्तवित्येतां नीय
मर्थैतत्कथित इति । तथापि धुर्याणां श्रेष्ठार्थाकार्यपरिपन्थिकायां प्रतिकूलमै
सीप्राप्तिलक्षणं प्रधानकार्यविरोधिवानौनतु पुनर्न कुर्यात् । क्रांतिपि न सं
जिघ्रायसी न युक्तम् । तदेवाह न करोमीति मिष्टुं बचनेन लज्जामनां गस्तु
वरमौनित्वाद्परास्तां ऽनिराकृतापरस्ववाक् अग्रतिपि न संजघतीति न्या
यात्स्वीकृतैवाङ्गीकृतैव पुनर्मा भूत् तस्माद्भवद्भ्रांतिपि न यास्पष्टप्रतिषेधः
क्रियेत इति भावः । अहं परिपन्थिपरिपन्थिपरिपन्थिपरिपन्थिपरिपन्थिपरिपन्थि
निपातितस्तथापि महाकर्तव्ययोगाद्धार्यापानपि साधुः प्रत्येक्षिपरिपन्थिनी
इत्यमरः । अनुपस्थितपरिपन्थिनी इत्याचार्योः । यद्वा परिपन्थिपरिपन्थि
वृत्तौ तिकायेतच्छीलः परिपन्थिनीति निनि सन्त्यनीयम् स्वरविशेषात् निपात
मयेत्यर्थे न शङ्क्यम् वित्तिपाठे लोद ॥ १०५ ॥

यन्मतौ विमलदं प्रणि कायां सन्मुखं सन्मुखं
लुतत्वम् ॥ तौ पाके वितरथे दुःशमाज्ञायां नयस्य च

दृशीवितरितुं ॥ १०६ ॥

यदिति । येषां युष्माकं न तो बहुदा वैषम्यमिलायां निर्मलायां दर्पणिकायां
आदर्शखलुनिक्षिप्तं अखिलन्तत्वं यथा र्थैकरणीयाकरणीयं वस्तु सन्मुखस्य प्र
त्यक्षं स्फुरद्रूपम् । तेषां ईदृशा अपि यूयं ईदृशमेवं विधानमज्ञातस्मै मह्यं किं कथं
वितरयेति । तां कांया आश्चायस्य सस्मै वितरीतुं दातुं सदृशी युक्तान् योजैम्याः
क्रामुकोतिबुद्धरश्च तस्य जैमीदृत्यं कुर्वित्याश्चां दातुं नैव युक्तोतिभावः ॥ १०६ ॥

यमिहमिहवरीतुमहोवो दूततां नुकरवाणिकथं
यः ॥ ईदृशान्नमहतां बतजाता बलचनं ममतृणस्य
घृणापि ॥ १०७ ॥

यामीति । इहास्मिन्ननेनागैवायां वरीतुमहं यामिगच्छामि अहोसो
पहासनाश्रयैस्सम्बोधनेना । वीयुक्तं च न्यतद्विषयां दूततां पुनः कथं
कथङ्कारं करवाणि अपितु न कुर्यान् । ईदृशां दिव्यालानां महतान्नमव
तांतृणस्य तृणप्रायस्यातिहीनस्य नलस्य नम वञ्चने प्रतारणे विषयेषु साकपा
जुगुप्सावानजातानोत्पन्ना कतखेदे महतां हि कथमाभिवितव्यं महर्जिं महा
नेत्रप्रतारयितुं युक्तो न तु लचीयाम् तस्यायोग्यत्वादित्यपिशब्दार्थः । कथ
टोकिष । महतान्नस्येष्टां सुराणां ज्ञातीसमाजे ईदृशां परप्रतारकाणां प्रवता
नर्चने विषये तृणस्यालस्य नमपि घृणाव अपितु अरत्येव किमु तन्न महतामित्य
र्थः । अथ चेदृशानां वञ्चकानां न महतां न समासेन साधूनां भवतांतृणस्या
पि माती पूजने तृणजातीयस्येपि पूजने न घृणा भवति भवद्भ्योपितृणजा
तिरेव श्रेयसीति नमप्रतिभासीति भावः ॥ १०७ ॥

उद्धमामिविरहात् खलु यस्या मोहमेमिचमुहूर्तम
हंयः ॥ ब्रूतवः प्रभवितास्मिरहस्यं रक्षितुं सकथ
मिदृगवस्यः ॥ १०८ ॥

उद्धमासीति । यो हं अस्यामैम्याः विरहान्मुहुः पुनः उद्धमानि उन्मादयु
क्तो भवामि पुनः मुहूर्तं वक्ष्यमाणं मोहं मूर्खी चरमि प्राप्नोमि । अन्याः सता
वस्थाः मयानुभूताः अथाधुना मूर्खीन्मादलक्षणेऽवस्थे अनुभूयेतेत्यर्थः ।
ईदृगवस्याद्वययुक्तः सो हं वीयुष्माकरहस्यं रक्षितुं गोपायितुं अन्तःकरणेऽ
वधारयितुं कथं प्रभवितास्मि रक्षको भवितास्मि ब्रूतकथयत अपितु न कथं च

दित्यर्थः । वाक्यार्थः कर्म । आन्तोरहस्यंगोष्ठं सनर्थो नमवतिसर्वस्याप्रेक
यति । योपि नूक्तो लुप्तं सर्वं सननसिरहस्यं पारयितुं शक्नोति किंतु विस्मर
त्येवेति । दूत्ययोग्यो नमवतीति भावः ॥ १८८ ॥

यामनोरथमर्थो हृदि कृत्वा यः श्रुत्वा सिम्यथ कथं सतद
श्रे ॥ भावगुप्तिमवलम्बितुमीशे दुर्जया हि विदुषा
विषया हि ॥ १०९ ॥

यानिति । यो हं मनोरथमर्थो संकल्परूपां याम्नीं हृदि कृत्वा श्रुत्वा सिमिजीवा
नि । सो हं दूत्याङ्गोकारादयश्चान्तरंतदप्रेतस्याः पुरः भावानां स्तम्भस्वेदा
दिसात्त्विकानां गुप्तिंगोपनमवलम्बितुं कर्तुं श्रीशे सनर्थो सिम्यपितुन कथंचित्
हियस्माद् विदुषापि पण्डितेनापि रूपादयो विषया दुर्जयाः जेतुमशक्याः अली
कायाश्च पियस्यां शिन्तनेन जीवानिति स्याः साक्षात्कारे सात्त्विकाज्जावाः स्फु
टनुत्पद्येरन्ततः कुतो युक्तं दूत्यचिन्तेति । अतोपीयमाज्ञानं गुप्तिंतेति
भावः । स्वपिनीति पाठे निम्नां करोमि ॥ १०९ ॥

यामिकाननुपमृद्य च मादृक् कान्निरोक्षितुमपि क्षम
तेकः ॥ रक्षितद्वजयचण्डचरित्रे पुंसि विश्वसिति
कुत्र कुमारी ॥ ११० ॥

यानिति । अत्र परं मादृक् अति सुन्दरः कः पुरुषः यामिकान् प्रहरजागरू
कान् अनुपमृद्य अनिष्पीड्या विना श्रयश्चान्तःपुरस्थानां भैमीनिरोक्षितुमपि
क्षमते शक्नोति न कोपीत्यर्थः । वक्तुं हि दूरत इत्यपि शब्दार्थः । सुन्दरस्य या
मिकदर्शनेन विमान्तः प्रवेशो न घटते इत्यर्थः । तर्हि शूरेण त्वया ते विमर्दनीया
इत्याह । रक्षितान् लङ्घतस्य जयेन चण्डदारुणं चरित्रं यस्य एवं जूते पुरुषे कुमारी
बालाश्च द्वङ्गी कोमलहृदया कुत्र कुतः विश्वसिति विश्वासस्याप्नोति । अपि तु
न कुतोपि एवं विषयं चण्डमाकर्ष्य बालापलायिष्यतीत्यतोपि न दूत्यमनुक्त
मिति भावः । एवं विषये कुत्र पुंसि ति वा रक्षयार्थे या मोक्षास्तीति यानि कः अ
स्त्यर्थे ठक् । कालवाचित्वाद्गुणार्थे वा ठम् ॥ ११० ॥

आदधीचिकिलदातृकृतार्थं प्राणमात्रपणसीमय
शोयत् ॥ आददेकथमहं प्रिययोतत् प्राणतः शतगु

णेनपणेन ॥ १११ ॥

आदधीचिदिति । प्राणासांजजीवितमेवपणसीसमूह्यविधिर्यस्यैवंविधंय
द्यशः । आदधीचिदधीपिनामकवदाभ्यपर्यन्तंदातुभिः वदान्यैःकृतःअर्थो
मूल्यंयस्यकिलंश्रूयते यशःप्राणैर्योधिकंमूल्यंनार्हतीति यशोर्धेदधीच्यादि
भिःप्राणाएवदत्तःतत्त्वधिकंकिञ्चित् अहंतद्यशःप्राणःप्राणैर्यःअतमुद्येना
तितरानधिकेनप्रिययात्रैमीलक्षणेनपणेनमूल्येनकथमाददेऽङ्गीकुर्वेत् । अ
पितुनकथञ्चित् यदस्येनमूल्येनलभ्यतेतद्वपुनाकेनापिनगृह्यते अतोवाच्य
यापिजीवादधिकस्यादेयत्वात् नवतांभैमीप्राप्त्यर्थमयायज्ञोनक्रियतेत्येवेति
भावः । अतिधीजुयत्त्वयाब्राह्मणस्यदधीचेरपिप्राणागृहीताकिंपुनः क्षत्रि
यस्येतिभावः ॥ १११ ॥

अर्थनामयिभवद्विस्वास्यै कर्तुमर्हतिमयापिभव
स्तु ॥ भीमजार्थपरयाचनवाचे भूयमेवगुरवःकर
णीयाः ॥ ११२ ॥

अर्थेनेति । मयापिभवस्तुअस्यैनेत्यर्थेअर्थनायाःप्राक्कर्तुमर्हतिरुचिता ।
कैःकस्मिंश्चिन्नभवद्विर्नयीव । यथाभवद्विर्नयिमैत्र्यर्थेयाज्वाक्रियतेतयान
यापिमैत्र्यर्थेभवस्तुयथासानांवरिष्यतितथाजबद्विरपिकर्त्तव्यमितिस्मन्ती
याच्यन्तइत्यर्थः । क्षत्रियस्यदातृत्वमेवपुक्तंनतुयाचकत्वमतच्चाह । भीम
जार्थपोयोर्थःप्रयोजनंतत्रपरस्तत्परः याचनवाक्प्रार्थनप्रियंवचनंतस्मिन्
भूयमेवगुरवःउपदेष्टारःकरणीयाः दिव्यालाह्यपिभूत्वायाचन्तेतेर्हिमादृ
शांकाकथा । भवतांचेदेतद्युक्तंतांर्हमनापियुक्तमेव । गुरुपदिष्टमेवशि
ष्यःकरोति । याचनवाचइतिपाठेप्रार्थनवचनाय अर्थेनाशब्दस्यकर्तुंशब्द
स्यचभाववचनत्वान्ममेत्यत्रानुक्तेकर्तरितृतीयानलोकेतिपठोनिषेधात् ।
शब्दंभवद्विरित्यत्रापि । कर्तुमित्यर्हताबुपपदेशकपूषेतितुमुन् । याचनेति
भाषितपुंस्कः ॥ ११२ ॥

अर्थिताप्रथमतोदमयन्तोभूयमन्वहमुपास्यमया
यत् ॥ हीनचेद्व्यतिथतामपिवद्वः साममापिसुत
रान्तदस्तु ॥ ११३ ॥

अर्चितावति । नयायुवनम् इति प्रतिदिनं उपवास्य पूजां विधाय प्रथमनादा
वेवदनयन्ती यदि अर्चिताया अर्चिता, तद्धैमीयाचनं व्यतियतां अन्निकमताम्
समिमां प्रतिपाद्यनेनैमीयाचनव्यत्ययं कुर्वतां वोयुष्माकं श्रीशेखास्तितर्हि
चालञ्जामसापिसुतरां मास्तुमाभूत् । अतो नयापि भवन्तो नैमीयाचितुं यो
भ्याः ॥ यत्रोभयोः समो दोषः परिहारेऽपि वा समः । नैकः परं नु योक्तव्यस्ता
दृगर्थविचारश्चेति न्यायात् । अग्रधाने तु हादीनामिति वचनादग्रधानकर्म
सिं अर्चिता इति निष्ठा । व्यतिहारेऽस्य पि न गतीति तदो निषेधात्कर्तरीण्य
ता ॥ ११३ ॥

कुण्डिनेन द्रुसुतया किल पूर्वं मां वरीतुमुररीकृतमा
स्ते श्रीहमेष्यति परं मयि दृष्टे स्वीकरिष्यति न सा खलु
युष्मान् ॥ ११४ ॥

कुण्डिनेति । कुण्डिनेन द्रुसुतया नैम्यापूर्वं किल आदावेव मां वरीतुं अङ्गीकृतं
नस्ति किल भूयते वा । सा जैमीदूत्यर्थं गते मयि दृष्टे सति परं केवलं सास्त्रिकभा
ववशाद्वीहलञ्जां एष्यति प्राप्स्यति युष्मान् खलु निश्चयेन न स्वीकरिष्यति
सम्पन्नरागवशान्नमप्राप्तौ भवद्दूतकथा कर्षेन नपि कुलस्य निमित्ताभावः । ओ
हाय इत्यपुष्पिभूत्वं धामनाचार्यवचनात् यजन्तोपि । श्रीहमाव इति येह
तिरमुं वशेपि । श्रीहादिवाभ्याश्च तैरिति नायेन ह्येकविप्रयोगदर्शनादुररी
कृतं जावेक्तः ॥ ११४ ॥

सत्प्रसीदत विधत्तु न खेदं दूत्यमत्यसदृशं हि ममेदम्
हास्यतैव सुलज्जानतु साध्यं तद्विधितुमिरनौपयि
केन ॥ ११५ ॥

तदिति । हियस्तात्पूर्वोक्तप्रकारेण हृदं दूत्यं न मे अत्यसदृशमिति तस्मान्नु
चित्तं तत्प्रसीदत ममोपरि प्रसन्ना भवत सैदं न मेनास्मदीयं वचनं कृत
मिति च दुःखं सा कुत । अनौपयिकेनामुपायेन तदूत्यं विधितुमिः विधातुमि
च्छन्निः भवद्भिर्हास्यतैव सपहास्यत्वेन सुलज्जानतु नैमीप्राप्तिकुपं साध्यं सुलज्जं
मदन्येन साध्यं साधनीयमित्यर्थः ॥ ११५ ॥

इदृशानि गदितानि तदानीं मा कलदयसनलस्यथ

लारिः ॥ शंसतिस्मकिमेपिस्मयमानः स्वानुगानन
विलोकनलालः ॥ ११६ ॥

इदृशमिति । सद्यलारिरिन्द्रस्तदानीतस्मिन्समयेनलस्यइदृशानियु
क्तानिगदितानिवचनान्याकलय्यविचार्यतपहासार्थकिमपि स्मयमानः ।
इषदसन्त्रांसतिस्मवभाषे किंभूतः । अङ्गीकृतमपिपुनरनेनत्यज्यतइतिप
श्यतिइतिज्ञापनार्थस्वानुगानांअग्न्यादीनामाननविलोकनेलोः ॥ ११६ ॥

नाभयधायिनृपतेभषतेदं रोहिणीरमणवंशमुवेव ॥
लज्जतेनरसनातववाम्या दर्थिषुस्वयमुरीकृतका
म्या ॥ ११७ ॥

नेति हेनृपतेनल रोहिणीरमणस्यचन्द्रस्यवंशेभवतिइतिभूस्तेनेवपुरुषे
खेवभवता इदंसेयमुच्चतरतेत्यादिकुण्डिनेन्द्रसुतयेतिपर्यंतनाभयधायिनी
क्तम् । चन्द्रकुलोत्पन्नोऽयङ्गीकरोत्येव अङ्गीकृतंयपरिपालयत्येवत्वयातु
सोमवंशोत्पन्नेनाप्यङ्गीकृतंसोमवंश्येनेवमपरिपालयत इत्यर्थः । अर्थिषु
यावत्केषुजीवनावधिनिमप्यधिकंवेत्यादिनास्वयमात्मनैव उरीकृतंअङ्गीकृ
तं कास्म्ययावत्कामिलषयीयंययाएवंविधा तवरसनाजिह्वा वाम्यादृक्त्वाद
ङ्गीकृतस्यापरिपालनाद्वेतोः नलज्जतेनज्जानंमप्राप्नोति । अपित्वङ्गीकृतस्या
गाल्लज्जामाप्नुमुचिताअमयाङ्गीकृतंत्वयापरिपालनीयमेवेत्यर्थः । अथवेदं
रोहिणीगौस्तस्यारमणोवलीवर्दस्तत्कुलोत्पन्नेनवलीवर्दनेव स्वयानोक्तं
अपितुतयैवोक्तम् । योद्युक्तंनकरोतिसगोसदृशोभूःपशुश्च । त्वमपिता
दृश इत्यर्थः । वलीवर्दोपिजिह्वाभसितस्यतृणादेर्वमनाकलज्जते । ए-
वंजिह्वावाम्याकलज्जते । तस्मात्त्वमपिवलीवर्दोसीत्युपहासः । वामस्य
भावोवाम्यप्यज्ज । पक्षेवमनंयमिर्बमिरेवाम्यंचातुर्वर्ण्यादित्वात्प्यज्ज ११७ ॥

भङ्गुरंनवितथंनकथवा जीवलोकमवलोकयसी
मम् ॥ येनधर्मयज्ञसीपरिहातुं धीरहोचलतिवी
रतवापि ॥ ११८ ॥

भङ्गुरमिति । हे वीरत्वंइमंजीवलोकंम्राजसङ्गंभङ्गुरंस्वयमेवमद्यरंकथंन
अवलोकयसिबुध्यसेवितथअलीकंवाकथंनबुध्यसेअपितु स्वयाएवंजेयमञ्ज

इजानानीत्यत आह । येन तव बोधलक्षणेन कारयेन धार्मिकस्यातिधीरस्या
पितवधीबहिरभङ्गुराववितये अपि धर्मयशसीत्वयानुहातव्ये इत्यर्थः ॥ ११८ ॥

क. कुलेजनिजगन्मुकुटवः प्रार्थकेप्सितमपूरितये-
न ॥ इन्दुरादिरजनिष्ठकलङ्की कष्टमत्रसम्भवान्
पिमाभूत् ॥ ११९ ॥

क इति । येन प्रार्थकेप्सितया च कामिलवितंन अपूरितं पूरितम् । एतादृक्
कः पुरुषो जगन्मुकुटलो कालङ्करश्च मूले च कुले जनिप्रसूतः । अपितु न कोपि
अत्र तु कुले आदि. वंशादि रिन्दुः कलङ्की अजनिष्ठ जातः कष्टं सप्रसिद्धो भवान्
पिकलङ्की नाभूत् । अङ्गीकृतव्यागात्त्वमपि कलङ्की भविष्यसिततश्चोभाभ्या
मपि कुलं न लीनीकृतं स्यात् इत्युपहासः । तस्माद्यथा तथा कुलस्य कलङ्को न
भवति तथा कार्यं निति भावः ॥ ११९ ॥

पापदृष्टिरपियामुखमुद्रा याचमानमनुयाचनतु-
ष्टिः ॥ त्वादृशस्य सकलः सकलङ्कः शीतभासि शशकः
परमंकः ॥ १२० ॥

पूर्वद्वान्यामपि कुलं कलङ्कितमित्युक्तं इदानीं त्वयैवेत्याह । यापेति ।
याचमानं याचकमनुलक्षीकृत्य यापापदृष्टिः अनादरदर्शनं अदर्शनं वा याच-
मुखमुद्रानीनं याचनसन्तुष्टिरसन्तोषः सकलः समस्तः त्वादृशस्येति वदा-
न्यस्य च वीरस्य च कलङ्कः अपयशः । शीतभासि चन्द्रे परं केवलं शशकः अङ्गुलि-
हन् । चन्द्रे कलङ्को न किन्तु चिह्नं शशकस्येति पापदृष्ट्या दिनकरं सीयमिति
भावः शशकश्चात्पेति किम् ॥ १२० ॥

नां ह्यराणि पठता किमपाठि विस्मृतोऽथ भवता पठि-
तोपि ॥ इत्यमरि च यसंशयदोलाखे लनं खलु चंका-
रनकारः ॥ १२१ ॥

नाह्वराणीति । हेनल अक्षराणि वात्पेनातृकाः पठतस्त्वयानकारः नेत्य-
यं शब्दः नापाठिकिं न पठितं किम् । अथवा पठितोऽपि नकारः विस्मृतः न
स्मृतः किं न नकारः इत्यमेवं अर्थि च यस्याचकसन् इत्यंशं य एवं दोलाट्टिका
बलम्बना तस्यां खे लनं कीडनं चकार खलु त्वेतायां निश्चये वा । त्वया पूर्वया

अकाजिलायोनेतिकदापिनोक्तं अद्यापिनवक्तव्यमितिभावः ॥ १२१ ॥

अत्रवीक्ष्यमनलः कूनलेदंलव्यमुज्झसियशःशशिकंल्य
म् ॥ कल्पवृक्षपतिमर्थिनमेनं दायकीपिशतमन्यु
मिहान्यः ॥ १२२ ॥

अत्रवीदिति ॥ अनलोन्निस्तनलंअत्रवीत् । हेनलंशशिकंल्यपञ्चद्रुतु
ल्यंइदमेवंविधंलव्यं करस्वितंयशःकहेतोःउज्झसित्यजसि । इदस्मिन् । इ
हभूलोकेअन्योनलादन्यःकोपिकल्पवृक्षस्यपतिशतमन्युंशतक्रतुमेनंपूर्वांस्त
प्रकारेशार्थिनंयाचकंनापनप्राप्तवान् । सर्वामिलापकरीयःकल्पवृक्षोपय
द्यशःयश्चशतयज्ञकारीतमिन्द्रयाचकंनलयप्राप्तवान् नान्यइतियशोनत्वा
ज्यमितिभावः । कल्पवृक्षोपियन्मनोरथंपूर्वैकतुंनसर्वोभूतत्वन्तुसमर्थःशत
मन्युरितिपात्रंचसूचितम् ॥ १२२ ॥

नव्यहन्यतकदापिमुदयः स्वःसदामुपनयन्नाभिला
षः ॥ तत्पदेत्तदभिषेककृतान्नः सत्यजत्वसमर्ता
मदमद्य ॥ १२३ ॥

नेति ॥ अनीष्टसाधनास्वःसदादेवानांमुदंहर्षेउपनयनजनयत्योजि
लाषःकदापिकेनापिनव्यहन्यतनव्यर्थीकृतः तत्पदेअजिलापस्थानेत्वदभि
षेकंतवाभिषेकंस्त्राभीष्टसाधनायकृतानंनेस्साकंसोमितायः तादृशःकामकार
णसमर्थः, अन्योनविद्युतइत्यसमतानंदंअसाम्यविषयंगर्वम् अद्यात्यजतुका
नपूरयेत्वमेवसमर्थ इत्यर्थः । व्यहन्यतकर्मकितकर्मकर्तारिवा ॥ १२३ ॥

अब्रवीदथयमस्तमहृष्टं वीरसेनकुलदीपतमस्त्वां
यत्किमप्य भिषुमूषतितत्किं चन्द्रवंशवसतेःसदृ
शंते ॥ १२४ ॥

अब्रवीदिति ॥ अथयमः जैमीप्राप्तिविप्रसम्भावनयमाश्रयं दुःखिनंतन
लंअब्रवीत् । हे वीरसेनकुलस्यदीपप्रकाशकनल तमोभैम्यप्रमत्तिसम्भाव
नाजन्यंदुःखंयत्किमपिअनिर्वाच्यंवा अभिषुमूषतिअभिषक्तिमुमिच्छतित-
संदृवंशोत्पन्नस्यतेतत्किंसदृशंउचितंकिंवयुक्तम् । चन्द्रवंशोत्पन्नोहिप्रा
खानपिददाति तदुत्पन्नेनत्वयापितयैवभक्षितव्यं नत्वन्यथेतिभावः । छ-

यथ दीपरूपस्यादन्धकारमभिवृज्जुषति चन्द्रवंशवसते स्ते किमुचितं अपितु
अयुक्तं दीपस्य तमसो भिन्नवः युक्तस्तत्रापि चन्द्रवंशवसते चन्द्रस्यान्धकारे-
णाभिभवोन युक्तः अतस्तद्वंशोत्पन्नस्य तवापि । तस्मात्परमवोन युक्त
इत्युपहासः ॥ १२४ ॥

रोहणः किमपि यः कठिनानां कामधेनुरपि यापशुरे
व ॥ नैनयोरपि वृथा भवदर्थी हाविधित्सुरसि व
त्सकिमेतत् ॥ १२५ ॥

रोहिण इति । कठिनानां निष्ठुराणां पाषाणादीनां मध्ये यः किमपि लोको
तरो निष्ठुरो रोहणोऽपि दूरोद्भिः नेतः । अथ च निष्कपणानां मध्ये लोकोत्तरो
रूपणो यो विदुराद्विरचलः यापिका मधेनुः सोऽपि पशुरेव गौरेव । अथ यो रे-
मयोः रोहणकामधेनोरपि संबंधी अर्ध्याचकः धूयानिः फलोनाभवत् किन्तु
स फलो जातः एनयोर्विषये वा । हा कष्टम् । हेवत्सकिमेतदर्थं प्रातिकूल्यं
विविधैः चिकीर्षुरसि अचेतनेषु कृपणावधिः कठिनावधिश्च रोहणः चेतनेषु
पञ्चावधिर्मुखावधिश्च कामधेनुः तास्यामपि अर्थनेऽधीष्टवीयते त्वं तु नृवु-
चितः बुधोऽपि ततो देयमेव इति ज्ञातव्यः । किनितिसानान्यनिर्देशात्पुंसकत्वं
एतयोरन्वादेशेऽप्यनादेशः । रोहणो वैदूर्यपर्वतो वा ॥ १२५ ॥

याचितश्चिरयति क्कुनुधीरः प्राणनेक्षणमपि प्रति
भूः कः ॥ शंशति द्विनयनी दृढनिद्रां द्राग्निमेषमिषू
र्णनपूर्णा ॥ १२६ ॥

याचित इति । धीरो याचितः सन् क्कुनुकुतश्चिरयति कालविलंबं करोति अ-
पितुन । कुतः कणमपि मुहूर्तमात्रं प्राणनेषीवनेकः प्रतिभूः क्षयकः अपितुन
कापि । अथ चकः ब्रह्मा प्रतिभूः विध्यधीनं जगत्कः ब्रह्मा प्रतिभूरिति काकु-
र्वा । तत्कुतः द्राक्छाटिति निमेषमिषेण नेत्रसङ्कोचव्योजेन धूर्त्तमेतत्पद्या
पूर्णा द्विनयनी दृढनिद्रां मरणं कथयति द्राक् दृढनिद्रमिति वा । यावत्काले
न पुनरपि निमेषो भवति तावत्येव काले मरणं भवतीति निमेषतुल्यं मरणं त-
स्माद्विदुषा त्वया अविचारितं शीघ्रमेव दातव्यम् । मरणस्य शीघ्रमप्राप्तिमया
इत्यतिनिद्रितोऽपि धूर्त्तः ॥ १२६ ॥

अभ्रपुष्पमपिदित्सतिशोते सार्थिनाविमुखतायदि
भाजि ॥ स्तोककस्यखलुचञ्चुपुटेन स्नानिरुत्स
तितद्धनसङ्घे ॥ १२७ ॥

अञ्जेति । स्तोककस्यप्रातकस्यसार्थिनायाकेनचञ्चुपुटेनसाप्रसिद्धाविमु
खतापराङ्मुखत्वंयदाश्रिततस्मात्तत्तस्मादेवहेतोः तस्मादिवहेतो
रित्युत्प्रेक्षावा । स्नानिःघातकवैमुख्यजनिताकीर्तिर्धनसंघेनेषमूहे
चक्षसतिशोभते किंभूतेघनसंघेशीतशीतलमज्जपुष्पमलंदिस्सतिदातुमिच्छ
त्प्रप्रातकैतं प्राचितजलेकालविलंबान्नेघानांश्यामत्वंक्षयशोभातनि
त्यर्थः । अथच स्तोककस्तोककःप्रतिनिकृष्टः । तस्यार्थिनामुखेन
पराङ्मुखत्वंयदाश्रिततस्मान्नेषतुल्या पुरुषेस्त्वानिरुद्धसतिधतःशीतलं
वारिद्युद्धारिअभ्रपुष्पमपि खपुष्यत्वमपिस्तुद्विस्सतिनददात्येवं भूतेषु
रुचेवैमनस्यनकीर्तिश्चप्रकाशते । अतिनिकृष्टस्याप्यर्थिनः पराङ्मुखत्वेन
तस्याल्पयाशीघ्रमेवदेयमिति ज्ञातः । यक्षिणीपिबिमुखतयानेघेयिन्ना
निर्भक्षतिकिंपुनरन्यत्रेतिज्ञातः । तस्मादिन्द्रादीनामात्त्वतोविमुखत्वेऽप्य
शोभाशीर्तिकिवक्ष्यमितिज्ञातः । जेषपुष्पंघनरसहत्यनरः ॥ १२७ ॥

जचिवानुचितमद्भरमेनं पाशपाणिरपिपाणिमुद
रुय ॥ कीर्तिरेवभवतांप्रियदारा दाननीरसरमौक्ति
कहारा ॥ १२८ ॥

जचितवानिति ॥ पाशपाणिरपिवरुखोपिपाणिमुदस्योदस्यएनंनलंठ
यितंअक्षरंवचनंइत्युचिवान् । इति किं । भवतांभवादूशाराक्षांदानेक्रिय
माणेनीरसरः जलप्रवाहः एवमौक्तिकहारीयस्याः साकीर्तिरेवप्रियदाराः
प्रियस्यास्त्रियोनतुराजकन्याः अतःकीर्तिरेवत्वयाऽर्जनीयानाकीर्तिः पा
णिमुदस्येतिपाचकजातिः ॥ १२८ ॥

धर्मधर्मकिलयस्यनभेदां यस्यवज्रमयमस्थिचतौ
चेत् ॥ स्थायिनाविहनकर्णदधीञ्ची तन्नधर्म
मवधीरयवीर ॥ १२९ ॥

धर्मेति ॥ यस्यकर्णस्यचर्मत्वकनभेदांअभेदावर्मकवचंकिलश्रुती । येन

कवचनिर्माणायेत्वग्दत्ता । यस्यचास्थिवज्रमयं वज्रनिर्माणायेयमदधी-
विनास्वीयमस्थिदत्ततावेवविधीवदान्यौकर्यादधीवीअपिहहलीकसेत् ।
यस्मात्स्यापिनीनकिंतुमृतावेव तत्तस्माद्देवीरप्ताञ्जल्यधनैनावधीरयनांश्च
ज्ञासीः । धर्मेयंस्थिरतेरः । ननुसुपादिसुखंवेतिभावः ॥ १२६ ॥

अथयावदपियेननिविद्धौ नम्रमूत्रिचलितुंवलिवि-
न्ध्यौ ॥ आस्थितावितथतागुणपाश स्त्वादृशास
विदुपादुरपाशः ॥ १३० ॥

अर्थेति । येनसत्यप्रतिष्ठत्वगुणलक्षणपाशेनमिहद्वौवलिविन्ध्यौद्वैत्या-
चलौअथयावदपि एतावन्तमपि कालंविधिलितुंप्रतिष्ठातननिर्वोदुनम्रभू-
सनर्थौनजाती । किन्तुताभ्यानङ्गीकृतंयद्द्वेनप्रतिपालितं । एकःपाताले
स्थितः । अन्यश्चयद्द्वेननवर्धेतइत्यर्थः । स आस्थितस्याङ्गीकृतस्यावित-
थतासत्यतातल्लक्षणयोग्यःसूत्रंचतल्लक्षणःपाशोरञ्जुः । सत्यवादितोगुणः
त्वादृशेनत्वद्विधेनविदुपापचिहतेनदुरपासोदुर्लभ्यः । अङ्गीकृतंपरिपालं
येत्यर्थः । द्वैत्यपाशाभ्यामपिअङ्गीकृतंरुतंरुतंअतस्त्वयाप्यङ्गीकृतंनि-
र्वोदञ्चनितिभावः ॥ १३० ॥

प्रेयसीजितसुधांसुमुखश्री यानमुच्चतीदिगन्तग-
तापि ॥ भङ्गिसंगमकुरङ्गदृगर्थे काकदर्थयतिताम
पिकीर्तिम् ॥ १३१ ॥

प्रेयसीति । प्रेयसीप्रियतना तथाक्षितातिरस्कृतावज्जलत्वात्सुधां-
शुमुखानांसुधांसुचन्द्रस्तत्प्रमुखानान्तरकादीनांश्रीःयस्यांसवविधायाकी-
र्तिःदिगन्तगतापिदिक्प्राप्तगतापिननुच्यतिनत्यजति । तामेवंविधाभं
पिकीर्तिंभङ्गीविनम्ररःसङ्गमोयस्याःसा भङ्गिसङ्गनासंबन्ताकुरङ्गदृक्कृष्णा
क्षीतस्यार्थेनिमित्तम् । अथच कुत्सितोर्गौरवनायस्यास्वविधादृक्कृष्णा
स्तत्कृतेकः कदर्थयतिपीडयति । अपिसुमित्पाङ्गीर्तिंविहोयञ्चिन्त्यांमे-
यसीकोपिनवाञ्छति तस्मात्कीर्तिरेवत्वयीप्सुपार्जनीयेतिभावः । अथच
कलिप्रजावभङ्गिसङ्गमत्वञ्जैस्याःसूचितम् । अन्येपिदुष्टसप्तत्याःकृतेगुण-
वर्तापर्वानपीडयति । त्रिजयःकृतेकीर्तिर्नैत्याज्याइत्यर्थः । कुत्सितोदुः-

खरूपोर्थः कदर्थः कोः कदादेशे अर्थश्चाद्यधिसत्पुपिचत्तत्करोतीति णिचिणा
विष्टवदिति टिलोपे सुतुक्लोपे च पीडयतीति तात्पर्यार्थः । एवं कदर्थं नार्थं
येत्यादावपि ज्ञेयम् ॥ १३१ ॥

**यान्वयं प्रति परैरर्थयितार स्तेपि यं वयमहो स पुन
स्त्वाम् ॥ नैवनः खलु मनोरथमात्रं शूरपूरयदि शो
पियशोभिः ॥ १३२ ॥**

यानिति । परैरर्थपुरुषाः यानस्मां प्रत्युद्दिश्य वरमसीदमर्थयितारः या
चनशीलाः हरमुद्दिश्यास्मानर्थयितार इति वा तेष्विवयं यं त्वामर्थयितारः
अहो आश्चर्यं येन्यस्मै वरं दातुं स नर्थाः तेष्विवयंतवयाचका जाताः स एव
भूतस्त्वं पुनः शूरः दानशूरो न लः खलु निश्चितं नोस्माकं मनोरथमात्रं केवलं
मनोरथपूरयपरिपूर्यैकुर्विति नैव किंतु हस्त्रादयोऽपि यस्मिन् नो जाता इति
यशोजिर्दिगन्तानपि पूरय अस्मन्मनोरथपूरणेन तव न हती कीर्तिर्न विष्य
तीति भावः । यान्परमिति पाठे अन्ये यानस्मान् प्रतिपरं केवलं अर्थयितारो
न तु दातार इति भावः । अर्थयितारः ताञ्छीत्येतन् ॥ १३२ ॥

**अर्थितां त्वयि गतेषु सुरेषु ज्ञानदानजनितोरुयशः
श्रीः ॥ अद्य पाण्डुगगनं सुरशाखी केवलेन कुसुमेन
विचक्षाम् ॥ १३३ ॥**

अर्थितामिति । सुरशाखी कल्पतरुः सुरेषु देवेषु त्वयि विषये अर्थितां या
चकतां गतेषु प्राप्तेषु सत्सु ज्ञानाविनष्टप्राया दानजनिता श्वीया सहजा वाच
धीनि हृतीयशः श्रीर्यस्यैवं भूतः सन् अद्य केवलेन कीर्तिरोहितेन कुसुमेन पु
ष्पेण कृत्वा गगनं पाण्डुश्चेत विचक्षां करोतु यथावन्तं कालं कीर्तिपुष्पाभ्यां च
तं कृतं त्वया कीर्तिरपद्मत्वात् केवलेन पुष्पेणेति भावः ॥ १३३ ॥

**प्रवसते भरतार्जुनवैन्यवत्स्मृतिधृतापिन लत्वमभी
ष्टदः ॥ स्वगमनाफलसायदिशङ्कसे तदफलं निखिलं
खलु मङ्गलम् ॥ १३४ ॥**

हास्यतैव सुलज्जानतु साध्यं इत्यस्योत्तरमाह प्रवसत इति । हेमलज्जरा
र्जुनवैन्यवत् भरतः शाकुन्तलेयः अर्जुनः कार्तवीर्यः वैन्यः प्रपुस्तद्वत्स्मृत्या धृ

तोगोचरः स्मृत इत्यर्थः । एवंभूतोपि प्रवर्तते देशांतरगामिने पुरुषायाभीष्टं द
दातीत्यभिप्रेतः सत्त्वं स्वर्गमनाफलतां स्वर्गमनस्य नैष्कल्यं यदियं हिंशङ्कसे
संभावयसितस्मिन्निखिलं समस्तं वैभवादिस्मरणलक्षणं नङ्गलं शकुनादित्व
दृष्टात्तेन खलु निश्चितं अफलं निष्फलं वैभवं पृथुमित्यादीनां स्मरणस्यापि वैय
र्थ्यं प्रसङ्गात् । स्वर्गमनवैफल्यं त्वयानाशङ्कनीयं अतोगच्छेत्यर्थः । भरता
दिवस्वमपीति वा भरतादेरन्यर्हितत्वात् पूर्वनिपातः ॥ १३४ ॥

इष्टं नः प्रतिते प्रतिश्रुतिरमूदद्यस्वरात्हादिनी धर्मा
र्थासृजतां श्रुतिप्रतिभटीकृत्यान्विताख्यापदाम् ॥
त्वत्कीर्तिः पुनती पुनस्त्रिभुवनं शुभाद्वयादेशनाह
व्याणां श्रितिपीतलोहितहरित्नामान्वयं लुम्पतु १३५

इष्टमिति । हेनलनीत्याकं इष्टं वाञ्छितं प्रत्युद्दिश्य स्वरात्हादिनी अस्म
दाहृदादनाय स्वर्गानन्ददायिनी स्वरेणाङ्गीकारसूचकमधुरस्वनेन धामन्द
दायिनी तया धर्माधर्मप्रयोजनिकाया तव प्रतिश्रुतिः जीवितावधिक्रि
प्यधिकं चेत्यादिका प्रतिज्ञाभूतज्ञाता तां प्रतिश्रुतिं अद्याहृदानीं सत्यत्वेन श्रु
तिप्रतिभटीकृत्यवेदसदृशीकृत्वा अन्वितं श्रुतेः प्रतिभटाप्रतिश्रुतिरिति सा
र्थकं आख्यापदं स्वच्छापदं यस्याः एवंभूतां कुरु सत्यां सृजेत्यर्थः । श्रुतिप्रतिभट
त्वे हि प्रतिश्रुतिशब्दः सार्थको भवति सत्यत्वेन स्वीयवचनं श्रुत्यन्तरं कुर्वित्य
र्थः । अङ्गीकृतं परिपालयेति भावः । पुनः प्रतिज्ञासिद्धौ सत्यां त्रिभुवनं त्रि
लोकान् पुनती पुनाना । अथ वा चण्डालां कुर्वाणा त्वकीर्तिः शुद्धस्यैव तवणं
स्य अद्वयं अद्वैतस्य देशनात्करणाद् द्वयव्याणां वस्तूनां श्रितिपीतलोहितह
रितां कृष्णगौररक्तनीलानां वर्णानां नाम सञ्ज्ञा तस्यान्वयः संबन्धः तलुम्यतु
विनाशयतु सर्वं अत्रिलोकस्यैव तीकरणात् कृष्णादिवर्णाभाधोभवत्वित्यर्थः ।
प्रतिज्ञातपरिपालनाल्लोकत्रयेऽपि तव अतिनिर्मलं यशः प्रसरिष्यतीति भा
वः । कर्त्तव्यमिति पादिका श्रुतिरपि इष्टं पागमुद्दिश्य प्रवर्तते । स्वदेः उदात्ता
दिभिः अकाराद्योपेयांते आद्याः स्वराः अथः कर्त्तव्यमूला आद्याः प्रथमभो
क्तव्यः स्वः सर्गः तेषां नन्ददायिनी । तथा बोदनाल्लक्षणो धर्म इति वाक्यप्र
तिपादितस्य धर्मस्य वेदैकगम्यत्वोक्तः धर्माधर्मविषयवाक्याध्यायस्याः सा
धर्मप्रतिपादिनी । तथा श्रूयत इति श्रुतिरित्यन्वितमनुगतार्थेनामपदं

स्याःसंबभूताच । अथचप्रतिश्रुतिःप्रतिवचनरूपंअस्तु श्रीषडित्यादिवा
 क्यंसापिइष्टंयागंप्रतिजवति स्वरैरुदात्तादिजिराहृदिनीयाभवति । अ
 थचत्वत्कीर्तिरूपात्रहसप्रतिपादिकाश्रुतिःत्वयाकीर्त्यमानावावेदोन्तश्रुतिः
 अवयमननादिद्वारात्रैलोक्यपवित्रंकुर्वाणा । यद्द्वारजःसर्ववृत्तमसोरूपेभ्य
 र्त्रिभ्योगुणेभ्योभवतीतित्रिभ्योजूरुत्वतिर्यस्येतिवा त्रिभूसृष्ट्याद्यवस्त्वान्न
 यसहितत्वमितिप्रायत् । तच्चतद्वचनंवातिगहनंसंसाराख्यंपृथग्वापदं ।
 निवृत्तिद्वारापुनानाशुञ्जस्यातिनिर्मलस्यनिर्दोषस्यब्रह्माद्वैतस्थोपदेशात् ।
 जव्यानांदृश्यपदार्थानाकृधपीतादिनां सम्बन्धलुम्पतीवाचारंभणमिति
 श्रुतिरेकमेवाद्वितीयंब्रह्मेत्यादि वचनादुघटादेर्मिथ्यात्वसाधनान्नामादि
 विकारंनिराकरोतीतिध्वनिः । धर्माद्योमितिक्वचित् इष्टंइच्छांयामिति
 अत्वायजेवकर्तृमिभावेवक्तः । यजेःसंप्रसारणंयत्त्वहुत्वेवइष्टमिति अन
 राद्यःसर्वेपिव्याचक्षते । इष्टियोगेच्छयोरित्यादिनास्तत्तुशिष्टप्रयोगादृष्टा
 तत्त्वम् । विशेषस्तुन्यविस्तरभयान्नलिख्यते । इष्टमित्येवपाठःसाधीया
 नित्यलम् ॥ १३५ ॥

यंप्रासूतसहस्रपादुदभवत्पादेनखञ्जःकथंसञ्ज्ञाया
 तनयःसुतःकिलपितुःसादृश्यमन्विच्छति ॥ एत
 स्योत्तरमदनःसमजनि त्वत्तेजसांलङ्घनेसाहस्रै
 रपिपङ्गुरङ्घ्रिभिरभिव्यक्तिभवद्भानुमान् १३६

यमिति।सहस्रपादसहस्रचरणोऽथचसहस्रकिरणः सूर्योयंप्रासूतप्रसूवा
 न्सञ्ज्ञायान्मन्यःपत्न्याःतनयःसुतःपुत्रःशनैश्चरःपादेनचरणेनपङ्कः कथन्
 दभवत्जातः सहस्रचरणस्यपुत्रेणसहस्रचरणेननभवितव्यंअस्यतुनएकोपी
 तित् । किलयस्मात्सुतःपितुःसादृश्यमन्विच्छतिप्राप्नोति कारणागुणाहिकार्येण
 यानारभन्तेऽतिन्यायात् तस्माच्छनैश्चरस्यएकोपिपादोनास्तीत्येतस्यनोस्म
 दीयप्रस्यअद्यभानुमानुतरंसमजनिजातः किं कुर्वन्त्वत्तेजसांलङ्घनेच्छति
 क्कमविषयेसाहस्रैःसहस्रसङ्ख्याकैरपि अङ्घ्रिभिःचरणैःअथवाकिरणैःप
 ङ्कचरणरहितःअभिव्यक्तोभवन्प्रकटीभवन् अतःपङ्कःपितुःपङ्कत्वादपुत्र
 स्यापिपङ्कःसंयुक्तमयेत्यर्थः । त्वत्तेजःसूर्यतेजसोप्यधिकंतस्मात्त्वयाअ
 स्तदिष्टंसाधनीयमितिजावः । पादारभ्यंश्रितुयोशाद्वत्पमरः । सहस्रपा

तसंख्यासुपूर्वस्येतिपादस्यान्तलोपः । पादेनखण्डोऽङ्गप्रिमिः प्रकुरितियेना-
ङ्गविकारइतितृतीया । साहस्यैः तदस्यपरिमाणमित्यर्थे शतमानविशतिक
सहस्रेत्यण् ॥ १३६ ॥

इत्याकर्ण्यक्षितीशस्त्रिदशपरिषदस्ता गिरश्चाटुग
र्भावेदर्भीकामुक्त्रोपिप्रसभविनिहितंदूत्यज्ञारंबभा-
र ॥ अङ्गीकारगतेस्मिन्त्त मरपरिवृद्धः संभृजानन्द
मूचे भूयादन्तर्द्विसिद्धेरनुविहितंभवच्चित्ततायत्रत-
त्र ॥ १३७ ॥

इत्याकर्ण्येति । क्षितीशोराज ऋदभीकानु-गेपिप्रत् प्रसभविनिहितं
बलाद्वाटोस्त्रिदूत्यज्ञारंदूत्यलक्षणज्ञारंबज्ञार । किङ्कत्वाइतिपूर्वोक्तप्रका-
रेणउपपन्नासंख्यापिकारणात् सादुशर्भा-प्रियोक्तियुक्तसंख्या त्रिदशपरिषदः
द्वैवसभायास्ताः पूर्वोक्ता गिर-वाणीः आकर्ण्यत्रिदशपरिषदः सकाशाद्वा ।
अन्योपिबलात्निहितंभारदुःखेनवहति । अस्मिन्नेष्टाङ्गीकारगतेप्राप्ते
सतिकरिष्मासीतितेनाभ्युपगतैस्त्रि अन्तरपरिवृद्धः द्वैवप्रभुरिन्द्रः सज्जतान
न्दययातथावांगसंप्रतिइत्युच्ये । इति किन् । अन्तर्द्विसिद्धेः अन्तर्धानवि-
द्यासिद्धेः यत्रतत्रसर्वत्रदेशेकाक्षेत्रेअनुविहितसमुत्तंभवच्चित्तंययातस्या-
भावःअनुविहितंभवच्चित्तताकार्यंसिद्धिर्भूयात् । यत्रादूश्योभवितुसिद्धसि
तत्रान्तर्द्विसिद्धिर्भूयात् यत्रनेच्छसितत्रमाज्जयात् । यानिकाननुपनृद्येत्या
दिपरिहृतमनेन ॥ १३७ ॥

श्रीहर्षकविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं श्रीर्ही-
रः सुप्रवेजितेन्द्रियचयंमामल्लदेवीचयम् ॥ तस्य
श्रीविजयप्रशस्तिरचनातातस्यनव्येमहा काव्ये
चारुणिवैरसेनिचरितेसर्गो गमत्पठचमः ॥ १३८ ॥

पुरुहूतकपटेनाम पठचमः सर्गः समाप्तः ॥

श्रीहर्षमिति । पूर्वार्धेन्तुपूर्ववदेव । श्रीविजयप्रशस्तिनामः रचयितायोपे-
न्यस्ततातस्यजनकस्य । सापियेनरचिताइत्यर्थः नव्येनूतनेप्रनेयेचारुणि
शोजितेपञ्चसःपञ्चात्तांपूरणः सर्गः समाप्तः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ नैषधीयचरितेः षष्ठोऽर्गः

॥ प्रारभ्यते ॥

दूत्यायदैत्यारिपतेः प्रवृत्तो द्विषानिषेढानिषधप्रधानः ॥ समीममूमीपतिराजधानीं लक्ष्मीचकाराथरथस्पदस्य ॥ १ ॥

अथशेषशयनमः ॥ दूत्यायेति । अथदूत्याङ्गीकारादनन्तरदैत्यारयः देवास्तेषांपतिरिन्द्रः तस्यदूत्यायदूतकर्मणोऽप्रवृत्तः उद्युक्तः द्विषानिषेढापरन्तपः सः निषधप्रधानः निषधदेशानामधिपः भीमनामकः मूमीपतिः राजा तस्यराजधानीं कुण्डिनाख्याम् । रथस्यस्पदो जवस्तस्य लक्ष्मीचकारतां प्रति ययावित्यर्थः चतुर्णां दूत्यकरणोऽप्रवृत्तत्वादपि प्राधान्यादिन्द्रोपादानम् । इन्द्राद्युपकारार्थं प्रवृत्तः स्वयंपरन्तपश्चेत्यनेन भीमस्य भयानकस्यापि राज्ञो न गरीं प्रति गमने सामर्थ्यं सूचितम् । प्रधानशब्दः क्लीबे । निषेधेति तृच् ॥ १ ॥

भैम्यासमंजाजगणद्वियोगं सदूतधर्मे स्थिरधीरधीशः ॥ पयोधिपाने मुनिरन्तराथ दुर्वारमप्यौर्वमिवौर्वसेयः ॥ २ ॥

जैम्येति । स्थिरधीरसौम्यहृदयः दूढयुद्धः सः अधीशः नलः निर्विकारत्वात् लक्षणे दूतधर्मे विषये दुर्वारं दुर्लभं नन्तरायं विघ्नजन्तमपि भैम्यासमं सार्धं विरोगं नाजगणतमनसि न धृतवान् । कः कश्चिन् । और्वं श्रेयः मुनिरगस्त्यः पयोधिपाने समुद्रपाने दुर्वारं अन्तरायरूपं और्वं निववद्वहानलमिव । विकारहेतौ सत्यपि गाम्भीर्यात् स्त्रीयं वरनाथकं दूरेत्यन्वानिः कपटेनाश्रयेन तेषां दूत्यमङ्गीकृतवानिति भावः । दुष्टं वाः वारियेन सदुर्वारस्तं और्वं विशेषणम् । मित्रावशुणयोर्दोषं क्षितयो रुचेशीमप्सरसं दृष्ट्वा वासतीवरकुम्भे रेतोऽपतततोऽगस्त्यवसिष्ठावजायेतामित्यनुक्रमणिकोक्ते रगस्त्यऔर्वं श्रेयः उर्वशीपुत्रः । उर्ववहुदृष्ट्वाति उर्वशी तत्पुत्रस्य बहुभोक्तृत्वमेव युक्तमिति च ज्ञेयम् २

नलप्रणालीमिलदं वुजाक्षी संचादपीमूपपिपासव

स्ते ॥ तदध्ववीक्षार्थमिवानिमेवा देशस्यतस्या
भरणीवभूवुः ॥ ३ ॥

नलेति । तेदेवाः यत्रनलदेवानांसम्बादः अजुतस्यदेशस्यआजरीवभू
वुः तत्रैवस्थिताइत्यर्थः । किञ्चूताःनलरूपयाप्रणाल्यामिलतस्यागच्छतोश्च
जात्याभैस्याःसंवादपीयूषस्य रसस्य कयालक्षणस्यामृतस्यपिपासवःपानेसा
भिलाषाः सदाकर्णनैकपराः । तथातदध्ववीक्षार्थमिवनलमार्गावलोकना
र्थमिवानिमेवाः निमेवरहिताः । देवत्वात्सहजमपिनिर्निमेवत्वंनलोऽनेन
मार्गेणजैमीकयाकयनार्थैकदासमागमिष्यतीतिनलमार्गप्रतीक्षार्थत्वेनोद्ये
जितम् । नलप्रतीक्षार्थेतत्रैवस्थिताइत्यर्थः ॥ ३ ॥

तांकुण्डिनाख्यापदमात्रगुप्ता मिन्द्रस्यभूमेरमराव
र्त्तासः ॥ मनोरथःसिद्धिमिवक्षणेन रथस्तदीयःपु
रमाससाद ॥ ४ ॥

तानिति । सतदीयःनलसंज्ञन्वीरयः जूनेरिन्द्रस्यभीमस्यकुण्डिनमिति
आख्यापदमात्रेणसञ्ज्ञापदेनैवगुप्तांगोपितांअमरावर्त्तानामपुरंक्षणेनशीप्रं
आससादप्राप । स्वरूपतः साक्षादमरावतीपुरंकुण्डिननामधेयमितिबिज्ञे
यः । कःकानिव । तपःप्रभाववतामनोरथःसिद्धिमिव । मनोरथदृष्टान्तेन
रथस्यातिजवत्वंसूचितम् ॥ ४ ॥

भैमीपदस्पर्शकृतार्थरथया सेयंपुरीत्युत्कलिकाकुल
स्ताम् ॥ नृपोनिपीयक्षणीमीक्षणाभ्यां भृशंनिश
आससुरैःकृताशः ॥ ५ ॥

जैमीति । जैमीपदस्पर्शेनकृतार्थारथ्यामार्गोयस्याः सायज्रैमीविचर
तिसेयंपुरीनगरीत्युत्कलिकाकुलः उत्कंठाबाहुस्येनविमताःसःनृपःनलः
तांनगरींईक्षणाभ्यांनेत्राभ्यांक्षणाभ्यांनिपीयसादरंरेक्ष्य भृशंबहुनिशश्चास
निश्चसितवान् । यतोदृत्यादेशनात्सुरैः सताशःखण्डिताशः । जैम्याःसाधं
मत्राहंविचरामीतिमनोरथेनपूर्वमुत्कण्ठितोजूत् । पश्चाद्दृत्यस्मरणात्दुः
खितोजूदितिभावः ॥ ५ ॥

स्विद्यत्प्रमोदाश्रुलवेनवामं रोमाञ्चमृत्पद्मभिर

स्यचक्षुः ॥ अन्यत्पुनःकम्प्रमपिस्फुरत्वा तस्याः पु
रःप्रापनवोपभोगम् ॥ ६ ॥

स्विद्यदिति । नैमीनगरीनयादृष्टेति प्रभोदेनसंसर्गप्रीतिजनितानन्देन
जातोयोश्रुलवोवाण्यलेशः तेनस्विद्यत्स्वेदयुक्तवाण्यएवस्वेदस्थानेजातोय
स्यएवंभूतपद्मभिर्नैत्ररोमजिः रोमाश्चभ्रूवरोमाश्चयुक्तान्येवरोमाश्चरुद्धा
नेजातानियस्यएवंभूतमस्यनलस्य वानंसव्यंचक्षुः तस्याःपुरः प्रथमदर्शनं
लक्षयन्नवोपभोगंभूतनकामकेलित्वंप्राप । अन्यदक्षिणंचक्षुः पुनःस्फुरती
तिस्फुरत्तद्भावेनकम्प्रमपिकम्पनशीलमपि नैमीप्राप्तिसूचकंस्फुरणंप्राप्ये
तियावत् । एवंभूतदक्षिणमपितस्याःपुरःनवोपभोगंप्राप । चलत्वनयन
स्यद्यपिस्त्रिजाबतोविद्यतेतथापि प्रियाप्राप्तिसूचकत्वादित्यस्यसार्थक्यम् ।
अन्यस्यापिकामिनीनवोपभोगेस्वेदादयः सात्विकभावाःप्रभवन्ति । दक्षि
णमयनस्फुरणंनैमीलामलक्षणसूचकंशकुनेकयितम् ॥ ६ ॥

रथादसौसारथिनासनाथा द्राजावतीर्याशुपुरंविवे
श ॥ निर्गत्यविस्त्रादिवभानवीयात् सौधाकरंम
ण्डलमंशुसङ्घः ॥ ७ ॥

रथादिति । अथासौराजानलः झारथिनासनाथादधिष्ठितात् रथादव
तीर्यपुरंविवेश । कःकिमिव । अंशुसङ्घःभानवीयात्सूर्यसंबन्धिनोविन्वा
त्मयद्वाकिर्गत्यसौधाकरंचन्द्रसंबन्धिसङ्घमिव । अनावास्यापामूर्यप्रवि
ष्टश्चक्रिरणसन्होयथाप्रतिपदिततो निर्यत्यचन्द्रंप्रविशति । सूत्रर्येवं
स्याप्यएकाकीनगरंप्रविष्टइत्यर्थः ॥ ७ ॥

चित्रन्तदाकुण्डिनवेशिनःसानलस्यमूर्तिर्ववृतेनदृ
श्या ॥ वभूवतञ्चित्रतरंतथापि विश्वैकदृश्यैवयदं
स्यमूर्तिः ॥ ८ ॥

चित्रमिति । तदावस्मिन्सनयैकुण्डिनवेशिनः नगरप्रवेशिनःनलस्यखाट्ट
ग्नोचरायवात्सिन्दरीमूर्तिः कायःदृश्यान्ववृतेदृग्गोचरोयचसुंदरीनववृते
नाभूदाश्चर्यम् । यथावन्तकासं दृग्गोचरस्याकस्मादन्तर्हितत्वाद्युन्दरस्यचे
दानोमसुन्दरत्वादाश्चर्यम् । भूयादन्तर्हिमिदंरितिवर्षनादिच्छावशादन्त

हिंतेनूदित्यर्थः । यद्यपिदृश्यान्भूतथापि अस्मन्मूर्तिर्विषयसर्वस्यलो
कस्यैकामुख्या ऽसहायावाद्भवेदृग्गोचरस्यवभूवेतियत् तच्चित्रतरं
अतिशयितमाश्चर्यम् । अन्तर्हितस्याभ्यन्तर्हितत्वेविरोधादाश्चर्यम् । अ
थचसर्वस्मिन्जगतिस्कारमणीयाभूतदतिचित्रम् । एतादृक्सीन्दर्यस्य
न्यत्राभावात् । नदृश्येतिनसमासोवा ॥ ८ ॥

जनैर्विदग्धैर्भवनेश्वरमुग्धैः पदेषुदेविस्मयकल्पव
ल्लीम् ॥ तांगाहमानापुरमस्यदृष्टि रथाययौराज
कुलातिथित्वम् ॥ ९ ॥

जनैरिति । अयतांपुरांगाहमानाविलोकयन्ती अस्मन्मूर्तिरदृष्टिःराजकु
लातिथित्वराजसदनातिथ्यभाययौ । राजनन्दिरंददर्शित्यर्थः । गाहमा
नस्येतिपाठेराज्ञोविशेषणम् । राजकुलाभिमुख्यमितिक्वचित् । किंमूतान् ।
विदग्धैःचतुरैःजनैर्मुग्धैःसुन्दरैः भवनेश्वकत्वापदेपदेविस्मयस्यकल्पवल्लीक
सपलतांअतिशयाश्चर्यकारिणीं कल्पवृक्षसंबन्धिनींवल्लीमित्यर्थः । कुलंज
नपदेगृहेइतिविश्वः ॥ ९ ॥

हेलांदधेरक्षिजनेस्त्रलज्जे लीनश्चरामीतिहृदाल
लज्जे ॥ द्रक्ष्यामिभैमीमितिसंतुतोष दूतंविचि
न्त्यस्वमसौशुशोच ॥ १० ॥

हेलामिति । असौमलःअस्त्रसज्जेशस्त्रसकटं रक्षिजनेराजगृहरक्षकलो
केहृदाहेलानवज्ञांदधौ । एतेनमकिनपिकर्तुंनशक्नुवन्तीति । तथाह्यहं
लीनश्चरषददृश्योराजासन्चरामीति विचार्यननसालज्जे । तथाहमद्य
भैमीद्रव्यामीति हेतोर्हृदासंतुतोष । तथाअनन्तरंस्वमात्मानंदूतंविचिन्त्य
हृदाशुशोच । दुःखंकतवान् । भैमीदर्शनेपिभमलाभोनास्तीति हृदेत्यने
नअवज्ञादिसूचकाकारादिवेष्टानकृत्येत्यर्थः । प्रथमतृतीयचरणाभ्यांपीरुवा
नुरागोवृत्तौ । द्वितीयचतुर्थाभ्यांतीप्रधानीकृतौ । दूतस्यभमलस्याअजि
लाषोऽनुचितइत्यात्मानंनिन्देतिवाभावः । हेलांहेलुअमादरइत्यस्मात्
विभ्रिदादिभ्योङ्इत्यङ् ॥ १० ॥

अपोपकार्याममरेन्द्रकार्या त्कक्षासुरक्षाधिकृतैर

दृष्टः ॥ भैमीदिदृक्षुर्बहुदिक्षुचक्षुः क्षिपन्नसौताम
विशद्विशंकः ॥ ११ ॥

अथेति । अथसौतामुपकार्योपर्वदृष्टामुपकारिकांश्चविशत् । किंभूतः ।
अमराद्यान्येत्रयः इन्द्रश्चतेषांप्राधान्यादमरेन्द्रस्यवाकार्याद्भैतोः कार्याद्
रदानाद्वाहेतोः । कक्षासुगृहप्रकोष्ठेषुस्थितैरक्षाधिकृतैःरक्षकैः अन्तर्हित
त्वाददृष्टः । अतएवाविशङ्कोगतमयः । तथावहुवारंदिक्षुचक्षुःक्षिपन्द्वा
मः । यतोभैमीदिदृक्षुर्द्रष्टुकामः । कक्षाप्रकोष्ठेहर्ष्यादेरित्यमरः ॥ ११ ॥

ह्ययंक इत्यन्यनिवारकाणां गिराविभुद्वारिविभु
ज्यकण्ठम् ॥ दृशंददेचिस्मयनिस्तरङ्गांसलङ्घि
तायामपिराजसिंहः ॥ १२ ॥

अयनिति । स राजसिंहोमलःसङ्घितायामतिक्रान्तायामपिविभुद्वारि
उपकार्याद्वारि अन्तर्हितोप्यहमेभिर्दृष्टःकिमितिबिस्मयेनाश्चर्येण निस्त
रङ्गानिश्चलांदृशंददौदत्तवान् । किंकत्वाकोयमित्यन्यनिवारकाणांलान्य
निषेधकारिणारक्षकाणांगिराकृत्वा मानेवकिनेतेनिषेधयन्तीतिधियाकण्ठं
विमुन्यवक्रीकृत्य । राजसिंहइत्यनेनदृष्टेप्यात्मनिनिर्भयवसूच्यते । सिं
होप्यवक्ष्याग्रीवांवक्रीकृत्यगर्वेणदृष्टिंपथाद्दाति । राजसिंहःप्रज्ञासाव
धनैश्चेतिउपमितेतिवासनासः ॥ १२ ॥

अन्तःपुरान्तःसबिलोक्यवाला कांचित्समालब्धु
मसंवृत्तोरुम् ॥ निमीलिताक्षःपरयाश्चमत्या संघ
हमासाद्यचमञ्चकार ॥ १३ ॥

अन्तरिति । सःनलःअन्तःपुरस्यअन्तःमध्येसमालब्धुमुद्धर्तयितुंअसंवृ
त्तेअनाच्छादितैरुरुजङ्घेयस्यास्तांकाञ्चित्वालांछियंविलोक्य जननगंरि
यसीक्षेतेतिश्रुतेः । उत्तमपुरुषत्वाच्चनिमीलिताक्षोबभूवेतिशेषः । तथा
यथेच्छयाश्चमत्याश्चलन्त्याकयाचित्परयास्त्रियासहनिमीलिताक्षः निमी
लितनयनत्वादेवसङ्घट्टं सम्पर्कसासाद्यप्राप्यचमञ्चकार सचकितोबभूवेत्य
र्थः । एकसन्धित्सतोऽपरमध्यवतइतिन्यायात्सजुगुप्सोजातः ॥ १३ ॥

अनादिसर्गस्तजिवानुभूता चित्रेपुत्राभीमसुतान

लेन ॥ जातेवयद्वाजितशम्बरस्य साशम्बरीशि
त्यमलक्षिदिक्षु ॥ १४ ॥

अनादीति । मलेनसाभैमीदिक्षुप्रतिदिशंअलक्षिदृश्यतेस्य । ननुचक्षु
षाऽसंनिरुद्धाकथं दृष्टा । नचक्षुस्तीरजतमिवतत्रासत्यपिसारुष्याद्भासते
इतिवाच्यम् । अननुभूतपूर्वस्यवस्तुनआरोपासम्भवादित्याशङ्क्यन्नमा-
न्ययानुपपत्त्यापूर्वानुभवमपेक्षते अनादयोयेसर्गाःसृष्टयस्तैवास्त्वस्वरंपरात
स्यामनुभूतावा । ननुजन्मान्तरेपित्रैस्माःपरिग्रहेतस्मरणेवा प्रमाणाना-
क्षतीत्यतआह । चित्रेषुआलेख्येषुचअनुभूता । ननुचित्रेष्वियंमिफ्रियैवा
नुभूताययानुभवंचआरोपोभवति तत्कथमियंमाभासिद्धतीवसानुरागमा
लोकयन्तीवप्रखयननुनयन्तीवसकलिकोपमाक्षारयन्तीवदृश्यतेऽतथाह ।
यद्वाजितःशम्बरोयेनसजितशम्बरोनदनःतस्ययानायाशाम्बरी । शम्बरो
देत्यस्तस्ययाशाम्बरीमायातस्याःशिल्पंनिर्माणंजातेव । ज्ञानेनशम्बरंजय
तातस्मायाप्यपकृतातयानाययेयंनिर्मितेत्यर्थः । यद्वाशम्बरारैःसम्बन्धि
मायानिर्मायकौसलंजातेवचा । नदनस्यैवेदंशिल्पंतच्चमायानाप्रहेतुकंन
तुप्रसिद्धवास्तववाङ्मकारवरचितंइति मायानिर्मितंभातिदुन्दरंभवति का
रणशुभानुरोपाभावात् । यद्वा नलेनसाकाशस्यशाम्बरीरूपंशिल्पंकीशलं
जातेवालक्षि । शम्बरस्यजितत्वात्तन्मायैवजैमीरूपापहतेत्यर्थः । अ-
थवाजातेवेत्युत्प्रेक्षान्तरम् । प्रागननुभूतापितदानींकामस्यशिल्पज्ज्ञासा
जातासत्पक्ववालाक्षियतोपरीक्षमनुजयतेनचवाच्यते । आलिङ्गनादिक
पञ्चमयंप्रवृत्तिजनकत्वादितिभावः । यद्वाशाम्बरीत्युत्प्रेक्षान्तरमितिष्या
व्येयम् । विरहवशात्सर्वत्रजैमीदृष्टासापूर्वमनुभवतारतस्येनस्मृतासति
आरोपात्प्रतीयतेशुक्तीरजतवत् । यद्वापूर्वमनुभूतैवस्मरणेप्रतिदिशन-
पूर्ववैतोत्यादिता । यद्वाआविष्कारजतवद्गन्धर्वनगरवद्वाभायावशादत्यन्त
मसत्यैवानुभूतापिभासतइतिसमुदायतात्पर्यम् ॥ १४ ॥

अलीकभैमीसहदर्शनान्न तस्यान्यकन्याःसुरसो
रसाय ॥ भैमीभ्रमस्यैवततःप्रसादै भैमीभ्रमस्तेन
तास्वलम्बि ॥ १५ ॥

अलीकोति । मोहवशादवलोकिता अलीकजैमीनिष्याभैमीतयोसहता

सामपि दर्शनादन्यकन्याधरः अन्तःपुरेरिद्धता अस्सरस्तुत्याजैमीव्यतिरि
क्ता अवलास्तस्य नलस्य रसायनीत्येनाभूवन् । सहदर्शनात्तारतम्यज्ञानस्य
भवादलीकदृष्टाया अपि जैम्या सकाशादन्या अतिहीना इति ताम्बुरक्तो ना
भूत् किन्तु अलीकदृष्टाया मपितस्यामेवेत्यर्थः । तास्वेव जैमो बुद्धिः कथनेत्य
तच्चाह । ततः परम्यर्थे तसिः । तस्य जैमी अन्नस्यैव जैमी ज्ञान्तेरेव प्रसादात्
सामर्थ्यात् तेन नलेन तां सुश्रान्य कन्याधरः सुजैमी अन्नमालम्बिनः प्राप्तः । अ
लीकदृष्टायास्तस्याः सकाशात्तासां अतिहीनत्वात्सादृश्यलक्षणजान्तिकार
णाभावाद्जैमी ज्ञान्तिर्नोत्पन्नोत्यर्थः ॥ १५ ॥

जैमी निराशे हृदि मन्मथेन दत्तस्वहस्ताद्विरहाद्विह
स्तः ॥ सतामलीकामवलोक्य तत्र क्षणादपश्यन्
व्यषदद्विबुधः ॥ १६ ॥

जैमीति । दूत्याङ्गीकाराद्जैमी विषये निराशे विह्वलेऽपि हृदि विद्यमानत्वा
न्मन्मथेन दत्तः स्वहस्तः स्वहस्तावलम्बनं यस्मै एवंभूताद्विरहाद्विद्योगात् वि
हस्तः विह्वलः हृदि जैमी निराशे सतीति वा हृदि व्याकुल इति वा एवंभूतः
सनलः तत्र उपकार्यायां अलीकान्तां असत्यरूपां जैमीमवलोक्य क्षणात्सि
न्धेवक्ष्ये विबुधः ज्ञान्तिरहितस्तामपश्यन् अवलोक्य व्यषदत्विषादं प्रा
प । दूत्याङ्गीकाराद्जैम्यां निराशत्वेन शान्तोऽपि विरहः कामेन स्वहस्तादत्वा
पुनरुद्दीपितः । विरहजनितया ज्ञान्त्या जैमीतेनावलोकितया ज्ञान्त्या
पगमेचनालोकितेति अनवक्ष्ये हेतुर्भमबोधोद्यथा जातः यत्प्रसादान्नया
जैमीवलोकितया ज्ञान्तिर्गता कष्टं जातमिति दुःखितो भूदित्यर्थः । येन ह
स्तोदत्तस्तस्य हस्तादित्युक्तम् । अत्र तु विपरीतमित्याशयम् । व्यषद
त्तल्लुदित्वादह । प्राक्कितादहव्यवायेपीति अधिकारेऽद्विरप्रतेरिति पत्य
म् । विहस्ताव्याकुलौ सभावित्यन्तरः ॥ १६ ॥

प्रियां विकल्योपहृतां सयाव द्विगीत्रसन्देशमजल्य
दल्यम् ॥ अदृश्यवाग्भीषितभूरिभीरु भवोरवस्ता
वदवेदयत्नम् ॥ १७ ॥

प्रियामिति । सनलः विकल्येन संकल्येनोपहृतां उपनीतां प्रियां जैमीप्रति

दिगीशानां इन्द्रादीनां संदेशनस्य मपियावदजल्पत् अवोचत् । तावदेव तस्मिन्नेव क्षणे अदृश्यस्य तस्यैव वाचाभीषिता भयं प्राप्तामूरयः वज्रः प्रीरवः भयशीलाया बालाताभ्यो भवः उत्पन्नोरवः शब्दः तं न लंघ्येतेत्यस्तावधानं चकार । अत्रान्तिवीक्षितां भैमीं प्रति इन्द्रादिभिरेव मुक्तमिति यावद्वक्तुं प्रारब्धतावदेव अनेन शब्देन अदृश्यो ज्ञतादिः कोप्यायातः इति भीतानां बालानां कलकलन पुनः प्रान्तो भूत्वा तूर्णं वभूवेति भावः । अतः पसंदेशमिति वा । प्रीषितेति भियो हेतुभयेषुक् । चिती संज्ञाने भीवादिकाद्वेतुसंक्षिप्तिश्चेतयत् ॥ १७ ॥

पश्यन्स तस्मिन्मरुतापितन्व्यास्तनौ परिस्पृष्टुमि
वात्तवच्छौ ॥ अक्षान्तपक्षान्तमृगाङ्कमास्यं दधा
रतिर्यग्वलितं विलक्षः ॥ १८ ॥

पश्यन्ति । तस्मिन्मरुतः पुरेऽचेतनेन मरुतावायुना यच्च देवेनापि परिस्पृष्टुमि वनर्द्ययितुनि वात्तवच्छौ चित्तवच्छौ कस्याश्चित्त्व्याः स्तनौ पश्यन् अमृष्टिपूर्वकं अकस्माद्विलोकयन् परस्त्रीकुचद्वयं नाद्विलक्षो विचित्रः सनसो मृगाङ्कत्वादेव अक्षांतः अक्षोढः पक्षान्तमृगः पूर्णं माचमृष्टीयेन युवंभूतं आस्यं वदंतिर्यग्वलितं तिरश्चालितं दधार । पराङ्मुखो भूदित्यर्थः । नलादन्यकोप्युतनः पुरुषो नास्तीति भावः । प्रच्छन्नकामुकसन्भोगे चन्द्रस्य तिरोधानमुक्तमिति च्यव्यते ॥ १८ ॥

अन्तःपुरे विस्तृतवागुरोपि बालावलीनां वलितैर्गु
णौघैः ॥ न कालसारं दरिणं तदक्षि द्वयं प्रभुर्वद्धुम
मून्मनोभूः ॥ १९ ॥

अन्तरिति । मनोज्ञः कामः कालः कृष्णः कनीनि कालं क्षणः सारः अष्टमांगी संसृतत्तयः हरिणं अभितः पायहुरन्तर्गमनस्योऽपि द्वयं बद्धं सौन्दर्यस्य वंशं कूर्ते प्रभुः समर्थो नाभूत् । अथ च ने अदृश्यमेव हरिणं युगलं धर्तुम् । अरण्ये मृगशुनामृगोचर्तुं सुशंकः । कामो मृगयुस्तु अन्तःपुरे न गम्ये हरिणं धर्तुं न शक्नोतीत्यर्थः । किंभूतः । बालावलीनां अक्षरीष्यतरुणपेङ्क्षीनां वलितैः सविलासैः पुनः प्रवृत्तैर्वागुणौघैर्नृत्यगीतादि सौन्दर्यगुणसमूहैः वलितैः अङ्गसौष्टवैर्गुणैश्च बाहुत्वान्तःपुरे विस्तृतावागुणैः सलक्षणं यावशीकस्याद्रव्यं येन । गुणसुखवागुरास्यानेयस्य जाता इत्यर्थः । अथ च केशप्रकृतीनां वलितैः

स्त्रिगुणितैर्दौरकसङ्घैः नगरमध्यं विस्तृतवागुरोपिकानपिबालानलःसामि
लाषनापश्यदित्यर्थः ॥ १९ ॥

दोर्मूलमालोक्यकचनुनुत्सो स्ततःकुचीतावनुलेप
यन्त्याः ॥ नाभीमथैषश्चयवाससोनु मिमीलदि
क्षुक्रमकृष्टचक्षुः ॥ २० ॥

दोरिति । एषःनलःकचक्षेत्रपाशंरुत्सोर्ध्वं निष्क्रोःकस्याद्वित्केशसंय
मननादेवदोर्मूलंवाहुमूलं आलोक्यततस्तस्माद्देशात्किंचिदधोनमितदृष्टि
स्ततश्चन्दनादिनामुलेपयन्त्याविलेपयन्त्यास्तस्यास्यतावतिमुन्दरीकुचीस्त
नौ आलोक्यततोपिकिञ्चिन्नमितदृष्टिः अथकुचलेपमानन्तरंनान्निविलेप
नार्थैश्चयवाससः स्त्रीकृतवसनःयास्तस्याःएवनाभीमालोक्यततोप्यधोन
मितदृष्टिः एवंदिक्षुक्षुर्देशादधोदेशोक्तनेणरुष्टं सनाकटंचक्षुर्येनएवंभूतः
सन् अनुपपन्नादभवलोकनीयस्यकस्याप्यङ्गस्यभवलोकनप्रसङ्गान्निमीलने
अनिमीलनमेवचकार मीलसङ्गमनेधातुः अत्राप्युत्तमत्वंसूचितम् ॥ २० ॥

मीलन्तत्रोकेभिमुखागताभ्यां धर्तुं निपीड्यस्तनसा
ह्वराभ्याम् ॥ स्वाङ्गान्यपेतोविजगीसपश्चात्पुमङ्ग
सङ्गोत्पुलकेपुनस्ते ॥ २१ ॥

मीलञ्जिति । मीलन्संकोचितनयनःसनलः अभिमुखं संमुखमागताभ्यां
स्त्रिभ्यामप्यविद्यमानोनिपीड्यनितरांपीडनं कृत्वा धर्तुं नशंकोनशक्तः ।
यतःस्तनाभ्यांकृत्वासान्तरेव्यवधानसहितेताभ्याम् । उभयोरुच्चैःस्तनावेव
परस्परंनिलिततनतुतयोः परस्परंसंस्पर्शोजातः । सान्तरत्वात्ताभ्यामपेतो
निर्गतःसम्पृष्टात् स्वाङ्गानिस्त्रीयानवयवान् परस्त्रीसंसर्गाद्विजगी । वि
ज्ञेयैषानिन्द । एतेऽनुभितकारिण इति तेस्त्रियौपुंसःअङ्गसङ्केतस्यपुल
केसात्विकमावोद्घोषात्तरोमाञ्चितजाते । स्त्रीणां पापप्रधानत्वात्परपूरुष
संयोगेनतयोरोमाञ्चितत्वंजातम् । नलेनतूत्तमपूरुषत्वात्परस्त्रीसंसर्गाद्
ङ्गनिन्दाकृतैतिजाव । धर्तुं शक्योगेतुमुन् ॥ २१ ॥

निमीलनस्पृष्टविलोकनाभ्यां कदर्थितस्ताःकलय
न्कटाक्षैः ॥ सरागदर्शोवमृशंलज्जे स्वतःसतां

हीपरतोतिगुर्वी ॥ २२ ॥

निमीलनेति । निमीलनेपरस्त्रीसंसर्गाः प्रकटविलोकनेष्विव स्त्रीदृष्टान्निमीलनस्यष्टविलोकनान्यांकदर्थितः पीडितः अतः स्ताः तरुणीसभयपरिहारार्थकटाक्षैः कलायकवलोकयन्सनसीरागेशदर्शिवपश्यन्निवभृङ्गललज्जेलज्जितः । लज्जातु अन्यतो भवति तत्कथं लज्जितो न लभ्येत आह । सतां साधूनां परतः सकाशात् स्वतो हीर्लज्जातिगुर्वी अतिमहती भवति स्वतो यावती लज्जा तावती परतो नेत्यर्थः । तस्माद्दृश्यत्वेन कटाक्षात् लोकनेन स्वयमेव ललज्ज इत्यर्थः ॥ २२ ॥

रोमाञ्चितांगीमनुतकटाक्षैर्भ्रान्तेन कान्तेन रते
निंसृष्टः ॥ मोघः शरीघः कुसुमानिनासी सद्द्वैयं पूजां
प्रतिपर्यवस्यन् ॥ २३ ॥

रोमाञ्चितेति । मलाङ्गुलङ्गाद्रोमाञ्चिताङ्गीं स्त्रियमनुलक्षीकृत्य तस्य न लस्य कटाक्षैः एतौ अपि परस्परमनुरक्ता इति भ्रान्तिरनुरतेः कान्तेन कान्तेन परस्परसंभोगार्थे निंसृष्टः क्षिप्तः कुसुमानिपुष्पलक्षणः शरीघः मोघो निष्फलः नाजुत् । यतः तस्य न लस्यैवैयं पूजां प्रति उद्दिश्य पर्यवस्यन् सज्जाततात्पर्यः नुस्य प्रयोजनाभावेऽपि न लसद्दृशः कोपि बीरो नास्तीति सद्द्वैयं पूजायामुपयोगात्पुष्पसाफल्यम् ॥ २३ ॥

हित्वैव वर्त्मकमिह ममन्त्याः स्वर्गः स्त्रियाः सुत्यज
इत्यवेत्य ॥ चतुष्यथस्याभरणं बभूव लोको वलो
कायसतांसदीपः ॥ २४ ॥

हित्वेति । एकं वर्त्म एकपदीं हित्वा त्यक्तैव ह्रैकपद्यां अन्तःपुरे वा अग्न्याः विचरन्त्याः स्त्रियाः रूपज्ञः सुत्यजः सुखेन त्यक्तुं शक्यते नान्यथेति अवेत्य विचार्य सतां साधूनां प्रकाशरूपत्वाद्दीपइव दीपः सनलः लोकानां कर्मभूतानां पुरलोकानां वलोकाय चतुष्यथस्य चतुर्णोपशान्तुर्दिग्भ्यः समागतानां मार्गाणां एकत्र समाहारः यस्मिं स्थितेन लोके न चतुर्दिग्भ्यः समागतो जनो दृश्यते तस्याभरणं बभूव । दीपोऽपि लोककर्तृकाया वलोकनाय चतुष्यथस्याभरणं भवति । चतुष्यथं समाहारेण यः संख्याव्ययादेरिति न पुंसकत्वम् ॥ २४ ॥

उद्धर्त्तयन्त्याहृदयेनिपत्य नृपस्यदृष्टिर्न्यवृतद्द्रुतै
व ॥ वियोगिवैरात्कुचयोर्नखाङ्कै रर्धेन्दुलीनैर्ग
लहस्तितेव ॥ २५ ॥

उद्धर्त्तयन्त्येति । नृपस्यदृष्टिः उद्धर्त्तयन्त्याः समालम्बनं कुर्वन्त्याः कस्या
श्चिद्दृष्टेः उत्तरसिनिपत्यद्रुतैर्ववर्गसहितैर्वन्यवृतत् परावृत्ता परस्त्रीकुचदर्श
नमित्येवार्थः । उत्प्रेक्षते । कुचयोर्विद्यमानैरर्धेन्दुलीनैरर्धचन्द्राकारैर्नखां
कैः नखक्षतैर्वियोगिनो नखस्यवैरात् गलहस्तितेव गले हस्तो गलहस्तः सस
ज्जातो यस्य सा सातारकादित्यादितश्च । नखाङ्कदर्शनं चन्द्रदर्शनं च विरहि
यो स ह्यभितिशत्रुत्वम् । गलहस्तिर्तोहिभटिति परावर्तते । न्यवृतदिति
द्युतादिष्वङ्गिद्युद्गोलुङ्गीति परस्मैपदम् ॥ २५ ॥

तन्वीमुखन्द्रागधिगत्यचन्द्रं वियोगिनस्तस्यनि
मीलिताभ्याम् ॥ द्वयन्द्रढीयः कृतमीक्षणाभ्या न्त
दिन्दुतां च स्वसरोजतां च ॥ २६ ॥

तन्वीति । तन्व्याः मुखं चन्द्रमधिगत्य ज्ञात्वा अथ च वदनलक्षणां चन्द्रं प्रा
प्य द्राक्कटिति निमीलिताभ्यां सङ्कुचिताभ्यां वियोगिनस्तस्येक्षणाभ्यां ने
त्राभ्यां द्वयन्द्रढीयः अतितरां दृढं कृतं सत्येकतम् । द्वयं किम् । तदिन्दुता
तन्मुखस्य चन्द्रत्वं स्वस्य सरोजता च कमलत्वं च चन्द्रप्राप्तौ कमलस्यैव संकोचो
न त्वन्यस्य चन्द्रप्राप्तावेव कमलस्य संकोचो न त्वन्यप्राप्तावित्यन्वयव्यतिरेका
भ्यान्तदिन्दुत्वं स्वसरोजत्वं च तन्वीमुखं चन्द्रवद्भ्रमणीयं नलनेत्रे च नीलोत्पल
वद्भ्रमणीये इत्यर्थः । परस्त्रीमुखावलोकनं अयुक्तमिति नेत्रसंकोचः कृत इत्यु
क्तमत्वं सूचितम् ॥ २६ ॥

चतुष्यर्थे तं विनिमीलिताक्षं चतुर्दिगेताः सुखमग्न
होष्यन् सङ्घट्य तस्मिन्मृगभीनिवृता स्ता एव तद्व
र्त्मन चेददास्यन् ॥ २७ ॥

चतुष्यर्थेति । परस्त्रीमुखावलोकनं भियानिलीलिताङ्गनलं चतुर्दिगे
ताश्चतुर्दिग्भ्यः समागताः । अतस्त्रयः चतुष्यर्थेऽपि तर्हि सुखमनायासम
ग्रहीयन् धर्तुं मर्शयन् चेत्यदि तस्मिन् दृश्येन लेख्ये संघट्ये संघट्टं प्राप्या दृश्य

संघट्टादेवजृशञ्जियाजातमहाभीत्यानिवृत्ताः पुनःप्रवृत्तास्ताएवपूर्वास्ताः
तद्वर्त्मतस्यनिर्गस्तुमार्गनादास्यन्व्यतरिष्यन् परावृत्तत्वान्मार्गस्तेनद
स्ततोचतुर्नाशकुञ्चन्नितिक्रियातिपत्तिः ॥ २७ ॥

संघट्टयन्त्यास्तरसात्मभूषा हीराङ्कुरप्रोतदुकूल
हीरादिशानितम्बपरिधाप्यतन्व्या स्तत्पापसंज्ञा
पमवापमभूषः ॥ २८ ॥

संघट्टेति । भूषणेनलःतन्व्याः कस्याञ्चित्पतितम्बदिशाकरणभूतया परि
धाप्यदिगन्तरकत्वेत्यर्थः । तेनपरस्त्रीनिवसनीकरणेनजतिसंयत्यापतेन
संतापपरमन्दुःखसंवाप प्राप किञ्चूतायाःसंघट्टयन्त्याःसङ्घट्ट कुञ्चन्त्याः अ
तएवकिञ्चूतः परस्त्रीस्पर्शञ्जियातरसापरस्त्रीसंस्पर्शभियांकाटितिनिवृत्त
त्वादात्मनोज्ज्वालसङ्गरास्तेषुहीरकाः तेषामङ्कुराःकोटप्रःतन्प्रोतंस्युतदु
कूलंहरतिएवंशीलः स्युतत्वात्स्वतएवआगच्छतोदुकूलस्यनेता अमुद्रिका
रित्वेप्यतितरांनयैवदनुचितकृतनितिसन्तापादुत्तमत्वंसूचितम् ॥ २७ ॥

हतःकयाचित्पथिकन्दुकेन संघट्टयमिन्नःकरजैःक
यापि । कयाचनक्तःकुचकुङ्कुमेन संजुक्तकल्पः
सबभूयतामिः ॥ २९ ॥

हतइति । चनक्तःपथिचतुष्षकपेकयाचित्पुन्दर्याकन्दुकेनहतः अ
न्यस्यग्रहितःकन्दुकीमध्यमार्गमदृश्यरूपस्यतस्यलग्नः कयाचित्तत्रैवसंघ
ट्टयबुद्धिपूर्वकारजैर्नखैः भिन्नोऽङ्कितः कयाचित्तत्रैवसंघट्टयबुद्धिपूर्वजालि
जनवशात्कुचकुङ्कुमेनाक्तःप्रक्षिप्तः श्वंताजिःछान्तःपुरसुन्दरीभिः संजु
क्तकल्पः इवदून संसृजोवभूव ग्राम्यचर्मभावादीषदूनत्वसंभोगस्य ता
जिरितितृतीययातासानेवबुद्धिपूर्वकारित्वंनतुनलस्येति सूचितम् ॥ २८ ॥

छायामयःप्रैक्षिकयापिहारे निजेसगच्छन्तथनेक्ष्य
माणः । तच्चिन्तयान्तर्निर्धारिचारु स्वस्यैवत
न्याहृदयंप्रविष्टः ॥ ३० ॥

छायेति । कौतुकित्वादृश्यस्यैवममप्रतिबिम्बेनमवितव्यमिति इच्छा
वशात्कयापितनव्यासुन्दर्यानिजेस्त्रीयेहारे छायांमयःप्रतिबिम्बरूपः सन

लः प्रैक्षिपूर्वमेव लोकिताः अध्यानान्तरंगच्छन्ततः स्यान्मान्तरंगच्छन् अतो ह्य
रेन ईक्षमाशः न दृश्यमानः अधुनैव कश्चित्सुन्दरो हारे मया दृष्टः क्वेदानागत
इति तच्चिन्तयानलचिन्तया कृत्वा स नलः स्वस्यैव हृदयं त्वीयमन्तःकरणं प्रवि
ष्ट इति तन्मयाः अन्तर्जनसि चारुसम्यक् निरवायिनिर्धारितः हृदये एव हार
स्य विद्यमानत्वात् सामीप्यात् तत्रैव प्रविष्ट इति निश्चयः कृत इत्यर्थः । प्रतिभि
म्बरूपन्तमालोक्त्वा विरहपीडिता जाता इति भावः ॥ ३० ॥

**तच्छायसौन्दर्यनिपीतधैर्याः प्रत्येकमालिङ्गदमूर
तीशः ॥ रतिप्रतिद्वन्द्वितमासु नूनं नामूषु निर्णीतर
तिः कथंचित् ॥ ३१ ॥**

सदिति । रतीशः कामः हारादौ तच्छायस्य नलप्रतिबिम्बस्य सौन्दर्येण
निपीतमपहृतधैर्येयासान्ताः अमूरन्तः पुरसुन्दरीः प्रत्येकं पृथग्मालिङ्गत् ।
ननुरतीशेन रत्या एव अलिङ्गनं युष्मान्यस्या इत्यत आह । नूनमुत्प्रेक्षते स
कामः रतेः प्रतिद्वन्द्वितमासु अतितरां प्रतिस्पर्धिनीषुरतिस्तुल्यासु अमूपुनर्ये
कथंचित् केनापि प्रकारेण सौन्दर्यशीलादिना न निर्णीतारतिर्येन एव भूतो नू
नम् । रतेरनिश्चयात् सर्वासां मालिङ्गनेन रतेरप्यालिङ्गनं भविष्यतीति बुध्य
त्यर्थः । नलप्रतिबिम्बदर्शनमात्रेण सर्वा अपि कामपरवशां जाता इति भावः ।
तस्य च्छायाविभाषासेनेति नपुंसकत्वम् । प्रतिद्वन्द्वितमासु तसिलादिमिति
पुम्बत् ॥ ३१ ॥

**तस्माददृश्यादपि नातिविभ्यु स्तच्छायरूपाहित
मोहलोलाः । मन्यन्त एवादृतमन्मथोद्भाः प्राणा
नपि स्वान्सुदुश्चस्त्वानि ॥ ३२ ॥**

तस्मादिति । ताः सुदृशः तरुण्यः अदृश्यादपि तस्मात् नातिविभ्युः अ
तिशयितं जयनं प्राप्नुः प्राप्ताः हारादौ तच्छायस्य तत्प्रतिबिम्बस्य यदूषं सौन्द
र्येन तेन आहितो जनितः मोहः मदनविकारविलासः तेन लोलाश्चक्षुः । मद
नविकारविलासे आसक्तावा । तत्प्रतिबिम्बदर्शनेन मदनपरवशत्वाद् दृ
श्यादपि तस्माद् जयनं प्राप्तमित्यर्थः । एतदपि कुत आह । आदृतमन्मथोद्भाः
समानितकामाश्चाः सुदृशः स्वान्प्राणानपि दृष्टान्येव तृणतुल्यानेव मन्यन्ते य

तः अतीतदन्तपरवशत्वाद्भयंनप्राप्तमित्युक्तम् । यस्यप्रागवाम्बापिनवि
द्यतेतत्समयन्दूरनिरस्तमितिभावः । सोलसलसतृधयोरित्यमरः ॥ ३२ ॥

जागर्तितच्छायदृशांपुरायः स्पृष्टेचतस्मिन्विसस
र्पकम्पः । द्रुतन्दुतेतत्पदशब्दभीत्या स्वहस्तिता
आरुदृशांपरसः ॥ ३३ ॥

जागर्तौति । तच्छायदृशानलप्रतिबिम्बाबलोकिनीनांचारुदृशांसुदृशां
सात्त्विकप्रादुर्जाववशाद्यःकम्पःपुराजागर्तितश्लाघः प्रतिबिम्बदर्शनमा
त्रेणायः कम्पःसमुद्भूतं तस्मिन्कलेस्पृष्टेचसतियःकम्पःविससर्पं दर्शनापे
क्षयास्पर्शनं स्थायिकसात्त्विकजननसामर्थ्याद्दर्शनजन्यकम्पापेक्षयायोजातः
सकम्पःस्पर्शनभयाद्द्रुतंशीघ्रन्दुतेपलायितेतस्मिन् अदृश्यस्यतस्यपदशब्द
भीत्याचरणशब्दभियाकत्र्यां पूर्वापेक्षयापरमतिशयेन स्वहस्तितादस्ताव
लान्वनोवृद्धिं प्रापितइत्यर्थः । अथचपरंकेवलंस्वहस्तांप्रापितोदस्तावल
म्बःकृतोमदीयोयंकम्पोनसोत्त्विकभावजातइत्येवतयाकथितइत्यर्थः । उ
भयभाषासांनदर्शनस्पर्शनजन्यः कम्पःशृङ्गारस्यानुभावःपाश्चात्योन्नयानक
स्येतिपरिपाद्याप्रवृत्तौनूदितिभावः । स्वहस्तिताः तारकादिः । जागर्ति
पुरिलुब्धास्वहस्तिभूतेलद् ॥ ३३ ॥

उल्लास्यतांस्पृष्टनलाङ्गमङ्ग न्तासांनलच्छायमिवा
पिदृष्टिः । अशमैवरत्यास्तदनर्तिपत्या च्छेदेप्यथो
धयदहर्षिरोमा ॥ ३४ ॥

उल्लास्यतामिति । रत्याःपत्याकामेन तासांअन्तःपुरसुन्दरीणां स्पृष्टं
लाङ्गयेनएवंभूतमङ्गमुल्लास्यतांहर्षवशात्परिपुष्टीक्रियतां मोहनकेवलन्त
देवकिन्तुनलच्छायापिबानलप्रतिबिम्बमपिवातासांदृष्टिरपि उल्लास्यतांह
र्षवशात्प्रसार्यतांमात्रविषये चित्रंन किन्तार्हच्छेदेकर्तनेकतेपिसति अ
थोचंचेतनलोमयदहर्षिहर्षप्रापितन्तदशमैवपाषाणएव अनातिर्नर्तितः
अचेतनस्यलोमः हर्षवशंपाषाणनर्तनतुल्यइत्यर्थः । सत्ववशाद्दूरोभाष्यो
नूदितिभावः । उल्लास्यतांकर्तश्चित् । उपसर्गानुवृत्तेरनावश्यकत्वात्
पिबेतिपात्रादिनाशः ॥ ३४ ॥

यस्मिन्नलस्पृष्टकमेत्यहृष्टा मूयोपितन्देशमगान्मृ
गाक्षी ॥ निपत्यतत्रास्यधरारजस्ये पादेप्रसीदे
तिशनैरयादीत् ॥ ३५ ॥

यस्मिन्निति । नलसंमुखभागज्वन्तीमृगाक्षीहरिणनेत्रा, यस्मिन्देशेअ
न्यापदेशाद्गच्छतो नलस्य गात्रेणसहस्यगात्रसंघटलसंघटकरूपटकाख्यमालिङ्ग
नस्यप्राप्य हृष्टारोमाष्वादियुक्ताजाता तन्देशंमूयोपिपुनरपिश्रमात्ज
गाम् । तत्रदेशेधरारजस्येपृथ्वीरजःसुस्थिते अंस्यनलस्यपादेधरारप्रतिवि
म्बे निपत्यनमस्कारं कृत्वा प्रसीदेतिअनुग्रहंनमकुर्वित्याकरोनभीत्याशनै
रवादीदबोधत् । निलरांनलाधीनांजातेतिभावः यद्योषितःसंमुखभाग
तोयोअन्यापदेशाद्गच्छतो नरस्य । गात्रेणगात्रघटतेतदेतदालिङ्गनंस्पृष्टक
माङ्गुराद्योदृतिकानंशास्त्रम् ॥ ३५ ॥

अमन्तमुष्यामुपकारिकाया मायस्यभैमीविरहात्
क्रशीयान् ॥ असौमुहुःसौधपरंपराणा माधवत्रि
श्रान्तिमुपत्यकासु ॥ ३६ ॥

अमन्तिति । असीनलः सौधपरंपराणांसमूहमिकप्रासादपरंपराणामु
पत्यकासुजर्ज्वन्निषु मुहुःपुनः विश्रान्तिमाधत्तकृतवान् । किं कृत्वा ।
जैमीविरहात्क्रशीयानतितरांक्रशीयतः तस्मादमुष्यामुपकारिकायांजम
नश्रायस्यबहुअमप्राप्य । अमापनोदायैस्तृणमात्रन्तत्रस्थित्वोर्ध्वगृहान्वि
शतिस्मेत्यर्थः । उपत्यकास्त्रितिपाठः साधीयान् । उपत्यकानांविश्रान्ति
योग्यत्वात् । उपाधिभ्यान्त्यककासन्नारुदयोरित्युभयत्रापित्यक्त् ॥ ३६ ॥

उल्लिख्यहंसेनदलेनलिन्या स्तस्मैयथादर्शितयैव
भैमी । तेनाभिलिख्योपहृतस्वहारा कस्यानदृष्टा
जनिविस्मयाय ॥ ३७ ॥

उल्लिख्येति । हंसेनलिन्यादलेपत्रेभैमीमुल्लिख्यलिखित्वातस्मैनलाय
यथाजैमीअदर्शितदर्शिता । तथैवतत्रविश्रान्तेनलेनापिश्रमिलिख्यलि
खित्वा उपहृतःकण्ठेअर्पितःस्वहारःस्वीयमुक्ताहारीयस्याः एवंभूताचित्र
रूपभैमीदृष्टासतीकस्याःशुद्धान्तसुन्दर्याः विस्मयायआश्चर्यायनजाता ।

तथाभूतान्तादृष्टाकेनेयमप्राप्तिसुन्दरीलिखिताकण्ठार्पितहाराचेति सर्वा
अपि विस्तिता जाता इत्यर्थः । विभ्रान्त्यर्थे भौली लिखित्वासां ज्ञाद् भौमी प्राप्ति
बुद्ध्याऽनन्तर करणीयसंकल्पयशात्तेन मुक्ताहारार्पणीकृतेति भावः ॥ ३९ ॥

कौमारगन्धीनि निवारयन्ती वृत्तानि रोमावलि
वेत्रचिह्ना ॥ सालिख्यते नेक्ष्यत यौवनीय द्वास्था
मवस्थां परिचेतुकामा ॥ ३८ ॥

कौमारेति । तेन न लेन सा भौमी अजिलिख्य ऐत्यत दृश्यते स्म । किंभूता
कौमारं ज्यैश्वन्तस्य गन्धः । लेशोपि विद्यते येषु तानि वृत्तानि रोमादीनि निवा
रयन्ती निवेद्यन्ती यतो रोमावलिरेव वेत्रं यद्विष्टिर्हृन्मस्याः सा तथा यौवनी
यायां यौवनसंबन्धिन्यां द्वारिति ह्यतीति यौवनीयद्वास्यातामवस्थां आकार
विशेषं परिचेतुकामा अङ्गीकर्तुकामा । वयः सन्धिप्राप्तं लिखित्वा पश्यति स्म
त्यर्थः । अस्यां अपि वेत्रधारिणी कांक्षिन्निषेधति । द्वास्था च जवति । गन्धी
नीति पाठे अल्पाख्यायानिति गन्धस्येदादेशः ॥ ३८ ॥

पश्याः पुरन्धीः प्रतिसान्द्रचन्द्र रजःकृतक्रीडकुमा
रचक्रम् ॥ चित्राणि चक्रे भ्रानि चक्रवर्ति चिह्नन्त
दङ्घ्रिप्रतिमासु चक्रम् ॥ ३९ ॥

पश्या इति । सान्द्रं च नन्दं च रजःकर्पूरपरागं तेन कृता क्रीडा खेलायै
न एव भूतकुमारचक्रं बालसङ्घोयस्मिन्नेवं विधेऽप्यनिर्गमं तदङ्घ्रिप्रतिमा
सुनलचरणकमलप्रतिबिम्बेषु वर्तमानं चक्रवर्तिनः सार्वभौमस्य चिह्नं ल
क्ष्यरेखा रूपं चक्रं पश्याः विलोकयन्तीः पुरन्धीः तरुणीः प्रतिलक्षणीकृत्य चि
त्राणि अतितरामाश्चर्याणि चकार । तेन सार्वभौमिना अविचरितमिति तासा
माश्चर्यमभूदित्यर्थः । सान्द्रेत्यपि पाठः । यस्या इति पाठे भैष्याः संबन्धिनीः
पुरन्धीरिति योजनात् स्वाम्येन चक्रं राघवं वर्तयतीति चक्रवर्ती ॥ ३९ ॥

तारुण्यपुण्यामवलोकयन्त्यो रन्योन्यमेणेक्षणयो
राजिख्याम् ॥ मध्ये मुहूर्तसंबभूवमच्छन्ना कस्मि
काच्छादनविस्मयाय ॥ ४० ॥

तारुण्येति । अनलः तारुण्येन पुण्यां चार्षीं अन्योन्यं परस्परसंबन्धिनीम्

भिर्यांशोभानवलोकयन्त्याः पश्यन्त्योः कयोश्चिदेशेक्षयोः भृगीदृशोर्भये
मुहूर्तक्षणावप्रकृण्वन् आसिकेननिर्हेतुकेनाच्छादनेनतिरोधानेनकत्वा
यः विस्मयः । आश्चर्यन्तस्मैबभूव । जूयादन्तर्धिसिद्धेरित्यादिबरदानाददृ
श्यस्यममस्यशैनमवितव्यंशरीरेणन्यस्याच्छादनंकर्तव्यमदृश्येषुभदीयभूषा
रत्नेषुप्रतिविम्बेन अवितव्यमित्यादीच्छादनात्तयोराश्चर्यजनयति
स्मेतिजावः । पुण्यन्तुचार्वापीत्यनरः ॥ ४० ॥

पुरःस्थितस्यक्वचिदस्यभूषा रत्नेषुनार्यःप्रतिवि
म्बितानि ॥ व्योमन्यदृश्येषुनिजान्यपश्यन् वि
स्मित्यत्रिस्मित्यसहस्रकृत्वः ॥ ४१ ॥

पुरइति । क्वचित्प्रदेशेस्त्रीणांपुरोयेस्थितस्यास्यनलस्य अदृश्येषुभूषार
त्नेषुभूषणरत्नेषु निजानिस्त्रीयानिप्रतिबिम्बानि विस्मित्यविस्मित्यपुनः
पुनःविस्मयंप्राप्य नार्यःसहस्रकृत्वःसहस्रधा व्योमनिगगनेअपश्यन्अव
लोकयन्तिस्म । केवलेगगनेकेनापिप्रतिबिम्बंभावलोक्यतेअस्माभिरवलो
क्यन्ते । स्वकीयंपरकीयमपिकिनेतदित्याश्चर्यपुनःपुनर्दिदृशुरित्यर्थः । ए
तदपिनलस्येच्छावशादेवेतिपूर्वमुक्तम् । प्रतिबिम्बितानिजावेक्तः । क
पाणीतिबाह्वन्वनीयम् ॥ ४१ ॥

तस्मिन्निषज्यार्धपथात्तुपात न्तदङ्गरागच्छुरितं
निरीक्ष्य ॥ विस्मेरतामापुरविस्मरन्त्यः क्षिप्तमि
थःकन्दुकमिन्दुमुख्यः ॥ ४२ ॥

तस्मिन्निति । इन्दुमुख्यःचन्द्रवदनाः कन्दुकंनिरीक्ष्यमिश्रःपरस्परंक्षि
प्तमेवाविस्मरन्त्योपिविस्मेरतांसाश्चर्यतामापुः । किंभूतंकन्दुकन्तस्मिन्न
लेविषज्यसंचय्ययस्यैप्रक्षिप्तंतामप्राप्यार्धपथेअर्थमार्गेरवाहत्तमङ्गीकृतंपातः
पतनंयेनतन्तथातदङ्गरागेणनलाङ्गरागेणकुञ्जुरितंजूपितंवा । यस्यैक्षिप्तता
मप्राप्यमध्यसंघट्टयोग्यस्यवस्तुनोऽभावादकास्मात्कथंपतितइतिकस्याङ्गरा
गोस्मिलंलङ्घनइतिसाश्चर्याजाताइतिजावः । पथोर्हमितिविग्रहेऽर्हंनपुंसक
मितिसमासः । ऋक्पूरित्यादिनासमासान्तः ॥ ४२ ॥

पुंसिस्वमर्तव्यतिरिक्तभूते भूत्वाप्यनोक्षानियमत्र

तिन्यः ॥ छायासुरूपं भुवि विद्यतस्य फलं दृशोरा
नशिरे महिष्यः ॥ ४३ ॥

पुसीति । महिष्यः राजपत्न्यः सन्निवद्वायां भुवित्प्रतिबिम्बेषु केवलायां
वाजूनौ ध्यातपाभावरूपासु छायासु तस्य नलस्य स्वरूपं सौन्दर्यं वा विद्यतस्य
नैत्रयोः फलं साफल्यमानशिरे प्रापुः । किं कृत्वा स्वभर्तृभीमस्तस्माद्व्यतिरि
क्तभूतव्यतिरिक्तरूपेण च विषये ध्यानीनां अनवलोकनं तस्यापो नियमः श्रव
श्यं जावस्तत्क्षणं यद्वृत्तं तद्विद्यते यासां एवं भूता भूत्वापि । सुन्दरवस्त्ववलो
कनात्तासां त्रैसाफल्यं जातम् । प्रतिबिम्बस्थातपाभावस्य वापुरुषत्वाभा
वात्तदवलोकनेऽपि त्रयस्त्रयतिर्नाञ्जुदिति भावः ॥ ४३ ॥

त्रिलोक्यतच्छायमतर्किताभिः पतिं प्रतिस्वं वसुधा
विधत्ते ॥ यथावयं किं मदनन्तथैन न्नित्रनेत्रनेत्रा
नलक्रीलनीलम् ॥ ४४ ॥

विलोक्येति । ताभिर्न हि योभिः भुवित्छायां विलोक्य इति अतर्किचरमे
क्षितम् ॥ इति किम् । यथावयं स्वपतिं भीमलक्षणं प्रतिदृष्ट्वैव मदन्धारया
नः तथावसुधापि त्रिनेत्रनेत्रानलस्य त्रिलोचनलोचनान्नेः क्रीलेन च लोचनी
लं श्यामलं नूतनं नैनदन् भीमलक्षणं स्वपतिं प्रति यत्प्रधारयति किम् । छाया
याः श्यामत्वात् त्रिनेत्रनेत्रेत्यादिविशेषणं युक्तम् यथावयम्भीमं प्रति नदन्पि
दृश्यं हेलं जावशादन्तर्गूढतया धारयामस्तथास्वपतिं प्रति वसुधा नदन्पि य
त्तेऽन्तर्गूढतया धारयति किमिति वा । नलोति सुन्दर इति भावः । बन्हेर्द्वयोर्वा
लक्रीलावित्यनरः ॥ ४४ ॥

रूपं प्रतिच्छायायिकयोपनीत मालोकिताभिर्यदिना
मकामम् ॥ तथापि नालोकि तदस्वरूपं हारिद्रम
ङ्गाय त्रितीर्णभङ्गम् ॥ ४५ ॥

रूपमिति । ताभिर्न हि योभिः प्रतिच्छायायिकया प्रतिबिम्बेनोपनीतं रूपं
नलस्वरूपं सौन्दर्यं वा यदिनामयद्यपि कामं च्छालोकि दृष्टम् । तथापि तद
तिप्रसिद्धमस्य रूपं नालोकि न दृष्टम् । यतः हारिद्रमङ्गाय हारिद्रच्छेदाय सुव
रं च्छेदाय वातिगौरवत्वाद् द्वितीयां दत्तः भङ्गः पराजयायेन तत् । छायायाङ्गौ

रत्वादिवर्णानवलोकनादितिभावः । अतिसौन्दर्यसूचितम् ॥ ४५ ॥

भवन्तदृश्यःप्रतिबिम्बटेह व्यूहंवितन्वन्मणिकुट्टि
मेषु ॥ पुरंपरस्यप्रविशन्निवयोगी योगीवचित्रंसर
राजराजा ॥ ४६ ॥

भवकिति । वियोगीसराजानलःयोगीववियोगरहितइवअथचमुनिरि
धविरराजएतच्चित्रम् । विरहिणोविरहित्वाभावादाश्चर्यम् । यतःअदृश्यो
'भवन्मणिकुट्टिनेषुमणिवदज्जमिषुप्रतिबिम्बदेहव्यूहंप्रतिबिम्बरूपकायस
मूहंवितन्वन्विस्तारयन्' । तथापरस्यपुरंनगरंगृहोपगृहंवाप्रविशन्मुनि
रप्यदृश्योज्ज्वलिकायम्यूहज्ज्वकरोतिपरस्यजीवान्तरस्यशरीरम्प्रविशति
विषयेभ्योनिकृतत्वाद्वियोगीभवति । पुरंपाटलिपुत्रेस्यात्गृहोपरिगृहे
पुरम् । पुरंपुरिश्चरीरेचेतिविश्वः ॥ ४६ ॥

पुमानिवास्यर्ज्ञिमयाभूमन्त्या स्त्रायामयःपुंसद्वय
व्यलोकी ॥ ब्रुवन्निवातर्किमयापिकश्चिदितिस्म
सखैर्णगिरःशृणोति ॥ ४७ ॥

पुमानिति । सनलइतिस्त्रीणगिरःस्त्रीसमूहवाणीः शृणोतिस्म इति
किंज्रजन्त्याविचरन्त्यामयापुमानिवअस्यर्ज्ञिस्पृष्टः ॥ विचरन्त्यामयापुंस
द्वयपुरुषस्येवस्त्रायामव्यलोकि । दृष्टा । मयापिकश्चिद्ब्रुवन्वदंज्जिवातर्कि ।
ससंज्जाभिःसर्वाभिःपरस्यरंवाभैर्मीप्रत्येवमुक्तमित्यर्थः । स्त्रीपुंसाभ्यामज्
ज्जजीभवनादितिनन् स्त्रीणीःस्त्रीसंबन्धिनीर्गिरइतिवा ॥ ४७ ॥

अम्ब्रांप्रणम्योपनतानताङ्गी नतेनभैमीपयियोग
माप ॥ सन्नान्तिजैमीषुनतांविवेद सातल्लचनादृ
त्रयतयाददर्श ॥ ४८ ॥

अम्बामिति । नताङ्गीसुन्दराङ्गीजैमीअम्बांमातरंप्रणत्यप्रणम्योपनतान्ता
गतासतीनलेनसहपयियोगसंबन्धमापसनलःज्जान्तिजैमीपुज्जान्त्यादृष्टासु
भैमीपुमप्येतांसत्यरूपांनविविदेविवेकेननञ्जातवान् साचादृश्यतयातंन
ददर्शनादर्शात् दृश्यमेवेतिपाठेनाद्वाकीदेवेत्यर्थः । अदर्शत्तदृशोद्गीतिगु
णः प्रणत्यवात्यपीतिअनुनासिकलोपेतुकि ॥ ४८ ॥

प्रसूप्रसादाधिगताप्रसून मालानलस्योद्भूतमवीक्षि
तस्य ॥ क्षिप्रपिकण्ठायतयोपकण्ठे स्थितन्तमा
लम्यतसत्यमेव ॥ ४९ ॥

प्रस्थिति । प्रसूप्रसादाधिगतामादप्रसादप्राप्ताप्रसूनमालाकुसुममाला
सदृशनेत्रान्तर्याविक्षितस्यापिनलस्य कण्ठाय तयामेवमालिप्तपिकण्ठे
सनीपेस्थितसत्यरूपमेवतन्तन्तत्कण्ठं चालिङ्गत् ॥ ४९ ॥

स्वगवासनादृष्टजनप्रसादः सत्येयमित्यद्भुतमाप
नूपः ॥ क्षिप्रामदृश्यत्वमिताञ्चमाला मालोक्व
तांविस्मयतेस्ममाला ॥ ५० ॥

अंगिति । भूपोनलः । इत्यद्भुतमाश्चर्यमाप । इति किन् । वासनाक
दृष्टपिन्तासन्तापोपनीतस्यमैनीलक्षणस्यजनस्यप्रसादंरूपेयंस्वकमालासं
त्यरूपेति । अलीकदृष्टेनदत्तस्यकुत्रापिसत्यत्वंनदृष्टंअत्रतुअपूर्वदृष्टम् ।
साबालास्वलीकनलायकण्ठायक्षिप्रां । तांमालामदृश्यत्वमितांप्राप्तांआ
लोप्यविचार्यविस्मयतेस्वसाश्चर्यावज्जुव अलीकदृष्टमलकण्ठेक्षिप्तमालामा
लिकेननीताइत्याश्चर्यम् ॥ ५० ॥

अन्योन्यमन्यत्रयदीक्ष्यमाणौ परस्परेणाध्युषिते
पिदेशे ॥ आलिङ्गितालीकपरस्परान्त स्तथ्यमिथ
स्तौपरिपस्वजाते ॥ ५१ ॥

अन्योन्यमिति । सत्यरूपेणपरस्परेणाध्युषितेविधितेपिदेशेऽन्योन्यंपर
स्परंअन्यत्रयत् अन्योन्यानध्युषितदेशवद्भ्रान्तिदृष्टमिवइक्ष्माणीविलो
कयन्तीतौआलिङ्गितयदलीकंपरस्परस्तस्यान्तर्नैष्यंस्तथ्यंसत्यमपिमिथः प
रस्परंपरिपस्वजाते । आलिलिङ्गितुः । अलीकदृष्टस्यआलिङ्गितपरस्परस्य
मध्ये सत्यरूपस्याप्यालिङ्गनंज्ञातमितिभोवः । आलिङ्गितमलीकंपरस्परं
येनैवभूतंअन्तः करणंययोरितिवा सत्यमप्यलीकमुध्यैवालिलिङ्गितुरितिभा
वः । परिपस्वजातेसदिस्वग्न्योःपरस्वलिटीतिपरस्ववत्स्वमिवेवः ॥ ५१ ॥

स्पर्शान्तमस्याधिगतापिभैमी मेनेपुनर्भ्रान्तिमद

शनेन ॥ नृपः सपश्यन्नपितामुदीतस्तम्भो न धर्तुं
सहसाशशाक ॥ ५२ ॥

स्यर्शमिति । मैत्रीसत्यरूपपन्तश्चरस्यरूपश्रद्धाधिगताप्राप्तापितरपादर्शनेन पु
नर्जान्ति मनेने । सत्यस्य दर्शनेन भाव्यं न च दृश्यते सः तस्मादलीकः स्यर्शः इत्य
मन्यतः स नृपः सत्यरूपान्तां पश्यन्नपि सहसा कटित्तिचदीतो जातः सात्त्विकवि
काररूपः स्तम्भो यस्यैवं भूतः सन्तां धर्तुं न शशाक ॥ ५२ ॥

स्यर्शातिहर्षादुतसत्यमत्या प्रवृत्तमिध्याप्रतिलब्ध
बाधौ ॥ पुनर्मिथस्तथ्यमपि स्पृशन्ती न न श्रद्धाते
पथितौ विमुग्धौ ॥ ५३ ॥

स्यर्शेति मैत्रीसत्यरूपपरस्परस्यर्शजनितेनातिहर्षेणादृतयाङ्गीकृतया स
त्यमत्यासत्यबुद्ध्या पुनरप्यालिङ्गनादौ प्रवृत्त्यपुनरलीकपरस्परालिङ्गन
स्यर्शाभावान्निध्यात्वेन प्रतिलब्धः सत्यमतेर्बाधो वा म्यालेवं भूतौ सन्तौ तृती
यस्थाने पथिना गेतथ्य सत्यरूपमिथः परस्परं स्पृशन्तावपि विमुग्धौ ज्ञान्तौ
न श्रद्धाते सत्यत्वेन स्यर्शेन जानीतः स्म । प्रथमस्थले तात्त्विकोपालम्भाद् द्वि
तीयस्थले बाधोपालम्भाद् दृष्टान्तावप्यस्मिन् तृतीयस्थले किं प्रथमस्थल इव स
त्यमुत द्वितीयस्थल इवा सत्यमिति निर्णयाभावाद् नादरसहितौ जाताविति
भावः । पुनरपि तृतीयस्थले सत्यालिङ्गने जाते पिबिन्ना सोमाज्जुदित्यर्थः ॥ ५३ ॥

सर्वत्र संवाद्यमवाधमानौ रूपश्रियातिथ्यकरं परं
तौ ॥ न शोकेतुः केलिरसां द्विरन्तु मलीकमालोक्य प
रस्यरन्तु ॥ ५४ ॥

सर्वत्रेति । रूपश्रियापरस्परसौन्दर्यशोभया परमत्तितरां परस्परस्याति
थ्यकरं सौख्यकरं सर्वत्र बहुषु स्थलेषु सम्वाद्यस्यर्शादिना सम्वाद्योग्यं सत्य
रूपं परस्परं कर्मजुतमवाधमानौ सत्यत्वेन मन्यमानौ । क्वचिदलीकन्तु अत्र
त्यं पुनः असत्यमपि वा परस्परमालोक्यन्तौ केलिरसात्क्रीडाप्रीतेर्विरन्तु वि
रतिं प्राप्तुं न शोके । समर्थौ नाभूताम् । क्वचिदलीकत्वे पिबहुषु स्थलेषु सत्य
त्वाद् अलिङ्गनादिक्रीडाञ्चकुरेवेति ज्ञावः । तथ्यकरमिति पाठे कीदृक् पर
स्परं स्पर्शं केवलं न तथ्यकरं सत्यत्वबुद्धिजनकमिति वा ॥ ५४ ॥

परस्परस्पर्शसोर्मिसेका ज्ञयोःक्षणंचेतसिविप्रल
म्भः ॥ स्नेहातिदानादिवदीपकार्थं निर्मिष्यकिं
चिद्द्विगुणान्दिदीपे ॥ ५५ ॥

परेति । परस्परस्पर्शसं अन्योन्यस्पर्शजनितोऽनुरागस्तस्योर्निरुद्धक
स्तत्त्वमितास्तेकात्सेवनात् तयोश्चेतसिविप्रलम्भोवियोगः कथमाप्रकिञ्चि
न्निर्निष्यपूर्वापेक्षयाद्विगुणं ह्याह्वानयथातथोद्दिदीपेप्रदीप्तः । कस्मा
त्किमिव को हातिदानात्तैलस्य बहुप्रक्षेपादीपिकार्थं विदीपयति ॥ स्नेहवसा
यथाकिञ्चिन्मन्दीभूयद्विगुणप्रकाशते । अप्राप्तासत्याविप्रलम्भस्तादृग् हुः
सहोमयथासंयोगपूर्वकोवियोगइतिभावः ॥ ५५ ॥

वेद्यमापसाधैर्यवियोगयोगा द्वोघट्टमोहवचमुहु
र्दधाना ॥ पुनःपुनस्तत्रपुरःसपञ्चयन् बध्नामतां सु
भुवमदुभमेण ॥ ५६ ॥

वेद्येति । साधैरीवेद्यसंस्थगेहनाप किन्मूलाधैर्यवियोगस्यायोगारसंबन्धा
त्कमेवाग्रमलसम्भावनाकुतस्त्येतिबोधसम्यग्ज्ञानं मलस्यापमिति नोहं
मिष्यामिचमुहुर्दधाना समलः सङ्गमेवज्ञान्तिवज्ञेन तांस्तु बंधुन्दरीं पुनः
पुनःपुरोऽपेक्षयन्विशोकयन् तत्रैवबध्नाम अलीकतदालिङ्गनादिवाञ्छ
यातत्रैवविचारेतिभावः ॥ ५६ ॥

पद्मान्वृपःसचरमाणएष चिरंपरिभ्रम्यकथंकथंचि
त् ॥ विदर्भराजप्रभवानिवासं प्रासादमभ्रंकथमा
ससाद ॥ ५७ ॥

पद्मानिति । पद्मान्वृषाणोविचरन्नेववृषःकथंकथन्निवृषराजचारि
त्वेपरिचयाभावादतिमहताक्लेशेन चिरम्यरिज्ज्वरपरितोन्नमिन्त्वा अन्नं
कथंयत्पुष्टत्वाद्विगुणलग्नशिखरं विदर्भराजप्रभवयाज्ञैर्म्याभिरामंशुशोभन
शिष्टितमित्यर्थः । प्रासादमाससादप्राप विप्रलम्भजनितपरिज्वरशवशा
त्प्रासादप्राप्तवान्मुहुर्द्विपूर्वकमितिभावः । सचरमाणःसमस्तृतीयायुका
दितितर्कः । कथंकथंचिदिति । समुदायनिपातोतिरुद्धार्थेद्विष्टयः । १
ज्वरकथम् । सर्वकुलाज्जेतिरुक् ॥ ५७ ॥

सखीशतानांसरसैर्विलासैः स्मरावरोधभ्रममावह
न्तीम् विलोकयामाससभांसभैम्या स्तस्यप्रतोली
णिवेदिकायाम् ॥ ५८ ॥

सखीति । सनलः । तस्यप्रासादस्यप्रतोल्यांपुरीमाणिवेदिकायांमणि
बद्धभूमौभैम्याःसभांविलोकयामास किञ्चूतांसखीशतानांसरसैःशृङ्गारैःवि
लासैर्विज्रमैःस्मरस्यावरोधज्वनन्तःपुरज्वान्तिनावहन्तीकुर्वन्ती सखीनां
रतितुल्यत्वात्प्रतोलीमणिबद्धवेदिकोपरिरचितांसभान्दर्शेत्यर्थः । रथ्या
प्रतोलीविशिखेत्यर्थः ॥ ५८ ॥

कण्ठेकिमस्योऽपिकवेणुवीणा स्तिस्त्राजिताःसूच
यतित्रिरंखः ॥ इत्यन्तरस्तूयतयत्रकाचि न्मलेन
बालाकलमालपन्तो ॥ ५९ ॥

कण्ठइति । यत्रसत्रायांनलेनकलंमधुरास्तुटमालपन्तीरामालापंकुर्व
न्तीकापिकाचिद्वालाऽन्तर्मनसिइतिअस्तूयतस्तुतानतुल्यकवाचा इतिकिं
अस्याःसुन्दर्याःत्रिरंखःलक्षणाभूतास्तिस्त्रोरेखायस्मिन्चकण्ठः । तिस्रोपि
पिकवेणुवीणाःस्वरानृतेनजिताःसूचयतिज्ञापयतिकि मधुरस्वराकर्णनेन
रेखात्रयदर्शनेनचकीकिलादित्रयस्यजयसूचनार्थइदंरेखांअयंकण्ठेनधृतंनतु
लक्षणत्वेनेत्युपनीयतइत्यर्थः । रेखात्रयाङ्किताग्रीवाकंवुग्रीवेतिकथ्यते ५९

एतन्नलन्तवन्दमयत्तिपत्रय त्यजार्तिमित्यालिकुल
प्रयोधान् ॥ श्रुत्वासनारीकरवर्तिसारी मुखात्स्व
माशङ्कतयत्रदृष्टम् ॥ ६० ॥

एतमिति । यत्रसभायांसनलः । नारीसुन्दरीतत्करवर्तिनीसारीसारि
कात्स्यामुखात् एवमालिकुलेनसखीसमूहेनपाठितान्प्रबोधोधान्सान्वनवा
क्यानिश्रुत्वा स्वात्मानन्ताभिर्दृष्टमाशङ्कत । इतिकिम् । हेदमयन्तित्वन्न
नसिस्थितंएतंपुरोवर्तिनंआगतंबानलपश्य आर्तिन्तद्वियोगजमितांपिडा
न्त्यजेति । अहमेताभिर्दृष्टः छान्यथासारिकाभेवनेताः कुतः पाठयन्ती
ति ॥ ६० ॥

यत्रैकयोलीकनलीकृताली कण्ठेमृषाभीमभवोभ

चन्त्या ॥ तद्वृक्षपथेदौहृदिकोपनीता शालीनमा
धायिमधूकमाला ॥ ६१ ॥

यत्रेति । यत्रसमायांसृषामिध्याभीमभवौभवन्त्याजैमीवेकन्यायन्त्या
एकयासख्याअलीकनलीकृतालीकण्ठेअसत्यनलाकारोक्तसखीकण्ठे दौ
हृदिकोपनीतामालाकारेणनीता मधूकमालातस्यादृश्यस्यनलस्पदवृक्षे
दृग्गोचरेशालीनसलज्जंआधायिनिक्षिप्ता जैमीविनोदार्थन्तादृशीमेवकी
डांसर्वाःकुर्वन्तीतिभावः । दौहृदिकायात्रीवा वृक्षादिदोहृदेनियुक्तोदौ
हृदिकः । तत्रनिमुक्तइतिठक् । शालीनकौपीनेअधृष्टाकार्ययोरितिनिपा
ताच्छालीनशब्दःसाधुः ॥ ६१ ॥

चन्द्राभमध्नितलकन्दधाना तद्वन्निजास्येन्दुकु
तानुविम्बम् सखीमुखेचन्द्रसमेससर्ज चन्द्रानव
स्थामिवकापियत्र ॥ ६२ ॥

चन्द्रेति । यत्रसजायांकापिकाचित्सुन्दरी चन्द्राणांअनवस्थांइयत्तान
वधारणाक्रियायाभावमन्योन्यस्मिन्प्रतिबिम्बादमवस्थितिंवा ससर्जैवकिं
जूताचन्द्रसमेचन्द्रतुल्ये निजसखीमुखेऽतिस्वच्छत्वाच्चन्द्राजंचन्द्रतुल्यम
जंअतिस्वच्छद्रव्यविशेषः तत्संबन्धिआजन्तद्रूपन्तिलकंललाटाभरणं
धानाकुर्वाणा । किभूतंमाज्जन्तिलकन्तद्वच्चन्द्राकाराज्जन्तिलकयुक्तं निजं
स्वीयंआस्यन्तलक्षणइन्द्रुः तेनकृतमनुविम्बंप्रतिबिम्बंयत्र । चन्द्राकारा
ज्जन्तिलकयुक्तस्वीयमुखचन्द्रे कृतमनुविम्बयेनवा । यन्मुखेचन्द्राकारेच
न्द्राकारोज्जन्तिलकः क्रियतेतत्तस्याचन्द्राकारोज्जन्तिलकोमुखेचन्द्रैचन्द्रौअ
लङ्कारकारिभ्याःचन्द्राकारेऽज्जन्तिलकेप्रतिबिम्बितौ । यथाचालङ्कारः क्रि
यतेतस्यामुखंतत्रविद्यमानोज्जन्तिलकश्चन्द्रौचन्द्रौयस्याक्रियतेलङ्कारतन्मुख
चन्द्राज्जन्तिलकेप्रतिबिम्बितौ । एवंप्रतिबिम्बितयोरपिपरस्परमुखचन्द्रा
ज्जन्तिलकयोःप्रतिबिम्बकपौपरस्परमुखचन्द्राज्जन्तिलकौप्रतिबिम्बितौ एवं
प्रतिबिम्बितःप्रतिबिम्बादावित्येवंचन्द्रानवस्थाद्रूप्या । तद्विद्यतेतत्रतद्व
त्प्रत्यत्रनतुपीनकाररपकयइतिवः ॥ ६२ ॥

दलोदरेकाञ्चनकैतकस्य क्षणान्मणीभावुकवर्णले

खम् ॥ तस्यैव यत्र स्वमनङ्गलेखं लिखे खमैमीनख
लेखनीभिः ॥ ६३ ॥

दलेति । यत्र सभायां कान्धनकेतकस्य सुवर्णकेतककुसुमस्य दलीदरे पत्र
गर्जे क्षणाल्लेखनानन्तरं यत्र मेवमपीभावुकामयी भवनशीला वरुणलेखाऽ
वरलेखायस्मिन् तस्य एव नखसंबन्धिनमेवमननखक्षतादिषां च्छाविद्यत इ
त्येवमादिरूपस्वस्वीयमनङ्गलेखं नदनोपदिष्टलेखनजैमीनखलेखनीभि
र्लिखेत् । विरहिणीभिः स्वीयज्ञावसूचनायै प्राप्ते शायपत्रिका प्रेष्यते । मध्या
वर्णाश्च लिख्यन्ते । केतकीपुष्पेषु नखलेखानां श्यामी भवनं स्वभावः । भावु
केतिलषपतेति शीलेत्युक्तम् ॥ ६३ ॥

विलेखितुं मीमन्नुवो लिपीषु सख्यातिं विख्यातिभू
तापियत्र ॥ अशाकिलीलाकमलनपाणि रपारि
कर्णोत्पलमङ्गिनैव ॥ ६४ ॥

विलेखितुमिति ॥ यत्र सभायां लिपीषु चित्रकर्मसु अतिविख्यातिज्ञताति
कुशलयापि भैमीसख्यामीमन्नुवो भैम्याः लीलाकमलमिहौ चित्रपटवाविले
खितुमशक्तिशक्त् । पाणिः करीनैव लेखितुं शक्तेः । तथा कर्णोत्पलं कर्णा
भरणीभूतं विलेखितुमपारिपर्याप्तम् । अखिलेखितुनैवापारि । लीलाकम
लावतसोत्पलापेक्षया पाणिनिर्यनमति सुन्दरत्वात् लोखितुमशक्तमिति भावः ।
विलेखितुं शक्यतेति पर्याप्तवचने द्विति वा तुमुन् । लघूपक्षत्वाद्गुणः लिपीषु
कदिकारादिति स्त्रीषु ॥ ६४ ॥

जैमीमुपावीणयदेत्यत्र कलिप्रियस्य प्रियशिष्यव
र्गः ॥ गन्धर्ववध्वः स्वरमध्वरीणं तत्कणकुनालैक
धुरीणत्रोणः ॥ ६५ ॥

भैमीमिति । यत्र सभायां कलिप्रियस्य नारदस्य गन्धर्ववधूलस्य कणः प्रियः
शिष्यवर्गः । एत्यागत्य भैमीमुपावीणयत्वीणयोपगायत् । किभूतः स्वरासृते
नाऽरीणं पूर्यतेत्याः भैम्याः कण्ठनालैकैकधुरां वहति यकधुरीणात्तुल्यावी
णायस्य प्रथमं गन्धर्ववध्वो नन्तरं नारदेन वीणावादनमभ्यापिता अतिकौश
ल्यात् स्याति प्रियास्य विधा अपि वीणावादने ततोप्यधिकं कौशलमभ्यसित

न्तन्नागत्यजैर्नीवीययोपनायन्तिस्मृतिभावः । वीयागन्धर्व्येनयानैनीक
गठस्यातिमाधुर्यं सुचितम् । नालपदेनमुखस्यकमलत्वं सुचितम् । स्कन्धरी
यस्तुतमित्यमरः । उपवीर्ययत्सत्यापपाशेतिविष् । कलिः प्रियोस्येति
वाप्रियस्येतिपूर्वनिपाताभावः । रीणरीगतिरेषययोः स्वादित्वान्निष्ठानत्व
म् । एकधुरीणेत्यत्र एकधुराङ्गुक्षेतिवः ॥ ६५ ॥

नावास्मरः किंहरभीतिगुप्ते पयोधरेखेलतिकुम्भए
व ॥ इत्यर्धचन्द्राभनखाङ्कुचुम्भि कुचासखीयत्र
सखीभिरुच ॥ ६६ ॥

नावेति । यत्रसभायांसखीभिः सखीइतिपूर्वात्कञचे । किंमूलाअर्धच
न्द्राजोद्वेचन्द्राकारोनखाङ्कुः नखस्तन्तन्निबुम्बिनीआक्षिष्टीकुचोसनीय
स्याः सा । इतिक्मिम् । हेसखिस्मरः तेतवपयोधरेस्तनलक्षणेकुम्भएवहरा
ङ्गीतिसस्याः सकाशादात्मानङ्गीपायतीतिहरभीतिगुप् । एवंजतः सकावा
मीकयाखेलति किंवितर्कै । अर्धचन्द्राकारत्वाङ्कुनैकात्वंयुक्तम् ।
अग्निभीतोहिइत्येव प्रथानस्यानमाअयतीतित्रिनेत्रानलाङ्गीत्यापलाभितः
त्रिजयंशीतस्तनद्वयलक्षणंस्थानमागत्यसुखेनजलक्रीडाङ्करोतीत्यर्थः ॥ ए
वमन्योपिवैरिणः सकाशात्पलाभ्यनिर्जयंस्थानङ्गत्वाङ्गीइति । हरेणपार्व
त्याः सकाशाङ्गीतिसयागुप्तेअभर्दितेसौंदर्यात्कुचनर्दनवाञ्छायांसमुत्पन्ना
यानपिअर्थाङ्गत्वात्पार्वतीकोपजियाहरेणस्पृष्टइत्यर्थः । कुचविशेषणंवा
पार्वतीभियाहरागमनसंभावनाया अर्धभावाज्जिर्भयत्वेहिस्मरस्यक्रीडायु
ज्यतइत्यर्थः । नखाङ्कुचुम्बिपीवरत्वात्कुचदर्शनात्सर्वस्यापिकानोद्रेकोभव
तीतिभावः । हरेणपार्वतीङ्गीत्यागुप्तेस्पृष्टेसुन्दरिसखिसबोधनंवा । हरभी
लक्षणाइतिः परचक्रन्तस्मादात्मानंयोपायतीतिसदनविशेषणंवाहरोप्येतद्
र्शनविमोहितोमनश्चङ्गतः शान्तकोपोमविष्यतीतिमुष्यानिर्भयइति ॥ ६६ ॥

स्मराशुगीभूयविदर्भसुभू यद्दोयददोभिखलुप्रसू
नैः ॥ स्वजंसृजन्त्यातदशोधितेषु यजैकयासूचिशि
खांनिखाय ॥ ६७ ॥

स्मरेति । प्रसूनैः पुष्पैः स्मराशुगीभूयकामबाणीभूय विदर्भसुज्ज्वलीजै

मीवसोयदसोमपीडितम् ॥ तद्वैमीवसःसोमलक्षणवैरन्तेषुपुण्येषुगुणेषु
 तन्नाथंसूचिशिखांसूच्ययन्निखायारोप्यस्रजंमालांसृजन्त्यारचयन्त्या एकया
 ध्यशोधिशोधितम् । सल्लप्तेषुते । तेषांशस्त्रप्रहारकरणाद्वैरनिर्यातनन्त्या
 कृतचित्पर्यः ॥ यत्रकाचित्मालांजयन्नेतिजावः । मालाकारिण्याश्चपुण्येषु
 सूचिशिखानिखननंहिजातिः ॥ ६७ ॥

यत्रावदक्षामतिमीयमैमी त्यजत्यजेदंसखिसाहसि
 क्यम् ॥ त्वमेवकृत्वामदनायदित्से बाणान्प्रसूना
 निगुणेनसज्जान् ॥ ६८ ॥

यत्रेति । यत्रेति । यत्रसभायांमैमीअतिभीयअतितरांभयंप्राप्यतांमाला
 कारिणीचित्यवदत् । इतिकिम्हेसखिइदंमालारचनलक्षणंसाहसिक्यमवि
 चार्यकारित्वात्यजत्यजमुञ्चेति । साहसिकत्वमेवाह । यतःप्रसूनानिपुण्य
 रूपान्बाणान्गुणेनदोरकेष्वथचमौर्व्यांसज्जान्सकृद्वाङ्कत्वामदनायत्वमे
 वदित्सेददासि । मांपीडयतःकामस्यमौर्वीसंबद्धबाणदानेनयात्वंसाहाय
 कप्रचरसिसात्वंसमीचीनसहचरी भवसीतिसोस्तुगुणतन्तामवददित्यर्थः ।
 मालायांबाणसकृद्मौर्वीवुष्यामैम्याभयंजातनितिभावः । त्यजत्यजेतिभ
 याद्विक्रिः । सहसावर्ततेसाहसिकः । ओजःसहोन्मसावर्ततइतिठक् ।
 तस्यभावेगुणवचनेनेत्यादिभाष्यम् ॥ ६८

आलिख्यसख्याःकुचपत्रभङ्गी मध्येचमध्यामकरीं
 करेण ॥ यत्रालपत्तामिदमोलियानं जानैत्वदेका
 वलिनाकनद्याः ॥ ६९ ॥

आलिख्येति । यत्रसभायांकाचित्सुन्दरीसख्याःकुचयोःपत्रभङ्गीमध्यं
 पत्रवल्लीरचनामप्येकरेणमकरींआलिख्यतांसखीं इदमालपद्ध्यवदत् इति
 किम् । हेआलिसखित्वदेकावलिस्त्रयैकयष्टिकमुक्ताहारविशेषस्तप्तलणा
 याः नाकनद्याः स्वर्गगङ्गायाइदंमकरीलक्षणंयानंवाहनमन्येतर्कयामि ।
 स्वच्छत्वान्मुक्ताहारस्यानाकनदीत्वम् । हारसमीपेनकर्याविद्यमानत्वाद्म
 करीवाहनत्वंनाकनद्यामुपेक्षितम् । एकावत्येकयष्टिकेत्यमरः ॥ गङ्गा
 मकरवाहिनीतिप्रसिद्धिः ॥ ६९ ॥

तामेवसायत्रजगादंजुयः पयोधियादःकुचकुम्भयो
स्ते ॥ सेयंस्थितातावकहृच्छयाड्क प्रियास्तुविस्त
रयज्ञःप्रशस्तिः ॥ ७० ॥

तानिति । यत्रयासुमर्ष्यतामेवसर्वांजुयःपुनरपिइतिजगाद । इति कि
म् । हेसखिपयोधियादःसमुद्रजलजन्तुस्तावकस्त्वदीयोहृदयस्थितोहृच्छ
यःकामस्तस्याङ्कुक्षिंहन्तस्पमियाप्राणेश्वरी तेकुचयोःस्थितासतोसेयंनकरी
अर्थात्कुचयोर्विस्तारस्यपीवरत्वंस्ययज्ञःप्रशस्तिः यज्ञःशासनमस्तुभवत्विति
यासुमुद्रेसदावसतिसातंविहायचेत्कुचयोःस्थितासर्हितदपेक्षयाऽनयोःस्व
त्कुचयोःपीवरत्वंदुरवगाहत्वंवक्ष्येतरंनान्यस्येतियेयज्ञःशासनमस्तुजवतु ।
प्राणेश्वरस्यहृच्छयत्वेन प्रियायाऽप्यपितत्रैवस्यातुमुचितमितिभावः ॥ ७० ॥

सारीञ्चरन्तीसखिमारयेता मित्यद्वादयेकथिते
कयापि ॥ यत्रस्वघातभ्रमभीरुसारी काकूत्यसा
कूतहसःसजज्ञे ॥ ७१ ॥

सारीञ्चरन्तीमिति । चरन्तीतिहादृशहास्तरङ्गच्छन्तीमयसज्जनन्तीमेतां
सारीमहोपकरणंशकुनिविज्ञोपज्ज हेसखिपहासमारयजहिहिचेति कया
चित्सर्वाप्रति अहदायेपाशकदानेकथितेसति यत्रसनलःद्वितीयार्थेप्रती
त्यास्वर्णातस्वज्जन्तीज्जान्तिस्तेनभीरुर्जयशीलासारीपत्निविशेषःतस्याः का
कुःभयविकृतस्वरस्तस्योत्थानन्तेनसांकूतःसामिप्रायःहसःहारपेयस्यस्येवंवि
धोऽज्ञोऽजातः । मांमारयिष्यतीतिमयाद्विकृतस्वरंकुत्वात्तद्विनीनांसारोद्विष्टा
प्रशोरपिस्वञ्चानंकथमितिज्जान्तिवशाच्च साश्चर्यत्वात्सहास्योऽजातइत्यर्थः ।
सारीमहोपकरणंशकुनिकान्तरे । हायोदानेयौतिकादिधनेइतिवि
श्वः । हसःस्वनहसोर्वैत्यप् ॥ ७१ ॥

मैमीसमीपेसनिरीक्ष्ययत्र ताम्बूलजाम्बूनदहंसल
क्ष्मीम् ॥ कृतप्रियादूत्यमहोपकारं मरालमोहद्रुढि
मानंमूढे ॥ ७२ ॥

मैमीति । यत्रसनलोऽमीमीसमीपे ताम्बूलचारणार्थंजाम्बूनदहंसलक्ष्मीं
वर्णयेदितहंसपुस्तलिकाशोभांनिरीक्ष्य कृतःप्रियादूत्यलक्षणोमहानुपका

रोयेनएवंमूतोमरालोहंसस्तस्मिन्मोहोभ्रान्तिःतस्यद्रुदिमादृढत्वमूहेप्रापे
त्यर्थः । समदूतोहंसएवायंकिमितितस्यज्जमोजातइत्यर्थः । ऊहेवहेलिं
दिवचिस्वपीतिसंप्रसारणम् ॥ ३२ ॥

तस्मिन्नि यंसेतिसखीसमाजे नलस्यसन्देहमथव्यु-
दस्यन् ॥ अपृष्टएवसफुटमाचक्षते सकीपिरूपा
तिज्ञयःस्वयन्ताम् ॥ ७३ ॥

तस्मिन्निति । अथसःप्रसिद्धःकीपिलोकीप्तरूपातिशयःसौन्दर्यातिश-
यः अपृष्टएवस्वयमात्मनैवतांभैमीस्फुटंप्रकटंआचक्षतेकथयतिस । किं-
वन्तस्मिन्सखीसमाजेसखीसमूहमध्ये साप्रसिद्धाजैमीयंजविष्यतीतिप्रति-
सखीजातंनलस्यसन्देहंव्युदस्यन्निराकुर्वन् सख्यर्थपेक्षयासौन्दर्यातिशयद-
र्शनादियंजैमीति नलेनस्वतएवज्ञातमित्यर्थः । पूर्वेणसन्देहस्वरूपेण
नोदेयमितिबुद्ध्या अपृष्टएवमविष्यसन्देहन्निराकरणार्थमाचष्टइति । अ-
व्युदस्यन्नितिहेतुश्रुता । प्रथमंसखीसमूहदर्शनेजातेआसुमध्ये कामैमीति
सन्देहेसत्यमन्तरंमैमीदर्शनेजातेरूपातिशयःसन्देहंनिराकुर्वन्अपृष्ट एवमै-
जीमाचष्टेतिवाव्याख्या । व्युदस्येतित्यक्तोवापाठः ॥ ३३ ॥

जैमीविनोदायमुदासखिभि स्तदाकृतीनांनुविक-
ल्पितानाम् ॥ नातकिंमध्येस्फुटमप्युदीत न्तस्या
नुबिम्बंमणिवेदिकायाम् ॥ ७४ ॥

मैमीति । सखीभिःमैमीविनोदायमनोरञ्जनाय मुदापूर्वेषामणिवेदि-
कायांभुवि विलेखितानान्तदाकृतीनांनलप्रतिस्वरूपाणांमध्ये मणिवेदि-
कायामुदीतंस्फुटंजातमपि तस्यसत्यस्यनलस्यानुबिम्बंप्रतिबिम्बंताभिनां
तर्किनलक्षितम् । रचितनलप्रतिन्दमध्येसत्यमपिप्रतिबिम्बं प्रतिबिम्ब-
स्यासत्यत्वेनज्ञातमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

हुताशकीनाञ्जलेशदूतो निराकरिध्नोःकृतकाकु-
याञ्चाः ॥ भैम्यावचोभिःसनिजान्तदाज्ञां न्यवा-
रयदूरमपिप्रयाताम् ॥ ७५ ॥

हुताशेति । सनलःजैम्यावचोभिःदूरमत्यर्थेअथदूरदेशंप्रयातामपिप्रा-

हामपिनिशास्त्रीयान्तदाशज्ञैमीसंबन्धिनीमाशान्यवर्तयत् किञ्चूतायाज्ञे
भ्याः हुताशोभिः कीनाशोभनः जलेशोवरुणः तेषां दूतीर्निराकरिष्मोर्निराक
रणीलायाः । किंभूताः दूतीः कृताकाकुयाश्चादैन्यस्वरयुक्तायाचनामानि
स्ताः । वन्यादित्रयदूतीर्निराकरणेन पुनरपि नैमीप्राप्तावांशसहितवभू
वेत्यर्थः । वन्यादेरप्रधानत्वाद्दूतीवचनप्रकारो विस्तरणीयः । अन्य
दपि दूरप्रयातवचनैः परावर्त्यते । दूतीरिति नलोकेति षष्ठीनिषेधः । ७५ ॥

**विज्ञप्तिमन्तः सभयः सभैम्या मध्ये सभं वा सवसंभली
याम् ॥ संभालयामास भृशं कृशाश स्तदालिबृन्दै
रभिननूद्यमानाम् ॥ ७६ ॥**

विज्ञप्तिमिति ॥ सभलः नप्य सभं सभानप्येतस्याः सभैम्याः अालिबृन्दैः स
खीबृन्दैः इन्द्रदूतीसम्यग्वदतीति अजिननूद्यमानानभिनन्दितां वा सवस्यस
म्भलीदूतीस्तस्वबन्धिनीन्तत्कृतां जैम्याः विज्ञप्तिसावधानं संभालयामास स
माकण्यमानास । जैनीवासवप्रायेणवरिष्यतीति ज्ञान्तः सभयः अस्यावचनं त्यी
करिष्यतीति न सभिनयसहितः तयास्वसखीवचनजैनीकरिष्यत्येवेति बुद्ध्या
जैनीकृशाशः कृषिताशः । शम्भलीकुहिनीसमेत्यनरः ॥ कृपेर्ष्यन्ताद्युचि
विज्ञापनेति यद्यपि न वितथं तथापि क्तिन्नावादिष्येति वचनाद्दीप्यादयः
प्रयोगतो न सत्तद्व्याहृति वचनाद्ब्रह्मिरित्यशक्तिम् । पदनञ्जरीकारोप्येव
मेव समर्थितवान् ॥ नप्य सभमिति यद्विषयं वस्तुवा इत्यप्ययीभावेन पुंस
कङ्कलः यदन्तत्त्वं निपातनात् ॥ ७६ ॥

**लिपिर्नदैवी सुपठाभुवीति तुभ्यं मयि प्रपित्वा चि
कस्य ॥ इन्द्रस्य दूत्यां रचय प्रसादं विज्ञापयन्त्या
भवधानं दानैः ॥ ७७ ॥**

लिपीति । हे जैनि त्वं विज्ञापयन्त्या इन्द्रस्य दूत्यां मयि अवधानदानैरेका
ग्रचित्तत्वेन प्रसादं रचय कुरु । एकाग्रचित्तत्वेनैव प्रसादः । किं नूतस्य इति तु
भ्यगत्वदर्पप्रपित्वा चिकि सन्देशवचनं येन । इति किम् । भुवि विद्यमाने नलो
के नदैवी देवसम्बन्धिनी लिपिः सुपठाबुधेन पठितुं न शक्येति कृत्वा पत्रिकान
दत्ता । सावधानासतीन्द्रविज्ञापनामाकण्येत्यर्थः । वाचिकवाचोव्याह

तार्थायानित्थितकस्वार्थिकः । स्वार्थिकाः प्रकृतितोलिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते
इतिनपुंसकत्वम् । यथोमालैवमात्यं सैनैवसैन्यम् । विज्ञापयगत्याघटा
दिपाठान्मितांश्चइत्यत्र वाचिह्विरागइत्यतोवेत्यनुवृत्तेर्वाचस्थितवि
भाषयाविज्ञापनाभतृषुसिद्धिमेतीत्यादिमहाकविप्रयोगदर्शनाच्चइत्यामा
वात्सायुत्वंज्ञेयम् ॥ ७५ ॥

सलीलमालिङ्गनथोपपीड मनामयंपृच्छतिवास
यस्त्वाम् ॥ शेषस्त्वदाश्लेषकथापनिद्वै स्तद्रोमभिः
सन्दिदिशेमवत्यै ॥ ७८ ॥

सलीलमिति । वासवः सलीलंसविलासंभ्रालिङ्गनयाभ्राञ्जयेत्तदुपपीड
मुपपीडय गाढमालिङ्ग्यत्वाननानयंआरोग्यंपृच्छति । हेनैमित्तवारोग्यं
विद्यतेकश्चित् ब्राह्मणकुशलंपृच्छेत्तत्रंपृच्छेदनामयम् ॥ वैश्यंहेमसनापृ
च्छेच्छूद्रनारोग्यमेवचेतिमनुवचनात् हेनैमित्तवाश्लेषकथयात्वदालिङ्गन
कथावशादपनिद्वैर्विकसितैः तस्येन्द्रस्यरोमभिःकर्तृभिःशेषोवशिष्टोर्थः
भवत्येतुम्यंसन्दिदिशेसन्दिष्टः । इन्द्रस्त्वय्येवंसानुरागः तस्मान्मयानुग्रही
तव्यइत्यर्थः । सात्विकभावोदयैर्नगद्वदकण्ठत्वादल्पत् किञ्चिकसन्दिदेशे
त्यर्थः । लिङ्गिचित्रीकरणेचौरादिकः । आङ्पूर्वःसंयगे । तस्मात्प्रयन्ता
द्युच् । उपपीडंसप्तम्यान्वोपपीडेतिशुभम् ॥ ७८ ॥

यः प्रेर्यमाणोपिहृदामघोन स्त्वदर्थनायांह्रियमाप
दागः ॥ स्वयम्बरस्थानजुषस्तमस्य बधानकण्ठे
वरणस्त्रजासु ॥ ७९ ॥

यइति । हेनैमित्तवाहमनुग्राह्यइत्यादित्वदर्थनावात्स्वदीययास्त्रायां
विषये मघोनइन्द्रस्यहृदामनसाप्रेर्यमाणोपियःकण्ठः ह्रियंलज्जालक्षणां
गोऽपराधमापत्प्राप । लज्जयाकिमपिनोक्तवान्इत्यर्थः । त्वंस्वयंवर
स्थानजुषः स्वयंवरस्थानस्थितस्यास्येन्द्रस्यतत्सापराधकण्ठवरणस्त्रजामा
लया आशुशीघ्रंबधान । सापराधोहिमभुगावध्यते । त्वमप्यस्यप्रभुतुल्या
भवेत्पर्यः । एवंसानुरागमिन्द्रंवृणीर्षेतिभावः ॥ ७९ ॥

नैनन्त्यजक्षीरधिमन्थनाद्यै रस्यानुजायोद्गमिता

सुरैःश्रीः ॥ अस्मैविमथ्येक्षुरसोदमन्यां आम्यन्तु
नोत्थोपयितुंश्रियन्ते ॥ ८० ॥

नेति । हेभैमित्वमेनमिन्द्रमात्यज । यैरभरैःक्षीरधिमन्यनादस्येन्द्रस्यानु-
जायस्येन्द्राय श्रीरुद्रमितानिर्गमिता । तदेवाःइक्षुरसोदंइक्षुरससमुद्रं वि-
मथ्यमथित्वाऽस्मै इन्द्रार्थेअन्यांश्रियंउत्थापयितुंनिर्गमयितुंनआम्यन्तु यैः
दैवैःक्षीरसमुद्रं निर्मथ्य लक्ष्मींनिर्गमय्यसाइन्द्रानुजायदत्ताव्यष्टत्वाप्तस्या
पिपूज्यायइन्द्रायतैस्ततोप्यधिकादातव्या । साइक्षुरससमुद्रमथनंविनाम
प्राप्यतद्वतितदर्थंनान्मथनेप्रयासस्तेषांस्यात् त्वत्प्राप्त्यासमयासोमाज्जुत् ।
त्वंलंघन्याःसक्तश्चादितिसुन्दरीयनंबृणीध्वेतिभावः । अतिसौन्दर्यंशत्वमेवे
क्षुरससमुद्रसम्भवालक्षीरित्यर्थः । इक्षुरसस्योदकंयस्य । उदकस्योदइति
उदभावः ॥ ८० ॥

लोकस्त्रिजिह्वोर्दिविचादितेया स्तेष्ववादितेयेषुम-
हान्महेन्द्रः ॥ किंकर्तुमयीयदिसौपिरागो उजा
गर्तिकक्षाकिमतःपरापि ॥ ८१ ॥

लोकैति । हेभैमित्त्रिलोकस्त्रिजिह्वोर्दशमुवनालायांद्यौर्महतीस्वर्गोधिकः
दिविचआदितेयायुदुर्धनुस्सुखरणादिप्राप्तदेवत्वापेक्षया अदित्याष्टपत्या
नियेदेदेवस्तेनहान्तः आदितेयेष्वपिमहेन्द्रोमहन् सोऽयंविषयइन्द्रोपिरा-
गादनुरागाद्यदितवकिंकर्तुं किंकरीमवितुमयीप्रार्थयतेइत्यर्थः । ननुकेनापि
बलात्कारेणप्रवर्तितः अतःपरान्याकक्षाउत्कर्षःकिंजागर्तिनास्येवेत्यर्थः ।
इन्द्रोपितवकिंकरीमवितुमिच्छतिअतएवतवतुल्याकापिसौभाग्यवतीसुन्द-
रतरीचनविद्यतइतिभावः । अदित्याष्टपस्थानिश्चादितेयाः । रुदिका
शदकिनइतिष्ठीयन्तादुदित्यदित्येतियंवाधित्वास्त्रीभ्योदगितिदङ् ॥ ८१ ॥

पदंशर्तेनापमखैर्यदिन्द्र स्तस्मैसतेयाचनचाटुका
रः ॥ कुरुप्रसादन्तदलंकुस्त्व स्त्रीकोस्फुद्भूनटन-
भ्रमेण ॥ ८२ ॥

पदमिति । इन्द्रःशर्तेनसहैःयज्ञशर्तेनयत्पदंप्रापसइन्द्रस्तस्मैपदायतेत-
वयाचनेद्यर्थेनाधियेषाटूनिप्रियवचनानिकरोतीतिकारः । त्वंप्रसादंकु-

रु । तथातदैन्द्रं पदं स्वीकारकदङ्गी कारसूचकं जूनटनं जूनालनस्तदेव भ्रमस्तो
नप्रयासमात्रेणालकुसुध । जूभगेन अङ्गीकुरुष्वेत्यर्थः । इन्द्रवरणेस्पर्शाधि
परयन्तवैवज्रविष्यतीतिभावः । प्रभोर्ज्वलेपयवाङ्गीकारसूचकः । चादुकारः
कञीहेतुताच्छील्येतिप्राप्तस्यटस्यनशब्दश्लोकेतिनिर्बन्धादृ ॥ ८२ ॥

मन्दाकिनीनन्दनयोर्विहारे देवेभवेदेवरिमाधवे
श्रिया ॥ श्रेयःश्रियांयातरियञ्चसख्या न्तश्चेतसा
भाविनिभावयस्व ॥ ८३ ॥

मन्दाकिनीति । मन्दाकिनीनन्दनयोर्विहारेजलक्रीडादीयश्चश्रेयोमङ्गलं
भवेत् तथादेवेइन्द्रेयवेभर्तोरिचयत्श्रेयः तथाभाधवेनारायणेदेवरेचस्वामि
कनीयसिञ्जातरिचयत्श्रेयः तथायातरिभर्तृज्जातृजायायांसख्यांश्रियांल
ब्ध्यांचयत्श्रेयः हेभाविनिविचारयतुरेजैमित्वत्सर्वस्येतसाभावयस्ववि
चारय । इन्द्रवरणेयस्केनापिदुर्लभन्तस्सर्वस्त्वयासुलभमितीन्द्रवृणुष्वेतिभा
वः । देवेभाधवेवा । अन्यादीनांवरणेनन्दाकिनीविहारभात्रनतुनन्दन
विहारस्तथाऽन्यादिर्देवीवरोनतुभाधवोदेवरः । तथाश्रीःसंपदूपासखीन
तुलसीरूपामातृरूपासखीइन्द्रवरणेत्वैतद्द्वयप्राप्तिर्जविष्यतितस्माद्विषा
रय । अन्यादीन्यरित्यन्यइन्द्रमेववृणुष्वेतिभावः । जावाःशृङ्गारादयो
वा । श्यालाःस्युर्जातरःपत्न्याःस्वामिनोदेवदेवरी । भायांस्तुज्जातृवर्गस्य
यातरःस्युःपरस्परमित्यमरः । श्रेयस्तुमङ्गलोद्यमेतिविश्वः दिवेर्जन्तित्यौणा
दिकेनैवप्रत्ययेदेवातस्मिन्देवरि । यतेर्द्विष्येतियातातस्यांयातरि ॥ ८३ ॥

रज्यस्वराज्यंजगतामितिन्द्रा द्यौश्चाप्रतिष्ठांलभ
सेत्वमेव ॥ लघूकृतस्वंधलियाचनेन यत्प्राप्तयेवा
मनमामनन्ति ॥ ८४ ॥

रज्यस्वेति । त्रयाणामपिजगतां तस्मिन् राज्येत्वंरज्यस्वमीतिमनाभवति ।
इन्द्रात्सकाशाद्याद्यां प्रतिष्ठांयाश्चाजन्यंमाहात्म्यंत्वमेव लज्जसेप्राप्नोषिना
न्या । यस्यत्रैलोक्तराज्यप्राप्तये बलियाचनेनलघूकृतःस्वप्नात्मायेनतंपुरुषं
यामनंसर्वमहानुभावाशामनन्तिब्रुवन्ति याचनजन्यलघुत्वादेवतस्ययाम-
नत्वंनत्वन्यतः । लघुत्वमाश्रित्ययामनेनयद्राज्यमिन्द्रार्थमर्थितमद्राज्ये

त्वरन्त्यस्वेतीन्द्रोऽस्वयंप्रार्थितायास्तवप्रतिष्ठाकथनमवतिष्ठापितुमवत्येव ।

रज्यस्वरज्जरागेदिवादिः । स्वरितेत्वादात्मनेपदम् ॥ ८४ ॥

यानेवदेवान्त्वमसित्रिकालंनतत्कृतघ्नीकृतिरौचती
ते प्रसीदतानप्यनृणान्निधातुं पतिष्यतस्त्वत्पद
योस्त्रिकालम् ॥ ८५ ॥

यानिति त्वयानेवदेवान् त्रिकालत्रिसन्ध्यंनमसिनमस्करोषि तेषां
कृतघ्नीकृतिःकृतघ्नीकरणन्तेतवनश्रौचिती । तेषामकृतज्ञताकरणंनोचित
म् । तर्हिंकिकर्तव्यमित्यतआह । त्वंत्रिसंध्यन्तवपादयोःपतिष्यतस्ता
न्देवाननृणाश्चरहितांन्विधातुंकर्तुंप्रसीदप्रसक्तमव इन्द्रवरणेइन्द्रसेवा
र्थमागच्छद्भिर्देवैरिन्द्रंप्रणम्यइन्द्रार्थोबिहायतवापिप्रणतिः करिष्यते । त्व
यापूर्वेनमस्कृतास्त्रिकालंनमस्यन्ति तेनतेषामपिअनृणास्त्वज्रविषयीतिइ
न्द्रमेववृणीष्वेतिभावः । त्रिकालत्रिसन्ध्यंपात्रादित्वात्कीबभावः । सम
यत्राप्यत्यन्तसंयोगेद्वितीया ॥ ८५ ॥

इत्युक्तवत्यानिहितादरेण भैमीगृहीतामघट्टप्र
सादः ॥ स्वर्कूपारिजातस्यऋतेनलाशां वासैरशेषा
मपुपूरदाशाम् ॥ ८६ ॥

इतीति । परिजातस्यपुण्यस्यस्रग्माला नलस्याशांऋतेनलामिलावंवि
नावासैःपरिमलैःकृत्वाऽशेषानाशांसकलाअपिदिशइत्यर्थः । अपुपूरयत्य
रिपूणांचकार किञ्चूतास्रकइतिपूर्वोक्तमुक्तवत्यानिहिता तथाआदरेणभै
म्यागृहीताचतुर्थांघवतइन्द्रस्यप्रसादरूपासर्वाअपिदिश परिमलवह्मला
जाताइत्यर्थः । आदरेणमालायागृहीतत्वादिन्द्रभैम्यनुरागसम्भावनयान
लःशिथिलाशोजातः । इन्द्रद्रुत्यादीनामपिततएवामिलाषपूरणंजातमि
तिभावः । तथापुरुपाराघनसृतेइत्यादिप्रयोगदर्शनादृतेयोगेनलाशामि
तिद्वितीयापिभवति । शौचड्युपधायाह्रस्वविधानाहैवादिकरूपपूर्वतःपू
रयतेर्वाऽपुपूरदितिग्रामेपुपूरदितिचिन्त्यम् । नचनग्लोपिशास्त्रितिनिषेध
प्रसङ्गः । अग्लोपित्वाभावात् । गत्यन्तरंसुगमम् । सञ्ज्ञापूर्वकोविधिरनित्य
इत्युपधाह्रस्वाभावइतिवा पूरीआप्यायनेएतस्यपूरणंपूर घनन्तंतंकरोति ।
तत्करोतीतिशिचिअग्लोपित्वेननाग्लोपीतिसपधाह्रस्वस्यनिषेधादपुपूर

दितिवा ॥ ८६ ॥

धार्येविचार्यालमिहेतिकापि योग्यसंखिस्यादि
तिकाचनापि ॥ नैकारणवोत्तरमस्तुवस्तु मङ्गलप
मन्त्रेतिचकाप्यवोचत् ॥ ८७ ॥

आर्यइति । हेआर्यश्रेष्ठे इहेन्द्रवरणविषयेविचार्यालविचारोनकर्त
व्यः । किंचेन्द्रोवरणीयइतिकाप्यवोचत् काचनापिसखीजैमिइदंइन्द्रवर
णयोग्यंचितंस्यादित्यवोचत् कापिचइतिअवोचत् इतिकिं अत्रेन्द्रवर
णविषयेचाङ्गीकारसूचकश्रींकार एववस्तुतात्त्विकमङ्गल्यंशुभंचत्तरमस्तुभव
तुइतिसखीसंमतिः । मङ्गलपमित्यर्थायैयत् ॥ ८७ ॥

अनाश्रवाद्यः किमहंकदापिबक्तुंविशेषःपरमस्ति
शेषः ॥ इतीरितेभीमजयानदूती मालिङ्गदालिश्र
मुदामियज्ञा ॥ ८८ ॥

अनेति । भीमजयाइतिपूर्वोक्तमभिहितेसति मुदाहर्षाणांइयताऽप
रिनितादूतीमाली. सखीअनालिङ्गत्किन्तुअनायासमद्वचनेनेन्द्रवरणमङ्गी
कृतमितिविदुर्ध्यातासामपरिनिताहर्षाजातइत्यर्थः । इतिकिंहसंख्यःअहं
कदापिकदापिदपिवोयुष्माकं अनाश्रवाश्रवावचनकारिणीनकिनपितु
सर्वदाभवद्वचनकरिण्येव भवदुक्तंनयाक्रियतएवसर्वदापरंकिन्तुवक्तुंशेषः
अवशिष्टःविशेषोस्ति मालिङ्गत्अपित्वालिङ्गदेव शेषपदश्रवणादसपयश्वस
न्तोपोज्जुदित्यर्थइतिवाविशेषः शेषोस्तिकिंअपितुनास्तीत्युभयत्रापिकिनः
संबन्धाद्वृत्तान्तिवशादपरिमिताहर्षाजाताइतिवा परंकिन्त्वर्थम् ॥ ८८ ॥

भैमीचदूत्यवचनकिञ्चिदप इतिस्वयंभावयतो न
लस्य ॥ अलोकमात्राद्यादितन्मुखेन्दो रभून्नाभि
न्तंहृदयारविन्दम् ॥ ८९ ॥

भैमीमिति । अहंभैमीचदूत्यंचकिञ्चिदपिहृयोर्मध्येकिनप्यहन्नद्यापनग्रा
मवानिति स्वयंस्वतःभावयतःचिन्तयतो नलस्यराज्ञः हृदयारविन्दंयदिय
द्भिन्नंविदीर्षानाजुत् । तत्तन्मुखेन्दोर्भैमीमुखचन्द्ररूपआलोकमात्राहर्षना
देवनान्यहेतोः पूर्वोक्तचिन्तावशादेवतस्यहृदयस्यस्मोदेनयद्यपिभवितव्य

न्तथापि जैमीमुखाबलोकनतत्परतया तेन न भूतमित्यर्थः । हृदयस्फोटनपर्यं
न्तस्तस्य दुःखं जातमिति ज्ञावः । इन्द्रानादरसूचकजैमीमुखाबलोकनान्स्फु
टितमिति भाव इति वा । अथ च कनलम्बन्प्रकाशाद्भिविकसितं न भवति
किन्तु सङ्कुचत्येवेति युक्तम् । इत्याप्राप्ती कीर्त्यभावादुदुःखम् ॥ ८८ ॥

ईषत्स्मितक्षोलितसूक्ष्मभागा दृक्सङ्क्षयावारितत
त्तदालिः ॥ स्तजानमस्कृत्य तयैव शक्रं नर्ताभो मभू
रुत्तरया उचकार ॥ ९० ॥

ईषदिति । जीनभूः जैमीतयैव स्तजशक्रं सहवानमरकृत्य नालाभेन वनहा
न्यसा इति कृत्वा तानिन्द्रदूतौ उत्तरया उचकार उत्तरवती उचकार । इन्द्रवाचि
कस्य प्रयुत्तरन्ददावित्यर्थः तानुत्तरमाचष्ट इति वा । किन्भूता इन्द्रदूत्यादी
नां इन्द्रे स्वीयानुरागप्रतीतिसूचकहर्षदर्शनाद् ईषत्स्मितेन अत्यल्पस्मितेन
क्षालिगः प्रीतः सूक्ष्मभागा ओष्ठप्रान्तप्रदेशो यस्य सा तथा । दृक्सङ्क्षया किं
चिरकटाक्षविशेषलक्षणेन सङ्कुतेन वारितानि विद्धा आर्यैर्विचार्यालमित्या
दिभ्यो वन्यस्तास्ता आलयः सस्यो यया । लोचनीत्यानमस्करोऽनङ्गीकारसू
चकः । स्मितशब्देनैव ईषत्वप्रतीतेरीषदत्यत्यसूचनार्थम् । प्रान्तावोष्ठ
श्च सृक्छिपीत्यनरः । उत्तरवतीं करोतीति शिचिभित्तुल्लोपः । तदाचष्ट इति
वाणिच् ॥ ८९ ॥

स्तुतौ मघोनस्त्यजसाहसिक्थं वक्तुं कियन्तं यदि वेद
वेदः ॥ वृथोत्तरं साक्षिणि हृतसुन्दृणा मज्ञाद्विज्ञा
पिममापितस्मिन् ॥ ९१ ॥

स्तुताविति । ईदृति लोकस्त्रिजिद्यौ रित्यादि मघोनः स्तुतौ साहसिक्थमवि
चार्यं कारित्वं त्यजभुङ्क्षु । वक्तुं यितुमशक्यस्य वर्णनं त्वं साकार्यः कुतः साहसि
क्थत्वनित्यत आह । तश्रक्वंक्तुमर्थं यितुं यदि वेद तर्हि वेदः कियत्किञ्चित्त्वे
दनान्यः मनुष्यस्य का कथेत्यर्थः । तस्य वर्णनं न करीषीति मत्साहस्यमन्तये
त्यर्थः । तस्य वर्णनं न कार्यम् । वृथां हृतसुसाक्षिणि मनुष्यद्वयविष्टे तस्मि
न्निन्द्रे अज्ञातारमजानानविज्ञापयति यवशीलमभाप्युत्तरं प्रतिवचनं वृथा
व्यर्थमेव । सर्वविधमुत्तरमज्ञातारं प्रत्येव सार्थकं न तु सकलहृदयवेदिनं प्र
तिहृत्यर्थः । त्वत्कृतवर्णनं भुषा । यया मम सिधूतं न लङ्घ्योपि जानाति प्र

त्युत्तरं वृत्तेत्यर्थः ॥ ८१ ॥

आज्ञान्तदीयामनुकस्यनाम नकारपारुष्यमुपैति
जिव्हा ॥ प्रव्हातुतांमूर्ध्नि विधायमालां वालापरा
ध्यामिविशेषवाग्मिः ॥ ९२ ॥

आज्ञानिति । कस्यनामजिह्वातदीयामन्त्रीमाज्ञाननुलक्षीकृत्यनकरोमी
ति एतद्रूपं पारुष्यं काठिन्यमुपैति प्राप्नोति अपितु न कस्यापि । सर्वैरपित
दाज्ञाक्रियत एवेत्यर्थः । तु पुनः प्रह्वानसासतीवालाहन्तामाज्ञारूपां मालांमू
र्ध्नि विधाय शिरसास्वीकृत्या यच्चनमस्कृत्य विशेषवाग्मिर्विशेषवचनैरपराध्या
मि । अदेव देहनिर्द्रव्ये इत्यादिव धनैर्देवदेहं न वृणोति निश्चितत्वादपरा
ध इत्यर्थः । अज्ञत्वादाज्ञायां अकारणोपपराधो न सन्तव्य इति बालापदेन सू
चितम् । भूमीन्द्रवरणात्किं यस्याज्ञास्वीकृत्येत्यर्थः । मालापि मूर्ध्नि विधी
यते ॥ ९२ ॥

तपःफलत्वेन हरेः कृपेयमिमन्तपस्येव जनं नियुङ्क्ते
भवत्युपायं प्रति हि प्रवृत्ता वृपेयमाधुर्यमधैर्यसर्जि ९३

तप इति । इयमीदृशी हरेः कृपा तपःफलत्वेन स हस्तपसः फलपरिपा
कस्तत्वेन इमं नक्षत्राजं न स्वकारणे तपस्यैव नियुङ्क्ते प्रेरयति । येन तप
सैवं कृपालब्धा तप्तपश्यत्वया कर्तव्यमिति नामाज्ञापयतीत्यर्थः । तपसः
फले जाते पुनरपितपस्येव किमिति प्रवर्तयतीत्याह क्वाह । हियस्मादुपेय
स्य फलस्य माधुर्यं श्रेष्ठत्वं उपायं स्वसाधनं प्रत्युद्दिश्य प्रवृत्तौ अधैर्यसर्जि अधैर्य
कारि भवति । येनैवं फलं लब्धन्त देवपुनरपि कर्तव्यमिति पुरुषं स्वसाधनेन
संपदं करोति । अतः इयं कृपा तपस्यैव प्रेरयतीत्यर्थः । स्वादु प्रियौ तु मधुरा
विरयमरः । यथा तथा सोपायेनात्यन्तदुर्लभा पीन्द्रकृपा प्राप्ता तथैव तपसान
लप्राप्तिर्न विष्यतीति निश्चयात्तपसिनां पुनः प्रवर्तयतीति भावः । नियुङ्क्ते
स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यात्तद् ॥ ९३ ॥

शुश्रूषिताहेतदहन्तमेव पतिमुदेपि ब्रतसंपदेपि ॥
विशेषले शोयमदेव देहं मंशागतन्तु क्षितिभृत्तये
ह ॥ ९४ ॥

किं तत्तप इत्यत आह । शुश्रूषिता इति । यस्मादियमैन्द्रीकपालपस्यैव
 सानियुङ्क्ते तत्तस्मादहं नुदेपि हर्षार्थं वृतसंपदेपिनियमसमूहसिध्यर्थं च त
 मिन्द्रमेव पतिं प्राणेशं शुश्रूषिताहे । तस्यैव सेवार्तुमिच्छामि । तर्हि अ
 स्माकं मनोरथेन कलितमित्यत आह । अयन्तु अयपुनः विशेषलेशः स्वल्पो
 विशेषः इह भुवि स्थितिजृत्तयाराजत्वेनां शोनागतं राक्षसीलोकपालांश्च त्वस्म
 रणादेवं विधमदेव देहं ननु व्यशरीरमिन्द्रांश्च भूमीन्द्रं नलमेव दृष्टेन तु देवदे
 हं इन्द्रमिति भावः । शुश्रूषिताहे । आशु स्मृदृशां सन इति तत्तत्तनैकवच
 ने देवेभ्यो ह्यतीति तासेः सस्यहः ॥ ८४ ॥

अश्रौषमिन्द्रादरिणोर्गिरस्ते सतीव्रतातिप्रतिलो
 मतित्नाः ॥ स्वप्रागहं प्रादिषिनामराय किं नाम त
 स्मै मनसानराय ॥ ९५ ॥

अश्रौषमिति । हेदूति अहन्ते तव गिरः अश्रौषम् । किञ्चूता गिरः इन्द्रे आ
 द्रोक्षया सान्ताः तथा सतीव्रतस्य पतिवृत्तावृतस्यातिप्रतिलोमा अतिप्रतिकू
 ला अतएव तीव्राः दुःसहाः । अनुचितमेतन्मायाकृतमिति शेषः । अनूढा
 याः सतीत्वानावाद्भूतलोपः कुतस्तस्मान्मियाशङ्काह । अहं क्त्वात्मानं मन
 सान्तं करणेन प्राक्पूर्वमसराय देवेन्द्राय न प्रादिपिदत्तवती किं नाम किं तर्हि
 नराय न नु व्यायतस्मै इन्द्राय इन्द्रांश्च त्वाद्भूमीन्द्राय न न सा आत्मानन्दत्तवती
 अथ चरलयोरभेदाय स्मै प्रसिद्धाय नलाय न नः पूर्वकृपं वा गुह्यं रूपमिति श्रुतेः
 कार्या कवाचिकयोः मनः पूर्वकत्वात्मानसस्यैवाविवाहस्य मुख्यत्वाद् अन्तःकर
 णेन पूर्वमेव नलस्य वृतत्वान्नमसतीत्वम् । सत्याच परपुरुषकथापि नाकर्ण
 नीया सा च मनया आकर्षिता इत्यनुचितकृतमित्यर्थः । नसाप्येन्द्रकथापि न
 कार्येति भावः प्रादिषिदेजोलुङ्घितमपुरुषकथनस्य स्थाधोरिष्येति इत्य
 कित्वे ॥ ८५ ॥

तस्मिन् विमृश्यैव वृते हृदैषा नैन्द्रीदयामामनुतापि
 काभूत् ॥ निर्वातुकामं भवसंभवाना न्धीरंसुखाना
 मवधीरणेव ॥ ९६ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्कले विमृश्यैव विचार्यैव हृदा मनसा वृते सति एषा

इन्द्रसंबन्धिनीदयाममानुतापिकापश्चात्तापयिष्यन्तीमाभूत् । यद्विषया
नलः पूर्वैनवृतः स्यात्तर्हि इदानीमिन्द्रोन्मिष्येत पूर्वमविचार्यैवाहंनलं वतवती
अनुचितमेतत्कृतमिति मम पश्चात्तापो न विद्यत इत्यर्थः । काकमिव । भवेत्सं
सारे संभवउत्पत्तिर्येषां सुखानां आपातरमणीयानामवधीरणाद्यवच्छ । निर्वा
तुकांमनुसूदुन्धीरमिव यथानसन्तापयति । कस्मिन्सतितस्मिंस्तच्छब्दवा
च्ये ब्रह्मणि तदा विमृश्यैवाङ्गीकृते सति विषयानयावृथा त्यक्ता इति यथाधी
रो न तप्यते तथा ह्मपि न तप्ये इत्यर्थः । मोक्षसुखस्य संसारसुखस्य च यावद्
न्तरं तावत्कलेन्द्रयोरिति ज्ञावः । ज्ञानानुतापिका ब्रह्मविषयकनयोगे । अके
नोर्भविष्यदाद्यनयं योरिति वष्टीनिषेधात् द्वितीया ॥ ८६ ॥

वर्षेषु यद्भारतमार्यधुर्याः स्तुवन्ति गार्हस्थ्यमिवा
श्रमेषु ॥ तत्रास्मि पत्युर्वरिव स्ययाहं शर्मोर्मिकि
मो रितधर्मलिप्सुः ॥ ९७

मुदेपि ब्रतसंपदे पीत्युक्तं विवृणोति । वर्षे क्षिति । आर्येषु साधुषु मध्ये ये
धुर्याः श्रेष्ठाः मन्त्रादयः वर्षेषु इलावृक्षादिषु खण्डेषु मध्ये यज्जंघ्नीपनवमोः शः
भारतं खण्डं अतिपुण्यभूमित्वात् स्तुवन्ति । केषु किमिव आश्रमेषु ब्रह्मचर्यादि
षु मध्ये गार्हस्थ्यं गृहस्थाश्रममिव स्तुवन्तीत्यर्थः । यथारण्यं समाश्रित्य सर्वे जी
वन्ति जन्तवः । वर्तन्ते गृहिणास्तद्गृहाश्रित्येतराश्चाश्रमा इति । तत्र तस्मिन्कि
ह भारते खण्डे पत्युः प्राणेशस्य नलरपवरिव स्यया सेवया ऽहं शर्मणः सुखस्योर्भ
यः परंपराः तानिः कीर्त्तितो मिश्रितो धर्मस्तस्मिन् सुरमिलायुकास्मि । नलसे
वयोभयमपि मविष्यतीति स एव वृत्त इति भावः । भरतस्य सन्नियस्येदं भारत
म् । वरिव स्यात्तु शुभ्रवैत्यभरः ॥ ८७ ॥

स्वर्गसतां शर्म परं न धर्मा भवन्ति भूमा विहतज्ञते च ॥
शक्यामखेनापि मुदोऽमराणां कथं विहाय त्रयमेक
मीहे ॥ ९७ ॥

नलवरणेनैव पूर्वोक्तं द्रवयति । स्वर्ग इति । स्वर्गसतां स्थितिमतां जना
नां परं केवलं शर्मोक्तिरधर्माः पुण्यानि । तस्य केवलं भोगभूमित्वात् । इह
भारतजुषीपुनः तच्च सुखं न ते धर्माश्च सन्ति । कर्मभोगभूमित्वाद्भारतस्येत्यर्थः

इन्द्रवृतेसतिसुखोत्पादनादूर्ध्वोपि विद्यत इत्याशङ्क्याह । अमराणां सुदोम
खेनापिशङ्क्या । यश्चकरखादिन्द्रप्रीतिरपि कर्तुं शक्येति स्वर्गकेवलं सुखम् ।
अत्र तु सुखं धर्मो देवमुदक्षेप्येतन्नयं विहाय केवलमेकं सुखं कथमीहे इच्छामि ।
तस्मान्न लेवृते सुखादित्रयं प्राप्ते नैलवरणे भवन्त्यायः । अन्योऽपि यत्र बहुप्राप्नो
तित देवगृह्णाति । इन्द्रवरणे तस्यैव सुखं नान्येषाम् । नलवरणे सर्वेषां न देवो
नास्तित्यभिप्रायेण बहुवचनम् ॥ ८७ ॥

साधोरपि स्वखलु गामिताधोगमी स तु स्वर्गमितः प्र
याणे ॥ इत्यायतोऽचिन्तयतो हृदि द्वे द्वधीरुदकः
किमुशकंरेन ॥ ९९ ॥

पूर्वाक्तमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां समर्थयते साधोरिति । साधोर्धार्मिकस्या
पि स्वः स्वर्गात्सकाशात् प्रयाणे खलु निश्चितनधोगामिता अथः पातिता । श्री
शेषपुण्ये नार्यलोकां विशन्तीति भगवद्बचनात् । इतो नारतवर्षात्तु प्रयाणे नरण
रूपे सति ससाधुः स्वर्गं गन्तुमीप्सुयवत्वात् । इति द्वयोः स्वर्गनार्ययोर्द्वे आयती
उत्तरकालौ हृदि चिन्तयतो विचारयतः पुरुषस्य द्वयोस्तयो रुदकं उत्तरं फल
म् । सने द्विविशेषकैरेन किम् । यथाक्रमं कर्पूरलेखखण्डविकृती किं नापितु स्व
र्गफलं कर्पूरांशतुल्यं नार्यलोकफलं खण्डविकृतितुल्यम् । अधोगामित्वात् स्व
र्गगामित्वाच्च । तस्माद्भ्रमनपरिचर्ये ब्रज्यायसीति भावः शर्कराखण्डविकृता
बुपलाकर्पूरांशयोरिति विश्वः । गामितागामीति भविष्यति गम्यादय इति भ
विष्यतीति कृते अकरोर्भविष्यदायमर्थयोरिति बध्नीनिवेद्यात् स्वर्गमिति
द्वितीया ॥ ८९ ॥

प्रक्षीण एवायुषिकर्मकृष्टे नरान्त्वतिष्ठत्युपतिष्ठते यः
धुमुद्धतेनाकमपथ्यकल्पं धीरस्तमापोतसुखोन्मु
खकः ॥ १०० ॥

स्वर्गवाञ्छासर्वयानकर्तव्या इत्यलञ्चाह । प्रक्षीण इति । यः स्वर्गः कर्मक
हेकर्माजिनेन आयुषि प्रक्षीण एव नितरां क्षीणैः सत्यं वनरानुपतिष्ठते तैः सङ्गतो भ
वति तिष्ठति आयुषि नोपतिष्ठते प्राप्नोति तत्र स्थिरो भवतीति च । कण्ठा
न्नं प्रतीकते पुनरप्यधोगामित्वात् । क्षीणे पुण्ये इति जगद्बचनात् । कर्म

कट्टेरिति पाठे पुण्यक्षयादित्यर्थः । धीरः आपातसुखोन्मुखं अविचारितर
मणीयसुखकारिणं प्रथमान्तपाठेऽविचारितरमणीयसुखोद्युक्तोऽप्यक
स्यसंप्रप्यतुल्यन्तनाकबुजुसतेभोक्तुमिच्छति । अपितुनकोपि । तस्मात्
सख्यवरणीयो न त्वन्यदिति भावः । उपतिष्ठतेऽप्यादेव पूजासङ्गति करणेत्या
दिनातङ् । पयोऽनपेतं पश्यं धर्मपथ्यर्थन्यायेतियत् ततो नऽसमासैर्बद्ध
समाप्तौ कल्पम् ॥ १०० ॥

इतिन्द्रदूत्यां प्रतिवाचमर्हं प्रत्युह्य सैषाभिदधेव य
स्याः ॥ किञ्चिद्विग्रक्षोल्लसदोष्ठलक्ष्मीजितापनिद्र
द्वलपङ्कजास्याः ॥ १०१ ॥

इतीति इन्द्रदूत्यां इति एवं प्रकारां प्रतिवाचं प्रत्युत्तरं अर्थमप्येव प्रत्युह्य
विहृत्य समाप्य सैषा जैनीवयस्याः सखीरभिदधे उवाच । किञ्जलाः । किञ्चि
द्विष्यता इन्द्रचरणानुगकिञ्चिद्वक्तुमिच्छया उल्लसन्ती स्फुरन्ती यौ ओष्ठौ त
योर्लक्ष्म्या शोभयामास जितनपनिद्रदलं पङ्कजयेन एवं विधं आस्ययासान्ताः । त
स्याः प्रत्युत्तरन्त्येका सखी निषेधार्थमवददित्यर्थः । ओष्ठौ पद्मदलाधिकौ
मुखं पद्माधिकमित्यर्थः । प्रत्युह्य उपसर्गो द्वे स्वकहेति रिति ह्रस्वः । अपगता
निद्रा येभ्यस्तानि अपनिद्राणीवाचरन्तीति अपनिद्रं इति सर्वप्रातिपदिकेभ्य
इत्याचारे क्तिप् तदन्ताच्चा ॥ १०१ ॥

अनादिधाविस्वपरंपराया हेतुस्त्रजः स्त्रोतसिचेश्व
रेवा ॥ आयत्तधीरेष जनस्तदार्याः किमीदृशः पर्य
नुयुह्य कार्यः ॥ १०२ ॥

अनादीति । अनादिध्यादिरहितयथा तथा धाविन्याज्जमन्त्याः पुनः पु
नरावर्तमानायाः स्वस्य जीवात्मानः परंपरायाः पङ्क्तौ हेतूनां कारणानां अदृ
ष्टलक्षणानां शुभाशुभकर्माणां स्त्रजोमालायाः स्त्रोतसिप्रवाहे वा ईश्वरे वा एष
जन्तः सकलोलोको मल्लवणो वा यस्मात् प्रायज्ञाप्रवाहाधीना ईश्वराधीना
वा बुद्धिर्न स्य एवं नूतोस्ति । तस्मात् भो आर्याः बुद्धिमन्त्यः सख्यः ईदृशः परा
धीनः सकलो मल्लवणो वा जनः त्वमेवं किञ्चिकीर्पसीति पर्यनुयोगः ध्याहेपः
प्रश्नो वा तद्योग्यस्तदर्थः किमपितु न जवति । अदृष्टभीश्वरो वा यथा प्राणिनं प्र

वर्तयति तादृशी तस्या बुद्धिरुदेति तथा च त्वमेवं किञ्चिन्नीर्वासीति आशेषं प्र
 श्रवासाप्राणीनां हेतितस्य स्वात्मन्याभावात् । ततश्च अह एव शादीश्वरवशाद्वा
 नलंऽनुरक्ता हनपितृन्लोकमित्यनुरक्ता इन्ने किमिति नेत्युभयथापर्यनुयी
 गयोग्यानभवासीति प्रकृतेन वतीति ज्ञेयः किमपि न वक्तव्यमिति भावः । अना
 दिधा विनीत्येवमात्मनां नलमैनीलक्षणाणां परम्परया हेतुत्वनः । प्रतियुगं
 हि नलजैर्नीसम्बन्धः श्रूयते न त्विन्द्रजैर्नीसम्बन्धः इति वा व्याख्या । किङ्करो
 तु नरः प्राज्ञः प्रेर्यमाणः स्वकर्मेतिरिति । किङ्करो तु मुधीरस्मिन् ईश्वराणां वशं
 बद्ध इति च वृद्धवचनम् । प्रवाह्यतितं हि किमपि कर्तुं श्रमसमर्थमिति स्मृतः य
 न सूचितम् ॥ १०२ ॥

नित्यं नियत्यापरवत्यशेषे कः संविदानोऽप्यनुयोग
 योग्यः ॥ अचेतनासाचनवाचमर्हं द्रुक्ता तु वक्तुश्च
 मकर्ममुद्धृते ॥ १०३ ॥

पूर्वाक्तमेवाह । नित्यमिति ॥ अशेषे समस्तोऽन्ने नित्यं सर्वे दानियत्यादे
 वेन परवत्यदृष्टाधीने सति संविदानोऽपि ज्ञातापि कः अन्नुयोगयोग्यः अपि
 हेतुन कोऽपि देवेन यथा प्रेर्यते तथैव सर्वोऽपि करोतीत्यर्थः । कुनार्गं प्रवृत्त्युत्पादि
 कानियतिरेव प्रवृत्त्येत्यत आह । साचनियतिरपि बाधना हेतुः । पूर्वाक्तनि
 योगयोग्यानभवति । यतोऽचेतनाचेतनारहिता । चेतनायुक्तमेव अन्नु
 योगन हेतितनुपायाणाद्यचेतनं तु पुनः वक्ताऽनुयोगकारी पुनश्च पुनः वक्त
 व्यमहेतुकं कर्ममुद्धृते न भवति । लोकस्य देवाधीनत्वात् प्रियतेश्चाचेतनत्वात्
 तौ प्रतिवचनस्यैव गम्यादृक्तुं केवलं कण्ठशोषो जवति । तस्माद्भवतीभिर्नोऽपि
 तिकिमपि प्रकृतेन वक्तव्यमिति भावः । संविदानः समोगम्यच्छिद्रप्रच्छीत्या
 दिनातङ् ॥ १०३ ॥

क्रमेलकं निन्दति कोमलेच्छुः क्रमेलकः कण्ठकलं प
 ठस्तम् ॥ प्रीतीतयोरिष्टभुजोऽसमायां मध्यस्थता
 नैकतरोपहासः ॥ १०४ ॥

क्रमेलकमिति । कोमलेच्छुः सुदुर्बलजिलाधीपुरुषः क्रमेलकमुद्रं कटि
 नवस्तु भवित्वा निन्दति । क्रमेलकः कण्ठकलम्पटः कण्ठकाशी सन्तं कोमले

शुं निन्दति । इष्टमुजोः स्नेहमक्षयशीलयोस्तयोः समायान्तुत्यायां प्रीती स
 त्यां न एकतरोपहासः द्वयोर्भेद्ये एकतरायत्तपहासः न मध्यस्थता किन्तु एक
 तरोपहासो मध्यस्थता । यद्यपि तौ द्वावपि परस्परमिन्दाकारित्वा दनुमित
 कारिणीतयापि च दासीनेन पक्षपातो न कार्यः । तस्मान्मननलोपक्षपातोक्ति
 दूत्यास्त्विन्द्रैहत्यावयोस्तुत्यायां प्रीती सत्यां भवतीभिर्भाध्यस्थमेव कार्यं न
 त्वेकतरोपहासः कार्यः । किमपि न वक्तव्यमिति भावः । समायामितितु
 त्पार्थत्वात् सर्वनामेत्वाभावेः ॥ १०४ ॥

गुणाहरन्तोऽपि नरे नरे मे नरो च मानं परिहारयन्ति
 नलोकमालोकयथापवर्गा तत्र वर्गमवाञ्चममुञ्च
 मानम् ॥ १०५ ॥

गुणा इति । हरन्तो नरो रक्षा अपि हरेरिन्द्रस्य दूत्युक्ता गुणानेन ह्यरोचसा
 न नमन् प्रीतिविषयं नरं अथ च नलं न परिहारयन्ति न त्याजयन्ति । अथ च न
 शीयाद्यप्यन्ये हरेरोच्चरस्य गुणारोचसान् ख्यं आवर्तनं परिहापयन्ति । अन्य
 गुणापेक्षया तस्याधिकगुणत्वादित्यर्थः । हरणशीलत्वेऽपि किमिति तं न त्याज
 यन्तीत्याशङ्क्य दृष्टान्तेन परहरति । हे स ह्यः यूयं अपवर्गा लोकाद्वाङ्मही
 नमपि त्रिवर्गं न्यतो र्यकामरूपं अनुजमानं अत्यजन्तं लोकं न अलोकयथापर
 मनुजकूपं नोद्यं परित्यज्य त्रिवर्गं सेवते तथा इन्द्रं परित्यज्य नलं सेवेत्यत्र रुचिरे
 क्षमनामिति भावः । नेदृतिरुच्यर्थो नमिति श्रुत्यर्थः ॥ १०५ ॥

आकीटमाकैटजवैरितुल्यः स्वाभिष्टलाभात्कृतकं
 त्यभावः ॥ भिन्नरूपहाणां प्रतिचार्यमर्थं द्विष्टत्वमि
 ष्टत्वमपव्यवस्थम् ॥ १०६ ॥

आकीटमिति । हे स ह्यः आकीटं हीनेषु कुस्मिन् भिव्याप्य च तनेषु आकैट
 भवैरिपुरुषोत्तममभिव्याप्य स्वाभीष्टलाभात्सर्वपां स्वीयस्वीयेष्वित्येव प्राप्तेः
 कृतकृत्यभावः कृतकृत्यत्वानुल्यः । विधो र्यथा स्वाभीष्टलाभात्कृतकृत्यत्वं
 न । तथैव कीटस्यापि स्वाभीष्टलाभात्कृत्यत्वं अर्थान्तरन्यासेनैतदेवाह च
 यस्माद्भिन्नरूपहाणां स्वीयं स्वीयमीप्सितमभिलाषुकाणां सर्वयामर्थं स यै प्रति
 विषयं दृष्टिश्च द्विष्टत्वं द्वेषविषयत्वं दृष्टत्वं दृष्ट्या विषयत्वं अपव्यवस्थं अपग

ताव्यवस्थानियमोयस्य एकस्ययद्विद्वन्तत्सर्वस्यापिद्विद्वं एकस्ययद्विद्वन्त
 त्सर्वस्यापीद्विमितिनियमोनास्ति तस्माद्यद्यस्मैरोचते तत्तस्यैष्टंयन्मरोचतेत
 तस्यद्विद्वन्मिति तस्मान्मननलेयवानुरागाद्भवतीभिः किमपिनवक्तव्यमिति
 भावः । चकारोयस्मादर्षसमुच्चयार्थेवाद्विद्वत्त्वमिद्वत्त्वमेति आकीटमाकैटम
 वैरीतिआङ्गन्यादाभिविष्योरितिसम्पत्ः ॥ १०६ ॥

**अध्वाग्रजाग्रन्निभृतापदन्धुर्वन्धुर्यदिस्यारप्रतिब
 द्धमर्हः ॥ जोषज्जनःकार्यविदस्तुवस्तु पृच्छानिजे
 पृच्छापदवोमुदस्तु ॥ १०७ ॥**

अध्वापजेति हेतुस्यः बन्धुः सुहृत्अध्वापेपुरोभार्गजाप्रवृत्तमानः निजस्त
 आच्छादितआपद्रूपोन्धुः कूपोयस्यएवंभूतोयदिस्यारप्रतिबद्धनिबे
 द्धमर्हवचितः स्यात् तेनपयामागच्छयदिगमिष्यचित्तार्थापद्रूपेगम्भीरकूपेप
 तिष्यसीतिसुहृदासुहृन्निबेदुनुचितः प्रकृतेतुमैवमित्यर्थः । तस्मात्कार्यमिन्
 विपरकूपाभावज्ञानानोभयज्ञज्ञाजोनः जोषन्तूष्मीनस्तुभवतु गुणिनोनस्त
 म्यवरणेनमानमिदंकिञ्चिदपिनजविष्यतीतिभवतीभिरङ्गनियेद्वयेति । न
 यानलोविचार्यैवभूतोस्तितस्मात्तूष्मीस्यातव्यमित्यर्थः । अस्मिन्नर्थेभव
 इत्यएवदृष्टान्तःतुरेवार्थः । भवतीजिनिजेच्छास्वेच्छैवमुदोहर्षस्यपदवीव
 स्तुनागंरूपं वस्तुपृच्छाप्रवृत्त्या । भवतीनानपियस्मिन्मुदवादीहर्षस्तत्रैव
 किमितिहर्षेइत्यन्ययोगेभवतीभिरप्यनुरागएवकारणवक्तव्यम् । तत्प्रकृता
 वपितुन्यमितिजावः । तत्कार्यज्ञानानोजनोजोषनस्तु । अज्ञानानस्तुय
 त्किञ्चिद्वदन्तुइत्यर्थः । मुंस्येवान्धुःप्रदीकूपइत्यनरः । प्रच्छिद्विक्रमां १०७

**इत्थंप्रतीपोक्तिमतिंसखीनां विलुप्यपाणिद्वयव
 लेनघाला ॥ अपिश्रुतस्वर्पतिमन्त्रिसूक्ति न्दूती
 वभाषेद्भुतलोलमौलिम् ॥ १०८ ॥**

इत्यमिति । बालाजैनी सखीनांप्रतीपोक्तीप्रतिकूलवचनविषयिणीम
 तितुद्धिः पाणिद्वयस्यवलेनसामर्थ्येन इत्थंपूर्वोक्तप्रकारेणविलुप्यविलुप्य
 प्रमाज्येइन्द्रदूतीवभाषे किंनूतान्दूतीश्रुतास्वर्पतिमन्त्रिशोवृहस्पतेःसूक्तिः
 शोभनोक्तिर्यथा एवंभूतामपितयामैभ्युक्तिश्रुत्वाजातेनाद्भुतेनाद्यायेणाली

लोनीलिर्नस्तकोयस्याः अवशिष्टप्रतिवचनार्थं पुनरुवाचेत्यर्थः ॥ १०८ ॥

परेतभर्तुर्मनसैवदूती नभस्वतैवानिलसख्यभाजः ॥

त्रिस्तोतसैवाम्बुपतेस्तदाशु स्थिरास्थमायातवती
निरस्थम् ॥ १०९ ॥

किमुवाचेत्यत आह । परेतभर्तुरिति । हे इन्द्रदूति यस्मात्मानसानया
नलोदृतः तत्तस्मात्स्थिराद्यास्यावशीकरणाशक्तियस्मिन्कर्तुं हि अहं जैर्नो
वशीकरिष्यामीति बुद्ध्या आशुशीघ्रं आयातवती आयातां परेतभर्तुर्यमस्य
दूर्ती नमसा एव निरास्थं निराकृतवत्यस्मि तत्रानभिलाषाद्वेतोः त्रिष्वयमेव हे
तुस्तदर्थेवानिलसख्यभाजोर्गैः स्थिरास्थं शीघ्रमायातवतीन्दूती नभस्वतैव
वायुनेव निरास्थतया स्थिरास्थं आयातवती नम्बुपतेर्वरुणस्य दूतीन्त्रिस्तोत
सैवमभ्याकिन्येव निरास्थम् । यमस्य परेतभर्तृत्वात् परेतप्राणानामन्तर्धीन
त्वादूनमसश्च प्राणाधीनत्वादूनमसैव कृत्वा शीघ्रमायातां यमदूर्ती वः हेरनि
लनिव्रत्त्वादनिलेनैव कृत्वा शीघ्रमायातां वन्निह दूर्तीवरुणस्य जलपतित्वान्न
भ्याकिन्येव भूत्वा शीघ्रमायाताम्बरुणदूर्ती निरास्थमिति वा । तस्मादहमेव
निराकृतेति दुःखं नाकार्षीदिति भावः । नमोनभस्वन्त्रिस्तोतः शब्देन सरसा
हागमनवेगोद्योत्यते । ननद्यादिभिः सहायातवती निवेति वा । निरास्थं
अस्यतिवक्तीत्यङ् । अस्यतेत्युक् ॥ १०९ ॥

भूयोर्थमेनं यदि मान्त्वमात्य तदापदो वलभसेम
घोनः ॥ सतीव्रतैस्तीव्रमिमन्तुमन्तु मन्तर्वरम्बजि
णिमार्जितास्मि ॥ ११० ॥

भूय इति । हे दूति त्वं शनसिन्द्रवरणरूपमर्थेमांजूयः पुनर्यदि आत्यप्रवी
षितदातर्हि मघोन इन्द्रस्य पदौ आलजसे स्पृशसि । एवं शपथदामात् त्वया
ज्यूयोनयत्तव्यमित्यर्थः । तर्हि इन्द्रस्त्वयिकीपं करिष्यतीत्यत आह ॥ अहं
सतीव्रतैः पतिव्रताभिर्यमैः वज्रिणि इन्द्रविषये अन्तः अन्तःकरणोतीव्रदुःसहं
इमं मन्तुं अपराधन्तु पुनः वरं मार्जितास्मि । प्रोन्विताऽस्मि । वरं नाना
द्यो वरं सम्यगन्तर्हदयस्थितैः सतीव्रतैरिति वा । अन्तर्वरम्बरस्य नलस्य अन्तः
मध्यवर्तमाने वज्रिणि राजोलोकपालांशत्वाद्दंशत्वेन लेख्यते इन्द्र इति वा

मलेतुष्टेन्द्रोपिबृतीभवत्येवेतिज्ञावः । आगोपराथोमन्तुष्टेत्यनरः । ना
जितेतिमृजेरितिबृद्धिः । अदित्वादित् ॥ ११० ॥

इत्थंपुनर्वागवकाशनाशा न्महेन्द्रदूत्यामपयातव
त्याम् ॥ विवेशलोलंहृदयंनलस्य जीवःपुनःक्षीव
मिवप्रबोधः ॥ १११ ॥

इत्यनेति । इत्थंअनेनप्रकारेणपुनर्वागवकाशस्यवचनावसरस्यानाशा
न्महेन्द्रदूत्यामपयातवत्याकृतायांसरपानलस्यजीवःप्रायः जैमीन्मदूत्यष्टे
तिबिन्तावशांलोलम्भत्वंहृदयंपुनर्विवेश । कःकमिव प्रबोधःकीर्त्तनसमि
व तस्यास्मिन्तावशात्तस्यप्राणागतप्राणायामाज्ज्वन् गतायान्तुस्वस्यजैमी
प्राप्तिनिश्चयेनदूर्यप्राप्तिसम्भावनायावत्तस्यप्राणाःपुनरागता इत्यर्थः नहोपि
चक्षुःलोभवति । अतोऽथैवोक्तदृष्टीना इत्यनरः । अनुपसर्गात्कुल्लक्षीवेति
साधुः ॥ १११ ॥

अथणपुटयुगेनस्वेनसाधूपनीतं दिगधिपकूपया
प्तादीदृशःसम्बिधानात् ॥ अलभतभधुवालारा
गवानुत्थमित्यं निषद्यजनपदेन्द्रःपातुमानन्दसा
न्द्रः ॥ ११२ ॥

अवनेति । निषद्यजनपदानांइन्द्रोमलः बासाजैमीतस्यारागवायनुरा
गवचनन्तस्मादुत्थमुत्थक इत्यंपूर्वोक्तंमधुअनृतं पातुंसादरमाकर्णितुंमान
न्दसान्प्रयथाभवतितयालम्भवान् किंभूतंमधुदिगधिपइन्द्रः तस्यकूपयाप्रा
प्तादीदृशादूत्याक्रीकारप्राप्तात्सम्बिधानाददृष्टीकरवत्तयादुपायाहेतोः स्वे
नस्वीयेनअवकाशसाधनेनपुटयुगेनपान्नयुगेनसाधुसम्यक् प्रकारेणोपनीतमा
नीतंस्वयमाकर्णितमित्यर्थः आनन्दसान्प्रमितिपाठेनलविशेषणंपूर्वोक्तमे
त्यनुरा गवचनंआनन्दसहितःसादरमाकर्णयामासेत्यर्थः । मज्जुसारवकीये
नक्षेत्रित्पात्राभ्यामाभीयमपुपीयते इन्द्रादयस्तर्हिजैम्यनुरागवचनमहं
स्वयंयोनमदूत्यंवेत्तादास्यं अतस्तत्प्रसादान्मयाजैमीवचनंस्वयमाकर्णित
मित्यानन्देनसान्प्रइत्यर्थः ॥ ११२ ॥

श्रीहर्षकविराजिराजिमुकुटालङ्कारहीरःसुतंश्रीही

रःसुषुवेजितेनिद्रयचयंमामल्लदेवीचयम्षष्टःखण्ड
नखण्डतोपिसहजातूद्वीदक्षमेतन्महो कांध्येय
द्यगलन्मलीयचरितेसर्गोनिर्गोऽज्ज्वलः ॥ ॥
षष्टःसर्गःसमाप्तः ॥ ॥ नमोकटुकाय ॥

श्रीहर्षमिति । सहजात्सोदरात्स्वजंलक्षणात्खण्डतः द्रष्टुं विकारांश्च क
राविशेषादपि द्वादिदशनेचयं सहैपरीक्षात्तमेयथायथावृत्त्येतत्पातयासरस
इत्यर्थः । षष्ठांशपूरणः अगलत्समाप्त इत्यर्थः । स्यात्खण्डः शकलेष्वेकमिका
रेगुणिदोषयोरिति विधेः । षष्टः पूर्णैर्दृष्टिषट्कतीत्यादिनायुक् अस्मिन्सं
नैवतगुणाः धर्मशास्त्रद्वारेण उक्ताः ॥ इति नारायणकृतनैषधटिप्पण्यां षष्टः
सर्गः समाप्तः ॥ नमः संकटायै ॥

नैषधीयेचरिते सप्तमः सर्गः प्रारभ्यते

श्रीगणेशायनमः ॥ अथप्रियासादनशीलनादौ
मनोरथःपल्लवितश्चिरंयः ॥ विलोकनैर्नैवसरांज
पुत्र्याः पत्याभुवःपूर्णवदभ्यमानि ॥ १ ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ इत्थं इन्द्रदूतीनिराकरणेनैस्याः स्वस्तिमनुरागदूतं
परीक्ष्यतुष्टीमलौजैसीमेवावर्णयदितिवक्तुं सप्तमसर्गमारभते ॥ अथेति ।
अथेन्द्रदूतीनिराकरणान्तरं श्रीमनोरथः प्रियायामैस्याः सादानेप्राप्तिवि
षयेशीलनादौ च तेन तेन विशेषणरूपादिपरिकल्पने विषये आदिशब्देन आ
लिङ्गनादिसम्भोगविषये पल्लवितः पूर्वं पल्लवमुक्तोजातः । नैर्नैकंथं प्राप्नोति
कथं वा तस्या विशिष्टभावादिकञ्जानामीति चिरमुदितः पूर्वमासीत् । मनोर
थोजुवः पत्यारोहानलेन राजपुत्र्या विलोकनैर्नैव पूर्णवत् परिपूर्णवत् कलितं
व अभ्यमानि संमानितः । प्राप्तिं विनैव दर्शनमात्रेण प्राप्त्यादिजन्यमानन्दं प्रा
पेतिभावः । पल्लवितशब्देन मनोरथस्य वृत्तत्वं सूचितम् । अन्योपि छारो
पितं कुलितं दृष्ट्वाऽत्यन्तं सन्तुष्यति । आसादनं शीलनादिचेतिसमाख्येय
कवद्भावः । अन्यथा शीलशब्दरूपपूर्वनिपातात् ॥ १ ॥

प्रतिप्रतीकं प्रथमं प्रियाया मयान्तरानन्दसुधासमु-
द्रे ॥ ततः प्रमोदाश्रुपरंपरायां ममज्जतुस्तत्सुदुशी-
नूपस्य ॥ २ ॥

प्रतीतिः । तस्यैव पश्यदुशीनेत्रे प्रथमं प्रतिप्रतीकं प्रत्यवयवं प्रियायां नैस्यां
ममज्जतुः निमज्जने अश्रुपञ्चादन्तःकरणे आन्तरोवायः प्रत्यवयवदर्शनमनि-
तच्छानन्दस्तद्रूपासुधाश्रुतन्तममज्जतुस्ततः पञ्चाश्रमोदाश्रुपरंपराया
मानन्दजनितवाच्यप्रवाहेन मज्जतुः । अनया रीत्या सर्वेषामप्यवयवानाम्
तिसौन्दर्यसूचितम् । प्रत्यवयवसौन्दर्यदर्शनादानन्दस्तस्माच्चाश्रुपरंपरा
जाता तस्यानन्तमेव नाम्ना किंनपितदानदृष्टमित्यर्थः । समुद्रमलप्रवाहेन
निमज्जनेन सूचितम् ॥ २ ॥

ब्रह्माद्वयस्यान्वयत्प्रमोदं रोमाग्रएवापि निरीक्षि-
तेत्याः ॥ यथोचितीत्यन्तदशेषदृष्टा यथस्मराद्वै-
तमुदन्तथासौ ॥ ३ ॥

नेत्रप्रमोदमुक्त्वाननः प्रमोदनाह । ब्रह्मेति । असौ मलोऽस्यानैस्याः रो-
मणोप्यप्रयवप्रथमं निरीक्षिते सति निविद्यते द्वयं यस्य तदद्वयं ब्रह्मणोऽद्वयं ब्र-
ह्माद्वयन्तस्य ब्रह्मैकस्येत्यर्थः । तस्य प्रमोदमानन्दमन्त्रमवदनुबन्धम् । अ-
थानन्तरमित्यनेन प्रकारेण तस्यानैस्याश्रयो वाचकलायादृष्टिर्दर्शनस्तस्यां च
त्यानशेषमैनीदृशेने संतियथायादृशी श्रीचिती अवतितया द्वैतं द्वयोर्भावो
द्विताद्वैतवद्वैतन्तकाविद्यतेत्यस्याः साऽद्वैतः स्मरशांसावद्वैतस्य रस्यद्वैतरा-
हित्यं वा तस्य मुदन्त्वभवन् मदनैक्यजनितमानन्दमनुबन्धमूवेत्यर्थः । यस्य
निकटरोमाग्रस्यैव निरीक्षणे ब्रह्माद्वैतानन्दोभवति तस्मात्तन्मणीयसकलाव-
यवदर्शनेन ब्रह्माद्वैतानन्दोदधि कोमदनाद्वैतानन्दस्यैव भवितुं समुचित इत्यर्थः ।
सर्वावयवदर्शनेन ह मानन्दो मज्जति भावः । तेषां रीत्या ममज्जतुस्तद्वैतस्या
मिति वा । द्वैतं ब्रह्माद्वैतत्वात्स्वार्थोऽयं ॥ ३ ॥

वेलासति क्रम्यचिरं मुखेन्दो रालोकपीयूषरसेन त-
स्याः ॥ नलस्य रागाम्बुनिधौ विद्युद्वे तुङ्गाकुचावा-
ग्रयतः स्मदृष्टी ॥ ४ ॥

वेलामिति । नलस्यदृष्टीदृशी तस्यामुखेन्दोरालोकनेनतल्लक्षणेनपीयू
षरसेनासुररसेन विलोकनलक्षयंदसृतन्तस्मिन्वा । तमेवतद्विषयिण्या
प्रोत्पाकत्वापृथुंमहतीम्बेलान्दृत्यसमयरूपामतिक्रम्य नलस्यरागान्मुनि
धीअनुरागसमुद्रे विवृद्धेवृद्धिकृतेसति तुङ्गावुड्डीकुचीआश्रयतःस्म दृत्य
समयमविचार्यमुखचन्द्रावलोकनविवृद्धेन अनुरागेणकत्वातुङ्गीकुचीनलो
वलोकयतिस्मेतिभावः । चन्द्रस्यप्रकाशलक्षणेनासुररसेनमहतीनर्यादा
मतिक्रम्यसमुद्रे वृद्धिकृतेसत्याप्तवननयादन्योपितुङ्गस्थानमाश्रयति । वृ
ष्टिरितिकचिरयाठस्थाः ॥ ४ ॥

भग्नासुधायांकिमुतन्मुखेन्दो लङ्गनास्थितातत्कु
चयोःकिमन्तः॥ चिरेणतन्मध्यममुच्चतास्य दृष्टिः
क्रशीयःस्खलनाद्भियानु ॥ ५ ॥

मनेति । अथनलस्यदृष्टिःक्रशीयः अतिशयेनकथन्तस्याज्ञेय्याः मध्य
चिरेणचिरकालेनामुन्वत अत्यजत् । मध्यस्मिलम्बेनतस्याजेत्यर्थः ॥ अ
त्राप्युप्रेक्षते स्खलनात्पतनाद्वियानयेननुकिं अतिकथनेतच्छीघ्रंवेत्य
स्यानितार्हंपतिष्यामीतिबुध्याकिंस्मिलम्बेनात्यजत् । किंनूतादृष्टिः । त
न्मुखेन्दोःसुधायांनगमाकिन्मुखेन्दावेवविलम्बिता । तथाऽनन्तरंरुणा
लसूत्रेणापिदुर्लभावकाज्ञेतत्कुण्डयोरन्तर्गन्धे लङ्गनासम्बद्धासतीनिर्गन्तु
मशक्तत्वास्थिताविलम्बिता पूर्वैयदङ्गस्वलोकितातदङ्गसुन्दरतरत्वात्प
रित्यक्तुंमशक्तंकिन्तुपुनःपुनस्तदेवावलोकयतिस्मेतिभावः । क्रशीयसःच
क्राशाःस्खलनंक्रशीयसस्खलनमितिवा ॥ ५ ॥

प्रियाङ्गुपान्याकुचयोर्निवृत्य निवृत्यलोलानलद्व
ग्भ्रमन्ती ॥ चभीतमान्तन्मृगनामिलेप तमःसमा
सादितदिग्भ्रमेव ॥ ६ ॥

प्रियेति । नलद्वेग्वन्मूतासतीवभीतनांअतिसरोंशुशुभ्रे । किंनूताप्रि
यायामेय्याःअङ्गस्यप्रत्यङ्गुपान्योनित्यपथिका अतएवलोलानलललाऽयचस
स्पृहासती निवृत्यनिवृत्यव्याघृत्यव्याघृत्यकुचयोर्भ्रमन्तीसम्बरती लम्पे
कृते । किंनूतेव तयोःकुचयोर्द्वगनामिलेपःकस्तूरिकालेप स्तम्भकस्तम्भोऽ

अकारस्तेन कृत्वा समासादितः प्राप्तः दिग्भ्रमोद्दिहो होयया एवञ्जुतव । अ
न्योपि पान्यस्तमसा प्राप्तदिहो होज्जमन्निवृत्त्यनिवृत्त्यपूर्वमेव स्थानं प्राप्नो
ति । सर्वावयवावलोकनतत्परापि कुचावेवा लोकयति स्म । कुचौत्थक्तुं न
शशाकेत्यर्थः । लोलश्चलसत्पृथगोरित्यमरः । नित्यं पन्थानं द्रुक्तीति पान्यः
पथोऽनित्यमिति शस्ततद्वाप । बभौतमाङ्गिमेति हव्ययेत्यादिनाम् ॥ ६ ॥

विभ्रम्यतञ्चरुनितम्बचक्रे दूतस्य दृक्कृतस्य खलुख
लन्ती ॥ स्थिराचिरादासतदूरम्भा स्तम्भावुपा
श्लिष्यकरेण गाढम् ॥ ७ ॥

विभ्रम्येति । तस्याश्चाकृशिसुन्दरेनितम्बरूपेचक्रे विभ्रम्यपरिभ्रम्य
खलन्ती खलुपतन्ती च तस्य दृग्गुणलस्य दृष्टिः तदुरुलक्षणैरम्भास्तम्भीक
दलीलम्भीकरेण रश्मिना कृत्वा गाढं निबिडमुपाश्लिष्य आलिङ्ग्य चिरात्
चिरकालं स्थिरानिश्चलाद्यासवभूव । अन्योपि चक्रजननं प्राप्य पतन्ती स
तीह स्तौनस्तम्भाद्गाढनालिङ्ग्य स्थिराभवति । नितम्बस्त्रिलोक्य आदरेण
तदुरुपश्यति स्तेति भावः ॥ ७ ॥

वासः परं नेत्रमहं नेत्रं द्विमुखमालिङ्गयतन्मयापि
उरोनितम्बोरु कुरुप्रसाद मितो वसातत्पदयोः प
पात ॥ ८ ॥

वासवति । सानलदृग् इतीवकारणात् तत्पदयोर्मैत्र्याश्चरणयोः पपातप्र
णामञ्चकार । इति किम् । हेमैमिवासीवसनं उन्नतपद्मदुकूलविद्योः परं
कीवलं नेत्रमर्थघनेन शब्दवाच्यम् । अहं नेत्रं किमु अपितु अहमपि नेत्रं नेत्रं
शब्दवाच्यं स्माद्भवामि तत्तस्मादुभयोरपि नेत्रशब्दवाच्यत्वं लज्जात्कार
णाद् हेमैमित्वेन त्रेणवसनेनैव मयापि प्रयोच्येन त्वदुरोवद्वोनितम्बोरुजत्तप
द्याङ्गागकुरुचयते पांसमाहार उरोनितम्बोरु आलिङ्गयवेष्टय । अथ च द्वांय
स्वप्रसादं लुक् तदालिङ्गनार्थमसौ परिप्रसक्तमवेति । अन्योपि स्वसमान
स्य कस्यचिद्भावादेः सकाशाद्-मनां पदमार्ष्टिदृष्टास्वस्यापि तद्भावात्परास्तद्व
रणयोः पतति स ह्यमप्येतद्देयमिति च प्रार्थयते । उरोनितम्बोरुविनोक्त्यय
श्चरणावपि विलोकयति स्तेति भावः । नेत्रं त्वचिगुणेन त्रेण न नूने विनोक्तं
इति विश्वः प्राप्य दृक्त्वादेकाङ्गावेन पुंसकत्वम्भा ॥ ८ ॥

दृशोयथाकाममर्थोपहत्य सप्रेयसोमालिकुलउच्यत
स्याः ॥ इदं प्रमोदाद्भुतसंभृतेन महीमहेन्द्रोमन
साजगाद ॥ ९ ॥

दृशोरिति । अथ समहीमहेन्द्रो जूमीन्द्रो नक्षः प्रमोदो मैत्रीविलोकनेना
मन्दः सौन्दर्यदर्शनाद्भुतमाश्चर्यञ्च ताभ्यां संभृतेन पूर्णेन मनसा इदं वक्ष्य
माजगाद । चिन्तयन्मनसैवतामिव रणैर्यदित्यर्थः । किं कृत्वा प्रेयसं जिनी
स्तस्यालालिकुलसखीसंमूहञ्च दृशोर्नयनयोर्यथाकाममजिलावननेति क
स्यनयनाभ्यानेत्रोपहत्योपायनीकृत्य ॥ ९ ॥

पदेविधातुर्यदिमन्मथोवा ममापिच्येतमनोरथो
वा ॥ तदाघटेतापिनैवतदेत स्प्रतिप्रतीकाद्भु
तरूपशिल्पम् ॥ १० ॥

तदेवाह । पदेइति । यदि जगन्निर्माणशीलस्य विधातुर्ब्रह्मणः पदेऽपि
कारेण मन्मथोवाऽपि विच्येत मनननोरथोवाऽपि विच्येत तदापितत्तुं पि तद्
निर्वचनीयमेतद्दृश्यमानमेतस्यावा प्रतिप्रतिकप्रत्ययवर्धनतिसुन्दरत्वाद्
द्भुतलक्ष्मिर्कारिकुपलावस्थन्तस्य शिल्पनिर्माणघटेतनवाघटेत ब्रह्मणा
प्येतत्प्रत्ययवर्धनसौन्दर्यकर्तुं न शक्यत इत्यर्थः । इदं कृत्वा नैव कदापि बुद्ध्यापि न
दृश्यमिति भावः ॥ १० ॥

तरङ्गिणीभूमिभृतः प्रसूता जानामिशृङ्गाररसस्य
सेधम् ॥ लावण्यपूरोजनि यौवनेन यस्यान्तथोद्धे
स्तनताघनेन ॥ ११ ॥

तरङ्गिणीति । धनेन निविडेन यौवनेन वयस्यं जिमीलवणायां न तरङ्गिण्या
लावण्यपूरोऽजनि जनितस्तथा उद्धेस्तनीयस्यास्तस्याभावस्यैस्तनता उद्धेकु
पत्वेन भोजनि सेधं शृङ्गारलक्ष्यस्थरसस्य तरङ्गसद्वैकस्तद्वती अथ च नदीयवभू
ताभीमनाजोभूमिभृतो जूमीपतेः सकाशात् प्रसूता सत्यका इति जानामिवाक्या
र्थः कर्म । प्रथमं सङ्गसौन्दर्यरूपाच्छृङ्गाररूपा जाताऽन्तरनिविडेन यौवनेन
सौन्दर्योधिक्यजननाद्भुतकुपत्वेन जननाच्च पूर्वोपेक्षया शृङ्गाररसस्य भूतोर्य
नदीति मन्येइति भावः ॥ अथ च रसस्य सदकस्य नदीपर्वतादुत्पद्यते । तस्या

स्तनताचक्षेत्राद्यमानेनप्रत्यतिवराङ्गर्जताचलेननेषेनपूर्वजलप्रवाहोजलो
द्रेकोपिप्रत्यते । तथा निर्वचनीयप्रकाराजक्षेत्रनतातयाकृत्वापनेननिरक्त
रेवैकंपदम् । यौवनविज्ञोषणम् । वूरोजलप्रवाहेत्यादितिविद्यः । भूति
भूतेभ्यः प्रभवद्वयपादादित्यम् । प्रसूतेतिअकर्तृकार्त्तंरितः ॥ ११ ॥

अस्याम्वपुर्व्यहविद्यानविद्यां किंद्योतयामास न
वांसकामः । प्रत्यङ्गसङ्गस्फुटलब्धभूमा लावण्य
सीमायदिमामुपास्ते ॥ १२ ॥

अस्यामिति । अङ्गनङ्गप्रत्यङ्गप्रत्यवयवयः स्वस्यैवलावण्यस्यसङ्गः संवन्ध
स्तेनकृत्वास्फुटं व्यक्तं लब्धोभूमाप्राप्त्यर्थं यथासंभूता लावण्यसीमासीत्यर्थं
परमकाङ्क्षायादस्यादिनाभैसीनुपास्तेष्वेवते अस्मात्कारणादस्यापेक्षायामवां
भूतनांसकानः तदैवापूर्वजन्मस्तान् । अपुर्व्यहस्यशरीरसङ्गस्यविद्यानं
र्भावन्तस्यविद्यांयत्नं कायव्यूहरचनाकौशिल्यसंयत्नैर्म्यानेवकिंद्योतयामा
स । नत्वन्यस्यामित्यर्थात् । किंचित्कीं वात्यापेक्षयतरुणिनन्यधिकंसीन्दर्यं
भवतिसकलावयवेषुसाकल्येनसीन्दर्यंसीमानैम्यानेवविद्यतेनान्यस्यामिति
भावः । प्रत्यङ्गसङ्गमवयवसन्धिप्रतीतिर्वा अस्यामित्यनेनभैस्याकिंदूष्यंसूच्यते ।
विद्यप्रकाशमंहिविद्वत्समीपएवभवति । समद्वन्द्वोस्यांनवानपूर्वोकायव्यू
हनिर्माणविद्यान्योतयामासकिं अस्मात्सीदर्यस्यपरमाकाङ्क्षा सकामः प्रत्य
ङ्गविद्यामानत्वेनप्रप्तीज्जमावाहुल्यंयैस्तेषांनिष्पन्नः सकिमांसैर्मांसैवते । प्रत्यव
यवसाकल्येनमदनस्यविद्यामानत्वान्मदत्तेनस्वीयं बहुकपत्वं प्रकटीकृतमित्य
र्थः । सुखावलीकनेनयादृशोमदनप्रादुर्भावोभवतितदृश्यवन्मयमावली
कनेनेतिवदीयैकैकावयवदर्शनेसकलस्यसाकल्येनमदनप्रादुर्भावोभवतीति
भावः । लब्धचूमेत्यादौपक्षेपमहति निषेधाद्दुष्टीकभावः ॥ १२ ॥

जम्बालजालातिकमकर्षिजम्बू नद्यानहारिद्रिभि
प्रजेयम् ॥ अप्यङ्गयुग्मस्यनसङ्गचिन्हं सुन्तीयतेद
न्तुरतायदत्र ॥ १३ ॥

जम्बालीति । इयंजैमीजम्बूनद्याः जम्बूफलरसजातनद्याः जम्बालजाला
त्यङ्गसङ्गसङ्गिनाकर्षिनाकटाक्षपितुततयाकटाक्ष इद्वयस्याद्दहारिद्रिभि

प्रजाहरिद्रारक्तवस्त्रतुल्यकान्तिः जम्बूनद्याम्बालजालंनोमजाम्बूनदन्तञ्च
न्यसुवर्णापेक्षयात्पुनस्ततश्चाकृष्टा तदैवहरिद्रातुल्यवर्णत्वं न्यटते नान्यथे
त्यर्थः । हरिद्रसुवर्णवा । अपिशब्दोद्देश्यन्तरं समुच्चिनोति । यदपि अत्रास्यां
जैम्यामङ्गयुग्मस्य हस्ताद्यवयवयुगलस्य सङ्गचिन्हं परस्परसंस्थितान्धनन्दस्तु
रतालक्षणयाविसंस्थूलतानि सौक्यतानोच्चीयते नतर्क्यते यज्जम्बालजाला
दाकृष्यते तस्योच्चावचप्रदेशेषु पङ्क्त्यलङ्घनत्वाद्द्विसंस्थूलता न लक्ष्यते जैम्याम
पितथा यतस्ततोऽपीयञ्जाम्बूनदपङ्क्तादाकृष्टेत्यनुमीयते । अवयवसंस्थित
चककूर्परादिजैम्यामलक्ष्यते सुवर्णगौरीचयमिति ज्ञातव्यः । कूर्परादेरलक्ष्यत्वे
न संसामुद्रिकलक्षणवत्त्वं सूचितम् । यदित्युभयत्रापि सम्बध्यते । पूर्वार्धे ह
रिद्रपद्मेन योजना उद्देश्यार्थे यथास्थितम् । मध्यस्थस्तनयोश्चाङ्गयुग्मसङ्गाभा
षांश्चातव्यः नो वेत्संध्यस्य परमाशु रूपत्वात्स्तनयोश्चाङ्गैस्त्वाज्जाम्बूनदज
म्बालपूर्णत्वेनैते मुद्रितासुरित्यादिश्चातव्यम् ॥ १३ ॥

सत्येव साम्ये सदृशादशेषाद् गुणान्तरेणोच्चकृषेय
दङ्गैः अस्यास्ततः स्यात्सुलनापि नाम वस्तुत्वमीषा
मुपमोपमानः ॥ १४ ॥

सत्येवेति । यदङ्गैर्जैम्यामङ्गैर्मुखाद्यवयवैरर्षाद्गुणान्तरेण वस्तुत्वादिना गु
णेन चन्द्रादिना समसाम्ये सत्येव सदृशात्कविसमये मुखादेः सदृशत्वेनोपमा
जत्वेनाभिमतान् चन्द्रादेरेवोपात्तकलाद्वस्तुनः सकाशाद्गुणान्तरेण केनचिद्गु
णान्तरेणान्येन गुणेन कृत्वा यद्यस्मादुच्चकृषेत्कृष्टैर्जातस्ततस्तस्मादर्थोदस्या
अङ्गैः कृत्वासदृशस्य चन्द्रादेस्तुलनापि समीकरणमपितैः सह साम्यं वा स्यात्ता
म कविसमये सर्वत्रोपमानस्याधिक्यमुपमेयस्य च न्यूनत्वं प्रसिद्धम् । तथा
चान्यरसगीयमुखाद्यपेक्षया चन्द्रादेराधिक्यादुपमानत्वं मुखादेश्च न्यूनत्वा
दुपमेयत्वं घटते अस्यास्तु मुख्यं यद्यपि वर्तुलत्वेन चन्द्रेण समानं तथापि चन्द्रा
पेक्षया अधिकाभूतयुक्तत्वेनाधिकं गौरत्वेन कलङ्कामायेन च चन्द्रादाधिक्यम् ।
नेत्रेऽप्याकारेण निलिम्बाद्यपि नीलोत्पलदलेन समाने तथापि नीलोत्पल
दलस्य कटाक्षविकोपादिगह्वर्येण स्वस्य च तत्साहित्येन नीलोत्पलदलोपेक्ष
याधिके । एवमोष्ठादेरपि केनचिद्गुणेन साम्ये सत्येव गुणान्तरेण वस्तुत्वाद्यपे
क्षयाधिक्यं द्रष्टव्यं । तथा च चन्द्राद्यपेक्षया अधिक्येनैतदीयवदनाद्यङ्गानामुप

तन्मध्यमिस्तस्मिन्नास्तिस्तिस्मयकान्प्रयोगस्य सम्मान्यायेष्टाभ्यक्ततयवास
नयेनीयम् ॥ १५ ॥

**मध्यानिहानीरगुरेतदङ्गा अधाययथानर्तितया तथा
तैः ॥ अस्याधिकस्योपमयोपमाता दोताप्रतिष्ठां
खलुतेभ्यएव ॥ १६ ॥**

मध्यानीति । मध्यानिशोभनाविचन्द्रादीनिवस्तूनि एतस्यावदनाद्यङ्गा
दसकाशाद्यथायेनयेनप्रकारेणयावद्वयावद्द्वहानीरपकर्षानुधनुःप्रभुः । तै
चन्द्रादिनिस्तयातयातावत्तत्रावद्वधनतिवृत्तम् । अपकर्षेप्राप्तावपिकर्ष
वृत्तमित्यत आह । खलुयस्मादधिकस्यसकृद्वस्यैतदीयाङ्गस्योपमयासा
स्येनरपनाताकविः न्यूनस्येपितेभ्यश्चन्द्रादिस्यएवप्रतिष्ठांभाहान्यमृताता
दास्यति । भैमीमुखसदृशश्चन्द्रादिपितिवर्षमानातदुपमेयताप्रतिष्ठाप्रा
प्त्याअधिकानिभैम्यङ्गान्यस्माकनुपभावभूतानीतिवयन्नन्याहतिरुक्तनोऽ
स्माकंप्रतिशोर्गीस्तिअस्मन्नेननृत्यन्तीतिभावः । भैमीमुखंकिंवदितिपृष्टेच
न्द्रस्यन्यूनत्वे अन्यस्योपमनस्याभावश्चन्द्रवदित्येववक्तव्यंस्वात् । एवमनय
नादावपिदृष्टव्यम् । कानिचर्त्तास्त्वान्याहाम्योनिः । अङ्गुः इषोणाङ्गुने
तिनन्देखीगालिस्वेतिसिबोसुक् । वस्तैल्लुष्टि ॥ १६ ॥

**नास्पाशं दुष्टापि विमोहिकेय न्दोषैश्चैः स्वभिये
तिमन्ये ॥ अन्येषु तैराकुलितस्तदस्यां वसत्यसाप
तन्यसुखीगुणीधः ॥ १७ ॥**

भेति । दुष्टपीयंजैनीद्रुर्विमोहिकामदनविकारकात्तिषी । अधश्चमूर्ख
कात्तिषीतिरुत्वा सस्यात्मनोजियाऽङ्गैः सकलैरपिदोषैरिषांभास्याशिनस्पृ
हेतिमन्येहंशुद्धे । यादङ्गमनात्रेचमूर्खोऽज्ञानयतिदोषान्तरेषातिमिकटेनस्य
ज्ञानकिंकरिष्यतीतिजनयेनदोषैर्नस्पृष्टेत्थहंमन्येइतिभावः । अशेषैरितिच
ब्दादपिशङ्गैर्वाहयंयोज्यः । अन्यथाकियङ्गिःस्पृष्टेतिविरुद्धप्रतीतिप्र
तिप्रसङ्गाति । यस्मादियन्दीवैर्नस्पृष्टातत्तस्मादन्वेषेभैमीत्यतिरिक्तस्थानेषु
होवैराकुलितोगुणीधःशीलसौन्दर्यादिः नविद्यतेरुपपन्नःशत्रुयेत्यतस्यजायो
सापत्यन्तेनसुखीज्ञास्यांभैम्यांवसति । अन्यत्रवैरिभिःसहवसतौमहक

वासमाप ॥ पक्षस्थतावद्बहुचन्द्रकोपि कलापि
नांयेनजितःकलापः २० ॥

अधुनानानुषीत्वात्केशादारभ्यपादपर्यन्तवर्णनमारभते । अस्याइति । स
दृशत्वात्सपक्षोनित्रंसहायकैः केवलोदिभुवन्द्योपस्यअस्यांसुखस्योपरि
शिरसिकचौघःकेशसमूहःवासंवसतिनाय । तत्स्थानेयुक्तम् । कथमित्यतश्चा
ह । येनकचौघेनपक्षस्थाःपक्षेषुस्थितास्तावन्तोतिवह्वक्षत्रकायस्यएवस्त्रि
धोपिकलापिनांअथुराणांकलापःपिच्छभारःजितःपराजितः । सतजोपिन
यूरपिच्छभारोयेनजितस्तस्यात्पुनस्तत्वाच्चिरसिवसन्त्युक्तैर्वैत्यर्थः ॥ २० ॥

अस्यायदास्येनपुरस्तिरश्चिरस्कृतंशीतरुचान्य
कारम् ॥ रुफुटस्फुरद्भ्रिकचच्छलेन तदेवपश्चादि
दमस्तिवदुम् ॥ २१ ॥

श्लोकद्वयेनकेशानेववर्णयति । अस्याइति अस्याःनैन्याःआस्येनवहनल
क्षणेनशीतरुचान्येन पुरोग्रतस्तिरश्चितिर्यक्वर्तमानं यदन्यकारन्तिरस्क
तनपसारितंपराजितञ्च तदेवेदंस्फुटंभ्रुकटंस्फुरन्तोविलसतःभङ्गिनोनिमो
क्तताःकंचास्तेवाच्छलेनआजेनपक्षान्मुखस्यपक्षाङ्गागेवहन्ति । पुरस्तिर
श्चित्यस्तिनिरस्थितस्तत्ततोपसारित्वापक्षाङ्गागोदपसारणेचन्द्रस्यासान्ध्या
दागत्यसन्धीभूयपक्षाङ्गागेस्थितिमकरोदित्यर्थः । विलसत्कौटिल्योनिमद्वः
केशसमूहोयंनभवति किन्तुचन्द्रश्चितिरस्कृतत्वाद्द्विलसत्पराजयचिन्हंपक्षा
ङ्गद्वयमकारनेव । अन्योपिजातजयोधृतपराजयचिन्हःपक्षाङ्गादुर्वच्यतइ
ति अतिनीलोतिकुटिलमनैमीकेशसंचइतिभावः अन्यकारोक्तिर्यामित्यन
रः । भङ्गइत्यपिपाठः ॥ २१ ॥

अस्याःकचानांशिखिनश्चकिंनु विधिंकलापौविम
तेरगातोम् ॥ तेनायमेभिःकिमपूजिपुण्यै रभर्त्सि
दत्त्वासकिमर्थचन्द्रम् ॥ २२ ॥

अस्याइति । अस्याःकचानांकेशानांशिखिनीमयूरस्यच कलापौसंचयि
च्छभारौ विमतेरहमरुद्वोऽहमरुद्वइतिविवादाद्देतोर्नध्यस्थत्वेनविधिं
हारांअगातांअमृतुः किंनुइतिसमुदायोवितर्कः । तेनप्रहाराअथपुरोदृश्य

मानः केशकलापः पुरोदृश्यमानैरेभिः पुष्पैरपूजितः किम् समयूरकला
पश्चाद्द्वन्द्वं कलहस्तदत्वा अगस्तितः किम् । मध्यस्थेन द्वन्द्वेणो विवदमा
नयोस्तयोर्नध्ये केशकलायीऽत्युत्कृष्ट इति ज्ञापयितुं पुष्पपूजाकृतानमयूरक
लापस्तु नितरोद्गीनोऽतितरामधिकेन केशकलापेन सहस्रपर्वमानो नुचितका
रित्वा द्वलहस्तित इत्यर्थः । अर्धचन्द्राकाराद्यन्त्रकामयूरकलापे विद्यन्ते ततः
शब्दच्छलेनेयमुपेक्षा । अन्योपधिको मध्यस्थेन पुष्पैः पूज्यते यद्गीनस्तन्नेन
सहस्रपर्वते सभारस्य ते गलहस्त्यते चेति । अगातांश्चो गालुङ्गीति गादेशः २२

केशान्धकारादयदृश्यमालस्थलाद्द्वन्द्वं रास्फुटमष्ट
मीयम् ॥ एनान्तदासाद्यजगज्जयाय मनोभुवासि
द्विरसाधिसाधु २३ ॥

भालवर्णयति । केशेति । केशलक्षणान्धकारादयानन्तरं अधोदेशे दृ
श्योद्दर्शनविषयोरनणीयश्च भाललक्षणो ललाटपटललक्षणो द्वन्द्वो यस्याः अ
थ च भालस्थलेऽर्धचन्द्राकारस्तिलकविशेषो यस्याः सेयं नैमीस्तुटं अष्टनीक
छाह्नीकपेयमित्यर्थः । कक्षाह्नीक्यपि प्रयनयान्द्वयान्वकारादनन्तरं दृश्य
द्वन्द्वमभवति । अतएव एनां आसाद्य प्राप्य स्वयम्भ्वरेजगतो जयाय नमो भु
वाका नेन सिद्धिर्जगद्दृशी करणलक्षणा यदसाधिसाधिता तत्साधुयुक्तमेव ।
अतिसौन्दर्ययान्नैम्याकृतत्वमदनेन जगद्दृशीकृतमित्यर्थः । कक्षाह्नीक्यज्जग
द्दृशीकर्तुं कुटिकादिसिद्धिः साध्यते । अर्धचन्द्राकारजालस्थलेयमिति ज्ञातः
एतेन ललाटसौन्दर्यं लक्षणत्वं सूचितम् ॥ २३ ॥

पौष्यन्धनुः किमदनस्य दाहे श्यामी भवत्केसरशोष
मासीत् ॥ व्यधाद्विधेशस्तदपि क्रुधा किं नैमीभुवौ
येन विधिव्यध्न २४ ॥

श्लोकत्रयेण श्रुतौ वर्णयति । पौष्यमिति मदनस्य दाहे दाहसमये पौष्यं पुष्प
रूपमनुस्तस्यैव वीपं श्यामी भवन्तः श्यामायमानाः केसरा एव शोषाय स्यैव
न्विधस्वरूपेण दग्धमपि श्यामी भवत्केसरशोषमासीत्किम् । मदनदाहानन्त
रनीशो महादेवः श्यामीभूतत्वनुराकारान्तकेसरमपि क्रुधाकोपेन द्विधा व्य
धात्तकार मध्ये च द्विधा जूतेन कृत्वा विचित्रं श्यामीभूतौ व्यधत्तकार । अ
न्यथा तत्सादृश्यं श्रुतौ वर्णयते इत्यर्थः । असंलग्ने भनुराकारे श्यामे हि जैमी

जुवावितिभावः । अन्योपिवैरिणहृत्वाक्रोधेनतदापुधमपिभनक्ति २४
 भूभ्यांप्रियायाभवतामनोभू चापेनचापेधनसार
 भावः ॥ निजांयदप्नोषदशामपेक्ष्य संप्रत्यनेनाधि
 कवीर्यतार्जि ॥ २५ ॥

जुभ्यामिति । प्रियायाः जुभ्यांकृत्वाभवतोऽप्यद्यामानेनजुत्वकृच्छतामनो
 जुचापेन धनोदृढोसारोमख्यायस्यतद्भावोतिदृढत्वञ्चापेप्रापे । यदैवच
 जुत्वन्तदैवदृढत्वमितिचकारार्थः । पुण्यत्वदशायांनिःसारस्यापिधनुषोभौ
 भीजुभवनदशायांससारत्वज्ज्ञातमित्यर्थः । कथंससारत्वमित्यतआह । य
 द्यस्मत्निजांस्त्रीयांअप्नोषदशामदाहावस्थांअपेक्ष्यसंप्रतिदग्धस्यजैमीजु
 भवनसमयेऽन्नेनधनुषाऽधिकवीर्यताअतिशयित पराक्रमत्वमार्जिञ्जित
 न् । अदग्धपुण्यरूपचापापेक्षयादग्धस्यश्यामीभवत्केसरशेषस्यजैमीजुभव
 तस्तस्यैवचापस्यजगद्वशीकरणेअधिकसामर्थ्यदर्शनादैवचनुनीयतइतिभा
 वः । धनत्वंसारत्वंदृढत्वंश्रेष्ठञ्चापप्रापइतिवा । अयच्चधनसारभावःकर्पूर
 त्वञ्च । यतःकर्पूरोपिनिजाङ्गदाहात्स्त्रीयापक्कावस्थामपेक्ष्यादाहावस्था
 यामधिकवीर्यतामशयितसौगन्ध्यंशीतलम्बञ्चाजयति । अथकर्पूरमस्ति
 याम् । धनसार इत्यमरः ॥ २५ ॥

स्मारन्धनुर्यद्विधुनोज्झितास्पा यास्येनभूतेनच
 लक्ष्मलेखा ॥ एतद्भुवौजन्मतदापयुग्मं लीलाच
 लत्वोचितवालभावम् ॥ २६ ॥

स्मारमिति ॥ यत्स्मारंनदसम्बन्धिधनुस्तदेकम् । अस्याज्ञास्येनभूतेन
 चदनत्वकृतेन विधुनाचन्द्रेण लक्ष्मितात्यक्ता याचलक्ष्मलेखालक्ष्मलेखा
 जैभ्यामुखस्यनिफलकृत्वात्तन्मुखमयमौचित्याय चन्द्रेणत्यक्तायालक्ष्मलेखे
 तियावत् । त्यक्तान्तनदनचापचन्द्रलक्ष्मलेखालक्षणयुग्मद्वयकृत् । एतद्
 जुवौभौमीजुवौभौमीजुपञ्चान्मप्राप । जैमीजुस्वरूपेणतद्वर्णपरिणतमित्य
 र्थः । किंजुतल्लम्लीलायाविलासेनचलत्वञ्चल्लत्वयंत्रतदुचितोवालभावः
 केशसत्तायस्मिन् । लीलाचलत्वेनविलासेनचेष्टयाचचितस्तदभययोग्यो
 वालभावःशिशुत्वंयस्मिन्निजजन्मतेनयुग्मेनलब्धमित्यर्थइतिवा । जन्म
 प्राप्तीक्रीडाचलत्वोचितोवालभावःशैशवंभवति । लेखापदंसाम्यार्थम् ॥

जैमीन्नु वीकामचापचन्द्रलक्ष्मलेखाकारेसविलासेनदनजनितेचेतिभावः ॥

भावःसतास्वभावाजिप्रायवेष्टात्मजन्मस्वित्यनरः ॥ ३६ ॥

इषुत्रयेणैवजगत्त्रयस्य विनिर्जयात्पुण्यमयाशुगे
न ॥ शेषाद्विवाणीसफलीकृतेयं प्रियादूगम्भोज-
पदेभिषिच्य ॥ ३७ ॥

नवभिःश्लोकैर्दू शीवणंयति । इति । पुण्यमयाशुगेनपुण्यरूपवाणेन
कामेनकर्त्रा इषुत्रयेणैवपुण्यरूपेणैववाणत्रयेण जगत्त्रयस्यविनिर्जयाद्व
शीकरणात् एकैकेनवाणेनएकैकस्यजगतोजयाद्वेतोर्वाणत्रयस्यसार्थक्यात्सं
भावितवैयर्थ्यापक्षबाणत्वाच्छेदावशिष्टा इयंपुरोदृश्यमानाद्विवाणी प्रिया
यामैस्यादूगम्भोजपदेनयनद्वयरूपकमलस्थानेऽभिषिच्यारोप्यसफलीकृता
सार्थकीकृता । सतनस्थानप्रापयेतस्याः साफल्यंजातमित्यर्थः । पुण्यमयकर
णत्वादूगम्भोजयोरपिवाणत्वमुचितम् । अयमभिप्रायः । बाणत्रयेणजगत्त्र
यीजयात्रवाणांसाफल्यमवशिष्टंवाणद्वयं जैमीनेत्रांभोजयोरजिषिच्यकामेन
सार्थकीकृतन्तत्रत्रयत्रयजितमित्याद्यर्थेनकिन्तुवैयर्थ्यं सजावनापिद्वये
नजगत्त्रयजितमितिअत्यन्तमाश्चर्यन्तस्मादेतद्वाणद्वयमेवसार्थकंयथातथा
बाणद्वयनेत्यभिप्रायः । विनिर्जयाद्विनिर्जयपर्यालोच्येतिहपक्षलोपीवा २७

सेयंमृदुःकौसुमचापयष्टिः स्मरस्यमुष्टिग्रहणाहंम
ध्या ॥ तनोतिनःश्रीमदपाङ्गमुक्तां मोहाययादु
ष्टिग्रौघवृष्टिम् ॥ २८ ॥

सेयमिति । मुष्टिग्रहणायाहर्षयोग्योमध्योयस्याः सेयंमैनीस्मरस्यकौसुमी
चापयष्टिर्धनुर्लता । अतएवमृदुः । चापयष्टिरपिसंश्लेषेमुष्टिनाग्रियते । सा
कायामैनीनोस्माकंनोहायमदनजन्यविकाराय श्रीमतासलक्ष्मीकेनापाङ्गे
नमुक्तानांदृष्टिलक्षणांनानयनकमलक्षणां शराणांभोचस्य समूहस्यवृष्टिं
ओथेनपरंपरयावावृष्टिं तनोतिविस्तारयति । मदनोप्यस्मादृशांभीजाय
पूर्वाक्तानेवबाणपङ्क्तिवृष्टिमुच्यते तथेयमपिकटाक्षविकेपमात्रंजगत्
त्रयमपिभोहयतीतिभावः । ओघःपरंपरयाञ्चेतिविश्वः ॥ २८ ॥

आधूर्णितं पद्ममलमक्षिपद्मं प्रान्तद्युतिश्रैत्यजि

तामृतांशु ॥ अस्याह्वास्याश्रुलदिन्द्रनील गो
लामलश्यामलतारतारम् ॥ २९ ॥

आधूर्णितमिति । अस्याजैस्याः अक्षिपट्न नयनकमलं अस्याजैस्याह्व
नत्वन्यनयनाभ्यास्तुल्यमित्यर्थः ॥ किंभूतं । अक्षिपट्नं आधूर्णितं धूर्णयना
नमन्दसुन्मीलदित्यर्थः । अथचविकसदवस्थम् । तथापक्ष्मलं रोमसहित
म् । अथचदलसहितम् । तथाप्रान्तद्युतेरपाङ्गकान्तेः धैत्येनधवलतयाक
त्वाजितोऽमृतांशुश्चन्द्रभायेन प्रान्तेतस्मादधिकमुज्ज्वलचन्द्रः सुधयायथा
ह्लादकारी तथापाङ्गद्युत्यातबाह्लादकारीत्यर्थः । कमलमपिप्रकृष्टायाश्च
त्तद्युतिर्गर्जकान्तिस्तस्याः धैत्येनजितचन्द्रम् । प्रांशुद्युतीतिपाठेनह्लाका
न्तिधैत्येनजितचन्द्रश्चभिव्यक्तपदम् । तथाचलन् चंचलोयमिन्द्रनीलगोलस्त
द्वदमलतास्यबाऽनलास्त्रिगुणतराश्यामलतां कृष्णतारतारत्यादत्तेऽङ्गीकरो
तिश्यामलतारायवविधाताराकनीनिकायस्यैवंविधः आरूपपूर्वरातिरादा
नेवतते कमलमपिचलदिन्द्रनीलगोलवदमलाश्यामलताश्यामलत्वंनारा
तिश्चङ्गीकरोतिश्यामलतारोच्चरः तेनतारतारस्वरेशुक्तं चरस्यतारो
ऽत्युच्चस्वरः यस्मिन्नेवभूतमितिवा तारोत्युच्चैश्चयस्त्रिचित्पनरः पट्नेन
साम्येवकस्येतरकमलंस्वरूपेणैतदेवेतिभेदाज्जावात्कमलेनसाभ्याभावः ।
यद्वाकमलस्यनेत्रयोश्चयद्यपिसाम्यमस्तितथापिनेत्रकमलस्यकमलेनसहसा
भ्याप्रावः । कमलनेत्रत्वेसतिकमलत्वस्याभावादित्यर्थः अन्यस्यानयना
भ्यास्तुसाम्यमसंजावितमेव तथाचदक्षिणनयनकमलंवाशनयनकमलतुल्यं
वामनयनकमलंदक्षिणनयनकमलतुल्यंनत्वन्यदस्योपमानमस्तीतिभावः ।
अस्मिन्धियरोमरावणयोर्युद्धंरामरावणयोरिवेतिवत्तदेवोपमेयतदेवोप
मानं सकृच्छते पक्ष्मलंविष्मादित्वाल्लब्धम् ॥ २९ ॥

कर्णात्पलेनापिमुखं सनाथ लभेत न त्रद्युतिनिर्जि
तेन ॥ यद्येतदीयेनततः कृतार्था स्वचक्षुषीकिंकु
रुतेकुरङ्गी ॥ ३० ॥

कर्णोत्पलेनेति । कुरङ्गीभृगी जैमीनेत्रद्युत्यानिर्जितेनतदीयेनमैसंभ
विनाकर्णोत्पलेनकर्णावतंसोत्पलेनापिसनाभयुक्तम् । स्वमुखंयदिलभेतत

तत्सर्वं कृतकृत्यासतीत्यवशुपीकिंकिमर्थं कुरुतेऽप्यपितु भ्रति हीनत्वादिघ्न
 योजनत्वाच्च नेत्रेत्यजेदेवेति भावः । जैमीनेत्रशोभाप्राप्तीकाकथेत्यपेरर्थः ।
 तन्नेत्रदीप्त्याजितेनापिकर्षोत्पलेन तन्मुखस्य सनायत्वञ्चेत्याह हिंस्वनय
 नेत्यजेदेवेत्यर्थः । सुगीनेत्रापेक्षया नैमो कर्षोत्पलमधिकन्तस्मादपि नैमीने
 त्रे अधिक इति भावः । ततः कर्षोत्पलयोगलाभाद्देतोः कृतार्थासतीति वा ३०

त्वचःसमुत्तार्यदलानिरीत्या मोचात्वचःपञ्चषपा
 टनायाम् ॥ सारैर्गृहीतैर्विधिरुत्पलौघा दस्याम
 भूदीक्षणरूपशित्यी ॥ ३१ ॥

त्वच इति । मोचात्वचः कदलीगर्जत्वचः संबन्धिनीर्वाह्यास्त्वचोवस्कला
 निरीत्या प्रकारेण क्रमेण समुत्तार्य पञ्चकृत्य तथा कमलवृन्दसंबन्धीनिर्वाह्या
 निदलानि पत्राधिक्रमेण पृथक्कृत्य पञ्चषपाटनायां पञ्चषट्पापरिमाणयेषां
 कदलीत्वक्कमलवृन्दानां तेषां पाटनायां सत्यां वाऽस्याः पञ्चषाः त्वचोभा
 यानि पञ्चषादिदलानि चोत्पाद्य मोचात्वचः कदलीवस्कलादुत्पलौघाद्
 गृहीतैः सारैः श्रेष्ठभागेः कृत्वा अस्यां नैम्यां विषये विभिन्नं स्नाईं चण्डनेत्रे तयोक्त
 धरामणोयकन्तस्य शिल्पीकारकोभूत् । कदलीगर्जे गतद्वारत्वं गृहीत्वानेत्र
 गतद्वारत्वं निर्मितम् । यद्वा कमलगर्जपत्रगतद्वारत्वं गृहीत्वानेत्रसौन्दर्यं नि
 र्मितमित्यर्थः । उत्पलशब्देन नीलोत्पलं वा तथा तत्सारैश्च नेत्रयोर्नीलिना
 कृत इत्यर्थः । पञ्चषेति संख्यया व्ययासक्तं तिवहुत्रीहीवहुत्रीहीः संख्येयेह
 ति वचिदित्योयः ॥ ३१ ॥

चकोरनेत्रेण दुग्मुत्पलानां निमेषयन्त्वेण किमेष कृष्टः
 सारः सुधोद्गारमयः प्रयत्नैर्विधातुमेतन्नयनं वि
 धातुः ॥ ३२ ॥

चकोरेति । एतन्नयने नैमीनेत्रे विधातुं निर्मातुं विधातुर्न ह्यस्यः प्रयत्नैः स
 मुद्योगैश्च कोरनेत्राणामेपीदृशां हरिणीनेत्राणां उत्पलानां च संबन्धी सुधोद्गा
 रमयः पीयूषनिर्झररूपः एष प्रत्यक्षदृश्यः सारः श्रेष्ठो ज्ञातो निमेषलक्षणं नय
 न्नेण कृष्टः किमित्यूह्य निमेषः पञ्चमसङ्कोचोदलसंकोचश्च त्रयाणामपि निमेष
 यन्नेत्रेण निष्पीड्य गृहीतेन श्रेष्ठभागेनैतन्नैत्रे निर्मिते सारस्य सुधोद्गाररूपसंघ

पीतचन्द्रचन्द्रिकाचकोरनयनसाराकर्षणात् एषस्यचन्द्रोत्सङ्गस्यत्वान्तद्
दूशोरप्यसृतसंबन्धात्तत्साराकर्षणादुत्पलानाङ्गसोमवञ्च्यत्वाद्वात्रीचन्द्रासुस
सबन्धात्तत्साराकर्षणादिति अन्योपीत्वादिसारोरसरूपः काष्ठयन्त्रेखाक
ष्यते निनेयरूपं ब्रह्मणासारयद्धार्यपन्त्रमेवनिर्मितं एषदृगुत्पलयोः पूर्वं
द्वन्द्वः । तत्रैषदृशोरुत्पलापेक्षयादृगुपमानेन्तरकृत्वादभ्यर्हितत्वादेष्टदृक्प
दस्यपूर्वनिपातः ॥ अजाद्यादन्तर्याप्युत्पलशब्दश्चनयणेतिजातिभात्रविष
यया ॥ ३२ ॥

ऋणीकृताकिंहरिणीभिरासी दस्याः सकाशात्तय
नद्वयश्रीः ॥ भूयोगुणेयंसकलावलादय तौभ्योन
यालभ्यतविभ्यतीभ्यः ॥ ३३ ॥

ऋणीति हरिणीभिरस्याः सकाशात्तयनद्वयस्य श्रीः शीनाऋणीकृताद
दृष्यागृहीतासीत्किं कुलीयद्यप्यस्मादनयामैभ्याविभ्यतीभ्यस्ताभ्योहरिणी
भ्यः सकलासम्पूर्णाकलयासम्पूर्णाकलयाविलासेनसंहितावा भूयोगुणाव
तुगुणोदयनयनद्वयश्रीः बलात्कारेणालभ्यतलब्धा अथचसकलाधनवृद्धि
संहिताभूयोगुणात्रिगुणाचतुर्गुणावाविभ्यतीभ्योबलात्कारेणलब्धा सतन
र्थेनहित्रस्य द्योचनयोभ्योवृद्धि संहितात्रिगुणाचतुर्गुणावासम्पूर्णात्कारेण
लभ्यते भूयोगुणत्वंयाज्ञवल्क्योक्तव्यवहाराध्यायेद्वद्वयं अशीतिभागेव
द्विःस्यादित्यादिना अनयापितादृशीलब्धा तस्मात्पूर्वसृणस्वरूपेणगृही
तेतिसत्यम् । अस्यन्तीभ्योतएवचञ्चलनयनान्योपिहरिणीभ्यः सकाशादेत
न्नेत्रेन्दुरेअतिचञ्चलेवेतिभावः ३३ ॥

दृशीकिमस्याश्चपलस्वभावे नदूरमाक्रम्यमिथोमि
लेताम् ॥ नचैत्कृतः स्यादनयोः प्रयाणे विघ्नःश्च
घःकूपनिपातभीत्या ॥ ३४ ॥

दृशविति । चपलस्वभावेअतिचञ्चलस्वभावे अस्यादृशीदूरमाक्रम्यदूरं
गत्वाशिरः परिरज्ज्यमिथोन्योन्यंकिञ्चिन्निक्षेपतां अपितुनिमित्तंभवेतामेव
परिज्वेत् यद्यनयोः प्रयाणेदूरगमनेविषये अघःकूपयोः कर्णलक्षणकूपयोः ।
निपातोपतनन्तद्गीत्यापरावर्ततैतत्सद्गीत्याधयेनविघ्नःकृतोनस्यात् सय

रूपेण प्रतिबन्धकेन न मिलिते नेत्रे आकर्षणं पूर्वं बन्धनतरे चेति भावः । अत्र क्रियातिपत्तिर्न विवक्षणीया ॥ ३४ ॥

केदारभाजाशिशिरप्रवेशा त्पुण्याय मन्ये मृतभुत्प
लिन्या ॥ जातो यतस्तत्कुसुमेक्षणेयं यतश्च तत्की
- रकटकुचकोरः ॥ ३५ ॥

केदारेति । केदारभाजाग्रीहि क्षेत्रभाजा आलवालाभाजा वा अथ च केदा
रस्य देवसेविन्योत्पलिन्या कमलिन्या शिशिरतीः प्रवेशाद् अथ च शिशिरे हि
ने प्रवेशाद् हिमवर्षे नाहेतोः पुण्याय मृतं पुण्यं प्राप्तुं तत्तज्जन्यमुक्तविशेषे
वर्जित्योत्तमफलप्राप्तये इत्यर्थः । इत्यहं मन्ये जानामि कुतः । यतो यस्माद्ब्र
ह्मन्तस्याः कमलिन्याः कुसुमे एव ईक्षणे नेत्रे यस्या एव विधाता यतश्च यस्या
च कोरस्तत्कोरकटकुतस्या एव कोरकौ कलिकटशूयस्यैव विधो जातः तस्माद्दे
तदनुमीयते न हि मुक्तातिशयेन विना भैमीनयनत्वञ्च कोरनयनत्वञ्च । तदु
त्पन्नकुसुमकोरकान्यालभ्यते शिशिरतीः प्रवेशे कमलिनी भवति । तैमीने
त्रे च कमलतुल्ये कलिकापेक्षया कुसुमस्याधिक्यः चूचकोरनेत्रापेक्षया तैमीनेत्रे
अतिमुन्दरे इति सूचितम् केदारः पर्वतेशम्भोः क्षेत्रभेदालवालप्रोः शिशिरः
स्यादुतोर्भेदे तुषार इति विद्वः ॥ ३५ ॥

नासादसी पातिलपुण्यतृणं जगत्त्रयव्यस्तशरत्रय
स्य आसानिलामोदभरानुमेया रन्ध्रे द्विवाणीकु
सुमायुधस्य ॥ ३६ ॥

नासिकां वर्णयति । नासेति । आदसीयाऽनुष्णाः सम्बन्धिनीनासानासि
का जगत्त्रये विजयाय अस्त्रं क्षिप्तं शरत्रयं येन तस्य कुसुमायुधस्य जगत्त्रयेश्वरत्र
यस्य क्षिप्तत्वाद्विशिष्टां द्विबाणीं बाणद्वयौ दधत् तिलपुण्यं शरत्रितंतृणं जला
पुण्यबाणस्येव धिरपि पुण्यमयौ युक्तः तिलपुण्यं च तूणीराकारं किञ्चूतां द्विबाणीं
आसानिलस्य निश्चासपक्षमस्यामोदमरेण परिमलबाहुल्येनानुमेयाननुसा
नाहानं बाणत्रयेण जगत्त्रयजितं नवशिष्टं बाणद्वयभैमीनासालक्षणतिलपुण्य
तूणीररन्ध्रे इत्येषा प्रितमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

बन्धूकबन्धूभवदेतदस्या मुखेन्दुनानेन सहोज्जि

हाना ॥ रागप्रियाशैशवयौवनीयां स्ममाहसंध्या
मधरोष्ठलेखा ॥ ३७ ॥

श्लोकसप्तकोनाऽधरोष्ठवर्णमिति । बन्धूकेति । अनेनप्रत्यसदृश्येनमुखे
दुनासहैवोपिजहानासत्पद्यमाना अस्याधरोष्ठलेखालेखाकारोधरोष्ठः
एतत्प्रत्यक्षदृश्यंस्वभात्मानंशैशवयौवनीयांवात्यतोरुपसम्बन्धिर्नोसंध्या
ब्रूते अहमेवसंध्येति ब्राह्म्यतारुण्ययोःसन्धीभवनासंध्यात्वं शैशवान्ते
यौवनाद्दीवाऽधरोष्ठेभूयान्रक्तिनाभवतीतिभावः । किम्भूतंस्वरागमि
यालोहितमशोजयाकृत्वा बन्धूकस्यमध्याह्नविकसितपुष्पस्यबन्धुभवत्स
नानंभवद् अतिरिक्तमित्यर्थः । अथचरात्रिदिनसन्धीसंध्याभवतिसंध्या
पिचन्द्रस्यहैवोदेतिरक्ताचभवति ॥ ३७ ॥

अस्यामुखेन्दोरधरःसुधाभू विम्बस्ययुक्तःप्रतिबि
म्बएषः ॥ तस्याधराश्रीदुमभाजिदेशे संभाव्यमा
नास्यतुविदुमस्य ॥ ३८ ॥

अस्याइति अस्यामुखेन्दौवदनस्यचन्द्रविद्यमानस्योऽधरोष्ठः सुधा
भुविअमृतभूमौजातस्यविम्बीफलस्यप्रतिबिम्बःसदृशोयुक्तः ॥ विम्बीफल
स्यजैम्यधरस्यचसाम्यनारस्येवरक्तत्वे सत्यमृतवत्काभावात् यदिस्यात्स
मृतभूनावुत्पन्नस्यैवमान्यस्य अथचनिर्मलत्वाच्चन्द्रे प्रतिबिम्बोन्मस्ययुक्त
इत्यर्थः । अतएवमुखेन्दावितिनिर्देशः । अथचन्द्रप्रतिबिम्बस्यप्रतिबिम्
बोभवतीतिपुक्तमेवेत्यर्थः । अथवेत्यपरितोषेणैतद्दूषयति तस्यश्रीःश्री
भादुमभाजिदुमसहितेदेशेऽस्यतु एतदधरस्यतुसंभाव्यमाना विचार्यमा
नासाश्रीविंदुमेप्रबालेसंभाव्यमानासंजाव्यतइत्यर्थः । सुधाभूमौसमुत्पन्न
स्यापिबिम्बफलस्यरसवत्वेनसाम्यस्याप्तधापितस्य वृक्षाश्रयत्वाद्रक्तशोभा
याअतिरुक्तत्वं दूभैम्यधरस्यचसिगधत्वात्तद्व्यधरस्येवस्मिधरक्तशोभाकु
त्रालीतिविचारणायांविदुमेविद्यते रक्तिचाकृत्वाविदुमस्याधरस्यचसाम्यं
विद्यतेयद्यपितथापिबिदुमस्य सुधाभूभावनुत्पन्नत्वाद्दधरतुस्यरसत्वाभा
वाद्बिदुमेवापिबिदुमस्यविद्यतइत्यर्थः । विम्बीफलस्यैवविधरक्तिनाजावा
द्बिदुमस्यामृतवत्त्वाजावादेतदधरस्यच एतदुभययुक्तत्वादेतदधरोनता
भ्यानुन्यइतिभावः । द्रुमसहितेदेशेविद्यमानस्यद्रुमरहितेदेशेविद्यमा

नस्यचविरुद्धत्वात्साम्याभावइत्यर्थः । विम्बीफलस्यैवविभरक्तिमाभावा
द्विदुनस्याः नृतवत्त्वाभावादेतदधरस्यचविम्बीफलस्यचयद्यपिसाम्यंविद्यते
तथाप्येतस्यानास्तीतिअस्याइतिपदेनसूचितम् । मुखेन्दामितिसुधासंभव
सूचनंनैम्यधरोष्ठस्यैव यद्वाअथवान्यस्मादपिहेतौगितियावत् तस्यविम्बीफ
लस्यशोभावृक्षसहितेप्रदेशेबहुवृक्षेनैववर्तते । विम्बीफललतायावृक्षाद्याअ
यत्वादस्यतुपुनःसंभाव्यमाना विचार्यमाणांसाशोभाविगतवृक्षेनगरेसंभाव्य
तेनगरस्यवजैस्याविद्यमानत्वात् दुर्भगाजिसाधारणकणुकवृक्षसहितारण्येत
स्यश्रीरस्यतुविशिष्टाच्चादिवृक्षेनगरेसंभाव्यतइतिवा आरण्यकस्यभागरिक
स्यचत्रद्वन्तरमित्यर्थःविस्तरेणालम्प्रतिविम्बश्चअर्थेर्षादिबुद्बुद्व्यः ॥३८॥

जानेतिरागादिदमेवविम्बं - विम्बस्येचव्यक्तमि
तोऽधरत्वम् ॥ द्वयोर्विशेषावगमाक्षमाणां ज्ञाम्नि
भ्रमोभूदनयोजनानाम् ॥ ३९ ॥

जानेइति रदनच्छदोपमानत्वेनप्रसिद्धंयद्विम्बंविम्बीफलान्तदिदमेवजै
म्योष्ठलक्षणमेवनान्यदइतिज्ञाने । कुतः । अतिरागादितिलौहित्यादस्य
नृरागाच्च । लोकप्रसिद्धस्यविम्बीफलस्यतादृग्लौहित्याभावात् सर्वत्रोप
मानस्याधिक्याद्याधरोपमानजतयद्विम्बफलनङ्गैरीरदनच्छदरूपमेवनान्य
दित्यर्थः । जैरीरदनच्छदस्योपमानत्वंयुक्तमितिभावः । लौकिकस्यवि
म्बस्यचइतःसत्यमूलाङ्गैरीरदनच्छदात्सकाशादधरत्वंव्यक्तंस्पष्टम् ॥ ता
दृग्लौहित्याभावान्न्यूनत्वादुपमेयत्वमित्यर्थः । अथचेदंपुरोदृश्यमानमे
वविम्बमिति पुरोदृश्यमानादस्माकलौहित्यादेतौर्विम्बस्यचप्रसिद्धस्यविम्ब
फलस्याधरत्वमोष्ठत्वम् । नत्वेवंसतिलोकप्रसिद्ध्यपलापप्रसङ्गइत्यतआह
द्वयोर्विम्बाधरयोर्विशेषावगनेतारतम्यज्ञाने अक्षमाणामसमर्थानांपासरा
णांजनानांद्वयोरनयोर्विम्बाधरमात्रिचमोभूत् । तारतम्यस्यास्फुरमाणा
स्यानरैर्विम्बत्वेनपरीक्षकाभिमतस्याधरस्यसंज्ञाकृताअधरत्वेनचपरीक्षका
भिमतस्यविम्बसंज्ञाकृता । अतःपानरप्रसिद्ध्यपलापोनतुपरीक्षकप्रसिद्ध
अपलापइत्यर्थः । विम्बापेक्षयामैम्योष्ठोधिक्येवेतिभावः ॥ ३८ ॥

मध्योपकण्ठावधरोष्ठभागौ भातःकिमप्युच्छसि

तौयदस्याः ॥ तत्स्वप्नसंभोगवित्तीर्णदन्त दंशेन
किंवानमयापराद्धम् ॥ ४० ॥

मथ्येति । अस्याजैत्याश्रयरोहस्यमध्योपकण्ठीमध्यसमीपवर्तिनावध
रोहभागीअथरप्रदेशीकिमपिकिञ्चिदुच्छ्रितौचच्छ्रनीयद्यासाद्भातः शोभे
ते । तस्माद्वितोः स्वप्नेयोमैनीसंभोगस्तत्रवित्तीर्णादतोदंशोदन्तघातेनयैव
विधेनमयावासयैव किंनपराद्धंकिन्तुतादृशापराधोमयैवकृतः । वाशब्दः सं
भावनायांवा । स्वप्नसंभोगेवित्तीर्णमदन्तघातेनकृत्वेतिवा । अथरोहस्वप्नमध्य
समीपवर्तिनोः पाद्वंदेशयोः किञ्चिदुच्छ्रन्तासामुद्रिकोगुणः । दन्तघातेनाप्यु
च्छ्रन्ताभवति । स्वप्ने प्रत्यङ्मनयेयंसञ्ज्यतेइत्युरकपठातिशयोक्त्यङ्गः ॥ ४० ॥

विद्याविदभेन्द्रसुताधरांष्टे नृत्यन्तिकहयन्तरभं
दभाजः ॥ इतीचरेखाभिरपन्नमस्ताः संख्यातवा
न्कीतुकवान्वधाता ॥ ४१ ॥

विद्याइति । अन्तरभेदभाजः अवान्तरभेदसहिताः कतिविद्याः किमन्ती
विद्याः विदभेन्द्रसुताधरोहेभ्यधरोहे नृत्यन्तिस्फुरन्तिजाग्रदुपेक्षवर्तन्तेइ
तीवेति स्वयमेवसन्दिहानइवेतिलोकसन्देहनिवृत्त्यैवा कीतुकवानपन्नमः
अनरहितोविधातात्रह्माऽथरोहवर्तिनीभिरेखाभिः कृत्वाइत्यस्त्योविद्यावि
द्यस्तइतिताः विद्याः संख्यातवानगणितवान् । रासखीयकहेतुचूतारेखावि
द्यागणनार्थत्वेनकृत्प्रेक्षिताः । अन्तरेओष्ठमध्यइतिवा ॥ ४१ ॥

संजुज्यमानाद्ययथानिशान्ते स्वप्नेनुभूतामधुरा
धरेयम् ॥ असीमलावग्यरदच्छदेयं कथंमयैवप्र
तिपद्यतेवा ॥ ४२ ॥

संजुज्येति । निशान्तरेयुहमध्येरात्र्यवसानसमयेवाअद्यास्वप्ने तयासंजुज्य
मानाकृतोपभोगा इत्यजैनीसुम्बनवशान्मधुराधराऽनृतोष्ठीसुन्दराधरावा
अनुभूता इत्यमनिर्वचनीयप्रकारेणासीमलावग्योनिर्मयादसौन्दर्योरदन
च्छदोऽथरोहोयस्याः सेयंमयैवकथंवाप्रतिपद्यतेप्रतीयते । आद्यर्धमेतदित्य
र्थः । स्वप्नेयादृशीसुन्दराधरानुभूतातादृश्येवजाग्रदवस्थायामपिइत्याद्यर्थ
म् । अत्रहेतुर्निशान्तपदम् । गोविसर्जनवेलायांदृष्टासद्यःफलमवेदिति ।

अथ यथानयानधुरसमुक्ताधराऽनुमृतासाऽनिर्मयादीलवसरसभावोयस्या
यवविधोऽधरोष्ठोयस्याः सानयैवकथमनुजुयते इत्याद्यर्थं न हत् मधुरसलज
सरसयोः परस्परविरोधादित्यर्थः ॥ ४२ ॥

यदिप्रशादीकुरुतेसुधांशो रेषामहस्त्रांशमपिस्मि
तस्य ॥ तत्कौमुदीनांकुरुतेतमेव निमिच्छद्देवः
सफलंमज्जम् ॥ ४३ ॥

स्मितवर्णपति । यदीति । यथास्मितस्यसहस्रांशसहस्रपरिपूरकं
लेशमपि सुधांशोर्धेद्विचैप्रसादीकुरुतेचन्द्रस्यप्रसक्तामृत्वाप्रसादत्वेनस्मि
तलेशमपिददाति तर्हि सचन्द्रोदेवस्तमेवस्मितसहस्रांशमेव निमिच्छ्या
यात्कौमुदीभिरेव पूरयित्वानीराजनंकृत्वा कौमुदीनाङ्गमसफलंकृत
कृत्यांकुरुते । अत्युत्तमस्यतस्यनीराजनस्यनेतासंभवनयोग्यत्वात् ।
अन्यदप्युत्तमत्रस्तमेनबन्धादिनानीराज्यते । कुमुद्यास्तात्स्मितसहस्रांश
स्यापिसदृश्योनेतिज्ञातः । सहस्रकृपासावंगशरप्रेतिव्युत्पत्तिः । सहस्रपूर
णोऽशितिलक्षणायाख्याख्येयम् । अन्यथानित्यंशतादीत्यादिनाहटस्तनडा
गनेसहस्रननइतिस्य । (निष्कडत्केशइतिपठिनोपि) निःपूर्वांनिष्क
तिनीराजनायैः ॥ ४३ ॥

चन्द्राधिकैतन्मुखचन्द्रिकाणां न्दरायतन्तत्किरणा
दधनानाम् ॥ पुरःसरस्वस्तपृथद्वितीयं रदावलि
द्वन्द्वनिविन्दुवृन्दम् ॥ ४४ ॥

श्लोकत्रयेणदक्षपक्षिद्वयवर्णयति । चन्द्रेति । तस्यचन्द्रस्यकिरणाज्जात्य
भिप्रायेणैकवचनम् । किरणैभ्यःसकाशादधनानामांमुखचन्द्रयचन्द्रादुत्क
ृत्वादितिनिविडानाङ्गचन्द्रादधिकचन्द्रोत्कृष्टमेतन्मुखमैनीमुखचन्द्रस्त
स्यचन्द्रिकाणां दरायतनीपट्टीर्धै छाद्यचचन्द्रिकाधिकैतन्मुखचन्द्रचन्द्रि-
काकृपाशानेवयनानामेषानाम् तत्किरणात्तेभ्योनेभ्यःसरणाद्देशेरीषदा
यतं पुरःसराणिअग्रेसराणिकृत्तानिनिःमृतानिपृपन्तिविन्द्वलाभ्येवद्वि
तीयानियस्यतद्विन्दुवृन्दं रदावलिद्वन्द्वतद्वन्तपङ्क्तिद्वितयमिवाधरति ।
अयनिःमृतविन्दूनांसूक्ष्मत्वादयोदन्तत्वंपञ्चादव्यवधानमेव निरसतांवि
न्दूनामोषदायतत्वादूर्ध्वदन्तत्वमित्यर्थः । यजन्यवशात्पटलान्तात्प्रयनमे

काविन्दुपङ्क्तिः पततितदनु द्वितीयातयैवलनेषदायतापततितद्विदन्द
न्तपङ्क्तिद्वयमिति । दन्तानामीषदायतस्वधनत्वसूक्ष्मत्वञ्चसामुद्रिको
गुणः । रदावलिद्वन्द्वेतीत्यत्र सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिबाधारे इति क्तिप् ४४ ॥

सेयममैतद्विरहार्तिमूर्छां तमीर्विभातस्थविभाति
सन्ध्या ॥ महेन्द्रकाष्ठागतरागकर्त्री द्विजैरमीभिः
समुपास्यमाना ॥ ४५ ॥

सेयमिति । सेयजैमीममयतया सह विरहो वियोगस्तज्जन्यायाच्चारतिः
पीडातज्जन्यायामूर्छां सैव तमीरजनीतस्याविभातस्य प्रातःकालस्य समयस्य
सम्बन्धिनी सन्ध्याविजातिप्रकाशते । कीदृशी महेन्द्रस्य काष्ठागतरागकर्तः
प्रातःकाष्ठागतरागलतोऽप्राप्तो वारागो नुरागस्तस्य कर्त्री जनिका । तथा
अमीभिः प्रत्यक्षदृश्यैर्द्विजैर्दन्तैः समुपास्यमाना । विभातः यस्य सन्ध्यायमित्य
नेन जैमीदर्शनाद्गुणोपगमः सूचितः । प्रातःसन्ध्यापि प्राचीप्राग्विलीहि
त्यजनिका ब्राह्मणैः सेव्यते । रजनीयानि नीतनीत्यनरः ॥ ४५ ॥

राजौ द्विजानामिह राजदन्ताः सविभ्रतिश्रात्रियवि
भ्रमंयन् ॥ उद्वेगरागादिमृजावदाता श्रुत्वारएतेन
दवैमिमुक्ताः ॥ ४६ ॥

राजाविति । इह दृश्यमानायां द्विजानाम्दन्तानाम्पराजौ पङ्क्तौ यतेद्व
श्यमानाश्चत्वारो राजदन्तादन्तमेष्टाः यद्यस्माच्छ्रोत्रियाणां विजसं विलास
उत्सवत्वलीलान्धारयन्ति तस्य स्मान्मुक्तामैतान् राजदन्तान् सौक्तिकानि श्र
वैमि । किंभूताः उद्वेगरागः क्रमुमजन्योः लोहितभासश्चादिर्यस्य खदिरादंभु
जयाशोधनेन कृत्वाऽवदाता उत्सवलाः । क्रमुकत्ववामस्थीभूतेन वा क्रमुके
यकृतमार्जनादन्ताश्च उत्सवला भवन्ति इति चतुर्णामेव मार्जनं क्रियते ते वा
मेव दर्शनविषयत्वात् । ततश्चात्युत्सवत्वान्मुक्तासाम्यं युज्यते ॥ अथ च
राजदन्तः स्वरूपं येषां ते राजदन्ताः । एवंभूताः द्विजानां ब्राह्मणानां पङ्क्तौ
श्रोत्रियविजसपङ्क्तिपावनत्वम्विभवति । उद्वेगस्य उद्वेजनस्य चित्तवैकल्या
स्वररागशोभिलाषस्यादिशब्दाद्द्वन्द्वे वादेऽयन्मार्जनं परित्यागस्तेन निष्क
सनवाद्यभवन्ति । उरुहरीवैगोयेषां रागादीनामित्ति वा । एवम्विधा ब्रा

सखामुक्ताभवतीति युक्तमेवेत्यर्थः । घोटातुपूगः कुंभकोग्वाकः सपु
रोस्तुफलमुद्गेगमित्यन्तरः । दन्तानां राजानो राजदन्ताः । राजदन्ता
दिषु पाठादपरनिपातः ॥ ४६ ॥

शिरीषकोशादपिकोमलाया वेधाविधाय हृगम
शेषमस्याः ॥ प्राप्तप्रहर्षः सुकुमारसर्गे समापयद्वा
चिमृचिदुत्तमद्राम् ॥ ४७ ॥

शोकवतुष्टयेन वार्त्तावश्यमिति । शिरीषेति । वेधाः शिरीषस्य कोशात्कुसु
मादपि कोमलायामैस्याः अस्याः अशेषसकलं अङ्गं सुकुमारतरविधायनिर्मा
य सुकुमारसर्गेन दूतरवस्तुसृष्टौ प्राप्तप्रकर्षः सन् वाचि अस्यायववाययानुदुत्त
मद्रांशीकुमार्येन यथादांसनापयत् । ब्रह्मासुकुमारतराख्ये तदङ्गानिकृत्वा
शीकुमार्येन यथादांसनीवाख्याने वसनाग्निनीतवान् । अतिनधुरस्वरयमि
ति भावः । अन्योपि क्वापि शिल्पोऽस्वोक्तवसनाग्निं नयति ॥ ४७ ॥

प्रसूनवाणाद्वयत्रादिनीसा काचिद्विजेनोपनि
षत्पिकेन ॥ अस्याः किमस्य द्विजराजतो या नाधी
यते मेक्ष्यभुजातरुभ्यः ॥ ४८ ॥

प्रसूनैति । तरुभ्यश्चासादिवृक्षेभ्यो जैत्रभुजाफलपुष्पादिरूपभिदासन्
वृजो जिना पिकेन कोकिलेन द्विजेन पठिता । प्रसूनवाणः कान्तस्याह्वैतवा
दिनीसामैसीवायूपा काचिदूर्वापनिषद्दृश्यन्त्यः अस्यामैस्याः आस्य
द्विजराजतो मुखचन्द्रान्नाधीयते न पठ्यते किमपि तु पठ्यत एव कवायरेसा
यादिमधुरीमश्वेन पिकस्य नधुरस्वरत्वमुचितं पिकः पञ्चमस्वरं पठति ।
समैसीस्वरएवेदानीमपितेनाभ्यस्यते परन्तु नायातीत्यर्थः । कोकिलस्वरा
धिकजैसीस्वराकर्षणमात्रेण न दणाह्वैतमेव भवतीति भावः । अन्येनापि मि
त्राभुजात्राह्वयेनाह्वैतमस्ति यादिका एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेत्यादिकोपनिष
द्ब्राह्मणश्रेष्ठादधीयते । न विद्यते द्वयं यस्य तदह्वयप्रसूनवाणलक्षणं यदह्वय
मितिसमाप्तः । द्विजराजत आख्यातोपयोगद्वयपादानत्वम् भिदाणांसम्
होमिदादिभ्योश्च ॥ ४८ ॥

पद्मद्वयप्रानमवेक्ष्य लक्ष्मी मेकस्य विष्णोः श्रय

गारसपत्नीम् ॥ आस्येन्दुमस्यामजतेजिताञ्जं स
रस्वतीतद्विजिगीषयाकिम् ॥ ४९ ॥

पट्यति सरस्वती अस्याजैम्यास्तस्याः सपत्न्या लक्ष्म्या विजिगीषयां तु नै
षध्या सपत्नी गृहादुत्तमंगृहमनकथंकारं स्यादिति मनीषया सौन्दर्येण जिता
इज्जितपट्य आस्येन्दुं मुखम्बन्धुं अयते सेवते किञ्चित्कै किञ्चित्वायकस्य वि
प्रोक्तभाभ्यां अयथादात्मनः सपत्नी लक्ष्मी पट्यस्य धङ्कः कोहः सख्यसदस्या
मन्यस्याः तानवक्ष्य चन्द्रोदये कमलसङ्कोचाश्चन्द्रोपि जिता लक्ष्मी भवति यदा
जितो वज्रः चन्द्रोयेन चन्द्रेण कमलक्षितं सोप्यनेन जित इति तदा अयथा लक्ष्मी
वांस्याऽतितराज्जिते न चः । वक्रोक्त्यादिषा तु येन स्यान्नेव विद्यते नान्यस्या
मिति भावः । अस्यापि सपत्नी गृहादुत्तमं विलास्येयं यास्य गृहादितस्माद्
पुत्तमङ्करीति । अङ्को जैवान्कः सोम इत्यमरः ॥ ४९ ॥

कण्ठे वसन्ती चतुरायदस्याः सरस्वती वादयते विप
उत्तरीम् ॥ तदेव चाभूयमुखे मृगाक्ष्याः श्रोतुः श्रु
तोयाति सुधारसत्त्वम् ॥ ५० ॥

कण्ठ इति । अस्याः कण्ठे वसन्ती वीणावादने चतुरा सरस्वती यद्विप्रक्षी
प्ती वीणावाद्यते तदेव वीणावादनमेव मृगाक्ष्या मुखे वा श्रोतुं त्वेन परि
शम्य श्रोतुः श्रुती कण्ठसुधारसत्त्वं याति वीणावन्मधुरस्वरस्येति मिति भावः ।
वाञ्छयेत्यत्र सत्त्वत्वाद्वातिसङ्गायां समासः ॥ ५० ॥

विलोकितास्या मुख उन्नमय किम्वैशसेयं सुधमा
समाप्ती ॥ धृत्युद्धवायाचिव्रुके च कास्ति निम्नमना
गङ्गुलियन्त्रणेव ॥ ५१ ॥

चिबुकं चर्चयति विलोकितेति विधिना सुधमा समाप्ती मुखं निर्माणं शोभा
समाप्ती सत्या मुखमुन्नमय किम्वैशसेयं विलोकिता स्यादयस्या एव भूता
किम् । अलङ्कारसमाप्ती अलङ्कारकारिणी मुखमुन्नमय्यालङ्कारशोभां वि
लोकयति विधिनापितथैव कृतमिति वितर्कः अस्या मुखमुन्नमयति वायो
जना कथं ज्ञातमित्यत आह यद्वयस्माद्मना गङ्गुलियन्त्रे गभीरचिबुके इत्य
यस्यो धृत्युद्धवा अङ्गुलीधारणं जन्या अङ्गुल्या कृताया यन्त्रयानियमना सेव

वकास्तिशोभते अतिवादवाङ्मुलिधारवादिहृन्मयसन्धौ निमग्नत्वज्ञात
मिथः । उत न लीलांस्वभावादेव चिमुक्तं निमग्नं भवतीति ॥ ५१ ॥

प्रियामुखीभूय सुखीसुधांशुं जयत्ययं राहुभयव्यये
न ॥ इमान्दधाराधरविभ्यलीलः न्तस्यैव बालह
रचक्रबालम् ॥ ५२ ॥

पुनरपि श्लोकनयकेन सावयवं मुखं वर्धयति । प्रियेति अयं सुधांशुश्चन्द्रः
प्रियामुखं जन्मैमीमुखत्वं प्राप्य सुखाकारेण परिराम्य राहुभयव्ययेन भा
वेन सुखीनिश्चिन्तयन् जयति सर्वोत्कर्षैकवर्तते मुखचन्द्रस्य राहुबाधाना
स्तोति सुखित्वं यत्त्रायं चन्द्रस्य तस्मात्तस्यैव चन्द्रस्य बालमुद्यमयभावि
करचक्रबालाङ्कितरूपमपहस्यमानं प्रत्यक्षानधरविम्वलीलामोष्ठविम्वलीलाम
धरोष्ठविलासन्दधार चन्द्रतुल्यं मुखं उदितमात्ररक्ततुल्यचन्द्रतुल्यधरोष्ठये
ति भाषः अन्योपिवैरिक्तः सकाशाद्भीतस्तं हीयपरिजनोपिभीतः सन् तद्वन
वधोधार्यमन्ययाकारं कृत्वा धारयन् सुखीभवति बालहलीलां धारयति ५२

अस्यामुखस्यास्तु न पौर्णमास्यं पूर्णस्य जित्वा महि
मां हमांशु ॥ भूतक्षमखण्डदधदधमिन्दु भालस्तु
तीयः खलु यस्य भागः ॥ ५३ ॥

अस्या इति । अस्याः पूर्णस्य सर्वावयवपरिपूर्णस्यावयवतुल्यस्य मुखस्य
महिमांशेष्ठत्वं कीर्तिरस्य चन्द्रापेक्षयाधिकपरिमाणत्वं नास्तु । अपितु अ
स्त्वित्यर्थः । किञ्च तस्य मुखस्य पूर्णिमा आस्थप्रारम्भो यदुदये पूर्णिमाया आ
स्पन्निवत् । तथा जूतं हि मांशुं पूर्णचन्द्रं जित्वा स्थितस्वकुतोधिकत्वमित्यत
स्याह खलु यस्यावयवस्य मुखस्य तृतीयो भागो शोभालीललाटं अर्थं खण्डे
दुःसशकलरूपचन्द्रः किंभूत इन्दुस्तद्वन्नु वावेवलक्ष्मकलङ्कदधत् धारयद्
मुखस्य तृतीयो भागो जालीयस्य चन्द्रार्थं एकैकांशो मुख चन्द्राधिकमुखी
चन्द्रार्थतुल्यबालः चेयमिति ज्ञातव्यः । भालोऽर्धं चन्द्रतुल्यस्तदधोभागः पूर्ण
चन्द्रतुल्य इत्यर्थः । जित्वेत्यन्तरं स्थितस्येत्यप्याहार्ये अन्यथा भिन्नकर्तृक
त्वात्कानुपपत्तिः ॥ ५३ ॥

व्यघ्रसन्धातामुखपद्मस्याः संस्रजमम्भोजकुले

खिलेपि ॥ मरोजराजौमृजतादभीयां नेत्राभिधे
यौवतपत्रसेवाम् ॥ ५४ ॥

व्यथतेति चेथा अखिलेप्यंभोजकुले अस्यामुखपट्टं सखाजं द्वादशराजन
बहलाधीश्वर्यथाकृतं व्यथतदर्पेक्षया सम्यगतिशयेन राजत इति सञ्ज्ञा ज
म् । अतएव नेत्राभिधेयौ नेत्रसङ्घौ सरोजराजौ अन्यकमलापेक्षया भैमीन
यमीभूते कमलश्रेष्ठे तदूपी सरोजराजौ अदसीयामनुष्यतन्मुखकमलस्य संव
न्धिनः सेवां सृजतः कुरुतः अस्य यदि सखादत्वं न स्यात् किं किमिति नेत्राभिधा
याभ्यां सरोजराजाभ्यां सेवा क्रियेत क्रियते तावदतो न्ययानुपपत्तिप्रमाणाग
म्यनस्य सखादत्वं नित्यं च । जैमीमुखनेत्रम्विजिताङ्गमिति भावः । अ
न्योपि सखादत्वं न स्यात् यो नेत्रराजसूयेन बहलस्येष्टं दृश्यः । शास्त्रिय
आज्ञया राज्ञः सखादित्यनरः ॥ ५४ ॥

दिवारजन्धोरत्रिसोमभीते चन्द्राश्वजने निष्पतितः
स्वलक्ष्मीम् ॥ आस्येयदस्यां नेतदा तयोः श्री रे
कं श्रियेदन्तु कदान कान्तम् ॥ ५५ ॥

दिवेति । दिवारजन्धो क्रमेण दिनेराज्योः रत्रिसोमाभ्यां सखाशाहूरीते
भयं प्राप्ते भीतेर्जयाद्व्या चन्द्राश्वजने स्वलक्ष्मीं स्वशोभां अस्या आस्येयदानि क्षिप
तस्थापयतस्तदा तयोश्चन्द्रपट्टयोः श्रीर्न सूर्याङ्गीतेन चन्द्रेण दिवसे चन्द्राङ्गी
तेन कमलेन रात्रौ यदा स्वस्वशोभा भैमीमुखे निक्षिप्रा तदा तं ह्वयमपि निःशोभ
चंजातं अथ च निक्षिपतो न्यासी कुरुतस्तदा चन्द्राश्वजयोः शोभनास्ति ।
इदं तु भैमीमुखं पुनरेकस्य चन्द्रस्याश्वजस्य वा त्रियाशोभया कृत्वा कदाक
स्मिन्समये दिने रात्रौ वा नेतदा तन्मपितु दिने रात्रौ च चन्द्रशोभया कमलशोभया
च सशोभमश्चन्द्रस्य शोभारात्रौ च वनदिने कमलस्य शोभादिने एव न तुरात्रौ भै
मीमुखं तु दिवारात्रौ च सशोभमित्यर्थः । जैमीमुखं चन्द्रस्य लक्ष्मीरूपनिष्ठे
परात्रौ तस्मै प्रयच्छति दिने जौ तत्त्वात्तस्याः एककमललक्ष्मीरूपनिष्ठे पदि
ने प्रयच्छति रात्रौ भीतत्वं च नादिनिष्ठे पोषिधनिनायदायाव्यते तदेव दा
तव्यो भवति न स्यापनीयश्च जवति यावच्च विद्यते तावत्तेनैव स्वस्वालङ्कारः क्रि
यते । दिवा चन्द्रदीप्तारात्रौ कमलदीप्त्या च आत्मनः कुरोतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

अस्यामुखश्रीप्रतिबिम्बमेव जलाञ्जतातीन्मुकुरा
ञ्चमित्रत् ॥ अभ्यर्थ्यधत्तः खलु पद्मचन्द्रौ विभूष
णं याचितकङ्कदाचित् ॥ ५६ ॥

अस्याइति । खलुत्प्रेक्षते । पद्मचन्द्रश्रीभौतातातिपतुर्जलाद्भिन्नाद्भिन्
कुरादादर्शञ्च अभ्यर्थ्यार्थात्प्रतिबिम्बमेवयाचित्वा अस्याभौतातातातिपतुर्जलाद्भिन्नाद्भिन्
प्रतिबिम्बमेवसशोभमुखप्रतिबिम्बलक्षणमेव याचितकंयाञ्चयाप्राप्तंविभू
षणं कङ्कदाचिद्भिन्नाश्रीचक्षोभारयतः । जलोत्पन्नत्वात्पद्मस्यपिताजलम् ।
वृक्षत्वोच्चवलत्वादिगुणयोगादुपेयव्यचन्द्रसखत्वं पितृमित्राभ्यांयाचितक
न्दीयते । याचितकालङ्कारः कदाचिद्दीयतेन सर्वदा । उदकेयं दामप्रतिबि
म्बितमैनीमुखन्तदैवपितरञ्जलयाचित्वादिनेकमलंशोभते । दर्पणेयं दाम
प्रतिबिम्बितमैनीमुखन्तदैवदर्पणमित्रयाचित्वाराश्रीचन्द्रः शोभतेनान्यथा
तयोः शोभेत्यर्थः । मैनीमुखप्रतिबिम्बेनापिसदृशीयदापद्मचन्द्रौ न भवतः
तदमैनीमुखसदृशीकुलस्तरां भवेतामपितुनकुलोपीतिभावः । श्रीपरस्पर
समुच्चये । याचितकम् । याचितेन प्राप्तमित्यर्थे अप्रमित्ययाचिताभ्यांकङ्कना
वितिकम् ॥ ५६ ॥

अर्कापत्येभुवितिष्ठमाना भृङ्गैर्मितामक्षिभिर
भ्युकेली ॥ मैनीमुखस्यप्रियमभ्युजिन्यो याचन्ति
विस्तारितपद्महस्ताः ॥ ५७ ॥

अर्कायेति । अर्कायसूर्यापत्येप्रियायतिष्ठमानाः रूपक शनेनसूर्यरूपी
यंजावञ्चापयितुकानाः अभ्युजिन्योऽभ्युकेलीजलक्रीडासमयेभृङ्गरूपैरक्षि
भिर्नैत्रैः कृत्वाभिताज्ञातांजैम्याएवमुखस्यप्रियम्विस्तारिताः पद्मरूपाहस्ता
याभिस्तार्कभूताः सत्योमैनीयाचन्ति । खलुत्प्रेक्षते । अस्मरपतिः सूर्याऽधु
नासमागमिष्यतीति त्वन्मुखशोभयापिरुचिराभवाभइतिमैनीमुखशोभांमै
नीयाचन्तइत्यर्थः । कमलजैनीवदनयोः सर्वथासाम्यं नास्तीतिज्ञावः । अ
न्योपिस्त्रानिनिहस्तं प्रसार्यैद्गुप्तज्ञयायाचते । अन्याप्यन्यदीयमलङ्कारं स्वा
लङ्कारकरणार्थं हस्तं प्रसार्ययाचति । क्रीडासमयेयाचितमवश्यं प्रमुखादीय
ते । अर्कायेति श्लाघंहुकितिसंप्रदानत्वम् । तिष्ठमानाप्रकाशनत्वेयाख्ययो
श्चेत्यात्मनेयुदम् । स्वीयं भावं ज्ञापयितुमिति हेतौ वा शानच् । याचिद्विकर्ता ५७

अस्यामुखेनैव विजिह्वयन्त्य सपट्वीमिलरकुट्कु
मरोषभासा ॥ प्रसह्यचन्द्रखलुनह्यमानः स्याद
वतिष्ठन्परिवेषपाशः ॥ ५८ ॥

अस्याइति । अस्यामुखेनैव नित्यस्पट्वीसदास्पर्धमानश्चन्द्रोविजित्यप
राज्यखलुनिश्चितप्रसह्यहठानह्यमानोवद्यमानएवअधुनापितिष्ठन् परि
वेषएवपाशोवन्धनरज्जुर्यस्यएवम्बन्धःस्याद्भवेत् । नान्यथैतद्व्यततइत्य
र्थः । किञ्चूतेनमुखेनचहर्तनार्थमिलरसंलग्नकुङ्कुमरुक्तदेवरोषभा क्रोधलो
हित्ययस्मिन् मिलन्तीकुङ्कुमरुपाशोषभायस्मिन्निति वा । त्रैनीमुखस्यैव
यासोपराधश्चन्द्रोमुखेनैवजित्वापरिवेषमिषेयवद्भवत्यर्थः ॥ चन्द्रोपि त्रैनी
मुखसमन्वितोभवतीतिज्ञावः । अन्योपिस्पट्वीमानरोषारुणःसन्हुताद्विजि
त्यनिवर्त्तितोपिबहुएवतिष्ठतीतिखलूत्प्रेक्षायामानह्यमानइवेति ॥ ५८

विधां त्रिधा विभिन्यशतो निलोपं लोपङ्कुहूरा त्रिषु
मासिमासि ॥ अमुङ्गुश्रीकमिमं क्रिमस्या मुखे
न्दुमास्थापयदेकशेषम् ॥ ५९ ॥

विधोरिति । विधिर्नासिमासिप्रतिमासङ्कुहूरात्रिषुनष्टेदुक्लाऽनावा
स्यारात्रिषु विधोश्चन्द्रस्यविभिन्यशतानिबहुनिनपडलानिलोपलोपन्विलुप्य
विलुप्य अमङ्कुरश्रीकंअविनश्चरशोजनिमंप्रत्यक्षदृश्यमस्यामुखेन्दुंमुख
म्ब्रूनेकशेषंनेकशसौशेषश्चतुर्गामूतंअस्थापयत्किंस्यापितवान्किम् । अ
नावास्यायांसर्वथाचन्द्रादर्शनादियमुत्प्रेक्षा । हयित्वाश्चन्द्रविम्बानांस्था
नेअविनश्चरशोजत्वात्तत्कार्यकारित्वाच्च अस्यामुखलक्षणमिन्दुंस्थापितवा
नित्यर्थः । हयित्वादपिचन्द्रोमुखतुल्योन्नतवतीतिज्ञावः । अन्योपिका
रुःस्वयमेवकृतम्बस्तुअनुत्तमंज्ञात्वाविनाश्यसुन्दतरम्बस्तुस्थापयति । अ
थचसकृपाशांस्येकानिचित्सकृपाणिबिलुप्यएकशेषः क्रियतेयश्चएकःशि
ष्यतेसत्तत्कार्यकारीभवति । लोपंआभीक्ष्ण्येणमुल्लेखेतिशुभम् ॥ ५९ ॥

कपोलपत्रान्मकरात्सकेतु भूर्भ्याञ्जिगीषुर्धनुषाज
गन्ति ॥ इहायलंभ्यास्तिरतिमनोभू रज्यद्वयस्यो
मधुनाधरेण ॥ ६० ॥

कपोलेति । मनोभूः कामोरतिप्रीतिमयचरतिस्वप्रियामवलम्ब्यञ्जलीक
 त्प तयासहृद्भैमीमुखेऽस्ति । किंभूतः कपोललिखितात्यत्रबल्लीरुपात्मक
 रात्सकेनः सचिन्हस्तथाञ्जुभ्याञ्जुवैवधनुषाजगज्जीगीमुस्तथ' अधरेण ओष्ठ
 लक्षणमधुनावसन्तेन कृत्वारन्यत्सानुरागीवयस्योवसन्तलक्षमित्रयस्य ।
 अधरेणध्यधरसंबन्धिनमधुनारसेनकृत्वारन्यन्मशोपीवयस्योमदनवद्विकर
 त्वादोष्ठएववयस्य भैमीमुखेभकलकामचिह्नदर्शनादत्रमदनोवसतीत्यनुमी
 यतइत्यर्थः । भैमीमुखावलोकनात्सबलस्यकामस्योत्पत्तिर्भवतीतिभावः ।
 रूपदितिकुविरहोरितिश्यन्यरस्मैपदे ॥ ६० ॥

वियोगवाप्याञ्चितनेत्रपद्म कृद्वापिंतीत्सर्गपयः
 प्रसूनौ ॥ कर्णाकिमस्यारतितत्पतिभ्यां निवेद्य
 पूषीविधिशित्यमीदृक् ॥ ६१ ॥

श्लोकपञ्चकेनकर्णौवर्णयति । वियोगेनि । अस्याःकर्णोरतिव्रतत्पतिः
 कामवृताभ्यां निवेद्यस्यरुपहारस्यसंबन्धिनौपूषीमण्डकौर्दृक्कृत्स्विधि
 शित्यनिर्माणनितिसन्भावना । एतदर्थंकिञ्चिन्नृणासतीनिर्जितावित्य
 र्थः ॥ किन्तूतीवियोगजनितयावेवाप्या अश्रुणितैरञ्चितस्यपूजितस्यनेत्रपट्ट
 स्यकृत्त्रनाभ्याजेनापिंतेवित्तीर्णैरुत्सर्गार्थेन्दानार्थपयःप्रसूनेजलपुष्पे ययो
 स्ती । अश्रुदानजलनेत्रेचदानपुष्पेययोः समीपेतिष्ठतः । नैवद्यसमीपे
 जलपुष्पेजवतः । आकर्णनेत्रत्वादित्यर्थः । कर्णदर्शनादपिमदनोत्पत्ति
 रितिभावः । पूषीपूषःपिष्टकस्यादित्यमरः । निवेद्यअर्हार्थेयत् ॥ ६१ ॥

इहाविशदनेपथ्यतिवक्रः श शौचनिष्यन्दसुधा
 प्रवाहः ॥ सीस्याःश्रवःपत्रयुगेप्रणाली रेखेवधा
 वत्यभिकर्णकूपम् ॥ ६२ ॥

इहेति । अतिवक्रोवैषम्यादतिकुटिलोव्यहम्यगूढार्थयुक्तोदुर्वाधोनृजु
 य शास्त्रीयस्यशास्त्रसमूहस्यनिष्पन्दःसारभागसंबन्धुषाप्रवाहोऽमृतप्रवा
 हः येनपथाइहअस्याःकण्ठकूपेअविशत् । सपन्थाअस्याःसैम्याःश्रवःपत्र
 युगेकर्णताटङ्गयुगेप्रणालिकायारेखेव अभिकर्णकूपद्वयैरन्ध्रललीकृत्यकर्ण
 कूपसमुच्चमधाधवति यादृशीप्रणालीतादृशैवप्रवाहोभवति । अत्रचता

दङ्कप्रणालिकेकुण्डलाकारत्वाद्भ्रुकुञ्जस्तत्रगच्छन्प्रवाहोपिवक्रोयुक्तः । यद्वा
वक्रगानिनोहिप्रवाहस्यप्रणालीकूपोमार्गवक्रयवभवति । कूपञ्चानुधाव
ति । अतोवक्रकर्णरेखारूपयाप्रणाल्यारुत्वावक्रःशास्त्रधुधाप्रवाहः । कर्ण
युगेनैस्यास्याप्रविष्टइत्यर्थः । वक्रोक्तिःधुधाकूपामवति । सकलकलाप्र
वीथेयचित्तिभावः ॥ निष्यन्दतइतिनिष्यन्दः । पक्षेपचाद्यच् । अनुविप
र्यभिनिष्यस्यन्दतेरितिपत्वम् । अभिकर्णकूपमितिस्तव्येनानिमितीतिस
मासः ॥ ६२ ॥

अस्यायदष्टादशसन्निभज्य विद्याःश्रुतीदध्नुर
धर्मधर्मम् ॥ कर्णान्तकृत्कोर्णगभीरलेखः किन्तस्य
संख्यैवतवानवाङ्कः ॥ ६३ ॥

अस्याइति । अस्याश्रुतीकर्णोऽष्टादशविद्याःसन्निभज्यद्विधाकृत्य य
द्दर्शनार्थेप्रत्येकम्भारयामासतुः तस्याधर्मस्यकर्णान्तःकर्णमध्यमस्वीर्णोद्गताग
भीरानिन्नारेखायस्यएवभूतोभवसंख्याद्योतकोऽङ्कमवाऽपूर्वाधर्मकपासह
स्याकिञ्च अपितुभवत्येव नयसस्याकास्त्रिद्यानेकाश्रुतिधोरयति । अप
रापिनवसंख्याकानितिद्योतनार्थेप्रणाल्याएवकर्णमध्य रेखः कूपोऽष्टादशध
रणरूपोभवान्वाङ्कोनिर्मितइत्यर्थः । तस्यैवार्धसंख्यानवाङ्कितवाङ्कएवंत्य
र्थः । इतिवानवेतिचेन्निषेधार्थः । अस्याकर्णरेखानवाङ्कसुत्यासलक्षणेति
भावः ॥ ६३ ॥

मन्यमुनाकर्णलतामयेन पाशद्वयेनच्छिदुरेतरेण ॥

एककिपाशम्वरुणम्विजिगये नङ्गीकृतायांसतती
रतीशः ॥ ६४ ॥

मन्यइति । रतीशःकानोऽमुनैतदीयेनकर्णलतामयेन छिदुरेतरेणदृढत
रेणपाशद्वयेनपाशकूपशच्छद्वयेनकृत्वा एकएवएकाक्षीपाशोयस्यैवम्विषम्व
रुणंसुखेनविजिग्येजितवान्मन्ये किंभूतोनश्चङ्गीकृताआयासततिः अमसा
हित्ययेन पाशद्वयेनैकस्यपाशस्यजयःसुकरइति आयासराहित्यकर्णयुगं
द्वावकृतादयःसर्वेपिकामवशगामवन्तीतिभावः । पाशोवन्धनशक्योरि
त्युत्तरः । विजिग्येविपरम्याङ्गेरितिस्तद् ॥ ६४ ॥

आत्मैवतातश्चतुर्भुजस्य जातश्चतुर्दोहचितः
स्मरोपि ॥ तच्चापयोःकर्णलतेभुवोर्ज्यं वंशत्वगं
शौचिपिटौकिमस्याः ॥ ६५ ॥

आत्मेति । स्मरोपितस्माच्चतुर्दोहत्वारोदोषाबाहवोयस्यतादृशः सचि
तोयुक्तः यतश्चतुर्भुजस्य श्रीकृष्णस्तातस्यपितुरात्मेव स्वरूपमेव । आत्मा
वैपुत्रनामासीति श्रुतेः । पितुः सदृशं पुत्रोयुक्तएव । तस्य चतुर्भुजत्वेऽस्या
ज्जुवोस्तच्चापयोर्ज्यं रूपयोर्द्वयोः स्मरथनुषीक्षिपिटोविस्तृतेकर्णलतेयव वंश
त्वगशौचेण स्वभागीत्ये किम् । जैम्याज्जुवोकासथनुषीकर्णोनीव्यौ द्वयो
र्यनुषोनीर्वीद्वयं युक्तम् । निव्यापारस्यथनुषोऽवतारितानीवीकोणेतिष्ठ
तिकर्णलताअपिज्जुवोःकोणेविद्यतेइत्यर्थः । चिचिटावित्यपिपाठः ६५

ग्रीवाद्भूतैत्रायदुशोभितापि प्रसाधितामाणवके
नसेयम् ॥ श्यालिङ्गितामप्यवलम्बमानां सुरूपता
मागखिलोर्ध्वकाया ॥ ६६ ॥

ग्रीवास्वर्यपति । ग्रीवेति । सेयद्ग्रीवाद्भूतैवाभूतैव अर्थाद्भूतैः ।
अद्भुतत्वमेव विशेषणीराह । किंजृताश्रवट्वाकृकाटिकयाग्रीवापुरोभागे
नालङ्कृता पिः समुच्चये सायवकोनाथेहाराख्ये नह रविशेषेणवाप्रसाधिता
तथाश्यालिङ्ग्यतामपि श्यालिङ्गनयोग्यमतिचोन्द्यमवलम्बमाना आश्रय
न्ती अतएव सुरूपतां ग्रीभनरूपत्वमजत्याश्रयतएवम्विषोऽखिलकर्णका
यः शरीरोर्ध्वदेशीयस्याः कण्ठसौन्दर्यात्सकल शरीरोर्ध्वदेशः शोभते । इदं
ग्रीवोवान्मस्याइत्यर्थः । असुरूपताजाकृत्वातिप्रियत्वात्प्राणरूपताजा
गखिलोर्ध्वकायोग्याकृत्वेतिवा । याऽवदुशोभितानसासायवकोनवालेन
प्रसाधितेतिविरोधादाद्यर्थम् । अथवालिङ्ग्यतामर्हतिविशेषत्वंतद्रूपत्वम
वलम्बते । तासुरूपताजाभोऽखिलकर्णकाजृदङ्गविशेषायस्याययावा ।
हरीतव्याकृतिस्तत्त्वकोयत्रमथस्तपोर्ध्वकाः । श्यालिङ्ग्यत्वेवगोपुष्पा
कारः । नृदङ्गामुरजोऽदेदास्तत्त्वकालिङ्ग्योर्ध्वकाश्चयइत्यनरः । सुरूप
तेतिपाठोवा । ग्रीवयाकृत्वाऽद्भुतेतिशकपदेभौविशेषणानि । अश्रवट्
घाटिकाटिका । अर्धहारोनाशवकइत्यनरः । नवेन्मायकोबालेहारजे
देकपुरुषेइत्यजपालः ॥ ६६ ॥

कवित्वगानप्रियवादसत्या न्यस्याविधाताव्यधि
ताधिकगठे ॥ रेखात्रयन्यसमिषादमीषां वासो
यसोयस्मिन्विद्यमाजसीमाः ॥ ६७ ॥

कथं स्वर्णयति । कवित्वेति । विधाताअस्याअधिकगठेकठे कवित्वं
नंप्रियवादप्रियवचनसत्यम्बतानि न्यधितविरचितवात् । कुतोऽज्ञातमि
त्यतआह । सोयस्मिन्विधाताकठेरेखात्रयस्यन्यासस्यमिषाच्चतुर्णाममीषां क
वित्वादीनांपृथग्वासायस्थित्यर्थेसीमाश्चतस्रोविविभाजविभक्तवान् रेखात्र
येष्वेवत्वारिस्थानानिभवन्ति । कवित्यादिकलावतीत्वद्वन्द्वकठोत्वम्ब
स्यानस्तीतिभावः रेखात्रयाङ्किताग्रीवाकम्बुग्रीवेतिकथ्यते ॥ ६७ ॥

बाहूप्रियाजयायतामृणालं द्वन्द्वेजयोनामनविस्म
योऽस्मिन् ॥ उच्चैस्तुतच्चित्रममुष्यभग्नस्यालोक्यते
निर्व्ययनयदन्तः ॥ ६८ ॥

श्लोकद्वयेनबाहूवर्णयति बाहूविति । प्रियायाःबाहूमृणालज्जयातान् ।
अनुमतमेतत् । यतोऽस्मिन्द्वन्द्वेजुजलक्षणेजयोनामनयत्समविस्मयः ।
अतिगौरत्वादतिनृदुत्वाच्चबाहुभ्यामृणालज्जितद्विनाद्वयमित्यर्थः । अ
थचद्वान्मानेकःसुखेनपराजीयते अथचद्वन्द्वयुद्देजयोऽजकृत्यत्रनाश्वर्यं एक
स्यजयोयुद्देभवत्येव । तत्तुतत्पुनरुच्चैरतिशयितश्चित्रसाद्वयं यद्भग्नस्य
जितस्यअनुष्ठानतःकरणंनिर्व्ययनंव्यथारहितमालोक्यते । पराङ्मितस्या
न्तःकरणसंख्ययम्भवति । अस्यतुनेत्याश्वर्यं द्विषाकृतमृणालमभ्योक्षिद्वाणि
दृश्यन्ते जैसीभुजौहिन्मृणालादपिगौरतरौकोमलतरावितिभावः । द्वन्द्व
लङ्घयुग्मयोः । क्षिद्रनिर्व्ययनमित्यमरः । पक्षेनिर्गतं व्ययनाक्षिर्व्ययनमि
तिनिरादयइतितत्पुरुषः ॥ ६८ ॥

अजीयतावर्तशुभंयुनाभ्या नदीभ्यामृणालं क्वि
मुकोमलाभ्याम् ॥ निःसूत्रमास्तेघनपङ्कमृत्सु
मूर्तासुनाकीर्तिषुतन्निमग्नम् ॥ ६९ ॥

अजीयतेति । आघर्तेनदक्षिणावर्तेनशुभंयुःशुभान्वितारनशीयानानि
यस्यास्तयामैभ्या कोमलाभ्यान्दोभ्यामृणालमृणालमजीयतपराजि

तद्विमुक्तभावनायाम् । अतएव निःसूत्रं निर्व्यवस्थं स्फूर्तिरहितं निरुपायं
 सदयघतन्तुरहितन्तन्मृखालं घनपङ्कभृत्सु निविडकदंभसृत्तिकारुपासु मूर्तां
 सुशरीरधारिणीषु अकीर्तिषु अयशःसु निमग्नद्विमुक्तास्त्यपि तु ताभ्याञ्जि
 तत्वादेव न्विधत्तास्ते । अयशःश्यामत्वात् न मूढपत्यम् । अतिकोमलं मृगा
 लान्तन्तुरहितम्भवति । अन्वोपिकेन विविजितो निरुपायः स न कीर्तिषु निम
 ग्न्यतिष्ठति । कोमलमपि मृखालमौ नीभुजसदृशं नेतिभावः । सूत्रन्तु सु
 वनाप्रन्त्यसूत्रन्तन्तुर्व्यवस्थयोरिति विद्वः । शुजपुःसत्त्वर्थेऽहं शुजमोयुसदृ
 रज्यन्तस्वस्याङ्गुलिपञ्चकस्य मिपादसौ हैङ्गुल
 पद्मनूणे ॥ हैमैकपुंखास्ति विशुद्धपत्रा प्रियाकरेप
 उचशरीरस्मरस्य ॥ ७० ॥

श्लोकत्रयेण पाणिभ्यर्णयति । रज्यद् इति । असौ प्र-तदृश्या स्मरस्य प
 ञ्चशरी रज्यन्तः स्वयमेवरक्ताभवन्तो न सायस्य अङ्गुलीनां पञ्चकस्य निषाद्या
 पातप्रियायाभैभ्याः करे अस्ति । किंभूतं रक्तत्वाद् हैङ्गुलद्विभुलेन रक्तपट्ट
 न्तज्जनितं यत्तु निषुचिस्तदूये किंभूता पञ्चशरी । हैमाः सुवर्णमयायुक्ते
 हाः पुंखानुमानियस्याः सा तथा विशुद्धा निःशूलनिपवाणिग्रन्थयोयस्याः सा
 मदनस्य पुण्यायुधत्वादिषु धिरपि पुण्यमयस्तत्पुण्यसाभ्याद्रक्तपट्टमेव । इषु
 चिद्विद्वद्भुलेन रज्यते । करस्य पुथित्वम् । पञ्चाङ्गुलीनां पञ्चबाणत्वं रक्त
 मखानाञ्च सुवर्णपुंखत्वम् । उभयोरपि विशुद्धपर्वत्वं अत्युत्तमञ्च सुवर्णरक्त
 म्भवति । हैमैकपङ्गुलिदर्शनात्कानमादुर्भावो जवतीति प्रतिपादितवर्णने
 पञ्चशरत्वम् । हैङ्गुलन्तेन रक्तमित्यर्थः । पञ्चशरीसमाहारे द्विगोर्दोष ७०

अस्याः करस्य दुर्नगद्विभृद् धालत्वमापत्स्वलुप
 ल्लवोयः ॥ भूयोपि नामाघरसाम्यगदुह् कुर्वन्कथ
 म्वास्तु सनप्रवालः ॥ ७१ ॥

अस्या इति । यः पञ्चवोऽस्याः करस्य दुर्नस्य पाणिस्पर्धया गद्विगर्धनं अभि
 लायस्तेन अद्विराधिक्यं यस्य । यद्वा स्पर्धने गद्विभृद्विरमिलायसमृद्धिर्यस्य
 हैमौपाणिभ्यान्तुल्योद्भूतिरिति चित्ते एव न्विधः सन् बालत्वं वीनत्वं आपरः ख
 लु । यस्माकवीनस्यैव तस्य रक्तत्वात्पाणिसाभ्यां हत्वा दयच बालत्वमज्ञत्वम्

प्राप । स्वापेक्षया अधिकेन जैमीपाणिना सह स्पर्धमानं त्वात् । अथ स्वयं
पदोलवः पञ्चवक्षरखावयवः पाणिना यदा स्पर्धते तदा समूर्ख एव । पाणोऽस्य
रुष्टत्वात् संप्रचातिनिकृष्टत्वादित्यर्थः । संपञ्चबोज्ञयः पुनरेपि अघरसाम्यग
वैद्योऽस्तु त्यो ह निति गर्वदुर्वन् प्रकटो बालोऽतिनूतनः कथं स्वानास्तु । अ
पितुतादृश एव भवतु मूर्खतर इत्यर्थः । नानेत्युपहासे । नवपञ्चवाद्यति
रिक्तौ जैमीकराविति भावः । अघरवर्धनं प्रसिद्धि कम् । मूर्खं न केपि बालः
स्यादित्यमरः ॥ ७१ ॥

अस्यैव सर्गायं भवत्करस्य सरोजं सृष्टिर्मम हस्तले
खः ॥ इत्यो ह धाता हरिणोक्षणायाद् किं हस्तलेखी
कृतया तयास्याम् ॥ ७२ ॥

अस्येति । धाता ब्रह्मा अस्यां हरिणे क्षणायास्मै न्यास्त्रियये हस्तेन लेखी
कृतया लिखितयाऽथच अस्यस्तया तया सरोजदृष्ट्या कृत्वा इति आह किम् ।
पूर्वोक्तं भूते किम् । इति किम् । हे जैमिनि अस्य भवत्करस्य त्वत्पाण्डुरेव सर्गा
यनिर्नाशाय सरोजदृष्टिर्भक्त हस्तलेखोऽस्यासौऽभूदिति । हस्तयोः कर्म
लादप्यतिरमणीयत्वलक्षणीभूतरेखाजन्यकूमलत्वं वसूचितम् । अन्योपि
शिरपीपूर्वै हस्तलेखकूरोति पश्चात्सुन्दरतत्त्वं स्तुतिर्नामिति ॥ ७२ ॥

किं नर्मदायाममसेयमस्या दृश्याभितो आहुलताम्
णालो ॥ कुचौ किमुन्नस्थतुरन्तरीपे स्मरोऽप्यशुष्य
क्षरचात्यत्रारः ॥ ७३ ॥

वह्निः शालङ्कारौ कुचौ वर्णयति । किमिति । अभितः पादद्वये दृश्याद
ज्ञानयोग्यारमणीया भग्ननर्मदायां दर्शनमात्रेण शुष्यदायाः अस्याभिम्याः सेय
म् आहुलतामृणाली किमिति सम्भावंता । नर्मदायां नद्योस्तद्वयेपि मृणाली
दृश्या भवति । तथेयमपि नर्मदा । ततश्चैतदीया बाहुबल्यपि मृणालीति स
म्भाव्यते । अस्याः कुचौ अन्तरीपे द्वीपे किमुन्नस्थतुः । उन्नमज्जतुः किम्
तायाः सरोजप्रसातारुण्यतेजसा कृत्वा शुष्यतरं अतितरास्त्रिभुवश्च द्रवस्थत्वा
ल्यमेव बाजं लयस्याः । बाल्यनाशात्तारुण्योद्गमाच्च द्वीपतुल्यावत्युच्चौ कुचौ
अस्या इति भावः । जलशोषाच्च नर्मदायां द्वीपप्रोक्तमज्जनमुक्तम् । बाहुलते

तिपृथग्वा । आप. स्त्रीभूषिषावारीत्येभ्यः । अन्तरीपद्यन्तरूपसर्गैभ्यो
पठेत् । ऋक्पूरुषूरितिसमासान्तः ॥ ७३ ॥

तालं प्रभुस्यादनुकर्तुमेता वुल्यानसुस्थीपतितन
तीवत् ॥ परंचनाश्रित्यतरुमहान्तद् कुक्षीकृशा
ङ्गाः स्वयमेवतुहौ ॥ ७४ ॥

तालमिति । तालं फलद्विविधमपि पतितस्यापतितञ्च । अपतितन्ता
लङ्कृत् एतौ कृशाङ्गान्मेभ्यः कुक्षींश्चानुकर्तुं प्रजुसमर्थं स्यात् । यतोपतित
मेभ्यः कुशावनुकर्तुं न तावत्प्रजुसमर्थं यतस्तथानेन परस्परसंश्लेषोद्गमनेन दु
स्थीनिरन्तरत्वेन दुन्दुरावित्यर्थः तस्य पतितत्वात्तयोक्तत्वात्साम्यं न यु
ज्यत इत्यर्थः । अन्योपि पातित्यदोषयुक्तो न्यसु कृतिनंसमीकर्तुं न शक्नोत्येवे
त्यर्थः । द्वितीयापतितस्याप्यसामर्थ्यमाह । परमतिशयेन महान्तमुच्चम
यच्च परमन्यमुच्चं तालद्वलमाश्रित्य तु क्लमपि कुक्षीं कर्तुं न समर्थेयतः कुक्षी
स्वतएव परानपेक्षनेव तुङ्गीचञ्चतरी । स्वतस्तुङ्गस्य पराभयेण चतुङ्गस्य कुतः
साम्यम् । तालफलादप्यतिदृष्टीचञ्चतरीचञ्चनीकुचाविति भावः ॥ ७४ ॥

एतत्कुचस्पट्टितयाघटस्य ख्यातस्य शास्त्रेषु निदं
ज्ञानत्वम् ॥ तस्माच्च शिल्प्यान्मणिकादिकारी प्रसि
द्वनामा जनिकुम्भकारः ॥ ७५ ॥

एतदिति । एतस्यामेभ्यः कुचस्पट्टितया क्लमस्पट्टितया ख्यातस्य प्रसिद्ध
याघटस्य न्यायशास्त्रादिपुस्तकतन्तदन्तित्यं यथाघट इति यजित्यंतदकृत
कमपिनययाघट इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां निदर्शनत्वं दृष्टान्तत्वमजनिजातम् ।

प्रसिद्धसहिदृष्टान्तत्वम् । अन्योप्यप्रसिद्धः प्रसिद्धस्यैवाख्यातो जवति ।
मणिकादिकारी अलिङ्गजरादिकारी च तस्माच्छिल्प्याङ्गीकुचस्पट्टितं घटनि
र्माणादेव प्रसिद्धं नामयस्यैव निबधः सन्कुम्भकारोऽजनिजातः । मणिका
दिकारित्वात्कुम्भकारत्वप्रसिद्धिर्न किन्तु भैमीस्तनस्यैवाख्यातस्य कुम्भस्य
निर्माणात्कुम्भकारत्वप्रसिद्धिर्नान्यत्कारणम् । वरन्विरोधीपिसमं महा
त्प्रभिरिति भारविचचनात् । कुम्भपरिभाषावेतत्कुचाविति भावः । अलि
ङ्गरः स्यान्मणिक इत्यन्तरः ॥ ७५ ॥

गुच्छालयस्वच्छतमोदधिन्दु वृन्दाभमुक्ताफलफे
निलाङ्के ॥ माणिक्यहारस्यविदर्भसुभू पयोध
रोरोहितरोहितश्रीः ॥ ७६ ॥

गुच्छति । माणिक्यमयस्यहारस्यरोहितश्रीः लोहिताकान्तिविदर्भसु
द्रूपयोधरेजैमीकुधेरोहितप्रादुर्भवति । किंभूतेगुच्छोहारविशेषआलयश्चा
अयोधेयान्तानिस्वच्छतमानिनिर्भलतमानिउदकविन्दुवृन्दवर्णलविन्दुस
मूहवद् आजायेयान्तानिमुक्ताफलानितैः केनिलः केनयुक्तद्रवोष्ठवलतरोऽ
ङ्गोमध्योयस्य । मुक्ताहारमाणिक्यहारान्यांजैमीकुधौशोभतेइतिभावः ।
अथद्रूपयोधरेनेधेरोहितश्रीः अङ्गुशक्रधनुःशोभाप्रादुर्भवतीतिवक्तिः ।
हारजेदायद्विभेदानुक्तगुच्छार्धेगोस्तनाः । इन्द्रायुधंशक्रधनुस्तदेवअङ्गु
रोहितम् । रोहितोलोहितोरक्तइत्यमरः । केनिलः मत्वर्थेकेनादिलञ्चेति
इलच् ॥ ७६ ॥

निशङ्कसङ्कोचितपङ्कजोय मर्याभुदीतोमुख
मिन्दुग्रिम्रः ॥ चित्रन्तथापिस्तनकोकयुग्मं नस्तो
कमप्यवतिविप्रयोगम् ॥ ७७ ॥

निःशङ्केति । यदेतन्मुखनस्याभैम्यानयनिन्दुविस्मयवोदितः किंभूतः
निःशङ्कंयथातथाबलात्कारेणसङ्कोचितानिमिलितानि अथवजितानिकम
लानियेन । मुखमिदंनकिन्तुचन्द्रोयमित्यर्थः । चन्द्रेणहिकमलानिसङ्को
प्यन्त । मुखनेकव्याप्तसंकुचितेकमलैर्यवेतेनतुक्वावित्यर्थः ॥ तथाप्युदिते
पिचन्द्रेस्तनलक्षणाङ्गोकोकयुग्मम्वक्रवाकयुग्मङ्कृतं स्तोकमपिअल्पमपिप्र
योगस्वियोगंभान्धतिनप्राप्नोतिमिलितमेवयसिष्ठतितच्चित्रमार्थयन्त्रं च
वाकयुग्मचन्द्रोदयेवियोगंप्राप्नोति । कुचलक्षणंनत्याश्चर्यम् । अक्रवाकक
मलकलिकाकारावतिसन्निकटौचैतत्कुचावितिभावः ॥ ७७ ॥

आभ्याङ्कुचाभ्यामिभकुम्भयोःश्री रादीयतेसाच
तयोर्नन्ताभ्याम् ॥ भयेनगोपायितमौक्तिकौतौ प्र
व्यक्तमुक्ताभरणाविमौयत् ॥ ७८ ॥

आभ्यामिति । आभ्यामत्यङ्कुचाभ्याङ्कुम्भयोःश्रीःशोभासंप

सुखलाद्गृह्यतेऽद्यादीयते । इभकुम्भाश्रियोद्गर्शनादित्यर्थः । ताम्यानिभ
कुम्भाभ्यामनयोः कुचयोरसौनादीयते । कुतोच्चातमित्यत आह । यद्य
स्यात्ताविभकुम्भौभयेनार्थास्तनसकासादेवंभीत्यागोपायितमौक्तिकौ इ
नौकुचौतुप्रव्यक्तमुक्तभरणी । प्रकटमुक्तालङ्कुरणौ । मुक्ताग्रहणजयेन
कुम्भाभ्यांस्वमुक्तागोपिताः । इभकुम्भाभ्यामपिश्रितिकम्भीभीकुचौरमणी
यावितिज्ञावः । अन्योपिभीतः स्वरत्नानिगोपायतिनिर्भयस्वप्नप्रकटयति ३८

कराग्रजाग्रच्छतकोटिरथी ययोरिमौतौतुलयेत्कु
चौचेत् ॥ सर्वन्तदाश्रीफलमुन्मदिष्णु जातम्बटी
मप्यधुनानलव्युम् ॥ ७१ ॥

करोति । कराग्रजाग्रद्विद्यानानः शतकोटिर्वज्रोवश्यसङ्ग्रहोययोः कु
चयोरर्थीयाचकः कुचमर्दनाभिलाषी । उन्मदिष्णुलक्षणापक्वसर्वश्रीफ
लंविष्वफलं कर्तृचेद्यदितौ इनौकुचौतुलयेत् समीकुर्यात् साम्याजिला
षीयद्विभवेत्तदातर्हितद्विस्वफलं अधुनावटीनपिलक्षणास्तनलावयपे
शलनपिलगुणंजातंनोत्पन्नम् । रम्भाद्यप्सरसोविहङ्गयद्ग्रोष्येतयोरसि
लाभीताभ्यामसितिसुन्दराभ्याकुचाभ्यां पक्वमपि विष्वफलंनुत्पन्नमभवेदित्य
र्थः । यथावत्तमस्पर्धयानीवस्तोनावज्ञातत्वात्कपर्दकमूल्यमपिलभतेत
था अतितुच्छजातमित्यर्थः । बहुसङ्ख्याकमपि द्वाभ्यांसननाभूदितिस
र्वपदेनसूचितम् । अथचकराग्रजाग्रत्यः शतकोटयोर्द्रव्यसंख्यावश्यसोपिय
योरर्थीग्रहाभिलाषीताविभौकुचौसर्वलक्ष्मीफलान्तुलयेत् तदाउन्मदि
ष्णुत्वाद्वर्तव्यराटीकामपिलगुणंजातंनयोग्यमित्यर्थः वट कपर्दकेन्यग्रोध
इतिविश्वः । स्त्रीस्यात्काचिन्मृशाल्यादिविंशत्तापचयेयदीत्यमरसिंहवध
नादल्योवटीवटी । उन्मदिष्णित्यत्रालङ्कृतीतिह्रस्व ॥ ३९ ॥

स्तनावटेचन्दनपङ्क्तिलेस्या जातस्ययावद्युवमा
नसानाम् ॥ हारावलीरत्नमयूखधारा कोराः स्फुर
न्तिस्खलनस्यरेखाः ॥ ८० ॥

कतेति । चन्दनेनपङ्क्तिलेआर्द्रचन्दनयुक्ते अस्यास्तनावटेगन्भीरेस्त
ममध्येजातस्यनिष्पन्नस्ययावद्युवमानसानांसर्वतकशान्तः करशानांरुखल

नस्यपतनस्यहारावल्यांरत्नानिर्तेषांसयूखधाराःकिरणपरम्पराःआकारःस्वरूपंयासान्तरेखाः स्फुरन्तिप्रतिभासन्ते । किरणपरम्परेयंनभवतिकिन्तु यताःपतनरेखाएवेति । एवंभूतंस्तनमध्यंदृष्ट्वासर्वेषुमिह्यन्तीति तत्रतस्मिन्स्थोक्तत्वात्तत्रालब्धावकाशादितिभावः । पङ्क्तिगतैर्लोकस्यपतनन्तद्वेखाद्योत्पद्यन्ते । अवटःस्यात्खिलेगतैकूपेकुहकजीविनीतिविश्वः । पङ्क्तिः पिच्छादिः । यावन्तोयुवानस्तावतानितियावद्युवंसाकल्प्यव्ययीभावः ॥८०॥

क्षीणेनमध्येपिसतोदरेण यत्प्राप्यतेनाक्रमणस्वलिभ्यः ॥ सर्वाङ्गशुद्धीतदनङ्गराज्य विजृम्भितम्भीमभुवीहचित्रम् ॥ ८१ ॥

बलीसहितमुदरस्वर्णयति । क्षीणेनेति । मध्येपिअवलम्बेसताविद्यमानेक्षीणेनकञ्चलरेण उदरेणयद्वलिभ्यस्त्रिवलिभ्यःसकाशादाक्रमणमजिभवोनप्राप्यते तत्सर्वाङ्गशुद्धीसर्वाङ्गानांशुद्धिर्यस्याएवभूतायानिर्हस्यंभीमभुविभैम्याद्वित्रनाश्वर्यरूप अनङ्गराज्यस्यकानराज्यस्यविजृम्भितस्त्रिलसितम् । अद्भुततास्ययवशात्सूक्ष्मांशान्वलीनांपतितत्वात्ताजिरतिक्रशमुदरंनाक्रान्तमित्यर्थः । अन्येनापिक्षीणेनदुर्बलेनोजयोः सीमायांविद्यमानेनापिस्त्राम्यमात्यादीनांसप्ताङ्गानांशुद्धीसत्यानपिबलिष्टेभ्योभयानकायांभूमीपराभवोनप्राप्यतेतत्सप्ताङ्गरहितस्य दुर्बलस्यघिलसितमाश्वर्यरूपम् । बलीनांसर्वाङ्गशुद्धेविद्यमानत्वात्सचसर्वाङ्गराहित्यात्सीमनिवर्तनानत्वाच्चपराभवकारणेसत्यपित्पराभवोनप्राप्तस्तदाश्वर्यमित्यर्थः । यथाभीमस्यभुविराज्येअनङ्गस्यराज्यरूपं अन्यभूमावन्यराज्यभावासम्भवात् । अथ यमीमस्यसहादेवस्यजुविकामराज्यमित्यप्याश्वर्यम् । परैर्यहीतुमंशक्यत्वादतिविषमायांभूमीपराभवोनप्राप्यतेअत्रचित्रम् अपितुनेतिकाकुर्वा ८१ ॥

मध्यननूकृत्ययदीदमीय म्वेघानदध्यात्कमनीयमंशम् ॥ केनस्तनौसंप्रतियौवनेस्या सृजेदनन्यप्रतिमाङ्गदीप्तेः ॥ ८२ ॥

मध्यस्वर्णयति । मध्यमिति । वेवाहदमीयंसंतदीयंसम्यन्तनूकृत्यअतिक्रशंक्त्वा मध्यसम्बन्धिनङ्गमनीयमंशमभागंयदिनदध्यात् । क्वापिन स्थापयेत्तर्हिंसमप्रतियौवनेनानन्यप्रतिमा अनन्यतुल्याअङ्गयट्टेदीप्तिःका

नित्यं साः एवं ज्ञतायाश्च स्याः स्तनौ केनां ज्ञेन प्रकारेण वा सृजेत् एतदीयस्या
तिसुन्दरस्य मध्यांशस्य संचयं कृत्वा तैर्नैवांशेन यौवने कुचौ कृतवानित्यर्थः ।

मध्योत्तिकुशः स्तनौ चातिसुन्दराविति भावः ॥ ८२ ॥

गौरीवपत्यासुभगा कदाचि त्कर्तयमप्यर्धतनू स
स्याम् । इतीव मध्येनिदधे विधाता रोमावलीमे
वकसूत्रमस्याः ॥ ८३ ॥

रोमावलीं स्पर्शयति । गौरीति । विधाता अस्यामध्ये रोमावलीं लक्षणं
नेत्रकसूत्रनीलसूत्रं इतीव विदधे कृतवान् । इति किन् सुभगासौ भाग्यवती य
नपि पत्याप्रियेण कृत्वा कदाचित् अर्धतनू सनस्यां शरीराद्दृष्टं पूरणं कर्तारिप्य
ति । केवगौरीव । पार्वती इत्येव अर्धतनू सनस्यां यथा कृतवती तथेयम
पि । इयं रोमावली न किन्तु अर्धशरीरघटनायै नीलसूत्रं निहितमित्यर्थः ।
कर्तैतिलुद् ॥ ८३ ॥

रोमावलीरज्जुमुरोजकुंभौ गम्भीरमासाद्य च ना
भिकूपम् ॥ मदृष्टितृष्णाविरमेद्यदिस्या न्नीषा
म्रतैषा सिचयेन गुप्तिः ॥ ८४ ॥

पुनरपि सनाभिरोमावलीं स्पर्शयति । रोमेति । मदृष्टितृष्णा न सदृशं
वाग्वा रोमावलीं लक्षणं रज्जुमुरोजलक्षणौ कुम्भौ गभीरनाभिलक्षणं कूपना
साद्यप्राप्य तर्हि विरमेच्छाम्येत् । यदि एषां रोमावल्यादीनां सिचयेन वस्त्रेणै
षा गुप्तिर्वैभवं न स्यात् वस्तु खेदे । एवं न तु न जातमिति खेदे । अवेष्टितानां ने
षां सुखेन द्रष्टुं शक्यत्वाद् दर्शनवाग्वा शास्येत् वस्त्रावृतत्वात्तु नेत्यर्थः । अथ वा
अनादृतदर्शनाद्विरागः आदृतदर्शनात्वनुरागवशात्पुनपुनर्दिष्टुं शक्यवद्दत्त इ
त्यर्थः । रोमावल्यादेर्वस्त्रेण वेष्टनादौचित्यं सूचितम् । अथ च दोरककुम्भं
गभीरं कूपं च प्राप्य तृष्णापिपासा तदा शास्येत् । यद्येतेषां असिचयेन लक्षण
या खड्गधात्री पुरुषसमूहेन रक्षणं न स्यात् । राजैकभोग्यः कूपः खड्गपाणि
भीरस्यते अतो जलाहरणसाधनं यीशुद्धावेपि पिपासानशांभ्यतीति । अतिग
भीरनाभिदियमिति भावः । तृष्णं पृष्ट्वा पिपासोद्देहस्य सरः । विरमेत् व्याहृ
परिभ्योरनहति परस्मैपदम् ॥ ८४ ॥

उन्मूलितालानविलानानामि छिन्नस्खलच्छृंखल
रोमदामा ॥ मत्तस्यसेयमदनद्विपस्य प्रस्थापत्रप्रो
ञ्चकुचास्तुवास्तु ॥ ८४ ॥

कन्मीलितेति । सेयंजैमीमत्तस्यवट्टस्यावधगलन्मदनलस्य मदनरूपस्य
द्विपस्यवास्तुवसतिगृहमस्तु । किंभूता । उन्मूलितमुत्पादितंयदालानंबन्ध
नस्तन्मःतन्मस्वन्मियद्विलङ्घ्यतेतदाभाततुल्यानिप्रानामि यस्याःसा तथा
क्षिन्नंनुदितंस्खलन्प्रतितंशृंखलन्तुत्यारोमराजिर्यस्याः । तथाप्रस्थापायग
लस्यशयनार्थम्वप्रवर्त्तनिसितवरवडवत् । उञ्चकुचामुञ्चतकुचानिमानेवावलं
व्यकामोऽतिस तोजातइतिभावः । रोमावस्यत्याम्बिकत्वम्वलिनम्वयत्वात्
मत्तस्यगजस्यवासयहमयेतादृशभवति शृङ्खलन्प्रक्षितिच्यनरः ॥ ८५ ॥

रोमावलीभूकुसुमैःस्वमीर्वा चापेषुभिर्मध्यललाट
मूर्ध्नि ॥ व्यस्तैरपिस्थास्नुभिरेतदीये जैत्रःसवित्रं
रतिजानिवीरः ॥ ८६ ॥

रोमावलीरिति । सरतिजानिःवीरःकामशूरश्च एतदीयैःक्रमेणरोमाव
लिश्चञ्ज्वीवकुसुमानिषतद्रूपैःस्वमीर्वाचापेषुभिःकृत्वाजैत्रःजेतालोकत्रय
मपिअयतीत्यर्थः । नमचित्रम् । किञ्ज्वीःरोमावलिञ्ज कुसुमैःमूर्ध्नि ललाट
मूर्ध्नि व्यस्तैःपरस्परसंवर्द्धैःस्थास्नुभिरपिस्थितैरपि । रोमावलीरुपायान्
यैश्चरूपम्बापललाटेमूर्ध्नि कुसुमरुपावासाश्चविद्यन्ते एवंपृथक्स्थितैरपि
लोकत्रयजातादाश्चर्यम् । अन्योद्दिष्टानुफीमौर्वीचनुर्वीचैःसमिलितैरेवज
यतिनतुपृथक्स्थितेनैकैकेनअत्रतुविपरीतदर्शनादाश्चर्यम् । प्रत्येकमौमीरो
मावलीञ्जकुसुमचापदर्शनात्कामप्रादुर्भावोभवतीतिभावः । मूर्ध्नीतिप्रायस
कृत्वादेककङ्कावस्थाधुजिःम्लानिस्थश्चमधुः । रतिजानिःजायायानिह पु
ष्याशिवाशाःकुचमण्डलानिञ्ज्वीचनुर्जालमलङ्कारिधुः ॥ रोमावलीमध्यवि
भूषणंजातयापि जेतारतिजानिरेतैरितिज्ञोकान्तरमपिव्याख्यातप्रायम् ८६

अस्याःखलुग्रन्थनिबद्धकेश मल्लीकदम्बप्रतिवि
म्बवेषात् ॥ स्मरप्रशस्तीरजताक्षरेयं पृष्ठस्थली
हाटकपट्टिकायाम् ॥ ८७ ॥

पृष्ठस्थलीस्वरूपं यति । अस्या इति । अस्याः प्रन्यानिवद्धाः केशाकेशपाशः तत्र
मल्लीकदम्बानि विवक्षितमल्लीपुष्पसमूहास्तेषां प्रतिविम्बस्येवात् व्याजात्पृ
ष्ठस्थलीलक्षणायां हाटकपट्टिकायां सुवर्णपटितपट्टिकायां दृश्यमाना रजता
क्षराकूप्यमयाक्षराक्षरप्रशस्तिः कान्त्यशः प्रशस्तिः । उत्तमस्य प्रशस्तिः सुव
र्णपट्टिकायां रजताक्षरे लिख्यते । जैमीपृष्ठसुवर्णपट्टिका रूपान्तत्रकेशप्रन्येषु
निवद्धमल्लीपुष्पाणां प्रतिविम्बितत्वाद् रजताक्षरत्वम् । तेषां निवद्धकेशपुष्पा
णां प्रतिविम्बसम्भवाद् द्विनिवद्धेत्युक्तम् । सुवर्णपट्टिका तु त्यागदण्डजनि
काचं भैमीपृष्ठस्थलीति भावः । खलु निश्चितम् ॥ ८३ ॥

चक्रेण त्रिभ्रंयुधिमत्स्यकेतुः पितुर्जितम्बीक्ष्य सुदर्श
नेन ॥ जगज्जिगीषत्यमुनानितम्त्र द्रुयेन किन्दुर्ल
भदर्शनेन ॥ ८८ ॥

लोकद्रुयेन नितम्बस्वरूपं यति । नत्स्यकेतुः कान्तः पितुः श्रीकृष्णस्य सुदर्श
नेन चक्रेण युधिविश्रुतस्वीक्ष्य यकाब्जादितत्वाद् दुर्लभदर्शनेन अनुना
नितम्बद्रुयेन नितम्बकूप्यक्रेण कृत्वा जगज्जिगीषति किम् । किमिवायं ।
सुलभदर्शनेन पितुश्चक्रेण जगज्जितम् नयात् दुर्लभदर्शनेन सुदर्शनादधिकेन च
क्रेण । पुत्रेण पित्र्येक्षया अधिकेन भाव्यमिति सनीषया कामेन कृतमित्यर्थः ।
कान्तजनकोऽस्यानितम्ब इति भावः जिगीषति । सन्निदोर्भेरिति कुत्वम् ॥

रोमावलीदृग्दृष्टानितम्बचक्रेण गुणञ्चलाद्यययजलञ्च
वाला ॥ तारुण्यमूर्तः कुचकुम्भकर्तुर्विभर्त्ति शङ्के स
हचारिचक्रम् ॥ ८९ ॥

रोमावलीति । बालाजैमीतारुण्यमूर्तः तारुण्यस्वरूपस्य तारुण्यकुलाल
स्य कुचकुञ्जकर्तुः कुचकुञ्जकारस्य एतत्सहचारिचक्रं सहचारिकारणवृन्दं वि
भर्त्ति । अहंशङ्के । एतद्विक्तम् । रोमावल्पे चक्रज्जासकन्दर्पदृष्टानितम्बरूप
श्चक्रश्च गुणञ्चलीलादिलक्षणमेव गुणन्दोरकश्च । लावण्यरूपञ्चलञ्च ।
कुम्भकारस्य दृग्दृष्टकलदोरकलक्षणं सहचारिण्यभवति । तारुण्ये सत्येता
नि प्रादुर्भूतानीति भावः ॥ ८९ ॥

अङ्गेन केनापि विजेतुमस्या गवेष्यते किञ्चलपत्रप

त्रम् ॥ नचेद्विशेषादितरच्छेदेभ्य स्तस्यास्तुकम्प
स्तुकुतोभयेन ॥ ९० ॥

वराङ्गस्वर्णयति । अस्याः केनापि अतिसौन्दर्यादनिर्वचनीयेनाथचशम्य
त्वात्प्रकटस्वक्तुं अयोग्येनाङ्गेन अवयवेन चलपत्रस्याश्वत्यस्य पत्रस्त्रिविशेषेण
अेतुङ्गवेष्टेति नुत्प्रेक्षे । कुतो ज्ञातमित्यत आह । नचेदेवन्तर्हि इतरच्छेदेभ्यः
अन्यवृक्षदलेभ्यः सकाशाद्विशेषादाधिकात्तस्य चलदलस्य कंपः कुतः कस्मात्
भयेनास्तु भवतु । अन्यवृक्षदलापेक्षया श्वत्यदलेनूयान्कंपोदुम्यतेतदनेन
ेतुङ्गवेष्टेति आकारेण अश्वत्यदलतुल्यमस्याः वराङ्गमित्यर्थः ॥ ८९ ॥

भूश्चित्रलेखाचतिलात्तमाऽस्या नासाचरम्भाच्चय
दूरसृष्टिः ॥ दृष्टाततः पूरयतीयमेका नैकाप्सरः प्रे
क्षणकौतुकानि ॥ ९१ ॥

पञ्चभिः श्लोकैर्नूवर्णयति । ज्वरिति । अस्याः जैम्याः ज्वश्चित्राश्चर्यरूपा
लेखा विन्यासो यस्याः सा अथचचित्रलेखाप्सरोविशेषः तथास्यानासातिला
तिलकुसुमादप्युत्तमाऽतिरम्या । अथचनासैवतिलात्तमा अप्सरोविशेषः त
था अस्याः कुरुसृष्टिश्चरम्भास्त्रयङ्गदली अथचकुरुसृष्टिरम्भा अप्सरोविशेषः
यद्यस्मात्तत्तस्मादियमेकैव दृष्टासतीत्यनेकाप्सरसां प्रेक्षणजनितानिकौतु
कानि पूरयति । अतस्तत्तस्मात्तिसौन्दर्येन दृष्टुं कौतुहलजनयतीत्यर्थः ।
एतदूरकदलीतुल्यावितिभावः । तिलादुत्तमेति पञ्चमीतियोगविभागात्स
चासः ॥ ९१ ॥

रम्भापिकिञ्चिद्दूयति प्रकाण्डं नचात्मनः स्वेन न चै
तदूर ॥ स्वस्यैव येनोपरिसाददना पत्राणि जाग्र
त्यनयोर्भूमेण ॥ ९२ ॥

रम्भेति । रम्भापि आत्मनः प्रकाण्डं स्वस्य स्तम्भं स्वेनात्मनान्वनैव चिन्ह
यति । स्वीयत्वेन न जानाति किम् । एतदूरुचनचिन्हयति किम् । एत
दोयत्वेन न जानाति किम् । लोको न जानाति रम्भापि न जानातीत्युपशङ्का
र्थः । स्वस्तम्भैर्म्यूरुत्वेनैर्म्यूरुचस्वस्तम्भत्वेन अज्ञासीति किमित्युत्प्रेक्षाकु
तो ज्ञातमित्यत आह । येन कारणेन अनयोर्जैर्म्यूरुवर्जं भेषेनैर्म्यूरु एताविति

मुदध्यासारम्भा स्वस्यात्मन्येवोपरिखेनैवधर्मादिपञ्चालम्भानिर्दिदति स
तीजानति । अन्योपिवादीप्रतिवादिनिपत्रालम्बनंभुवते । इयंस्वपरविवे
काभावात्परस्मिन्कृतं व्यमात्मन्येवकरोतीत्यर्थः । कदलीसम्भीपरिदला
निजवन्ति । कदलीगर्जस्तम्भस्तुल्यामेतदूकइतिभावः । विण्णवन्तङ्करोति
तत्करोतीतिविचिन्नुलोपो ॥ ९२ ॥

विधायमूर्धानमधश्चरुचे न्मुञ्चेत्तपोभिःस्वनसा
रभावम् ॥ जाड्रुचवनांचैत्कदलीवलीयं स्तदाय
दिश्यादिदमूरुचारु ॥ ९३ ॥

विधायेति । कदली इदमूरुचारुर्स्याः ऊरुवच्चारुतत्तुल्यकान्तिस्तदास्या
सदाभवत्यदिनूर्धानमधश्चरुयोगतस्त्रिधायकृत्वातपोभिः चान्द्रायणादि
भिः कृत्वास्वस्वीयंअसारभावंनिःसारत्वञ्चेन्मुञ्चेत्तपोभिः तथावलीयः चार्वा
कालिकङ्गाइयंशीतलत्वञ्चेत्प्राप्नुयात्तदेवैतदूरुतुल्याभवेत् । कदलीमै
मूरुतुल्याकान्तिर्यदिभवेत्तद्वैतदाभवेत् । एवंयदि कदलीकुर्यात्तदेदमूरु
चारुः स्यान्नान्यपेत्यर्थः । ऊर्वाकूर्चदेशस्यस्थूलत्वाद्भीदेशस्यचसूक्ष्मत्वा
त्ससारत्वाच्चकदल्यांक्षैतस्माद्विपरीत्यादिदमूरुचारुत्वंनयुज्यते । तथैतदू
र्ध्वः शीतकालिर्लोभत्वादुष्णकालीयशीतलत्वात्कदल्यांक्षसर्वदाशीतलत्वादे
तदूरुचारुत्वंनयुज्यते तस्मात्तपसाकदल्यात्तदूरुचारुत्वंसाध्यम् । अनुप
नावैतदूरुइतिभावः । अन्योपिमूर्धानमधीविधायतपतास्वीयमसारत्वंभू
यिष्ठमूर्खत्वञ्चेत्यत्कोसमेनसमानोभवति सुपीनःशिशिरोजहइत्यमरः ॥ ९३

ऊरुप्रकाशद्वितयेनतन्व्याः करःपराजीयतवारणी
यः सुकंह्रियाकुण्डलनच्छलेन गोपायतिस्वमुखपु
ष्परंसः ॥ ९४ ॥

ऊर्विति । तन्व्याः ऊरुप्रकाशद्वितयेनऊरुसम्भुगेनवारणीयःहस्ति
सम्बधीकरःशुबडादयःपराजीयतपरभूतः अतःसकरीकुण्डलनच्छलेन
नयहलीकरव्याजेनह्रियालज्जया कृत्वास्वस्वीयंमुखनूतंपुष्करज्जीपायति
तत्पुष्कम् ॥ ९४ ॥

स्वस्यामुनीनामपिमोहमूढे भुगुर्महान्यत्कुचशैल

श्रीली ॥ नानारदात्हादिमुखंशूतोऽव्यासोमहा
भारतसर्गयोग्यः ॥ ९५ ॥

अस्याभिति । अहमस्याव्यासादिमुनीनामपि मोहं भ्रान्तिकहेतुर्कया
नि । मुनयोप्येतानाश्रित्यतिष्ठन्तीति । अथचचितेन्द्रियाणामप्यस्यास्मि
यमेमोहमदनविकारन्तर्कयानि । तेष्वनंशमोहिताइत्यर्थः ॥ यस्मान्महा
नतितापसःभृगुःकुचशैलश्रीलीकुचपर्वतसेवी । मुनीनांपर्वताश्रयत्वात्पर्व
तमुद्व्यास्तनावाश्रयति । अथचकानपीडितत्वादट्टुच्चावेतत्कुचौनर्दयितु
मिच्छति । अथचजगुस्तटःपर्वताश्रयेणवर्तते । कुचयोःपार्श्वभागस्तटसु
त्यइत्यर्थः । शीलमेवशैलकुचयोःशैलंस्वभावशीलयति अस्यस्यतिपरम
द्यापिकुचस्वभावोनायातीत्यर्थः । मुखंनारदंआह्लादयतीतिनारदाह्ला
दिनारदाह्लादिअनारदाह्लादिस्वस्मिधनमवतिकिन्तुनारदाह्लाद्येव ।
गानकलाभ्यासाद्यैवारदोमुखसेवाङ्करोतीत्यर्थः । मदनपीडितत्वादुन्मु
खचुम्बनाभिलाषिखंनारदमानन्दयतीत्यर्थः । मुखंनानाविधैर्द्रात्रिंशत्सं
ख्याकैर्दैर्देनैराजन्दयत्यतिसुन्दरमित्यर्थः । महाभारतस्यसर्गेनिर्माणेयो
ग्यःसमर्थव्यासः श्रितावूरूयेनैवस्मिधःकदलीस्तंमच्छायाबुद्ध्याएतदूक
आश्रित्यतिष्ठति । अथचकानपीडितत्वादेतदूकसनालिङ्ग्यवर्ततइत्यर्थः ।
महतीभादीतिर्यस्परतंसुरतन्तस्यसर्गेनिर्माणन्तत्रयोग्यः ततःकर्मधारयः
इतिवा । एवस्मिधोव्यासोविस्तारःश्रितावूरूयेन । अतिविशालावूरू
तिभावः । भृगुःशुक्रप्रपातेचजनदग्नौपिनाकिनि । व्यासोमुनीस्याद्विस्ता
रेइतिविश्वः ॥ ९५ ॥

क्रमोद्धतोपीवरताधिजङ्घं वृक्षाधिकरूढम्विदुषी
किमस्याः ॥ अपिभूमीभङ्गिभिरावृताङ्गम्यासोल
तावेष्टितकप्रवीणम् ॥ ९६ ॥

जङ्घेवर्णयति । क्रमेति । अस्याअचित्रजङ्घज्जघयोर्विद्यमानाक्रमोद्ध
तापीवरताऽवरोहणक्रमनिर्गतापीनता वृक्षस्यअधिकरूढं वृद्धिप्रकारस्मि
दुषीकिङ्क्षानातिक्रिम् । वृक्षोयथामूलभागेसूक्ष्मोऽग्रजागेचस्थूलस्तथेयञ्च
जङ्घयोः क्रमेणोद्धतापीनताकर्षभागेवृक्षोयथामारवाज्जघतिपीनतापी
त्यर्थः । अथचवृक्षाधिकरूढास्थनालिङ्गनविशेषज्ज्ञानातिक्रिम् । तथाज

भीभङ्गिमिदं मणाकारवेष्टनविच्छित्तिभिः कृत्वा आकृतमङ्गयेन एव मन्त्रि-
नस्यावासोदुकूलमपिलतायावेष्टितकेप्रवीणकुशलम् । यथा लताम्रभीभङ्गि-
निर्वृत्तम्वेष्टयति तथैव दुकूलमपि अङ्गम्वेष्टयति इति भावः । बाहुस्याङ्गुल-
मालिङ्ग्य कानिनीकान्त उत्थिते । अङ्गुमारो हृते यस्य वृक्षारूढः स उच्यते ।
उपविष्टप्रियङ्गुना सुप्ता वेष्टयते यदि । तल्लतावेष्टितं ह्यङ्गुमानुभववेदि-
भिः । अधिकङ्घ्रिभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ॥ ९६ ॥

अरुन्धतीकामपुरं निध्रिलक्ष्मीः जन्मद्विपट्टारनवा
मित्रकानाम् ॥ चतुर्दशीयन्तदिहौचित्यस्य दुः सु-
खद्वयाप्राप्यददुश्चयसिद्धिः ॥ ९७ ॥

गुरुणीवर्णयति । अरुन्धतीति । अरुन्धीवसिष्ठपत्नीकामपुरनिध्रिः रतिः
लक्ष्मीः जन्मद्विपट्टाराः इन्द्राणी नवसंख्याकाः । अस्मिन्नाष्टराहस्यादयः सप्त
भीरीसरस्वतीचेति द्वे एतासान्वयोदशीनां पूरणी चतुर्दशीयं दद्यात्तस्मात्तस्मा-
दिहास्यां अट्टश्यवस्तुनः सिद्धिरट्टश्यवासा उचितैव युक्तीव । गुरुकद्वयेन आ-
प्तप्राप्ता अरुन्धत्यादिभ्यो पीयमतिमुन्दरीपतिव्रताश्च । तस्मादस्यां निमग्न-
गुरुत्वं नाम सामुद्रिकं लक्षणं युक्तमेवेति भावः । यस्मादस्यानट्टश्यसिद्धिर्ल-
ब्धा तस्मादियमरुन्धत्यादीनाञ्चतुर्दशीसमुचितेति वा सम्बन्धः । आगमे च
तुर्वेश्यामट्टश्यसिद्धिर्भवति इत्युक्तमित्यर्थः । चतुर्दशानां पूरणी पूरणे ह-
ट्ट । संख्यादित्वाकनदटित्वात् ङीप् ॥ ९७ ॥

इस्याः पदौ चारुतयामहान्ता वपेक्ष्य सौहम्याल्लव-
जावभाजः ॥ जाताप्रवालस्य महीरुहाणा ज्ञानी
महेपल्लवशब्दलब्धः ॥ ९८ ॥

वह्निः श्लोकैः पादौ वर्णयति । अस्या इति । चारुतया सौन्दर्येण कृत्वा न-
हान्तावु नमो अस्याः पादौ अनेत्ययत्सौहम्यमत्यत्वमेतस्याः सुन्दरपदापेक्ष-
यात्वं स्यपदत्वं तन्तादृक् सौन्दर्याभावादित्यर्थः । तस्माल्लवभावभाजः पद-
शोभालेशरूपत्वं मजतः । महीरुहाणां प्रवालस्य बालकिशनयस्य पल्लव इति
शब्दस्तस्य लब्धिलोभोजात इति वयं ज्ञानी महे । पदौ लव-भैरवाक्षरसम्ब-
न्धौ लवोलेशो यस्य । पदौ लवरूपो वायमिति पल्लवशब्दः । प्रवालस्य पल्लव

शब्दप्राप्तिरनेन प्रकारेण जातेत्यर्थः । प्रवालादप्यधिकं रमणीयैश्चरणा वि-
तिभावः । लघ्विरिति किञ्चाद्यादित्येति किञ् ॥ ८८ ॥

जगद्वधूर्मुर्धुसुरूपदर्पा हृदेतया धायिपदारविन्द
मू ॥ तत्सोन्द्रसिन्दूरपरागरागै ह्वयं प्रवालप्रबला
रुणन्तत् ॥ ९९ ॥

जगदिति । एतयोरुपदर्पास्तौन्दर्यगर्वात् जगद्वधूर्मुर्धुसुलोकत्रयसुन्दरी
शिरःसुपदारविन्दं पद्यास्वात् अघायिदत्तम् । तत्पदारविन्दद्वयमेषु नृपं सु-
सान्द्रं यत्सिन्दूरस्तस्य परागास्तेषां रागैर्लौहित्यैः कृत्वा प्रवालात्पल्लवत् वि-
दुमाद्वा प्रबलमधिकमरुणमारक्तञ्जातम् भ्रुवमुत्प्रेते । मैत्रीचरणावत्यरुणा
वितिभावः ॥ ९९ ॥

रुषारुणासर्वगुणैर्जयन्त्या मैत्र्याः पदं श्रीः सविधे
वर्णते ॥ ध्रुवं सतामच्छलयद्यतः सा भृशारुणे तत्प-
दमाग्विमाति ॥ १०० ॥

रूपेति ॥ श्रीलक्ष्मीः शोभाचित्रिधेर्भ्रूवणः सकाशात् जैम्याः पदं स्थानं स्व-
रूपत्वं अधिकारं वा वृणीतेत्यप्युक्तम् । अतः सर्वगुणैश्चारी सन्मन्त्रिभिः क-
ल्पाश्रित्य जयन्त्याः । अतएव किञ्चिन्तारुषाकोपेन अरुणा । स ब्रह्माश्रुवं नि-
क्षितन्तां श्रित्यंश्चल्यत् प्रतारितवान् । यतोयस्माद्भृशारुणाऽतिरक्ता
सा श्रीः एतत्पदमाग्विमैत्रीचरणसेविनीतिमातिशोभते । यद्वा ब्रह्मारुणेति
पदं त्रिशेषणत्वेनैकपदत्वम् । पदं शब्दश्चलेन जैमीचरणन्दतवान् न स्वरूपा
दि । शत्रूणां जितोऽन्योपि देवतां प्रसक्तो कृत्यत्तरपदं याचते । मैत्रीचरणशो-
भालोकोत्तरेतिभावः ॥ १०० ॥

यानेन तन्व्याजितदन्तिनाथौ पादाब्जरागीपरिचु-
दुपोष्ठी ॥ जानेन शुश्रूषयितुं स्वमिच्छून्ते नमूष्ठां
कतमरुपरिहः ॥ १०१ ॥

यानेनेति । तन्म्याः पादाब्जरागीशेष्टकमलतुल्यौ चरणीकतरस्यराजः क-
श्चनपश्य प्रणयकृत्तरेव नमस्कारार्थेन तेन नमः कृत्यमूर्धामयो ज्येन स्वभावा-
नं शुश्रूषयितुं आत्मसेवाकारयितुं इच्छून्ति साधुकीदृतिमासे । किञ्चिन्तौ

मानेनमनेनकृत्वाजितोदन्तिनाभो हस्तिभेधोवाभ्याम् । तथापरिशुद्धोर
 सचीयः पाणिर्भरत्पशुपद्मानोवयोस्तैः । यतादृक्महत्तपःकेनराक्षाकृत
 भित्तिनजानेइत्यर्थः । नजयमन्त्रेयमितिभावः । त्रैलोक्येवराजानी । य
 तेनविजययात्रयाजितोतीक्ष्णरोगजपतिर्याभ्यान्तौ तथापरिशुद्धः पाणिं
 ग्राह्योयस्योरेवंभूतौसन्तौकस्यराक्षोभीतत्वात्कमस्कारार्थेनत्रैकशिरसास्वसे
 वाङ्कारयितुमिच्छूनजाने । अन्योप्येवन्विधोराजागूढमन्त्रत्वात्स्वसेवां
 कारयिष्यतीतिनञ्चायते । तेनप्रसिद्धेनकजितेनमूत्रांजानेइतिवा । अ
 न्यत्पूर्ववदितिवा ॥ १०१ ॥

कर्णाक्षिदन्तच्छदबाहुपाणि पादा देन स्वाखिलतु
 ल्यजेतुः उद्वेगमागद्वयतामिसाना विद्वैववेधाध्यधि
 तद्वितीयम् ॥ १०२ ॥

कथंति । स्वनात्मनः अविच्छिन्नं चक्षुः शशनीलोत्पलादितस्यजेतुर्नै
 मस्यकर्णादेः कर्णअक्षिनेत्रदन्तच्छदौहः बाहुः पशुः परशुः एतेषांचकाहारः
 तदादियस्यआदिशब्दात्स्वादेखयस्यप्रत्येकमद्वयतामिसानात्तन्मत्कृद्बाहु
 न्द्रमन्यत्रास्तीति आहमेवैकमुन्दरमितिछद्वैतगर्वाद्द्वेगभाग् । कोथयु
 क्तोवेधाः इद्वैवअस्यामैस्यामेवद्वितीयद्वयोः पूरणङ्कर्णादिकृतवान् । हेक
 र्णादयः एकैकंक्षेत्रंयतर्हिभक्तुर्बैशान्त्यर्थंभवत्तद्वृक्षमन्यस्यामेवकरि
 ष्यामीतिद्वितीयद्वर्णादिकृतवान्इत्यर्थः । अतिकुद्गोहितहर्षशाभस्येत
 त्रैवप्रतिद्वंद्विनंरथयति । त्रैलोक्योभैमीकयंइवअन्येनतुल्यः । एवंने
 त्रादावपिष्ठातव्यङ्कर्णादीत्यादौप्राप्यङ्गत्वादेकवद्भावः । स्वाखिलेतिजा
 वितपुंस्कम् ॥ १०२ ॥

तुषारनिःशेषितमज्जसर्गं विघातुकामस्य पुनर्विधा
 तः ॥ पंचस्विहास्यान्निग्रकरेष्वभिख्याभिहाधुना
 माधुकरीसुधुक्ता ॥ १०३ ॥

तुषारंति । विघातुः इहएवपुष्पसुआसंअक्रमिकरीयएतेषुभैमीवदनच
 रकद्वद्वपिषिद्धेषुविषयेष्वभिख्याजिहाशोभायाच्चावाधुकरीसदृकायति
 निहातुस्यावपतीतिशोकः । किंभूवस्यविघातुः तुषारेवहिमेननिःशेषितं

आत्यन्तिकम्विनाशितं अग्निमर्गं क्लमलसृष्टिं अधुनेदानीं पुनर्विधातुं काम
स्य निमौतु कामस्य निष्ठाहिगृहपञ्चकएवमवति । मधुकरोहिअनेकानिपु
ध्यागिमधुयाचित्व स्वीदरभरणकुलोति । तस्संस्वन्धित्वान्माधुकरी । कम
सान्येवतद्वदनतुल्यानिनेतिजावः । आस्यादीनां प्रायेण दृढं पिपिञ्चस्त्रि
त्यनेन संख्यापरिगणनादधिकरयैतावत्वेवेत्येकवद्भावाभावः ॥ १०३ ॥

एषपन्ति यावद्गणनादिगन्ता नृपाः स्मरार्ताः शर
णे प्रवेष्टुम् ॥ इमे पदाब्जविधिनापिसृष्टा स्तावन्त्य
एवाङ्गुलयोऽत्र रेखाः ॥ १०४ ॥

अङ्गुलीर्वर्णयति । स्पन्तीति । स्मरार्तानृपाः इमे पदाब्जे नैमीचरणक
मले कर्चजूतेशरशेरसंकेतप्रवेष्टुकामादस्मान्नृजतयुवामिति वदन्तः । यावद्गण
नाद्यावत्परं स्यात्कादिगन्तात्सकाशादेव्यन्तिसमागमिष्यन्ति । विधिनापि
तावन्त्यः तावत्संख्याकारेखाएवात्र प्रेरणद्वेष्टृष्टानिर्मिताः । एता अङ्गुलयो
दशदिगन्तानामपि दशसंख्यात्वाद्दशस्योपि दिगस्य कामात्तानृपा आगमिष्य
न्तीति सूचनार्थेन ह्यस्या दशरेखाएव निर्मिताः । न रेखायाट्टे अङ्गुलयो नमव
ति किन्तु रेखाएदेत्यन्वयः । य वद्गणनाद्वदत्यव्ययीभावेऽपञ्चम्या इति वच
नादन्मात्राः ॥ १०४ ॥

प्रियानखीभूतवतीमुदेदं व्यधाद्विधिः साधुदशत्व
मिन्द्रोः ॥ एतत्पदच्छद्वनसरागपट्न सौभाग्यभा
उगृह्णथमन्यथास्यात् ॥ १०५ ॥

नखान्वर्णयति । प्रियेति । विधिः मुदास्वेच्छया प्रियानखीभूतवतीन
खत्वं प्राप्तवतः इन्दोरिदं दशत्वं साधुवर्चितं व्यधात्कृतवान् । अथ च साध्वी
शोभनादशाऽवस्था यस्य एवम्विधकृतवाम् । कथमित्यत आह अन्यथाऽस्ये
न्दोरेतस्याः पदच्छद्वनाचरणव्याप्तेन सरागपट्नसौभाग्यं रक्तोत्पलसौजाव्य
न्तस्य ज्ञान्यं लाजः कथं स्यात् । दशसंख्यात्वेन नैमीसमीचीनानवावस्थात्वेन
च विनैवतश्चरणसेवानलभ्यते अनेन तावत्संख्यातस्मादस्य साधुदशत्वकृतमि
ति ज्ञायत इत्यर्थः । चन्द्रपट्नयोर्विरोधाच्चन्द्रोदये कमलस्य सङ्कोचाः समीची
नावस्थत्वेन विनारक्तोत्पलसम्बन्धश्चन्द्रस्य युज्यते स तु जातस्य चरकत्वं लब्धत

स्वादितदनुमीयतइत्यर्थः अन्योपि साधुदशत्वेनाप्राप्यनपि प्राप्नोति । दशा
पि चरणनखाश्चन्द्रतुल्या इति भावः ॥ १०५ ॥

वशः पदानङ्गुष्ठनखौमुखं च विभर्ति पूर्णन्दुच्चतुष्ट
यं वा ॥ कलाश्चतुःषष्टिरुपैति वा संततस्याङ्गुष्ठं सु
मुविनामनास्याम् ॥ १०६ ॥

अङ्गुष्ठनखौ च पुनः पूयकत्वेन वर्णयति । यश इति । यामैनीयशः कीर्तिः
पदानङ्गुष्ठनखौ मुखं च तद्रूपं पूर्णन्दु चतुष्टयं बोहशकलचन्द्रचतुष्टयमिव भर्ति
तस्यां अस्यां सुञ्ज विभैभ्याश्चतुरधिकाषष्टिः कलाकथं मानवा संनोपेतु अपितु
प्राप्नोतीति युक्तमेतत् । बोहशकलचतुष्टयधारणात् बोहशकलाश्चतुर्गुणिता
चतुःषष्टिर्भवतीति युक्तमित्यर्थः । गीतवाद्यादिकलाप्रवीणोयमिति ज्ञावः ।
कलेति ज्ञात्येकवचनम् । कलानां चतुःषष्टीरिति वा कला इति पाठे कलारू
पाश्चतुःषष्टिरिति ॥ १०६ ॥

सृष्टातिविश्रवाविधि नैव तत्तत्तत्संयोगोपनीतोपरियो
वनेन ॥ वैदग्ध्यमध्याप्य मनोभुवेय मद्यापिता वा
कपथपारमेय ॥ १०७ ॥

वर्णयितुमशक्येयमिति निगमयति । सृष्टेति । विधिनायव ह्यन्तावदादौ
अतिविश्रान्तित्रैलोक्यासृष्टा । अतिशुन्दरीकृत्यर्थः । अनन्तरेयो वनेन त
स्याप्यतिविश्रसर्जनस्यापि विधौ वा उपरिनीता शैशवसौन्दर्योपेक्षया अधिकं
सौन्दर्यं प्रापिता । तारुण्येति सौन्दर्यं भवति । ततोप्यनन्तरं मनोभुवाकामे
न वैदग्ध्यं सर्वं व्यापारवातुरीं व्याप्याप्यशिशयित्वा वा कपथस्य पारंपरन्तीरमे
व अवापिता प्रापिता । वर्णयितुमशक्यत्वाद्वागगोचरइत्यर्थः । अथच वि
द्यापारंप्रापितेत्यर्थः । भदनवशादतिचतुरेयमित्यत्यर्थः । अन्योपि प्राप्नो
त्यापितः सन्वाद्वापारंप्राप्नोति ॥ १०७ ॥

इतिसच्चिकुरादारभ्यैनां नखावधि वर्णय हरिणरम
णीनेत्रांचित्राम्बुधौतरदन्तरः ॥ हृदयभरणोद्वेला
नान्दः सखीवृतमीमजा नयनविषयीभावेभावन्द
धारधराधिपः ॥ १०८ ॥

इतीति । सधराधिपः नलः सखीनिवृत्ताभीनजातस्यानयनविषयीजा
 वेनपनगोचरत्वं जायमजिलाधन्धीर । इदानीमात्मानं सखीसहितमे
 म्येदं शोयिष्यामीति तत्समुद्रिकृत्योत्पत्त्यर्थः । प्रकटो जात इति भावः । इन्द्र
 सरदानात्सखीसहितयैव भैरवादिष्ठो गोन्येन कोनचिदित्यजिप्रायः सूचितः
 किङ्कुर्वन् । इति पूर्वाक्तप्रकारेण चिकुरादारम्यकेशपाशमारभ्यनखावधिन
 खपयन्तं हरिखरमणीवज्जत्रेयस्यास्तामेनां भैमीभ्यर्चयन् । तथा चित्रान्मु
 धीश्चद्रुतसौन्दर्यदर्शनादेव अन्धीसमुद्रैतरत्नपूर्वभाष्यन्तरमानसं यस्य सः
 सांख्यः भैमीदर्शनादेव सुदयस्वभरेण परिपूरणी नो ह्येव । वेलां नर्यादान्तीरक्षा
 तिक्रान्तोऽतिबहलआनन्दीयस्य सः बहलत्वेनानन्दस्य सन्नु द्रव्यं सूचितम् ।
 अन्यदपि पदकङ्कस्त्रीरंस्यानं परिपूर्ववह्निर्निर्गच्छति । आरभ्यार्चयोगेपी
 तिकेचिदिति चिकुरादिति पञ्चमी ॥ १०७ ॥

श्रीहर्षहर्कराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं श्रीही
 रः सुषुवेजितेन्द्रध्वज्यं मामल्लदेवीचयम् ॥ गौडो
 वीशकुलप्रशस्तिभणितिभ्रातर्ययन्तनूमहा काव्ये
 चारुणिनैषधीयचरिते सर्गो गमरसप्तमः ॥

श्रीहर्षमिति ॥ गौडो वीशकुलस्य गौडदेशभूपालवंशस्य प्रशस्तिवर्धना
 तस्याजगितिः रचनातस्याः ज्ञातरि शुककर्तृकत्वात्सापि येन रचितेत्यर्थः ।
 वीरसेनिचरिते चारुणिनहाकाव्ये सप्तमः सर्गोऽयमन्तर्गतासिंघासः । ज्ञात
 रीतिभाषितपुंस्कम् ॥ इति श्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृतं नैषधी
 यप्रकाशे सप्तमः सर्गः समाप्तः ॥

अथ नैषधीयचरितेः अष्टमः सर्गः

॥ प्रारभ्यते ॥

अथाद्भुतेनास्तनिमेषमुद्र मुन्तिद्रलोमानममुं यु-
वानम् । दुशापपुस्ताः सुदुशः समस्ताः सुताचभी-
मस्यमहीमघोनः ॥ १ ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ इदानीं लोदिकपालदूत्यं कृतवानिति वक्तुमष्टमं सर्गं
प्रारभते । अथेति । जैसी अथ नलमिषयभावाज्जिलावानन्तरं ताः सनस्ताः
सुदुशः सस्यः नहीनघोनोभीनस्यसुताभीनीचामुं युवानं । दुशादूष्ठापपुः ।
सामिलायददुशुः कीदृशं अद्भुतेन भीमसौन्दर्यजनितेनाश्चर्येण कृत्वा अस्ता-
त्येकाग्निनेषमुद्रानेत्रसङ्कोचरीतिर्येन अतएव सात्विकभाववशादुन्मिद्रलो-
मानमुद्रतरोनां च दुश्येकवचनेन कटाक्षावलोकनं सूचितम् । अचिन्तितसु-
न्दरदृशनादाश्चर्येणास्तनिमेषमुद्रं यथा तथा पुरितिवा । युवतिपदेन दर्श-
नयोग्यत्वं सूचितम् । जैनीमुखाः सर्वा अपितस्पराजाता इति भावः ॥ १ ॥

कियच्चिरदैवतभाषितानि निहोतुमेनं खलु शक्रुव-
त्तु ॥ पलाजजालैः पिहितः स्वयं हि प्रकाशमासा-
दयतीक्ष्णुडिम्भः ॥ २ ॥

कियदिति । देवतासम्बन्धीनि देवतानां वा अस्तर्हि सिद्धिरुपाधिजायि-
तानि वचनानि कियच्चिरं कियन्तं कालं यन् न लनिगृहीतुं गोपायितुं प्रभवन्तु ना-
मसमर्थाभिभवन्तु अपितु क्षणमात्रं गोपायितुं समर्था निजातानि न तु बहुका-
लमित्यर्थः । नामेति शिरेष्वालंने । अर्थान्तरन्यासमाह । हिमसिद्धयस्मा-
द्वा । पलाजजालैः नीलसतृणसमूहैः पिहितः कक्षोर्द्धिर्भोक्तुरः स्वयमात्मनैव प्र-
काशं प्राकट्य दृश्यत्वं आख्यादयति प्राप्नोति । वृन्दारकादेवतानीत्यमरः ॥ २ ॥

अपाङ्गमप्यापदुशोर्नरस्मि नलस्यमैमोमज्जिलप्य
यावत् ॥ स्मरासुगः सुभुवितावदस्यां प्रत्यङ्गमापु
ह्वशिश्वंममंजज ॥ ३ ॥

अपाङ्गमिति । नलस्यदूशोर्वैत्रयोः रौद्रिर्नदीमिर्जनीमजिलप्यापाङ्गमपि
अतिनैकद्याद्विलंबं प्राप्य सपिनेत्रप्रान्तं यावत् प्रापतावदादेव स्मरासुगः
सुज्जुविसुंदर्यैर्मैम्यां प्रत्यङ्गं प्रत्यवयवं पुंस्वरयशिस्याग्रन्तदाङ्गमयादीकृत्याभि
ध्याप्य स मञ्जनलकर्तृकसांभिलाषदर्शनोपक्रममात्रेण प्रत्यङ्गमैमो अतितरां
कानां जीनाजातेति भावः । अभिलाषे प्रतिरिक्ते संप्रसारकत्वे संसारकतृ
त्वात् स्त्रीत्वम् । अरपुंस्वशिश्वं आङ्गपादाभिविध्योरित्यव्ययीभावः ॥ ३ ॥

सदक्रमंभिक्रमशक्तिसाम्या दृपाचरद्वोवपिपंचवा
णः ॥ कथंनवैमत्यममुष्यचक्रे शरीरनर्धार्धविभाग
भागिमः ॥ ४ ॥

यदिति ॥ पञ्चवाणः कामः दूपाचरिणलस्यैम्यैः अक्रमं परिपाटीरहितं युगप
द्विक्रमकृपायाः शक्तिः साम्या रथसाम्याद्विक्रमो मनउत्साहः शक्तिः शरी
रं बलान्तयोर्वोवाभ्यात् तुल्यत्वात् यद्यस्मादुपाचरत् । आत्मशरीरकार ।
तत्संसारोपपन्नाणस्त्वैष्यमुष्यकामस्यार्थेन अर्धोधिकस्याद्वाभ्यां विज्ञानः
संज्ञाजीनमवन्तितैरनर्धार्धविभागभागिमः शुभं जूतैरपि पञ्चवाणैर्वैषम्यमक
रं । पञ्चभिरपि नलस्य प्रथमं व्यपकृत्वा तावद्भिरवानंतरमैम्यावेधं चेदकरि
ष्यत्तर्ह्यभयोस्तत्त्वो नुरोऽधटिष्यत् । तत्तु तेन कृतं । तुल्यकालमेवोभयो
रनुरागदर्शनात् यद्येकं समयां विच्छेदेन व्यर्थं कुर्यात् तर्हि वा कानां दृशत्वात् पंच
वाणत्वमन्येत । तस्मादधोधिकौ द्वौ द्वौ वाणी चैत्वं भवतः तच्च नुरागसाधं
भाष्येतापिन तस्मै युज्यते । मग्नस्य वाणस्य व्यधेः सामर्थ्याद्वास्यां नलस्यत्रि
सिर्मेम्यावेधे वैपरीत्येन वानुरागे वैषम्येण भवितव्यम् । तच्च यौगपद्ये पित्राथ
वैषम्ये च सत्यपि न जातं तत्र पराक्रमशक्तिसाम्यमेव हेतुरित्यर्थः । द्वयोरप्येक
कालमेव तुल्यस्य वानुरागे जात इति भावः । यद्वा वैमत्यं कलहः विषमसं
ख्यत्वाद्वा कानां विभागेन घटते । एकस्य द्वौ चीकरणे तत्सर्वेषां नपि प्रामो
तिस्यैव वैमत्यमाचरतीत्यर्थः । वाक्यानावैमत्यमिमांस्वविक्रमशक्तिसाम्या
देवावाचरदिति वा । यथाराजास्वसेवकानां वैमत्यमिमांस्वप्रकारेण कार्यं

साधयतितथेत्यर्थः । तस्मादेवैवेनान्यनकृतमित्यर्थः । अथचवेःपक्षिणः
क्रमः आक्रमणं प्रहणं उत्रयाशक्तिः । सामर्थ्येन सम्यात्तत्त्वत्वात्सलकपोत
न्यायेन इति यावत् । यथाकपोतः खलेपतिताम्बकान्युगपञ्चबायुह्लातित
थापञ्चबाणोपियुगपद्द्वारपतिनन्यायेनयस्मादुपाचरन्तस्मादस्यबाणैरपि
विषमसंस्थत्वेपिविरुद्धनाकारि । अथचकामेनायंन्यायोक्तीकृतः । अतए
ववेर्मेतिरिबनतिर्यस्यतस्यभावोवेनान्यंखलेकपोतन्यायेनचसकानबाणैरपि
नकृतोऽपितुकृतमेवेतिकाकाव्याख्येयम् । तैरपिपञ्चभिरेकदेवमिलित्वायु
नपदेवतीव्रशीकृतौ ॥ कालस्मसूक्ष्मत्वात् । विक्रमतुल्योनलः शक्तितुल्या
त्रैत्रीविक्रमशक्तितुल्यौतीसरुदेवस्वबाणकुसुमैरपूजयदित्यर्थः ॥ ३ ॥

तस्मिन्तलोसावितिसान्वरज्य तद्गणद्वणकेहसह
त्युदास्त ॥ पुनःस्मत्स्यांचलतेस्यचेतः पुनश्चदु
त्यंतबलानुन्ववर्ति ॥ ५ ॥

अनुरागसाम्यमेवाह । तस्मिन्निति । साभीचीतस्मिन्पुरुषेष्टौमलह
तिहेतोरन्वरज्यत् । अनुरक्तामनूव । अनंतरंसेतिसुन्दरोर्मलःअतिसु
रक्षितेइहस्मिन्तः पुरेककुत्रइतिषण्णस्यप्रतिकारप्रविचार्यतदास्तद्वदमी
मासीत्तृणानन्वरज्यत्तृणमुदास्तेतिवा । अस्यचित्तमस्यांपुनःकुपुःबल
तेस्य । चंचलमनूत् । अथानन्तरमनेमलोनभ्यभितेनबाहूत्याहेतोःपुनः
न्यवर्तिपरवृत्तम् । दूत्यांगीकारेभैत्यमिलाषोनयुक्तइतिपरवृत्तमित्यर्थः ।
उभयोरपिभूयाननुरागोभूदित्यर्थः । पुरःस्तेतिपाठेप्रथमम् ॥ ५ ॥

संवीक्ष्यकाचित्कुलजाललज्जे कयापितद्वासिहृदा
ममज्जे ॥ स्मरन्तमाशंकत्कापिकन्या भेजेमनो
मूचशभावमन्या ॥ ६ ॥

कयेति कुलजाकाचिद्दालातवीक्ष्यलज्जेकयाचिद्दालायामलभालोका
लज्जितमित्यर्थः । अनुरागवशात्प्रकटितलज्जानुभावयाजातम् । कया
चिद्वीक्ष्ययातद्वासिनलकान्तौइदाद्यत्त-करणेनममज्जेनिमज्जं । सीन्द्यद
ज्ञातमात्रेणाश्रयंपरयासमिलापयास्मरपरवशयाजातम् । कापिकन्याकुस
रीतस्मरनेवनेने । अतिसौंदर्यान्मद्वनकत्वाच्चेत्यर्थः । अन्यामनोज्ञवशमा

यंकानवशत्वमेवजेजे । अशिमयत् । अन्ननुभूतसंभोगरसापिनलेसानुरा
गाजातेतिभावः । तंवीर्यकाचित्कुलजाललज्ज इत्यपिपाठः ॥ ६ ॥

कस्त्वंकुतोवेतिनशक्नुवन्त्य स्तं प्रष्टुमप्यप्रतिमाति
भारात् ॥ उत्तस्थुरभ्युत्थितवाङ्मयैव निजासनाद्वै
करसाः कृशाङ्गयः ॥ ७ ॥

कइति । कृशाङ्गयः अप्रतिजायाश्चाप्रागस्यस्यातिभारादतिबाहुल्याद्वेतोः
इतितेप्रष्टुंअपिजातुकदाचित्त्रकंचित्कालस्थितांअपिनशक्नुः । इति किं ।
कस्त्वंकिंसंज्ञकःकुतोवादेशाद्आगतइति तर्हि किंचक्रु रित्यतश्चाह । नैकर
साःलज्जाभयानुरागादियुक्ताःसत्यः अभ्युत्थितवाङ्मयैवसत्यामकांक्षयाए
वनिजासनात्स्वीयासनादुत्तस्थरुत्थिताः । अन्योपिअप्रतिभोऽतिजारीपि
किमपिबल्लुंनशक्नोति । ईह । सद्भावेप्युद्धं कर्नत्वादुत्तस्थुरित्यत्रतदुभावः ॥ ७ ॥

स्वाच्छृङ्खलमोन्दपरंपराणां जैमीतमालोक्यकिमप्य
वाप ॥ महारयंनिर्भरिणीववोरा मासाद्यधाराध
रकलिकालं ॥ ८ ॥

स्वाच्छृङ्खलमिति । जैमीतमालोक्यकिमपिअनिर्वचनीयमानंदपरंपराणां
स्वाच्छृङ्खलाधिक्यंअवाप । छंदःपद्येभिलाषेवेत्यभिधानम् । स्वःआत्मी
यःछंदोऽभिलाषोयस्याः स्वच्छंदोभिरवग्रहस्तस्यभावःस्वाच्छृङ्खलम् । काक
निवनिर्भरिणीनदीधाराधरोमेघस्तस्यकोलिः कालःक्रीडासमयो वर्षासमयं
आसाद्यप्राप्यवारांजलानांमहारयंवैगमाधिक्यंइवबलभते । दर्शनमात्रेण
लीकोत्तरमानंदंप्रापेतिभावः ॥ ८ ॥

तत्रैवमगनायदपश्यदग्रे नास्यादुगस्यांगमयास्य
दन्यत् ॥ नादास्यदस्यैयदिबुद्धिधारां विच्छिद्यधि
च्छिद्यचिरान्तिमेषः ॥ ९ ॥

तत्रेति । अस्यादुग्यदस्यनलस्यअंगमयेप्रथमंपश्यत् । तत्रैवतस्मिन्
वशनेअनुरागवशाक्तिमगनासंतीप्रथमदृष्टमंगंविहाय अन्यदंगंतर्हि नअया
स्यत् नंप्राप्यत् । यदिचिराच्चिरकालासंजातोनिमेषोनेत्रसंकोचःविच्छि
द्यविच्छिद्यपूर्वदृष्टांगदर्शनविच्छेदंरुत्वाकत्वा अस्यैवैभ्य बुद्धिधारांअन्या

नन्यामुद्दिदृशेच्छासंततिनादास्यत् । तेनैव्यंतरंदत्तम् । तद्दृशादेवंअ
न्यदंगंप्रापदित्यर्थः । अतिसुदरांगदर्शनस्यनिमेषेणविच्छेदेकृतेसतिअनन्त
रंतस्यैवअंगस्यदर्शनेच्छयापुनरपिअंगांतरांगनंतप्रथमांगदर्शनविरत्त्याइ
त्यर्थः । सर्वेपिअवयवाअतिसुंदराइतिभावः क्रियातिपत्तौलृङ् ॥ ९ ॥

दृशापिसालिङ्गतमंगमस्य जग्राहनाग्रेवगतांगह
र्षैः ॥ अंगांतरेऽनंतरमीक्षितेतु निवृत्यसस्मारनपू
र्वदृष्टं ॥ १० ॥

दृशेति । दृशादृशासालिङ्गितंस्पृष्टमप्यस्यमलस्य प्रथमदृष्टादन्यदंगं अग्रे
प्रथमतोऽवगतानिदृष्टानिअङ्गानितज्जानितैर्हर्षैरानन्दैर्हृतुमिर्नजग्राहमदृष्ट
वती दृष्टमप्यंगंहर्षभराजददर्शित्यर्थः । हर्षानुजवादनन्तरंनिनिपादिव
शादंगांतरेईक्षितेषुमः निवृत्यपरावृत्यपूर्वदृष्टंप्रथमदृष्टमङ्गंनसस्मार ॥ प्र
थमदृष्टमन्तरंदृष्टस्यांगस्यातिरमणीयत्वादृश्यमानाश्चप्रथमदृष्ट्यरंभणी
यत्वात्सुखपरवशत्वाद्भानुस्यप्रथमदृष्टमंगंनस्मृतवतीनालोकतेइतिभावः ।
अन्यत्रहिपूर्वदृष्टंस्मरंतेऽत्रतुनेत्याक्षयम् । पूर्वोक्तएवभावः ॥ १० ॥

द्वित्वैकमस्यापचनंविशन्ती तददृष्टिरंगांतरसुक्ति
सीमां । चिरंचकारोभयलोभलोभा त्स्वभावलोला
गतमागतंच ॥ ११ ॥

द्वित्वेति । तस्यामैव्यादृष्टिः स्वभावलोलासतीउभयोःप्रथमदृष्टानन्तरं
दृष्टयोर्लाजस्तत्रलोलाञ्जोलुपत्वाद्देशोच्चिरंगतंगमनं आगतमागमनञ्चका
र । द्वयोरप्यंगयोरतिसौन्दर्याद्गतागताभ्यांविबेकंकर्तुमशक्ताद्वयमपि
द्वित्यक्तुंनाशकदितिजावः । किंनूतातदृष्टिः अस्यैकमपचनमंगंहित्वाअङ्गां
तरस्यनुक्तिरालोकनंतस्याः सीमांमर्यादांविशन्तीअङ्गान्तरमवलोकयन्ती
स्वभावलोलागमनागमनेकरोति अन्योपिवराकोदेशान्तरंमसूगृहीतुंस्वदेश
स्यविक्रेतुंगमनागमनेकरोति । अपचनोक्तमितिनिपातः ॥ ११ ॥

निरोक्षितंचांगमत्रीक्षितंच दृशापिचन्तीधरसेन
तस्य ॥ संमानमानन्दमियंदधाना विवेदजेदंनधि
दर्जसुभूः ॥ १२ ॥

निरीक्षितमिति । इयं विदुर्जसुजः भैमी । तस्य नलस्य मयमं नितरां सादर
नीक्षितमिच्छेयकारेणानवलोकितां चान्यदंगदं शारसेन स्त्रीत्सु जनेन ह्येषापि
बन्ती सादरं विलोकयन्ती सती । किं हि दृष्टाद्दृष्टं न विप्रयेपि सादरं दृष्टाद्दृष्टं
नितानन्दमननं तुल्यमानन्दं ध्यानाधारयती । किं सादरं दृष्टं किं वेदं दृष्टम् ।
यद्वा । किं सादरं दृष्टं किं च सर्वेषां दृष्टमित्युभयोर्भेदसात्तस्य न विवेदः । तु
ल्यसौन्दर्यत्वाद्दृष्टोरपि दर्शने तुल्यानुरागो भूदिति भावः । लोकस्य दृष्टेऽभा
दरो दृष्टेऽभोत्साहो भवतितथात्र न सजयोरपिलोकोत्तरत्वादिति भावः । अ
न्यपि योगिनी दृष्टं पदादि अदृष्टं वागयो चरं प्रतिगम्यं प्रसूतं च पदं वा कानेन
किं सारं किं सारमिति सादरं विचारयन्ती पदादि निरुद्धे तत्प्रत्ययादिमन्त्राणां
स्यमानन्दं स्वकृपं प्रसूतसाक्षात्कारदशायां अङ्गीकरोतीत्युक्तिः ॥ १२ ॥

सूक्ष्मे धनैर्नैषधकेशपाशो निपत्य निष्पन्दतरातरा
भ्याम् तस्यानुत्तमं न त्रिसोऽप्यगन्तु मपारितस्तोष
नरुजनाभ्याम् ॥ १३ ॥

सूक्ष्म इति । आयताभ्यान्तस्त्रीधनलक्षणाभ्यां सूक्ष्मनाभ्यां तस्य केशपाश
स्य सादरावलोकनलक्षणां अनुबन्धं अमुच्यतमिति तत्तन्मन्त्रविनीक्ष्यत्यङ्गां
गुणानुपादिनां शक्तिः । किं ज्ञेयानां सूक्ष्मधने निविष्टे नैषधकेशपाशो सादरा
वलोकनार्थे निपत्य नितरां पतित्वा सादरावलोकनार्थे निष्पन्दतरीभक्त्या
नेत्रसङ्कोचरहिताभ्याम् सूक्ष्मोपि पाशे पतितो बन्धनविनीक्ष्य पदनपि च
लितुं न शक्नोति । त्रैमीदृष्टिः चिरकालकेशपाशमेवावलोकतेति भावः ।
केशाः सूक्ष्मास्तु पाशिदृष्टानां गुणपर्वकेशा इत्यादिलक्षणम् । पाशः केशार्थे सं
घार्यः कथोत्तेशो भनार्थकः । अत्राद्यन्ते धनिन्दायः पाशः पत्न्यादिवन्धन इ
ति विधुः ॥ १३ ॥

भूलोकभर्तुर्मुखपाणिपाद पद्मैः परीरंजमवाप्य
तस्य । दमस्व सुदृष्टिः सरोजराजि शिरःनतत्पाज
सगंधवन्धम् ॥ १४ ॥

भूलोकेति । दमस्व सुभैम्याः दृष्टिः सरोजराजिर्नयनकमलपङ्क्तिः । तस्य
भूलोककर्तुर्न तस्य मुखपाणिपादलक्ष्यैः पद्मैः परीरंजं संक्षेत्रनवाप्य संवध

यथंसगोत्रसम्बन्धसंज्ञातीयस्ते ह्यचिरंतत्याज । मुखादीनांकमलत्वात्सगो
त्रत्वम् । अन्योपिचिराद्दुष्टभिरालिङ्गनं प्राप्य कटितिनमुष्णति । भैसीदृ
ष्टिर्नलमुखादिअतिरमणीयत्वात् चिरमालोकतेति जायः । सवन्धः स्योति
र्जनपदेति सः । सगन्धोतिपाठे सगन्धो धन्युरुच्यते ॥ १४ ॥

तत्कालमानंदमयी भवन्ती मंत्रहरानिर्वचनीयमौ
हा ॥ सामुक्तसंसारदृशारसाभ्यां द्विस्वादमुल्लासं
मज्जुक्तमिष्टम् ॥ १५ ॥

लृप्तकालमिति । साभैसी । पूर्वोक्तप्रकारेण मुक्तसंसारिणो र्येदं शेषवस्थे
तयोरसाभ्यामीति श्लाघ्यत्वा द्विस्वादोरसीयत्रिविधमिष्टमिति क्वादुअतिव
हुल्लसद्भासं हर्षमनुभूतं अनुवज्ज्वल कनमाह । किञ्चूता । तरकालंतस्मिन्
वनलदृष्टान्कालेन लोयमिति मुद्व्याजानन्दमयी आनन्दरूपमभवती । त
यात्सुरचित्तेऽस्मिन्नन्तःपुरेन सागमनं कुतस्त्यमिति हेतोः अतिशयेन सवन्ध
वत्तरः अतितरामनिर्वचनीयोलोकोत्तरः सोऽहो ज्ञातिर्यस्याः तद्दृष्टानेनैवो
त्पद्यमानमूर्खावा । आनन्दरूपत्वं मुक्तदशा । आनन्दं ब्रह्मरूपमिति
श्रुतेः । अनिर्वचनीये सोऽहवत्संसारिदृशा तुल्यकालमेव मुक्तसंसारिदृशे
तयाऽनुभूतेत्याद्यर्थम् । कश्चज्जुक्तं तिलकम् । अज्जुक्तेति पाठे लुक् ॥ १५ ॥

दूतेन लश्रीभूतिभात्रिभावा कलङ्किनीयं जनमेति
नूनम् ॥ न संव्यधानौपधकायमार्यं विधिः स्वयन्दू
तमिमां प्रतीन्द्रम् ॥ १६ ॥

मलान्निश्चयं विना सत्रानुरक्तायाः जैम्याः पातिप्रत्यजं ब्रह्मलक्षणमनौचि
सीनां शुद्धिं कविः परिरहति । दूत इति । विधिरिवाभैसीं प्रति सद्दिश्य नै
पधत्वं कोऽपि न लदेहस्य मोयां यस्य एवं विधं कपेटमलं वेधधारिणं । इन्द्रमेव स्व
यंदूतं न संव्यधानो नो करोत् । किंतु इतिकारणात् सत्यमेव न लंदूनमकरोत् ।
नूनमुत्प्रेक्षे । इति किं न लश्रीभूतिमलकांतिधारिणि दूते भाविजावानलबुद्
ध्यै वमविध्यदं नुरागा इयं न लव्यतिरिक्तं नुरागात् कलं किनी अकीर्तिं नती
यमो जनिमामूत् । कपेटमलरूपधारणं सामर्थ्यं सत्यपौम्नोमलरूपं पृथ्वा
कोयदूत्यर्थेन गतवान् । तत्रेहं नाकूतम् । जैम्याः पातिप्रत्यमङ्गोमाजुदि

तिङ्नायबुद्धिनादत्तैर्यैः । नलनिश्चयाभावेपिसत्यएव नलेनुरागात्
पातिव्रत्यवृत्तिरितिभावः । अनितेतिपाठेनूननिश्चितकलांकिनीजनिताभ
विष्यतीतिल्युटाव्याख्येयम् ॥ १६ ॥

पुण्येभ्यः कस्य मुनेरपि स्यात्प्रमाणमास्ते यदघेपि
धावत् ॥ तच्चिन्तिचित्तपरमेश्वरस्तु भक्तस्य हृष्य
त्करुणोरुपाद्भि ॥ १७ ॥

नन्वतिसुंदरस्य नलस्यान्तःपुरे प्रवेशो सम्भव इति निश्चयात् कलसदृशे स्मिन्ने
नीलनोप्रवृत्तेः कथं पातिव्रत्यभंगप्रसङ्ग इत्याशङ्कान्परिहरति । पुण्य इति ।
आस्तामैसी परित्यक्तविषयस्य मुनेरपि कस्य ननः पुण्ये विषये प्रमाणं निश्चितं
स्यादपितु न कस्यापि कुतः यद्यस्मात् । अघेपि परदारगमनादौ पातकोपि
विषये धावच्छीघ्रं गच्छदास्ते । मुनेर्भनः पुण्ये एव नियतं प्रवर्तत इति न किंतु
पातकोपि तत्राप्ययं विशेषः । शीघ्रं न विचार्यैव प्रवर्तते । एतद्वधावस्य दे
नसूचितं शीघ्रगतावेव धावादेशविधानात् । अत्र तु नलस्य सत्यत्वाद्भ्रम्याः
पातिव्रत्यरक्षणायैव ब्रह्मैव कृतवानिति । तर्हि सर्वेपि मुनयः पापिनः स्युरित्या
शङ्कान्परिहरति । परमेश्वरस्तु पुनः हृष्यत्करुणसदृशैः संन् तच्चिन्तितद
घचिन्तयंतिकर्तुं निच्छतीत्येवं शीलं भक्तस्य चित्तं रुपाद्भिपातकात्परावकर्तव्य
ति । एवानुपरिरचुनायकपाते पातकोत्पन्नैव न प्रवर्तते इति न सर्वेषां पात
किताप्रसङ्ग इत्यर्थः । तच्चिन्तिपरमेश्वरचिन्तिवा ॥ १९ ॥

शालीकदृष्टेर्मदनीन्मदिष्णु र्यथापशालीनतथानमो
नम् ॥ तथैव तथ्येपिनलेनलेभे मुग्धेषुकः सत्यमृषा
विवेकः ॥ १८ ॥

वेति । स्वभावतः शालीनतमापि अतिसलज्जापिमदनीन्मदिष्णुस्माद
वती सती सानैसी अलीकदृष्टेर्मदनीन्मदिष्णुस्मादलेविषये यथा मौनं नापयथापूर्वं
किमप्यवादीतथैव तथ्ये सत्येपिनले मौनं न लेजे । अलीकबुद्ध्यैव सत्येपिन
ले अवोचदित्यर्थः । तत्कथमित्याशङ्क्याह । मुग्धेषु मूढेषु सत्यस्य मृषाऽ
सत्यस्य विवेको विचारः कः अपितु न । अतो न भूतयावचनं दोषायेति भा
वः । शालीनतयेति वा पाठः । अपशालीनतया अपगतशालीनतया यथा
मौनं न लेभेतथैव तथ्येपि इति वा व्याख्येयम् ॥ १८ ॥

व्यर्थीभवन्भावपिधानयत्ना स्वरेणकृत्वाश्लयगद्
गदेन ॥ संखीचयेसाध्वसवदुवाचि स्वयन्तमूचे
नमदन्तेन्दुः ॥ १९ ॥

व्यर्थीभवदिति । अप्सामैसीस्वयन्तात्मनातंनलमूचे । कस्मिन्सति ।
सखीनाचयेसमुद्देशाध्वसेनञ्जन्तःपुरेपरपुरुषप्रवेशाज्जनितसाध्वसेनकृत्वा
बद्धावाक्येनकृतमौनेसति । किञ्चूतासा । श्लयोविरलःगद्गदम्बिकःतैनस्व
रेणशब्देनकृत्वाव्यर्थीभवन्भावपिधानयत्नः सात्विकभावगोपनप्रयासोय
स्याःतथाद्यतस्यवननलसीमूतः आननेन्दुर्मुखचन्द्रोयस्याःसा । अथस्व
रेणैवविभावयन्तीभावनिर्जसामृद्गद्गदेनेत्यपिपाठः स्पष्टार्थः ॥ १९ ॥

नत्वाशिरोरत्नरुचापिपाद्यं संपादयमाचारविदाति
यिभ्यः ॥ वैधीविधेयामधुपर्कपृष्टिः प्रियाक्षराली
रसधारयापि ॥ २० ॥

स्वार्थापरिहरति । नत्वेति । त्रिजिर्विशेषकं । हेपुरुषमेष्टआचार
विदासदनुष्ठानज्ञेनधर्मशास्त्रविदापुरुषेण नत्वाशिरोरत्नरुचाचूडानयि
दीप्त्यापिअतिविभ्यःपाद्यं पाद्यार्थेवारिसम्याद्यद्वेयम् । उदकाजावेनत्या
पितावध्वरणाक्षानसम्भावनाकर्तव्या । तस्याःरत्नरुचोबलतुल्यत्वादित्य
र्थः । आदीननस्कारःकर्तव्यइतिभावः । आचारविदाऽतिविभ्यइतिप्र
तिवाक्यंश्लोकत्रयेपिज्ञातव्यम् । वैधीविधिसम्यग्निनीनोदनावाक्यादाग
तानधुपर्कजन्यातृप्तिःप्रियाक्षरालीप्रियवधनपङ्क्तिः तस्यारसधारयामाधु
र्गधारयापिविधेयाकरणीया । अधुपर्कसामग्र्यभावेपिप्रियवधनमपिवर्त्तं
व्यनितिज्ञावः । पाद्यं पूर्ववत् ॥ २० ॥

स्वात्मापिशिलेनतृणविधेया देयाविहायासनभू
र्निजापि ॥ आनन्दयाप्यैरपिकल्प्यमंजः पृच्छो
विधेयामधुभिर्वचोभिः ॥ २१ ॥

स्वात्मेति । आचारविदाशीलेनविनीतत्वादिनास्वभावेनसदृत्तेनवाक
त्वा स्वात्मापिस्वशरीरमपितृणविधेयमृतृणयथानसीक्रियतेतथाऽतिथी
नामग्रे सेवार्थेस्वात्मापिमन्त्रीकर्तव्यइत्यर्थः । अथचतुर्गभावेस्वाऽऽत्मैव

नृणां स्थाने विधेय इत्यर्थः । विष्टरादिकस्य अभावे निजापि स्त्रीयापि आस-
नस्य नृणां याभूः स्थानं सिंहासनादितदपि आदराद्भाटितिविहायत्य-
क्तादे-
या नूः स्थाने आसनमेव कल्प्यमित्यर्थः । अथ च जलस्थाने आनन्दवाद्यं चर-
णकालनार्थम् । यदि जलं न स भवति तर्हि आनन्दवाद्यैरपि हर्षाश्रुभिरपि अ-
भः कल्प्यं प्रतिषिद्धं न स त्रेहृटेन भवितव्यमित्यर्थः । तस्यैव कल्प्यः इत्य-
र्थः । सधुभिरिति प्रियैर्वचोभिः पृच्छापि कुशलप्रश्नोपविधेयः प्रियं स्वक-
ल्प्यमित्यर्थः । सधुपकस्य नेन पुरवचनमेव कर्तव्यमित्यर्थः । आचरवशात् स-
यापि प्रियवचनादिक्रियत इति भावः । शीलं स्वभावेन हृत् इति विधुः । अ-
प्रणोद्योतिथिः सापमपि वाग्भूतयोदकैरिति मृतेः ॥ पृच्छापूर्ववत् ॥ २१ ॥

पदोपहारे नुपनम्रतापि संभाव्यते पांत्वरयापरा-
धः ॥ तत्कर्तुं महान्जलिसञ्जनेन स्वसंभृतिः प्राञ्ज-
लतापितावत् ॥ २२ ॥

पदेति । पदोपहारे चरणकालनविषये त्वरया भाटिति अपाननुपनम्रता-
जलानामसनयनमपि अपराधः सर्जाव्यतां यती लोकेनेत्यर्थः । विलबाहान-
यनयेपि भाटिति अनानयनादयोपराधः संभाव्यते ॥ तत्स्वादाचारविदोऽज-
लिसञ्जनेन करपुटसंयोजनेन कृत्वा स्वस्य संभृतिरूपा स्वकरणीयातिथ्यसा-
मग्रीयावत् संपाद्यते तावदाद्यञ्जलिसंयोजनेन स्त्रीयाप्राञ्जलतां कृत्वा क-
र्तुं अर्हा प्रकटीकर्तुं मुचितेत्यर्थः । तावता पूर्वापराधशान्तिर्भवतीति ज्ञावः ।
यावत् स्वसंभृतिस्वकरणीयातिथ्यसामग्री संपाद्यते तावदंजलिसञ्जनेन प्राञ्ज-
लतापि कर्तुं महान् इति चान्वयः ॥ यद्वाऽपांत्वरया जलानयनार्थं सज्जमेवा-
नुपनम्रतानमस्काराभावः अपराधः संप्राप्यते जलानयनात् पूर्वकृतेन नमस्का-
रेण सर्वोप्यातिथ्यसंज्ञारः कृतो भवतीत्यर्थः । तथैतत्सर्वकृतमिति तात्पर्यं
प्राञ्जलित्यन्वयप्रत्यन्ववेत्यत्राजितियोगविभागात्पेक्षनामहतिवत्समासांत इ-
ति श्रेयम् ॥ २२ ॥

पुरापरित्यज्य मया त्वसर्जि स्वमासनंतत्किमिति
हृणं ॥ अनर्हमप्येतदलं क्रियेत प्रयातुमीहाय
दिवान्यतोपि ॥ २३ ॥

पुरेति । अर्थात्पूर्वास्ताचारदर्शनादाचाराच्च पुराश्चादावेवस्वनाः कृतप
रित्यस्य अत्यसंज्ञिप्रवर्तते दीयतेऽस्य तद्वनर्हमपियोषिदासत्वाद्वाजानर्हत्वा
दयोऽन्यमप्यासन्नसंज्ञसंज्ञानां किमिति कुतो हेतोर्नास्तक्रियेत । अपि च संज्ञि
यतामित्यर्थः । यद्विषयद्वयान्यतोऽपि प्रयातुं ध्वन्यदेशमपि गंतुं ईहावांक्षादि
द्युतैर्घातेष्वप्येतदलंकर्तव्यमित्यर्थः । त्वामेवोद्दिश्यायातमिति चेन्न । न सौ
तादृशभागधेयाभावादन्यत्रगमनेच्छायामपि कृतत्वात् न संज्ञिक्रियतामित्यर्थः ।
क्रियेत । प्रार्थनायां लिङ् ॥ २३ ॥

निवेद्यतांहंतसमापयती शिरीषकोशमृदिमाभि
मानम् ॥ पादौकिचदूरमिमौप्रयासे निधित्सते
तुच्छदयं मनस्ते ॥ २४ ॥

निवेद्यतामिति । हे पुरुषश्रेष्ठ तुच्छदयं कृपाशून्यं ते मनः कियद्दूरं किंपरिमा
णं दूरगमनसंज्ञे प्रयासे इमौ पादौ निधित्सते इति त्यक्तपायां निवेद्यतामप्रे
क्ष्यतां किञ्चिदौपादौ शिरीषाणां शिरीषपुष्पाणां कोशः समूहः तस्य च दि
क्षिमादवविषये यो भिमानो न तोषिको न लंबस्तु नास्तीति योगर्भः तद्विषये
लोकस्य बागवत्संज्ञा समापयतीनाशयती अन्योऽपि निष्कृपः सुकुमारजनं प्रयासे
प्रेरयति । अत्रागमने पिशांतो सीदानीमितः कृतं तां चीति ज्ञावः । शून्यं तु
वशीकृतुं शक्तिरहित्यमनः ॥ २४ ॥

अनायिदेशः कतमस्त्वया द्र वसन्तमुक्तस्य दशां व
नस्य ॥ त्वदप्रसंकेततया कृतार्था अभ्यापिनाने
न जनेन सङ्गः ॥ २५ ॥

अनायीति । स्वयाद्युक्तमः किंचिच्छकोदेशः वसन्तेन मुक्तस्य वनस्य दशां व
नस्यां अनायिप्रापितः वसन्तेन विनायया वननिःशोभतं शात्वशा विनासदे
शोपोत्यर्थः । कस्माद्देशादागतीसीति कथयेति भावः । तथानेन मल्लसंज्ञ
नेन त्वविश्रामः विषयप्राप्तः संकेतः सन्नयसवन्वो यया तस्याभावेन हेतुना, क
तार्था वरितार्था संज्ञापिनामापि न अभ्यापितुं शीतुं न ह्यस्वनामापि कथये
त्यर्थः । अभ्याशावश्यकमावादादर्थोऽदित्यम् ॥ २५ ॥

तो जः किमर्णो निधिरेष नैव सुरक्षिते मूढे देहप्रवेशः

फलं किमेतस्य तु साहसस्य न तावदद्यापि विनिश्चि
नोमि ॥ २६ ॥

तीर्थे इति । हे पुरुष श्रेष्ठ सुरक्षिते इहांतः पुरेतव प्रवेशो भूदित्यत् एष
अर्थो निधिः समुद्र एव किं न तीर्थं किंतु बाहुभ्यामर्णवतरणतुल्य इति एतस्या
न्तःपुरप्रवेशरूपस्य साहसस्याविचार्यकारित्वस्य तु पुनः किं फलं प्रयोजनमिति
अद्यापीदानीं अपि विनिश्चिनोमि किमर्थं न भ्रातृमित्रमपि कथयेत्यर्थः २६

तव प्रवेशो मुकृता निहेतुं मन्ये यदक्षणीरपिता वदत्र
न लक्षितो रक्षिभटैर्यदाभ्यां पीतो सितन्वाजितपु
ष्यधन्वा ॥ २७ ॥

तवेति । तवात्र प्रवेशो न दक्षणीर्न दीयन्नेत्रयोः मुकृता मिपुण्यान्यपिता व
दादी हेतुं क्लारणमित्यहं न गवे कारणांतरे संभवत्यपि न दीयन्नेत्रयोः पुण्यामा
दिकारणमित्यर्थः । कथमित्यत आह । यद्यस्मात् रक्षिभटैरिति सुदरस्त्वं न
लक्षितः तथा तन्वाजितपुष्यधन्वा कामो ये नैवं भूतो यदाभ्यां नेत्राभ्यां
पीतो सिंखे च याव लोकि तोसीत्यर्थः । रक्षणार्थमेव नियुक्तैः शूरैर्न दृष्टः आ
स्यां च दृष्टः तत्र न क्वे त्रपुस्य मेवात्र तव प्रवेशो हेतुरिति भावः ॥ २७ ॥

अथाकृतिः काचन ते यथावा दौकारिकान्धं करणी
चञ्चुक्तिः ॥ रुच्योरुचीभिर्जितकांचनाभिः स्तथा
सिपीपूषमुजांसनाभिः ॥ २८ ॥

यथेति । यथा येन प्रकारेण ते आकृतिराकारः लोकोत्तराश्चतिरभशीया । य
थावा ते काचनापूर्वांश्च रुच्यो दीवारिकाणां मधं करणी अंधं तथा कारिणी स्त्रीय
गौरत्वेन जिताकांचनी हरिद्रायाभिस्ताभिः काम्निभिः कृत्वा रुच्योभिलाष
भ्यो सितयातेन कारयेन पीपूषमुजां देवानां सनाभिः सगोत्रीसि । देवत्वेन वि
नैतल्लक्ष्यते ऽतस्त्वं प्रायेण कश्चन देवो सीति मन्ये च कारो रुच्य इत्यनेन योज्यः
रुच्यश्चासि यथेति संबन्ध इति वा । निशाख्याकांचनी पीता हरिद्रावरणिनीत्य
सरः । कांचनेति पाठे सुवर्णी दीवारिकेत्यत्र द्वारे नियुक्त इत्यर्थे तत्र नियुक्त इ
ति ठकिद्वारादीनां चेत्येभिश्च भूततद्वावे आढ्य सुमगेति स्थु निखित्वा पूर्वपद
स्य मुनिठिङ्गुडैति कीप् । रुचिर्न हति रुच्यः तदहंतीत्यत् । राजसूयंति नि

यातोवा । जितकांचनीजिरितिपाठेसमासांतविधेरनित्यत्वाज्युतश्चेति
मकप् सनाभिर्ज्योतिर्जनपदेतिसमावः ॥ २७ ॥

नमन्मथस्त्वंमहिनास्तिमूर्त्तिर्नचाश्विनेयःसहि
नाद्वितीयः ॥ चिह्नैःकिमन्यैरथवातवेयं श्रीरेवता
भ्यामधिकोऽग्रिशेषः ॥ २९ ॥

नेतिः खंनन्मथोनहियस्मात्सः कामोनास्तिमूर्त्तिः शरीररहितः त्वंआश्वि
नेयःअश्विनीकुमारोनच । भोप्यर्थः । हियस्मात्सअद्वितीयोनास्ति किंतुद्वि
तीयसहितस्य । त्वंसशरीरएकस्य अथवेतिपूर्वोपरितोये । अन्यैश्चिह्नैः किं
अपितुनकिमपि । किंतर्हिताभ्यां कामाश्विनेयान्यांसकाशादधिकाइयंतव
श्रीःश्रीजैवविशेषः । सयोरीदृक्शोभाभावादियनेवतदन्यत्त्वस्यज्ञापिकेत्य
र्थः । नास्तिमूर्त्तिः अस्तिशरीरादयश्चेतिबहुश्रीह्रीपक्षात्कारसमांसः २९

श्यालंकटुप्रीकृतलोकयस्त्वा मसूतपीयूखमयूख
मेनं ॥ कःस्पर्धितुंघावतिसाधुसार्धं मुदन्वतान
न्वयमन्वयायः ॥ ३० ॥

आलोकेति । ननुहेलोकेनदुसीकृतःकृतार्थीकृतोलोकोयेनतत्संबोधनं
यस्त्वामेतत्त्वदूषपीयूखमयूखंसद्वंद्वं, सूनसकोयसन्ववायोधशःसदन्वतासार्धं
स्पर्धितुंस्पष्टोक्तुं साधुयुक्तं घावतिसमुद्रसाम्यार्थकटितिमुद्रापारुढीज
वतीत्यर्थः । समुद्रोव्यालोकेनंप्रकाशेनदुसीकृतमुवनसुधाकरसूते । कस्मि
न्वंशेसमुत्पन्नोसीत्यपिकथयेतिभावः । आलोकोदर्शनोद्योतीलोकस्तुज
वनेजनइतिवासरः ॥ ३० ॥

इतीरयंतीनलसुंदरंतं मत्त्वामरंरक्षिजनाक्षिग्रन्धा
त् ॥ आतिथ्यत्राट्टन्यदिश्यातत्स्थां श्रियंप्रिय
स्यास्तुनवस्तुत्सा ॥ ३१ ॥

ज्योपीति । सावास्तांतंनरंरक्षिजनानां दीवारिकायामक्षिग्रन्थात्त्रयं
नाददृष्टीकरणाजलगतसुंदरंनलसदृशं अमरंमत्त्वानिश्चिन्यतिअतिथ्यसंबंधीनि
षाट्टनिप्रियवचनान्यपदिश्यव्याजीकृत्य तद्व्याजेनतत्स्थांतस्मिन्नमरेविद्य
मानांप्रियसुनलस्यश्रियंशोभांवस्तुतःतत्त्वतःअस्तुतपुनरपिबर्णयतिस ॥

प्रियवचनव्याजेनत्वतो नलोशोभावर्चनपरैववभूवेतिभावः ॥ ३१ ॥

वाग्जन्मवैफल्यमसह्यशल्यं गुणाद्भुतेवस्तुनिमौ
नताचेत् ॥ खलुत्वमरूपीप्रसिजलिपतेपि तद्वस्तु
वन्दिभ्रमभूमितैव ॥ ३२ ॥

पुनरपिकिनित्यस्तुतेत्याशङ्क्यकविःस्तुतिप्रकारमाह । वागिति । गुणे
रद्भुतेआश्चर्यभूतेवस्तुनिमौनतामुकोभावश्चेत्तुणाद्भुतं वस्तुनवर्त्यतेचेत्तर्हि
वाग्जन्मनीवैफल्यमसह्यशल्यमतिदुःखंदायिदुःखहशल्यतुल्यमवतीत्यर्थः
मूकस्यचमकोपिबिज्ञोषइत्यर्थः । तद्यत्त्यमेववक्तव्यमित्यतआह । अस्मी
यसिजलिपतेतुभाषितेपिखलुत्वदुर्जनत्वंआयाति । श्लोकसंदुर्जनइतिप्रद
ति तत्तस्मात्त्वन्दिनःस्तुतिपाठकस्यापान्नमिः स्तुतिपाठकोयमितिज्जाति
स्वस्याभूतितैवस्यामतैवास्तुभवत् । गुणाद्भुतं वस्तुवद्वैषम्यवर्णनीयमिति कवे
रुपदेशवचःतस्मात्तुनयायुक्तास्तुतिरारब्धेतिज्ञावः । तस्मान्मयिस्तुतिपा
ठकज्जातिर्लोकस्यप्रवृत्तिभैनीवचोवेतिभावः ॥ ३२ ॥

कदर्प एवं दमत्रिन्दतत्त्वां पुण्येन मन्ये पुनरन्यज म
चगृहीशचहाक्षिहुतासकुंडजुहावयन्मदिरमिन्द्र
याणाम् ॥ ३३ ॥

कदर्पइति ॥ कदर्पश्चमहतापुण्येनत्वामेवत्वद्रूपमेवेदं दृश्यमानं पुनरपि
अन्यजन्माविन्दतलेमेइत्यहमन्यजाने । कुतोयद्यस्मात्समदनःकृच्छीशस्त
स्यचंदुःखंअकृतृतीयनेत्रतल्लक्षयहुताशकुंडंतस्मिन्निद्वियाणांचदिरं
ह्यरीरजुहाव । पूर्वापेक्षयाधिकसैर्दर्यप्राप्त्याशयाजुद्धिपूर्वकं मेनज्जाति
कुंडेस्वशरीरक्षिप्ततेनैवपुण्येनत्वद्रूपमाप्तम् । अन्येनापितयैवक्रियतेसएव
त्वइतिभावः ॥ ३३ ॥

शोभायशोभिर्जितशैवशैलं करोषिलज्जागरुमौ
लिमलम् ॥ दस्तौहठश्रीहरणादुदस्तौ कदर्पमप्यु
ज्जिनरूपदर्पम् ॥ ३४ ॥

शोमेति त्वंशोभायशोभिःकीर्तिभिःकृत्वाजितःशैवोहरसधन्वीशैलः कैला
सोयेनएवंविधमैलपुरुवरसहठेनबलात्कारेणश्रीहरणात् लज्जयागुरुनं

सोमोतिः शिरोऽस्य एवं विधं करोषि । तथा कान्तिकीर्त्तिं भिर्जितकैलासी ।
 दक्षबाञ्चिने पावपि हठहरणादुदसौ गलद्वाप्यीकरोषि । तथा तस्मादेव हे
 तोः कर्पमपि सङ्गृहितस्त्यक्तः रूपदर्पः सौन्दर्यगर्वो येन सतादृशङ्कुरोपि । च
 तुभ्योऽपि त्वनधिः कुंदरइति जायः । अन्योऽपि बलाद्भूमीतघनः सलज्जः ग
 लद्वाप्यः सत्यक्तदर्पश्च भवति ॥ ३४ ॥

अथैमिहं सावलयावलङ्का स्त्वत्कांति कीर्त्तेश्च पला
 पुलाकाः ॥ उद्धृय युक्तं पतिताः स्ववंति वेशंत पूरं प
 रितः प्रव्रते ॥ ३५ ॥

अथैतीति । बलाद्वाः भवलाः हंसावलयः हंसपङ्क्तयस्त्वत्कांतेः त्वत्सौद
 र्यस्य गकोर्त्तिं यं शतस्य च पलाङ्गं चलाः प्रसरणशीलाः पुलाकास्तु च धान्यांशा
 इत्येव न वै निजानि । बलाका इति पाठे ताश्च सिध्याख्ये यन् । पुलाकत्वं सनयं
 यत्वे । अतएव ता उद्धृयीय उत्पत्य स्ववंती भानदीना वेशतानां पल्लवानां च
 पूरं प्रवाहं परितः सज्जयतः पतिताः सत्यं युक्तं ह्वने तदुचितमित्यर्थः । पु
 लाका अप्यतिलयुक्तादुत्पत्य नद्यादी पतिताः संतो गौरवात्तावतरन्ति । त
 स्माहं सादीनां पुलाकत्वं घटत इत्यर्थः । शुच्चाहं सावलयो न किंतु त्वत्कान्ति
 कीर्त्तिं पुलाकाः सर्वत्रोद्धृयीय पतिताः सत्यः नदीरस्य सरासि च पूरयित्वा ह
 वन्ते । इदं कुसुन्दरतरः कोपिन दृष्ट इति भावः बलाको भवलोर्जनः । स्यात्पु
 लाकस्तु च धान्ये वेशन्तः पल्लवगन्धारपसर इत्यनरः पूरं परितः अजितः प
 रित इति द्वितीया ॥ ३५ ॥

भवत्पदाङ्गुष्ठमपि श्रिताश्री ध्रुवं नलब्ध्या कुसुमा
 युधेन ॥ रतीशजेतुः खलु चिन्हमस्मिन्नुद्धेन्दुरस्ते
 नखवेषधारी ॥ ३६ ॥

भवदिति । कुसुमायुधेनमकरध्वजेन भवत्पदस्य भवच्चरणस्यावयवाश्च्यु
 तौ गुष्ठः तमपि श्रिताश्रीः शीघ्रातस्मात्कारणाद्भुवमायेन नलब्ध्या । अन्या
 वयवशो भागान्तेः कावार्ता तस्मात्कुतः खलु यस्मादस्मिन् गुष्ठे नखवेषनख
 व्याजधारपतीति थारिदधत् । अद्धेन्दुरद्धं चिन्हं लक्षणं रतीशजेतुमं हादयस्य
 चिन्हं भास्ते विद्यते स्वशत्रुचिन्हं नखरूपं अद्धेन्दुविलोक्य तद्गता श्रियं गृहीतुं

विभेतीत्यर्थः । अन्योपि स्वशत्रुभिर्हृद्घातच्छिद्यंगृहीतुं न शक्नोति । कामः
स्त्वपदाकुष्ठनखसदृशो न जवतीति भावः । कामजयिनभीशमपि जित्वा
तस्मिन् ह्येनापदुतंतस्यांगुष्ठस्य श्रियं कामः कथं लभेतेति वाज्रावः । त्वदंगुष्ठः
कामस्य जेता ऽर्थं चन्द्रां कितत्वाद्यापाशिव इत्यनुमानमत्र प्रमाणाभित्यर्थः । त्व
ज्ज्वालावद्राकार इत्यर्थः । रतीशनेतुः शेषवष्टीसमासः ॥ ३६ ॥

राजा द्विजानामनुमासभिन्नः पूर्णांतनूकृत्य तनूतपो
मिः ॥ कुहूषु दृश्येतरतामुपेत्य सायुज्यमाप्नोति भ
वन्मुखस्य ॥ ३७ ॥

राजेति । अनुमासः संप्रतिमासं जिह्वः पुनरुत्पद्यमानत्वादन्यस्य द्विजानां
राजा चन्द्रः पूर्णमासां पूर्णो तनूशरीरं चान्द्रायणतपोमिरिव तनूकृत्य तनूतपो
त्वाकुहूषु संप्रतिमासमभावात्सायुसु दृश्येतरतानुदृश्यत्वं इत्यप्राप्यमवगन्तु
स्य सायुज्यमैव प्राप्नोति गच्छति किं तपः सामर्थ्येन त्वन्मुखैव गत इत्यर्थः ।
चन्द्रादप्यधिकं भवन्मुखं इति भावः । अन्योपि त्रासशत्रेह पूर्वसंस्कारव
शातपोभिः शरीरं वशीकृत्य ब्रह्मैव गच्छति । दृश्येतरतानिषेधेति कृषि
रपाठः ॥ ३७ ॥

कृत्वा विचित्रे तव वीरनेत्रे किंकृष्णसारस्य दृशीमु
गस्य ॥ अदूरजाग्रद्विदरप्रणाली च्छलादयच्छाद्वि
धिरर्धचन्द्रम् ॥ ३८ ॥

कृत्वेति । विधिः तव नेत्रे दृशीव भुजिर्वर्णैः शुक्लकण्ठरक्तरूपैर्विचित्रे ज्ञाना
वर्णैश्चाश्चर्यरूपेण कृत्वा कण्ठवर्णैरेव सारः श्रेष्ठो गोविद्यते यस्मिन्ने तादृश्यस्य नृ
गस्य तयोर्दृशोरदूरे निकटे आगती स्फुरन्ती विदररूपानेनाभोगतं रूपमागच्छा
लीरेखातामेवाहं चन्द्रमयच्छद्मवान्निभम् । त्वज्जेतसादृश्यामिलापि योः
भृगुदृशोरधीवर्तमानगर्तनिषेधधिकारसूचनायै परीक्षको ब्रह्मणालहस्तं द
सवान् । विदरः स्फुटनं भिदेत्यमरः ॥ ३८ ॥

मुग्धः समो हातुभगान्न देहा ददद्बभूव च नायवा
पम् ॥ भूभङ्गजेयस्तत्र यन्मनोभू रनेन रूपेण यदा
तदाभूत् ॥ ३९ ॥

मुग्ध इति । यद्यस्माद्योमनोभूः कामः भवद्भुवोरचनाय निर्माणा यद्वत्
 खेयं चापन्ददत्प्रायश्चित्तं यदा तदा सर्वदा अनेन प्रत्यक्षदृश्येन रूपेण सो न
 यैव हेतुना तव भुवोर्भङ्गः कुटिलत्वं तन्मात्रेण जेतुं योग्या जतव्यमात्रकोभू
 त् । तस्मात्कारणात् सकामो नो हादञ्जानान्मुग्धो मूर्खो न तु सुभगात्सुन्दरा
 त्तोः मुग्धः सुन्दरः यः स्वकीयमायुधं स्वैरिणो प्रयच्छति स निरायुधत्वाद्दहेल
 यावैरिणा जेतुं शक्यते । तस्मात्कामो मुग्धो मूर्खो न तु सुन्दरः सन्मादकत्वात्
 हाकारत्वाच्च भुवोर्कामचापरूपे इति भावः । यदा तदेति समुदायस्य सर्व
 दित्यनेन वार्धः । मुग्धः सुन्दरमूर्खयोरिति विद्वः ॥ ३६ ॥

मृगस्य नेत्रद्वितयं तत्रास्ये विधौ विधुत्वा नुमितस्य
 दृश्यम् तस्यैव च चत्कचपाशवेशः पुच्छः स्फुरद्वा
 मरगुच्छपुष्पः ॥ ४० ॥

मृगस्येति । तत्रास्ये विधौ मुखरूपे चन्द्रे विमलौ मृगवांश्चन्द्रत्वात् संगत
 वदिति विधुत्वेन हेतुनानुमितस्यानुमानमस्य मृगस्य नेत्रद्वितयं नेत्रद्वयं दृश्यं
 इत्येतदित्यर्थः । तस्यैव मृगस्य च चत्कचपाशः केशपाशस्तस्यैव च
 कारो व्याजो यस्यैव विधः एष पुच्छः स्फुरद्वा मरगुच्छो यस्य स्फुरद्वा मरस्तव कमु
 प्लोमृगः न तु केशपाश इत्यर्थः । चन्द्रतुल्यं मुखं संगते नेत्रे स्फुरद्वा मरगु
 च्छपुच्छसदृशश्च केशपाशः अलङ्कारार्थं च चामरगुच्छपुच्छे च भज्यते । अत्र
 हरिणविशेषो वा ज्ञातव्यः ॥ ४० ॥

आस्तामनङ्गीकरणं द्वेन दृश्यः स्मरोनेति पुराण
 वाणी । तवैव देहश्रितया श्रियेति न वस्तु वस्तुप्र
 तिभाति भावः ॥ ४१ ॥

आस्तामिति इति पुराणवाणी पुराणानां पुरातनानां पुराणी च जीर्णां वागा
 लांतिष्ठतु । इति किमस्मरोमवेन श्रियेनामङ्गीकरणाद्देतो दृश्यो नयनगोच
 रीनेति तु पनस्तव देहश्रितया श्रिया शोभया स्वकर्त्रा अमङ्गीकरणात् काम
 स्याश्रयत्वेनास्वीकाराद्देतोर्न दृश्यः नयनगोचरोऽप्यचते नैव हेतुना दृश्योरन
 योना भूददिति नवीनतनोऽपूर्वश्च वादः वधनं वस्तु सत्यमूतवस्तु तत्त्वं वा प्रति
 भाति स्फुरति । कामस्तु जीमया जितत्वाद्दृश्यो जातो न तु दृश्यत्वादि नित

त्ववादः । कामादपिसुन्दरोसीतिभावः । प्रतिभायाञ्चतिवादोऽतिशयइ
तिवा । वायोस्त्रीजीर्णवादस्तुपुमाञ्चवच । अनयोर्न हृदत्तरमित्यर्थः । त्व
इहाश्रितयाशोभयाहेतुनाशोभादर्शनमात्रेणदृश्योभातइतिवा ॥ ४१ ॥

त्वयाजगत्युच्चितकांतिसारे यदिदुनाशीलिशिला
उच्चवृत्तिः । आरोपितोमाद्वकोपिमौली सपत्न
राज्येपिमहेश्वरेण ॥ ४२ ॥

त्वयेति । त्वयाउच्चितोगृहीतःकान्तिसारःशोभाश्रेष्ठभागीयस्त्वयस्माद्वा
एवंविधेजगतिभुवनमध्ये इन्दुनाशिलश्चउच्चवृत्तिर्वादिपतितकथादानभा
न्यादानलक्षणौशिलोच्छ्रितावेववृत्तिर्जीविकायद्यस्मादशीलि अन्यस्तीक
ता । तत्तस्मात्कारणान्महेश्वरेणमाश्रयकोपिवायःकलाकूपोपिचन्द्रमौली
शिरसिआरोपितःभूतः । यच्चनानायाजकानांआरुणानांराज्येपिचन्द्रमौली
स्तःद्विजराजोपिततत्पुरुषकृतइत्यर्थः । त्वद्गृहीतात्कान्तिसारादवशिष्टंका
तिभागंकयंचिन्नेलयित्वाचन्द्रेणस्वस्यचौदये यस्मादर्जितंतस्मात्कलामात्र
स्यातिसुन्दरत्वादीश्वरेणबालोपिशिरसिजूपणत्वेनभूतोयच्चनानांमध्येष्टवृ
कतोऽत्युच्चवत्तत्वाच्छिलोच्छ्रित्युपादानाश्चेत्यर्थः । बालोपिअन्यस्तपस्वी
नहृत्तराज्ञानमस्क्रियतेद्विजराज्येस्थाप्यतेचमहाधनिकेनमाश्रयकोहार
विज्ञेयोमौलावारोप्यतइत्याश्चर्यम् । सतुकण्ठेभार्यतेनतुशिरसिचन्द्रःत्व
च्छोभालेशयवविद्यतेत्वादृशःसुन्दरःकोपिनास्तीतिभावः । जीवेद्वापिशि
लोच्छनेतिस्मृत्याशिलोच्छ्रित्युच्चवृत्तिर्जीवनेतिप्रशस्तत्वोच्ये ॥ ४२ ॥

आदेहदाहंकुसुमायुधस्य विधायसौन्दर्यकथादरी
द्रम् । त्वदङ्गशिल्यात्पुनरीश्वरेण चिरेणजानेजग
दन्वकंपि ॥ ४३ ॥

आदेहदाहमिति । कुसुमायुधस्यकामस्यआदेहदोहंशरीरदाहमारभ्य
सकलजगत्सौन्दर्यकथयादरिद्रंविहीनंविधायेदानींत्वदङ्गस्यशिरपाक्षिमां
शाङ्केतोरीश्वरेणपुनरपिचिरेणचिरकालादुजगदन्वकंपि कथयादृष्टमिति
जानेऽहमुत्प्रेषे कामानन्तरमियत्तंकालंसौन्दर्यवार्तापिनाभूदिदानींतस्या
नेतवान्निषेककरणादीश्वरेणजगतःरूपाकृतेत्यर्थः । अन्योपिराजादुःख

दारिद्र्यपीडितानां दयते मदनादप्यधिको सीति भावः ॥ ४३ ॥

महीकृतार्था यदि मानवोऽपि जितं दिवा यद्यमरेपुको
पि । कुलं त्वया लङ्कृतमौरगं चेन्नाथोपिकस्यो
परिनागलोकः ॥ ४४ ॥

महीति । यदित्वं कोपि मानवः मनुष्योऽपि । तर्हि महीकृतार्था कृतकृत्या
अन्त्यात्वा लङ्कृतत्वादित्यर्थः । अथ च कृतः पर्याप्तोर्थाभिधेयस्याः सामान्य
ते पूज्यते महीयते महीशब्दार्थे यदित्यमरेषु देवेषु मध्ये त्वं कोपि देवः स्यात्तर्हि
दिवा स्वर्गेण जितं सर्वोत्कृष्टेन जातं पूर्वस्या देवहेतोः दीव्यति विजिगीषति
इति द्यौरिति । पूर्वदेवो विजयं क्यैवाङ्गूदिदानीं तज्जितमित्यर्थः । त्व
या ध्यौरगं संपैसम्बन्धिकुलमलंकृतं त्वया ध्योपि अथो देशस्थितोपित्वयापि
द्वितीयागलौकोपातालकस्योपरि नक्षत्रं देवेशेन अपि तु सर्वः यापि पूर्व एव हे
तुः । न गच्छन्तीत्यमानागता नागास्तंशालोकः इदानीमप्रतिहतप्रसरत्वा
त्सर्वस्याप्युपरि गन्तुं योग्य इत्यर्थः । पूर्वोक्तेषु मध्ये कस्त्वं कथयेति भावः ।
संज्ञावनायास्त्राजिलपितत्वाच्च देवं विहाय प्रथमं मानवोक्तिः ॥ ४४ ॥

खेयं न घत्ते नुपपत्तिमुच्चैर्न चित्तवृत्तिस्त्वयि चिन्त्य
माने ॥ ममोसभद्रं चुलुके समुद्रं स्त्वया जगाम्भीर्यं
महत्त्वमुद्रः ॥ ४५ ॥

सेति । स अगस्त्यः । प्रसूतीञ्जलीसमुद्रं कथं न मही इति न हती मनुपपत्तिं
पूर्वया प्रापसेयं न चित्तवृत्तिस्त्वयि चिन्त्यमाने विचार्यमाणे सति तान् हती मनु
पपत्तिमपठमानतामिदानीं मथन्नेन धारयति । कुतः यतस्त्वया ध्यातं गृही
ते गाम्भीर्यं महत्त्वेन महीरता विशालतरेण समुद्राच्चिह्नं पश्यसं समुद्रो भद्रं सुखेन अ
गस्त्यस्य चुलुके ममी । गाम्भीर्यस्य महत्त्वस्य च त्वया गृहीतत्वात् तस्याञ्जली
विद्यमानत्वेन काप्यनुपपत्तिः । समुद्रादप्यतिगम्भीरोति न हांश्च त्वमिति
भावः । आत्मेति आरूपं पूर्वस्य दातेरपचपसर्गात् इति वा ॥ ४५ ॥

संसारसिन्धावनुविम्बमत्र जागर्त्तिजानेतव वैर
सेनिः ॥ विम्बानुविम्बौ हि विहाय घातुं न जातु
दृष्टाति सरूपसृष्टिः ॥ ४६ ॥

संसारति । अत्र अस्मिन्संसाररूपेण जगत्त्रयरूपेऽस्मिन्समुद्रे वैरसेनिमल
स्तवञ्जनुविम्बं प्रतिविम्बं जागर्ति स्फुरति इति जाने । नलखत्वत्सदृशो ना
न्य इत्यर्थः । तिस्रुपदं प्रतिविम्बसंभावनार्थम् । हियस्माद्धातुर्ग्रन्थो
तिस्वरूपयोरतिसमानसौन्दर्ययोर्वस्तुनोः सृष्टिर्निमाणा विम्बानुविम्बी वि
म्बप्रतिविम्बी विहायत्यक्ताजातुकादचिदपि न दृष्टा । विम्बस्य सदृशं प्रति
विम्बमेवेनान्यदित्यर्थः । अतिसु रूपो नलस्तस्यानुविम्बस्त्वनित्यर्थः । न
लसदृशोसीति भावः ॥ ४६ ॥

इयत्कृतं केन महोजगत्या महो महो यः सुकृतं जनेन
पादो यमुद्दिश्यतथापि पद्या रजःसुपव्यश्रियमार
जेते ॥ ४७ ॥

इयदिति । केन जनेन न हीनं गत्यां मूलोक्ति इयदभिर्वचनीयं न हीनोति तं
राने हरमुकृतं कृतं अहो ध्यायै । महो महो इति पाठेन हीनो महो न लब्धं
महोत्तो ज्ञेयस्य इति संबुद्धिः । तवाति सखां गोति सुकुमारस्य पादौ चरणौ य
मुद्दिश्य पद्या रजःसुपव्यश्रियं लब्धं भूतं कनकं नालासारजेते । आचरयत ।
मूलोक्तोः पुण्यवानेव मन्त्रिषोऽयमुद्दिश्य कार्यायै त्वमपि चरणचारी गच्छसितं
कथयेयि भावः । स्वर्गसुकृती सजाप्यते मूलोक्ते विद्यत इत्याश्चर्यम् । सर
णिः पद्धतिः पद्या इत्यनरः । पद्यापदनस्मिन् दृश्यमिति यत् ॥ ४७ ॥

ब्रवीति ते किं किमियं न जाने सन्देहदोलामवलम्ब्य
संविद् ॥ कस्यापि धन्यस्य गृहातिथिस्त्वं मल्लिक
संभावनया यथा लम् ॥ ४८ ॥

ब्रवीति । इयं न संविद्भवेत्तना सन्देहलक्षणां दोलां मवलम्ब्य अपि कुर्यात्
तु स्य किं किं ब्रवीतीति न जाने । किं नलखत्वन्मन्यो वा मानेनोद्दिश्य आगतो न्य
क्षेत्पाद्यानेकप्रकारः संशयोजवति । सत्यकिमितिननिश्चिन्नो नोत्यर्थः । अ
थवा पूर्वापरितोषे छलीकसंभावनयामा मुद्दिश्यागोसीति नलोसीति चम्
वासंभावनया लम् । सामकार्याय तत्त्वमन्यस्य कस्यापि धन्यस्य लोकोत्तरभाग
धेयस्य गृहे अतिथिर्भविष्यसि प्रायेण न तु मम एतादृशभागधेयाभावादि ति भा
वः । कस्यासीति पाठे गृहातिथिरसि वदेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

प्राप्तैव तावच्च रूपसृष्टिं निपीयदृष्टिर्जनुषःफलं
मे ॥ अपि श्रुतीनामृतमाद्रियेत तयोः प्रसादीकु
रुषे गिरंचेत् ॥ ४९ ॥

प्राप्तेति । मेदृष्टिस्तवरूपसृष्टिं रासगीयकातिशयं निपीयसादरं विलोक्य
तावत्प्रथमतः जनुषो जन्मनः फलं साफल्यप्राप्तैव । परं श्रुती अपि कर्णाव
पि अश्रुतं नाद्रियेताम् । अपितु ने अल्पमृतपानं कुर्वताम् । चेद्यदि स्त्रीयांगि
रंतयीः श्रुत्योः प्रसादीकुरुषे प्रसक्तो भूत्वा किमपि वदित्यसिन ह्यमृतपानज
न्यसुखमनयोर्भविष्यतीत्यर्थः । सर्वस्यापि प्रसक्तो तदप्रयच्छेति भावः ॥ ४९ ॥

इत्थं मधूत्थं रसमुद्गिरन्ती तदोष्ठमधूकधनुर्विसृ
ष्टा ॥ कर्णात्प्रसूनां शुगपठच्च वाणी वाणीमिषेणा
स्वमनोविवेश ॥ ५० ॥

इत्थमिति । प्रसूनां शुगः कान्तस्तस्य पंचवाणी वाणीमिषेण कर्णात्कर्णप्रवि
श्य अस्मत्स्वमनोविवेशप्रविष्टा । किं नूता । इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेणातिस्त्रा
दुत्त्वान्मधूत्थं नाशिकोद्भवममृतोद्भववारसमुद्गिरन्ती प्रकटयन्ती पुष्परसञ्चय
रन्ती । तथा तस्यामोष्ठलं कणं बन्धुं कंतं कणं कान्धेनुस्तेन विसृष्टायुगपन्मु
क्तानां कान्धवाणानां युगपदन्तः प्रवेशेयया कान्धव्या भवति तत्रातद्वाणी स
वाक्येन नाश्रेयतस्यामृदिति भावः । कर्णादिति स्थप्लोपे पञ्चमी ५०

अमज्जदा कण्ठमसौ सुधासु प्रियप्रियाया वचन
मिपीय ॥ द्विषन्मुखेऽपि स्वदत्तेस्तुतिर्या तन्मिष्ट
तानेष्टमुखेत्त्वमेया ॥ ५१ ॥

अमज्जदिति । असौ नलः प्रियायाः प्रियं मधुरं सानुरागं च स्वीयस्तुतिक्रमं
वचनमिपीयसादरमाकर्ष्य आकण्ठकण्ठावधि । आमज्जमिति पाठेन अज्जा
पर्यन्तं सुधास्वमृतैश्च अमज्जत । सर्वाङ्गीणानन्दमयोद्भूतित्यर्थः । स्वन्तु
तिश्रुत्या कथमानन्दयुक्त इत्यत आह । यास्तुतिर्द्विषन्मुखेऽपि विद्वानास
तीत्यदत्ते रोचते । तस्याः स्तुतेर्बिसूतानपुरता इह मुखे तु पुनरभेयानमपरि
मितानभवति । अपितु अवत्येव । वैरिनामप्येषा अन्यदकथ्यमवतिस्तुति
स्तुत्यैव भवति सास्वप्रियाया कथ्यतरा कथनज्वलतीत्याशयः । आमज्ज

अनघं तितब् ॥ ५१ ॥

पौरस्त्यशैलं जनतोपनीनां गृणह्न्यथान्हः पतिर
घंपूजाम् ॥ तथातिथेयीमयसंप्रतीच्छन्मिप्रयार्पि
तामासनमाससाद ॥ ५२ ॥

पौरस्त्येति । अयश्चान्हः पतिः सूर्यो जनतया जनसमूहेन उपनीतामर्पिता
मघं लक्षणां पूजां गृह्णन् क्लीकुर्वन् यथा पुरः भवं पौरस्त्यशैलं उदयाश्लं आसाद
यतितथा मिप्रयार्पितां जैम्या वितीर्त्तां मातिथेयीं अतिथिषु साध्वीं पूजां संप्र
तीच्छन् स्त्रीकुर्वन् तथा पुरो भवं पौरस्त्यं सनलः अस्या जैम्या वयस्यासनं संस्था
सनं आससाद भजे । स्वस्य दूतत्वाद् जैम्यासनं त्यक्त्वा सख्यासनं भजे इत्यर्थः ।
पौरस्त्यं भवार्थे दक्षिणापश्चादिति त्यक् । आतिथेयीं साध्वीं पथ्यतिथीति ह
जिह्वीप् ॥ ५२ ॥

अयोधितद्वैर्यमनोभवाभ्यां तामेवं भूमीमवलम्ब्य
जैमीम् ॥ आहस्मयन्नस्मरचापमन्तं त्रिहृन्नाभु
वीतउजयभङ्गवार्त्ता ॥ ५३ ॥

अयोधीति । तद्वैर्यमनोजवाभ्यां तस्य मलस्य धैर्यकामाभ्यां कर्तुंभ्यां तां
जैमीनेव भूमीं स्थानमवलम्ब्या अित्यजैमीनेव विषयं कृत्वा परस्परमयोधियुद्ध
मकारि जैमीविषयं धैर्यं कर्तुं जैमीविषयमदनजिगीषया युद्धं कारमदनधै
र्यं जिगीषयेत्यर्थः । यत्र जैमीलक्षणायां युद्धभूमा अन्तर्भवेच्छिन्नं ज्ववीज्रू क
पंस्मरचापं कर्तुं तयोर्धैर्यकामयोर्धैर्याक्रमं जयस्य जङ्गस्य पराजयस्य वा वात्तां क
थां आहस्मकथयति स्म जैमीरूपायां संक्लामभूमी पतितं जैमीज्वरूपकामचा
पञ्चिकं धैर्यस्य विजयं कामस्य पराजयं कथयति स्म तिभावः । यस्य धनुर्भङ्ग
स्तस्य पराजयः अन्यस्य च जय इति लोको प्रसिद्धिः जैम्यामुत्पन्नमपि कामधैर्यं
नाजीगणदिति भावः । ज्ववीज्रू सन्तत्वं सामुद्रिकोत्तलक्षणम् ॥ ५३ ॥

अथ स्मरज्ञामवधीर्यधैर्या दूचे सतद्गुणवीणितो
पि ॥ त्रिवेकधाराशतधीतमन्तः सतानकामः कलु
षीकरोति ॥ ५४ ॥

अथेति । अथ तस्या जैम्या वायूपया वीणयोपवीणितोपिगीतोपिसनलो

चैर्यास्मराज्ञानवधीर्यजे । वीर्योपगायनेहिकामाधीनत्वंयुक्तम् । ये
यांस्तन्नाजातमित्यर्थः । चैर्याधिकारकामोव्यवहितोनतुसर्वथाशान्तइति
ज्ञातव्यम् । अन्यथारसमङ्गः स्यात् । अर्थान्तरन्यासमाह । काम-विवेक
धारयाविधारप्रवाहेणशतवारंघृतमुज्ज्वलीकृतंसतामन्तर्मानसंनकलुषी
करोतितस्मादुचितमेतदित्यर्थः । अवधीर्येतिपूर्ववत् ॥ ५४ ॥

हरित्पतीनांसदसःप्रतीहि त्वदर्थमेवातिथिमागतं
भाम् ॥ वहन्तमन्तर्गुरुणादरेण प्राणानिवस्वःप्र
भुवाचिकानि ॥ ५५ ॥

हरिदिति । हेमैमीत्वंनाहरितांदिशांपतयस्तेषांदिक्पालानांसदसःस
भातःआगतंत्वदीयमेवअतिथिंप्रतीहिजानीहि । किंभूतभास्त्रःप्रभवोदि
क्पालास्तेषांमिंद्रादीनांवाचिकानिसदशवचनानिगुरुणाध्यादरेणप्राणानि
चान्तर्द्वयेवहन्तधारयन्तं अहंत्वदर्थदेवैदूतःप्रेषितइत्यर्थः । कुतआगत
कस्यातिथिरितिप्रश्नस्यउत्तरंदत्तम् । गुरुणादरेणत्यनेनदूतधर्मोदर्शितः ५५

विरम्यतांजातवतीसपर्या निविश्यतामासनमुज्
भितकिम् ॥ दूत्यंहियन्नःफलितंविधेयं सैवाति
थेयीपृथुरुद्वित्री ॥ ५६ ॥

विरम्यतामिति । हेमैमित्वयाविरम्यतांनिर्व्यापरातयास्थीयताम् । य
तःसपर्याजातवतीजातानिर्विश्यतांदूतदर्शनमात्रेणआसनकिमित्तिउचित
तंपरित्यक्तम् । अतिथिदर्शनेचैतत्कर्तव्यमितिरुतमित्याशङ्क्याह । या
नोस्माकंदूततासाफलिनीफलवतीविधेयाकरणीयासैवपृथुर्भहतीआतिथे
यीअतिथिपूजाउत्तुवैस्तरांभवित्रीभविष्यती आसनादिपरित्यागस्तूपचा
रणवसनकार्यः किंतुयदर्थमागतोस्मितस्फलयेत्यर्थः । फलितेत्यपिपा
ठः फलिनीफलवर्हाम्यामिनवस्वार्थे ॥ ५६ ॥

कल्पानिकल्पसितवाङ्मकानि कञ्चिन्नमांचिन्नम
नाविलंते ॥ अलंत्रिलम्बेनगिरंमदीया माकर्णया
कर्णतटायताक्षि ॥ ५७ ॥

कल्याणीति हेकल्याणिशोभनरूपे तवाङ्मकानिकोमलान्यङ्गानिकल्पानि

समर्थाग्निनीरोगाणिकक्षितभासति शयेननीरोगाणिकिकथयेत्यर्थः । तेषि
समनाविलंकाणुष्यरहितकक्षिणभाविद्यते । विलम्बेनाल्लेखानेवकुश
लप्रशस्तुअन्यत्प्रष्टुमयुक्तम् ॥ प्रकृतकार्यविरोधात् । प्रकृतमेवाह । हे
आकर्णतटायतासि । अकर्णपूर्णेनयनेजैनी । त्वंनदीपांवल्लभाणांनिर
माकर्ण्य । निरामयःकल्पइत्यमरः । कक्षिणभांकिमेतिद्वयमेत्याम् ॥५३॥

कौमारमारभ्यगणागुणानां हरन्ति ते भैमिदिशाम
धीशान् ॥ सुराधिराजंसलिलाधिपं च हुताशनं चा
यमनन्दनं च ॥ ५८ ॥

शोकप्रयेषवतुर्गामपिसाधारण्येनदूत्यंकरोति । हेजैनी । कौमारभ्य
वात्प्राप्तप्रतितेगुणानां गणाः सैदं सुशीलत्वादयः दिक्षुभूतमाधिपत्यै
स्तान्देवैन्द्राहरन्ति । तानेवाह । सुराधिराजनिन्द्रंसलिलाधिपं वरुणं
हुताशनमग्निं अयं वरुणः सूर्यस्यनन्दनं पुत्रं यमं राजं च त्वद्रुणाकर्णमाह्वारी
पिञ्जलुरक्तास्त्वयीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

चरञ्जिरशैशवयौवनीय द्वैराज्यभाजित्वयिखिद्य
तेत्र ॥ तेषांरुचश्चौरतरेणचित्सं पठचेषुगालुण्डित
धैर्यवित्तम् ॥ ५९ ॥

चरदिति । शैशवंयौवनीयं तत्संबन्धिशैशवयौवनीयं द्वैराज्यं भजते तस्यां
यः संबन्धीवर्तमानायास्त्वयि चिरं चरत्तव शैशवमारभ्य यं चलसाकृत् स तं
वाचित्तं खेदं दुःखमेति प्राप्नोति । किञ्चूतं चित्तं पञ्चेषुणाकामेन लुण्ठितधै
र्यमेव चित्तं यस्य । किञ्चूतेन कामेन अतिपीडितत्वादुरुचः शरीरकान्तेः शीर
तरेण विरहातुरस्य कान्तिर्हीना भवति । त्वयि आसन्नत्वाद्भौरीयां पणसत्वा
द्विरहपीडायाश्च सद्यन्वम् । अन्योपिराजद्वयमभ्यसोमायां चरतिसधनुर्धै
र्यकेनचिदपहतघनो दुःखप्राप्नोति । द्वैराज्येति ढिबिभावेऽप्यञ् ॥ ५९ ॥

तेषामिदानीं कलकेवलं सा हृदन्वदाशा विलसत्य
जस्तप् ॥ आसाद्य पाशास्तुतनू रदाराः पूर्वादयः
पूर्ववदात्मदाराः ॥ ६० ॥

तेषामिति । किल निश्चयेन इदानीं त्वत्पादस्य दशासनये सा त्वदाशात्वरमा

सिन्धुणा तेषां नृदिवेक्षसंमिदितं श्रजस्त्रं सर्वदादिसत्सिस्सुरति उदारानह
ती सुन्दरीयतनू शरीराणि धृत्वा आत्मदारा स्वीयाः स्त्रियः पूर्णदयः आशा
दिशस्तु नूनः पूर्व- नूनस्फुरन्ति । प्राच्यादीनां शरीरनपि विद्यते । त्वरयेया
सक्तत्वं सुन्दरीरपि दिशो यथा पूर्वं पालितवन्तस्तथेदानीं नेति । एकयात्वं
दशयान्नयस्योप्याशाः परित्यक्ता इति भावः । अन्योपिन वीनापां कस्यां चि
दगुरक्तः सज्जीवं शरीरं ग्रथयन् कश्चिदयं त्यजति ॥ ६० ॥

क्षणेन सादृष्टं तत्र यौवनेन कांठिं परामच्छिदुर्गोध्यते
 हन् ॥ प्रेमापित न्निश्चयविद्यासवस्य गुणं पिचापे
 सुमनःशरस्य ॥ ६१ ॥

‘वासान्यत. सर्वेषां दूत्यं कृत्वा हृदानीं नुस्यत्वः पूर्वमिदं स्तौति । अनेने
ति । हेनैमित्त्यपि स्वद्विपयं छाच्छिदुरोऽतिदृढः अक्षीमानिर्नयोऽहः वासव
स्य मेनाऽनुरागोऽपि अनेन प्रत्यक्षदृश्येन तव यौवनेन सा ईदृक् पराकीर्तिपर
नाः क. छांछ्यारो हूत्प्राप । तथा तव यौवनं नु कर्षमाप्तत्वा त्वत्परागो
पीत्यर्थः । यदा प्रभृति तव यौवनं प्रादुर्भाव. तदा प्रभृति त्वयि नूऽनुराग इत्य
र्थः । न केवलं इन्द्रप्रेमैव किंतु सुमन. शरस्य कामस्याच्छिदुरो गुणोपिनै. सर्वपि
चापेऽनुविपरां द्वितीयां कीर्तिमदनिन. कृत् । त्वद्यौवनसारभ्यद्वन्द्वं पराग
वितुं न मनोनापे गुणः समारोपीत्यर्थः । तदा प्रभृति अनेन इन्द्रः पीड्यत इ
ति भावः ॥ ६१ ॥

माधीं प्रयाते शिरहादयंते तापाञ्जरूपाञ्जशशाङ्कश
 ङ्करी ॥ परापराधैर्निन्द्यानिभोनौ रुपारुणं लोच
 नद्युन्दमिन्द्रः ॥ ६२ ॥

प्राचीनिति । अयमिन्द्रः परापरायैः चन्द्रापरायैर्लौचनचन्द्रनेत्रसमूहं क
पाक्रोथनारुणप्रार्चोप्रयातेचदितसात्रमानौनिदधासिनिक्षिपति । किंभूतः
तेविरहाइतोः तापाः संतापजनकत्वादूपास्यरक्तवर्तुलस्वरूपः शुभ्रेभ्योभाना
वेवशयं क्लृप्तकृतचन्द्रशङ्खः सन् । स्वरूपाश्चन्द्रकार्यकारित्वाच्चममापका
रकश्चन्द्रस्यायमिनिबुद्धयश्चन्द्रापरायस्मरणात्स्वदिग्विषयसंज्ञानसूर्यकीध
रत्तैरोक्तपै पश्यतिइत्यर्थः । अत्रापरायैरन्यस्मिन्नरोधइत्याद्यर्थः । च

प्रस्वद्विरहात् पीडयतीति भावः । विरहद्वयद्वयतिचपाहः । तविरहद्वयद्वितीन्द्रविशेषणम् ॥ ६२ ॥

त्रिनेत्रमात्रेण रुषाकृतं यत्तदेव योद्यापिनसंश्रुणोति
न वेदिरुष्टे ह्यसहस्रनेत्रे गन्तासकामः खलुकामश्च
स्थाम् ॥ ६३ ॥

त्रिनेत्रेति । त्रिनेत्र एव त्रिनेत्रमात्रेण नेत्रत्रयसहितेन हरेणैव रुषाकोपे
न कृत्वा यदशरीरस्वरूपं दुःखं कृतं यः कामस्तदेवात्यल्पं दुःखमद्यापि एतावद्दि
नपर्यन्तं न संश्रुणोति निश्चितं निश्चरति सकामः अद्य ईश्वरादधिकनेत्रसहिते
सहस्रनेत्रे भङ्गे न्रेऽप्युद्वेगसहितमात्रमवस्थां दृष्ट्वा गन्तागमिष्यति इत्यहमवेद न
जाने । नेत्रत्रयसहितेन हरेण जन्मसारकृतः । सहस्रनेत्रसहितेनेत्रेण की
दृशीनवस्थां नेष्यत इत्यहमजाने इत्यर्थः । कामस्तं अतितरां पीडयतीति भा
वः । मात्रं कातर्यैव धारणे इति विद्युः । वेदविदो लटो वेति णल ॥ ६३ ॥

पिकस्य बाहुमात्रकृतव्यलीका न्तसम्भुर्नन्दति नन्द
नेपि ॥ बालस्य चूडाशशिनो पराधा न्ताराधनं शी
लति शूलिनोपि ॥ ६४ ॥

इदानीं विभावानुभावव्यभिचारिभावानाह ॥ पिकस्येति । सः प्रजुः स्व
र्थः इन्द्रः पिकस्य कोकिलस्य वागेव बाह्याश्रितेन कृताद्वरचिता ब्रह्मीकादप्रिय
हेतोः नन्दनेपि बनेपिन नन्दति न आनन्दं प्राप्नोति नन्दयतीति नन्दनस्तस्मि
न्पदं नन्दनं तदार्थमित्यर्थः । अन्योपि प्रजुर्वाङ्मात्रकृताद्विप्रियाकिष्ठुर
जाणाहेतोर्न नन्दति । तथा बालस्य एककलस्य चूडाशशिनः शिरश्चन्द्रस्य अ
पराधात्कृतात्पीडनाहेतोः शूलिनोऽपि सेवनीयस्य हरस्यापि आराधनं सेव
नशीलति । भकरोति । पूर्वस्य त्वह ईश्वरसेवायै गच्छति । इदानीं तु त्वद्वि
रहात्तु प्रीडाभयात्तरसेवापि परित्यक्त इत्यर्थः । अन्योपि तेजस्वी स्ववैरिपुर
स्कारिणः शूलपाशोरपि सेवानकरोति । त्वद्विरहाच्चन्द्रकलाकोकिलालाप
वतितरांतरपञ्चसहस्रौजाताविति भावः । शीलतिशीलसमाधाविति श्वा
दिः दुःखदैन्यादयो व्यभिचारिभावाः स्तयमूढ्याः ॥ ६४ ॥

तमो मयी कृत्यदिशः परामैः स्मरेषवः आक्रुद्वादिश

न्ति ॥ कुहूंगिरिश्चपुटद्विजस्य रोकारजन्याम्
पिप्त्यत्राचम् ॥ ६५ ॥

तत्रैति । स्वरषट्पुष्परूपत्वात्परमैः कृत्वा दिशः तमोनयीकत्वं ऽयं का
रवहुलाः कृत्वा शक्यस्य शानेत्राणां कुहूरिति स्वभावतएवगीर्णस्य कुहूरि
द्विजस्य कोकिलस्य चपुट रोकारजन्याम् पिप्पुर्णिमारात्रावपि । सत्त्वा
व्यस्यैतादृशदिशन्तिकथयन्ति पूरणं चन्द्रं पूर्णिमायामपि नष्टं चन्द्रं कुहूरमावा
हयेयमितिकथयति पक्षचन्द्रपुटमिन्द्रं प्रतिसुखवचनं जातमित्यर्थः । त्वद्विर
हादिन्द्रोपि न दान्धो जात इति भावः । अन्योपि प्राकृतः कमप्यन्यं प्रतिपू
र्णिमानमावास्यां वदति सोपि मुख्यत्वात् प्राचमन्यं प्रति सत्याकथयति । पूर्ण
राकानिशाकर इत्यनरः । कुहूसारकोकिलालापनष्टेन्दुकलयोरपि इति वि
श्वः । पुटश्चः पुष्पिणेपि । वाचाश्च द्वावन्तोपि वा ॥ ६५ ॥

शरैः प्रसूनेस्तु दतः स्मरस्य स्मर्तुं सकिनाशनिनाक
रोति ॥ अभेद्यमस्याहहवर्मनस्या दनद्वता चैद्गि
रिशप्रसादः ॥ ६६ ॥

शरैरिति । सङ्ग्रहः प्रसूनेः पुष्परूपैः शरैस्तु दतः स्मरस्य स्मर्तुं कानं भवेति
विषयं कर्तुं अशनिनावज्रेण किमकरोति । अपितु वज्रेण नारये देवस्य हृदये
दे । यदि अस्माकमस्य गिरिशस्य हरस्य प्रसादः अमङ्गलताकपनजेद्यवर्मनकवत्रं
नस्मात् । हरेश्च अमङ्गलताकपोमिग्रहोपि अनुग्रह एव कृतो यतस्तस्माद्दुष्टनश
क्यत्वाद् वज्रेण नारयितुं शक्यत इत्यर्थः । कामस्तस्मात्तथापराध्यतिययासा
रणाहर्णभवति इति भावः । अस्य अश्वीगर्भैतिकर्मणि धृष्टी ॥ ६६ ॥

धृताघृतेस्तस्य भवद्वियोगो दन्यान्यशयमारचना
यलूनैः ॥ अप्यन्यदारिद्र्यप्रहराः प्रवालैर्भूतादरिद्रा
स्तरवः सुराणाम् ॥ ६७ ॥

धृतेति । अमराणां देवानाम्तरवीमन्दारादयोन्येषां दारिद्र्यहरां दारिद्र्या
शका अपि प्रवालैः पङ्क्तवैः दरिद्रा जाताः किंभूतैः प्रवालैर्जंबद्वियोगात् त्वद्विर
हाद्वेतो धृता अघृतिरथैर्येन तस्येन्द्रस्यालितस्य अन्या अन्याः प्रतिसंशानू
तनाः शम्भास्ताकारं च नायनिर्भाषायलूनैरविचिन्तैः पङ्क्तवद्विद्राजाता इत्य

यैः । अन्येषां नन्दनवतृणां काकवायेऽकल्पितस्यापि दाने समर्थास्ते च
स्वन्निन श्रवणार्थे पल्लवदानेऽप्यसमर्था जाता इत्यर्थः । अन्यदा हि द्युत्तरया
पिदारिद्र्यमाश्रयकारिण्यर्थः । त्वद्विरहेणात्यन्तपीडयति इति भावः । अ
न्यान्प्रेतिषीष्यायां द्वित्वपूर्वपदस्य न प्रथमे कवचनात्त्वम् ॥ ६७ ॥

रवैर्गुणास्फालभवैः समरस्य स्वर्नाथकौशिकधिराव
भूनां ॥ गुरोः शृगोनुस्मरमाहनिन्द्रा प्रथो यदक्षाणि
किमुक्ष्णानि ॥ ६८ ॥

स्वरिति । स्वर्नाथकौशिकधिरावगुणास्फालभवैः सौवीरफालनगूतैरक्षैर्नु
हङ्कारैः कृत्वा धिरावभूताम् । एवं सति सहस्रगुरोर्द्वयस्यैः स्मरमां नि
द्राकामजन्यमूर्खालक्षणाऽज्ञानलक्षणावानिद्रातस्याः स्फाकाद्यां प्रबं धीजा
गरणन्तत्र दक्षाणि समर्थानि कानमां हृदराणि अफराणि तपदेशवचनानि च
धिरत्वात्तद्वनशरपीडितत्वाच्च किकिर्गुणानु । किमुपायप्रकृष्यात्प्रेषा ६८

अनङ्गतापप्रशमाय तस्य कदर्थ्यमानामुहुगमुणाल
म् ॥ मधौ मधौ नाकनदीमलीन्यो वरवहतां शशि
रेनुरागम् ॥ ६९ ॥

अनङ्गति । नाकनदीमलिन्यः न नदीकमलिन्यः स्वशत्रुभूति-शिशिरे
ज्वती अनुरागप्रीतिवहन्तां चारयन्तां एतद्वरमनुवसन्ती । किंनुतामलि
न्योऽतस्तस्यैव स्यान्नुतापप्रशमाय कानमलितसन्तापप्रान्तये मधौ मधौ च
सन्त वसन्तं आमुणालपुःपादारभ्य विसर्जयिष्याम्यनुहुगारवारं कदर्थ्यमा
नः शिशिरतीक्ष्णैर्न पुष्पपर्यामां नश्यति मूलजतं नृणालत्वयगिपते वस
न्तं तद्वद्वक्तव्यमवशान्तर्यमृणालानामनुमूलनात्कालान्तरं नृणां दसभ
वादाद्यन्तिकविनाशप्रसङ्गादिति भावः । वसन्तं कामपीडामुपसीति भा
वः वहन्तां स्वरितेऽहम् ॥ ६९ ॥

दमस्वसः सेयमुपैति नृणां जिह्वाजगत्प्रिललेख्य
लक्ष्मीम् ॥ दुरां यदाध्यस्तं वनामदुष्टप्रभागतो
भार्तिमसौ विमर्त्त ॥ ७० ॥

दमस्वस इति । इदमस्वसः सेयमिति प्रसिद्धा जिह्वाजगत्प्रिललेख्यो

कथयन्थ्ये अयिनलं क्यस्यादिमगवनीयवस्तुनः सार्जोशोभां तदेति प्राप्नो-
ति । लोके कस्य नृणां भवतीति प्रश्नं हन्तुः । अथ प्रथमं गवनीयवस्तुनः । कर्त्तव्य-
द्यत्नाद् शान्तिश्चिन्तासहस्रनेत्रत्व कथयन्तु दुःप्य तौ हन्तुस्तव हेतुतां-
य भागस्तस्य लोभो भिलावस्त ज्ञान्यानाति कामपाडांति न मे सहरन्तौ
प्यन्यदीयनेत्रस्य तृतीयमपि जागं प्राप्तुं वेदाङ्कतित यैतादृशो लोभो हन्तो
नास्तीति तत् सृष्ट्वा प्रथमं गवनीयवस्तुनः । त्वत्कटाक्षविहङ्गवाः कृतीति भा-
वः । मानस्यप्यर्थे अहो इत्यर्थे वा । अदिनेति अथादिपदादिनम् । इत-
मीति यो गविज्जागाहसमासे तृतीयो भाग इत्यर्थः ॥ ३० ॥

अग्रगृहिताः शश्वदुपामतेया दे देप्यम नांतनुमष्टभू-
र्त्तः ॥ आशापतिस्तेदमयान्तोपि स्मरेण दाम्नी
भविनुन्यदेशि ॥ ३१ ॥

अमीति । हेदमयन्ति स्मरेण मोप्याशापतिरग्निः तेदासीमिति तु न्यदेशि
त्वमेव्यादा सोमयेति आदिष्टः आहृतः । एक अन्याहितादीहिताः देवी-
प्यनामायामष्टभूर्त्तरीश्वरस्य तन्मूर्त्तिर्नित्यं नर्बदावपासते सेवते । स्मरहर-
मूर्त्तिस्त्याज्यमेव रुद्रस्य चाङ्गस्मरवैरित्वेपि स्मराङ्गाकः रित्वनाः यंकप-
मित्यपिशब्दोद्योतयति । कामो वन्दिह विपीडयतीति भावः । अन्याहि-
ताद्याहिताभ्यादिभुक्तिपरिणामाः ॥ ३१ ॥

हृद्गोचरस्तं खलु पठच्चत्राग करोति नन्ताप्यनथा-
विनीतम् ॥ स्वयं धास्वदिततप्रभूयः परनसन्ता-
पयिता सज्जुयः ॥ ३२ ॥

त्वद्गोचर इति । सख्येते नदधेवा त्वद्गोचरत्वद्विषयः पञ्चवाक्शमं च
निहंसन्ताप्यातितरांतापयित्वा पाडित्वात् । विनीतमया स्य सोपद्रवकरो-
ति । स्वयं न स्वधादितमनुभूततत्तज्जुयतस्तमावीर्यनैव विचः सन्सर्वान् हि प-
रमन्यपुनर्यथानसन्तापयिता । स्वस्वपादानुभवाद्यप्रज्जुतिसयां कः । पि-
सन्तापानकार्य इति बुद्ध्या विनीतोक्तः इत्यर्थः अन्यदपि लोहादिसन्ताप्य-
विनीतक्रियते । अन्यापि नाच्स्वेन नुभूतपीड परमपीडयति नदस्तम-
तितरां पीडयतीति भावः ॥ ३२ ॥

अदः। ह्येयस्तेनदशोर्द्धवाणः पुरापुरारेनं पनालयेन
सनिर्दहंस्तंभवदक्षित्रासी नवैरशुद्धैरधुनाधमर्गः ७३

अदाहीति । पुरारैर्ह्येयनयनमेवाल गीयस्यैवभूतेनतेनवन्निहापुगधू
र्वैअनङ्गानामङ्गेषुकामोवसतीतिकत्वायोदशाहंवाणः पञ्चवाणःअदाहिद
न्धःसपञ्चवाणः कटाक्षविक्षेपमात्रजन्यत्वाद्भवत्याश्रित्वासीसन्तं वन्नि
मधुनाइदानींनिर्दहंअतितरापीडयन्वैरशुद्धैर्वैरमियातनस्याधमार्गो नलग्न
कीनभवति । अन्यनयनालयस्यात्मदाहकस्यअन्यनयनालयेनैवात्मनैवदा
हाहैरलक्षणाश्रयतेनापंकुतमित्यर्थः । पुरुषश्रितस्यवन्देः स्वतोऽकिंचित्क
रत्वमङ्गनामानपाङ्गेषुकामोवसतीति कत्वाकियंश्रितस्यकामस्यमहाप्रभु
त्वसूचितम् । पूर्वोक्तएवभावः ॥ ७३ ॥

सोमायकुप्यन्निवधिप्रयुक्तः ससोममाचांमतिहृय
मानम् ॥ नामापिजागतिं ह्ययत्रशत्रो स्तेजस्विन
स्तेकतमेसहन्ते ॥ ७४ ॥

सोमायेति । विप्रैर्युक्त विप्रोगीयसवन्निहः सोमायचन्द्रायकुप्यन्निवधु
प्यन्निवधुयमानं दीयमानं सोमाभ्यंलताविशेषरसंनश्नायामतिनपिप्रति ।
मनुचन्द्रापरार्थेसोमलतांकिमिति नभक्षितवानित्याशङ्क्यायान्तरन्यादेन
अपनुदति । ह्ययस्माद्यत्रअनेशत्रोर्नामापिजागतिं कतमेकेतेजस्विन
स्तंजनंसहन्तेसोदुंशक्नुवन्ति ॥ अपितुनकोपीत्यर्थः । स्ववैरिष्यद्वन्द्वसो
मनोभ्यांलतायांसङ्गावा तूतेजस्विनाअग्निनामानभक्षितेतियुक्तमेवचन्द्र
स्तंपीडयतीतिभावः । सोमायकुप्यदुहेतिचतुर्थी ॥ ७४ ॥

शरैरजस्तंकुसुमायुधस्य कदर्थ्यमानस्तरुगीत्वदर्थं
शुभ्यर्चयद्विर्विनिवेद्यमाना दप्येपदेव कुसुमाद्विभे
ति ॥ ७५ ॥

शरैरिति । हेतरुगित्वदर्थंत्वत्कृतकुसुमायुधस्यकामस्य शरैरजस्तंनिर
न्तरंकदर्थ्यमानः पीडयमानः सज्जैववन्निहरभ्यर्चयद्भिः पूजकैमानवैः पूजार्थं
मेवविनिवेद्यमानादेकस्मादपिकुसुमाद्विभेति । मदनशरबुद्ध्यात्रस्यतिअ
हंनये एवदेवइत्यपिपाठः । मदनेनवन्निहःपीडयतइतिभावः ॥ ७५ ॥

स्मरेन्धनेवक्षसितेनदन्ता संघर्त्तिः शौचलवक्षिचि
त्रा ॥ चकास्तिचेतोभ्रपावकस्य धूमाविलकी
लपरंपरेव ॥ ७६ ॥

स्मरेति । येनधनिहनास्मरन्धनेनद्रुतेनदन्तानलस्यदध्यमानत्वात्काट
मुल्येखवक्षसिदन्तानिहिताशौचलवक्ष्याकृत्वाभिप्रवर्णाश्चाश्चर्यरूपाचसंघ
र्त्तिकामवदलपत्रं चेतोभ्रवः कानसाल्लक्षणास्यकामस्यपावकस्यधनेर्धूमावि
लाधूमनिमिषाकीलः परंपराइवचकास्तिशोभते । नदनउवरशास्त्यर्थंशौ
चालनवदलकमलवक्षसिनिमित्तम् । पिङ्गस्यकमलस्यद्वयोपरिविद्यमान
त्वात्कानपावककीलत्वम् शौचालस्यचक्ष्यामत्वाद्धूमत्वम् । पूर्वंखभा
वः । संघर्त्तिकामवदलमित्यनरः । वन्देर्द्वयोर्बालकीलावित्यनरकारव
चनात्कीलशब्दःपुल्लिकोपि ॥ ७६ ॥

पुत्रीसुहृद्घनसरोरुहाणां यत्प्रेयसीचन्दनवासिता
दिक् ॥ धैर्यंत्रिभुःसोपितवैवहेतोः स्मरप्रतापञ्च
लनेजुहाव ॥ ७७ ॥

पुत्रीति । विकासकारित्वात्सरोरुहाणांसुहृद्व्यूषःयेनकृत्वापुत्रवान् च
नन्देनवासितापरिमलाकृपादक्षिणादिक्प्रेयसीयस्यप्रियतमासोपियन
लक्षणीविभुस्तवैवहेतोः स्मरस्यप्रतापञ्चलनेकामजमितसन्तापकृपेऽनली
धैर्यंजुहाव । कानववरंशौचैर्येत्यक्तवानित्यर्थः । पिङ्गसि तत्वाच्छीतला
निकमलानिप्रियायाश्चन्दनावशवर्तिनीयद्यपितथापित्वद्विषयंयनस्यविर
हदाहंशनयितुंनशक्तु उतीत्याश्चर्यम् । कुलंस्थानंचकथितम् । यनोपित्वद्व
शोजातइत्यर्थः । तवैवहेतोःबन्धीहेतुप्रयोगइतिबन्धी ॥ ७७ ॥

तद्वह्यमानैरपिमन्मथैर्धं हस्तैरुपास्तेमलयप्रवालैः
कृच्छ्रेप्यसौनोज्ज्वलितस्यसेवां सदायदाशामवल
म्बयेत्यः ॥ ७८ ॥

तमिति । मलयःपर्वतोजाख्यमानत्वान्मन्मथ यद्यप्यनित्यनंतंयमंका
मेव्यनत्वादेवातिशयेनदह्यमानैर्जोषवत्यमानैरपियदंमवचितैः प्रवालैः
पञ्चवक्त्रैर्हस्तैरेत्यादयोऽंतेसेवते । अन्योपिसेवकोऽन्तास्यांसेवते । यु

कतेतत् यः सदाय हाशायस्वस्थिनीं नृणां अथलम्बोधारयति । योगद
धीनजीवकोभवतीत्यर्थः । असीमयस्यमेवयास्वस्थकृत् कष्टजायमानेपि
तस्यसेवांनोचकतिनत्यजति । अहःपरस्मिन्नापीतिवचनादसावित्यस्य
सहत्यर्थः । अयमपियमः सदायमदिशमद्वलराते । हस्तसन्नेतेत्यपिसे
वांचक्रडत्युचितमित्यर्थः । अन्यपिअनुकीविस्वामिनादारिद्र्यं पिसेवां
रोतीति । एवःशब्दोअकाराणोपि ॥ ७८ ॥

स्मरस्यकीर्त्याग्रामिनोक्तानि नदोःप्रत पैरिवता
पितानि ॥ अङ्गानिचनेमभवद्वियोगा रपाशूनिच
शङ्खचरजजराणि ॥ ७९ ॥

स्मरयेति । सयसोभयस्यावियोगेनहेतुनाअङ्गानिपाशूनिचशङ्खलोत्रो
चरस्तेनजजराणि वेशीखोलिचयते । सत्रहेतुमेवेयथाक्रमं किमूतानि
अङ्गानिस्मरस्यकीर्त्यायशसावेनीकृतानिहव । तथातस्यकामस्यदोःप्रता
पैवोहुनाप्रतेजोभिस्तापितःनोत्र सन्तापितंहिजजंरभवतिकामस्तनवित
रांपीडयतीत्यर्थः ॥ ७८ ॥

यस्त न्यभुतांघमृगेनसायं दिशःसमालम्बतकोतु
किन्याः ॥ नुभृत्तदामप्रजिघायचितं यदागतोने
तिनिवृत्त्यपान्यः ॥ ८० ॥

यइति । हेतन्विदुशङ्कि यःसायकृष्णमृगेनककुमेनसमालम्बनेकुरागविष
येकीतुविन्यः सायसगंध्यारपुक्तायाःदिशःप्रतोभ्याः भर्तावरुहस्तदाभिषा
व्यनीषातादीमनये तुभ्यंत्वदर्शेस्वीययेतोप्रजिघायग्राहिणीत् । यदासनमे
गतःपात्वांनिवृत्त्यपरावृत्त्यनेतिआगच्छति । यदाप्रभृतितस्यमनस्त्वयिल
भनतदाप्रजृतिव्याघुद्यतांप्रतिन तसोपित्वदधीनोजातोस्तीतिज्ञावः । प्र
जिघायहिनीतेलिंदिहेरवकीतिवृत्त्वम् ॥ ८० ॥

तथानतोपायपयोनिधीना मश्रामुखोऽस्यःक्षुभि
तःशिखावान् ॥ निजःपतिःममप्रतिवारिपोय
थाहृदिस्थःस्मरदाहदुःस्थः ॥ ८१ ॥

तथेति । यत स्म दाहेनकामग्वरेणदुःस्थःनीहितःअतोवारिपातिरव

त्येवंविधोपि हृदिस्थः स्मरणगोचरो यच्च मनस्य विद्यमानो निजः स्वीयः पति
वैरुहः संप्रतित्वद्विषयविरुद्धशायामयायेन प्रकारेण पयोनिधीनां ताप्राय
भवतितया तेन प्रकारेण कुश्रितो बुभुक्षितो मर्त्ये विद्यमानः मुक्तिहितत्वाद्वा
रिपिब्रतिवारिपः यच्च भूतोपि अश्वा मुखो त्यो वद्वामुखोत्यः शिखावानग्निः
पयोनिधीनां सन्तापायनामूत् । वारिपत्वं हृदिस्थत्वं तुल्येपिकामदाहदुः
स्थत्वानावाप्तयानतापकारित्वमित्यर्थः । कामवद्वरपीडितजलप्रविष्टव
रुणसंस्थशौत्ययोनिधयोपिसन्तप्ताः बभूवुरित्यतो हेतोर्वैरुहो तितरां कामेन
पीडितइति भावः । वद्वामनलादपि विह्वानलोधिकइति भावः । अन्योपि
साधुर्दोषास्मान्निपीडितं स्मरन्सन्तप्यते । कुश्रितो वसति कुश्रोरिदं ॥ ८१

यत्प्रत्युत त्वन्मृदुवाहुवलि स्मृतिस्त्रजंगुम्फतिदुर्वि
नीता ॥ ततो विचक्षेऽधिकमेव तापं तेनाश्रिताः

त्यगुणामृणाली ॥ ८२ ॥

यदिति । श्रैत्यमेव गुणो यस्याः सा तेन वरुणेन शरीरोपरिभित्तानि किंता
मृणालीयशस्मात्त्वन्मृदुवाहुवलिस्तस्याः स्मृतिस्त्रजंगुम्फति
करोति सा दृश्यात् । ततस्तस्माद्द्विपरीत्येन पूर्वापेक्षयापि अधिकन्तापं वि
धत्ते करोति । अतएव दुर्विनीता दुष्टा । सन्तापशान्त्यर्थे श्रितस्य शीतल
स्याधिकसन्तापकारित्वमेवैवपरीत्यन् । सा दृश्यत्वाद्वाहुवस्तस्याः स्मारकत्वा
न्मृणालीव भवतितरां तापयतीति भावः । अन्योपि दुर्विनीतो यदर्थमाश्रयते
तद्विरुद्धमेव करोति ॥ ८१ ॥

न्यस्तंतस्तेन मृणालदण्डखण्ड बभासे हृदि ताप-

भाजि ॥ तच्चित्तमग्नैर्मदनस्य वाणैः कृतं शतच्छि-

द्रमिव क्षणेन ॥ ८३ ॥

न्यस्तमिति । सकलमृणाली यत्सन्तापकूरोति ततः सकलमृणालीत्यागा
मन्तरं तापभाजि हृदि तेन न्यस्तं मृणालदण्डखण्डं तस्य वरुणस्य चित्तमग्नैर्मद
नस्य वाणैः क्षणेन शतच्छिद्रं बहु रम्भं कृतं सिववज्रासेशु शुभे । समन्मृणालं ख
तएव शतच्छिद्रं जवति । तस्य शतच्छिद्रत्वं मन्यथोत्प्रेक्षितम् । कामवाणौ
स्तदीयं हृदयं अर्जरीकृतमिति भावः ॥ ८३ ॥

इतित्रिलोकीतिलकषुतेषु मनोभुवोविक्रमकाम
चारः ॥ श्रमोद्यमखंभवतीमवाप्य मदोन्धतानर्ग
लचापलस्य ॥ ८४ ॥

इतीति । त्रिलोकास्तिलकषुलङ्कारभूतेषु इन्द्रादिषु विषये भवन्तीत्यासे
व श्रमोद्यमखं सफलसखमवाप्यमदान्धतयागर्वान्धत्वेनानर्गलंसकृद्दुःखं चा
पकं यस्य मनोभुवः कामस्येति पूर्वोक्तप्रकारेण विक्रमः कामचारः स्वैश्वरा
रीवत्तं ते इति शेषः । कामेन त्वन्निमित्तमिन्द्रादयो तितरां पीडयन्ते । मदा
न्धतेत्यनेन कामस्य द्विरद्वयं सूचितम् । अवाप्यस्थितस्येति योज्यम् ॥ ८४ ॥

सारोत्यधारेव सुधारसस्य स्वयंवरः श्रोभविता तवे
ति ॥ सन्तर्पयन्ती दमयन्ति तेषां श्रुतिः श्रुतीनां क
जुषामपासीत् ॥ ८५ ॥

चरति । हे दमयन्ति तव स्वयम्बरः श्रोभाविमिदिव से भवितेति श्रुतिर्वा
तां तेषां वाकजुषां देवानां श्रुतीकर्णौ अपासीत्मापत् । किंभूता सुधारस
स्यान्तरसस्य सारोत्यधारेव श्रेष्ठजागोत्यितप्रवाह इव सन्तर्पयन्ती तानेव ह
र्षयन्ती । स्वयम्बरं श्रुत्वाऽतीव हृष्टा इति भावः ॥ ८५ ॥

समंसपत्नीभवदुःखतीक्ष्णैः स्वदारनासापथिकैर्म
रुद्भिः ॥ अनङ्गशौर्या नलताप्रदुःस्यै रथप्रतस्ये हरि
तां सरुद्भिः ॥ ८६ ॥

सममिति । अथ स्वयंवरवास्तां अवस्थानन्तरं हरितां दिशं सरुद्भिः स्वामि
भिरिन्द्रादिभिस्तेषां दाराः स्त्रियस्तेषां नासापथिकैर्नासिकामार्गस्थैर्मरुद्भिर्नि
श्चितानिलैः समंसहप्रतस्ये प्रस्थितम् । किंभूतैर्नासावायुभिः सपत्नीमये
न सपत्नीहेतुके नदुःखेन तीक्ष्णैरत्युष्णैः । किंभूतैर्देवैरनङ्गशौर्यैर्मेवानलोग्नि
स्तज्जनितस्तापस्तेन दुःस्यैर्जरीभूतैः । त्वद्वरणाग्रप्रस्थितां स्वः पत्नीं दृष्ट्वा
दुःखात्तां सावायवो मुक्ता इति भावः । अन्योपि पान्यः पान्यैः सह प्रस्थानं क
रोति अथ हवायुभिः साहं नित्येनाशकुनत्वं सूचितम् ॥ ८६ ॥

अपास्तपाथेयसुधोपभोगी स्त्वञ्जुम्बिनैव स्वमनो

रथेन ॥ क्षुधंचनिर्वासयतां नृपंच स्वादीयसाधवा
गमितः सुखन्तैः ॥ ८७ ॥

अपास्तैति । तैरिन्द्रादिजिरत्नबुध्भिनास्वत्सम्बन्धिनाऽऽमनोरथेन नैर्नो
प्राप्त्याप्तइति स्वीयेनाभिलाषैष्वकृत्वाद्यध्वानागः सुखमनायासेन गमि
तोऽतिवाहितः । किम्भूतेन स्वमनोरथेन । स्वादीयसाध्वतिस्वाद्युना अ
स्यैव बुधत्पुत्रास्वनिर्वापयताश्च मनयता । किञ्चूतैस्तैस्तथापास्तस्यक्तः पा
थेयः मार्गश्च स्वस्वरूपः सुधोपजोगोऽसुतोपजोगोयैस्तैः त्वयि निविष्टचित्त
त्वारद्बुधो नृपाचनान्भूदतएव मार्गश्च स्वस्वरूपमपित्यक्तततोप्यधिकालवमा
स्याज्ञैत्यर्थः । भुवं प्रत्यागमनेन नीलकण्ठेन रथेन भुवनागताः सुधोपमो
नैरिति पाठेऽपजोगः साकल्यमपास्तैः । पाथेयसाध्वर्थे पथ्यतिथीति हम् ५३

प्रियामनोभूः शरदावदाहे देवीस्त्वदर्थे विनमज्जय
द्विः ॥ सुरेपुराजैः क्रियते घुनतैः पादार्पणानुग्र
हमूरियंभूः ॥ ८८ ॥

प्रिया इति । सुरेपुराजैः श्रेष्ठैरिन्द्रादिजिरत्नभूना इयं भूर्भूभिः पादानामर्प
णतदेवानुग्रहः कृपातस्य भूः स्थानं क्रियते । किञ्चूतैः प्रियाः स्वस्वियः इन्द्राणी
प्रनुखादेवीस्त्वदर्थेन स्वस्कारणेन मनोभूशराः कामवाणास्तएव दावः वन
वन्निहन्तः स्तनितदाहे सन्तापे निमज्जयद्विः । कामपीडिताः कुर्वन्ति रित्यर्थः
इदानीं भूमीवत्तन्त इत्यर्थः । तेषामत्रागमना देवीनां विरहसन्तापः ॥ ८८ ॥

अलङ्कृतासन्तमहो विभागी रयज्जनस्ते रमरैर्भव
त्याम् ॥ अवापितो जङ्गमलेख्यलक्ष्मीं निक्षिप्य स
न्देशमयाक्षराणि ॥ ८९ ॥

अलमिति । तैरमरैर्भवत्यां स्वयि विषयेऽयं सङ्गल्लग्नोऽजनः सन्देशमया
क्षराणि निक्षिप्य जङ्गमलेख्यलक्ष्मीं च लप्यत्रिकाशोभां सवापितः प्रापितः ।
किंभूतैरलङ्कृतः आसन्नो महीविजगीरैः सवीपस्थितैस्तैस्त्वां प्रापयितुं स ह
अप्रापित इत्यर्थः । भवत्येति वा पाठः ॥ ८९ ॥

एकैकमेतेपरिरभ्यपीन स्तनोपपीडंस्त्वयि संदिश
न्ति ॥ त्वं मूर्च्छतां नः स्मरमत्तशल्पे मुठे विज्ञाल्योष

धिवल्लिरेधि ॥ ९० ॥

एकैकमिति । हेमैनि एते देवा एकैकं पृथक् पृथक् पूर्णानस्तनयोरुपपीड्य सं
स्थितद्यथा तथा त्वत्पीनस्तनाभ्यामात्मानमुपपीड्य च त्वयि हितिसंदिशन्ति
इति किम् । हेमै नित्वं स्मरमग्नशल्यैः कामलस्रग्वापापार्थिकनाराचैः कृत्वा भूर्त्तं
तां नोऽस्माकं मुदे प्रीतये शल्योद्गरणाद्भूसूक्ष्मापहाराय विशल्यानास्त्रीश्रीषधि
वल्लिरेधिभवत्वां विना अस्माकं काममूर्च्छानशास्यतीत्यस्मान्दृष्टीवेति भावः ।
एकैकं वीप्सायां द्विः स्तनोपपीडं सप्तम्यां चोपपीडेति शनुसितृतीयाप्रभृती
नीतिसमासः ॥ ९० ॥

त्वत्कान्तिमस्माभिरयं पिपासु मनोरथा स्वासनये कथैव ॥ निजः कटाक्षः खलु विप्रलभ्यः कियन्ति या वद्वणवासराणि ॥ ९१ ॥

त्वदिति ॥ अस्माज्जित्वत्कान्तिं त्वत्स्तीन्दुर्ये पिपासुः पातु निष्कथं निजः
स्त्रीयः कटाक्षः । एकानुस्ययामैनीकान्तिं त्वानवश्यं वयं पाययिष्यामह इत्ये
वं रूपयामनोरथांश्चासनयाननोरथं जन्तयांश्चाह स तथा एव सांस्त्वनेनैव क
त्वा कियन्ति वासराणि यावत्कियद्दिनपर्यन्तं विप्रलभ्योऽस्माज्जिः प्रतारणीयः
खलु निश्चितं भणकथय । पातु निष्कन्पिपासुर्बालकादि रिदनुदकमिति सु
हृत्तमात्रं प्रतारणं सह तेन तु द्वित्रादि दिनानितया कटाक्षोपि । अस्माग्दृष्टी
वेति भावः । अवधीत्यावच्छेदः । वासराणि अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ ९१ ॥

निजसृजास्मासु मुजे भजन्त्या वादित्यवर्गे परिषेध वेषम् ॥ कृत्वा हि निर्वपयतापमङ्गै रनङ्गलीलालह रीतुषारैः ॥ ९२ ॥

निज इति । हेमै नित्वं निजस्त्रीये आदित्यवर्गे आदित्यपत्यसमूहे स्मासु
परिवेषस्यैव हनस्य वेषमाकारं भजन्त्यां सृजकुप । अङ्गुपालीं देहिती भावः ।
आदित्यं च परिवेषः परिषेधः क्तः तथा अङ्गुलीलैर्बलहर्त्यस्ताजि सुषारैः
शीतलैरङ्गैः कृत्वा अस्माकं तत्पंकाम उवरं निर्वपय शनयं प्रसीद प्रसन्ना जय
सकाम इत्यङ्गुसम्पर्कौ दस्माकं काम उवरं शान्तिं प्राप्स्यतीति भावः । शीतले
नतापशान्तिर्युक्तः । चार्वङ्गिनिर्वपयेति वापाठः । अनुग्रहोऽस्मासु यदि

त्वदीयस्तद्देहिदेहिदुतमङ्गपासीतिपाठः क्वचित्स्पष्टार्थः । मुजाशब्दश्चा
यन्तोयि । परिवेषोरवेः पार्श्वे भवहलेषेष्ठनेतयेत्यजपालः ॥ ९२ ॥

दयस्वकिंघातयसित्वमस्मा ननङ्गचण्डालशरैरदु
श्यैः ॥ जिन्तावरंतीक्ष्णकटोक्षवाणैः प्रेमस्तवप्रे
मरसत्पवित्रैः ॥ ९३ ॥

दयस्वेति । हेजैमिदयस्वत्वंदयाङ्कुर । अदृश्यैराकस्मिकलग्नैरनङ्गएव
चण्डालस्तस्यशरैः प्रयोज्यैः प्रयोजिकात्वं अस्मान्किंमितिघातयसिभारय
सिध्दपित्वं घेत्ययानकार्यम् अन्योपिस्ववैरिणंचण्डालेनादृश्यैर्वाणैर्भारय
ति तर्हि किंकार्यमित्यत आह । अयम्रेमरसाल्प्रीतिरूपाद्रसात्पवित्रैः पूर्णः
पूतैश्च तवतीक्ष्णकटोक्षवाणैर्वाणैर्मिन्त्राविदीर्णैः सन्तोयत्प्रेमः प्रियामहे
प्राणारत्यहानस्तन्मन्मन्गुर्वरेष्टंचण्डालबाणकलं कनारणापेक्षयातवपवि
त्रं कटाक्षवाणैर्भरंश्रेष्ठमित्यर्थः । कटाक्षैरस्मान्नाह । स्यवशीर्षे तिभावः ।
रसादुदकात्पवित्रत्वंयुक्तम् । प्रेमः प्रपूर्वादिशोभनणावधिनीलदुतमङ्गदुष
यनम् ॥ ९३ ॥

त्वदर्थिनः सन्तु परः सहस्राः प्राणस्तु नस्त्वच्चरणप्र
सादः विशङ्कसे कैतववर्त्तितंचे दन्तः श्वरः पंचश
रः प्रमाणम् ॥ ९४ ॥

त्वदर्थिन इति । परः सहस्राः बहवश्च त्वदर्थिनस्त्वदभिलाषुकाः सन्तु नोस्मा
कंप्राणास्तु पुनरस्त्वच्चरणयोः प्रसादस्त्वच्चरणौ चेत्प्रसवौ भवतस्तस्मै वनः प्राण
नमन्यथेत्यर्थः । इदं कैतववर्त्तितं अलीकभाषितमिति चेद्दिशङ्कसे मन्यसे त
स्मिन्तश्चरोन्तर्वर्ती पञ्चशरः कानः प्रमाणमत्र सङ्गी । त्वन्निमित्तमस्माकं किय
तीपीडा भवतीति का मय त्वया पृथक्कृतं वंयश्चेन्मिथ्याभाषिण इत्यर्थः । का
भोन्तर्वर्त्तित्वात् सर्वे वै हि कूटसाक्ष्यं न करोतीत्यर्थः अतो वयमेवानुग्रह्याना
म्ये इति भावः । परः सहस्राः परः शता इति वत् ॥ ९४ ॥

अस्माकमध्यासितमेतदन्तः प्रिये भवत्याहृदयं त्रि
राय ॥ बहिस्त्वया लङ्क्रियतामिदानीं मुरो मुरं
विद्विषतः प्रियेव ॥ ९५ ॥

अस्माकमिति । हेजैमीभवत्याजस्माकंएतत्तद्वयंअन्तरदेशोतावरपुन
क्षिरायअव्यासितमधिष्ठितंक्षिरकालचित्तमध्येधृतासीत्यर्थः । परमिदानीं
तदुरस्त्वयाअहिर्देशोपिअलङ्कयितांआलिङ्ग्यतामितिजावः । कयाक
स्येव । श्रियामुरंद्विषतोविष्णोरिवद्विषःशत्रुर्वैतिमुरमित्यत्रद्वितीया ९५

दयोदयश्चेतसिचेत्तवान्न दलंकुरुद्यांविफलोविल
म्बः ॥ हमांमेवदेवालयतानयामो भूमोरतिश्चेत्त
वजन्मभूमौ ॥ ९६ ॥

दयेति । तवचेतसिअस्माकमुपरिदयायाउदयश्चेद्भूतत्तर्हिस्त्वद्यांस्व
र्गमलङ्कृत । विलम्बोविफलोन्कतंअइत्यर्थः । अथयदिस्यभूमौउत्प
त्तिस्थानेज्जनीभूलोकोधृतिंम्रीतिंयासिप्रामोषितर्हिबयंभूलोकस्यस्वरादेशंस्व
र्गसञ्ज्ञांआचरानः हुर्मः । यत्रवयंसर्वस्वर्गः तवैष्यामत्यस्वर्गभोगास्तत्रैवकु
र्मइतिभावः । अस्मांमेवदेवालयतानयामोभूमोरतिश्चेत्तवजन्मभूमौअवितिष
पाठः ॥ ९६ ॥

धिनीतिनास्माज्जलजेनपूजा तत्रयान्वहंतन्विधि
तन्यमानां ॥ तवप्रसादोपनतेतुमीलौ पूजास्तुन
स्त्रवत्पदपङ्कजाभ्याम् ॥ ९७ ॥

धिनीतीति । हेतन्वित्वयाअन्वहंत्यहंजलजेनचितन्यमानाक्रियमा
णापूजाअस्माकधिनीतिनप्रीत्यति । किन्तुतवप्रसादायप्रीतिकलहेप्रस
न्नत्वायनमस्कारकरवशादुपनतेनचेनास्माकंमीलौशिरसित्वत्पदपङ्कजा
भ्यांचरणाघातवशान्वष्टरवकमलाभ्यामुपूजास्तु । कमलपूजापेक्षयात्वष्ट
रवकमलयोस्तृप्तृत्वात्सास्माकंसुखायार्जनकमलपूजा । त्वष्टरवाघातेन
वयंयथासुखिनीभवामस्तथाकुर्वितिभावः ॥ ९७ ॥

स्वर्णैर्वितीर्णैकरवामवाम नेत्रेभवत्याकिमुपासना
सु ॥ अद्भुतदद्भुगानिनिपीतपीत दर्पाणिपाणिः
खलुयाचतेनः ॥ ९८ ॥

स्वर्णैरिति । हेवामनेत्रेसुन्दरनेत्रे भवत्यात्वयाउपासनासुपूजासुविती
र्णैःस्वर्णैःअपिर्तेःस्वर्णपुष्पैःकिङ्करवामअपितुतानिबहून्स्माकविद्यन्तेतैः

किमपिप्रयोजननास्ति ॥ तर्हि किम् । हेअङ्गप्रियेखलुयस्मानोऽस्माकपा
 रिर्निपीतःपीतादीनां सुवर्णादीनांपदार्थानांदर्पांगर्वायैस्तानित्वदङ्गानि
 याचते । येःसुवर्णादिजितंतदभिलाषिणःपुरुषस्यसुवर्णेनप्रीतिःकथंस्या
 दित्यर्थः ॥ ९८ ॥

वयंकलादाइवदुर्विदग्धं त्वद्गौरिमस्याद्विंदहेमहेम

प्रसूननाराचशरासनेन सहैकवंशप्रभवधुवधु ११

वयमिति । प्रसूननाराचः कामस्तस्यशरासनेनधनुषासहैकवंशेवेणौनु
 लेचप्रज्वलयोयोरीदृशेज्वलयस्यास्तत्संस्तुतिःप्रायेणएकवंशोत्पन्नस्तुत्योभ
 वति । वयंकलादाइवस्वर्णकाराइवतवगीरिण्यासहस्यद्वित्वद्वीरत्वसा
 म्याभिलाषिअतएवोत्तमस्पर्शंयादुर्विदग्धंदुर्विनीतंवज्रपिङ्गलं हेमसुवर्णे
 दहेमअग्नौप्रक्षिपानः वज्रत्वादभ्यवर्णत्वंसुवर्णस्यसूचितम् । वयन्त्वदी
 यास्त्वदपराधकारिणः सुवर्णस्यवन्निहप्रक्षेपकपदं दण्डकुर्नेत्यर्थः । अस्माकं
 सुवर्णेनप्रयोजननास्तीत्यभिप्रायः । कलादोरुक्ककारके । वज्रः स्यात्पि
 ङ्गलेत्रिव्रित्यनरः जेयकुवडितिगदीसंज्ञानिवेषादभ्यर्थेतिहस्त्रोविमानना
 सुज्जुकुत इत्यादिमहाकविप्रयोगदर्शनाज्ज्ञातव्यः समाधानान्तरंचप्रंथा
 न्तराज्ज्ञातव्यम् ॥ ९९ ॥

सुधासरस्सुत्वदनङ्गतापः शान्तोन्नतःकिम्पुनरसु

रःसु ॥ निर्यातितुत्रन्ममतांक्षरेण सूनाशुगेषोमं

धुसीकरेण ॥ १०० ॥

सुधेति । नोऽस्माकंत्वन्निमित्तःअनङ्गतापः कामचरः दुधारसःसुअसृतस
 रसीध्रपिनिमज्जनेनशान्तःकिम्पुनरपासरःसुउदकसरसीधुच अथचरम्भा
 दिदेवाङ्गनासुनशान्तः तदपेक्षयात्वमधिकंतिमावः । तर्हिकथंशान्त्यती
 त्याशक्यम् ॥ प्रसूनाशुगःकामस्तस्यधुःपुण्यंतस्यमधुसीकररूपेणतवम
 मतारूपेणाक्षरेणइन्द्रादयोमदीयाइतिस्वस्यस्वामित्वंइन्द्रादीनांस्वीयत्वं
 सूचयतातुपुनर्निर्वाति । असृतरसस्यापेक्षयाममतारूपस्यमधुसीकर
 स्याधिकृत्यादित्यर्थः । योऽहुज्जिनंशान्तःसएकेनशान्तइतिचित्रम् । एवं या
 अस्मान्दृशीषेतिमावः ॥ १०० ॥

खण्डः किमुत्वद्विरएवखण्डः किंशर्करातत्पथशर्क
रेव ॥ कृशाङ्गितद्वङ्गिरसोत्पकच्छ तृणनुदिसु
प्रथिततादसुः ॥ १०१ ॥

खण्डइति । हेकृशाङ्गित्वद्विरस्त्वद्वाय्याः खण्डएवलेशएवखण्डः शर्करार
सविशेषः किमु त्वद्वागीशकलवाध्यत्वादेवतस्यखण्डत्वं नाममाधुर्यं चजा
तमित्युत्प्रेक्षा । तस्याः वाय्याः पन्थाः गमनमार्गस्तस्मिन्शर्कराकपेरांशक
पैवशर्कराखण्डसुविकारः किंकपेरांशेनामसाम्याच्छर्करेतिनामजातमाधुर्य
ञ्च । पथिशर्करांशाजवन्ति । तस्यावाय्याः संक्षिप्तक्रोत्थादिस्वप्नाव
जनितः शुभारादिरसस्तस्मादयच्चतस्त्राणां दुदकादुत्पत्तितयत्पकच्छतृणंज
लप्रायदेशजं वृणंतदेवदिसुइतिप्रथितं कच्छतृणस्यचइतिरितिसंज्ञात
द्रुससम्बन्धात्माधुर्यञ्चजातं किमित्यर्थः । खण्डादिभ्योपिअधिकत्वात्वा
य्यामश्वरताइतिभावः शर्कराखण्डविकृतावपलाकपेरांयोरितिभिन्नः १०१

ददामकिन्तेसुधयाघरेण त्वदास्यएवस्वयमास्य
तेहि ॥ विधुंविजित्यस्वयमेवभावि भवन्मुख
न्तन्मुखभागभोजि ॥ १०२ ॥

तदामेति । हेभैनिवयस्तेतुभ्यंकिंददामअपितुत्वद्दानयोग्यं वस्तु किमपि
नविद्यतइत्यर्थः । असुतानरत्वयश्चभागेषुसम्येएकंदेयमित्याश्रुकायासा
ह । अघरेणसुधयाओष्ठलक्षणंतत्त्वदास्यएवस्वयंहियस्मादास्यतेस्थीयतेछो
ष्टेनत्वन्मुखेसुधीभूयएवस्थीयतेयतइतिवा । यतश्चनवन्मुखंत्वद्दानंविधुं
चन्द्रंविजित्यस्वयमेवतस्यचन्द्रस्यमखभागभोजि । यश्चभागग्राहिभात्रिभ
विष्यतिमत्तदपिनंदेयमित्यर्थः । असुतभागभोपयोगेद्वारोपकचुंनशक्तुम
इत्यर्थः । सुधाचन्द्रान्यांसकाशातत्वदोष्ठमुखमधिकंइतिभावः ॥ १०२ ॥

प्रियेवृणुष्वामरभावमस्म दितित्रपाकृद्वचनंनकिं
नः ॥ त्वत्पादपक्षेशरणंप्रविश्य स्वयंवयंयेनजि
जीविषामः ॥ १०३ ॥

अमरत्वमपिदातुमशक्यमित्याह ॥ प्रियेइति ॥ इतिनोऽस्माकंवचनं
अस्माकमेवत्रपाकृज्जावहंकिंनापितुलज्जावहमेव । इतिकिं हेप्रियेत्वं

मस्य सकाशादमरभावसविनाशत्वं वृक्षेति । येनकारणेन वयं त्वत्पादप
व्येद्वितीयाद्विषयमन् । शरणप्रविश्य तत्तत्तत्तमेवरक्षितारं प्राप्य स्वयमात्म
नैव जिजीविषा मोक्षं वितुमिच्छामः स्वयं तीर्णीहि परंतारयति न त्वतीर्थः ।
त्वच्चरणसेवया जीवतामस्माकं तुभ्यममरत्वं दातुं काशक्तिः अतएव पूर्वोक्तं व
चनलज्जावहने वेत्यर्थः । अतएव तवोपकर्तुं न स न र्यास्ति स्मादस्मान् वृणीष्वे
ति ज्ञावः ॥ १०३ ॥

नास्माकमस्मान्मदनापमृत्यो स्त्राणाय पीयूषरसा
यनानि ॥ सुधारसादप्यधिकं प्रयच्छ प्रसीद वै द
र्जिनिजोधरनः ॥ १०४ ॥

नेति ॥ यस्मात् पीयूषरूपाणि रसायनान्यौषधानि अस्मान्मदनलक्षणात्
जनिता ह्यपमृत्योः सकाशादस्माकं त्राणाय न भवन्ति तस्मात् प्रसीद अस्मा
कमुपरि प्रसक्ता भव । त्वं सुधारसादप्यनधिकं न तृत्तयनेभ्योप्यतितरां स्त्रा
दुनधिकं सान्ध्यं न्वमिजस्त्रीयं रदनच्छदमोष्ठन्तु पुनः पातुं नोस्मभ्यप्रयच्छ
देहि । अनेन न दनापमृत्युः शान्तिं प्राप्स्यतीति भावः । सानः स्य मौषध
मन मृत्युशान्त्यर्थं यत्र न प्रभवति तत्र तदपेक्षया अधिकं मौषधं दीयते येनापमृ
त्युः शान्त्यतिष्ठेत् अस्माकं रसोपि नासाविति पाठेयस्माद्रसादित्यर्थः । अ
थांश्च यत्तदौ । अपमृत्योः भीत्रे त्वत्रापादानत्वं ॥ १०४ ॥

मुष्टुः स्वैश्चापरोधैरपि सह मकरेणात्मभूः केतुना जू दु
ष्टानं स्त्वत्प्रसादादथ मनसि जतां मानसो नन्दनः स
न् ॥ भूभ्यां ते तान्विधन्वी भवतु तव सितैर्जैत्रमल्लः
स्मितैः स्ता दस्तु त्वन्तेत्र चञ्चल शफरयगाधी
नमीनध्वजाङ्कः ॥ १०५ ॥

मुष्टइति । यः आत्मजू कानः स्वैश्चापरोधैः धनुर्वाद्यैः सकरेण मीनरूपे
ण केतुना ध्वजेनापि सह मुष्टौ दग्धो भूत् । सकानः अथानन्तरमिदानीमिति
यावत् । त्वं प्रसादात् नोऽस्माकमानसो मनः संबन्धी नन्दनो हर्षकः अथ च म
नसः पुत्रः सन् मनसि जत्वं मनसि सायते असी मनसि जः तद्वाक्यं यदाधारयतु
त्यत्सङ्गमवशादानन्दको नन्दनोऽस्मिन् मनसि पुनरुत्पद्यतामत्यमनसि ज

त्वमपिधारयस्वित्यर्थः । हेतुन्विसक्तानः तैज्ज्भ्यां चन्वीभवतु । ज्ञ्भ्यामि
ति द्विवचनेन पूर्वापेक्षया चापह्नयं सूचितम् । तव सितैः हंतैस्तीक्ष्णैश्च स्मितैः
कृत्वा जेतार एव जैत्राय बभूताः भङ्गाः बाह्यशल्यानियस्य एव विधस्तावद्भवतु
अत्रापि पूर्वापेक्षया ऽधिकं तीक्ष्णत्वजैत्रत्वमनियतसङ्ख्यत्वं च सूचितम् ॥
तव नेत्रे एव चण्डहरमपि अतिशयेन शोभमानं च पल्लतरं वायष्कफरमुग्रं तस्या
धानोमीनध्वजलक्ष्णोद्भृङ्गिहंयस्यैव बभूतोस्तु । पूर्वमेक एव ध्वजो जूदिदा
नीतुद्वीमीनध्वजाविति शफरयुगपदेन सूचितम् । स्वयास्मद्वरणे कृतं सति पू
र्वापेक्षया ऽधिकं सामर्थ्यः साङ्गो मदनः पुनरुत्पत्स्यते तस्मादस्मान्वृणीष्वेति
ज्जावः । अन्योपि विनष्टो देवतादिप्रसादात् पुनरुत्पद्यते ऽधिकशक्तिश्च भव
ति । मन्दनो हर्षके सुत इति विद्युः । चन्वी ब्रोह्मादिः ॥ १०५ ॥

स्वप्ने न प्रापितायाः प्रतिरजनित वश्रीषु मग्नः कटा
क्षः श्रोत्रे गीतो मृताब्धौ त्वगपि ननु तनूमज्जरीसो
कुमार्यै ॥ नासाश्वासाधिवासे ऽथरमधुनिरसज्ञाज
रित्रेषु चित्तं तत्तस्तन्वद्भिकैश्चिन्तकरणहरिणैर्वागु
रालङ्घितासि ॥ १०६ ॥

स्वप्ने नेति । ननु यस्मात्संबुद्धौ वा नोस्माकं कटाक्षं प्रतिरजनिरजन्यां रज
न्यास्वप्ने न प्रापिताया विषयीकृतायास्तव श्रीषु शोभासु यस्मान्मग्नः तथा य
स्मात्तः श्रोत्रे कर्णो गीतो मृताब्धौ त्वगपि ननु तनूमज्जरीसो
कुमार्यै ॥ नासाश्वासाधिवासे निश्वासरूपे गन्धमात्यादिपरिमले मग्ना ।
यस्माच्च नोरसंज्ञाजिह्वाश्चरूपे अथरसबन्धिनिवाऽमृते निमग्ना । यस्मा
च्चनः चित्तं तव चरित्रेषु विलासादिसर्वव्यापारेषु मग्नम् । तत्तस्मात् हेतुन्वि
कृशाङ्गिनोऽस्माकं कैश्चिदपि करणहरिणैरिन्द्रियरूपैर्मृगैर्वागुरामृगसम्बन्धि
नीरूपानलङ्घितासि । नातिक्रान्तासि । वागुरातुल्यया त्वया वद्धानि
चक्षुरादीनि षडिन्द्रियाणित्वद्रूपं स्वं स्वं विषयं प्राप्य त्वासतीत्यगन्तुमशक्तुं व
न्तीत्यर्थः । स्वप्ने प्यस्मान्निरन्यानरपृष्टेत्येव मनुरागिणोऽस्मान्कदिति व
शीघ्रं लिभावः । देवानामस्वप्नत्वे पि स्वानुभवसिद्धत्वे नैव दूते नैव मुक्तं प्र
तिरजनितस्वप्ने न प्रापिताया इति मधुनोचितीमाशङ्कनीया । यदा विरहव

विकुलादृष्टावपान्धेमहा काव्येचारुणिनैषधीय
चरितेसर्गानिसर्गोज्ज्वलः ॥ १०१ ॥ ॥ ॥

श्रीहर्षमितिपूर्वाह्नस्यपूर्वाक्त्यवार्थः । किञ्जुतेमहाकाव्येकविकुलेनया
लिदासादिसहाकविसमूहेनदृष्टोऽध्याऽग्रमेयमार्गः तस्यपान्थेनित्यपयि
केऽपूर्वग्रमेयपरिपुष्टेकाव्येऽयमहम.सर्गोऽगात् समाप्तिप्राप्तः इतिश्रीवेद
क्षरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितःत्सजनारायणकृतनैषधीयप्रकाशेऽहमः
सर्ग.समाप्तिप्राप्तः ॥

॥ नैषधीयेचरिते नवमसर्गः ॥

प्रारभ्यते ।

श्रीगणेशायनमः ॥ इतीयमक्षिभुवविभ्रमेद्भुगित
स्फुटामनिच्छाम्बिवरोतुमुत्सुका ॥ तदुक्तिमात्रश्र
वणेच्छयाशृणो दिगीशसन्देशगिरंनगौरवात् १ ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ दूतवचनश्रवणानन्तरकिञ्जुदितिवर्णयितुनवमसर्ग
प्रारभते । इतीति । इदमैनीदिगीशसन्देशगिरदिक्कालानांवाचिकतस्य
नलतुल्यदूतस्यसक्तिनामस्यकोवलोक्तेः श्रवणेच्छयाश्राकर्णनेच्छयाऽशृणोत्
नतुगौरवात् । इन्द्रादीनामाज्ञाश्रोतव्येतिआदराज्जश्रुतयती किञ्जुता
अभिज्जुवस्यविभ्रमः परित्यन्दविलासस्तल्लक्षणेनइङ्गितेनस्वाप्तिप्रायसूच
केनचेष्टितेनस्फुटामनिच्छान्दिक्कालानासनादरंविवरोतुविशेषेण प्रकटी-
कृतुं उत्सुकोक्कथिता । अविशीषध्रुवौदध्यचतुरेतिसाधुः ॥ १ ॥

तदर्पितामश्रुतवद्विधायतां दिगीशसन्देशमयीस

रस्वतोम् ॥ इदन्तुमुर्वीतलशीतलद्युति उजगाद
वैदर्भनरेन्द्रनन्दिनी ॥ २ ॥

तदिति । वैदर्भनरेन्द्रनन्दिनीमैनी सर्वोतलेजूलोकेआलहादकत्वाद्धी
तलद्युतिचन्द्रन्तनलंइदंवक्ष्यमाणंजगाद । किङ्कत्वातेनदूतेनअर्पितानु

क्तान्दिगीशसन्देशमयीन्द्रिपालबाचिकबहुलांतां सरस्वतीं वार्णीं अनादरा
त्प्रत्युत्तराभावाद्भुतेन तुल्यं वर्तते । अनाकर्णितमिबविधायप्रत्युत्तरमद
त्वास्वमनीषितमुक्तवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

मयाङ्गपृष्ठः कुलनामनीमया नमूविमुच्यैशकिम
न्यदुक्तवान् ॥ नमह्यमत्रोत्तरधारयस्य किं ह्रियेपि
सेयं जत्रतीधमर्णता ॥ ३ ॥

मयेति । अङ्गदूत मयाजवान् कुलनामनीपृष्ठः सन्ध्यमूकुलनामनीविमु
च्यअन्यदेवदिगीशसन्देशाद्यप्रस्तुतमेव किमुक्तवान् । अयुक्तनेतदित्यर्थः ।
अत्रकुलनामविषयेप्रश्नेनह्यमुत्तरधारयस्य । प्रत्युत्तरलग्नकस्यभवतोऽपि
सेयंप्रस्तुताश्रयमर्थताह्रियेलज्जायैवकिं ॥ प्रश्नोत्तरमददत्तः परमस्थापिह्री
र्भवती । उत्तमरूपतवकथनेतितस्यात्कुलनामनीकथयेतिभावः । ऋणा
पाकरणेसमर्थोन्योपितदपाकरणाज्ज्वापदंमाप्नोति । निवेचनात्रवाचि
नीनकारस्यप्रयनान्तत्वमेवचयुक्तानितिसपूर्वायाः प्रयनायाविभावेतिवैक
ल्यिकत्वान्मयादेशाभावःधारयतीतिधारयः । अनुपसर्गास्मिन्विन्देति
शः । उत्तरस्यधारयइतिसमासः ॥ ३ ॥

अदृश्यमानोक्त्वचिदीक्षिताक्वचि नममानुयोगेभव
तः सरस्वती ॥ क्वचित्प्रकाशाङ्क्वचिदस्फुटार्णसं
सरस्वतीजेतुमनासरस्वतीम् ॥ ४ ॥

अदृश्येति । भवतः सरस्वतीवार्णी सरस्वतींमात्रासरस्वतींनदीकृतुंनना
स्तत्तुल्याभवतीत्यर्थः । किञ्चूतां सरस्वतीं । क्वचिद्देशविशेषप्रकाशांप्रकट
जलां । क्वचिद्वास्फुटमप्रकटमर्णउदकंयस्यास्तां । किंभूतातवसरस्वती । क्व
चित्कुलनामविषयेममअनुयोगेप्रश्नेत्तरादानाददृश्यमानागुप्ता । क्वचित्कु
तआगतोसीतिसमप्रश्नेईक्षिता । उत्तरदानात्प्रकटा । कुलनामप्रअस्याप्यु
त्तंप्रयच्छेतिभावः । सरस्वतीनदीभेदेगोवाग्देवतयोरेपीतिविश्वः ॥ ४ ॥

गिरःश्रुतोऽत्रतत्रःश्रवःसुधोः श्लषाभवन्नाग्निनु
नश्रुतिस्पृहा ॥ पिपासुताशान्तिमुपैतिचारिजा
नजातुदुग्धान्मधुनोदिकादपि ॥ ५ ॥

गिरइति । अतिमधुरत्वाद्भवसोःकर्णयोः सुधाश्रमृतरूपास्तवतिरःश्रुता
 एवयद्यपिश्रुतास्तथापितुपुनस्तधनासिविषयेश्रुतिस्पृहाश्रवणेच्छानक्षया
 नशान्ताभवदतस्तदपिकथयेतिभावः अतिमधुरवाणीसमाकर्णनेनकथनशा
 न्तेत्याशङ्क्याद्यहेतुमाह । वारिजाउदकसंवन्धिनीरपिपासुतापानेच्छाअधि
 कादुदकापेक्षया अतिमधुराद्दुग्धान्मधुनीवाजातुकदाचिदपिश्रान्तिनोपै
 तिइत्याभाषकः । तथायुक्तमेतदित्यर्थः । अधिकादपिजलापेक्षयावहुपी
 तादपिदुग्धान्मधुनोवेतिवा । दुग्धापेक्षयाअधिकांमधुनीपीतिवा । दुग्धा
 क्षशाम्यतिनापिमधुनः । अधिकादप्यमृतादपिनशाम्यतिइतिवा । दुग्ध
 मधुभ्यामधिकादमृतादपिनशाम्यति । अतिबहुकिंवक्तव्यम् ॥ ५ ॥

विभर्त्तिवंशःकतमस्तमोपहं भवाद्दृशंनायकरत्नमी

दृशम् ॥ तमन्यसामान्यधियावमानित नत्वयाम

हान्तं बहुमन्तुमुत्सहे ॥ ६ ॥

विभर्तीति । सूर्यादिष्वंशमध्येकतमोवंशोमवाद्दृशनीदृशंहेस्ताद्यभिनय
 नात्रेवावर्णयितुंशक्यं नत्वययववत्समईश्वरगुणस्तमोपहन्तिस्तिरस्करोति
 कोधरहितमज्ञानविनाशसंशोकनुदस्वानायकरत्नविभर्त्ति । यस्मिंस्त्वनुत्प
 णःसकतमोवंशइतिप्रश्नः । अन्यसामान्यधियाअन्यवंशतुल्यत्वमुद्भूत्याश्रव
 नानितन्तिरस्कृतएवकुण्डविशिष्टेनत्वयाकृत्वा महान्तमनुत्पन्नवंशवद्भूतित
 रांसन्तुसंमानयितुमुत्सहेउत्साहवत्यस्मि । अनन्यतुल्यत्वेनपूजयितुमि
 च्छामि । तस्वंशंकथयेतिभावः । अथचस्वतेजसातमस्तोभनिराकरणसम
 र्थलोकोत्तरंहरामध्ययोग्यंरत्नवंशोद्यःरतितवंशश्चान्यवैशुतुल्यत्वमुक्त्या प्रथ
 मन्तिरस्करोति । पश्चात्तद्भजंद्भुतस्यवेद्योर्जुयोमानःक्रियतेतद्भूद्वैद्योरपि
 रत्नोत्पत्तिर्वद्वैकता । तमोन्वकारेस्वर्भानौतमःशोकेगुणान्तरे । नायकेने
 तस्त्रिष्टेहरामध्यमथावपीतिविश्वः । रत्नंस्वजातिश्रेष्ठेपिद्वित्यमरः । तमो
 पहंअर्पेःकृशतमसोरितिअच् ॥ ६ ॥

इतीरयित्वाविरतांपुनःसताह् गिरानुजग्राहतरा

न्धराधिपः ॥ विरुत्यविश्रान्तवतीन्तपात्यये च

नाघनश्रातकमण्डलीमिव ॥ ७ ॥

इतीति । सनराधियोनलइतिपूर्वाक्तं ईरयित्वाऽन्तकाविरताम्बिआन्ता
ताजैनीगिरावाचापुनरनुजग्राहतरांश्चतितरामनुगृहीतवानुवाचेत्यर्थः ।
तांप्रतितस्यवशकरवचनमेवानुग्रहः । कःकानिव । तपात्ययेग्रीष्मान्तेप्रा
वृषिबर्षुकोधनाधनोमेयःचातकमणहसीमिव । किंमूतास्पिपासावशाद्दि
स्यशब्दिस्त्वाविआन्तवर्तीविआन्तां । अद्बोधनाधनइत्यमरः । अरिचली
त्यादिनाद्विस्वाआगागमेकृतेहृन्तेर्घत्वञ्चेतिसाधुः ॥ ७ ॥

अयेममोदासितमेवजिह्वया द्वयेपितस्मिन्ननति
प्रयोजने ॥ गरौगिरःपल्लवनार्थलाघवे मितञ्च
सारञ्चवचोहिवाग्मिता ॥ ८ ॥

अयेइति । अयेमैनिमनजिह्वयातस्मिन्कुलनामलक्षणेद्वयेपिउदासितमे
वउदासीनयैवजातं यतोऽनतिप्रयोजनेअतिशयितप्रयोजनशून्येनिरर्थक
त्वान्मयाद्वयंतेनकथितमितिज्ञातः । मिप्रयोजनेपिपृष्टेप्रत्युत्तरंदादव्य
मित्याशङ्क्याह । पल्लवनंअल्पेपिप्रसंयेकहुशब्दवचनार्थलाघवंअर्थस
ङ्कोचबद्धे अपिगिरीवास्यागरौविपतुस्त्यौदोयौ । अविचार्यएवविषयया
त्यज्यतेतथाएतेअपित्याज्ये इत्यर्थः । तस्मात्किर्यकंनप्रष्टव्यंपृष्टमपिप्रत्यु
त्तराहैनमवतीतिनयोदासितमितिभावःदोषत्वमेवसमर्थयते । ह्यस्मान्नि
तम्बशब्दतःसारंअर्थतोयद्वचः सैववाग्मितापण्डिततातद्विपरीतस्यदोषत्वं
स्तुटमेवेत्यर्थः । चौसामस्त्यंसूचयतः । उदासितंभावेक्तः । पल्लवशब्दोलक्षण
याविस्तारवाचीतस्मात्तत्करोतीतिशयन्ताल्लुट्स्यासन्नर्थं तियुक्त्वा ॥ ८ ॥

वृथाकथेयंमयिवर्णपद्धतिः कयानुपूर्व्यासमकेति
केतिच ॥ क्षमेसमक्षव्यवहारमावयोः पदेविधानुं
खलुयुष्मदस्मदी ॥ ९ ॥

भाम्नोतिप्रयोजनत्वाभावंसमर्थयते । वृथेति हेमैनिमयिकावर्णपद्धतिर्व
र्णपद्धतिःसमकेतिसङ्केतितात्वयेशिषः । कयाचानुपूर्व्यापरिपाद्यासङ्के
तिताचकारःप्रश्नसमुच्चयार्थः । नकाराकारलकारविसर्जनीयात्मिकासङ्गहा
सङ्केतितातत्रतद्विपरीतालङ्कारादिरूपावाहयङ्कायागोष्ठीर्वृथानिप्रयोजना
नामसङ्गाननिज्ञानेव्यवहारसिद्धिःकथमित्यतआह । खलुयस्मादावयो

स्तवममचसमस्तप्रत्यक्षव्यवहारं विधातुं साधयितुं युष्मदस्मदीपदेशु न्तो
 जमेवमर्थे परोक्षव्यवहारस्य हि सञ्ज्ञासप्रयो जनं प्रत्यक्षव्यवहारे च त्वमेव कुर्व
 हमेव ह्मरिष्यामीति युष्मदस्मदस्यामेव कार्यसिद्धेः पूर्वाक्ता कथानिधयोऽनै
 व । यद्वाचकारा-कुलप्रभोपि वृथेत्यर्थः । यथानामप्रभ्रादुत्तरश्लोकेन
 कुलस्य दत्तोत्तरत्वाद्वा । स्थानानन्तरं तथा न्यायोनेत्युपेत्यम् । समकेतीति
 कितनिवासे रोगापनयने चेति अस्य कर्मणि लुङि रूपं । आवयोरिति परत्वा
 दस्मदः शेषः युष्मदस्मदीश्वरपरत्वादादेशाभावः ॥ ९ ॥

यदि स्वप्नावान्ममनोज्ज्वलङ्कुलन्ततस्तदुद्भावन
 मौचित्यीकृतः ॥ अथावदातन्तदहोविहम्बना य
 थातथाप्रेष्यतथोपसेदुषः ॥ १० ॥

नाना कथने हेतुमुक्तं कुला कथने हेतुमाह । यदिती । समकुलं स्वभावां
 दूषदिसञ्ज्वलनिर्गलन । ततस्तर्हि सदीपस्य तस्य कुलस्योद्भावन कथनमनकु
 तः कथमौचित्यी अपितु तादृशस्य कथनमयुक्तमित्यर्थः । अथवावदातं नि
 दीपंतत्कुलान्तर्हर्हि प्रेष्यतथा परदूतत्वेन उपसेदुषः आगतस्य समतथा तादृ
 शी कथा तादृक्प्रसिद्धिर्निदीपसङ्ख्यासाविहम्बना । अहो आदयं न हानुप
 हास इत्यर्थः । उपहासमियातः कथनप्रेष्यस्य समानाचितमित्यर्थः । अथ
 दातदैपशोधने । उपसेदुषः भाषायां सद्वसेति क्लृप्तः ॥ १० ॥

इति प्रतीत्यैव मया अधीरिते तवापि निर्वन्धरसे
 नशोभते ॥ हरित्पतीनां प्रतिवाचिकं प्रति श्रमोगि
 रान्ते घटतं हि सम्प्रति ॥ ११ ॥

उपसंहरति । इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण वैश्यार्थे नानौचित्येन च हे
 तुना प्रतीत्यैव विचार्यैव मया उपधारिते कुलनामप्रभ्ररूपार्थे तवापि निर्वन्धे
 आग्रहेरसः प्रीतिर्न शोभते न युक्तमित्यर्थः । तर्हि किं युक्तं हि यस्मात्सम्प्रती
 दानीं हरित्पतीनामिन्द्रादिदेवानां प्रतिवाचिकं प्रत्युत्तरप्रतिउद्दिश्यते तव
 गिराश्रमः प्रयासो घटते युक्तः निरर्थककुलनामप्रभ्रे आग्रहन्त्यक्ताशीप्रन्दिक्
 पालानां प्रत्युत्तरन्देहीसिजावः ॥ ११ ॥

तथापि निर्वन्धयति ते यवास्पृहा मिहानुरुन्धेमि

यानकिङ्किरा ॥ हिमांशुवंशस्य करीरमेवमां निशम्य
किं नासि फलेग्रहिग्रहा ॥ १२ ॥

तथेति । अथवा तथापि कुलनामा कथने कारणे कथितेऽपि सत्कथनविष-
ये निर्बन्धति आग्रहशीलेभ्यो हिमांशु कुलनामप्रज्ञेतवस्पृहांश्चान्धमितया
गिरास्वहृषेण वचनेन किमनुरुन्धेनावृणोमि अपितु पूरयामि । द्वयोर्मध्ये
केनाग्रहः परित्याज्यस्त्वया तु न त्यज्यते ततो मयैव त्यज्यत इत्यथवेत्यनेन सूचि-
तम् । तमेवाह त्वं हिमांशुवंशस्य चन्द्रवंशस्य करीरं बालकमेवमां निशम्याक-
र्यं फलदं गृह्णातीति फलेग्रहिः फलितः । ग्रहो निर्बन्धो यस्याः सा यच्चूता कि-
न्नासि न भवसि अपितु फलित निर्बन्धाभव । निशम्यैवेति वायोजना चन्द्रवंशे
बह्वीविख्यातास्तन्मयेऽहं प्रसिद्धो न भवामीति करीरपदेन सूक्ष्मोपायति ।
फलेग्रहिरात्मनरिद्धेति साधुः । स्यादध्ययः फलेग्रहिरित्यनरः ॥ १२ ॥

महाजनाचारपरंपरेदुशी स्वनामनामाददतेन साध-
वः ॥ अतोभिधातुं न तदुत्सहेषु न ज्ञानः किलाचार-
मुचं विगायति ॥ १३ ॥

नामस्त्वत्यन्तमकथनीयत्वमाह । नहेति । नामप्रसिद्धौ । यत्साध-
वः स्वनामनाददतेन कथयन्ति । ईदृशी महाजनानां आचारपरम्परा । यतो
ऽतः कारणात् तत्स्वनामभिधातुं वक्तुं नोत्सहेनेच्छामि । कुलंकथितं नाम
न कथनीयमिति सात्पर्यार्थः । अत्र हेतुः किल यस्मात्जनः आचारमुचं पुरुषं
पुनर्विगायति निन्दति । अतो न कथ्यत इत्यर्थः । आत्मनामगुरोर्नामना-
मातिरूपणस्य च । आमुष्मानो न गृह्णीयाज्येष्ठापत्यकलत्रयोरितिसदाचा-
रो नूलम् । आददते आढोदीनास्य विहरण इति तत् ॥ १३ ॥

अदो यमालप्य शिखीवशारदो बभूव तूष्णीमहिता
पकारकः ॥ अथास्य रागस्य दधापदेपदे वचांसि हं
सीव विदर्जजाददे ॥ १४ ॥

अदइति । अयं नलोऽहं पूर्वीकं वचनमाप्त्योक्ता तूष्णीं वचनं भूव । किंभूतः
शारदो निपुणो हिंसाप्रवादी वाऽत एवाहिताः शत्रवस्तेषां पकारकः । कइव
शारदः शरत्सबन्धी शिखीवमयूरइव । यथा अहीना सर्पाणां तापह्नुरीति एवं

भूतोमयूरः प्रावृषितं श्रुत्वा शरदि मूकी भवति । अथानन्तरञ्च आस्य रागस्य
मुखलौहित्यस्य पदे पदे प्रतिचरणं दधाधारयित्री हंसी च विदर्जनावचांसि आ
ददौ उवाचेत्यर्थः । किञ्चूतीयमस्य लस्य पदे पदे सुमिहन्तरूपे वराङ्गस्य मधुर
त्वादनुरागस्य दधाधारयित्री पोषयित्री । आस्यस्येव वराङ्गस्तस्य दधावाहं
सी । प्रावृषितमयूरो मधुरं रौतिशरदि हंसी मधुरस्वरा । आस्ये चरणयोश्च लो
हिता भवति । दधेति ददाति दधात्योर्विभावेति ज्ञाः रागस्येतिकर्मणि षष्ठी १४

सुधांशुवञ्जामरणं भवानिति श्रुतेऽपि नापैति विशेष
संशयः ॥ कियत्सुमौनं वितता कियत्सुवाग् महत्य
होवत्तच्चनचातुरीतव ॥ १५ ॥

सुधेति । भवान् हि मांशुवञ्जस्याभरणमिति श्रुतेऽपि न लोभान्नोवाक्येने
ति विशेषसंशयो नापैति न गच्छति तस्मान्नापि वदेत्यर्थः । कियत्सुद्विजेना
मादिप्रश्नेषु मौनं प्रत्युत्तरादानं कियत्सु किमर्थं नागतोसीत्यादिषु प्रश्नेषु वा
वितताऽप्रत्युत्तरवद्भुतरजहुदेवाशंसा कथमरूपा । अहो आश्चर्यकारिणी न
हतीतवच्चनचातुरीर्हृदयः प्रतारको न दृष्टाचार इति भावः । वशीचमुक्ता
भरणं आभरणं जवति ॥ १५ ॥

मयापि देयं प्रतिवाचिकं न ते स्वनाममत्कर्णं सुधाम
कुर्वते ॥ परेण पुंसा हि ममापि सङ्ख्या कुलावलाचा
रसहासनासहा ॥ १६ ॥

स्वयानाम्नि अकथिते सति मयापि प्रत्युत्तरं न दातव्यमित्याह । नयेति । स्व
नामममकर्णयोः सुधारूपं अकुर्वन्ते स्वनामनकथयते ते तु म्यमयापि प्रतिवाचि
कं प्रत्युत्तरं न देयं दातुमनुचितं । तन्न हेतुमाह । हियस्मात्परेण पुंसा पुरुषे
ण सङ्ख्यामपि सङ्ख्यासम्यग्गोष्ठी कुलावलाकुललोतस्या आचारेण सहास
नं संकस्मिन्नासनेऽप्येव शनत्तस्या सहापतिप्रताचारपरपुरुषकथयोः सहाव
स्थालक्षणीविरोध इत्यर्थः । यथा त्वया सदाचारभङ्गभीत्या नामनकथ्यते तथा
मयापि स्त्रीकुलाचारभङ्गभीत्या स्वाभिप्रायोनकथ्यते इति प्रतिबन्दीत्यर्थः १६

हृदाभिनन्द्य प्रतिवन्द्यनुत्तरः प्रियागिरः सस्मित
माहसम्मताम् ॥ वदामि वामाक्षि परेशुमाक्षि प

स्त्वमीदृशं माक्षिकमाक्षिपद्वचः ॥ १७ ॥

इद्वेति । सनत्-सस्मितं यथा तथा तां जैनीमाहस्मद्यबोधत् । किङ्कर्त्वा
प्रियागिरोभैनीवचांसि प्रियामनोच्चावागिरः साधूक्तमिति हृदामनसाभिन-
न्द्यस्तुत्वा । किञ्चूत-कुलच्छीयामाचारानुचितं परपुरुषसम्वादनमहमपि न
करोमीति प्रतिबन्दीतया तथाः सकाशाद्वाऽनुत्तरत्तरहीनः । इदृग्वक्त्रो-
क्तिप्रतिबन्धादिचातुर्यं कृत्वा पिनास्तीत्याश्चर्यवशात्स्मितपूर्वाञ्जिभाषित्व-
म् । तदेवाह । हेवामाक्षिसुनेत्रेकटाक्षविज्ञेपाद्वक्त्रनेत्रेवा । अहस्त्वदामि-
पदिशामि । नाक्षिकं न धुञ्छाक्षिपत्तिरभ्युवदति न धुरं दृशं प्रतिबन्धादिक-
पद्भूत्यलक्षणं वचनं परेऽभिन्नादिव्यतिरिक्त्युमादृशेषुमाक्षिप । तानेव प्रत्ये-
वं बह्वित्युक्तं ननु मां प्रतीतिप्रतिबन्दीनुक्ताः क्षजुमार्गेण प्रत्युत्तरदेहीति भा-
वः । सस्मितं यथा तथा नाक्षिकमाक्षिपद्वचनं नास्मेति अभिप्रायः । ईदृ-
शं न्यभिन्नादिदूतत्वात्तदीयस्येति न ह्यनुत्तरदेहेति न पातिव्रत्यकतिरिति
वा । नाक्षिकमाक्षिपद्वचः परेषुमाक्षिप किंतु मयि किंप्रतिनयि परबुद्धिं नाकु-
र्विति न लयावाहमित्यर्थोक्तमिति न निषिद्धावदानिकययानि परेऽन्त्येषु अ-
यं न लादित्येति नाक्षिप इति वा । सर्वथा अहं न लयेत्यर्थः । व्याख्याना-
न्तरं किं हत्वा दुपेत्यम् । वामाक्षि । बहुव्रीहौ षष्ठिविधत्वात् क्रीष्णदीप्त्वाद्भूस्वः
नाक्षिप पूर्ववत्त्वोद् ॥ १७ ॥

करोषि नेमं फलिनं मम श्रमं दिशो नुगृह्णासि न कञ्च
न प्रभुम् ॥ त्वमित्यमर्हासि सुरानुपासितुं रसाम्
तच्छानपवित्रयागिरा ॥ १८ ॥

करोषीति । त्वमिदं स्वस्वीयं नमः श्रमं फलिनं सफलं न करोषि । प्रश्ने का-
कुः । अपितु कुरु इति । तथादिश कञ्चन प्रभुं नानुगृह्णासि अपितु स्वयं वरे-
यानुगृहाण । चतुर्न्त्येऽन्यतमस्यापि वरणेन नमः श्रमं सफलयेत्यर्थः । इ-
त्यप्रतिबन्दीकृतेष्वप्रकारेण रसो माधुर्येन्तल्लक्षणममृतं येन यत्स्नानन्तेन पवि-
त्रयागिरा त्वं सरानुपासितुं अर्हा योग्यासि । एवं विधां धार्ण्यात्ताम्रप्रतिसन्देश-
येति भावः । यथागिरा मांसं स्तोषयसि तथा देवान्पि स्तोषयेत्यर्थः ॥ १८ ॥

सुरे सुसन्देजयसीदृशी बह्वं रसस्त्रवेण स्तिमितान्भा

रतोम् ॥ मदर्पितादर्पकतापितेषुया प्रयातिदो
वादितदाववृष्टिताम् ॥ १९ ॥

सुरेष्टिति । हेजैनित्वं बहुविपुलार्थं रसस्ववेषनाधुर्यद्रवेषास्तिनितासा
र्द्रानतिरसामनुरागबाहुल्येन चार्द्रां वक्रोक्तिप्रतिवन्द्यादिरूपाभारतीं वाणीं
देवेषु सुरेषु न सन्देयसि अपितु तां प्रत्येनां सन्देयशुक्र । यावाशीमपिष्ट
र्पिता सन्देयशुक्रपेक्षया चार्पिता कथिता सती दर्पकतापितेषु कामपीडितेषु
सुरेषु दावेन वनवह्निना ऽर्दितः दावो वनंतस्त्वष्टितां प्रयाति । इह्यमानस्य
वनस्य वह्नीवृष्टिर्यथा सुखाय भवति तथा कामपीडितानां नान्तवान्तवाशी सुखा
यजविष्यति तस्मादेव कुर्विति भावः । प्रयातीति वर्तमानसामीप्ये लट् ॥ १९ ॥

यथायथेह त्वदुपेक्षयानया निमेषमप्येषजनो वि
लम्बते ॥ रुषाशरव्यीकरणे दिवौकसां तथा तथा
द्यत्वरतेरतेः पतिः ॥ २० ॥

तेषां कामपीडां स्वनिन्दाम्नाह । यथेति । एष न लज्जशो जनो ऽनया प्रत्यु
त्तरदानरूपया त्वदुपेक्षया त्वत्कृतया वक्ष्या निमेषं निमेषपरिमितकालमपि
यथायथा यावदुयावदुहृतवसन्निधौ विलम्बते कालहेपङ्करोति । तथा तथा
तादृतावद्वरते पतिः कानोरुषादिवौकसां शरव्यीकरणे लस्यताकरणे ऽद्या
स्मिन्सनयेत्वरते सत्वरो भवति । तस्मात्सत्वरं प्रत्युत्तरन्देहीति भावः । इ
होत्तरविषये त्वदुपेक्षयेति वा ॥ २० ॥

इयञ्चिरस्यायदघन्ति मत्पथे किमिन्द्रनेत्राण्यश
निर्ननिर्ममौ ॥ धिगस्तु मांसत्वरकार्यमन्यरं स्थि
तः परम्रेष्यगुणोपियन्न ॥ २१ ॥

इयदिति । अशनिर्वज्रं इयञ्चिरस्यैतावद्बहुकालं सन्धये ऽयदघति निर्निने
वंसावधानान्नियवन्भूतानीन्द्रनेत्राणिकानिर्ममौ ह्यपितु ते नैव निर्मिताति ।
अन्यथा तेषां विलम्बसहनदार्यङ्कषंतस्माद् अनिर्मितानीति सत्यम् । सत्त्वं
रेत्वरया कर्तुमर्हकार्यमन्यरं मन्दसान्निगस्तु अहमपि निन्द्य इति यावत् । य
तो यन्नमपि परम्रेष्यो दूतस्तस्य गुणः सत्वरलक्षणाः सोपनिस्थितः न विद्यते
परसत्कष्टीयो दूतगुण इति वा । सत्वरकार्यकारित्वन्दासधर्मः । प्रेषितेन

दासेष्वशीप्रह्वार्यसम्पाद्यगन्तव्यम् । कार्याभावेपिशीघ्रमागत्यनभवतीति
ऋदितिनिवेदनीयंस्मादुनांप्रतीक्षते तत्तस्मात्ऋदितिप्रत्युत्तरंदत्वाभां
प्रेषयेतिभावः । अवदधन्तिवानपुंसकसेतिनुम् ॥ २१ ॥

इदंनिगद्यक्षितिभर्तरिस्थिते तथाभ्यधायिस्वगतं
विदग्धया ॥ अथिच्छियन्दूतयतांभुवःस्मरं मनो
दधत्वानयनैपुणव्यये ॥ २२ ॥

इदमिति । क्षितिभर्तरिनेलेइदंपूर्वोक्तंनिगद्योक्तास्थितेसतितूर्णोभा
वेप्राप्ते सतितयाज्ञैस्यास्वगतमप्रकाशमभ्यधायिअवादि । किञ्चूतयामुबोर्भु
लोकास्वस्मरंकानरूपंअतिसुन्दरन्तंनलनधिच्छिच्छीविषयेदूतयतांभुवःस्मरं
तांइन्द्रादीनानयनैपुण्यद्वौशलन्तस्यव्यये उभावेस्वमनोदधत्याधारयन्त्या
क्षीपुअम यःसामान्योदूतःप्रेषणीयइतिनीतिः । अययोतिसुन्दरःप्रेषितइ
तितेषांनीत्यमभिज्ञता । नीतिशास्त्रंनजानन्तीतिमनसिनिश्चितवत्याउतो
विदग्धयानीतिशास्त्रादौषतुरया यद्वातेषांमनोनयकौशलाभावेदधत्या
तेषांमनसिनयकौशलंनस्तीतिनिश्चितवत्येतियोज्यम् । नोऽजलंरूपव
न्तग्वनार्थवर्णनंअतुरं । दूतम्भापिहिदूर्तंवाबुधःकुर्यात्कदाचनेनिति ।
अथिच्छीतिसप्तत्यर्थेऽव्ययीभावः । नैपुणभावेयुवादिस्वाद् ॥ २१ ॥

जलाधिपस्त्वामदिशन्मयिध्रुवं परेतराजःप्रजिघा
यसस्फुटम् ॥ मरुत्वतैवप्रहितोसिनिश्चितं नियो
जितश्चोर्ध्वमुखेनतेजसा ॥ २३ ॥

स्वागतन्तं प्रतिक्रियाहेत्याह । जलेति । जलाधिपोवरुणोमयिविषये
त्वान्प्रु वनिश्चितमदिशत्प्रादिष्टवान् । उपरेतराजःयमःस्फुटंनिहितंप्र
जिघायप्रेषितवान् । मरुत्वतेवेन्द्रैवनिश्चितंप्रहितोसि सध्वंमुखेनतेजसा
वन्निहानियोजितश्च । अतुर्ध्वप्यन्वयेषुष्णापाततःकाकुवत्क्षययेत्यस्यो
जना । अथचातिसुन्दर्यामयिछातिसुन्दरन्त्वांयःसमादिष्टवान्संपूर्वोक्तनी
तिलङ्घनाभिहितंजडानांस्वामीअतिमूर्खइत्यर्थः । पश्यानादृश्यामयिता
दृशनेवप्रेषितवान्सपरेतानामृशानांराजैवनसचेतमइत्यर्थः । येनतादृ
श्यामयितादृशस्त्वंप्रेषितःसमरुत्वान्वात्सुलीभवति । येनतादृश्यामयि

तादृशस्त्वनियोजितः सकृध् मुखः पिशाचः प्रतिभारहितश्च । पिशाचश्चो
ध्वंमुखोभवति । अप्रतिभश्चभवति । कृध् मुखत्वेनत्वन्मुखसौन्दर्येन
दृष्टमित्यपिसूचितम् । अवज्ञारूपत्वात्मानसैव न लंसंबोध्ययमुक्तिः ॥ २३ ॥

अथ प्रकाशं निमृत् स्मितासता सती कुलस्याभरणं
किमप्यसौ ॥ पुनस्तदाभाषणमिष्टमोन्मुखं मुखं
विदर्भाधिपसंभवादधे ॥ २४ ॥

अथेति । अयासौ सती निमृत् स्मिता गुप्तस्मिता ईषत्स्मिता सती कुलस्य प
तिव्रता समूहस्य किमपिलोकोत्तरमाभरणमेवंभूता विदर्भाधिपसंभवाभैमी
स्वमुखं पुनस्तेन सह यदा भाषणान् त्रयोविधमो विलासस्तल्लक्षणो वा तन्मो
खं मुखमेवंभूतदधौ प्रकाशं फुट सखीजिरपियथा कस्यते तया वदित्य
र्थः । प्रकाशसुखलप्रसक्तश्चेति मुखविशेषश्चांवा । अयोम्या अपि हन्नाद
योर्भावाच्छन्तीति गूढस्मिता । सतीपदेन यो मनसा पूर्ववृत्तः स एव पतिरि
तिसूचितम् । तदाभाषणेत्यादिना तेन सह न लसुदृष्ट्या आभाषणं मुच्यते
रदानप्रासङ्गिकमिति सूचितम् ॥ २४ ॥

वृथा परीहास इति प्रगल्भता ननेति च त्वादृशिः ।
गिर्यगर्हणा ॥ भवत्यवज्ञा च भवत्यनुत्तरा दतः प्रदि
त्सुः प्रतिवाचमस्मिन्ने ॥ २५ ॥

वृथेति । हे देवदूत इतीयप्रगल्भता वृष्टत्वम् । इति किं । वृथानिग्रयो
जनः परीहास उपहासः । इयमपरिचितेन सहोपहासद्वारेति अत्यन्तं वृष्टेय
मितिसखीजनो वदित्यति । त्वादृशिप्रतिषन्त्यादिरूपक्रीडावादः इति का
रणाद्वृथा । इति किं प्रगल्भतेति वा । तथा यन्मयोपदिश्यते तन्मयानक्रि
यते इति ननेति त्वादृशे निषेधवाक् त्वत्सदृशस्य विगर्हणा विज्ञेयनिन्दैव भ
वति । भव्यं प्रति सोपपत्तिकमेव वक्तव्यं निरूपपत्तिकं तु विगर्हणा । तर्हि
तूष्णिं स्यात्तव्यमिति चेदत आह । भवति त्वयि चानुत्तरादनुत्तरादानात् तव
देवानाम्ब्रवज्ञा जवति अतोऽहमप्रतिवाचन्तुभ्यमप्रदित्सुः दातुमिच्छुरस्मि ।
ननेति देवानां पृथगनिषेधसूचनार्थम् । त्वादृशभवतीति पदार्थान्तवैवना
हास्यादुत्तरं दीयते न तु हन्नादिमाहात्म्यादिति सूचितम् । अन्यस्मिन्ने

नेत्यर्थः । परीहासः उपसर्गस्य जीतिदीर्घः ॥ २५ ॥

कथंनुतेषाङ्कूपयापिवागसो गसाविमानुष्यकला
उक्तेजने ॥ स्वभावभक्तिप्रवर्णप्रतीश्वराः कथान
वाचामुदमुद्गिरन्तिवा ॥ २६ ॥

कथमिति । मानुष्यकनेत्रलाङ्घनयस्यैवंविधमङ्गलणेजने रूपयापि हे
तुनासौश्रस्मान्दु शीघ्रेतितेषाम्देवानांवाक्कथनेनवाग्रकारेणासाविप्रसूता
मानव्यादेवतान्हेत्वाततेषान्तांप्रत्येवङ्कूपयापिवक्तुं ननुचितम् । कथंन
इतिनिपातसमुदायः पृथग्वा । मुःशिरश्चालनेप्रश्रेवा । तेषाङ्कूपयाकथ्या
वाकथनसावीतिवा । मानुष्यकलाङ्घनेइतिस्वनिन्दयादेववरणनिषेधेता
ध्ययन् वाशब्दः पूर्वोक्तानौचितीपरिहारार्थः । अथवेतिहेश्वराः प्रभवः स्व
भावेनजन्तवामप्रवर्णनसंजनमुद्दिश्यकथावाचामुद्देहयैनीद्गिरन्तिप्रकटयन्ति ।
अपितुययाकथापिभक्तोनांप्रतिस्वहर्षप्रकटनेतेषांतात्पर्यमनुनद्वचनइति
सोढंभवनमितिज्ञावः । तेकेवलंनमस्कारार्हाः नतुवरणाह्वाइतिअपिसूचि
तम् । प्रथमपक्षेअसावीतिकर्तृकसंयचः कर्तृकर्तरीतिचिन्त्येवभावकर्तृशो
रितिचिन् । मानुष्यकेतियोपधाद्वृज् ॥ २६ ॥

अहोमहेन्द्रस्यकथंमयौचिती सुराङ्गनासःङ्गमशी
मिताभृतः ॥ ह्रदस्यहंसावलिमांसलश्रियो बला
कयेवप्रबलाविहम्बना ॥ २७ ॥

अहोइति । सुराङ्गनामानुर्वशीप्रभृतीनांसङ्गमेनशोभिताजृतः शोभाशी
लात्तद्विज्राणस्यमहेन्द्रस्य मानुष्यानयाकृत्वाविहम्बनाकथंशौचितीअपि
तुनकथञ्चित् । अहोआश्चर्यसम्बोधनंवा । अत्यन्तमनौचितीत्यर्थः उ
चितैवौचिती कयाकस्येव । बलाकयाकृत्वाहंसावल्यानांसलाबह्लाश्रीः
शोभायस्यह्रदस्येवप्रबलाविहम्बनाजुगुप्सिताकारता हंसापेक्षयायथाबला
काहीनातथारम्भाद्यपेक्षयाअहमितिहम्प्रवरणनिषेधेतात्पर्यम् ॥ २७ ॥

पुरःसुरीणांभणकेवमानवी नयत्रतोस्तत्रतुसापि
शोभिका ॥ श्रुकांचनेकिंचननायिकाङ्गकं किमा
रकूटाभरणेननश्रियः ॥ २८ ॥

पूर्वोक्तमेव द्रवयति ॥ पुरइति सुरसुन्दरीणां देवाङ्गनाणां पुरो ग्रेमानवी
केवभणकथयश्चापितुकापितुच्छेत्यर्थः । इवशब्दोवाक्यालङ्कारे । केनेति
पाठे मानवीसुरीणां पुरः केन गुणेन शोभिकाशोभते भणयता दृशः कोपिगुणो
मानुष्येन विद्यत इत्यर्थः । तर्हि कुत्र शोभत इत्यत आह । यत्र ता देव्यो न वि
द्यन्ते तत्र तु पुनः पृथिव्यां सापि मानव्यपिशोभते । मानव्यपेक्षया अहं सु
न्दरी न तु देव्यपेक्षया । तत्र दृष्टान्तः । यथा अकाञ्चने सुवर्णालङ्काररहिते
अकिञ्चनस्य दरिद्रस्य नायिका स्त्री तस्या अङ्गके अल्पेऽवयवे एकस्मिन् अप्यवय
वे आरकूटस्य कृतेन अलङ्कारेण श्रियः शोभाः किं न भवन्ति अपितु भवन्त्येव
तथा देवीरहितायां नुविअन्यरसस्यपेक्षयापि मानापिशोभा युक्तेवेत्यर्थः ।
पूर्वोक्तमेव तत्पर्यम् । रीतिः स्त्रियामारकूटमित्यमरः । लोके पितृलभिति
षदन्ति । सुरीणां पुंयोगेति स्त्रीषु । मानवी अस्मान्त्वात् । शोभिका कर्त्तरि
शुभेयवृत्तः । किञ्चन किंनपि घनादि रस्य नास्ति सो किञ्चनः । नयस्य संकादि
त्वात्समासः । अङ्गक इत्यल्पे कन् अत्यल्पं सङ्ख्याकृतं । यद्वा स्वार्थिकः कन् एव

यथा तथानामगिरः किरन्तुते श्रुतिपुनर्मेव धिरे तद
क्षरे ॥ पृषत्किशोरीकुरुतामसङ्गता इ कथं मनोवृ
त्तिमपि द्विपाधिपे ॥ २९ ॥

यथेति । ते देवा यथा तथानामेन तेन प्रकारेणाभिलाषेण वा कथं यथा वरणा विष
ये गिरोवाणीः किरन्तु विक्षिपन्तु नाम सुखेन ब्रुवन्तु तथापि मे श्रुतीकर्णौ पु
नस्तासाङ्गिरामक्षरे एकस्मिन् अपि वर्णौ विषये बधिरे एकस्मिन् अप्यक्षरे नाम कथं यतः कि
मुबहूनि किन्तराष्ट्रार्थे नित्यर्थः । श्रुतमप्यनुष्ठेयत्वादश्रुतमेवेत्यर्थः । दृ
ष्टान्तं न हेतुमाह । हरिणस्य पृषतः किशोरीवालापि हरिणी द्विपाधिपे
रावते हस्तिश्चेवा विषये असङ्गतां अयोग्यां मनोवृत्तिमपि इच्छा मात्रमपि
कुरुतां इच्छामपि न धारयति नानुतिष्ठतीति किं वाच्यमित्यर्थः । यशुरपि वा
लापि सती यामृगी योग्या योग्यविभागं जानाति ततोऽप्यज्ञा किं न । ताव
वृणइति भावः ॥ २९ ॥

अदो निगदैव न तास्य यातयो श्रुतौ लभित्वाभिहि
तालिरालपत् ॥ प्रविश्य यन्मे हृदयं हि या हत द्वि
निर्यदा कर्णयतन्मुखाच्चवना ॥ ३० ॥

अददति । आलि.काचित्सखीश्रालपदवीचत् । किंमूताद्यदोनिगद्य
एवमुत्तकैवमतास्वयालज्जावशास्त्रमुख्याऽनयाश्रुतौलंगित्वाऽभिहित्वा
एववदेतिउक्ता । हेदूतइयं द्वियानेइदयंप्रविश्ययदाहब्रवीतित्वन्तत्तु
खाध्वनानियंछजिर्गच्छदाकर्णय । इयंलज्जयाकिमपिस्वयंवक्तुंनशक्नो
ति । नन्मनसिरहस्यंनिवेश्ययदाहसन्मयानूद्यतेनतुस्वस्तूत्याकिमप्युच्य
तेतदाकर्णयेत्यर्थः ॥ ३० ॥

विभेमिचिन्तामपिकर्तुमीदृशी विचारायचित्तापि
तनैपधेश्वरा ॥ मृणालतन्तुच्छिदुरासती स्थितिर्ल
वादपित्रुट्प्रतिचापलोत्क्रिड ॥ ३१ ॥

विज्जेनीति । यतोहन्विचारायबहुकालंचित्तोऽर्पितोभृतोनिपथेश्वरःययाल
ज्जयाएवईदृशीवृन्नादीक्षणेनबृणोइति चिन्तामपिविचारमपिकर्तुंविभेनि
भयप्राप्नोमिनिश्चयंकर्तुंक्लमुत् । मनोव्यापारेपिभयकिंपुनःकायव्यापारेइ
त्यपिशब्दार्थः । विचारोहिमानसोव्यापारोमनसश्चनलेनाधिष्ठितत्वादन्य
विषयविचारस्यावकाशोपिनास्तीदृशीविचारेक्रियमाणेतत्स्थीमलः समाक
र्णयेत्सधेश्वरः प्रभुस्तस्मादेवविचारयितुमपिविज्जेनीत्यर्थः । मनसानल
स्यवृत्तत्वान्मान्यवरणकथामपिकरोमीतिज्ञावः । मनसैववृत्तोनुसाक्षात्
स्मादन्यवरणविषयविचारेपिक्रियमाणेकिमितिभयमित्याशङ्क्याह । कि
लयस्मान्मृणालतन्तुवच्छिदुरास्वयमेवभिदुरासतीस्थितिः पतिव्रतानयो
दाक्षवादिपिश्रमादिपिचापलात्प्रुद्यति । विसतन्तुर्यथाहस्तस्यज्ञानात्राच्छि
द्यतेतपासाक्षाद्वरणादिपिमनसायद्वरणान्तस्यएवव्यापयत्त्वादन्यविषयकथ
यापिसतीस्थितिर्जयतेतस्माद्भयंयुक्तमेवेतिभावः ॥ ३१ ॥

ममाशयःस्वप्नदशाज्ञयापिवा नलम्बिलदृष्येतर
मस्पृशदादि ॥ कुतःपुनस्तत्रसमस्तसाक्षिणो नि
जैवबुद्धिर्विवुधैर्नपृच्छयते ॥ ३२ ॥

मनेति । वाशब्दीयदीत्यस्यानन्तरंसम्भावनार्थोद्वेष्टव्यः । ममाशयोक्ति
प्रायःस्वप्नदशायाःस्वप्नावस्थायाश्चाज्ञयापिवर्णेनेत्यर्थः । आक्षेपाज्ञातत्क
तोमोहस्तेनापिइतिवा नलम्बिलदृष्येतरयदिवा अस्पृशत् । तर्हिंवि
बुधैरिन्द्रादिभिःपण्डितैश्चतत्रतस्मिन्नियमेषमस्तसाक्षिणोसमस्तलोकवृत्त

साक्षात्कारिणीनिजायुधबुद्धिः कुतः पुनर्नृपकृतये । स्वप्नदशायामपि नला
दन्त्यनचिन्तयामीति सर्वज्ञत्वाद्देवा अपि ज्ञानन्तीति भावः ॥ ३२ ॥

**अपि स्वमस्वप्नमसूषुपन्तमी परस्य दाराननवैतु
मेवमाम् ॥ स्वयन्दुरध्वार्जवनाविकाः कथं स्पृश
न्ति विज्ञाय हृदा पितादृशीम् ॥ ३३ ॥**

निजैव बुद्धिः पृच्छयतामिति पूर्वमुक्तमिदानीं स्वयमेवाह । अपीति अ
मी देवाः परस्मिन् लस्य दारान् स्त्रियमनवैतुमेवाज्ञातुमेव अस्वप्नमपि निद्रार
हितव्यपि स्वप्नात्मात्ममसूषुपन्निद्रापयन्ति स्म । देवास्त्वस्मत्प्रायः । अं पः
सम्भावनायाम् । एतदर्थमेवास्वप्नं स्तसूषुप्रमित्यहंसं शब्दयामीत्यर्थः ।
अस्मिन् कथं गूढोपहाससन्त्ययानुपपत्तिं प्रमाथयति । स्वयमात्मनैव दृष्टोऽ
ध्वानुरध्वः परदारवाल्मीक्यः अनागैः सद्यार्थैव स्तनुसारयितुं नाविकाः क
थं धारादुराचारप्रवृत्तजननिवारकायव । एतादृशीं परस्त्रियविज्ञायविशेषे
षु ज्ञात्वा हृदापि कथं स्पृशन्तु मनसापि परस्त्रियं कथं निश्चरन्तु अपि सदाचा
राणां ज्ञात्वा तैस्तर्कतुल्यमनुचितमित्यर्थः । स्वप्नवशादेवाह तैर्जनसि अणुद्विपू
र्वेन धृतेति तेषां न दोषः । अन्यथा ये अण्वानुपदिशन्ति ते स्वयं कथं परदारान्वा
ल्मीकीति भावः । सर्वत्रिणा अपि परदारानभिलष्यन्तीति उपहासः । समुद्र
कथं धारत्वेन ते स्पृशन्त यो ग्या अपि न ज्ञयन्तीति सूचितम् । अध्वोदुरध्वोवि
पय इत्यमरः । असूषुपन्त्यन्तास्त्वपे स्वापेक्षकीति सस्मसारणम् । दुरध्व
सपसर्गादध्वन इत्यम् । नाविकाः तरतीत्यर्थे नौद्युष्यकिंतिठन् ॥ ३३ ॥

**अनुग्रहः केवल एषमादृशे मनुष्यजन्मन्यपियन्म
नोजने ॥ सचेद्विधेयस्तदमीतमेवमे प्रसद्यभिज्ञां
वितरीतमीशताम् ॥ ३४ ॥**

अनुग्रह इति । सादृशे मनुष्यजन्मन्यपि मल्लक्षणनेयसेषां मनोऽनुरक्तमि
त्यर्थादेव केवलमेव तेषां मनुष्यैः कृपातुल्यत्वतोऽनुरक्तमसायोग्यत्वात् सी
मुपलक्ष्येद्विधेयः कर्तव्यस्तर्ह्ये अमी देवाः प्रसद्यप्रसन्नोभूय मेमस्मन्तमे
वनसमेधमिच्छां वितरीतुन्दातुं ईशतां समर्थो भवन्तु अहन्तमेव न लंघ्याये ।
तैः प्रसन्नोभूय न लस्यदातव्यो न त्वन्यो जिज्ञासुः । मनुष्याजन्मन्यस्येति बहुप्री
तिः । अण्वानुपदिशन्तु प्यामसादेशः । वितरीतुं धृतो वेति इटो दीर्घः ॥ ३४ ॥

अपि द्रढीयेः शृणुमे प्रतिश्रुतं सपीडयेत्याणिममे
नचेन्नृपः ॥ हुताशनोद्वन्धनवारिकारितां निजा
युषस्तत्करवैस्ववैरिताम् ॥ ३५ ॥

नलावरणैस्वप्रतिष्ठामाह । अपीति अपिरन्यच्चैत्यर्थः । त्वं द्रढीयो दृढत
रङ्गेनाप्यनिराकार्यममप्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातमपिशृणु । तदेवाह संनलो नृपः
हमपाणिश्वेनापीडयेत् मदीयपाणिग्रहणं कुर्यात् । तर्हि हुताशनेन स द्वन्ध
नेन वारिकाचप्रयोज्यं नकारितां विधायितां निजायुषः स्वजीवितस्य स्वना
त्मनायव वैरितां शत्रुताङ्कुरवै ममादृष्टवशाद्द्वैवानुरोधाद्वाचेन्मानलोमाङ्गीकु
र्वात् तर्हि वस्त्रादिष्वन्यतमोपायेन स्वजीवितस्य त्यागानि अन्यङ्गजननवशो
इति । पूर्वनिपातानित्यत्वं पूर्वाक्कं ज्ञातव्यम् । वारितानिति पाठे निषिद्धम् ।
अग्न्यादिभिर्भरणं निषिद्धं ॥ ३५ ॥

निषिद्धमप्याश्रणीयमापदि क्रियासतीनावतिय
त्र सर्वथा ॥ घनाम्बुनाराजपथेति पिच्छले क्वचि
द्वधैरप्यपथेन गम्यते ॥ ३६ ॥

आत्मघातोनुचित इत्यत आह । निबद्धमिति । यत्रयस्यामापदिसती
भृत्याद्यविरतिं विनीक्रिया सर्वथा केनापि प्रकारेणात्मानं नावति नरक्षति । त
स्यामापदिसत्यां निषिद्धमधिकमार्जरणीयमेवेति भावः । तदेवार्थान्तरस्या
सेनाह । हि यस्मात् किङ्कनाम्बुना सान्द्रजलेन नेत्रजलेन वाराजपथे राजसा
र्गे पिच्छले पङ्क्तिं सति बुधैरपि पण्डितैरपि क्वचित् किञ्चिदुद्दिश्य रूपेण का
पथेन गम्यते तत्र जुना र्गस्य पङ्क्तिं लब्ध्वाद्गत्यन्तराभावादना र्गगामित्वेऽपि न दीय
इत्यर्थः । पिच्छलेति पिच्छादित्वादित्यहम् । अपथेन पथो विज्ञायेति सना
सान्तः ॥ ३६ ॥

स्त्रियामयाग्निमपुतेषु शक्यते न जानुसम्यग्वितरी
तुमुन्नरम् ॥ तदत्र मद्भापिनसूत्रपटुतौ प्रबन्धतो
स्तु प्रतिबन्धतानते ॥ ३७ ॥

सोक्तं निगमयन्ती दूतं प्रार्थयति । स्त्रियामयाग्निमपुनपि हतेषु देवेषु
सम्यक्सन्तोषकारि तत्तज्जानु कदमचिदपि वितरीतुं न शक्यते येन सा द्वा

स्यांनमभाषितमेवसूत्रन्तस्यपद्वतीरचनातस्यांविषयेतेतव प्रबन्धताप्रबन्ध
कारोत्थं भाष्यकारित्वंवातिककारित्वंवास्तु । प्रतिबन्धतातुदूषकत्वन्तु
मास्तु । नूत्रप्रायंनद्वचनंस्वकल्पितैर्विंबरणपदैः स्वीपस्कारङ्कत्वादेवा
स्त्वयाबोधनीयाः । नतुमद्वचनेदूषकद्वर्तयन् । यथाभाष्यकर्तासूत्रंसमर्थं
यतेनतुदूषयते । सम्यत्रापितृक्षन्ताद्वन्धेस्तत् । उपसर्गवशादर्थजेदः ३३

निरस्यदूतःस्मत्तथाविसर्जितः प्रियोक्तिरप्याहकदु-
ष्मनक्षरम् ॥ कुतूहलेनैवमुहुःकुहूरवं विडम्बयहि
म्भेनपिकःप्रकोपितः ॥ ३८ ॥

निरस्येति । तथापूर्वोक्तप्रकारेणनिरस्यनिराकृत्यप्रियोक्तिरपिभधुरव
चनोपिबिसर्जितं प्रेषितः कदुष्मन्तनापकरनक्षरंवक्ष्यमाश्रमकारेणाहस्म
बदतिस्त्वकद्व । हिम्भेनबालकेनमुहुर्मुहुःपुनःपुनःकुतूहलेनकौतुकेनकु
हूरितिस्त्वशब्दं विडम्ब्यअनुकृत्यप्रकारेणकोपितोमधुरवचनोपिकद्व । त
थातेनप्रकारेणप्रस्थापितोयथाप्रियवचनोपिपरुषवचनंभूतेस्मश्रवणायाम
स्थापितइत्यर्थः । इतिवायोजना । तथेतिवापाठः बालेनविडम्बितःपिकः
कुपितःसन्परुषवर्ततांतिजातिः । सकंसजनइत्यतःकःसचउपसर्गवशात्प्रे
षणार्थः ॥ ३८ ॥

अहोमनस्त्वामनुतेपितन्वते त्वमप्यमीभ्योविमु-
खीतिकौतुकम् ॥ कृवानिधिनिर्धनमेतिकिञ्चतं
सवाक्कापाठद्वयद्वयन्तिरस्यति ॥ ३९ ॥

अहोइति । हेमैनिअत्युत्तमास्तेपिदेवाअपि त्वामनुमनस्तन्वतेमानुषी
श्रुत्वाअभिलष्यन्तिअहोआश्चर्यमानुषीअस्तिहीनात्वमप्युत्तमेभ्योऽमीभ्यो
देवेभ्योविमुखीपराङ्मुखीतिच आश्चर्यंअहोकौतुकमहदाश्चर्यमितिचोज
यत्रयोजनीयम् । सतमोहीनामभिलष्यतीतिहीनातत्रनानुरज्यतेइतियुक्तं
सत्तमेकामयमानेपिहीनातंनकामयतेतिकुत्रचिद्वदुष्टं । इतिमहदादर्थम् ।
सत्तमायहिंसर्बेपिस्पृहयन्तीतिजाबः । एतदेवपरुषवचनम् । दृष्टान्तमाह
निधिर्नहापट्पादिनिर्धनंदरिद्रक्वाकुतोपिदेवादायाति । किञ्चान्यच्चस
दरिद्रः प्रतिषेधकत्वाद्वाङ्मूपट्पाटद्वयन्तत्समीपेत्वयावायन्तव्यमिति
निषेधवचनंनुवन्तंनिधिर्निराकरोति । तादृगेतदित्यर्थः । निधिर्निर्धनमे

तिस्रश्चाक्कपाटकुटयन्संनिरस्यतीतिक्कवाकुत्रवाट्टमित्यथादपितुक्त्रचि
मेतिवा । सवाक्कवाटमितिपाठः । निर्धनस्यनिधिनिराकरणंयथानुचि
तंतथादिगीशानाश्वस्यनुरागीनुचितः कृतेप्यनुरागेत्वन्तत्रनातुरज्यसेइति
महदनुचितमितिभावः ॥ ३९ ॥

सहाखिलस्त्रीषुवहेवहेलया महेन्द्ररागादगुरुमाद
रन्त्वयि ॥ त्वमीदृशिश्चेयसिसंमुखेपित म्यराड्मु
खीचन्द्रमुखान्यत्रीवृतः ॥ ४० ॥

सहेति । हेचन्द्रमुखि महेन्द्रस्यत्वस्म्यनुरागाहेतोरखिलस्त्रीषुइन्द्राणी
प्रभृतिषुअवहेलयात्ववश्यासहेत्वयियङ्गुरुमादरंनान्वहेधारयेइन्द्रस्यत्व
स्म्यनुरागत्वादन्यासुबाननुरागात्सद्व्याकापिधन्यानास्तीतित्वाःनेवाहंसन्ये
इतिभावः । ईदृशिइन्द्रस्वाराज्यप्राप्तिलक्षणेसंमुखेपित्वाःमनुस्वयभाग
त्यपिभेयसिकल्याणे विषयेपराड्मुखीतदगङ्गीकुर्वाणात्वन्तननादरंन्यवी
वृतः ॥ व्यनाशयइत्यर्थः । त्वत्सदृशीकापिदुर्नतिर्नास्तीत्यर्थः । न्यवीवृ
तःस्यन्ताल्लुकिचक् ॥ ४० ॥

दिवौकसङ्क्षामयतेनमानवो नवीनमश्रावितवान
नादिदम् ॥ कथंनवादुर्ग्रहदोषएषते हितेनसम्यग्गु
रुणापिशम्यते ॥ ४१ ॥

दिवौकसमिति भानवीदिवौकसनपिनकानपतेइतिइदंनवीनंअपूर्वं
न्तवाननाम्नखादश्राविश्रुतम् । सप्तमस्यवस्तुमीनमिलायाच्चित्रमित्यर्थः
एषमेदुर्ग्रहदोषोदुष्प्रहलक्षणोदोषः सम्यगतिसराहितेनाप्तेनगुरुणापित्रा
पिकयवानशम्यतेनापनीयतेअपितुअपनेतुमर्हः । अपत्यहितमिच्छता
पित्राहिअपत्यग्रहोदुष्टकोनाप्युपायेननिराकर्तव्यतद्यतनेतिइदञ्चापिचि
त्रमित्यर्थः । अथदुष्टग्रहाःशनैश्चरादयस्तज्जानितोदोषःपीडासम्यक्हिते
नकेन्द्रस्थानस्थितत्वादनुकूलतरेणगुरुणावृहस्यतिनानीयतेचित्रम् । कि
दुर्वन्तिग्रहाःसर्वेयदिकेन्द्रोवृहस्यतिरितिज्योर्विदः । सर्वथाआग्रहंपरित्य
ज्य इन्द्रादिवन्यतमंवृणुवेतिज्ञावः । अथचत्वरणनवन्धीदेवानामाग्रहोम
न्त्रिणावृहस्यतिनाकथंनशाम्यतेइतिचित्रम् । दिवौकसमितिपृषोदरादिः
अग्रप्रवेयेणवृद्धिर्वा । नवीनंनवस्यनूतनपतनयनाद्येतिसुःनूचादेशश्च ४१

कदाचित्सारतम्यज्ञानं भविष्यतीत्यपि संभाव्य नेपितवनतुः कदाचित्समास्ता
दपित्वमूर्खतरेत्यर्थः । इक्षुशम्योर्भावदन्तरन्तावदिन्द्रमलयोरिति जनी
हीतिभावः । अयमेवात्राभिप्रायो ज्ञातव्यः । ननु करभोरुदुरुः करभोरुदुरि
ति अस्मिन्नर्थे ह्रस्वस्य गुण इति गुणप्राप्तेः करभोरो इति स्यात् । इति शब्दस्या
न्ययापत्तेः । तस्मात्पूर्वार्थपरामर्श इति शब्दो हेत्वर्थो ज्ञातव्यः । स
ज्ञात्पूर्वको विधिरनित्य इति ह्रस्वसंज्ञानाश्रित्यपाक्षिकगुणभावसमाधानं
कृत्वा करभोरु इति सम्बुद्ध्या ज्ञानपूर्वकूथयामीति वा । अनुप्यजाते विवक्षा
विवक्षे इति वा मनाचार्यवचनात् करभादुरुः करभोरुरिति समुप्यजातिविव
क्षायामूर्खत्वं न दीत्वादम्बार्थेति ह्रस्वो ह्रस्वविधिसान्ध्यां गुणभाववशात्
क्तस्य करभोरुपदस्य पूर्वव्याख्याने योजनाकार्या इति वा । कंसुखं रातिददा
ति इति कारा काराभाययोस्तौ करभौ दर्शनमात्रेण यूनो न ददाद्वैतामन्दोदयी
निमज्जयस्तः ब्रूयस्या इति श्रुत्या त्वग्येतावन्तं कालं प्रमुच्यमानं करभोरु
इति प्रातिपदिकत्वादिना नीकुरजादुद्रादुरुद्वदेदिति वा मलाभिलाषुको
तिलवपतेत्युक्तजिगम्यादीनामुपसङ्ख्यानमिति समासः । विदुषीति क्रीपः
पचाद्यजन्तो वृक्षश्च परेष्वयं इति ह्रस्वः । पचादिषु वृक्षेषु निपाठसान्ध्यां देव
चवृद्धिगुणी न भवतः । करभादुरु रितियोगविज्ञागात् समासः । वदे इति जा
सनोपेति ज्ञाने तद् ॥ ४३ ॥

विहाय हः सर्वसुपर्वनायकं नृत्वा धृतः किं नरसाधि
मभ्रमः ॥ मुखं विमुच्य श्वसितस्य धारया वृथैव नासा
पथधावनश्रमः ॥ ४४ ॥

विहायेति । इमैस्त्वया सर्वसुपर्वणो देवास्तेषां नायकं स्वानि नमिन्द्रं
विहाय नरेन मन्योसाधि मभ्रमः साधुत्वविषयः साधुत्वलक्षणो वाञ्छनः अथ च
नलसाधि मभ्रमः किं वृतः हाकृष्टमनुचितमेतत् । यत्तमर्थेलोकोत्पत्त्या आह
सितस्य श्वासः निलस्य धारया परंपरयामुखं विमुच्य मुखमार्गे विहाय सुखरूपा
मायासगमनोपायभूतं मुखमपि धारया नासापथेन नासिकामार्गेण यद्वा वनशी
प्रगमनस्तद्वकनितः अमः क्लेशो वृथैव यथावृत्तस्तथात्वमेत्यर्थः । अथ चेन्द्रवि
हायतदपेक्षया हीनस्य किं नरस्य देवयोनिविज्ञो बस्येन्द्रापेक्षया साधि मभ्रमो
वृथा । अथ च रक्षयोरजेदात्कृत्स्नितोनरो मनुष्यो न लक्ष्यतस्मिन्मिति । तथा

धृतइत्यपिपाठः । तस्मादेनंजमंपरित्यज्यमहेन्द्रोवरणोयदितिभावः ।

साधुशब्दःपृष्ठादिः ॥ ४४ ॥

तपोनलेजुहूतिसूरयस्तनू दिव्येफलायान्यजनुर्जंवि
धत्वे ॥ करेपुनःकर्षतिसेवविहूला बलादिवत्वा
म्वलसेनवालिशे ॥ ४५ ॥

तपोनलेइति । सूरयोबुधा अन्यदुपजनुर्जन्मतत्रभविष्यवेभावितेदिवे
स्वर्गलक्ष्मणायफलाय तपोनलेचान्द्राययादितपोरूपेअधीतनूःशरीराणिजु
हूतिप्रक्षिपन्ति । यदर्थेशरीरपीडामपिकृत्वातपोर्जयन्ति । सेवेन्द्रादिकृ
पाद्यीरेवपुनस्त्वदनरागवशाद्विहूलासतीछस्मिन्नेवजन्मनिष्ठां बलादिव
बलात्कारेणकरेधृत्वाआकर्षति । हेबालिशेऽज्ञेत्वंपुनर्नलनामाभिमुखीभ
वसिचित्रमित्यर्थः । कर्षतीवेतिवा । जन्मान्तरभाविफलार्थबुधाःशरीरम
पित्यजन्तिनक्षत्रफलंप्रत्युत्सवः प्राप्त्यर्थस्वयमेवसाभिलाषसदस्मिन्नेवजन्म
न्येतच्छरीरसहितानेवत्वंस्वसमीपंनेतुमिच्छतिस्त्वन्तुतत्संमुखीभवसीति
मूर्खतराबालिशइत्यनेनसूचितम् । आयुहन्त्येकाहन्द्रादिद्विन्यतरंवृणीष्वे
तिभावः । अर्धचबालिशोइत्यमरः । जुहूतिअदभ्यस्तादितिभैरवः । हुम्
बोरितियथादेशः । भुवश्चेतीष्टु चम्बुन्दस्येवविधानमितिबृत्तिचारादिव
चनाङ्गायांभवविश्रवइतिचिन्त्यम् । यद्वाभूष्णभैविष्णुर्जंविता । जगत्प्र
भोरप्यसहिष्णुवैश्रवमित्यादिप्रानाशिकप्रायोगदर्शनाच्चैति । भुवश्चेतिका
राद्भुवम्बुन्दसिषेतित्वंसंबध्यवकारमाहभाषायामपिक्वचिद्वतीति व्या
ख्यानादसमर्थनीयकृत्यन्तरस्वागवेषणीयम् ॥ ४५ ॥

यदिस्वमुद्वग्धुमनाविनानलं भवेर्भवन्तीहरिरन्त
रिक्षगाम् ॥ दिविस्थितानांप्रथितःपतिस्ततो हरि
प्यतिन्याय्यमुपेक्षतेहिकः ॥ ४६ ॥

हुताशनेबन्धनेत्यादियदुक्तंतत्क्षोत्रपेक्षदूषयति । यदीति । त्वंनलं
विनायदिस्वनात्मानंउद्वग्धुमनावेःतर्हिहरिरिन्द्रोऽन्तरिक्षगामन्तरिक्षग
सान्त्वान्ततः अन्तरिक्षादुरिष्यतिनेष्यतियस्माद्विविस्थितानांअन्तरिक्षस्या
नांपतिःस्वामीप्रथितःख्यातः । हियुक्तमेतत्किंन्यायादनपेतस्वीयंजाग

मुपेक्षतेनाङ्गीकरोति । अपितुसर्वोप्यङ्गीकरोति । ततश्चित्तस्यैवा ।

न्यास्यं च न पथ्यर्थेयत् ॥ ४६ ॥

निवेक्ष्यसेयद्यनलेन लोञ्जिता सुरेतदस्मिन्महती
दयाधृता ॥ चिरादनेनार्थितयातिदुर्लभं स्वयन्त्व
यैवाङ्गयदङ्गमर्प्यते ॥ ४७ ॥

निवेक्ष्यसदृति । नलेनोञ्जिता अपरिशीतास्वयदि अनलेऽग्नीनिवेक्ष्यसे
आत्मानं ह्येत्यसितसहिंश्चस्मिन्सुरेवन्हीत्वयामहतीदयाकृता । यद्य
स्नाद्देहं अङ्गमैनि अनेनाग्निनाचिराद्दुर्लभाप्रायेणयाकृत्वादुर्लभमङ्गययैव
स्वयमर्प्यतेदीयते । यच्चिरकालयाचितमपिदुष्प्रापन्नाद्दद्यात्स्वयमेवयदि
दीयतेतत्रदयैवनिमित्तमितिज्ञायते । स्वयमेवस्नाद्दानात्स्वयागुर्वीदया
कृतातर्हिबन्धिप्रवेशोपित्वयाकृतुं नशक्यतइत्यर्थः । कस्मिन्कृतेकिंमविष्यं
तीतिनजानानीतिउपहासोऽङ्गैतिसंबुद्ध्यादुचितः ॥ ४८ ॥

जितञ्जितन्तत्खलुपाशपाणिना विनानलमभारि
यदिप्रवेक्ष्यसि ॥ तदात्वदाख्यान्वहिरप्यसूनयं प
यः पतिर्वक्षसिवक्ष्यतेतराम् ॥ ४८ ॥

जितमिति । हेमैमिदित्स्वनलम्विनापूर्वोक्तदोषादनलमपिविना
भारिप्रवेक्ष्यसिभारिप्रवेशनमन्यंनरणोपायञ्चेत्करिष्यसितत् तर्हिखलुनि
क्षितंपाशपाणिनावरुणेनजितंजितंअतितराञ्जितमित्यर्थः । अनेद्विद
स्तिः । अतिदुर्लभस्यचिरैरित्तस्यस्वतयवागमनात्सर्वोत्कर्षैकृतमित्य
र्थः । यतोसौपयःपतितदात्वयिभारिप्रविष्टायांसत्यान्त्वदाख्यान्त्वक्कास
कास्त्रीयानसूत्राणान्वहिरपिवक्षसिहृदयेइत्यर्थः । वक्ष्यतेतरान्धारयिष्य
तितराम् । इदानीमनन्तरमेतावच्चिरकालं वइत्येवतदानीमासिङ्गमवशा
द्द्वहिरपिवक्ष्यतेतरान् । अतस्तेनजितमित्यर्थः । अत्रपयःपतित्वमेवहेतुः
अयमप्युपायःकृतुं नशक्यतइत्यर्थः । वक्षसिवक्ष्यतेतरानित्यन्वयः । त
तोवह्निर्योगाभावात्पञ्चमी । अथचवक्षोपेक्षमेववह्निर् । वक्ष्यतेवहेःस्व
रितेत्वात्तद्विषयेहोढइतिहस्यद्वत्वं षडोःकःसीतिकत्वं आदेशप्रत्यययो
रितिपत्वम् ॥ ४८ ॥

करिष्यसेद्यत्तएवदूषणा दुपायमन्यत्रिदुषीस्वमृ
त्यवे प्रियातिथिःस्वेनगतागृहान्वयं नधर्मराज
उचरितर्थयिष्यसि ॥ ४९ ॥

मरणोपायान्तरमदूषयति । करिष्यसेइति । हेजैमित्त्वञ्जतएवदूष
याद्वदूषनादिमरणे इन्द्राद्यधीनःअविष्यामीतिज्ञत्वाद्दूषणाद्विदुषी अ
न्योपायस्फुरणेप्रतिभानवतीस्वभृत्यवेअन्यमुपायंकूर्मभक्षणादिलक्षणादि
चेत्करिष्यसेतर्हिस्वेनस्वपमेवगृहाप्रत्यागताप्रिया प्रायेस्वरीत्यतिश्रुपा
त्यधर्मराजंपनंकथनचरिताद्येविष्यसिठ्ठायांनकरिष्यसीत्यर्थः । यमगृहेपि
गन्तव्यमेव । स्वयङ्गृहागतायाश्चरणेनदीयः । तस्मान्मरणोपायान्तर
मपिजनुंनशस्यइतिज्ञावः । विदुषःपूर्वोक्तपक्षेदूषणेउपायान्तरःस्फुर
ति । गृहापुंसिचभूम्येवेत्यमरः ॥ ४९ ॥

निषेधवर्षोविधिरेषतेयत्रा तवैवयुक्ताखलुवाचि
वक्रता ॥ विजृम्भितंयस्यकिलध्वनरिदं म्विदग्ध
नारीवदनन्तदाकरः ॥ ५० ॥

तवाभिप्रायमवानानेनैवमया इन्द्रादीन्वृषुघ्नैत्युक्तस्त्वयातुनेतिवचन
मङ्गयोक्तं । इदानीन्तमभिप्रायोक्तातइत्याह । निषेधेति । अथवाइ
न्द्रादीन्प्रवृणोइतिएवनेतवानपेयोषेपोरुपयस्यएतादृशोविधिरिवनवृणेइ
ति यथाश्रुतार्थपादिषा मयापूर्वेनज्ञातः । इदानींमृषोइतिविधिरिवज्ञातः ।
लौकिकवचनरीतिरप्येवंनिषेधेविधिप्रतीतिःकथमित्यतआह । खलुय
स्मात्तवैववाचिवक्रतायुक्ता । वक्रोक्तिरत्वदूषनविपर्यययुक्तं त्यर्थः । एत
दपिमुतइत्याशङ्क्याह । खलुयस्मादूयस्यध्वनेध्वनिसञ्ज्ञकस्योत्तमकाव्य
स्येदंनिषेधेविधिरूपद्विलप्रसिद्धपिजृम्भितं विलसितन्तस्याकरःखनिरुपस्थि
स्यानविदग्धनारीवदनन्तुरवनितामुखवक्रोक्त्यादिध्वनिविलसितं वक्र
म्विदग्धानार्थेवगानासिनस्त्वन्यात्वाद्दृशीवक्रोक्त्यादियक्तुंचतुरानास्तीत्य
र्थः । इदमुत्तममतिश्रयिनिव्यङ्ग्येवाभ्याद्व्यभिर्बुधैःकथितइति काव्यप्र
काशः । विस्पष्टक्रियमाणादक्षिष्टास्वरविशेषतोभवतिछाद्योन्तप्रतीतिर्ये
त्रासौकाकुवक्रोक्तिरिति । तथाप्रापीछातुमिसीगतासिनपुनस्तस्याधन
स्यान्तिकमिति । अत्रस्थाननिषेधेस्थानविधिः प्रियोपसरणविधौतन्निषेध

इति तथाप्राणेश्विज्जगिरियं दीयातत्रैदनेयादिवसा. कियन्तः । संप्रत्य
योऽयस्यतिरेपदेशः कलः हिमांशोरपितापयन्तीति । तत्रैददिवसानेयाना
त्रागन्तव्यमिति निषेधो व्यत्यते । सनिषेधोपि मङ्ग्याद्यागमनविधिरेव ।
यत्तत्तयाद्यात्मनो मर्तुर्विरहासहृद्वज्रद्व्यासूचितं । इति निषेधवैधोवि
धिज्ञातव्य । अन्यदपि ग्रन्थान्तरसु धियाज्ञातव्यम् ॥ ५० ॥

भ्रमामितं भैमिसरस्वतीरस प्रवाहचक्रं धुनिपत्यक
त्यङः ॥ प्रपामपाकृत्यमनाक्कुरुस्फुटद् कृतार्थनी
यः कतमः सुरोत्तमः ॥ ५१ ॥

अनाभीनि । हे भैमि अहन्ते तव सरस्वत्यारोनाधुर्यन्तत्वं वन्धो
यको त्वाः दिक्प्रवाहचक्रे पुत्रमूहेषु आधर्तकपेक्षित्यर्थः । निपत्यकति
किपतङ्गालप्रतिधारान्वाज्रभानि । ज्ञान्तोभवानि निषेधकपेक्षोप्यते वि
धिक्रवेक्येति निश्चयाभावात् । किपत्कालं च याज्जनिटव्यमित्यर्थः । अ
न्योपि वदीषा तत्र प्रवाहवर्तेषु बहुवारबहुकालान्वाज्रास्यति । कुलालचक्र
निपति. तोषटा. दिवा प्रपालज्जामनानां हृदपाकृत्य निराकृत्य इन्द्रादिपुन
ध्येकतम. सुरोत्तमः स्वयम्बरस्वत्वाकृतार्थनीयः । इन्द्रो गिर्यमो बहुरथो
वेति । अतएव स्फुटकुड । नानाप्रहमेकं वृणोति कथमेत्यर्थः । नना
चक्रकटकुर्विति दा । कति काकाव्यनोरिति कालवाचित्वेऽत्यन्तसंयोगे हि
तोपाशकुसुवनान्तम् । सुरोत्तम पुरुषोत्तमवत् । दिक्पतित्वाच्चतुर्गोनपि
सुरोत्तमत्वं ज्ञेयं विवरणादिप्रापन्दा ॥ ५१ ॥

मतः किमैरावणकुम्भकैतत्र प्रगल्भपोनस्तनदिग्ध
वस्तत्र ॥ सहस्रनं ब्रान्नपृथग्मतो मम त्वदङ्गलक्ष्मी
मयगाहितुङ्क्षमः ॥ ५२ ॥

कनन इत्युक्तं तदेवोपन्यस्यति । मत इति । ऐरावतकुम्भस्थलस्य कैतवे
नव्याजेन तदकुम्भ. वेवप्रगल्भौ कटिनीपीनीनां रलौकजीयस्याः दिशः प्रा
प्या. यव. पतिरिन्द्र. कवमतर्ङ्गितः किप्रायेण यवमेकत्वयाजिघारितस्या
दित्यर्थः । युक्तञ्चैतत् । त्वदङ्गलक्ष्मीन्वच्छरीरशोभासवगाहितुं सानस्ये
नेहितुं सहस्रनेत्रादिन्द्रात्पृथक् अन्योद्दिनत्रः नमसते ज्ञानी । नेत्रद्वयेन त

वसौन्दर्यं नृपुण्यते इति सहस्रनेत्रत्वादिन्द्रियवतवसौन्दर्यदर्शनयोग्य
इति ममाप्यनेव आशय इति भावः तव न तो मम मत इत्यस्य धवर्तमान इति
कर्तुरिषधी । सहस्रनेत्रात्पृथग्विनेति पञ्चमी ॥ ५२ ॥

प्रसीदतस्मै दमयन्ति सन्तत न्तदङ्गसङ्गप्रभवैर्जग
त्प्रभुः पुलोमजालोचनतीक्ष्णकण्ठै स्तनून्धनामा
तनुतांसकण्ठैः ॥ ५३ ॥

प्रसीदेति । हे दमयन्ति तस्मै इन्द्राय प्रसीदस्व प्रसक्ता भवतं यथु इत्यर्थः ।
अनन्तरं स जगत्पुत्रिन्द्रस्त्वदङ्गसङ्गात्प्रभवो रेवानौः कण्ठकरो माघैः इत्वात्
मुंशरीरं सन्ततं सर्वदा धनाभिबिम्बापरिपूषां नातनुताम् । किञ्चूतिः पुलोमजा
या इन्द्राय या लोचनयोरतितरांसोदुमशक्यस्वाप्तीन्न कण्ठकैः असंख्यकण्ठक
रूपैः सूक्ष्मप्रतुल्यैः सुदृशशुक्रपैर्वा । त्वया वृत्तं सतीन्द्राणी परित्यागेन त्वय्ये
वानुरक्तो भविष्यतीति भावः । सपत्नीसुताभर्तुरङ्गगतान्क्रीडतो दृष्ट्वा अन्य
स्यानेत्रयोः कण्ठकविद्वेदनाभवतीत्युक्तिः । सूक्ष्मरेणुदृशश्रीचरो न हर्षे च क
ण्ठक इत्यनरः । तस्मै क्रियया मभिप्रैति स सप्रदानम् ॥ ५३ ॥

अबोधितत्वं दहनेनुरज्यसे स्वयङ्खलुक्षत्रियगो
प्रजन्मनः ॥ धिनात्तमोजस्विनमन्यतः कथं मनो
रथस्तेचलते विलासिनि ॥ ५४ ॥

अबोधितकारणमाह । अबोधीति । तं स्वयं अप्रवर्तितैव दहने अग्नी
या नुरज्यसे अनुरक्तासीति मया तत्त्वं परमार्थोऽबोधि अज्ञाति । हे विलासि
नि खलु ये स्मारकत्रियाणाङ्गोत्रेवंशे जन्मयस्यास्तस्यास्ते तव मनोरथस्तमो ज
स्विनं वन्निविन्ना परिहृत्य अन्यतः अन्यस्मिन्पुरुषे कथं चलते अपि तु अयो
ग्यत्वात्कयात्पेव । तेजोहिते जस्येवानुरज्यते । त्वन्ते जस्विनी वन्निहुरपि ते
जस्वीति बह्वावनुरक्तासीतियुक्तमिति मया ज्ञातमिति भावः । अन्यस्यापि
क्षत्रियकुलोत्पन्नस्य मन इव श्रीप्रगामी रथस्ते जस्विनमन्यङ्क्षत्रियं विहाय प्रा
ह्मणादिपुनश्नते । अनुरज्यते श्यनोऽद्विवादिपि अग्निहितातिमिति लोपः ।
अन्यतः सप्तम्यर्थतसि ॥ ५४ ॥

त्वयैकसत्यातनुतापशङ्कया ततो निवर्त्य न मनः क

यञ्चन ॥ हिमोपमातस्यपरीक्षणक्षणे सतीपुवृत्तिः
शतशो निरूपिता ॥ ५५ ॥

त्वयेति । त्वादृगन्यपतिव्रताभावात् एकाद्यासौ सती च तयामुख्यपतिव्र
तया त्वया तनोः शरीरस्य तापाद्वाद्वाद्देहदाहमयङ्कुरिष्यतीति शङ्कया भियास्त
न्नापमियाच्च ततस्तस्माद्गनेः सकाशात्कथञ्चनकेनापि प्रकारेण मनोनिव
र्त्यै परावर्तनीयं यस्मात्परीक्षणक्षणे साधुत्वासाधुत्वपरीक्षासमये स्त्रीणां स
हृगननादिसम्भवे सती दिव्यपतिव्रतापरीक्षासमये तस्य अग्नेर्धृतिः स्थितिः
शतशो रानायणादौ हिमोपमा तुषारसदृशी निरूपिता च दृष्टा इत्यङ्गादिस्व
रीशतशः सतीवृत्तिः ॥ ५५ ॥

सधर्मराजः खलु धर्मशीलया त्वया स्ति चित्तातिथि
तामवापितः ॥ ममापि साधुः प्रतिभात्ययङ्क्रम
श्रकास्ति योग्येन हियोग्यसंगमः ॥ ५६ ॥

यमवरणे कारणमाह । सधर्मैति । खलु निश्चये सम्भावनायास्त्वा । सप्र
चिद्वोधमैराजो यमस्त्वया चित्तस्यातिथिताङ्गीचरत्वं समवापितः प्रापितो
स्ति तत्पौत्रमप्रधानं शीलयस्याधर्मशीलयत्यन्यस्य त्विवायुर्बभूतया धर्मशी
लो हि धर्मशीलेष्वानुरक्त्यत इति । अयङ्क्रम इयं परिपाटी न नापि साधुः सती
चीना प्रतिभाति । एतन्ममापि सम्मतं । हियस्मात्कुलशीलं दिमिर्योनं न
हनेन सहयोग्यस्यैव सङ्गमश्च कास्ति न त्वयोग्येन योग्यस्य तस्मादुर्मराजेन धर्म
शीलयाः सवन्मोयुक्त इति भावः । ५६ ॥

एजः तविच्छेदलवैः स्मरोत्सवै रगस्त्यभासादिशि
निर्मलत्वेषि ॥ घृतावधिङ्कालममृत्युशङ्किता नि
मेषवत्तेन नयस्वकेलिभिः ॥ ५७ ॥

अजातेति । हे जैनि त्व अगस्त्यभासा अगस्त्यनक्षत्रदीप्त्या निर्मलत्वेषि
सर्ववल्कलान्तौ सम्भोगयोग्यायाम्दक्षिणस्यान्दिशि तेन यमेन सह न जातो
विच्छेदलवो विविगलेशो येषु तैः स्मरोद्भवैः केलिभिः कृत्वा यमस्यैव पतित्वाद्
मृत्युशङ्किनी मृत्यु भयरानिता सती निमेषवत्सुखमनुभवति भावः । स्मरो
त्सवैरिति पाठे स्मरस्योत्सवरूपैः कामसंवन्धिभिरुत्सवैश्च पञ्चादिभिः त्वा

जातोऽविच्छेदस्यैव स्थनादिनिरन्तरैरित्यर्थः । नयस्वेति जित्वाः कर्तर्यं
निप्रायेऽक्रियाफलैतद् । नयेति वा ॥ ५५

शिरिषमृद्वीवरुणह्कमीहसे पयःप्रकृत्यामृदुत्र
गंवासवम् ॥ त्रिहायसर्वांन्वृणुतेस्मकिंनसा निज्ञा
पिशीतांशुमनेनहेतुना ॥ ५६ ॥

वरुणवरुणोऽकारुणमाह । शिरीषेति । शिरीषमृद्वीशिरीषमुष्यवरकोकला
क्रीत्व वरुणमीहसेह् असिक्किप्रायेणसर्वंभावयामि । यतः किमूतं । पयः
प्रकृत्याऽदकस्य नावेनपयोलाशुयात्रकथोपादानकारणेनवा नृदुवर्गस्यम्
दुस्तुसह्यसवासवहन्स्त्वानिनमित्यर्थः । किञ्चित्प्रायेणवायवस्याप्यशरी
स्य गह्वरशोकेविश्रानानत्वाद्मृदुनस्यनिरपयः । त्वमपिमृद्वीसोपिमृदुरिति
उभयोर्योग्यत्वम् । दृष्टान्तेनतदंबोपपादयति । सातिशीताश्रुतिमृद्वीनि
शापिअनेनमृदुनरत्नेनैवहेतुनासर्वान्देवान्विहायशीतांशुचन्द्रंन दृष्टुंस्म
अपितुत्र योग्यत्वादित्यर्थः । हेतुनेतिसर्वमात्मकृतीयाचेतितृतीया ५८

असेत्रियस्त्यक्दिवादित्रानिज्ञं त्रियःप्रियेणान
णुरामणीयकः ॥ सहामुनातत्रपयःपयोनिधौ कृ
शोदरिक्कीडययामनोरयम् ॥ ५९ ॥

असेवीति । तृक्ताची. स्वर्गोयेन त्रियः प्रियेणनारायणेन अणुनहृद्वा
नशीयेकत्रस्यसंज्ञतोय. कोरोदः दिवानिज्ञंरात्रिन्दिबअसेवि । ईकृशो
दरित्वत्रपयसोदुग्धस्यपयोनिधौतत्पत्तित्वाद्मुनासहसाईयथा मनोरथं
स्वेच्छयाऽऽद्रीडऽऽद्रीडान्कुरु श्रीसहितोविष्णुर्यथातत्रक्रीडतितथास्वमपिअ
नेनसहेत्यर्थः । दिवानिशङ्कालाप्यनोरितिद्वितीया । यथासनोरयंयथासा
दृश्यइतिसमासः ॥ ५९ ॥

इतिस्फुटन्तद्वचसस्तयादरा तसुरस्पृहारोपचिड
मयनादपि ॥ कराह्कसुप्तैककपोलकणया श्रुतञ्च
तद्भाषितमश्रुतञ्चतत् ॥ ६० ॥

इतीति । कराह्कहस्तकांठेसुप्तस्यतएककपोलकण्यस्यसर्वविधयातत्त
सदूनस्यइतिपूर्वाक्तंभाषितंश्रुतञ्चइन्द्रियपाटवान् अश्रुतश्रुतमनङ्गीका

राजमुतमितिभावःस्फुटमुत्प्रेक्षायां । अथयेहेतुःतस्यनलाकारस्यदूतस्य
आदर तश्चुनस्यप्रवणेहेतुःसुरेषुइन्द्रादिदुस्पृहारोपीऽभिलाषारोपन दूपा
द्विद्वन्नाददूपादश्रुतम् । पतिप्रतापानन्याभिलाषारोपवचनदुष्टमिति
नाकर्णितमित्यर्थः ॥ ६० ॥

चिरादनध्यायमवाङ्मुखीमुखे ततःस्मसावासय
तेदमस्वसा ॥ कृतायतश्वासयिमोक्षणाचतङ्क्षणा
द्वभापेकरुणत्रिचक्षणा ॥ ६१ ॥

चिरादिति । ततोऽनन्तरं संचिन्तत्वाद्वाङ्मुखीविचक्षणाद्यतुरासादन
स्वसाज्जैनी मुखेचिरकालञ्चानध्यायं वचनाभावं वासयते स्म । सुदूर्ततूर्णान्त्र
जुवेत्यर्थः । अथपश्चात्कृतमायत्तं दीर्घंश्वासमोक्षणदयार्थजुतासतीक्ष्णं नुष्ट
तादनन्तरं कण्ठरसप्रधानं वचनं कर्तुं यथातथावाचभावे । अकदण्डमिति
यानिदुरं उवाच इत्यर्थे अन्तःफुटततोचितमित्यादिस्यमायत्वात् । अ
नादरमुखकनौनावाङ्मुखत्वदीर्घं निश्वासकरणाद्विचक्षणं तिसामिप्रायम् ।
प्रवण्डेवायीयातिसतितात्कालिकोऽध्यायः क्रियतेक्षणानन्तरं पुनः पठ्यतेत
द्वदुवाचेत्यर्थः । संचिन्तस्यजातिःस्वप्नावोवा । अध्यायस्यायेत्यादिना
ध्यायश्चःसाधुः । वासयतेष्विषयेतितङ् । अथावकर्णकादितिनपरस्मै
भदम् । अशीवित्तवत्कर्तृकत्वाभावात्अनध्यायस्यकर्तृत्वात् विचक्षणाञ्च
नुदानेतद्वहसादेरितिषु ॥ ६१ ॥

विभिन्दतादुःकृतिर्नाममश्रुतिं दिगीन्द्रदुर्वाचि
कसूचिसंचयैः ॥ प्रयातजीवामित्रमां प्रतिस्फुटङ्
कृतन्त्वयाप्यन्तकदूततोचितम् ॥ ६२ ॥

विभिन्दतेति । त्वयापिअतिसुन्दरेणननुन्याकारेणापिसतामं प्रति स्फु
टंअन्तकदूततोचितंयमदूतोचितकर्मकृतम् । किमूतेनअ रोपितदिक्य सा
भिलाषवायीसमाकर्णमादुःकृतिर्नीदुःकर्मकारिणीः क्रमरुतिः । दिगीन्द्रा
इन्द्रादिद्विषयाःतेषां दुर्वाचिकानिदुष्टरुन्देशवचनानिदूपाः सूचिरुज्ज
यैः सूचिसङ्घैः कृत्वाविभिन्दतापीडयताभ्रातृव्यप्रयाजीवामित्रमां प्रति
मित्रं सुसंपापिनकर्णैः सर्वत्र स्वाङ्गं सूचिसङ्घैर्दंशयामदूतोयथानिदुरपीडयति

चतुर्णामपि दूतत्वाद्यमदूतोचितमेव त्वया कृतमित्यर्थः । अतिसुन्दरस्य वि-
शेषतो न लतुल्याकारस्य सौम्याकारस्य नांप्रति अतिपीडाकारित्वमयुक्तमिति
त्वया पीत्यपि नासूचितम् । अन्योपि बौद्धादिरदुःकतिनीन्दोषलेशरहितां
श्रेयोरूपांश्रुतिं वेदन्दुष्टवचनैर्दूषयति । प्रयातो यातुमारब्धः प्रशब्दः आदि-
कर्मेण तत्रैव निष्ठा ॥ ६२ ॥

त्वदास्यनिर्यन्मदलीकदुर्यशो मपीमयंसल्लिपिरूप
भागिव ॥ श्रुतिं ममाविश्यमथ दूतदुरक्षरं सृजत्यदः
कीटवदुत्कटांजः ॥ ६३ ॥

उक्तमेव अर्थसोपस्करमाह । त्वदास्येति । अदोभवदुरक्षरत्वयोक्तं
दुष्टमक्षरं न श्रुतिमाविश्य कीटवदुत्कटादुत्पत्त्याः रुजः पीडाः सृजन्ति ।
किंभूतं । तवास्यानिर्यन्मदलीकदुर्यशो मपीमयंसल्लिपिरूपं न
दीयन्निष्पापयशोरूपं न मपीमयंसवीचञ्चुरसत्भवत् अतएव ललिपिरूपभागे
वलेखनस्वरूपं भजदिषसती चासौ लिपिश्च तद्रूपमागवा । कीटो यथा कर्णं
विश्यदुःसह्यं पीडाकुरीति । अन्यदप्यक्षरं न मपीमयंसल्लिपिरूपं
लिपिरूपं भवति ॥ ६३ ॥

तमालिरुचेयविदमं जेरिता प्रगाढमीनव्रतयैकया
सखी ॥ अपांसमाराधयतीत्यमन्यया भवन्तमाह-
स्वरसज्ञयामया ॥ ६४ ॥

तमिति । अथ विदमं जेरितामैमीप्रेरिताञ्जालिः सखी तं कचहेदूत इ-
यं सखीमैमीप्रगाढमीनव्रतया दृढतरमौ नलकृण्व्रतया एकया स्वरस्य रसज्ञ-
या लिङ्गया अपांसमाराधयति ज्ञते । अन्ययोमया सद्रूपं या स्वरसंज्ञया जि-
ह्वया ऽथ च स्वरसंज्ञैर्मिलापविषयज्ञानत्यामया कृत्वा भवन्तमाह । इयं
लज्जावशात्स्वामिप्रायत्वं साक्षान्न बोधयति । तस्मादेतत्प्रेरिताहमेतद-
भिप्रायमेव ब्रवीति तमाकचयेति भावः । मया लक्ष्म्या सह वर्तमानस्तत्वं दु-
हिः समञ्जसं भवन्तं जैमीविशेषणं वा । अन्योपि मीमीभूत्वा काञ्चिद्देवतामा-
राधयति ॥ ६४ ॥

तमर्चितुं मद्वरणस्वजानूपं स्वयम्भरः सम्भवितापरे

द्यावि ॥ ममासुभिर्गन्तुमनाः पुरःसरे स्तदन्तरायः
पुनरेषवासरः ॥ ६५ ॥ तदद्याविश्रम्यदयालुरेधिमे
दिनं निनीषामिमवद्विलोकिनी ॥ नखैः किलोख्या
यिविलिख्यपत्रिणातयैवरूपेणसमः समत्प्रियः ॥ ६६ ॥

किमाहेत्याह । तमिति । तदद्याति । सहृदयस्वनामदीयवरुणभूकमा
लयाकृत्वा तं नलनामानं नृपं अर्चितुं परेद्यविश्रम्य स्वयन्वरः सम्यग्भविता एष
वासरः पुनस्तस्य स्वयम्बरस्य अन्तरायो विग्रहरूपः सृतावानेन विलोकोक्तिः ।
किंभूतः पुरःसृतद्विवसात्पूर्वमेव गन्तुं कामैर्न मासुजिः सहृदयान् ननाजिगमि
षुः । अयन्दिवसः कथमिर्विप्रोयास्यतीति चिन्तयामनप्राणा अतिव्याकुलाः य
स्मात्तत्तस्मादद्याविश्रम्य नेन मत्स्वभ्यालुरेधिभवत् । त्वय्यत्र स्थिते सति मनप्राणा
अपि स्थास्यन्तीत्यर्थः । नो चेन्न तदेवाह । भवद्विलोकिनी भवन्त नवलोक्य
न्ती सती बतं भानन्दिवसं निनीषामिवा । अतिवाहयितुं निष्ठा नि । त्वद्व
लोकनवशात्प्राणधारणवशात् त्वयामनरूपा कृतान्निष्यतीति भावः । पर
पुरुषविलोकनेन कथं पालिव्रत्यन्तवेत्यत आह । किल यस्मात्पत्रिणाराजहं
सेनगलिनीदलेन खैर्विलिख्य सनप्रियो नलः तथैवरूपेण सनस्तुल्यत्वाद्दृशः
सुन्दरः आख्यायिकयितः । तस्मात्तवनलाकारत्वाकलमुदध्यवचत्त्वद्व
लोकनान्नमप्राणधारणत्वं त्वदृशनेन प्रालिव्रत्यस्ततिर्नास्तीत्यर्थः इदं श्लोक
कह्वयमेकान्वयि । अर्चितुं भीवादिकस्य अर्चतेरूपम् । सद्यः परस्पररीति
परेद्यवीति साधुः । पुरःसरेः पुरोप्रतोयेद्विति टः ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥

दुश्शोर्द्वयोतेविधीनास्तिवचिता मुखस्यलक्ष्मीत
वयन्तवीक्षते ॥ असावपि श्वस्तदिमांनलानने वि
लोक्य साफल्यमुपैतुजन्मनः ॥ ६७ ॥

अवस्थितौ तवापि किंचित्कार्यस्यादित्याह । दृशोरिति । विधीना ब्रह्म
णा देवेन वा तव दुश्शोर्द्वयोनेत्रद्वयोवन्वितास्तीति । कथं यस्मात्तवेवाति
सुन्दरस्य लक्ष्मीं शोभानवीक्षते । आत्मना साक्षादित्यर्थः । आदर्शोदौ तु प्र
तिविम्बस्यैव दर्शनात् । तत्तस्मादसावपि नेत्रद्वयोन्मलानने इमांस्त्वन्मु
खशोभां विलोक्य जन्मनः साफल्यं कृतार्थत्वमुपैतु । सुन्दरवस्तु दर्शनेन

नेत्रयोः साफल्यं भवति । तस्मादद्यात्र स्थित्वा ह्येन स मुखलक्ष्मी विलोकना
 को त्रसाफल्यं भविष्यति त्वन्मुखं न स मुखसदृशमिति भावः । अथ चाह । अ
 थवाह नेत्रे मानं लानने दृष्ट्वा जन्मसाफल्यं लप्स्ये इति न किं त्वसावपि लप्स्यते
 इत्यपिशब्दार्थः ॥ ६७

ममेव पाणौ करणे गि साक्षिकं प्रसङ्गसम्यादितमङ्ग
 सङ्गतम् ॥ न हा सहाधीति धृतः स्पृहा कथं न्तवार्थं पु
 त्रीयमजर्यमर्जितुम् ॥ ६८ ॥

कारणान्तरमप्याह । ममेति । अङ्गदूत नमपाखौ करणे एव विहाय स न
 पयव अग्निः साक्षीयस्मिन् अग्नि साक्षिकं अग्नि सनक्षं सङ्गतमैत्रं अर्थात्
 लेन सह त्वया प्रसङ्गसम्यादितमनायासमर्जितं तं स्यादिति शेषः । अन्यायं ना
 गतेनापि त्वया त्रस्थितेन प्राप्तं किं न्नी अग्नि साक्षित्वा दृढानलेन सह मैत्र्यपि
 सम्यादिता स्यात् तदर्थं नप्यत्र स्यात्तत्पत्तिर्यथः । तदीयमैत्र्यामसकिमप्यो
 जननित्यत आह । हा खेदे । सहार्धाति धृतो लक्षणया कुलशीलरूपादिना
 सद्गुणसतव आर्यपुत्रीयं विशिष्टकुलोत्पन्नधीरसेन सुतसंजन्मी अजर्यमैत्रं अ
 र्जितुं संपादयितुं स्पृहाऽभिलाषः कथं न अभिलाषः कर्तुं युक्तः । सद्गुणयोः
 नेत्रं भवति । अष्टेन सह मैत्री प्रयत्नपूर्वं संपादनीया इत्यन्वनायासेन लब्धा
 परित्यक्तं न युक्तेति भावः । इति निजवाक्यतयाऽन्वयः । एकवाक्ये तु सङ्ग
 तमैत्रमजर्यमविनश्चरमिति । अजर्यविशेषणं सङ्गतशब्दस्येति वा । व्याख्या
 नान्तरं दुर्योजत्वादुपेत्यम् । पाखौ करण इति नित्यं हस्ते पाणौ पयनने इ
 ति पाशावित्येवं रूपं स्य निपातस्य गतिसञ्ज्ञत्वात् सभासः । आर्यपुत्रीयम् । वृ
 द्वाहः । अजर्यमपूर्वं स्य जीर्यतेः सङ्गते कर्तव्यं अजर्यं सङ्गतमिति निपातनात् सा
 भुत्वम् ॥ ६८ ॥

दिगोश्चरार्थं न कथञ्चन त्वया कदर्थं नीयास्मि कृतो
 यमञ्जलिः ॥ प्रसाद्यतां नाद्यनिगाद्यमीदृशं न दधेदु
 शौवा षपरयारूपदेभृशम् ॥ ६९ ॥

पुनर्वागवसरायाह । दिगिति । त्वया अस्मीत्यहं दिगोश्चरार्थं कथञ्च
 न केनापि प्रकारेण तद्दर्शादिना ते पुनर्नुरागाध्यारोपणादिना च न कदर्थं नी

यानपीडनीया । अयमल्ललिकृतः । प्रसद्यतांममोपरित्वयाप्रसक्तेनभूयतां
अद्येदंशदिक्पालविषयंकिञ्चिन्ननिगाद्यंनवाच्यं इदमेवतवप्रसक्तत्वम् । पू
र्वोक्तेनैववाक्येनाह । दृशीभृशंवाच्यरयस्यअभ्रभेगस्यास्पदंआधारभूतेअ
भ्रभेगपरिपूर्णइत्यर्थः । दधेधारयानि । विवाहोत्सवेविज्ञोषतीनङ्गलस्या
श्रुपातस्यनिषिद्धत्वान्मयाचाचः पतनभीत्यानेत्रयोरेवस्तंभितत्वाद्दत्तःपरम
पितृवयाकिनपिनवस्तव्यमित्यर्थः । निगाद्यंसोपसर्गत्वाद्ब्रह्मदेतियदभावा
त्त्ययत् ॥ ६९ ॥

वृणेदिगीशानितिकाकथातथा त्वयीतिनेक्षेनल
भामपीहया ॥ सतीव्रतेमनौतृणयामिजीवितं स्मर
स्तुकिंवस्तुतदस्तुभस्मयः ॥ ७० ॥

पातिव्रत्यम्रीदिप्रकाशनेनदूत्यानवसरंभ्यनक्तिवृणेइति । अहन्दिगी
शान्वृणेइतिकाकथावाह्यात्त्वयाप्रवर्तिता स्वतोवृणेइतिभनस्यपिनधारया
मीत्यर्थः । याऽहंनलभानपिनलकान्तिमपिइहपुरोवर्तिंमित्रमिपरपुरुषेव
ज्ञानानाइतिकारखालभानलेइवनेक्षेनपश्यामि । यद्वात्वमिपरपुरुषेनलका
न्तिनपितथानलइवईहयाकटाक्षविशेषादिचेष्टयानेहे । तथाअनिर्वाच्य
याईहयानहतानुरागेणतथातादृशीहंसलिखितदृष्टानलभानपिनावलीके
इतिवा सादिगीशान्वृणइतिकाकथा । एवंविधायाःपुरस्ताकलसदृशस्य
अन्यस्यपुरुषस्यकथाकर्तुंनपुक्ताकिंपुनर्नलासदृशस्य देवविषयंविषयंकि
मपित्वयानवाच्यमित्यर्थः । कुमारिकयाकानिन्यात्त्वयानलप्राप्त्यभावेऽ
न्योपिवरणीयइत्यतआह । सतीव्रतेपतिव्रतरूपेऽनौअथसतीव्रतयासह
वर्तमानेऽतिदारुणेवन्ह्रीजीवितंप्राणामित्यर्थः । तृणयामितृणवत्करोमि
नलप्राप्त्यभावेपिपातिव्रत्यात्त्यावदायुष्यजीवितंनेष्यामिनित्वन्वं वृणइति
दिगीशान्वृणइतिकावाह्या । वन्ह्रीपतितंतृणकुक्षणादेवनश्यतियथातथा
नलभावोपातिव्रत्यवशाज्जीवितमपीतितृणपदेनसंचितम् । नहनप्राव
त्यात्कथमन्यनवरिष्यसीत्याशङ्क्याह । स्मरस्तुपुनःकिन्नुवस्तुअस्तुकीदृश
स्तुजवतुकिमिति यः कामः हरनेत्राग्निजमितन्तत्प्रसिद्धंभस्मीजावरूपःप
दार्थःकिमपिकर्तुंशक्नोति । कामस्तुअनावरूपत्वादप्यस्यापिकिमपिक
र्तुंनशक्नोतिकिंपुनः पतिव्रतायामनेतिभावः । यःपुनःस्मरोभस्मतत्किंव

स्तुतिविविधाग्रन्थः ॥ ७० ॥

न्यवेशिरत्नत्रितयेजिनेनयः सधर्मचिन्तामणिहज्
भितोयया॥कपालिकोपानलमस्मनःकृते तदेवम
स्मस्वकुलेस्तृतन्त्रया ॥ ७१ ॥

मदनाधीनत्वेदोषमाह न्यवेशीति । जिनेनबुद्धेनयोधर्मचिन्तामणिर्ध
मेकपश्चिन्तामणिःसम्यग्दर्शनसम्यग्ज्ञानसम्यक्चारित्र्यलक्षणैरत्नत्रितयेन्यवे
ति । चारित्र्यश्चद्वयाध्यायःप्रक्षिप्तःसकलामिताषपूरकत्वात्पातिव्रत्यलक्ष
णधर्मेकपश्चिन्तामणिःययास्त्रिया कपालीहरस्तस्यकोपलक्षणः अमलःअ
ग्निःतस्यमस्मनःकामस्यकृतेकामनिमित्तंरुक्तिःपरित्यक्तः तथास्वकुलेत
द्भस्मैवस्तृतंविस्तारितं धर्मत्यागोनामस्वकुलेतद्भस्मप्रक्षेपतुल्यइत्यर्थः । ध
र्मद्रोहिणावाद्येनापियोधर्मःअङ्गीकृतःसमद्वनपीडित्वेनययापरित्यज्यते
तथास्वकुलंसकलङ्कमेवक्रियत इतिमदनभीत्यापातिव्रत्यंपरित्यज्यानीति
दुराशांसाकृषा इतिज्ञायः । उन्मत्तेनापिमस्मार्थेचिन्तामणिर्नैत्यज्यते ।
वययात्यक्तस्तयास्ववशेभस्मैवक्षिप्तमिति युक्तम् । सद्बुद्धिज्ञानवृत्तानिधमेष
सैश्वराजगुरितिबीजसिद्धान्तेरक्षत्रयमुक्तम् ॥ ७१ ॥

निषीयपीयूषरसौरसीरसी गिरःस्वकन्दर्पहुताश
नाहुतीः॥कृतान्तदूतंनतयायधोदितं कृतान्तमेव
स्वममन्यतादयम् ॥ ७२ ॥

निषीयेति । असौनलःपीयूषरससौरस्यःपुत्र्योमृतरसोत्पन्नाःतद्ददतिन
धुराः अतएवस्वस्थनलस्यकन्दर्पएवहुताशोर्गिस्तस्यआहुतीःसङ्घीपकाः
गिरःनिषीयसादरभाकर्यं स्वमात्मानन्तयाभैस्यायथायेनप्रकारेणोदितमु
क्तङ्कृतान्तदूतंयमदूतंनअमन्यत । किंतुअदयंनिष्कृपंस्वङ्कृतान्तंयमने
वअमन्यत । अनयोक्तंयमदूतत्वन्तयाप्रकटीकृतंइतितस्वस्थमुक्त किंतु
निर्दयत्वात्त्यमएवाहंइत्यमन्यत । सादृश्यःकोपिनिर्दयोनास्तीतिस्वमा
त्मानंनिन्दितवानित्यर्थः । इन्द्रादिदूत्येकृतेपिइन्द्रादिधननुरागास्त्रिभि
र्यतस्स्वत्वात्कानोद्दीपनत्वंयुक्तं । औरसीःसरसानिर्मिताइत्यर्थेउरसोऽप्ये
त्यणन्तात्कीप् ॥ ७२ ॥

समिन्तमर्मापितदार्तिकाकुभिः स्वदूतधर्मान्ताविर
न्तुमैहत् ॥ शनैरशसन्तिभृन्मिथिनिःश्वसन्निचित्र
याक्चित्रशिखिगहनन्दनः ॥ ७३ ॥

सङ्गति । तदतिस्वस्याव्यथातयाव्यथयाकाकुर्जिर्दनिवाक्यैर्निःकर्मर्मापि
उत्पन्नकामोपिसः नलः स्वदूतधर्माविरन्तुमैहत्तयेच्छत् । धीरोदाहृत्या
स्वयमेववरीतुमयेच्छदित्यर्थः । तर्हि किंचकारइत्याह । निभृतन्तयान्तात
अनितितुसंयथातयाकानपीहितत्वाद्दिनिःश्वसन्यनैः पीडितत्वादेवमन्दं
अशंसत्अवोषत् । यतोविचित्रवाचिनामाविधस्फूर्तिंयुक्तवाग्विषयेचित्रशि
खिगहनन्दनोवदहस्यतिरिच । वाचस्पतिश्चित्रशिखिगहनन्दनः ॥ ७३ ॥

दिवोधवस्त्रांयदिकल्पशास्त्रिनह् कदोपियाचेत
निजाङ्गणालयम् ॥ कथम्नवेरस्यनजीवितेश्वरा न
मोघयाडचःसहिभीरुमूरुहः ॥ ७४ ॥

दिवइति ॥ पूर्वसर्गेजैभ्यान्देवानुरागप्रतिपादनेनसामोक्तास्मिन्सर्गे अ
होननस्त्वेत्यादिजि.सर्गभिः श्लोकैर्देवानुग्रहज्ञापनेनदानमुःक्तायदिकल्प
शान्तित्यादिश्लोकचतुष्केणमदं प्रप्रश्यंजददगहौप्रतिपाद्येषुः उपायचतुष्टय
ज्ञोनलज्ञाह । दिवइत्यादि श्लोकचतुष्टयेनभेदःप्रतिपाद्यते । हेजैमिदिवः
धवइन्द्रः निजाङ्गणमेवालयःस्यानंयस्यएवंनूतङ्गणशास्त्रिनयदिषेतकदा
पितृयामैमीनहन्दातयेतियाचेततदाहैभीरुमयशीले अस्यइन्द्रस्यजीवि
तेश्वराप्राणेश्वरीकथंनभवेः । अभीष्टदःस्वामिनात्रयाचितःसदासन्निहितः
शोभैत्वान्दास्यत्येवेतिभावः । ह्रियस्मात्सभूरुहःकल्पवृक्षोमोघानिष्फला
याज्वालयस्यएवभूतो नजवति । याचितमवश्यन्ददात्येव । निजाजिराल
यमितिवापाठः जीवितेश्वरेतिसमासोदिनेश्वरवर्ण्येयः । भीरुभियःक्रुल्ल
कनौ । ऊढुतइतित्यूह् ॥ ७४ ॥

शिखीत्रिघायस्वदत्राप्तिकामनां स्वयंहुतस्वात्मह
विःस्वमूर्त्तिषु ॥ क्रतुंविधत्तेयदिसावंकामिकृद् क
थंसमिथ्यास्तुविधिस्तुवैदकः ॥ ७५ ॥

शिखीति । शिखीवनिहः स्वदवाप्तिकामनांस्वयंहुतस्वात्मह
विःस्वमूर्त्तिषु ॥ क्रतुंविधत्तेयदिसावंकामिकृद् क
थंसमिथ्यास्तुविधिस्तुवैदकः ॥ ७५ ॥

स्वभूतिषु स्वावयववेष्टाह्वनीयादिषु स्वयमात्मनैव भूतं अग्नये स्वाहेत्यादि
मन्त्रेणान्यैर्यजनानैर्देतस्वांश्च भूतं हविर्येनैव विधिः सन् सार्वकामिकसर्वकामप्र
योजनकंसर्वकामदातारमित्यर्थः । क्रतुं यदि विधिज्ञे सर्वैदिको विधिस्तु पुनर्नि
ध्याऽसत्यः कथमस्तु । अन्येनानुष्ठितः यज्ञस्तस्मै सर्वाङ्गामान्दाति किं पुन
र्बन्धिनाऽनुष्ठितः तेन ब्रह्मेस्त्वप्राप्तिर्नैव विध्यतीति भावः । सार्वकामिकं प्र
योजन इति ठञ् ॥ ७५ ॥

सदोतदाशामधितिष्ठतः कर म्भरं प्रदातुञ्चलिता
द्वलादपि ॥ मुनेरगस्त्याद्वृणुते सधर्मराड् यदि त्व
दाप्तिम्भणकातदागतिः ॥ ७६ ॥

सदेति । सधर्मराट् यमः अगस्त्यान्मुनेः सकाशाद्गौर्नाम ह्यन्देहीतित्व
दाप्तिस्त्वत्प्राप्तियदि वृणुते तदाकागतिः कः प्रकारः भणवद्व्यपितुनकोपि
किञ्चूतात् सदोतदाशायमदिशमधितिष्ठतः । तथा तत्सर्ववसभीष्टसङ्गणने
ष्टम्बाकरं राजप्राप्तं भाग्यमायप्रदातुं स्वलादपि स्वयमेव चक्षितारप्रवृत्तात् ।
यमदि शिवसतास्यैराजभागोऽवश्यन्देय इति स्वयमेव विधाय स्वयमेव
दातुं नागतेव त्वां याचमानाय यममुनिस्त्वारिक् णिष्ठातुं समर्थेनागस्त्येन त्व
मवश्यं दातव्या । अगस्त्यनिवारकः कोपि नास्तीत्यर्थः । त्वदाप्तिमपि व
लाद्यदिवृणुते इति वा । तदाशा अधिशीकृतिकर्तव्यम् ॥ ७६ ॥

क्रतोः कृते जाग्रति वंष्टिकः कति प्रजोरपाम्भेश्मनि
कामधेनवः ॥ त्वदर्थमेकामपियाचते सचे त्प्रचेत
सः पाणिगतैव वर्त्तसे ॥ ७७ ॥

क्रतोरिति । हे मैत्रिण्यपाम्यतेर्वरुणस्य वेश्मनि क्रतोः कृते यागहविर्यज्ञै
तिकतिसङ्ख्याकाः कामधेनव जाग्रतिसन्तीति कोवेति । अपितु इयत्तया
ताः कोपिनजानातीत्यर्थः । ततः किमतद्याह । सर्वरुणः मैत्रीमह्यन्दात
येति त्वदर्थन्तासु मध्ये एकामपि कामधेनुं दद्यात्ते तर्हि प्रचेतसः वरुणस्य पा
णिगतैव हस्तप्राप्तैव वर्त्तसे तस्माच्चतुर्ष्वेभ्यो सर्वायको वरणीयो नान्यः
प्रकारोस्तीति भावः ॥ ७७ ॥

न सन्ति धात्रीयदिविघ्नसिद्धये पतिव्रतापत्युरनि

क्याशची ॥ सप्वराजत्रंजवैशसात्कुतः परस्प
रसर्पिर्वरः स्वयम्बरः ॥ ७८ ॥

दण्डनाह । नेति शचीइन्द्राचीमर्तुरन्यासकत्वेपिपतिप्रतापत्पुत्रानि
अथास्वरुतेनइन्द्रानादरेणइन्द्राद्याव्यतिरेकेत्येवार्थः । विप्रसिद्धयेयदि
नसन्निपात्रीनसन्निहितामचेत् । त्रीनीस्वयम्बरमेसानायमनात्विप्रोभव
तुइतितर्हिचतस्रस्वयम्बरस्यवराजस्यस्यत्वंद्वयैअन्योन्यस्यद्वन्द्वयस्वरराज
समूहस्यवैशसात्कसहात्परराहेतो. कुतः ॥ यतः परस्परनन्योन्यैर्वा
नःवराः वरयितारोराजानोयत्रस्वयम्बरमविव्ययवतिमलप्राप्तिस्तुदूरतो
निरस्तेत्यर्थः । विवाहेगीर्षाः सान्निध्यंस्वयम्बरेश्वाः सान्निध्यमितीति
हासात् ॥ ७८ ॥

निजस्यवृत्तान्तमजानतांमिथो मुखस्यरोषात्पर
षाणिजलपतः ॥ मृचङ्किम् च्छत्रकदण्डताण्डवं मु
जामुजिह्वोणिभृतान्दिदुदुसे ॥ ७९ ॥

तमेवार्थेसप्रपञ्चनाह । निजस्येति । स्वहृत्कोणिज्जुह्वाराणांमुजाणांजु
जाणांमृच्येदंपुष्टंप्रवृत्तज्जामुजि मन्मानांरुद्राणांअच्छत्रकायेदण्डरते
यान्ताण्डवंयस्याङ्कियायांएवंयथातयागुहंकिन्दिदुदुसेदुमिच्छसि । किं
भूतानांराजांरोषात्निचीन्योन्यं परषाणिजलपतः आक्रोशकुर्वतः निजस्य
स्त्रीयस्यसुखवृत्तान्तव्यापारंअजानताः कुंप्रतिक्रियंश्रीनीतिअविदुषां ।
प्रायेणराजयुद्धदृष्टिन्येवत्वंनतुस्वयम्बरार्थिनीत्यर्थः । शचीसन्निपात्राभा
वाच्छत्रमङ्गाद्वराजव्रजवैशसमेवमयेतुस्वयम्बरइत्यर्थः । जुजामुजितत्रते
नेदमितिसंशयेद्वर्कमव्यतिहारइतिहृत् । अन्येयानपीतिद्विर्षः । इच
इतिष्ठद्वन्वादिपुपाठादव्ययत्वम् । दिदुदुसेच्छात्रसुदृशांसनइतितरु ॥ ७९ ॥

अपार्थयन्याजकफूत्कृतिश्रम ऊज्वलेदुषाचेद्वपुषा
पिनानलः ॥ अलंनलः कर्तुमनग्निसाक्षिकं विधिं
विवाहेतवसारसाक्षिकम् ॥ ८० ॥

अपेति । अलंनलः यत्कालांपुरोधसांविहिसुसुषणापैकूत्कृतिश्रमं
अपार्थयन्वर्षाकुर्वन्सुषुषणाकोपेनेवैवैज्वलत्वेत् नतुवपुषास्वसाररूपेण

दीप्तो भवेत् । कूटकृतेऽपि त्वयानादृतत्वात्कोधवशात्सखूनस्य भवेत्तथा ला
दीप्तस्तर्हि हेसारसाक्षिकमलनयने नलः अग्निसाक्षिकं वग्निहस्तस्य साक्षिर
हितं विधिलाभाहोमादिककृतुं अलं समर्था भवेत् । एवं सति कम्बरियसी
तिज्ञावः । वैवाहिको विधिरग्नि साक्षिको न तु घूमसाक्षिक इत्यर्थः । सारसा
क्षिकमिति पाठे विधि कृतुं किमलं अपितु नेत्यर्थः । अपिरेवार्थः ॥ ८० ॥

पतिम्बरायाः कुलजम्बरस्य वा यमः कमप्याचरितो
तिथिं यदि ॥ कथं न गन्ता विक्ली भविष्यतां स्वय
म्बरः साध्वि समृद्धिमानपि ॥ ८१ ॥

पतिमिति । यमः पतिम्बरायाः तव किमपि कुलजम्बरं जन्मधुवरं यमस्त
स्वयं कुलजयदि चेत् अतिथि आचरितो कर्त्तारो यदित्यर्थः । हे साध्वि पति
व्रते तत्रिंशं समृद्धिमानपि स्वयम्बरो विक्ली भविष्यतां निष्कली भवनशीलस्त
कथं न गन्तान् प्राप्स्यति अपितु प्राप्स्यत्येव । मृतकाशी च निमित्ताप्रति कूलाश्च
न भवेद्वैततः कम्बरियसीति भावः । पतिं वृणीते पतिम्बरासञ्ज्ञायां नृत्तु
जीतिः । अरुद्विंशदिति मुन् । भविष्यः पूर्ववत् ॥ ८१ ॥

अपः प्रतिः स्वामितयाऽपरः सुरः सतानिषेधेद्यदि
नैषधक्रुधा ॥ नलाग्रलोभात्ततपाणयेपिते पिता
कथं न त्वाम्बदसम्प्रदास्यते ८२ ॥

आप इति । अपरः अन्यः सुरः वरुणः अपः प्रतिलक्षीकृत्य स्वामितया प्रभुस्त्वे
न जलपतित्वेन त्वया स्वस्यानादरत्वात् जलस्य वाधृतत्वात् किमिति नैषधनलरोषे
ण कृत्वा नलस्य त्वया न भवितव्यमिति बुद्ध्या भवती भिस्तन्ननगन्तव्यमिति
ताः आपः यदि निषेधेत् निवारयेत् तर्हि ते पिता भीमः त्वदभिलाषेण त्वत्प्रतिप्र
हायलोभात्ततपाणये प्रसारितहस्ताय मलाय त्वाङ्गुलं प्रकरोरेण सम्प्रदास्य
ते वदकथय नलकुलोभेन जलम्बिना पित्वा अप्रतिग्रहं अति सकथयन्त्यती
त्यपिश्र्दार्थः । केनापि प्रकारेण तव निस्तारो नेति भावः । अप्राम्यतिरित्य
पि पाठः । शन्यवादि विवाहेषु कन्यादाने जलपूर्वत्वेऽनृत्यानि विद्मसत्यपि नै
भी प्रतारणार्थं नैव मुक्तमिति ज्ञेयम् ॥ ८२ ॥

इदं महत्तं भवितुं मया हितं मिह आयमो हन्दमय

न्तिचिन्तय ॥ सुरेषुविघ्नैकपरेषुकोनरः करस्थ
मप्यर्थमवाप्तुमीश्वरः ॥ ८३ ॥

इदमिति हेतुमयन्तिमयाइदन्तेतवमहत्तित्तिअभिहितंउक्तं । त्वमोहं
विहायचिन्तय । अनेनहितमुक्तंअभिहितंइत्यादिविचारय । प्रतीकारा
भावस्विदुच्यते । कःनरःसुरेषुविघ्नैकपरेषुसत्तुकरस्थंहस्तस्थितमपिअ
र्थवस्तुअवाप्तुमीश्वरःसमर्थोभवेत् । मनुष्येपिबिघ्नपरेअन्येनप्रतिकर्तुं न
शक्यतेकिंपुनर्देवेषुइतित्वंविचारयेतिसत्तरार्थेवायोजन । एकशब्दःकेवल
पर्यायः ॥ ८३ ॥

इमागिरस्तस्यविचिन्त्यचेतसा तथेतिसम्प्रत्यय
माससादसो ॥ अवारितावग्रहनीरनिर्भरे नभो
नभस्यत्वमलंभयदुशौ ॥ ८४ ॥

इमाइति । सज्जनीतस्यनलस्यइमाःपूर्वोकाःगिरःचेतसाविचिन्त्यतथे
तिसुरेषुविघ्नैकपरेषुइत्यादिसत्यमेवैषुसंप्रत्ययंविश्वासनाससादप्राप पश्चा
इदृशानेत्रेनभोनमस्यत्वंबहुजलत्वात्आवणभाद्रपदत्वन्तुअलम्भयत् । प्रा
पयानास । किंभूते । निवारितोनिषिद्धोऽग्रहोवर्षप्रतिबन्धोयस्यएवंविधो
प्रतिहतप्रसरःनीरनिर्भरःजलप्रवाहोययोः । बहुरोदइत्यर्थः । आव
णभाद्रपदयोर्वर्षप्रतिबन्धेजलवृष्टिर्नभवतिसदृजावे भवतीत्यनेनरोदनं
चितम् ॥ ८४ ॥

स्फुटोत्पलाम्यामलिदम्पतीवत द्विलोचनाभ्याङ्
कुचकुङ्मलाशया ॥ निपत्यविन्दूहदिकज्जलावि
लौ मणीवनीलौतरलौविरेजतुः ॥ ८५ ॥

स्फुटेति । कज्जलाविलौकज्जलकलुषितौ अशुबिन्दूकुचकुङ्मलाशयाकु
चरूपकलिकाजिलावेणुअलिदम्पतीवज्जमरखीपुंसाविवस्फुटोत्पलाम्यां
विकसितकमरूपाम्यांसकाशात्तद्दिनिपत्य तरलौस्फुरन्तीद्वारमध्यवसिं
त्वयोग्यौमणीवइन्द्रनीलेमणीवरेजतुः । कज्जलकलुषितत्वात्स्फुलत्वाद्
र्तुलत्वात्स्फुटोत्पलतुल्यत्वमनेननिर्गमनात्कुचकोरकौप्रत्यागमनाच्चपूर्वं
विन्दोरलिच्छीपुस्तुल्यत्वं । इदिस्थितत्वाच्चहारसान्निध्यात्पक्षाकीलमणि

तुल्यद्वयुक्त नेत्रयोर्विकसितोत्पलतुल्यत्वम् । कुशयोद कुङ्कुमस्तुल्यत्वस्या
भाविकम् । अलिस्त्रीपुंसौ विकसितकनलमुपजुज्वलिकसिद्धकलिकाभि
लाषिस्त्रीभवतः । अलितुल्यौ इन्द्रनीलतुल्यौ चाश्रुविन्दूद्वयदिनपतिताषि
तिभावः । ब्रह्मदेदिति प्रगृह्यत्वस्य मणीवादेर्नैतिनिषेधात्सन्धिः । वस्तुत
स्तद्धारिर्तकं मुनित्रयानुक्तत्वादप्राभाषिकमिति इवायं कथवा शब्दयोर्विद्व
मानत्वादत्र वशज्ज्याश्रयसम् ॥ ८५ ॥

धुतापतत्पुष्पशिलीमुखाशुगैः शुचेस्तदासीत्सर
सीरसस्यया ॥ रयायवद्वादरयाश्रुधारया सनालनी
लोत्पललोलीचना ॥ ८६ ॥

धुनेति ॥ सानैनीद्यापतन्तः प्रागच्छन्तः पुष्पशिलीमुखस्य कानस्याश्च
शुगावाणास्तैः धुताकम्बितापीडितेतियावत् एवं जूतासतीतदाशुचेः रस
स्य विमलं भृङ्गारसस्य सरसी आसीत् । किं जूतारयायनिरन्तरप्रवृत्तये वद्वा
दरया कृताभिनिवेशयाश्रुधारया कृत्वा सनालयक्तीलोत्पलान्द्वन्द्वीलाययो
रेवंविधे लोचने यस्याः सा अथ च शुचेर्घोषसंवन्धिनीरसस्य च दकस्य सरसी क्वा
यावत्तिवा । किं भूतासरसी । आपतन्ति आननन्ति पुष्पाणि यैस्ते शिली
मुखाः जननराः आशुगावायवञ्चैर्धुताकम्बिता यद्वा पतङ्गिः पक्षिभिः हंसा
दिभिः पुष्पसंबन्धीभिः पुष्पेषु स्थितैर्वा शिलीमुखैर्ज्वरैः आशुगेन धामना च
धुता । तथा ग्रीष्मर्तानुदकस्यात्पत्वाद्ब्रह्मनामनालनीलोत्पला जयति ।
अथ च शुचेर्निर्नलस्य रसस्य ग्रीष्मकालीना सरसी बभूव । अथ कानवाणपीडि
तत्वाच्छुचैः शोकस्य रसस्य नदी बभूव । बहुरुरोदेति भावः । नेत्रयोः स्वभा
वेन च नीलोत्पलतुल्यत्वम् । अञ्जिन्नाश्रुधारयाः नालद्वयतुल्यत्वम् । ग्रीष्म
र्तावत्यजलत्वाद्वा युजशाच्चोद्बुद्धनीलोत्पला सरसी भवति । शुचिः शुद्धो
नुपहृते शृङ्गारापादयोः स्मृतः । ग्रीष्मे हुतवहेपीति विश्वः । शुचेः शोकस्येति
पक्षे ह्यक्थातु निर्देशे । रयायव्येण निर्गन्तुं न रथेति चतुर्थी । रयेणापो निर्गम
न्तत्र बद्वादयेति ॥ ८६ ॥

अथोद्भ्रमन्ती सदती गतक्षमा ससंभ्रमालुप्ररतिः
स्खलन्मतिः ॥ व्यधात्प्रियम्राप्तिविधातनिश्चया
न्मृदूनिदूनापरिदेवितानिसा ८७ ॥

अथेति । अथसाधैनी रूढुनिश्रोतुः करुणोत्पादकानिपरिद्विद्वितानिवि
 लापचवचनानिव्यधात् किंनूताप्रियस्मनलस्यप्राप्तेर्विधातः मननलप्राप्तिः स
 र्वथानभवित्रीतिनिश्चयात् रूढादुःखिता । तथासद्भ्रमन्तीतन्मादवतीतथा
 रुदतीतथायताक्षमासहनशक्तिर्यस्याः साक्षिमपिरोद्धुमसमर्थाक्षमपि
 जीवितुमसह्यतायाससंज्ञमाऽधुनाममजीवननस्याद्दुःखरूपंवाभवेत् इति
 नयसहिता तथालुप्तरतिर्गतसुखा । तथाःखलन्तीकिङ्कर्तव्यतान्ढासतिर्बु
 द्विर्यस्याः सा । विप्रलम्भाख्यशृङ्गाररसपोषकवचनमुवाचेत्यर्थः ॥ ८३ ॥

त्वरस्वपडचेषु हुताशमात्मन स्तनुप्रमद्वस्ममयं
 शश्रयम् ॥ विधेपरेहाफलभक्षणव्रती पताद्यत्
 प्यन्तसुभिर्ममाफलैः ॥ ८८ ॥

त्वरस्वेति । हेअलिसन्तापकत्वात्पक्षेषु हुताशनकाभागेत्वरस्वरस्व ।
 सवेगोजव । सान्दग्ध्रान्नस्ममयंआत्मनोयशयंकीर्त्तिंसमूहंतनुप्रवि
 स्तारयशीघ्रभारयमास्मपीडयइतिभावः । स्त्रीवधेतनवनहृद्यशीघ्रविष्य
 तीतिरोपहासम् हेविधेयातः परस्येहाहृच्छातद्विषयेयत्फलंअभीष्टंनस्यम
 क्षण्यंअन्तरायकरणादनिष्यादनन्तदेवव्रतनस्यास्तीतिपराजितावहननेप्रय
 त्तशीलत्वं अद्यनलप्राप्तेरजावाद्फलैर्व्यर्थैः मनासुभिस्तृप्यन्पतञ्जधोमज्जन
 रकंयाहीत्यर्थः । तवपरमक्षयव्रतनतुप्राणजलक्षयव्रतम् । स्त्रीवधजनिता
 त्पातकारस्वर्गात्पतितोभवेत्याक्रोशः । व्रतलोपेनपतिनोभवति । एतज्ज्ञान
 र्थकत्वात्प्रलापकूपम् ॥ ८८ ॥

भृशंविद्योगानलतप्यमानकिं विलीयसेनत्वमथो
 मयंयदि ॥ स्मरेषुभिर्मैद्यनवज्जमप्यसि ब्रवीषि
 नस्वान्तकथंनदीर्यसे ॥ ८९ ॥

भृशमिति । हेभृशंसुतरास्त्रियोगामुलतप्यमानस्वान्तकथंनदीर्यसे
 मयलोहकूपन्तर्हि किंनविलीयसे । ब्रवीष्यसि । बहिर्नाभृशन्तप्यन् नं
 लोहं विलीयते । त्वञ्चेतर्हि किमिति न विलीयसे । नच विलीयसे तस्माद्धो
 हादपित्वमतिकठिनस्य । हेस्मरेषुभिर्मैद्यत्वंवज्रमपिनासि । स्वस्तु
 पुण्यवागेर्नैद्यात्वात्कथंनदीर्यसेनब्रवीषि । छपितुकथयत्यर्थः । स्वयंदि

जमपिनासितदात्वङ्गयन्त्रकुटसि । तस्माद्वज्रमेवत्वमितिवा । दीर्यवे
कर्तुं कर्तुरितम् ॥ ८९ ॥

विलम्बसेजीवितकिन्द्रवद्रुत उववलयदस्तेहृदयं
निकेतनम् ॥ जहासिनाद्यापिमृषासुखासिका म
पूर्वमालस्यमहोतवेदुशम् ॥ ९० ॥

विलम्बसइति । हेजीवितजीवकिम्बिलम्बसेकालक्षेपङ्करोपि । अपि
तुमाकार्पीः । दुतंशीघ्रन्त्रघङ्गच्छादस्तेतवमिकेतननिवासस्थानं हृदयं
उवलयति । मदनाग्निनादह्यते । अद्यापिगृहेदह्यमानेपि मृषासुखासिकां
सुखासननिश्चिन्तावस्थानं न जहासिनित्यजसि । अपितुत्यज । ईदृशेगृह
उवलयनेपिसुखासनरूपअपूर्वलोकोत्तरन्तवेदमालस्यम् । अन्त्यसोप्यन्योगृ
हेदह्यमानेसुखासनं हित्वापलाय्यगच्छति । त्वन्तुउवलयत्यपिगृहेबहिर्ननि
र्गच्छसि अन्तरेवतिष्ठसि एतत्तवलोकोत्तरकारिआलस्यमित्यर्थः । त्वयि
निर्गतेनमयोद्धानमभवेत्तस्माच्छीघ्रं निर्गच्छेतिज्ञावः । आसिकात्यात्वर्थ
निर्देशेणैव न्वक्तव्यइतिश्रुत् ॥ ९० ॥

दुशोमहापातकिनोमनोरथाः कथंपृथुग्रामपिवि
प्रलेभिरे ॥ प्रियःश्रियःप्रेक्षणघातिपातकं स्वम
श्रुतिःक्षालयतांशतंसमोः ॥ ९१ ॥

दृशाविति । ईदृशी पातकिनः सर्वदाशोकानांप्रतारकत्वात्पातकयु
क्ताः मनोरथाः पृथून् अपि वामृषाअलीकेन कथं विप्रलेभिरेवञ्चितवन्तः युव
धीर्नलोस्माभिः प्रदर्श्यतइति असत्यरूपपातकोपेतावासपीतिवा । श्रु
वाध्यर्थावामनोरथावा । अतिविशालयोरेपियुवयोस्तैः प्रतारणाकृतेतिअ
नुचितकृतमित्यर्थः । विप्रलम्भकरणादपितेषांपातकित्वम् । पातकीअव
श्यं परम्प्रतारयति । अत्योपिप्रतारयितुमर्हः किंपुनर्नहानिति नलदर्श
नयोग्यत्वञ्चपृथूइत्यनेन सूचितं । अश्रुत्वात्मनसोमनोरथैः प्रतारणायुक्ता
युवान्तुपृथूअतः प्रतारणानुचितेतिवा । इदानीं युवाश्चियश्चियोनलशोभा
याः प्रेक्षणघाति अवलोकनविप्रकारिस्वस्वीयंसहजंपातकमनोरथसंसर्गज
नित्यं शतंसमायावञ्जीवमित्यर्थः । अश्रुतिःक्षालयतांयावत्पातकना
शयत्वं दर्शनंनेतिपातकंसर्वेषानिराकृतमित्यर्थः । अन्यदपिमलिनमुदके

नष्टात्पते । नलदर्शनं विनायावज्जीवरोदनमेव युवयोः प्राप्तमिति ज्ञातः ।
मृषानि कारुण्यक्रीडास्त्रिंशत्कथविप्रलेजिरे क्रीडायां विप्रलम्भो युक्त इति
भाष्योक्तोक्तयन् । अतस्तस्मात्प्रत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ ९१ ॥

प्रियञ्च मृत्युं न लभेत्त्वदीप्सितं न तदेव न स्यान्मम
यत्त्वमिच्छासि ॥ वियोगमेवेच्छमनः प्रियेण मे त
व प्रसादान्तमभवत्त्वसौमम ॥ ९२ ॥

प्रियमिति । हेमनः अहन्त्वदीप्सितं प्रियं न लभेत्तदभावे त्वदीप्सितं
मृत्युञ्जयलजे किमिति त्वं यन्ममेप्सितं इच्छसितदेवेप्सितं न मनस्येव नैव न
वेदित्वा । तस्मान्प्रियेण न लेन सह मे वियोगमेवेच्छ एव संनितव प्रसा
दान्ननासौ वियोगो न ज्ञवतु । त्वं न नाजिलपितं यद्यद्वाच्छसितं न लभति ।
एवं सति वियोगमेवेच्छ यथा स न भवेदिति त्वं प्राप्ये । अस्मिन्मनसपूर्वायाः
प्रणयाया विभाषेति विकल्पान्ननादेशेन ॥ ९२ ॥

न काकुवाक्ष्यैरतिश्राममङ्गजं न्द्विषत्सुयाच्चेपवनन्तु
दक्षिणम् ॥ दिश्यापि मद्गुरुमकिरत्त्वयन्त्वया प्रियो
यथा वैरविधिर्वधावधिः ॥ ९३ ॥

नेति । द्विषत्सुबिरहवैरिषु चन्द्रादिषु मध्ये काकुवचनैः कृत्वा अङ्गजं
न काकुवचनार्थं । यतोति वा न मति सुन्दर अतिवक्रं अतिक्रान्ताभासाः
स्त्रियोयेन स्त्रीवचनाकारिणश्च वैरिणा मनेकत्वेपि अतिप्रगल्भत्वात् द्वावे
तौ याचनयोग्यत्वेन सम्भावितौ कानोदक्षिणवायुश्चेति तत्र याचने दक्षिण
त्वमेव वपयोगिनतु सीन्दये न च प्रतिकूलत्वं न च स्त्रीकृतयाक्षायां स्त्रीवचना
कारित्वमिति विवैयार्थं निया कानोयाचितुमयोग्यः । अथ चरति वा मा स्त्री
यस्य अथ चरती प्रीती वा भवं क्रं विरहितत्वात् प्रीतिविरोधिनमित्यर्थः । त
स्मात्कामनार्थं । तु पुनः किमु दक्षिणां पवनं याचे । अतः परच्छन्दान् वर्तितं
ममुदारम्बरलसृजुगामिनश्च न लयानिलन्दीनवचनैर्याचेदा रुशी लोत्पन्न
त्वारपरवचनकारित्वात् स्वयं यातत्वाद् जुगागंगा मित्वात्पविशत्वाच्च न लया
निलयवयाचितुं योग्य इत्यर्थः अथ चाङ्गजः पुत्रोपि अतिवक्रो न याचितुमर्हः
द्विषत्सु तैर्गुणैर्दक्षिणो याचितुमर्हः दक्षिणहस्तस्य दानार्हत्वात् याचनयो
ग्यत्वं वा न हस्तस्य दानार्हत्वात् याचनयोग्यत्वं यथा तथा प्रकृतेः प । या

स्वाभाह । अयमलया निलोययादिशामिगेनलोसहितधातः । यस्मान्दिशि
वर्तते तयादिशोपलक्षितस्यान्दिशिमङ्गस्यापिकिरतुक्षिपतु । दक्षिणा
निलः कुक्षिनपुरादुत्तरस्यान्दिशिवर्तमानानलराजधानीप्रतिमङ्गसनय
त्वित्यर्थः । सरस्वानन्तरं मङ्गसनो मलसवम्भुर्द्धिति मलयानिलं प्रार्थय इत्य
र्थः । एतच्च कामेन कर्तुं मङ्गक्षम् । वैरीत्वद्वयनं कथङ्करिष्यतीत्याशङ्क्या
ह यतो वैरविधिर्वैरकरणं धावधिर्नरणावधिः । वैरं नरणापर्यवसायि । ए
तच्च कारणं सर्वत्र साधारणम् । दक्षिणत्वन्वसाधारणं इति श्लेषम् । मङ्गसनः
मलेन ससम्बन्धे सति मयन्यत्वं स्यादिति जायः । दिशापीति यथा स्थितैव यो
जना । अङ्गजं रुधिरं ऽनङ्गे केशेषु व्रजदेङ्गजे इति विश्वः ॥ ८६ ॥

अमूनिगच्छन्ति युगानि नक्षत्राः क्रियन्तसि हिष्येनाह
नृत्युरस्ति मे ॥ नमान्तुकान्तःस्फुटमन्तरज्ज्भिता
नतनू मनस्तच्च न कायवायवः ॥ ९४ ॥

अमूनीति । अमूनि कथं रूपानि युगानि गच्छन्ति न त्वयङ्गुलशलाखः का
लः । अमूनि युगानि दुःखरूपाणि गच्छन्ति न त्वयङ्गुलशलाखः कालो
वा । एकयवश्लक्ष्णः बहुयुगरूपतया गच्छतीत्यर्थः । सां पिन गतो वर्तते एवे
ति लटा सूचितम् । कथं युगरूपत्वमित्याशङ्क्याह । किमेतत्किं परिमाणदुः
खमहसि हिष्येति तु तस्यावधिर्नास्तीत्यर्थः । जीवितावधिं विप्रियतीत्यत
आह । हि यस्मान्मृत्युर्नास्ति । ततश्च दुःखावधेरजावात्कथं स्यादपि युग
रूपत्वं युक्तम् । मरणमात्रं कथमित्यत आह । स्फुटयस्मान्निश्चितकालान्तो
मलस्तु पुनः अन्तःस्थूलशरीरमप्येष्टं शब्दवाच्यं सांभोजिकतानत्यजति मन
स्तं न लनत्यजति प्राणास्थाः कायवायवः तच्च मनो न त्यजति । एतावत्याः
परस्परायाः अविच्छेदकं मरणस्यादित्यर्थः । सञ्जिता सञ्जिष्यन्ति वा । नृ
होन्त्रियाणि खलु पञ्च तथा पराणिकर्मेन्द्रियाणि मनश्चादि चतुष्टयञ्च । प्रा
णादिपञ्चकमप्यवियदादिकञ्च कामक्षकमथ तमः पुनरुत्पत्तिपूरिति वचना
ल्लिङ्गशरीरस्य तपलक्षकमनस्तद्यावल्लिङ्गशरीरन्तावत्स्थूलशरीरं न त्यजति ।
जीवेत्युत्क्रामति इन्द्रियाण्युत्क्रामन्ति लिङ्गे चोत्क्रामति स्थूलशरीरं प्रादुर्भा
विकविच्छिद्यते । तथा च श्रुतिः । तनुत्क्रामन्ता प्राणो नूत्क्रामति । प्राणमनू
त्क्रामन्तं सर्वं प्राणो नूत्क्रामन्तीति । ततश्च शब्दश्च सत्क्रामन्ता मावेत्सर्वं प्राणमनू

रक्रमणानावान्तराभावात्त्यर्थः । अन्तरन्तःकरणविद्यमानः कान्तो मां
त्यजति अन्तःकरणव्यवस्थान्त्यजतीति वा । यावज्जीवं लोच्छानपगमात्तल
प्राप्त्यभावाच्चक्षणेपिमयादुरतिक्रमइति भावः । उक्तिवाङ्मूलं ॥ ९४ ॥

मदुग्रतापथ्ययज्ञकसीकरः सुरासवः केनपपेकृपा
र्णवः ॥ उदेतिकोटिर्नमुदेमदुत्तमा किमांशुसंकल्प
कणश्रमेणवः ॥ ९५ ॥

नदिति । हेदुरा. स. प्रसिद्ध. योयुष्माकङ्कृपाणवः केनपपेपीतः । किं
तः । समस्ततापोमलविरहजन्य. तस्यव्ययेनाज्ञोयुक्त. सीकरोविन्दुनामं
व्ययः । एकौर्णवः अगस्त्येनपीतः अयङ्गिनपीत. एतावन्नि. कपत्वङ्गिनिति
कुरुषेति कथयतेति भावः । योयुष्माकंनङ्कृपकथनेनैव च्छाले शक्येण
नेणाशुमदुत्तमासत्सकाशाद्रूपादिभिरुत्तमासुन्दरीअर्थात् स्त्रीणाङ्कोटिर्नदे
युष्माकंप्रीतयेकिञ्चोदेति ज्ञायतेतद्वेप्यतीत्यर्थः । भवतांकङ्कृपमात्रेणमस
दृश्योमत्ततभावात्प्र. श्रताः क्रियः कुलभाइतिकारणाम्मदभिलाषेनिर्दयो
मकार्यः भवद्भिरियमेवचमदुपरिमहतीकृपा । स्त्रीलोभात्माङ्कृपन्तापयये
त्यर्थः ॥ ९५ ॥

ममैवचाहर्दिवमश्रुदुर्दिनैः प्रसह्यत्रपांसुभृतीम
सञ्ज्ञिते ॥ कथंनशूरावन्तुसुषुप्यदेवता भवत्वर
ण्येरुदितंनमेगिरः ॥ ९६ ॥

ममेवेति । अहर्निशंप्रत्यहंममैवाश्रुदुर्दिनैवांशविच्छिन्नाश्रुपारारूपे
चञ्चलैर्दिवसैः प्रसह्यवलादृषांसुभृतीवर्षांप्रसञ्ज्ञितेऽवर्षितेसतिदेवता
इन्द्रादयोदेवाः स्वनिद्राकालत्वात्सुषुप्यसुप्त्वानेगिर. कथंनशूरावन्तु । अत
एवअपर्येरुदितंनभवन्तुमद्वाक्यमितिज्ञेयः । अपितुभवत्वितिकाकुः ।
तेषांमिद्वितत्वात्स कांकादियाक्यभरण्यरुदिततुल्यत्वाद्वाच्यमेवेत्यर्थः । व
र्षंतुदेवरजनीसिञ्चोतिःशास्त्रमत्स्यांचनिद्रायुक्ता येदिनयारीदंनंकृतं
स्यात्तर्हिदुर्दिनत्वाज्जावाद्दृष्टुर्नस्यात् तस्मान्ममैवापराधइत्येवकारेणसू
चितम् अर्थांमुज्जतावितिअत्यकइति प्रकृतिभावः । सुषुप्यसुविनिदुभ्यइ
तिपत्वाअपर्येरुदितमिदंशेषइतिसमाप्तः सत्पुरुषेरुदितबहुलमित्युक्तं ॥ ९६ ॥

इयंनतेनैषधदृक्पथातिथिस्त्वदेकतानस्यजनस्य
यातना ॥ इहेहृदेहानकियद्वेषितः सवेधसा
गोपिखगोपिवक्तियः ॥ ९७ ॥

श्लोकत्रुष्टयेनलंप्रतिप्रलपति । इनैषधत्वदेकतानस्यत्वदेकनिष्ठस्य
त्वदेकजीवनोपायस्येत्यर्थः । भक्तवत्सलजनस्यइयंयातनातीववेदनातेदु
क्पथातिथिर्नदृग्गोचरोनेतिप्रशङ्काकुः । हाकष्टम् । यइमांसदीयावेदना
स्त्वांप्रतिवक्तिसखगोपिहंसोपिवेधसात्रहृणाऽगोपिआच्छादितः । गोप
नेहेतुमाह । यतोइहेहृदेकियत्कतिवारंनगवेषितोऽपितुबहुवारमन्विष्टो
पिनदृश्यते । कुत्रचित्त्वयानगन्तव्यमितिब्रह्मणामिषिद्धः कदाचिन्मदीया
वस्थान्तुभ्यज्ज्वलकथयेत्तदातवदयोदयोभवेत् समास्त्वितिवेधसोवैधस्यंमि
तिभावः । एकतामोनन्यवृत्तिरित्यमरः ॥ ९७ ॥

ममापिकिनोदयसेदयाधन त्वदङ्घ्रिमग्नयदिवे
त्यममननः ॥ निमज्जयन्सन्तमसेपरोशयं विधि
स्तुत्राच्यःकृतवागसःकथा ॥ ९८ ॥

ममेति । हेदयाधनस्य त्वंसमनोयदित्वदङ्घ्रिमग्नयदिवेशरणं
यदिवेत्यजानासि । तर्हिममापिकिनोदयसेममाप्यपरिकृपाङ्गिकरोषि ।
दयाधनत्वात्कुर्वित्यर्थः । कृपाकरयेतवापराधोनास्तीत्याह । तुपुनः ।
परस्याशयसन्तःकरणंसन्तमसेअज्ञानेनिसज्जयन् विधिर्देववाच्यरूपास्य
व्यस्तवागसोऽपराधस्यकथाक्ता । तवापराधोनास्तिमनैवभ्रदुष्टंतथाविधमि
त्यर्थः । तवान्तःकरणेइंसनिषेधद्वारासमदुःखबोधङ्कुर्वन्ब्रह्मैवोपालब्ध
व्योनतुत्वमित्यर्थ इतिवा । मनेतिअधीगर्हेतिकर्मणिवष्टी सन्तमसमिति
अवसमन्वयेत्यस्तमस इत्यच् ॥ ९८ ॥

कथावशेषन्तवसाकृतेगते त्युपैष्यतिश्रोत्रपथङ्क
थंनते ॥ दयाणुनोमांसमनुग्रहिष्पसे वदापिताव
दादिनाथनाधुना ॥ ९९ ॥

कथेति । साजैनीतवकृतेकथावशेषंगतात्वयिअनुरक्तासतीत्वरामाप्त्य
नावाज्जन्मानरेपित्वरामाप्त्यर्थेनृतेतितेश्रोत्रपथङ्कथंनोपेय्यति । जनसुखा

भवसि शोध्यस्येव । तदाश्रुतेपि किमित्यत आह । हेनाथप्राणेशयद्यप्य
धुनामानगृह्णासितथापितदापितस्मिन्नपि सस्येतावत्तदयाशुभाकपालेशो
नमासमनुग्रहीष्यसे । तावच्छब्दः संभावनायाम् । सामर्थ्येन तृतेतदायद्
दिष्यसितेनैव कपालेशेनाहं च न्यामविध्यामीति भावः । अन्योपि स्वामी पू
र्वमननुग्रहकपितदर्थं कृपादंशं प्राप्तमनुग्रह्णाति । ग्रहीष्यसे स्वरितेत्वात्
इ प्रहोसितीति दीर्घः ॥ ९९ ॥

समादरीदम्बिदरीतुमान्तरं न्तदर्थिकरूपदुमकिं
चिदर्थये ॥ जिदाहं विद्वारमवाप्यमेवमेव इतासुभिः
प्राणसमः समागमः ॥ १०० ॥

मनेति । मनेदमान्तरं इदं विदरीतुं स्फुटितुं यस्मात्प्रादरिसादरन्तत्
स्मात्तद्देवार्थिनाङ्गलपुन अहङ्किचिदर्थयाचेकस्य वृक्षत्वात्स्वयातद्वातव्य
नित्यर्थः । कितदित्याह । इति जिदाहं विद्वारमवाप्यमेवमेव इतासुभिः
नेहैव विनष्टैरप्यनित्यैस्तुभिः प्राणैः समं सार्धं प्राणसमः प्राणप्रियः सत्वं
मागमः । प्राणासद्दयाङ्गच्छन्तुत्वं मागमः । जन्मान्तरेपि न सत्त्वग्येवाप्त
त्वाभवितव्यमितित्वांप्रार्थयेइति भावः । विदरीतुं वृत्तोवेति दीर्घः ॥ १००

इति प्रियाकाकुभिरुन्मिषेभृशं निदगीशदूत्येन ह
दिस्थिरीकृतः ॥ नृपसयोगेपि वियोगमन्मथः
क्षणन्तमुद्वान्तमजीजनत्पुनः ॥ १०१ ॥

इतीति । दिगीशान्दूत्येन हृदि अस्थिरोप्येतावन्तं स्थिरीकृतः सद्ब्रह्म
मल्लक्षणे योगे सत्यपि मैत्रीविषयोनलमन्मथइति पूर्वोक्तैः प्रियायाः काकुभि
र्दीनवचनैः कृत्वा भृशमुन्मिषन्न तितरामुद्वुद्धः सन्क्षणं तं नृपं पुनरुद्वान्त
मतिशयेन ज्ञान्तं अजीजनत्प्रकारः । पूर्वमनेकवारं ज्ञान्तः कृतस्येवेति पुनः
शब्दार्थः । उन्मादवशात्सोपि प्रलयपतिसंवेति भावः सन्नहितामपि मैत्रीना
जानादित्यपि ॥ १०१ ॥

महेन्द्रदूत्यादिसमस्तमात्मनस्ततः सविस्मृत्यम
नोरथस्थितैः ॥ क्रियाः प्रियाया लपितैः करम्विता
विकल्पयन्ति नलीकमालपत् ॥ १०२ ॥

सहेन्द्रेति । पूर्वमेवार्थोपस्कारमाह । चनेलः ततोऽमन्तरं ध्यात्मनः सम
स्ते सहेन्द्रदूत्यादिस्वकर्तृकमिन्द्रदूत्यमादिशब्दाह्नह्यादिदूत्यविस्तृत्यपूर्वं
विप्रलंभावस्थायां मनोरथस्थितैर्मनोरथकल्पितैः करम्बितानि श्रिताः प्रिया
यानैर्म्याः क्रियाविलापचेष्टाः वितर्कयन् नानाप्रकारेण तर्कयन् संभावयन् इत्यं
वक्ष्यमाद्यप्रकारेणालीकमबुद्धिपूर्वकमालपत् अवोचत् । उन्मादवशात्प्र
णयकलहादिसंभावयन् भैर्नोप्रतिप्रलपतिस्मेति भावः ॥ १०२ ॥

अयिप्रियेकस्यकृतेविलप्यते यिलुप्यतेहामुखमश्रु
विन्दुभिः ॥ पुरस्त्वया लोकिनमन्तयन्नकिन्तिर
श्रल्लोचनलीलयानलः ॥ १०३ ॥

अयीति । अयिप्रियेकस्यकृते किमर्थं त्वया विलप्यते । अश्रुविन्दुभिः
कर्तृभिः करौर्वाकस्यकृते मुखविलप्यते व्याप्यते हाकटं अमङ्गलमेतन्माका
र्षीरित्यर्थः । तिरश्चलन्ती सदा कटाक्षावलोकनाभ्यासेन वक्रगामिनी लोच
नलीलायस्याः एवभूतया त्वया पुरोयेन मन्स्त्वच्चरणशरीजवक्रयन्मलोनालो
किक्रिमिति प्रश्नः । लोचनयोर्लीलया विलासेन कटाक्षेणेति वा । रोदनवशा
त्त्वया हनन्नातः किमित्यर्थः । प्रणयकलहं परित्यज्य चरणपतितनामवलो
कनेनानुगृहाह । रोदनं नाकार्षीरिति भावः । अत्र कुपितत्वादेव रोदनं ने
प्रयोर्वक्रगामित्वञ्च ॥ १०३ ॥

यकास्ति विन्दुच्युतकातिचातुरी घनाश्रुविन्दुस्तु
तिकैतवान्नव ॥ संसारताराक्षिसंसारमात्मना त
नोषिसंसारमसंशययतः ॥ १०४ ॥

यकास्तीति । घनाः येऽश्रुविन्दवस्तेषां स्फुटिः श्रवणमन्तस्य कैतवात् व्याजा
तव विन्दुच्युतकास्यस्य शब्दालङ्कारविशेषस्य विषयाऽतिचातुरीमहतीचातु
रीयकास्ति । विन्दुच्युतकाख्यमलङ्कारमन्तं संशयकृतानासि । अथ च विन्दूनां
च्युतमेव च्युतकन्तद्विषयातिचातुरी घनाश्रुविन्दुस्तु तिकैतवान्छोभते । त्वाद्
शीकापिसम्यगलीकरोदितुं जानातीत्यर्थः । तदेवाह । हे संसारवदिन्द्रनी
लवलीले स्निग्धेतारे कनीके योरेवंभूते अक्षिणीनेत्रेयस्याः तत्संबुद्धिः । यतो
कारणात् त्वं अशयनिश्चितं संसारं सकलजगदात्मना संसारान्तनोषि । विन्दी

रनुस्वारस्य अवनचातुयां द्विनासानुस्वारस्य संसारस्य संसारत्वमनुस्वारराहित्यङ्ग्यं कर्तुं शक्यमित्यमित्यर्थः । अथ च आत्मना संसारं ग्रहेण वस्तु सहितं कुरोषि । अस्मिन् संसारे त्वादृशीकापिकुशलाभास्तीति अलीकरोदनं कर्तुं त्वमेव ज्ञानासिन्नान्येत्यर्थः । अलीकरोदनं व्यतितराशो भवेदिति भावः । अनुस्वारस्य वनादर्थान्तरप्रतीतिर्यत्र तद्विन्दुच्युतकङ्कान्तो नयनानन्दी वा सौन्दर्यः खेन भवतिसदेतितदुदाहरणम् । च्युतं न पुंसके भावे क्तः । स्वार्येकम् ॥ १०४ ॥

**अपास्तपाथोरुहिशायितङ्करे करोषिलीलाकम
नङ्किमाननम् ॥ तनोषिहारङ्कियदश्रुणः स्तुतै
रदोषनिर्वासितजूपणेहृदि ॥ १०५ ॥**

आपास्तेति । अपास्तस्मिन् रज्ज्वशास्यत्वं पाथोरुलीलाकमलंगयेन एवमर्थे धेकरेशायितचिन्तावशात्स्थापितमाननं लीलाकमलङ्कितिकुरोषि । नु खमेव लीलाकमलस्यानेकात्मित्यर्थः । तन्माकुरु । लीलाकमलंगृहाण चिन्तामाकाशीरिति भावः । तथाऽदोषाणि त्रासादिदोषरहितानि अथवा परार्थेन विनैव विरज्ज्वशास्त्रिर्वासितानि जूपणानि मुक्ताहारदीप्तिभिरनुतादृशैर्दृष्टिभिरभ्रैश्चैवैरभ्रविन्दुभिः कियत्किं परिभाष्यं कियत्तन्मालाङ्गहारं नुक्ताहारन्तनोषि । अपितु सास्त्वतानीः । अभ्रविन्दवः हारस्यानेभवन्तीत्यर्थः । तन्माकुरु जूपणान्यङ्गीकुरु । रोदनं माकाशीरिति ज्ञावः । अन्यत्र सापराधो हि निर्वोक्त इति दृष्टम् । कियत्क्रियाविशेषणञ्चा ॥ १०५ ॥

**दृशोरमङ्गल्यमिदं मिलज्जलङ् करेण तावत्परिमा
र्जयामिते ॥ अथापराधमवदङ्गप्रिपङ्कज द्वयी
रजोभिः सममात्ममौलिना ॥ १०६ ॥**

दृशोरिति । हे जैमिनि अहन्तावत्प्रथमतः करेण कृत्वा ते तव दृशोर्नैत्रयोर्मिलत्सवदु निरन्तरङ्गलतद्दसमङ्गल्यं अशुभरूपं जलवायं परिमार्जयामि प्रोच्छामीत्यर्थः । अथ पद्माङ्गवत्या अङ्गप्रिपङ्कजद्वयाः रजोभिः समं सह आत्ममौलिना स्वमस्तके स्त्रीयं पराधमपि प्रोच्छामि । मत्कृतादपराधाद्यदिरोदिषितं मङ्गलरोदनं आदावपनेष्यामि । पद्मान्मस्तके तव चरणरक्षोपावस्रगिष्यति तावत्तव चरणौ शरणं प्रविश्य अपराधमप्यपनेष्यामि । प्रसन्नाम

वेतिभावः । मङ्गल्यं अर्हार्थेयत् । परितार्जयानि । वर्त्तमानसानीप्येन
द ॥ १०६ ॥

ममत्वदच्छाच्छिनखामृतद्युतेः किरीटमाणिक्यम
यूखमञ्जरी ॥ उपासनामस्यकरोतुरोहिणी त्य
जत्यजाकारणरोषणेरुषम् ॥ १०७ ॥

मनेति । हेजैमि ममरोहिणीरक्तवर्णा किरीटमाणिक्यमयूखानामञ्जरी
तुल्यादीर्घाकारादीप्तिः अस्यपुरोवर्तिनस्तवाच्छाङ्गघ्निनखलक्षणस्यमृत
द्युतेश्चन्द्रस्योपासनांसेवाङ्करोतु । हेजैमिनिष्कारणं दृष्टसीत्यकारणरोषणे
प्रियेरोषमत्यजत्यज । सदाऽहमस्वस्वरणसेवकोस्मिकोपमनुष्यमुद्धेतिभावः ।
सौम्यस्यस्त्राभिनःसेवाकर्तुं शक्यामरोषणस्य । चन्द्रप्रियारोहिणीमानता
रक्ताचन्द्रसंबन्धेसमीपवर्तिनीचमवतीत्युचितमेव । रोहिणीतिवर्णादनुदा
त्तादितिकीप्रकारौ । त्यजत्यजेतिसंभ्रमेनित्यवीप्सयोरितिद्विरुक्तिः रोष
येतिक्लृप्तमगदार्थेभ्यश्चेति युष् ॥ १०७ ॥

तनोषिमानंमयिचेदनागसि त्वयिभ्रयेतद्वहुमान
मानतः ॥ विनम्यवक्रयदिमन्यसेकिय न्तमामिते
चयिहतदापदाचधि ॥ १०८ ॥

तनोषीति त्वंमयिमनागपिअल्पमपिमानंभवेत्तनोषिकरोषितसहिंआ
नतोमन्त्रःसक्तहृत्त्वयि बहुमानंनहर्तोपूजांमानापयनार्थेभ्रयेकुर्वेत्सीशानी
व्याकृतः कोपोमानोऽन्यासंक्लिमिप्रियेइति चयिहकोपनेरोषवशाद्वक्रकिय
स्त्वत्यमेवविनम्यनशीकृत्ययदिचेद्वर्त्तसेतदातर्हिसेतवपदावधिचरणपर्य
न्तंनमानिदयद्वयजनस्कारेणरोषशेषमपनेष्यामि बहुमानमानेन अल्पमानं
हुमानमनेनचाख्यंनमननपनेष्यामीतिभावः । विनम्यविनम्येत्यन्तर्भावि
तत्पर्यर्थेद्वष्टव्यम् ॥ १०८ ॥

प्रभुत्वभून्नानुगहाणवानवा प्रणाममात्राधिगमे
पिकःश्रमः ॥ कृयाचताङ्कल्पलतासिमांप्रति कृदु
ष्टिदानेतवबहुमुष्टिता ॥ १०९ ॥

प्रभुत्वमिति । मञ्जरीवितस्यत्वदधीनत्वान्मांप्रतितवप्रभुत्वसद्भावात्प्रभु

त्वस्यप्रभुत्वशक्तेर्ज्ञावदुत्वेनञ्चानुगृह्यमाणमनुग्रहकुरु । अथवानांञ्चानु
गृह्याय । परंप्रणामनात्राधिगमेपिनदीयकेवलप्रणामाङ्गीकारेपितवकःअ
नःप्रयासःप्रभु स्वेच्छयासेवककृदाचिदनुगृह्णातिकदाचिनेतियद्यप्यस्तित
थापिप्रणाममङ्गीकरोतित्वस्तुनेतिमयाकिमपराद्वनितिकथयेतिभावः ।
त्वंयाचतीअभिलाषपूरणसमर्थत्वात्कल्यणतासीतिक्लमां प्रतिदृष्टिदानेपि
अवलोकनमात्रेपितवद्वदुष्टितारुण्यत्वंइतिक्वापितुभयमेतन्निधोविरु
द्धम् । कटाहावलोकनमात्रेणमामनुगृह्यायेतिज्ञावः ॥ १०९ ॥

स्मरंषुमाथंसहसेमृदुःकथं हृदिद्रढीयःकुचसंवृतेत
व निपत्यवैसारिणकेतनस्यवा व्रजन्तिवाणाधि
मुखोत्पतिध्नुताम् ॥ ११० ॥

स्मरेद्विति । इमैनीमृदुरतिसुहृत्स्वस्मरेषुमाथक्कामबाधव्याघ्रंयंसहसि
कामपीडाअसह्येतिकृत्वाअतिमानन्त्यजेतिभावः वापूर्वपक्षापरितोषे ।
अथवावैसारिणकेतनस्यनकरच्यस्यकामस्यबाधस्तद्वढीयांसौदृढतरौकु
चौताप्यांसंवृतेहृदिनिपत्यलगित्वातत्रानिमज्जैवविमुखश्चेतत्पतिप्रव
क्षतेषांभावस्तत्ताताम्पराद्धमुखोत्पन्नशीलरत्नव्रजन्ति । पाषाणादौबाणो
निपत्यतत्रानिमज्जैवपराद्धमुखस्तस्मादुच्छलतिसहृत् । तवकामबाधपी
डानभवतीतियुक्तमितिभावः । कृतसमाहस्यबाणपीडानभवति । नीनो
वैसारिणोवहजइत्यनरः । वैसारिणोमरत्यइतिअर्थः ॥ ११० ॥

स्मितस्यसंभावयसुक्किणाकणा न्विधेहिलीलाच
लमञ्चलंभुवः ॥ अपाङ्गरथ्यापथिकीञ्चहेलया प्र
सद्यसन्धेहिदुशममोपरि ॥ १११ ॥

स्मितस्येति । इमैभित्वंसुक्किणाद्योष्टप्रान्तेन स्मितस्यइषडासस्यकणान्
तेशान्संभावयधन्यांकुरु । तथाञ्चुबोझलंप्रान्तंलीलायाविलासेनचलन्वि
धेहि । तथाअपाङ्गरथ्यायाःनेत्रप्रान्तवर्गस्यपथिकीनित्यधारिणीदृशश्चप्रस
द्यप्रसन्नीभूयहेलयाविलासेनममोपरिसन्धेहि । स्मितञ्चूचलनपूर्वंप्रसज्यनां
सविलासकृपाकटाक्षैर्विलोकयेतिभावः । पथिकीपथकनपित्वान्दीप् च
पर्युपरिष्ठादित्यतसर्थत्वादुपरियोगेभक्त्यतसर्थेतिमनेतिपट्टी ॥ १११ ॥

समापयप्रावृषमश्रुविप्रुषां स्मितेनविश्राणयकौ
मुदीमुदः ॥ दृशावितःखलतुखजजनद्वयी विका
सिपङ्केरुहमस्तुतेमुखम् ॥ ११२ ॥

समापयेति । त्वं अविच्छिन्नस्त्रावित्वादश्रुविप्रुषां अश्रुविन्दूनांप्रावृषं स
मापय । तथा अत्युज्ज्वलत्वादस्याह्लादकत्वाच्च स्मितेन कौमुदीमुदः चन्द्र
संवन्धिनीर्हर्षान् विश्राणयमद्य वितर तथातिचञ्चलत्वात्खञ्जनाकारत्वा
च्च दृशाविवेखञ्जनद्वयी इतो मल्लसंशोऽस्मिञ्छने खलत्वं मनोपरिक्रीडतु । त
था लक्ष्मीस्थानत्वाद्वर्तुलत्वाच्च ते मुखं विकासि विविक्खरं पङ्कुरहं कमलमस्तु भ
वतु । रोदनस्य स्फाप्रसक्तीभूत्वास्मितपूर्वककटाक्षविलोकनपूर्वद्विचिद्रूप
हीतिभावः । प्रावृषिगतायां शरदिकौमुदीमुदः खञ्जनाक्रीडाकमलविकस
श्च भवति ॥ ११२ ॥

सुधारसोद्वेलनकेलिनक्षर स्त्रजासृजान्तर्ममकर्णकू
पयोः ॥ दृशौमदीयेमदिराक्षिकारय स्मितश्रिया
पायसत्रारणाविधिम् ॥ ११३ ॥

सुधेति । हेमैमि ममकर्णकूपयोरन्तर्मध्ये अक्षरस्त्रजावर्णमालयावाक्यर
सनयाकृत्वा सुधारस्यासृतरसस्य उद्वेलनानिर्नयादकेलिः क्रीडातांसृजरच
य । अतिमधुरवाग्मृतपूर्णविधेहि । किमपि ब्रूहीतिभावः । कूपशब्दो
ब्रजलाशयाभिप्रायः । ततश्च वाय्वादीस्त्रादूदकेन यथातीरनतिक्रम्यते तथा
क्रीडाक्रियते इति चोक्तिः । मदीये इति मदिरास्त्रादङ्गनके अविधीयस्याः त
त्संबुद्धिर्हेनदिराक्षि मदीयेदृशौ स्त्रीयस्मितश्रिया कृत्वा पायसेन दुग्धसंस्कृत
पायसेन कृत्वा यापारणासपवासानन्तरं भोजनान्तस्य विधिद्वारय । स्मितस्य
शुज्जत्वात्पायसत्वम् । उपोषितस्य पायसपारणाय यथा तृप्तिस्तथा त्वदीय
स्मितश्रीभावलोकेनेनमन्त्रेयोरिति स्मितपूर्वकिमपि ब्रूहि । आसनपूहा
येतिभावः । उद्वेलनवेलामुद्वेलान् अन्त्यादय इति समासः । तस्य करणमुद्वेल
नम् । मदिरेत्यत्र इषिमदीत्यादिना औषादिकः किरन्प्रत्ययः । रासायणेना
यौमदिरलोचनाः । दृशौ दृशोरन्यतरस्यामित्यौ कर्तुं शौकर्मत्वम् । परमा
क्षन्तुपायसमित्यभरः संस्कृतार्थे अण् ॥ ११३ ॥

समासनार्थं भवमण्डनं भव प्रिये मदुत्सङ्गविभूषणं
भव ॥ समाद्भ्रमादालपमङ्गमृष्यतां म्विनाममो
रः कतमन्तशासनम् ॥ ११४ ॥

मनेति । हे प्रिये समासनार्थं सिंहासनाद्यैर्मण्डनं अलङ्करणं भव । आसन
स्यार्थे त्वर्थात् । एवं ननं अविचार्य मयैतदुक्तं किंतु वंसदुत्सङ्गविभूषणं भवम
नाङ्कमण्डयेत्यर्थः । अङ्कापेक्षया अर्थासनस्य निकटत्वात् तव चातिप्रियत्वा
त् समाङ्क एव उपवेशनयोग्य इति भावः । भो अङ्ग अहं इति ऐतदुच्चनादुन्मादव
शादालपम् । त्वयानृष्यताङ्कमृष्यताम् । यतो मनसरो बिना कतमन्त अङ्गन्त
वासनं भवितुं युक्ती अपितु न किमपि । अङ्कापेक्षया पिवत्तसदृक्त्वात् तत्रै
वोपविश्यतानिति भावः । जनास्ततो पराध. जन्तुमर्हः । अङ्गेति कोमल । न
शृणो । जनादुच्चनमिति च पाठः । नतु जनादुच्चनादिति संज्ञने द्विसृष्टिः ॥ ११४

अधीतपञ्चाशुगवाणवञ्चनौ स्थितामदन्तर्वहि
रेषिचेदुरः ॥ स्मराशुगेभ्यो हृदयम्विभेतुन प्रवि
श्यतत्त्वन्मयसंपुटे मम ॥ ११५ ॥

अधीतेति । हे कामपीडाया अदर्शनादधीताऽस्य स्तापञ्चाशुगस्य कामस्य
वाणवञ्चनायया तत्त्वद्विः । मदन्त. मन्मनसि स्थिता त्वयर्हि देवेशे पिरक्षेत्
एवं प्रामोषितसर्हि कृतमदनवाणवञ्चनायास्तवो मयज्जवर्तमानत्वात् त्वन्मय
सस्युटे त्वदूरे सस्युटे प्रविश्य मम हृदयं स्मराशुगेभ्यो न विभेतु । विरकालं न
नसि स्थितापि हृदयं वहिर्दालिङ्गसितर्हि त्वदालिङ्गनवशान्मन क. सख
रोपि शान्तिमुपेक्ष्यतीति भावः ॥ ११५ ॥

परिप्रजस्वानवकाशत्राणता स्मरस्य लग्ने हृदयद्व
येस्तुनौ ॥ दृढामयत्त्रत्कुचयोः कठोरयो ररस्तटो
यं परिचारिकोचिता ॥ ११६ ॥

परीति । हे मैत्रीत्वं मां परिप्रजस्वानल्लिङ्गय किमिति नौ आवयोर्गंढा
लिङ्गनवकाशान्तरं मिथो लग्ने निमित्ते हृदयद्वये वेध्य स्मरस्यानवकाशवा
यतानिरवकाशवायत्वं अस्तु निविडसंलग्ने वस्तुद्वये ह्यवकाशलेशोपिनलभ्य
त इत्यर्थः । मम दृढाति कठोरविशालाचैयमुरस्तटी वस्तटी कठोरयोस्त्व

रुचयोःपरिचारिकासेवाकर्त्रीसमुचिता । तुल्ययोरेवसेव्यसेवकाभावोपट
तद्व्यर्थः । अलिकूनयोग्यत्वमेवसूचितम् । द्वयोरपियथाकामपीहानञ्च
वतितयाविधेयम् । गाढालिकूनदेहीतिभावः । परिष्वजस्वेतिपरिनिवि
भ्यइतिवत्त्वम् ॥ ११६ ॥

तवाधरायस्पृहयामियन्मधु स्तवैःश्रवःसाक्षिक
माह्निकागिरः ॥ अधित्यकासुस्तनयोस्तनोतते
ममेन्दुलेखाभ्युदयाद्भुतंनखः ॥ ११७ ॥

तवेति । हेमैमित्तमैअधरायस्पृहयामित्वदीयमधुरमिलिषानि । तव
गिरोयन्मधुस्तवैः यस्यअधरस्यमधुरमिकरैःकल्पाश्रवसीकर्णौसाक्षिणीयस्य
तच्छ्रवःसाक्षिकंमाक्षिकंभुयासुएवंभूताःसन्ति ओष्ठस्यानृतरूपत्वात्तदुप
कावाययःकर्णयोरनृतरूपामवन्तीत्यर्थः । तथाभममस्वस्तेकनयोरधित्य
कासुऊर्ध्वदेशेषुइन्दुलेखायाभ्युदयदयस्तेनयदङ्गुलतंआध्वर्यन्तस्तनोतक
रोतु । नखस्तस्यार्धत्वाच्चन्द्रकलाकारत्वाच्चन्द्रोयमचन्द्रकलोदितेतिस
ख्यादेवैर्द्विर्भवत्वित्यर्थः । ओष्ठपागनखस्ततेन्दुरस्मीतिभावः । अधित्य
केलित्तनयोःकदयशैलत्वंचन्द्रकलायास्तत्रोदयात् । कलोदयमनयेरक्ताभ
वति । अधरायस्पृहरीप्सितइतिसंप्रदानत्वम् ॥ ११७ ॥

नवर्तसेमन्मथनाटिकोकथं प्रकाशरोमावलिस्त्र
धोरिणी ॥ तवाङ्गहारेरुचिमेतिनायकः शिखाम
णिश्रद्धिजराद्धिदूषकः ॥ ११८ ॥

नेति । हेजैनिप्रकर्षेणकाशतेशोभतेप्रकाशाशोभमानारोमावलिरिव सूत्रं
धारयत्येवंशीलात्ममन्मथनाटिकाकामस्यसन्मादयित्रीकथंनवर्तसे अपितु
कासंहर्षङ्करोषिअङ्गसम्बोधनेनवहारेमुक्तावलिहारेनायकोमध्यमणिःरुचि
इतिदेदीप्यते । धपरंउक्त्वलत्वाद्दुर्तुलतरत्वादाहहादकत्वाद्धिजराह
विदूषकश्चन्द्रतिरस्करश्शीलः शिखामणिर्मुकुटमणिःशिखायांवडोमणिर
पिरुचिमेति । द्विजराह्विदूषकत्वंउभयोरपि । तवविलोकनान्मदीयः
कामःसहर्षाभवतिवर्धतेतरामितिभावः । नाटिकापक्षेप्रकाशरोमावलिरिसू
त्रधारोमान्दीप्तोकामन्तरंसम्बारीकषाग्रस्तावकःपात्रविशेषः सअस्यअस्ती

तथातव अङ्गहारे अङ्गविषेपनृत्येनायकः समापतिः रुचिरांगीतिनेति । त
याद्विजराट् प्राज्ञेयवविदूषकस्य परिहासकमित्ररुचिनेति । शिखायां मणि
रस्यविदूषकस्य ववासः । अङ्गहङ्गाङ्गविषेपद्वयनायकस्यारः रो । पीठममदी
वितक्षैवविदूषक इति त्रिधा । हासरुच्यविदूषक इति त्वालङ्कारिकाः ॥११८॥

शुभाष्टवर्गस्त्वदनङ्गजन्मनस्तवाधरेलिख्यतयत्र
लेखया ॥ मदीयदन्तश्चतराजिरङ्गनैः सन्नूर्जता
मर्जतुविम्बपाटलः ॥ ११९ ॥

शुभ्रेति । हेजैनितवानङ्गस्यकामस्यजन्तमःसरपतेःशुभसूचकःअष्टवर्गः
ज्योतिःशास्त्रेप्रसिद्धः बलिखयायत्रतवापरेअलिख्यतज्योतिर्विंदात्रह्यवे
त्यर्थः । विम्बकस्तवत्पाटलवर्णःसःअथरःनदीयायादन्तस्ततराणिसयाक
त्वारज्जमानितैःकृत्वाभूर्जंतंअर्जंतु । जाङ्गजन्मानङ्गजन्मानमानसःपुत्रस्त
स्योत्तनत्वात्तज्जन्मपरित्रकाज्योतिर्विंदाभूर्जंपत्रेएबलिख्यते । पुत्रेजातेज्यो
तिर्विंदातस्यजन्मकालीनःशुभाष्टवर्गोलिख्यते । तद्दोष्टोष्टाचरेखावान् ।
दन्ततस्तुन्दरोभूर्जंपत्रेयसपनीयते । अष्टकवर्गस्तुंज्योतिःशास्त्राज्ञात
व्यः । बलिखालेखान्निरित्यर्थः ॥ ११९ ॥

गिरानुकम्पस्वदयस्वचुम्बनैः प्रसीदशुश्रूषयितुं म
याकुक्षौ ॥ निज्ञोचान्द्रस्यकरोत्कर्णस्यय न्मम
त्वमेकाक्षिनलस्यजीवितम् ॥ १२० ॥

गिरिति । त्वङ्किराऽनुकम्पस्वधनुगृहाण । शुभ्रनेर्हयस्वानुकम्पस्व ।
मयाप्रयोज्येनकत्वाकुक्षीशुश्रूषयितुप्रसीद । यद्यस्मात्स्वमेकाकेवलानक्ष
स्यमनजीवितमसि । कस्यकेवषान्द्रस्यकरोत्करस्यकिरणसमूहस्यनिधोवरा
त्रिरिव । तस्यजीवनंनान्यत्तथेतिपूर्ववत् । त्वदधीनजीवितमयाहृष्ट
स्वनादिनामानुगृहाणअन्यथाजीवनमेवमभविष्यतीतिभावः ॥ १२० ॥

मुनिर्यथात्मानमथप्रबोधवान् प्रकाशयन्तस्वम
सावयुध्यत ॥ अपिप्रपन्नाप्रकृतिर्विलोक्यता म
वाप्तंसंस्कारतयासृजद्गिरः ॥ १२१ ॥

मुनिरिति । अथप्रबोधवानंगतज्ज्ञान्तिरसौनलःनलोहमिति नलत्वेनप्र

काशयन्तु कथयन्तस्वनात्मानं अबुध्यतज्जानातिस्म । आत्मानं कथयतामया
 दूतधर्मः परित्यक्तः अनुचितकृतमित्यजानादित्यर्थः । नलत्वं कथनमात्रेण
 तांश्च ज्ञेयं प्रकृतिरोदनाः पूर्वोक्तस्यास्य पक्षां प्राप्ताम्बिलोक्त्यजातबोधत्वाद्
 तोहमिति श्रवणसंस्कारतया प्राप्तबुद्धितया वक्ष्यमाणानि रः श्रव्यसृजत् ।
 नलत्वं निश्चयेन त्यक्तरोदनान्तां दृष्ट्वा स्वात्मानमेवोद्दिश्य दूतधर्मोचितमाह
 स्मेति भावः । नलत्वं निश्चयेन गतमोहत्वेन प्राप्तबोधया कृत्वा प्रकृतिप्र
 काशति वा अन्यथः । उद्बुध्य दूत्य संस्कारत्वेन प्राप्तामागतानां दूतधर्मं
 क्तां स्वामेव प्रकृतिम्बिलोक्त्यदूतधर्मोचितमेवावोषदिति वा । मुनिर्यथाय
 तिरिव । वेदान्ताभ्यासेन ज्ञानदमादिद्वारा प्रबोधवान् संसारविनाशसम
 र्थः प्रकटज्ञानयुक्तो यतिः स्वप्रकाशं सच्चिदानन्दैकरसं आत्मानं अहं ब्रह्मास्मी
 ति बुध्यते बुद्ध्या च उद्बुज्जन्मान्तरीयसंस्कारतया प्राप्तप्रज्ञानलयावा तां
 प्रसिद्धां संसारजनिकां सत्त्वरजस्तमः साम्यावस्थाकृपां प्रकृतिमनादिमविद्यां
 प्रकर्षेणापकां पृथक्भूतां ज्ञात्वा ऽहं मनुरभवत्सूर्यश्चाहङ्कृषीवान् अदिरस्मि
 विप्रः । अहङ्कृतसमाजुर्नेयं सृजेहङ्कृषीरुशनापश्यतामेत्यादिवाग्देव अयि
 वदित्यर्थः । मुनिरप्यात्मानं प्रकृतिं च विक्रान्नात्वा मुक्तः प्रबोधवान् संसा
 रविनाशसमर्थः प्रकटज्ञानयुक्तो यतिः सन्वायादिदिव्यव्यवहारान् सृजति
 मुञ्चतीति केचित् ॥ १२१ ॥

**अयेमयात्मा किमनन्हुतीकृतः किमत्रमन्तासतुमां
 शतक्रतुः ॥ पुरःस्वभक्त्याथनमन्द्द्वियाविलो वि
 लोकिताहेनतदिह्निता न्यपि ॥ १२२ ॥**

अयेति । मयानलोहमिति आत्मा किमिति अनिहूतीकृतः प्रकटीक
 रतः । अयेखेदेमहदनुचितकृतमित्यर्थः । अत्र आत्मप्रकटनविषये सशत
 क्रतुस्तु पुनः साङ्गिकं प्रकारं मन्तां ज्ञास्यति । मम असाधुत्वमेव ब्रूयादित्य
 र्थः । शापदानसामर्थ्यद्वीतनाय शतक्रतुरिति पदम् । पुरः पूर्वस्वभक्त्या न
 मसन् अथ पश्चाद्विया अकृतकार्यत्वात्तज्जया आविलः कलुषितः सन् अति
 तरां न भवित्यर्थः । तदिह्निता न्यपि कोपाविष्टेन्द्रस्य भ्रूभङ्गादीन्यपि न वि
 लोकिताहेन विलोकयिष्यामि । प्रसादत्वा निदूरतः । अन्योऽप्यपराधी
 स्वामिनः कोपश्चिह्नं भ्रूकुश्यादिना विलोकयति ॥ १२२ ॥

स्वनामयन्ताममुद्याभ्यधामहो महेन्द्रकार्यमहदेत
दुष्कृतम् ॥ हनूमदाद्यैर्यशसामयापुन द्विषांहे
दूत्यपथः सितीकृतः ॥ १२३ ॥

स्वनामेति । नामप्राकाश्येहेदेवाः अहंयत्स्वनाममुद्याभ्यधामया
यितन्महम्महेन्द्रकार्यमुष्कृतमित्यर्थः । अहोमहदनु
चितमेतत् । अनुचितत्वमेवाह । हनूमदाद्यैः श्रीरामादिदूत्यकारिभिः
दूत्यपथः यशसाकीर्त्यातितीकृतः कार्यस्यसाधितत्वात्मयापुनद्विषांहे
र्यैः सितीकृतः । तैस्तुयशोलब्धमयाइन्द्रादिदूत्यार्थकृतः स्वीयमेवदूत्यकृत
वानित्यादिवैरिहास्यरूपमयशोलब्धम् । सितीकृतइतिपाठेशितीकृतः
इत्यानीकृतवैतिष्याख्येयम् ॥ १२३ ॥

धियात्मनस्तावदचारुनाचरं परस्तुतद्वेदसयद्वदि
ष्यति ॥ जनावनायोद्यमिनञ्जुनार्दनङ् क्षयेजग
ज्जीवपिवंशिवंदन् ॥ १२४ ॥

धियेति । अहंआत्मनोधियावुद्व्यातावदचारुइन्द्रादिप्रतिकूलनाचरं
नकृतवान् किंतून्मादादेवस्वनामकथितमित्यर्थः । सःप्रसिद्धःपरम्योदुर्ज
नोवातुपुनर्यद्वदिष्यतितदहंवदे । दुर्जनोहिययावृक्षंनवदतिकिंस्तुविप
रीतमेववदतीतिज्ञातमित्यर्थः । तदेवविज्ञेयमेवाह । किंभूतःपरःजना
नामवनायपालनायवृक्षान्मिहकृतोद्यमञ्जुनार्दनयतिपीडयतीत्येवंशीलं
दत्तथाक्षयेप्रलयेजगज्जीवपिवंशिवंदन्प्रमाणहरंसहादेवंशिवंनङ्गलंवदत् । अ
नर्गलोलीकइत्यर्थः । लोकोच्छेर्निवारणेकञ्चनप्रतीकारोनास्तीतिभावः ।
नन्द्यादित्वाञ्जनार्दनः । जीवपिवंप्राग्नादिनाशः ॥ १२४ ॥

स्फुटत्यदःकिंहृदयन्त्रपाभरा द्यदस्पशुद्विर्विबुधै
र्विबुध्यताम् ॥ वदन्तुतेतत्त्वमिदन्तुदन्तुर जना
ननेकःकरमर्पयिष्यति ॥ १२५ ॥

स्फुटतीति । आत्मप्रकाशनादकृतकार्यचाक्षयस्त्रपाभरोल्लासादुत्पन्न
स्वादोद्दृढपङ्क्तिमर्थस्फुटति । यद्यस्माद्विबुधैर्वैरस्यहृदयशुद्धिस्त्रिबुध्य
ताञ्जायतां । तुपुनःतेविबुधाःइदन्तुदन्तुरविपमन्तत्त्वमयावुद्धिपूर्वकृतञ्च

द्विपूर्वकमेतिविदन्तु । लोकाजानन्तुवत्साजानन्तु । अत्रलौकिकमाभ
यकमाह । जनाननेकः करं हस्तं अर्पयिष्यति । त्वया एव न वक्तव्यमिति भु
खहस्तदानेन लोकं प्रतिवेदुः शुक्रः शक्नोत्यपितुनकोपि । लोकोयत्किञ्चिद्
दतुनामेतिभावः । हृदयस्फोटनाज्जायेपिते देवास्तत्त्वयधार्थं जानन्तु । अन्य
दपिसन्दिग्धं प्रमेयं पण्डितेन परीक्ष्यतत्त्वतो निर्णयतेन तु सामान्यलौकैः ॥ १२५ ॥

ममश्च मश्चेतनया नया फली वलीयसालोपि च सैव वे
धसा नवस्तुदैवस्वरसाद्विनश्वरं सुरेश्वरोपि प्रति
कर्तुमीश्वरः ॥ १२६ ॥

नमेति । अनया चेतनया दूतो ह मिति दूतत्वप्रतिपत्त्या कृत्वा ममश्च मः दूत
लक्षणाः फली स फली जातः स्यात् वलीयसा वेधसा देवैश्च सैव चेतना अलोपि
नाशिता । दैववशाद् भ्रान्त्यात्मक्यनात् असौ व्यर्थ एव जात इत्यर्थः । चेत
नारक्षणे त्वया यत्नः किमिति न कृत इत्यत्र आह । स्वस्यासौरसद्वस्वरसः स्वे
च्छादैवस्य स्वरसात्वेच्छया विनश्वरं विनाशितं वस्तु प्रति कर्तुं श्वकिस्त्तु सुरे
श्वरः शक्नोति ईश्वरो न समर्थो न किंपुनः रन्यः । नया ऽबुद्धिपूर्वमेव आत्मप्र
काशनकृतमिति भावः । तस्मात् न मापराधीनास्तीत्यर्थः ॥ १२६ ॥

इति स्वयं मोहमहोर्मिनिर्मितं प्रकाशनं शोचति नै
षधे निजम् ॥ तथा व्यथामग्नतदुद्दिधीर्षया दया
लुरागाल्लघुहेमहंसराट् ॥ १२७ ॥

इतीति । निषधेश्वरे न लेख्यमात्मनैव मोहमहोर्मिनिर्मितं ज्ञान्तिबाहुल्य
वशात्कृतं निजं स्वीयं प्रकाशनं प्रकटनं इति पूर्वोक्तप्रकारेण शोचति निन्दति स
तितद्विषये पश्चात्तापकुर्वतिसति दयालुः हेमहंसानां राक्ता तथा निर्वचनीया
व्यथा पीडातस्यामग्नश्चासौ स च तस्य उद्दिधीर्षया उद्वरणेच्छेया लघुशीघ्रं अ
गाक्लृप्तमिति प्राप्तवान् ॥ १२७ ॥

नलंसतत्पक्षरवोर्ध्ववीक्षणं स एष पक्षीति भणन्त
मभ्यधात् ॥ नया दयैनामतिमानिराज्यता मसून्वि
हाते यमतः परं परम् ॥ १२८ ॥

नलमिति । सहस्रः तस्य हंसस्य पक्षरवः पक्षवातभवः शब्दः तेन किमेतदा

यातीतिबुद्ध्याकर्ष्यवीक्षणंउपरिविलोकनंश्चनन्तरञ्च इतिभण्यन्तंनलम
 स्यपात् । इतिकिन् । कृतोन्नहोपकारःसएवएवपक्षीहंसइति । हेद्यदय
 निरूपनलएनाभैमीनिराशतांआशाराहतांअतितरानानयनास्मनेयीः ।
 स्वप्रकाशनकृतस्वनिन्दयामत्यस्याअनुरागेनविद्यतइतिप्रतीत्यास्यानिरा
 शताभविष्यतितयानाकार्यीरितिभावः । अतरूपसर्गत्वात्तेप्राग्धांतोरितिनि
 यनात्पूर्वमेवप्रयोगस्यऔचित्येपिसहाकविप्रयोगाद्व्यवहितानामपिप्रयोगः
 साधुः । आविद्यक्षुयोऽजवत् । विलोलजिह्वायुगलीढोभयसृक्कभागमित्या
 दय प्रयोगाः । अतिशयितामाशोभाराज्यलक्ष्मीर्वायस्याः इयमित्यस्यविज्ञो
 यणं समाननिराशतानयइत्यन्वयः । 'हेअतिमअतिशयितामाशोभाराज्यल
 क्ष्मीर्वायस्येति अतिसुन्दरत्वाद्वहुधनत्वाच्चत्वमेवअस्यायोग्योनान्यइतिन्
 चितमितिवा । अतिक्रान्तामानमतिना सुन्दरीकेवलंअत परंप्राणांस्त्यस्य
 तित्वद्विनास्वंबिधंसुन्दरंवल्लुवृथाएवयास्यतीतिसूचितम् ॥ १२८ ॥

सुरेषुपश्यन्तिजसापराधता मियदप्रयस्यापितद
 र्थसिद्धये ॥ नकूटसाल्मीभवन्नोचितोभवा न्सतां
 हिचेतःशुचितात्मसाक्षिका ॥ १२९ ॥

सुरेदिति । हेनलमवान्तोपान्देवानामर्थसिद्धयेप्रयोजनसिद्धयेइयंदेता
 वत्प्रयस्यापिबहुतरंप्रयासकृत्वत्यर्थः । सुरेषुदेवविषयेअनुचितमेतन्मया
 कृतमितिमिजसापराधतांस्वीयमनुचितकारित्वंपश्यन् जानन्नकूटसाल्मीभ
 वन्नोचितोभवति । कूटोऽसत्यश्चासौसाक्षी सत्येपिपरकीयेऽर्धेऽलीकं
 भाषतेसकूटसाल्मीअकूटसाक्षिणः कूटसाक्षिणोयद्भवनन्तकूटसीक्षिभवन्न
 दुचितोभवतीत्यर्थः । इयंसात्सताज्ञेतःशुचिताआत्मैवसाक्षीयग्यामेवं
 विधानतुपरसाक्षिकीभयानिकपटन्दूत्यन्कृतमितित्वन्तावज्जानासि । स
 न्तशालीकंभापितुमपिस्वचेतसैवलज्जन्तेतवचेसत्यत्वंद्वलोकत्रयप्रसिद्धन्दे
 वाअपि सर्वसाक्षित्वात्स्वयमेवत्वदीयं शुद्धत्वंज्ञास्यन्तिकमनेनलोकेनेति
 ज्ञावः । आत्मसाक्षिकेतिज्ञोपाद्विभाषेतिकप् ॥ १२९ ॥

इतीरिणापृच्छन्नलम्बिदर्भजा मपिप्रयातेनख
 गेनसान्वितः ॥ मृदुर्वभापेभगिनीन्दमस्वतुः प्र
 णम्यचिह्नेनहरित्पतीन्तृपः ॥ १३० ॥

इतीति । सनृपःचित्तेनहरित्पतीन्प्रशस्यत्यतःपरंमसकरणीयक्रिमपि
नावशिष्टम् । सम्यक्ताइतिमनसैवदेवाकमस्कृत्यमृदुःसदयःसनृदमस्वसुर्ज
गिर्नीवजाये किञ्चूतइतिपूर्वोक्तंईरिशाश्रुवाशेननलम्बिहर्जजामपिआपृ
च्छप्रयातेनयातुभारथेनसुगेनहंसेनसान्वितः । प्रयातेनेत्यादिकर्मशक्तः
कर्तारिचेतिक्तः ॥ १३० ॥

ददेपितुभ्यङ्कियतीःकदर्थनाः सुरेषुरागप्रसवोव
केशिनीः ॥ अदम्भदूत्येनभजन्तुवाद्या न्दिशन्तु
वादण्डममीममागसा ॥ १३१ ॥

ददेपीति । हेमैनिअहन्तुस्यंअपिअतिनिर्दयदूत्यकरणमनिताःकियतीः
कतिसङ्ख्याकाःकदर्थनाःपीडाःददे दहानि । अतःपरन्तद्विषयक्रिम
पिमवदिष्यामीत्यर्थः । अतःसुरेषुरागोनुरागःतल्लक्षस्तस्यवाप्रसवोऽकुरः
उत्पतिर्वा । तस्यावकेशिनीनिष्फलाअनुरागानुत्यादिकाइत्यर्थः । उद्यमः
कार्यजनकश्चङ्गवतितर्हिदुःखमपिदातुमुचितम् । प्रकृतेऽतःवतिदूत्येकते
पितवतेषु अनुरागाकुरोपिमोत्यंक्तस्तस्मात्तवपीडाकरमतःपरक्रिमपिमव
दिष्यामीतिज्ञावः । अत्राकुरोत्यतिरपिमोदेतितत्रफलाशक्तस्त्या । तव
पीडादानेनमापिपीडाप्रवतीतिअपिशब्दार्थः । गह्रांयांवापिरनुचितमे
तदित्यर्थः । एवंसतिअमीदेवाःअदंजदूत्येननिष्कपटदूत्येनकृत्वाद्यांस
नरुपांवाभजन्तुर्कुर्वन्तु । कार्यासाधनरूपेणआगसाअस्मदीयङ्कायंभ्वना
इयस्वीयकृतमितिअपराधेनदण्डंशासनंवादिशन्तुर्कुर्वन्तु । तत्कृतंदण्ड
मपिसहिष्येपरन्तुस्यंदुःखन्दातुंनोत्सहेइतिज्ञावः ॥ १३१ ॥

अयोगजामन्वभवनवेदनां हितायमेभूदियमुन्म
दिष्णुता ॥ उदेतिदोषादपिदोषलाघवङ् कृशत्व
मज्ञानवशादिवैनसः ॥ १३२ ॥

अयोगजामिति । इयंउन्मदिष्णुतानेभूदंहितायअज्ञतयतोहंअयोग
जाम्बिरहजनिताम्बेदनांपीडानान्वप्रबंरन्मादेन सुखवशान्मयाविरहपी
डाविस्मृतांतस्मादियमुन्मादतानमगुणायैवजातेतिज्ञावः । अथवानयोगः
अयोगः तज्जांसंसारबन्धिर्नीपीडानान्वभवक्रिन्तुपरमानन्दमन्वभवमिति

र्थः । तत्रार्थान्तरन्तरन्यासं सोपमानमेवाह । दोषादपि दोषभूतादेकस्माद
 पिडे तोः दोषभूतस्याप्यन्यस्य लाघवमत्यल्पत्वलक्षणयोगुणवदेति । कस्मात्कस्य
 किमिव अज्ञानवशादज्ञानलक्षणादोषभूतस्यापि एतसः पातकस्य अस्यत्वमि
 व अत्यल्पत्वलक्षणयोगुणो भवति । ज्ञानपूर्वकृते ब्रह्महत्यादौ कामात्तद्विगुणं
 जवेदिति बहुप्रायश्चित्तान्नानात्पातकगौरवमवगम्यते । अज्ञानकृते लघुप्रा
 यश्चित्तान्नानात्पातकलाघवमिति अज्ञानलक्षणादोषाद्दोषभूतस्य पातकस्य
 लाघवलक्षणयोगुणो यथा लभ्यते तथोन्मादलक्षणादोषाद्दोषभूतस्य पातकस्य
 लाघवलक्षणयोगुणो न यथापि लभ्य इति भावः । उन्मादितायाः क्लियन्तोऽपि दुःखस्य
 शेषत्वसूचनांशं वेदनापदं । सेति हितयोगेऽनुषंगी । भावप्रत्ययान्तस्य गुण
 वाचिनः शब्दस्य पूरणगुणे तिसमासनिषेधाद्दोषलाघवमित्यत्र समासनिषेधा
 दोषलाघवमित्यत्र समासां प्राप्तेस्तद्विशिष्यसंज्ञाप्रमाणात्त्वादिति ज्ञापकाद्बु
 द्धसान्द्ररूपपाटवमित्यादि सहा कविप्रयोगदर्शना निषेधस्याह नित्यत्वा
 द्विसासोद्बुध्यः । एवमेव नादिषु प्रयोगेषु ज्ञातव्यम् ॥ १३५ ॥

तवेत्ययोगः स्मरपावकोपि मे कदर्थनात्यर्थतया
 गमदयाम् ॥ प्रकाशमुन्माद्यदद्यकारय न्मयात्म
 नस्तत्रोमनुकम्पते स्म सः ॥ १३६ ॥

तवेति । तव त्वत्संबन्धीत्वद्विषयनिष्ठः सप्रदिष्टः पूर्वकृतपीडः अयो
 गोवियोगस्तज्जन्यः स्मरपावकः समैव कदर्थनात्यर्थतया पीडा ब्राह्मणेनापि
 अलिपीडाकारित्वेनापि इति पूर्वोक्तप्रकारेण भेदमदयामगमसङ्गकारित्यर्थः ।
 इति किं । यद्यस्मादद्यत्वद्विलापसमये मासुन्माद्य उन्मादं प्राप्य मया प्रयोज्ये
 मात्मनो ममैव मज्जीहमिति प्रकाशं प्राकट्य दूरायन्त्वा मनुकम्पते स्म सेवते स्म
 तेन ममैव कपाकृतेत्यर्थः । त्वद्विषयो वियोगाग्निर्यदिसमातिपीडां नाकरि
 ष्यत्तद्दोन्मादाभावा न्मयात्मप्रकाशनमपि नाकरिष्यत्तद्वत्तन्मासि विधात
 निश्चयात्त्वन्मरणमेव स्यात् त्वद्वियोगान्मनापि मरणं स्यात् तस्मात्पीडया उ
 न्मादाधिक्या न्मयात्मनः प्राकट्येकतेन तन्मासि निश्चयात्त्वया प्राणारक्षितास्त
 स्माच्च मत्प्राणाद्यपि तेन रक्षिता इति सस्मराग्निर्यदिसमातिपीडां नाकरि
 कासाग्निः कदर्थनात्यर्थतयापि मे दयांश्चकार कुतस्तवेति त्वदीयो हनितित्वां
 पीडयत्येव त्वत्संबन्ध्यान्मासपि पीडयति इत्यन्तस्फुपैव जैमीनामेव वरिष्यति

नान्यमिति श्रूयात् । योजनान्तरमुपेक्षणीयम् ॥ १३३ ॥

अमीसमीहैकपरास्तवामराः स्वकिङ्करंमामपि
कर्तुंमोक्षिषे ॥ विचार्यकार्यं सृजमाविधान्मुधा कृ
तानुतापस्त्वयि पार्छि विग्रहम् ॥ १३४ ॥

अमी इति । अमी अमरास्तव समीहैकपरास्त्वदभिलाषको वलं निष्ठास्त्वामे
वाभिलषन्तीत्यर्थः । तव तेन नुरागेन त्वंमामपि स्वकिङ्करं कर्तुं ईशिषे मां
स्वीयन्दासङ्कर्तुं त्वमेवेच्छसीत्यर्थः । असानुरागोऽप्रयोजकः कितु तव मरय
नुरागः प्रयोजक इति भावः । एवं सति त्वङ्कार्यं करणीयं विचार्य सृज । विचा
रे कोरणमाह । कृतेयः पश्चात्तापः कृतस्य बायः पश्चात्तापः स त्वयि पार्छेः पाश्चा
त्यस्य वैरिणो विप्रहृत्तद्वत्कलहदुःखमिति यावत् मुधा वृथा मां विधान्माकर्षी
त् । अविचार्य देववृतेन लभहङ्किमिति नावरिषमयि बावृते कञ्चन देवकिं नि
ति नावरिषमिति पश्चात्तापस्तव भविष्यति तस्माद्विचार्यैव विधेयं कुर्विति ज्ञा
यः । सन्धिन कृत्वा बहिर्निर्गते विजिगीषी पार्छिं याहो वैरायते । ईशिषे ई
शः स इतीदम् । मा विचाज्ज विष्यति मां किं लुङ्ग न मा र्द्धयोगे इत्यङ्गार्जवः ॥ १३४ ॥

उदासिते नैव मयेदमुच्यते भियोनतेभ्यः स्मरतान्
वन्तया ॥ हितं यदि स्यान्मदमुच्ययेन ते तदान्व
प्रेमणिशुद्धिलब्धये ॥ १३५ ॥

उदासितेनेति । ईशैर्मि उदासितेनैव उदासीनेनैव अमीसमीहैकपरा इत्या
दि विचार्यैव सृजेत्येवं इदमनुच्यते तेभ्यो देवभ्यो मया कदेवान्वृणुष्वेति चो
च्यते तथा स्मरेण कृतस्वस्य तानवङ्काश्रयन्तस्माद्वास्वकिङ्करमित्यनेन मां वृ
णीष्वेति नोच्यते । भियोत्युभयत्र वायोच्यम् । त्वद्विताथं नैव विचार्य कुर्विति
मयोक्तं न त्वन्येनाशयेनेति भावः । मया देववृते सति मद्द्वियोगात् त्वन्मृतिरे
व स्यादित्याशङ्क्यामाह । नदमुच्ययेन मदीयप्राणनाशेन ते तुभ्यं यदि हितं
स्यात्तदा तर्हि नयि सतावन्तं कालं यस्तव प्रेमानुरागस्तस्मिन्विषये एतदेव प्रा
णत्यजनमेव तव हितमेव शुद्धिलब्धये आनृण्यप्राप्तये स्यान्ममेत्यर्थात् । तव
हिताय प्राणानपित्य जासीत्यर्थः । नत्प्राणव्ययेन तव हिते जाते अनृणत्वेन
मनैव हितमित्यर्थः । उद्यसेव देयं कियजादित्वात्संप्रसारणम् । उच्यसे इ
ति च पाठः ॥ १३५ ॥

इतीदृशैर्नैषधसूनूतामृतैर्विदर्भजन्माभृशमुल्लला
ससा ॥ ऋतोरधिश्च्रीःशिशिरानुजन्मनःपिकस्व
रैर्दूरविकस्वरैर्यथा ॥ १३६ ॥

इतीति । साविदर्भजा ददेपितृभ्यमितिपूर्वमुक्तैर्नैषधसूनूतामृतैः स
त्यवचनामृतैः कृत्वाभृशं उल्ललास इत्येवमाप । नलत्वनिश्चयात्तेन स्वस्मिन्नाद
नुरागस्य प्रकाशितत्वात्तेभ्योनविनेसीत्युक्तत्वाच्च । इदृशैरिति पाठे पूर्वा
क्तैरिति वक्ष्यमाणप्रकारेण उल्ललासेतियोज्यम् । शिशिरं ऋतुमनुलक्षीकृत्य
जन्मस्य ऋतोर्वसन्तस्याधिकाग्नीः दूरविकस्वरैरिति विक्राशिभिः पिकस्व
रैः कोकिलालापैः कृत्वा यथा इवार्थः उल्लसति । पिकस्वरसाम्येन नलवचसां
नदनोद्दीपकत्वं सूचितम् । अन्यदपि पीयूषैर्जलैर्वासोक्ता सन्भवति ॥ १३६ ॥

नलन्तदावेत्यतमाश्रयेनिजे घृणां विगानञ्चमु
मोचभीमजा ॥ जुगुप्समानाहिमनोधृतन्तदा स
तीधियादैवतदूतधाविसा ॥ १३७ ॥

तमेवोक्ता सनाह । नलमिति । साजीमजातदासदूतं निजेशाश्रयेन न
चिन्तलं छावेत्यनिश्चित्य घृणाञ्जुगुप्सां विगानं निन्दान्नुमोच अर्थान्मनस
एव । निजाश्रये विषये घृणां विगानं ननु मोचेति वा योज्यम् । एतन्मनः
स्वभावतोऽप्रशस्तमिति जुगुप्सा अनुचितकारि चैतदिति निन्दा । यद्वा
नलप्राप्त्या नाशयाशरीरे घृणा परपुरुषसम्बन्धादशङ्कयानिन्दा । कीदृशीतदा
नलज्ञानावसरे सतीधियापातिव्रत्यबुद्ध्या धृतं नियमितं बलात्कारेण तस्मा
त्परावर्तितमपीत्यर्थः । देवदूतं प्रति धाविमनो हि निश्चयेन जुगुप्समानानि
न्दती । पतिव्रतयामयानियन्त्रितमपि मनोदूतेषावतीति जुगुप्समानानि
न्दतीत्यर्थः । यद्वा हि यस्मात्सातदासतीधिया धृतं मनोदेवदूतधाविजुगुप्स
मानाञ्च दूतिति वा योजना । नलान्यदेवदूतगामित्वादप्रशस्तमेतन्मदीयम
न्तःकरणमनुचितकारि चैति पूर्ववती जुगुप्सितवती निन्दितवती च नलनिश्च
यानन्तरं अत्रानुरक्तं यन्मन्त्रीयं मनस्तत्साध्यैव जातमिति जहर्षेति भावः ॥ १३७ ॥

मनोभुवस्तेभविनां मनःपिता निमज्जयन्नेन सित
न्दलज्जसे ॥ अमुद्रिसत्पुत्रकथात्वं येति सा स्थि

तासतीमन्मथनिन्दयाधिया ॥ १३८ ॥

मनोभुवइति । जनिनाप्राणिनामनःमनोभुवस्तेतवपितायतरत्वंमनय
वज्ररुत्पत्तिस्थानयस्यतस्मान्मनस्तवपिताहेकामत्वंस्वपितृभूतन्तमनः ए
मसिपरपुरुषाभिलाषजनितेपातकेनिसज्जयकलज्जसेकाकुः । त्वयासत्पुत्र
कथासद्भिःपुत्रैःपितरःपुण्यान्लोकान्यान्तीतिक्वथाश्रमुद्विषमापिता । नल
त्वनिश्चयात्पूर्वन्धियाबुद्ध्या इतिपूर्वोक्तप्रकारेणमन्मथनिन्दतीसतीपति
व्रतावासामैसीस्थिता । नलत्वनिश्चयानन्तरङ्गमनिन्दनादुपरतेत्यर्थः ॥ १३८ ॥

प्रसूनमित्येवतदङ्गवर्णना मसाविशेषात्कतमत्त
दित्यभूत् ॥ तदाकदम्बन्तदवर्णिरोमभि मृदश्रु
णःप्रावृषिहर्षमागतैः ॥ १३९ ॥

प्रसूनमिति । पूर्वसौकुमार्याद्वैभीशरीरंपुष्पंइति तदङ्गवर्णनास्व
त्याकारेणाभूत् । परन्तुतत्पुष्पकृतमस्मिन्नातीयमिति सावर्णनाविशेषात्
विशेषाकारेणभैभीशरीरमेतज्जातीयमितिनाभूत् । तदातदीयनलत्व
निश्चयेसंनयेनुदश्रुणः प्रावृषिहर्षाश्रुजमितवर्षाकालेहर्षमुज्जित्वमागतैः
प्रातैःलोमजिःभैभीरोमभिःकर्तृभिःतद्वैभीशरीरंपुष्पंवाकदम्बपुष्पं अथ
यिं कथितम् । कदम्बानिहहप्रावृट्कालेविकसन्ति । भैम्बङ्गमुज्जितैःरोमभिः
कदम्बतुल्यमभूदित्यर्थः । हर्षवशादश्रुमाद्यादितस्याजातमितिभावः ॥ १३९ ॥

मयैवसम्बोध्यनलं विलापिय त्वमाहमदबुद्धिमिद
म्बिमृश्यतत् ॥ असोवितिभ्रान्तिवशादहमस्वसुः
स्वभाषितस्वोद्धमविभ्रमक्रमः ॥ १४० ॥

मयैवेति । स्वेनात्मनाभाषितःस्वोद्धमस्यस्वज्ज्ञान्तेर्विज्ज्ञसाणां विला
सानाङ्क्रमणेनस्वोद्धमविज्ज्ञमयोःक्रमःअयेमयात्माकिमनुहुतीकृतश्च
त्यादिश्लोकपञ्चकोत्तोयेनवासः असौनलःदमस्वसुरितियतादृशींज्ज्ञानिं
असात्खण्डितवान् । इति किं । मयैवनलंसम्बोध्यइयंनतेइत्यादिश्लोक
चतुष्टयेननलसम्बोधनान्पुंस्कायद्वयापिविलपितं असौनलस्तदिदं विल
पितं विसृज्यविचार्यमदबुद्धंमयाज्ञातंस्वमात्मानं अविप्रियेकस्यकृतेविलप्य
तद्वत्यादिसप्तदशभिः श्लोकैराह अहमनयाज्ञातस्तत्किमित्यहंमकथयामी

ति आत्मानकथितवाक्यतुस्वारस्येनेति । ज्ञान्तेनमयास्वनामकथितं न तु
स्वयाज्ञातमिति स्वज्ज्ञान्तिवर्णनव्याजेन ज्ञापयति स्मैत्यर्थः । नदनिलाषज
नितवेगभरज्ज्ञान्तेनानेन स्वनामोक्तमिति ज्ञात्वा साधैनीतुतोयेति भावः ।
असादिति चोक्तकर्मेण विभाषा प्रादितिसिचोलुक् । अशादिति पाठे तु तन्
चकारेत्यर्थः । श्रोतनूकरणे तेनैव सिचोलुक् ॥ १४० ॥

विदर्भराजप्रभवात्ततः पर न्त्रपासखीवक्तुमलंन
सानलम् ॥ पुरस्तमूचेभिमुखं यदत्र पा ममज्ज
तेनैव महाहृदे हि यः ॥ १४१ ॥

विदर्भेति । ततः परं नलनिश्चयानन्तरं साविदर्भराजप्रभवानेनीत्रपास
खीलज्जावलीसतीनलं वक्तुं अलंसमर्थानामूत् । लज्जाप्रजाववशात्तूष्णी
म्ब्रूवेत्यर्थः । यतः पुरः आदौ नलत्वनिश्चयात्पूर्वं अत्र पानिलं लज्जासती
अभिमुखं समक्षं यत्तनूचे । तेनैव समक्षवचनेन हेतुना नलनिश्चयानन्तरं द्वि
यो महाहृदे समुद्रे नलज्जनिमग्ना लज्जालयत्वे किञ्चिद्वक्तुं न शक्यते इयंतु लज्जा
समुद्रे नग्नावक्तुं समर्थानामूदितियुक्तमेवेति भावः । सखीपदेन लज्जां क्षय
मपिन त्यजतीति सूचितम् ॥ १४१ ॥

यदापवार्यापिन दातुमुत्तरं शशाकसख्याः श्रवसि
प्रियायसा ॥ बिहस्य सख्येव तमब्रवीत्तदा हि या
धुना मौनधना प्रवत्प्रिया ॥ १४२ ॥

यदेति । साज्ञेनीयदाऽपवार्यापि जवनि कादिनाव्यवधायापिरहस्यपि
तिर्यग्वलितकृत्वा सास्याः सख्याः अवसिकर्णेऽपि प्रियस्य नलस्योत्तरं दातुं न श
शाक । समक्षं वक्तुं न शक्तेऽवपरं व्यवधायापि एतन्प्रत्येवं वदेति सखीकर्णेऽपि ल
गित्वा यस्मिन्काले वक्तुं न शक्ता भूतदातस्मिन्काले सख्ये वबिहस्येति तं नलं अ
ब्रवीत् । इति किं नवत्प्रियाधुना हि यानीनमेव वचनयस्याः सानौ निनीव व
तंते चित्रलिखितपुरःस्थितत्वां प्रतिपूर्वम्ब्रूकृत्वादिदानीं मौनव्यथं नि
त्यधुनेत्यनेन परिहासः सूचितः । हास्यमप्यतएव कृतं अपवार्यापि सखी
द्वारेणैव व्यवधायापि परंपरया पीत्यर्थ इति वा ॥ १४२ ॥

यदातिथेयालिखितस्य ते स्वयं चित्तन्वतीलोचन

**निर्भरानियम् ॥ जगादयांसैवमुखान्ममत्वया प्र
सूनवाणोपनिषन्तिशम्यताम् ॥ १४३ ॥**

जगादेति हेनलङ्घयन्मैमीलोचननिर्भरान्प्रमुखाहान्स्वयंस्वहस्तेनचि
त्रजिह्वीपटेवालिखितस्यते यदातिथेयांश्चरणप्राप्तुशिकान्वितन्वतीकुर्वती
चरणपतनादिनावियोगमवाप्यनिर्भरेणचरणघालनद्वुर्वतीसती यांप्रसून
वाणस्यकासस्योपनिषदङ्कामद्वैतप्रकाशिकाप्लवादलिखितन्वत्प्रत्युवाच।
सैवप्रसूनवाणोपनिषन्ममसुखान्त्वयानिशम्यतां अन्ययाकासपीडावशात्पूर्व
मुक्तंनयोच्यते । नतुस्वस्त्युत्पांसत्यंमत्वासमाकर्णयेत्यर्थः । रहस्यप्रतिपा
दकोग्रन्थविशेष उपनिषत् । निर्भरपदेनाश्रुबाहुल्यंसूचितम् ॥ १४३ ॥

**असंशयंसत्प्रयिहंसएवमां शशंसनत्वद्विरहाप्तसं
शयाम् ॥ क्वचन्द्रवंशस्यवतंसमद्वघा नृशंसतासं
भविनीभवादुशे ॥ १४४ ॥**

असंशयमिति । सहंसएवत्वद्विरहोऽप्राप्तःप्राप्तःसंशयो जीवसन्देहोयया
एवंभूतान्त्वयिविषयेतवाग्रेअसंशयमिच्छितंनशशंसप्रायशीनकथितवान् ।
यतःचन्द्रवंशस्यावतंसअलङ्कारमलभवादुशेसौन्दर्यादिगुणयुक्तेअतिशूरेन
हाकुलीनेचमद्वघानृशंसतानिर्दयतायातुकताक्लुप्तःसंभविनीयुक्ता पूर्वी
क्तगुणयुक्तोहिनिर्दोषपुरुषमपिमहन्तिकिंपुनःस्त्रियमित्यर्थः । तस्माद्वंस
एवप्राणपर्यवसायिमीत्वद्विरहजन्यामदीयामवस्थान्तव पुरस्तात्कथित
वानित्येवनिश्चयः । अन्यथात्वन्तामन्वग्रहिष्यएवतवकोप्यपराधइतिभा
वः । असंशयमर्थभावेव्ययीभावः । वतंसेतिवट्टिमागुरिरित्यङ्गोपः । भ
वादुशेनित्यदादिपुट्टशक्तिकजिह्वासर्वनामइत्यात्वम् ॥ १४४ ॥

**जितस्त्वयास्येनविधुःस्मरःश्रिया कृतप्रतिज्ञौम
मतौबधेकुतः ॥ तवेतिकृत्वायदितज्जितंमया न
मोघसङ्कल्पधराःकिलामराः ॥ १४५ ॥**

जितइति । हेनलत्वयाआस्येनविधुर्जितःश्रियाअङ्गकान्त्यास्मरोजितः
तौचन्द्रस्मरौममबधेकुतोहेतोःकृतप्रतिज्ञौचइत्यर्थः । त्वदीयमुखफान्ति
स्यामेवत्वयैववातयोरपराद्वत्वात् । त्वान्त्यत्कानिरपराधांमाद्धिमितिपी

इयतइतिकथयेतिभावः । स्वयमेवहेतुमाशङ्क्यवदति । तयोस्तववाकि
मपिकर्तुमसमर्थोअहन्तवप्रियेतिकृत्वाबुद्ध्यायदिहेत्मापीइयतस्तत्तर्हिम
याजितंशकुमग्रन्थिरेवनिबद्धइतिज्ञावः । किलयस्मादमराभोषसङ्कल्प
राःनिष्कलमानसकर्मधारिणोनभवन्ति । यन्मनसिधारयन्तितत्सत्यमेवभव
ति । तवाहमितियज्ञाभ्यांसङ्कल्यतन्तत्सफलंमविध्यतीतिमयाजितमित्य
र्थः । अतिस्मरातिचन्द्रमुखत्वद्विररहाञ्चन्द्रकामौमापीइयतइतिभावः ।
अन्योपिसाक्षाद्वैरिणोपकर्तुमशक्तस्तत्संबन्धिनोपकारकुरोति । यौत्वदव
यवाभ्याजितौतीत्वदर्थोद्भूतयामयाजितावेवेत्यर्थइतिवा ॥ १४५ ॥

निजांशुनिर्दग्धमदङ्गमस्मभि मुंघाविधुर्वाञ्छति
लाञ्छनोन्मृजाम् ॥ त्वदास्यतांयास्यतित्तावतापि
किं वधूयधेनैवपुनःकलङ्कितः ॥ १४६ ॥

जितेति । विधुर्निजांशुभिर्निर्दग्धमदङ्गमस्मभिःकृत्वालाञ्छनोन्मृ
जांस्त्रीयकलङ्कप्रोञ्चनंमुंघावृथावाञ्छति । वियर्थ्यमेवाह । तावतापिस
दङ्गमस्मलाञ्छनप्रोञ्चनेकृतेपि त्वदास्यतांत्वन्मृगत्वंयास्यतिकिअपितुन
किन्तुनतेपिलाञ्छनेवधूयधेनौवधजनितपातकेनपुनःकलङ्कितस्य । त्व
न्मुखसादृश्यङ्कलङ्कित्वाकमप्राप्नोतिइत्येवेत्यर्थः । चन्द्रोपिमापीइयतीति
ज्ञावः । अन्यस्याप्यादर्शादेर्नेलिनस्यनस्मनालाञ्छनप्रोञ्चनकृत्प्रियते कल
ङ्कवाञ्कतःतत्करोतीतिथ्यन्तान्मृतुल्लोपेनिष्ठा । वधूयधेनेतिकर्तारितृती
या करणोत्तारकादिः ॥ १४६ ॥

प्रसीदयच्छस्वशरान्मनोभुवे सहन्तुमान्तैर्धुतकौ
सुमाश्रुगः ॥ त्वदेकचिताहमसून्विनुचचती त्वमे
वभूत्वातृणवज्जयामितम् ॥ १४७ ॥

प्रसीदेति । हेनलत्वंमनोपरिप्रसीदस्वशरान्मनोभुवेयच्छदेह । स
कामोपुताःकौसुमाद्याश्रुगावाणायेनएवंभूतःतैमवदीयैः शरैर्माहन्तु का
मवाणाःपीडयन्तिनतुभट्टितिसत्प्राणवियोगकुर्वन्ति त्वदीयवाणालीह
त्वादतितीक्ष्णत्वाच्चभट्टितिप्राणवियोगकुर्वन्तुनतुपीडान्तस्मात्तान्मदनाय
देहि एतावदेवतवप्रसन्नत्वम् । तैर्वाणैःमांमारयिष्यति । मरणेकोलाभ
त्याशङ्काह । त्वदेकचित्ताश्रसून्विमुञ्चन्तीअहन्त्वमेवत्वद्रूपमेवभूत्वात

कामन्तृण्यवतृणमिषप्रयासेन जायानि । त्वया सौन्दर्येण कामस्य जितत्वा
त्वं दूपलाभात्समयाजेतुं शक्यत इत्यर्थः । मरुते यादृशी जन्तोर्भावनायस्य
जायते । तादृशं लभते जन्म सज्जुगोहिस्व कर्मभिरिति वचनात् । ययं वापि
स्मरन्भावमित्यादि भगवद्भवनप्राप्तये च नयित्व दूपप्राप्तिरित्यर्थः । मुच्य
तीमुन्नेस्तीदादिकत्वादाब्धीनद्योर्नुमिति नुम्बिकत्वात् नुमभावः ॥ १४७ ॥

श्रुतिः सुराणां गुणगायनी यदि त्वदङ्घ्रिमग्न
रयजनस्य किन्ततः ॥ स्तवैरवेरसुकृताप्लवैः कृते
नमुद्वती जातु भवेत्कुमुद्वती ॥ १४८ ॥

श्रुतिरिति । श्रुतिर्वैदोपदिसुराणां न्देवानां कुणगायनी गुणवर्णनपरात्त
स्तद्वत्त्वदङ्घ्रिमग्नस्य रयजनस्य च रयानुरागिणो मल्लस्य रयजनस्य ततो वेदकृता
द्वैवगुणवर्णनादपि किम् । अन्यत्रानुरक्तस्य उत मेनाभ्यवर्णने कृते पितृवानुरा
गो नोत्पद्यत इत्यर्थः । यतः आनुकृत्या लवैः कृतस्नानैः पुरुषैः रवेः सूर्यस्य स्तवे
कृते पिकुमुद्वती कुमुदिनी जातुकदाचिदपि मुद्वती सूर्यविषये हर्षवती अनुरा
गिणी न भवेत्तस्याश्च न्देवानुरागात् । तद्वत्त्वमेत्यर्थः ॥ १४८ ॥

कथासुश्रिष्वेवरमद्यनध्रिये ममावगन्तासिनभा
वमन्यथा ॥ त्वदर्थमुक्तासुतयो सुनाथमां प्रतीहि
जीवाभ्यधिकत्वदेकिकाम् ॥ १४९ ॥

कथास्त्विति । हेनल्लभ्यं अद्यैतावत्यामपि पीडायां सत्याङ्गथासुश्रिष्वे । गो
ष्ठीशेषाभवाभिनिश्चयेन वरमेतन्मनाभीष्टं न ध्रियेन तिष्ठामि न जीवान्सीत्यर्थः ।
अन्यथा मरुतेन विना त्वं न मनभावमनुरागं नावगन्तासि नावगमिष्यसि अतएव
हे सुनाथ सुखानिन् । अतएव जीवाधिकप्राणोभ्योप्यतिप्रियत्वदर्थमुक्तासु
तया त्वदर्थं न्यक्तप्राणतया कृतवानास्त्वदेकिकाम् स्वमेकः— केवलमेषः स्याः एवं
विधां त्वदेकशरणं प्रतीहि जानीहि । यत्प्राणोभ्योऽधिकतन्तदर्थमेव प्राणा
स्त्यन्यन्ते त्वन्मम प्राणाधिकः शोभनश्च स्वामी सेवकं स्वार्यं सक्तप्राणञ्छात्वा
ऽनुकम्पते इत्यर्थः । तदर्थं मे म्याप्राणास्त्यक्ता इति लोको मुख्यादाकार्यं स्वस्मि
न नुरागञ्छास्य सिनान्यथेति मरणमेव युक्तमिति ज्ञातव्यः । असूनां नाथपत
यवजीवाधिकेति वा । न सुनाथोऽसुनाथः सुनाथः केन चिद्वापारिणसेवकं स्वा
नुरागिणं जानाति त्वन्तु असुनाथत्वात्प्राणव्ययेन विना न जानासीत्युपालम्बी

पिसूचितः । आशुनाथेतिक्वचित्पाठः । शिष्येतिदेवादिकस्यसोऽहुत
नैकवचनम् । प्रियेत्तुनैकवचनम् । त्वदेकिकामितिशेषाद्विज्ञावेतिक
प ॥ १४९ ॥

महेन्द्रहेतेरपिरक्षणंभया द्दार्थिसाधारणमस्त्रम्
द्व्रतम् ॥ प्रसूनवाणादपिमातरक्षतः क्षतन्तदु
क्षैरक्षकीर्णिनस्तथ ॥ १५० ॥

महेन्द्रेति । महेन्द्रहेतेरिद्रागुधादपियद्भयन्तस्माद्वयद्रक्षणं । यद्वाभयहे
तोर्वज्राद्यद्रक्षणंतदक्षत्रतांशूराणांभ्रतमर्षिषुशरणमर्षेषुसाधारणम् । पुरु
षोरक्षणीयोमनुस्त्रीतिस्त्रीरक्षणीयान्तुपुमानितिपक्षपातरहितद्वित्रियाणा
भ्रतनियमःतत्प्रवकीर्णिनोभग्नव्रतस्यतवव्रतमुक्षैरक्षितराक्षतस्त्रिमष्टम् ।
यतःप्रसूनवाणात्कामात्प्रसूनरूपाद्वाणाद्वाभयमरक्षतः । य.पुष्पादपिरक्षितं
नशक्नोतिसवज्रात्कथंरक्षितुंशक्नोतीतिसम्भावनापिकुतस्त्येति अपिशब्दा
र्थः ॥ १५० ॥

तत्रास्मिमाद्घातुकमप्युपेक्षसे मृषामरंहामरगौ
रवात्स्मरम् ॥ श्ववेहिचण्डालमनङ्गमङ्गतं स्वका
ण्डकारस्यमधोःसखाद्विसः ॥ १५१ ॥

तवेति । अहन्तवास्मिन्त्वस्तुमद्घातुकंहन्तारःअपिसुषानरंनिध्यादेवं
स्मरं अमरगौरवाद्देवत्वबुद्ध्याउपेक्षसेहकष्टं अनुचितमेतत् । देवत्व
बुद्धित्यस्कायनंभारयेतिभावः । अन्योपिभारयन्तस्त्रीयनोपेक्षतेकिंतुतंह
न्ति । कामस्यसुषानरत्वमाह । अङ्गप्रियतस तमनङ्गंचण्डालमेवावेहिषा
नीहि । चण्डालोदयानोचिता । ह्रियस्मात्सकामःस्वकाण्डकारस्यस्वस्य
काण्डाःपुष्पलक्षणाःवाखास्तेषांनिष्पादकस्यमधोर्वसन्तस्यसखा । वसन्ते
पुष्पबाहुल्यात्सुखकाण्डकारःचण्डालस्यकाण्डकारोभवति । तरुंसर्गार्थ
पञ्चमइतिवचनात्कामस्यापिचण्डालत्वन्तस्मान्मृषामरत्वद्वासस्येतिभावः ।
अङ्गुल्याद्याङ्गकर्तृनाञ्चचण्डालोप्यमङ्गोभवतितस्मान्मारयस्यमितिभावः ।
चण्डालोपिभारयार्थेविश्वामघनकंवेष्टन्वारयति । सामितिजल्लोकेतिपठौ
निषेधः । काण्डकारःकर्मस्यम् ॥ १५१ ॥

लघीलघावेवपुरःपरेषुधै विधेयमुत्तेजनमात्मतेज
सः ॥ तूणेदृणेद्विज्वलनःखलुज्वलन् क्रमात्करीष
द्रुमकाण्डमण्डलम् ॥ १५२ ॥

लघीलघाविति । द्रुधैः पण्डितैः लघीलघौ अल्पे अपरे शत्रौ पुरः प्रथम
मात्मतेजसः उत्तेजनं सन्मुक्षयं विधेयं कुर्यादिति । अल्पवैरिजयाभ्यासेन न
हान्वैरिजेतव्यः । अल्पतरः शत्रुः सर्वथानोपेक्षणीय इत्यर्थः । खलु यस्माज्
ज्वलनो ग्निरस्तृणे निःसारोऽधिकरणो ज्वलन् क्रमात्परिपाद्या करीषं शुक्लद्रोम
यचूर्णं द्रुमकाण्डमण्डलं च संस्कन्धसमूहं च तूणेद्विहितं स्तिज्वलयति । तेज
स्विनामवधिरग्निरप्यादौ अल्पं शत्रुनाशयति पश्चान्न हान्मिति तया त्वया
पिकर्तव्यं नदनो न उपेक्षणीय इति भावः । तूणेद्वितृणहृण्डत्वादि । हीन
तया पिकानस्यावगणनानकर्तव्येत्यर्थः ॥ १५२ ॥

सुरापराधस्तवप्रोक्तियानयं स्वयम्बरायामनुक
म्प्रतामयि ॥ गिरापिबक्ष्यन्ति मखेषु तर्पणा दिदं
न देवामुखलज्जयैवते ॥ १५३ ॥

सुरेति । वासन्मावनायाम् । स्वयं स्वानुरागेणैव यादृणुते न तु केनचित्प्रेरि
ता तादृश्यां स्वयम्बरायामपि न दङ्गीकारं लक्षया । अनुकम्प्रतादया लुप्तं अ
यं सुरेषु विषये अपराधः कियानपि स्वल्पतरः नयिष्यन् परित्यागं मुखेषु च त्वत्क
लात्पराधं तू मेहेतोर्मुखलज्जयैव मुखदाक्षिण्येनैव ते देवाः इदं त्वया दूत्ये अ
स्माकमपराधमिति इदं क्लिरापि न वक्ष्यन्ति । अन्तःकरणेन धारयिष्यन्तीति
किं वाच्यम् । ननैव खेच्छाधरणात् स्वल्पोपितवापराधो नास्तीत्यर्थः । सर्व
था त्वया हननुग्राह्येति भावः । ते तव मुखलज्जयेति वा । अन्योपि बहूपका
रीयः अल्पतरो अपराधे कर्तव्येति तन्मुखदाक्षिण्यात्किमपि न वक्ति स्वयम्बरा
पचाद्यच्च ॥ १५३ ॥

व्रजन्तु ते ते पिवरं स्वयम्बरं प्रसाद्य तानेव मया वरि
ष्यसे ॥ न सर्वथा तानपि न स्पृशेद्दया न ते पितो व
न्मदनस्त्वमेव वा ॥ १५४ ॥

व्रजन्तिवति । ते देवा अपित्वत्संवधि नम्बरं श्रीं स्वयम्बरं देशम्बरं कानं वा

व्रजन्तु । तानेवैन्द्रादीन्प्रसाद्यप्रसक्ताङ्गत्वाभ्यामस्वरिष्यसे । त्वद्वरणा
र्थसागतास्त्वयात्यक्तास्तत्कथं प्रसक्ताः स्फुरित्यत आह । नेति । दयातानि
न्द्रादीन्लेशतोपि सर्वथानस्पृशेदिति न अपितु स्पृशेदेव तेन स्थित्या नपि द
याद्वरिष्यन्त्येवेत्यर्थः । यतस्तोपि देवास्तावत्सदनो न भवन्ति त्वमेव भवानभव
न्ति । जगति द्वावेव युवानि कृपौ यूवां विना सकलज्जगत्सदयमेवेति भावः ।
ते सकृपाः स्वयम्बरे कौतुकावलीकनार्थं सुखेनागच्छन्ति वितीता भावः । त्वं वा नै
वेति वान्वयः ॥ १५४ ॥

**इतो यमालिख्य गतेऽपि वीक्षिते त्वयि स्मरन् प्रीडयाम
स्यथानया ॥ पदे पदे मौनमयान्तरीपिणी प्रवर्ति
ता सारघसारसारणी ॥ १५५ ॥**

इतीति । हेनलेति सखीवचनम् । अनया भैम्या इयमिति पूर्वोक्तप्रकारे
ण नया उदिता सरघामिधुमक्षिकाभिः कृतस्य मधुन सारस्य श्रेष्ठभागमूतस्या
तिमधुरस्य सारणीनदीप्रवर्तिता । किञ्चूता । पदे पदे वचने वचने अन्तराय
कारीत्वान्मौनमयान्तरीपिणी मौनरूपद्वीपवती । किञ्चूतया ऽनया आलेश्य
गते पटादिलिखितचित्रप्राप्ते चित्ररूपे अचेतनेऽपि वीक्षिते त्वयि विषये स्मरन् प्री
डयोः कामलज्जयोः समस्या सङ्क्षेपो निम्नीजावोयस्याः सातया कामलज्जाव
त्येत्यर्थः । कामवशाद्बल्लिलज्जावशाच्च तूष्णीमास्ते इति भावः । नद्यपि स्थि
ने स्थाने न्तरीपिणी भवति । अन्ययापि विषमया पदे पदे मौनं लभ्यते । चित्ररू
पे ऽचेतनेऽपि त्वयि दृष्टेऽनुरागेणोन्मादवशाद्येव मुक्तस्तस्याः सचेतनस्य तव स
च्चात्कारे जाते सत्यन्यवरणेशङ्कापिकथङ्कारङ्कतुं स हर्षोऽपि तु न कथयितुं तस्या
दिन्द्रादिवरणाविषयो मतः परगत्वया किमपि न वाच्यमिति भावः । सरघाम
धुमक्षिकेत्यमरः । सरघाभिः कृतमित्यर्थे सक्षिकादिभ्यो ऽङ्गिति प्रकृते तद्विशे
षेभ्यश्चेति वार्तिकं कुरुयोगविज्ञाणाद्वा । सारयति पातयति तीरमिति सार
णी । बहुलवचनात्कर्तरि लुट् ॥ १५५ ॥

**चण्डालस्तेष्विषमविशिखः स्पृश्यते दृश्यते न ख्या
तो न दृग्स्त्वयि जयति न यः किंतु कृष्णाद्गुलीकः ॥
कृत्स्नामित्रं मधुमाधिवनस्थानमन्तश्चरित्वा सख्याः**

प्राणान्हरतिहरितस्त्वद्यशस्तज्जुषन्ताम् ॥ १५६ ॥

चण्डाल इति । विगमविशिष्टः कामः तेतवत्त्वत्संबन्धी चण्डालः । किंच
चण्डालान्कूरान् च्छरानासमन्ताह्वति आदत्ते चण्डालोपिविषमविशिष्टो
भवति । कूरवायोश्चविषेणभीयतइतिविषमाः विशिष्टाः यस्यविषलि
संवाणइत्यर्थः । नस्पृश्यते । अनङ्गत्वंनदृश्यते । यतस्त्वयिजयतिसर्वो
कार्कष्यविद्यमाने अथचसौन्दर्येणपरामवितरिसतियःअनङ्गइतिख्यातःच
यडालत्वादनङ्गत्वाच्चनस्पृश्यतेनदृश्यते । अनङ्गत्वमाह । यतःकृताह्विजा
कनिष्ठिकाकुलीर्यस्यह्विजाकुलीकः । चण्डालोह्विज्जिजाकुलीकीमवतीति
चण्डालजातिः । तस्यचण्डालकर्माह । अधिवनस्थानंवनस्थानमथ्येनधु
म्बसर्तानिचङ्कृत्वावसर्ततेनोद्गीपितोन्नःहृदयश्चरित्वा प्रविश्याणचवनेनधु
प्रधानंनद्यपंनिचङ्कृत्वास्वयम्पीत्वागृह्मथ्येप्रविश्यसख्योःभैम्याः प्राणाह
रतिसख्याअन्तश्चरित्वेतिवा । प्राणगमनपर्यवसायिर्नोपीडाकुरीति । अ
थचप्राणानेवमुग्राति । तत्तस्माद्वरितोदिशस्त्वद्यशोजुषन्तांसेवन्तान् ।
त्वद्वासेनतेनयवङ्कृतेसर्वदिग्वापिमीतवकीर्तिर्भवतुइतिचोत्सुगदंनचनम् ।
त्वयिअनुरागबाहुल्यास्वत्प्राप्त्यभावात्स्वद्विषयोनदनःसखीपीडयतितरां
ततश्चतवकीर्तिर्भवति । तस्माद्यथाऽस्या पीडाशान्धतितवाकीर्तिर्नभवति
तथैवत्वयाविषेयंनत्वन्यथेतिज्ञावः जगतीतिपाठेजगतिअनङ्गःख्यातः ।
तुपुनःअपि नलेतिपदम् ॥ १५६ ॥

अथभीमभुवैवरहोभिहितां नतमौलिरपत्रपया
सनिजाम् ॥ अमरैःसहराजसमाजगती उज्जगती
पतिरभ्युपगम्यययौ ॥ १५७ ॥

अथेति । असजगतीपतिर्ययौजगाम । किङ्कत्वाद्वैःसहत्वयाआगन्त
व्यनितिभीमभुवैवभैम्यैवाभिहितारहःएकान्तोचक्षांनिजांस्वीयांअमरैः स
हराजसमाजस्त्रयस्वरदेशंप्रतिगतंअभ्युपकृत्याङ्गीकृत्य । किञ्जतः । अप
त्रपयाइन्द्रादिकार्याकरणाह्वानतनौलिरघोमुखः ॥ १५७ ॥

अस्तस्याः प्रियमाप्तुमुन्दुरघियोधाराःसृजन्त्यार
या न्नमोन्नम्रकपोलपालिपुलकैर्वतस्वतीरश्रुणः ॥

चत्वारः प्रहराः स्मरार्तिभिर्मूत्सोयत्क्षपादुः क्षपा
तप्तस्याङ्कूपयाखिलैर्विचिनारात्रिस्त्रियामाकृ
ता ॥ १५८ ॥

इति । तस्याश्चत्वारः प्रहराः साध्येकापि क्षपाचतुः प्रहररूपारात्रिविंशो
गस्य दुःसहत्वात् स्मरार्तिभिः कृत्वा यस्माद् दुःक्षपा अतिवाहितुमशक्याऽभूत् ।
तप्तस्याङ्के तोर्विचिनारात्रिस्त्रियामाकृतस्यां नैम्याङ्कूपयैव अस्थिरा चतुः प्रहराः पिरात्रि
रथ च प्रतिदिनभाविनीसर्वाः पिरात्रिस्त्रियामात्रिप्रहरकृतारात्रैरेकः प्रहरोऽं
त इत्यर्थः । अद्यन्तयोश्च तसृषु तृतीये दिनव्यवहारान्त्रिधा नेति हीरस्वानी ।
सारात्रिस्तथानहताकष्टेनातिक्रान्तेति भावः । किंभूतायाः श्वः परद्यविमि
यं नक्षत्राणां प्राङ्मुखं दृष्टुं रोत्कण्ठिताधीर्यस्याः उत्सुकायाः । तथाऽभ्रगोधा
राः सृजन्त्यावियोगवशाद्वाप्यधाराप्रवाहान् रयात्वेनेन विस्तारयन्त्याः । किं
भूताः धाराः । नक्षत्रैः उन्नतान्तैः कपोलापात्याः पुलकैः रोमाञ्चैः कृत्वा वे
तस्वतीः बहुवेतस्युक्ताः । रयाद्वा नक्षत्रत्वम् न दीप्तिमन् न ज्ञानावेतसा
भवन्ति वेतस्वतीः कुमुदनद्वेतसेभ्योऽहमतुष्ट इति ह मतुत् ॥ १५८ ॥

तदखिलमिह भूतं जगत्याजगत्याः पतिरभिलप
तिस्मस्वात्मदूतत्त्वतत्त्रम् ॥ त्रिभुवनजनयावद्बृ
हवृत्तान्तसाक्षात्कृतिकृतिषु निरस्तानन्दमिन्द्रा
दिषुद्राक् ॥ १५९ ॥

तदखिलमिति । जगत्याः पतिर्नलः इह भूमीसमीपभूतत्वात् अखिलान्त
स्वात्मदूतत्त्वतत्त्वस्वीयन्दूत्यन्तस्य तत्त्वात् यार्थ्यभूतस्य परमाण्वस्वरूपभूतस्य
वृत्तस्य गत्याप्रकारेण प्रथममभाययामयानिष्कपटन्दूत्यङ्कृतं अनन्तरं उन्मादि
ध्नुनामयात्मप्रकटनकृतमित्यादि स्वरूपेण भूतस्य सत्यस्य प्रकारेण वा इन्द्रा
दिषुद्राक्षशीर्षानिरस्तानन्दं अकृतकार्यत्वात् ज्ञावशात् यत्कथयेयथा तथाऽ
भिलपतिस्मकथयति स्म यथा वृत्तमकथयदित्यर्थः । किंभूते मिन्द्रादिपुजना
नां यावान्मृतो निध्नः वृत्तान्तः समाचारस्तस्य साक्षात्कृतौ प्रत्यक्षीकरणे क
तिपुत्रश्लेषे त्रिभुवने स्वात्मनानिष्कपटन्दूत्यङ्कृतमिति आदावेवमिति सू
चितम् ॥ १५९ ॥

अर्धन्तर्देव ॥ संदुर्व्यार्णववर्णनस्यनयमस्तस्य
व्यरंसीन्महा काव्येचारुणिनैषधीयचरितेसर्गानि
सर्गाज्ज्वलः ॥ १६० ॥

इतिनैषधेमैमीनलानुलापोनामनवमःसर्गःसमाप्तः ॥

श्रीहर्षमितिअर्धमूर्ध्ववत् । संदुर्व्योगुष्कितः अर्णववर्णनाख्योग्रन्थोये
न । अर्णववर्णनाख्योग्रन्थस्तेनकृतइत्यर्थः व्यरंसीत्ख्याड्परिभ्योरसइति
परस्मैपदम् । यमरमनसातांसचकोतीइदमगागमौ ॥ १६० ॥

इतिश्रीवेदकरोपनासक श्रीमन्मृसिंहपरिहतात्मजनारायणकृतनैषधप्र
काशेनवमःसर्गःसमाप्तः ॥

नैषधचरितेदशमःसर्गःप्रारभ्यते ।

श्रीगणेशायनमः ॥

रथैरथायुःकुलजाःकुमारोः शस्त्रेषुशास्त्रेषचलब्ध
पाराः ॥ स्वयम्बरंशम्बरवैरिकाय व्यूहःश्रियःश्री
जितयक्षराजः ॥ १ ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ अथस्वयम्बरस्यपूर्वज्ज्वर्णनार्थेदशमसर्गप्रारभते
रथैरिति ॥ अथकुमाराःप्रादुर्भूततरुणिसानोराजानोरथैःकृत्वाप्रारब्धवरं
स्वयंवरंआययुः आजगमुः । किंजृताःपूर्वसाकारिताकुलजाःकुलीनाः । श
स्त्रेषुधनुरादिषुशास्त्रेषुवेदादिशास्त्रेषुचदृष्टपाराः प्राप्तपर्यन्ताःसमन्त्रकश
त्रप्रयोगोपसंहारविदःवेदादिशास्त्रविदश्च । तथाशम्बरवैरीकामस्तस्यका
यव्यूहःशम्बरजयार्थमाययागृहीतोयःशरीरसङ्घः तद्वत्श्रीः शोभायेपा
ङ्गासशरीरसङ्गाःएवएतेयुवानःइतिवाचत् तथाश्रियालक्ष्म्याकृत्वाजितोय
क्षरादकुबेरोयैस्तेकुबेरादपिश्रिकसम्पदइतिवाचत् । स्वयम्बरस्थानदुषिह
नंप्राप्ताइत्यर्थः । अन्यवाहनादिसङ्गावेषिसम्पदाधिक्यसूचनार्थेनहारय

त्वादिप्रशंससूचनार्थम्बरयपदम् । एतैर्विशेषणैर्वरोचितागुणाः कथिताः ।
यदुक्तम् । कन्यावरयतेकपमातावित्तपिताश्रुतम् । वात्यवाः कुलनिष्ठ
न्तिनिष्ठान्नमितरेजनाइति । प्रयसंशब्दग्रहणं त्रियाणां शास्त्रापेक्षयाऽ
भ्यर्हिततरत्वसूचनार्थम् । आयुः आहू पूर्वस्ययातेर्लटिकृपम् ॥ १ ॥

नाभूदभूमिः स्मरसायकानां नासीदगन्ताकुलजः
कुमारः ॥ नास्यादपन्थाधरणेः कणोपि ब्रजपुरा
ज्ञायुगपद्व्रजत्सु ॥ २ ॥

नाजूदिति ॥ कुलजः कुलीनः कोपिकुमारः स्मरसायकानामभूमिरगो
चरोनाभूत् किन्तु स्वयम्बरअवशेनकामबाणपीडितएवामूत् । तथाचकोपि
अगन्तानआसीत्सर्वोपिस्वयम्बरैरघातवान्इत्यर्थः । राजां ब्रजेयुगपद्
व्रजत्सुसत्सुधरयोः पृथिव्याः कणोपिअणुकूपोपिदेशः अपन्थाः मार्गंरहितोना
स्यात्तन्स्थितः किन्तुबाहुल्याद्बहुमार्गः अभूदित्यर्थः । अस्यादितिगालि
स्येतिचिचोर्लुप् ॥ २ ॥

योग्यैर्व्रजद्विर्नृपजाम्बरीतुम्बीरैरनर्हैः प्रसमेनहर्तु
म् ॥ द्रष्टुं परैस्तान्परिकर्तुमन्यैः स्वमात्रशेषाः क
कुभोयजूवुः ॥ ३ ॥

योग्यैरिति। कुलादिनायोग्यैः नृपजांजैमीम्बरीतुंब्रजद्विर्नृपैस्तथानर्हैः
कुलादिनाअयोग्यैर्व्रजप्रसमेनहर्तेनहर्तुंब्रजद्विः बीरैः शूरैः तथास्वयम्बरकौतु
कन्द्द्रष्टुंब्रजद्विः परैः वदासीनैः तथातान्सर्वानपिपरिकर्तुंसेवितुं ब्रजद्विरन्यै
र्वैतनग्राहिभिर्दासीभूतैः जनैः कृत्वातैः निर्गमितैः कृत्वा ककुजः दिशः स्वमा
त्रशेषाः स्वमात्रावशिष्टाः बभूवुः । सर्वेपिजनाः स्वयम्बरैः समागताइतिभावः
अनुरोदुमितिपाठेपिस्यवार्थः ॥ ३ ॥

लोकैरशेषैरयनेः श्रियन्ता मुद्दिश्यदिश्यैर्विहितेप्र
-दाणे ॥ स्ववर्तितस्तुज्जनयन्प्रणार्तिं विश्रान्तिमा
युः ककुभाम्बिभागाः ॥ ४ ॥

पूर्वोक्तमेवार्थमाह । लोकैरिति । [अशेषैः सकलैः दिश्यैः दिक्भवैः लो
कैः अयनेः पृथिव्याः श्रियंलक्ष्मीन्ताम्बीमोमुद्दिश्यप्रयाणैर्विहितेसतिककुभा

निद्रास्विभागाः स्वस्मिन्वर्तिनो वर्तमानास्ते तेजनाः । अनेकजातीयाः बहु
संख्याकाः येजनाः सैः कृत्वा यायन्त्रयासङ्कटतातया अतिः पीडाततो विश्रा
न्तिं सुखावस्थानं छापुः भारराहित्यात् कोच्छासा जाता इत्यर्थः । दिश्यैः दि
गादित्वाद्यत् ॥ ४ ॥

तलं यथेयुर्न तिलाविकीर्णाः सैन्यैस्तथा राजपथाव
भूवुः ॥ जैमीसलभ्वामिव तत्र मेने यः प्राप नूभूद्वि
तुं पुरस्तात् ॥ ५ ॥

तलमिति । ऊर्ध्वं स्विकीर्णा अतिसूक्ष्माः तिला अपि यथा तलम्भूतसंग्रहे
पुः अधोलपेतुः तथा सैन्यैः कृत्वा राजपथाः राजमार्गांश्च नूवुः । सैन्यमादृत्या
दतिसङ्कीर्णा जाता इति भावः । तत्रातिसङ्कटे पुराजपथेषु यः जूनूत्रा
जापुरस्तादथेभवितुं प्रपश्याकसभैर्मीलप्यानिद्विति मेने लब्धप्रायामि
वमेने । एतेषां बद्धन्ति तावत्पुरोगतमानेव जैमीवरिण्यते इति मेने इत्य
र्थः । सर्वोप्यहमहमिकया ऽयेगन्तुमैव इति भावः । तथा यथा प्राविम
हीमहेन्दैरिति पाठे राजभिः यथानार्गेयतया जातमिति व्याख्येयम् ॥ ५ ॥

नृपः पुरःस्थेः प्रतिब्रह्मवर्त्मा पश्चात्तनैः कश्चन ननु धर्मा
नः ॥ यन्त्रस्थसिद्धार्थपदाभिषेकं लब्ध्वाप्यसिद्धा
र्थममन्यतस्वम् ॥ ६ ॥

नृप इति पुरस्थैः अग्रे स्थितैः ननुप्यादिभिः प्रतिब्रह्मवर्त्मा तेषां पश्चात्तनैः
पश्चात्स्थितैः नुद्यमानः पुरः प्रेर्यमाणः कश्चन नृपः यन्त्रस्थास्तैलकर्षणयन्त्र
स्थाः सिद्धार्थाः सर्वेषां तेषां पदे स्थाने ऽभिषेकलब्ध्वापि सञ्चारः स्थितपाया
शनिपीडितसर्वपावस्थानलब्ध्वापि सर्वथात्मानं असिद्धार्थमकृतकार्यममन्य
तसर्वपदामिषिक्तोपि सर्वपोषणभवतीति विरोधद्योतको ऽपि शब्दः कथञ्चि
दपि पुरोगन्तुं शक्त्वा द्वैमीप्राप्तिर्मेमनमविध्यतीति मृतप्रायं त्वाद्येति दुः
खितो ऽज्जुदिति भावः दक्षिणपश्चात्पुरसंस्थयिगतिविशेषविहिते मृत्युका
व्युत्थ्य लोवाधस्य युक्तत्वात्पाश्चात्यैरिति भाव्यम् पश्चात्तनैरिति शिष्टप्रयोग
दर्शनात् महाविभाषा नुवृत्तेर्वासमर्थेनोपम् ॥ ६ ॥

राज्ञां पथि स्थानतया नुपूर्वा विलम्बनात्ताक्तिविल

म्वभाजाम् ॥ अह्वानसङ्ज्ञानमिवाग्रकपैर्ददुर्विद
मेन्द्रपुरीपताकाः ॥ ७ ॥

राज्ञामिति विदमेन्द्रपुरीपताकाः अग्रकपैः कृत्वाराराज्ञामाह्वानसङ्ज्ञा
नमाह्वानसङ्ज्ञेतनन्दुरिव भटित्यायातविलम्बमाकाङ्क्षित्यादिष्टवत्यष्टवेत्य
र्थः । किञ्चूतामाराज्ञाम् । पथिस्त्यानतयाऽतिसङ्घटतयानिमित्तज्जुतया
कृत्वाभानुपूर्व्याकृत्वायाविलम्बमागतिसत्राश्रयत्वाऽसामर्थ्येनविलम्बमा
जाम् । अन्योपिविलम्बेनपश्चादायान्तंहस्तादिनाद्वहति । दूरात्कु
ण्डिनपुरीपताकातैर्दृष्टाद्विभावः । सत्यानस्त्यैष्ट्यैश्चसपातयोरित्य
स्यसंयोगादेरातोधातोरित्यादिनानिष्ठानत्वम् । पूर्वपूर्वमनुगतः अग्रपूर्व
स्तस्यभावः आनुपूर्वीञ्चितीवत् ॥ ७ ॥

प्राग्भूयकर्कोटकआचकर्षसकम्बलनागवलंयदु
च्चैः ॥ भुवस्तलेकुण्डिनगामिराज्ञा न्तद्वासुकेश्चा
श्वनरोन्वगच्छत् ॥ ८ ॥

प्रागिति । कर्कः श्वेतः अश्वः अटतीत्यटकः इत्यगतिः सन् प्राग्भूयपुरोभूत्वा
सञ्चरतिशयेनभुवस्तलेभूपृष्ठेकुण्डिनगामिसकम्बलंनान वणकुप्यसहितं
प्रावरणध्वजद्वारागवलंइतिसेन्यंआचकर्ष । अश्वतरोवेसरः तन्नागवलं
अन्वगच्छत् । करिसेन्यस्यपुरस्तात्पश्चाच्चक्षुष्यागच्छतीतिसेनारीतिः । अ
आचकर्कोटकः सर्पविशेषः प्राग्भूयपुरस्तादभूत्वाउच्चैः सकम्बलाख्येनसर्पे
णसहितेभुवस्तलेपातललेस्थितकुण्डिनगामिवासुकेयंकागवलंसर्पवल्लमा
चकर्षपातालतःकुण्डिनपुरंतीतवान् अश्वतरनामासर्पः तन्नागवलमन्वग
च्छत् । सर्पमेवसर्ववल्लम्वहानुकमेणकुण्डिनंआयातम् । सर्वेपिराजानो
वासुकिप्रमुखाः सर्पाश्चस्यम्बरार्थेसैन्याः कुण्डिनमागताद्विभावः कम्ब
लोनागनेहस्यात्कुप्यप्रावारयोरपीतिविश्वः । प्राग्भूयक्वन्तंसमासंत्वाल्लंघ
य् । अश्वतरः पक्षेवत्सोद्याश्वर्षमेभ्यश्चतनुत्वेइतितरप् । अथः स्वरूपयोरस्त्री
तलंस्यादित्यसरः ॥ ८ ॥

आगच्छदुर्वीन्द्रचसूसमुल्लैर्मूरेणुभिः पाशदुरितामु
खश्रीः ॥ विस्पष्टमोचष्टहरिद्वधूनां रूपं पतित्याग

दशानुरूपम् ॥ ९ ॥

आगच्छदिति । हरिद्वधूनादिग्वधूनांमुखश्रीः प्रारंजशोभानुखशोभा
चपतिभिःकृतःत्यागः तेनयादशातस्याः अनुरूपयोग्यंरूपमिदमप्युपलब्धं
ए । किंभूताःआगच्छतीःसर्वान्द्रव्यभूतवासुत्यैर्जरेणुभिःपायहुरिताः ।
स्वप्रियत्यागेनएतादृशीअवस्थास्तीत्याभावतिदिग्वधूगांइन्द्रादयोराजान
श्चपतयः । सर्वाअपिदिशःराजगूण्याःसैन्यबाहुस्त्राद्रांभूषराक्षजाताइ
तिभावः ॥ ९ ॥

आखण्डलोदयदधरःकृशानुः पाश्रीतिनाथैःककु
भाउचतुर्भिः ॥ मैत्र्यैवचध्वास्वगुणेनकृष्टैः स्वय
म्बरेतजगतंनशेषैः ॥ १० ॥

पतित्यागनेवविवृणोनि । आखण्डल इति । ककुभांश्चतुर्जिःइति एत
त्सङ्क्षेपेर्नाथैःसत्रस्वयम्बरेतंशेषैरन्यैर्देवैर्न । इति किम् । आखण्डलःइ
न्द्र-दयदधरःयमःकृशानुरग्निःपाश्रीवरुणइति । किंजलैरिवेन्द्रादिभिःजै
स्यासौन्दर्यादिनास्वगुणैर्नवध्याद्याकृष्टैरिव । यथैतदुद्गाहरसाक्षयेरिति
क्वचित् ॥ १० ॥

मःत्रैःपुरम्भीमपुरोहितस्य सद्गुहुरक्षम्विश्रतिक्कर
क्षः ॥ तत्रोद्यमन्दिक्पतिराततान यातुन्ततोजातु
नयातुधानः ॥ ११ ॥

शेषानागमनेहेतुमाह । मंत्रैरिति । रक्षोराक्षसः भीमपुरोहितस्यमंत्रैः
वेदोक्तैः वदुरक्षंरुतरक्षान्तमुरकुपिडनंक्वकथम्विश्रतिअपितुक्वपिदपि
न । ततस्तस्माद्यातुधानोनैर्ऋतःदिक्पतिःजातुकदाचित्कथम्विदपितत्रया
तुंवद्यमंनश्नाततान ॥ ११ ॥

कर्तुंशशाकाभिमुखंनभैम्या मृगंदुगम्भोरुहतर्जितं
यत् ॥ अस्याविवाहायययौविदर्भा स्तद्वाहनस्ते
ननगन्धवोहः ॥ १२ ॥

कर्तुमिति । गन्धवाहोवायुःतेनकारणेनअस्याजैम्याःविवहायजैर्नोप
रिणेतुंविदज्ज्ञाननययौयतःसमृगोवाहनंयस्य । यत्पतःकारणान्मृगमै

भ्याःअजिमुखकृतुं नशशाक । यतःकिंभूतंमृगम् । मैभ्याःदृगम्भीरुहाभ्यांने
त्रकमलाभ्यान्तर्जितम्भस्त्विंशतम् । दृगम्भीरुहसर्जितत्वाद्भीतस्यमृगस्यगन्तु
मसामभ्यात्अन्यस्यचवाहनस्याभावात्तेनतत्रनगतमितिभावः । अन्यो
पितर्जितःतर्जकसमुखकृतुं नशक्तोति ॥ १२ ॥

जातौनवित्तेनगुणेनकामः सौन्दर्येणप्रवणःसवा
मः ॥ स्वच्छस्वशीलेक्षितकुत्सवेर स्तांप्रत्यगान्त
स्त्रितमाङ्कुवेरः ॥ १३ ॥

जाताविति । कामोभदनःजातौप्रवणोनासक्तो न तथावित्तिद्रव्येप्रवणो
नतपागुणोप्रवणो न किन्तुसकामःसौन्दर्येणप्रवणःयतोवानःवक्रगतिःसगो
हरसहतिविचार्यस्वच्छेनिर्मलेस्वशीलेकिलासे ईक्षितकुत्संङ्कुत्सितस्वेरम्बपुः
नेत्रम्बायेनएवंभूतःकुवेरतांस्त्रितमानारीश्रेष्ठांप्रतिवृद्धिभ्यनागात् । कुतः
कन्यावरयतेकपनितिबचनात्कन्यायाकूपेएवतात्पर्यात् स्वस्यसुकृपाभावा
त् कानप्राधान्यात्कन्यायाःजात्यादावतात्पर्यात्कुवेरःस्वयस्वेरेनगतइ
तिज्ञावः ॥ १३ ॥

मैमीविवाहंसहतेस्मकस्मा दर्ढन्तनुर्यागिरिजात्म
भर्तुः ॥ तेनात्रजन्त्याविदधेविदर्भा नीशानयाना
यतयान्तरायः ॥ १४ ॥

मैमीति । यागिरीजापार्वतीआत्मभर्तुःहरस्यअर्धन्तनुःसतीहरकर्तृक
मैमीविवाहकस्मात्सहतेस्मअपितुनसहतेस्म विदर्भान्छत्रजन्त्यातयापा
र्वत्याईशानयनायहरगमनायतेनकारणेनअन्तरायाविविधविदधेकृतः । शा
रीरार्थत्वारपार्वत्याकथंसगच्छतु । पुंस्यर्थोयैसर्मेशकइत्यनरः ॥ १४ ॥

स्वयम्बरम्भीमनरेन्द्रजाया दिशःपतिर्नप्रविवेश
शेषः ॥ प्रयातुभारंसनिवेशयकस्मि न्नाहिर्महीगौ
रवसासहिर्यः ॥ १५ ॥

स्वयम्बरमिति । अधरदिशःपतिःशेषःभीमनरेन्द्रजायाःस्वयम्बरंनप्र
विवेश । कुतःसःशेषःकस्मिन्स्वसदृशेपृथ्वीभारनिवेश्यआयातु । यःअ
हिःसर्पःमहीगौरवभृशंसहतेइतिमहीगौरवसासहिः । सासहिवावदिचा

चलिपापतिप्रजृतयः इकारान्तानिपाताः ॥ १५ ॥

ययौविमृश्योर्ध्वदिशः पतिर्न स्वयम्बरम्भीक्षितध
र्मशास्त्रः ॥ व्यलोकिलोकेश्रुतिषु स्मृतौ वा सम
न्विवाहः कूपितामहेन ॥ १६ ॥

ययाविति । वीक्षितं पर्यालोचितम्भर्तृशास्त्रं येन एवम्भिषः कर्ध्व
दिशः पतिः प्रज्ञा विमृश्य धर्मतत्त्वस्मिन् चार्थस्वयम्बरं न ययौ । विचारनेवाह
पितामहेन अथ च पितृपित्रासमन्विवाहः कूपितं लोकेषु श्रुतिषु स्मृतौ वा न
व्यलोकिलोकेश्रुतिस्मृतिविरुद्धव्यर्थः । असमानार्थगोत्रजां मिति स्मृतिनि
वेधात् पितृपित्रासहविवाहस्याननुज्ञातत्वात् पितामहेन तत्र न गतमिति भा
वः । मन्वादिद्वारा स्वयनेन धर्मशास्त्रं प्रणीयकः कश्चनेव कुर्यादिति भावः ॥ १६ ॥

भैमीनिरस्तं स्वमयेत्यदूती मुखात्किलेन्द्रप्रमुखा
दिगीशाः ॥ स्यदेमुखेन्दौ च वितत्यमान् च चित्त
स्यतेराजसमाजमीयुः ॥ १७ ॥

भैमीति । तेन्द्रप्रमुखाः दिगीशाः इन्द्रादिलोकपालाः दूतीमुखात्स्व
च्छात्मानं भैम्यामिरस्तमिराकृतङ्गिणनिश्चयेनावेत्यच्चात्वा स्य देगमने किमर्थं
न स्मार्भिः तत्र गन्तव्यमिति उतसाहभङ्गान्मुखेन्दौ च विततिविषादाञ्चित्तस्यमाद्यं
भालस्यम्बित्यत विस्तार्य राजसमाजमीयुर्जन्तुः । चिरस्येति पाठः शनैः शनै
स्यदेमान्द्यं शनैस्त्वं श्वन्मुखेमाद्यं न सितताच । एतन्मान्द्यद्वयेन चित्तस्यापि ना
न्यं प्रकाशितमिति भावः ॥ १७ ॥

नलञ्जमेणापि भजेत भैमी कदाचिदस्मानिति शेषि
ताशा ॥ अजूनमहेन्द्रादिचतुष्टयीसा चतुर्नलीका
चिदलीकरूपा ॥ १८ ॥

नलेति । सामहेन्द्रादिचतुष्टयी काचित् अनिर्वचनीया अलीकरूपामिथ्या
रूपा चतुर्नलीका भूत् ॥ किं नूता दूतिमुखात्स्वस्मिन् भैमीविरागमाकययापि
इति शेषिताशा अथ शिष्टाशा इति किम् । भैमीनलञ्जमेणापि अस्मान् कदाचित्
भजेत इति सम्भावनयेत्यर्थः । नलानुरक्तभैमीनलञ्जान्या अस्मानपि वयुया
दिति मिथ्या चतुर्नलीकरूपा भूत्वा च त्वारोपि इन्द्रदयस्तत्रागता इति भावः १८

प्रयस्यतान्तद्वित्रितुंसुराणां दृष्टेनपृष्ठेनपरस्यरेण ॥
नैत्रानुमेनेनलसाम्यसिद्धिः स्वाभाविकात्कृत्रिमम
न्यदेव ॥ १९ ॥

प्रयास्यतामिति । नसःअसःसमवितुन्तद्वित्रितुंनलीभवितुंप्रयस्यतांप्रय
लक्षुर्वतांसुराणांमयेअयंनलतुल्योजातो नवेतिदृष्टेनपृष्ठेनलोकितेनतथाऽहं
नलतुल्योजातो नवेतिकथयेतिपृष्टेनपरस्यरेणान्योन्येननलसाम्यसिद्धिः पर
स्यरनलतुल्यत्वसिद्धिःनैवअनुमेनेनानुमता । त्वनलसदृशोनाभूत्त्वमपि
नलसदृशोनाभूदितिपरस्यरन्चुरित्यर्थः । यतःस्वाभाविकात्सहजात्कृत्रि
मंअन्यदेव । सहजस्यकृत्रिमस्यवमहदन्तरंयस्मात्तस्मात्तदेवानलसदृ
शानजाताइतिभाषः । सुराणांनलसाम्यसिद्धिरितिवाअन्यथः । तद्वैतमि
द्विर्भवतानुमेनइतिपाठेतुद्वितैवद्वैतंप्रज्ञादित्वात्स्वार्थेअण् तस्यनलस्यद्वैत
न्तद्वैतन्तस्यसिद्धिर्लाभोमानुमेनेवतखेदे ॥ १९ ॥

पूर्णन्दुमास्यंविदधुःपुरस्ते पुनर्मुखीचक्रुरनिद्रम
वजम् ॥ स्ववक्रमादर्शतलेषदर्श न्दर्शम्बभञ्जुर्न
तथातिमञ्जु ॥ २० ॥

पुन्यैदुमिति । तदेवाःपुन्यैर्दुंपूर्णमाधन्त्रंपुनःआस्यंमुखस्विदधुश्चक्रुः ।
तथाअनिद्रम्विकसितंक्रवंपुनःपुनःमुखीचक्रुः । पूर्वपूर्णचन्द्रंमुखीचक्रुः ।
तमयोग्यमितिज्ञात्वापद्यात्त्विकसितंक्रमलन्तदपि अयोग्यंज्ञात्वापुनरपि
चन्द्रन्तदनन्तरंपुरपिकमलंमुखीचक्रुरितिपुनःशब्दयोरर्थः । अथयवकते
पिछादर्शतलेदर्पणमयहलेस्ववक्रन्दर्शन्दर्श आदरात्परीक्षकदृष्ट्यादृष्टाव
द्यावभञ्जुःजग्नीचक्रुः । पुनस्तथानलमुखवदतिमञ्जुइतिसुन्दरंनानुभूतपू
र्यचन्द्रविकसितकमलाभ्यामपिनलमुखमतिसुन्दरमितिभावः । दर्शन्दर्शं
आजीहय्येणमुल्चेतिशुभ्रद्विस्वञ्च ॥ २०

तेपान्तदालवधुमनीश्वराणां श्रियंनिजास्येननला
ननस्य ॥ नालन्तरीतुंपुनरुक्तिदोष म्यर्हिर्मुखा
नामनलाननत्वम् ॥ २१ ॥

तेपामिति । तदानलरूपनिर्माणावसरे निजास्येननलाननस्यश्रियंनला

ननशोभांलब्धुं अनीश्वराणांअसमर्थानान्तेषाम्बर्हिर्भुखानान्देवानांअनला
नत्वेअग्निमुखंरुक्मं अथचनलानमतुल्याननत्वरहित्यं पुनरुक्तिलक्षणादोय
न्तरीतुपरिहर्तुं अलंसमर्थेनाज्ञात् । अग्निमुखाविदेवाइतिपूर्वश्रुतिसिद्धेयव
तेषाम्बर्हिर्भुखत्वेपुनर्वर्हिर्भुखत्वंपुनरुक्तम् । अथचपूर्वमपिनलाननत्
ल्याननत्वरहित्येसिद्धेपि अलीकनलीभवनान्तरंपुनरपिनलाननत्वरहि
त्यापुनरुक्तमेवजातम् । शब्दच्छलात्पीनरुक्तमित्यर्थः । तन्मुखनलमुखस
दृशङ्कथद्विदपिनाज्ञादितिजावः । अन्यस्याप्यसमर्थस्यआननपुनरुक्तिदीपं
परिहर्तुं नशक्नोतीत्युक्तिः । बर्हिःकुशहुताशयोरितिबिम्बकोशः ॥ ११ ॥

प्रियावियोगकृथितादिवैला चन्द्राच्चराहुग्रहपी
डितास्ते ॥ ध्माताद्भवेनस्मरतोपिसारैः सङ्कल्पय
न्तिस्मनलानुकल्पम् ॥ २२ ॥

प्रियावियोगेति । तेदेवाःप्रियावियोगेनउर्वश्याःविरहेणकृथितात्इव
येलात्पुनरुक्तः तथाचराहुग्रहपीडितादिवचन्द्राच्च तथाध्मातादिवर्षस्मरेण
इत्यर्थात्दग्धादिवस्मरतोपिग्रहीतैःसारैःश्रेष्ठमागैःकृत्वास्व आत्माननला
नुकल्पंनलस्यप्रतिनिधिसङ्कल्पयन्तिस्म । प्रियावियोगादयःसाराकर्षणोपाय
त्वेनोत्प्रेक्षिताः । अन्यस्यापिसारःकृथनपीडिताग्निदाहादिभिःसमाकृत्य
तेप्रियावियोगकृथनरहितैलग्रहपीडनरहित चन्द्रेश्वरकृतदाहरहितकानतु
ल्यस्यनलस्यत्रिभ्योपिअधिकत्वात्इतिजावः । मुख्यःस्याग्रथनःकल्पोनु
कल्पस्तुततोभनइत्यमरः । किलैलादिपाठेकिलवत्प्रेक्षायाम् ॥ २१ ॥

नलस्यपश्यत्वयदन्तरन्तै जैमीतिमूपान्विधिरा
हतास्यै ॥ स्पर्धान्दिगीशानपिकारयित्वा तस्यैव
तेभ्यःप्रथिमानमाख्यत् ॥ २३ ॥

ननुभैस्याः नलनिरतिशयंअनुरागंज्ञात्वाश्रुत्वाचइन्द्रादयोराजामद्यकथ
न्तत्रागताइत्यतआह । नलस्येति । विधिःब्रह्माऽस्यैजूपान्इतिमनसिधृ
त्वाऽऽहृतनीतवान्इतिकिम् । जैमीतैर्जुपैःसहनलस्यइयत्अन्तरंहस्ताद्य
भिनयमात्रेणअनिर्वचनीयकृथनीयम्बिज्ञोपतःपश्यतु । तथादिगीशानपिन
लरूपधारणद्वारानलस्यस्पर्धाङ्कारयित्वातस्यैवप्रथिमानन्तेभ्योदिगीशेभ्यो
पिआख्यत्भैर्माप्रतिइत्यर्थात् । साक्षाद्दर्शनात्तारतम्यंज्ञायतेनतुपरोक्ष

मितिकारणाद्वाजानः समाहृताः अधिकैरसहस्रार्धमवतिथतोदिगीशैर्नल
स्वेन विनामैनीप्राप्त्यभावात्तत्प्राप्त्यर्थेनलाधिक्यमेवमंस्त्रयोक्तमित्यर्थः ।
उभयेभ्योपिनलयाधिकइतिभावः । नलरूपेधृतोपितत्तुल्यानजाताः । इ
यमन्तरमित्यपिपाठः । दिगीशान्द्रकोरन्यतरस्यामितिकर्मत्वम् ॥ २३ ॥

समानतश्रीयमकैर्यमाद्यैर्नलम्बिनाभूदृतदिव्यर
त्नैः ॥ भामाङ्गणप्राघुणकेचतुर्भिर्देवद्रुमैर्दौरिवपा
रिजाते ॥ २४ ॥

समेति । सास्त्रयस्वरसजा नलश्रियोयमकैः प्रतिनिधिभिर्यमाद्यैश्चतुर्भि
र्नलम्बिनाद्यैरिवअज्ञूत् । किंभूताद्यौः । पारिजातेनाभायाः सत्यभावा
याः अङ्गणस्यप्राघुणिकेअतिथौसतिचतुर्भिर्नन्दारसन्तानकल्पवृक्षहरिकन्द
नसंज्ञकैर्देवद्रुमैरुपलब्धिता । किंभूतैरुन्नयैः धृतदिव्यरत्नैः धृतदिव्यरत्नाभ
रणैः मूलादारभ्यअपर्यन्तधृतमुक्तादिदिअरजैश्च । पारिजातम्बिनामंदा
रादिषुसत्सु अपिद्यौर्येणामशोभतेतथानलरुपधारिषुइन्द्रादियुसत्सुमुख्यं
नलम्बिनासमानशुशुभे इन्द्रोदयोपद्यपिसभायानागतानलक्षणगत इति
भावः ॥ २४ ॥

तत्रागमद्वासुकिरीशभूषा भरुमोपदेहस्फुटगौरटे
हः ॥ फणीन्द्रवृन्दप्रणिगद्यमानः प्रसीदजीवाद्यनु
जीवित्रादः ॥ २५ ॥

तत्रेति । वासुकिस्तत्रस्वयम्बरसनायानगम् । किंजूरः । ईशस्यज्ञूपा
यंमस्त्रैवसपदेहोङ्गरागस्तेनस्फुटं प्रकटङ्गौरुत्पन्नलोहेहोयस्य । तथाफ
णीन्द्रवृन्दैः कर्कोटकदि सर्पश्रेष्ठैः प्रणिगद्यमानसच्यमानः प्रसीदजीवइत्या
दिशब्दीयत्र इन्द्रोऽनुजीविनांसेवकानांवादः कोलाहलोयस्य । प्राक्
भूयेत्यनेनवासुकिः पातालाच्चलनमात्रमेवोक्तइन्द्रादीनांतुसमागमनमिति
नपौनरुक्त्यम् । ईशवासादितिपाठेईश्वरशरीरेयोगपट्टादिभवननिमित्तस्य
सत्तेर्हतोः ॥ २५ ॥

द्वीपान्तरेभ्यः पुटभेदनन्त लक्षणादत्रापेक्षुरभूमि
भूपैः ॥ तत्कालमालम्बिनकेनयूना स्मरेपु पक्षा

निलतूललीला ॥ २६ ॥

द्वीपेति । सुरभूमिषु देवभूमिषु द्वीपान्तरत्नक्षणासु वेभूपाः राजानस्तैर्द्वीपान्तरैर्म्यल्लक्षादिभ्यः सकाशात्तत्पुटभेदनुकुण्डिहनाख्यंगरत्नक्षणात्कदिति ध्रुवापेप्राप्तम् । क्षणमात्रागमने हेतुनाह । केन यूनातत्कालान्तस्मिन्मैत्री स्वयम्बरसमये स्मरेषु पक्षानिलतूललीलाकामवाणपक्षवातसम्बन्धात्कार्पा सविलासो नद्यलम्बिनश्चाङ्गीकृतः अपितु सर्वेषां पितूललीलाञ्जलीकृता । वातेरितलूलो यथा दूराङ्कदिति आयाति तथान्ते अपि कामपीडिताः सन्तः सर्वैकदिति अनायासेन आयाता इति भावः ॥ २६ ॥

रम्येषु हर्म्येषु निवेशनेन सपर्ययाकुण्डिननाकना
थः ॥ प्रियोक्तिदानादरनम्रताद्यै रूपाचरञ्चारुस
राजचक्रम् ॥ २७ ॥

रम्येति । कुण्डिनमेव जाकः तस्य नाथः भीमः रम्येषु हर्म्येषु निवेशनेन स्थापनेन कृतया सपर्यया आतिथ्येन तथा प्रियोक्त्या प्रियवचनेन दानेन सप स्कारादिदानेन आदरेण सतया च आदरकृतयान सतया वा एतद्वाद्यैः कृत्वा चारुसम्यक्यथा तथाराजचक्रं उपाचरत् अतूतुपत् ॥ २७ ॥

चतुःसमुद्रीपरिखेनृपाणा मन्तःपुरे वासितकीर्ति
दारे ॥ दानन्दयासूनृतमातिथेयो चतुष्टयीरक्ष
णसौविदह्लाः ॥ २८ ॥

सार्वभौमेन ते कथं पूजिता इत्याशङ्काह । चतुरिति । चतुर्णां समुद्राणां स माहारः चतुःसमुद्रीणां परिखा यस्य एव मन्त्रिण्येवासिताः षडतिङ्कारिताः कीर्तय एव दाराः यत्र एव भूते नृपाणां अन्तःपुरे भूलक्षणे विषये दानन्दयासूनृतं प्रिय वचनं आतिथेयो अर्चा पूजा एव रूपं चतुष्टयीरक्षणा र्थे सौविदह्लाः कम्बुकिन दानादिचतुष्टयेन राजाङ्गीर्तः परिपाल्यते नान्यथा इति हेतोः प्रभुणा पिते न कीर्तिरक्षणा य सपर्यादिभिः परितोषिता इति भावः । औदार्यं दक्षिण्यं दयादमाना मिति पाठः । अन्यत्राप्यन्तःपुरे परिखा भवति दाराश्च तिष्ठन्ति रक्ष काश्च भवन्ति ॥ २८ ॥

अभ्यागतैः कुण्डिनवासत्रस्य परोक्षवृत्तेषु पितेषु

तेषु ॥ जिज्ञासितस्त्रेप्सितलोभलिङ्गं स्वत्पोपिना
वापि नृपैर्विशेषः ॥ २९ ॥

अभ्यागतैरिति । अभ्यागतैः समागतैः अतिथिभूतैर्वा नृपैः कृषिहनवासव
स्यजीनस्यतेषुतेषु परोक्षेषु अपरोक्षेषु अनिर्वचनीयेषु परस्परैश्चाज्ञातेषु प्रियो
त्वाद्याचरणेषु अपि विषये परोक्षवृत्तेषु निष्पन्नेषु प्रियोत्त्वादिषु स्वस्थोपि वि
शेषः प्रियोत्त्वादौ तारतम्यं नालम्बिनप्राप्तः । किभूतः जिज्ञासितस्य ज्ञातुनि
ष्टस्य स्त्रेप्सितस्य मैमीलक्ष्यस्य लाभः प्राप्तिः तस्य लिङ्गं चिह्नम् । अनेन एत
स्य नदपेक्षया प्रियोत्त्वादि सादरकृतान्तर्हि मैमी एतस्मै दास्यतीति विशेषः
कस्य अनेन महान् आदरः क्रियत इति जिज्ञासायां भविष्यतीति नैर्बुद्धव्य
र्थः । प्रत्यक्षं यस्याप्रियोत्त्वादिकृतान्तर्निवेशो न प्राप्तः किपुनः परोक्षवृत्तेषु
इत्यपिशब्दार्थः । सर्वेषामपि पूजादि समनेव कृतमिति त्रैमीनमैव भविष्यति
इति सर्वेपि असत्त इति भावः ॥ जिज्ञासितः सविस्मयं पिपाठं क्वचित् २९

व्यङ्गे विदर्भेन्द्रपुरस्य शङ्के न संभमी नैष तथा समा
जः ॥ यथा पयोराशिरगस्त्यहस्ते यथा जगद्वाजठ
रे मुरारेः ॥ ३० ॥

अङ्के इति । पयोराशि अगस्त्यस्य इत्येयमानी । यथा वामुरारेः जठरे
जगत्त्रैलोक्यन्तया विदर्भेन्द्रपुरस्य अङ्के मध्ये एष समाजः राजसङ्घं न संभमी
इति मकिन्तु तथैव संभमी इति अहं शङ्के मन्ये । एतेन नगरस्य अतिविस्तृतत्वं
मुक्तम् ॥ ३० ॥

पुरे पथि द्वारगृहाणि तत्र चित्रीकृतान्युत्सववाङ्क
यैव ॥ नम्रोपि किमीरमकारितेषां महीमृतामाभ
रणप्रभाभिः ॥ ३१ ॥

पुर इति । तत्र पुरे पथिराजमार्गं संभमीपे द्वारगृहाणि मुख्यपुरोच्चागरे चिता
निद्वारा शिराजमार्गं मुभयतो गृहाणि । यद्वापन्यानो राजमार्गो द्वाराणि गृहा
णि चाप्यद्वापथिषु द्वाराण्येषान्तानि गृहाणि उत्सववाङ्कया विवाहोत्सवा
भिलाषेण आलेख्यादिना कृत्वा लोकेन चित्रीकृतानि अनएव आश्चर्यरूपा
शिकृतान्येव तत्र आश्चर्येन किन्तु तेषां महीमृतां आभरणप्रभाभिस्तत्रत्यनभ

स्तुआकाशमपिकिर्नारंनानावर्णमकारिकृतम् । गृहादीनिचित्रीकृतानिह
तिक्विवाच्यमाकाशमपिआजरणतेजोभिर्विचित्रितमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

विलासवैदग्ध्यविनूषणश्री स्तेषान्तथासीत्परि
चारकेपि ॥ अज्ञासिषुःस्त्रीशिशुवालिशास्तं य
थागतंनायकमेवकंचित् ॥ ३२ ॥

विलासेति । विलासःकटाक्षविहोपादिशृङ्गारचेष्टा । तथावैदग्ध्यम्बको
त्पादिभाषणचातुर्यंविनूषणंमुक्ताद्यलङ्कारएतज्जनिताश्रीःशोभातेषां
राज्ञांपरिचारकेसेवकेपितथाआसीत् यथायेनप्रकारेणस्त्रीशिशुवालिशा
स्तापरिचारकमपिकिञ्चिदागतंनायकमेवमुख्यं राजानमवाज्ञासिषुः बुध्य
स्तेष्वेवसेवकस्यविलासादिशोभांदृष्ट्वा अयंराजविज्ञोषएवेतिसेवकेरूपादीनां
ज्जान्तिरभूदितिज्ञावः । शिशवाश्चेषवालिशइत्यमरः ॥ ३२ ॥

अस्वेदगात्राश्चलचामरीधै रमीलनेत्राःप्रतिवस्तु
चित्रैः ॥ अम्लानमालाविधृतातपत्रैर्देवानुदेवाश्च
भिदांनभेजुः ॥ ३३ ॥

नेति तत्रराजसमाजेदेवाःनृदेवाःराजानोन्निविभुःभेदंनप्रापुःकथंस्वभा
वतएवदेवाः नस्वेदिनःचलचामरनारुतेनउपलक्षितास्ताथास्वभावतोन्नि
नेयनेत्राः निमिंमेवाइत्यर्थं प्रतिवस्तुचित्रैर्वस्तुनिवस्तुमिश्राद्यर्थरूपलक्षि
तास्तथानलान्नजः आतपवारणेनच्छत्रेणउपलक्षिताएवंजृताइन्द्रादयो
राजानश्चलचामरीधैःकृत्वाअस्वेदगात्राःप्रतिवस्तुचित्रैः अमीलनेत्राःवि
धृतातपत्रैरम्लानमालाः सर्वथाराजानोदेवतुल्याबज्रधुरितिभावःअस्वेदगा
त्राःअमीलनेत्राःअम्लानमालाइत्यपिपाठः । भिदांनभेजुरितिपाठः ३३ ॥

अन्योन्यभाषानवबोधभीतेः संस्कृत्रिमाभिर्ष्यवहा
रयत्सु ॥ दिग्भ्यःसमेतेषु नरेषु वाग्भिः सौवर्गवर्गा
नजनैरचिन्धि ॥ ३४ ॥

अन्योन्येति जनैः कुविन्नस्थितैःजोकेदिग्भ्यःसमेतेषुसमागतेषुनरेषुराज
सुमध्येसौवर्गवर्गःदेवसमूहोनाचिन्धिनातकिंदेवत्वेनज्ञातइत्यर्थः । किं
जृतेषुनरेषु । अन्योन्यभाषानवबोधात्परस्परभाषाबोधाभावात्तयाभीति

स्तस्याः हेतोः संस्कृतिभाभिः प्रकृतिप्रत्ययनिर्वचनरूपेण संस्कारेण निवृत्ता
जिः सर्वसाधारणीभिः वाग्भिः कृत्वा व्यवहारवत्सु परस्परव्यवहारदुर्बत्सु प
रस्परभाषानबोधमयान् संस्कृतमेव वदन्ति । संस्कृतस्य देवमनुष्यसाधारण
त्वाद् एते देवा एते मनुष्या इति तत्र त्वैर्न ज्ञाता इति भावः । संस्कृतिभाभिरि
तिसंपर्युपेभ्य इति सुट् । गुणाद्यामस्य भूषणशब्दार्थत्वमत्र । स्वर्गे भवाः सौव
र्गाः । भवार्थे तत्र भव इत्यण् । द्वारादीनाञ्चेति ऐजागमो वृद्धिनिषेधश्च । स्व
र्गीय इति पाठे भवार्थवानामभेयस्य तिवृद्धसञ्ज्ञत्वाद्बुद्ध्याच्छब्दः ॥ ३४ ॥

ते तत्र जैभ्याश्चरितानि चित्रे चित्राणि पीरैः पुरिले
खितानि ॥ निरीक्ष्य निन्युर्दिवसं निशाञ्च तत्स्व
प्नसम्भोगकलाविलासैः ॥ ३५ ॥

ते तत्रेति । ते देवाः राजान इतत्र पुरितस्यां पुर्यां पीरैः लोकैः क्षिपिकरैः क
त्वाचित्रे लेखितानि चित्राणि नामाविधानि आश्चर्यरूपाणि विधानम्यादृशितानि
निरीक्ष्य दिवसं निन्युः । तस्या जैभ्याः स्वप्नेयः सम्भोगः रतन्तरसम्बन्धिभिः
कलाविलासैः पुष्पभादिकलाकौशलेभ्य निशानिन्युः अतिबाह्यावभूतः स
तैः अहोरात्रः कथञ्चित् अतिक्रान्त इति भावः । अस्वप्नानामपि देवानाङ्गा
मज्जान्तिरेव स्वप्नस्थाने द्रष्टव्या ॥ ३५ ॥

साविभ्रमं स्वप्नगतां पितृणां निशि स्वलाभस्य ददे
यदेभ्यः ॥ तदर्थिनां भूमिभूजाम्बदान्या सती सती
पूरयति स्म कामम् ॥ ३६ ॥

साविज्जमिति ॥ तस्यां निशि स्वयम्भरात्पूर्वं दिनरात्रौ स्वप्नगतास्वप्नदृ
ष्टापि सा सती सा खी शब्दो देवेभ्यो राजस्यैव स्वलाभस्य स्वप्नप्राप्तेर्विज्जमस्मि
लासं अथ च विशिष्टं जमं ज्ञान्तियद्देदत्तवती तत्स्वप्नमेव अर्थिनां अर्थयमा
नानां भूमिभूजाम्बदानां राक्षां च वदान्यादानशूरासती काममदनमभिलाष
ञ्च पूरयति स्म । सा ज्ञविज्जमदानमेव कामपूरणमित्यर्थः । यत्तस्मात्तस्मा
दिति केचित् । पतिव्रतायाः सर्वकामपूरकत्वं विरुद्धम् । ज्ञान्तिदृष्टया अ
लीकत्वात् सर्वकामपूरणे पिदोषाभावात्परिहारः ॥ ३६ ॥

वैदर्भदूतानुनयोपहूतैः शृङ्गारमङ्गीरनुभावयद्विः ॥

स्वयम्वरस्थानजनाश्रयैस्तै दिनेपरत्रालमकारि
वोरैः ॥ ३७ ॥

वैदर्भैति । तैर्वोरैः शूरैः राजपुत्रैः परत्रपरस्मिन्दिनेस्वयंवरास्य स्थानन्देश
स्तस्यजनाश्रयोमण्डपप्रलमकारिभ्यलङ्कृतः । सर्वेपिवीरास्तत्रागताइतिभा
वः । किभूतैः वैदर्भस्यभीमस्यदूतैः कर्तुं निरनुमयेन विमयेन कृत्वा उग्रहृत्तरा
कारितैः । तथाशृङ्गारभङ्गीः शृङ्गारप्रकारविशेषान् अनुभावयद्भिः प्रकाश
यद्भिः । जङ्गीषनुभावयद्भिरिति पाठे शृङ्गारविच्छिन्निषु निषु यौरित्यर्थः ।
अनुजावः प्रजावेत्यान्निष्येभावसूचने इति विश्वः । नगदपोखीजनाश्रय
तिथ्यनरः ॥ ३७ ॥

भूषाभिरुच्चैरपिसंस्कृतेय म्वीक्ष्याकृतप्राकृतवुद्धि
मेव ॥ प्रसूनवाणे विवुधाधिनाथ स्तेनाथसाशोभि
समानलेन ॥ ३८ ॥

भूषाभिरिति । अथतेजनलेनसासभाश्रयोति । साक्षा । विवुधाधिना
थः इन्द्रोयं मलम्बीक्ष्यभूषाभिरलङ्कारैरुच्चैः अतितरांसंस्कृतेपिमण्डितेपिप्र
सूनवाणोक्तानेविषयेप्राकृतवुद्धिमेव अकृत उच्चैः प्राकृतवुद्धिमिति वासालक
तो नदनोपि एतत्सदृशो नास्ति किं अन्यदिति । नलोपितत्रागतइति भावः ।
पण्डितोपि संस्कृते प्राकृतवुद्धिं अकृतइति विरोधाभासः प्राकृतवपृथक्जन
वत्यनरः ॥ ३८ ॥

धृताङ्गरागे कलितद्युशोभा न्तस्मिन्सभाञ्चुम्बति
राजचन्द्रे ॥ गतावताङ्गोर्विषयम्बिलङ्घ्य क्लृप्त
न्नक्षत्रकुलस्य कान्तिः ॥ ३९ ॥

धृतेति । धृताङ्गरागे कुङ्कुमचन्दनादिना कृताङ्गानुलेपने तस्मिन् राजचन्द्रे
नले कलिता कृताद्युशोभास्वर्गशोभाय यास्यस्मिन्धांसंज्ञाञ्चुम्बति सति प्राप्ते
सति हन्त्राण्येव न हन्त्राण्येतेषां कुलस्य समूहस्य कान्तिः अस्मात्स्वियङ्गोपर
स्विलङ्घ्यक्वक्वन्नगतावतखेदे । तन्नज्ञातमित्यर्थः । न हन्त्राणोति न सभासः ।
हन्त्राणि न हन्त्राणि च ये हन्त्रियाः ये न हन्त्रियाः हन्त्रियव्यतिरिक्ताश्चेतेषां
लभितिया । उदयसमये आरक्तवर्णचन्द्रे स भीमस्थानिन हन्त्राण्ययानिः

श्रीकाण्ठिभवन्तितथानलसमीपेतेपीत्यर्थः । अतिसुन्दरं नलं दृष्ट्वा मैत्रीयं
मेव वरिष्ठतीति निश्चित्य सर्वमिष्टीः का इति भावः । कलिता व्यासाद्यीयं
या एव स्निग्धा शोभारत्नादिभिर्न स्यादिति वा ॥ ३९ ॥

द्रागदृष्टयः क्षीणिभुजाममुष्मि त्वाश्चर्यं पर्युत्सुकि
तानिपेतुः ॥ अत्यन्तरन्दन्तुरितभ्रुवान्तु नितान्त
मीर्ष्याकलुषादृगन्ताः ॥ ४० ॥

द्रागिति । अतिसुन्दरत्वात् आश्चर्यं पर्युत्सुकित्वात् कण्ठिताः क्षीणीभु
जाराज्जादृष्टयः अमुष्मिन् नलो द्राक् कटिति निपेतुः । प्रथमदर्शनमात्रेण उत्क
ण्ठिताः सत्यस्तस्मिन्नेव लग्नाः स्थिता इत्यर्थः । अनन्तरन्तु श्रोत्रवशादन्तुरित
भ्रुवाद्गुटिलितभ्रुवान्तेषां दृगन्ताः नेत्रप्रान्ताः नितान्तमिष्यंयाकलुषाः कषा
पिताः निपेतुः । अतिसौन्दर्यात् ईर्ष्या राहित्येन प्रथमस्तदृष्ट्वा अनन्तरं मैत्री
अस्मान् विहाय एव वरिष्ठतीति ईष्यया तन्दृशुरिति भावः । ऋद्वीहि पूर्णया
दृशानपश्यति । अथवा अनन्तरं राजनिखलौकिते सति दन्तुरितभ्रुवां मारी
णां अहमहमिकया परस्परैर्ब्यावशात् कलुषिताः कटाक्षानिपेतुः । सर्वमिः
स्त्रीभिरपि अनुरागवशात् कटाक्षैर्दृष्टव्यमिति भावः । द्रागदृष्टय इत्यपि पाठः ॥ ४० ॥

सुधांशुरेषः प्रथमो भुवीति स्मरो द्वितीयः किमसा
वितीमम् ॥ दस्रस्तृतीयो यमिति त्रितीयाः स्तुति
च्छलान्मत्सरिणो निनिन्दुः ४१

सुधांशुरिति ॥ प्रभार्षस्य काक्षार्थस्य किमः प्रत्येकं सन्वत्यः । भुवि एषः प्र
थमो नूतनः अवतीर्णः द्वितीयः सुधांशुः किं इति । तथा भुवि असौ द्वितीयः स्म
रः किं इति तथा भुवि अयं तृतीयो दस्रः नासत्यः किं इति स्तुतिच्छलात् मत्सरि
णः ईर्ष्या संहिताः त्रितीया राजानः केचन स्तुतिव्याजात् इमं न लं निनिन्दुः ।
किमः प्रभार्षत्वात् पुष्टुवरित्यर्थः । अपरे मत्सरिस्त्वात् किमः काक्षार्थादयं सुधां
शुः किमपि तु न भवतीति निनिन्दुः एवं सर्वत्र । एकेन भुवि अयं द्वितीयश्चन्द्र इ
ति स्तुतौ कृताया मपरेणोर्वावशात् भुवि द्वितीयश्चन्द्र इत्यस्य मत्सरिणां च
न्द्र इति प्रतिषेधतो निन्दते स्म इति भावः । मत्सरो न्यशुभद्वेव इत्यमरः । प्रभ
पक्षे किं निनिन्दुरिति वा योजना ॥ ४१ ॥

आदांविधोर्जन्मसण्णमूमी द्वैतंयुवासौरतिवल्लभ
स्य ॥ नासत्यंयोर्मूतितृतीयिकेयमितिस्तुतस्तैःकृ
तमत्सरैःसः४२॥ इहेदृशःसन्तिकतोतिदुष्टैर्दृष्टा
न्तितालीकनलावलीतैः ॥ आत्मापकर्षेकिलमत्स
राणां द्विषःपरस्पर्द्धितयासमाधिः ॥ ४३ ॥

आद्यन्विधोरिति । द्वयोर्भावोद्धिताद्वितैवद्वैतम् । अयंल्लोकोगुतार्थत्वा
जपुनव्याख्यातः ॥ ४२ ॥

नयेति । तंलनसहमानैस्तैःराजभिर्निधःपरस्परंइतिकथे । इतिकिं
म् । मायानलोदाहरणात्कम्प्राद्यलीकनलदृष्टान्तेनअमुनानलेनसमास्तु
त्याः । कियन्तोवह्वःसन्ति एतेनतुल्याअन्येपिवह्वःअत्रविद्यन्तेएनमेव
पुःपुनःकिंइतिवर्णयथेति । अन्येपान्ततुल्यत्वेस्वस्यसत्कर्षः । कथमित्याद्य
क्यानाह । मत्सराणांईर्ष्यावतांद्विषःसकाशादात्मापकर्षेसतिआत्मनोन्म
नत्वेसतिशत्रोःपरेणकृतायास्यद्वांनतुल्यतातयासमाधिः समाधानंपरिहा
रोभवति । मत्सरिखानात्मापकर्षनविचार्यशत्रोःपरेणतुल्यत्वमतिपादना
त् स्वीयापकर्षपरिहारोजभवति । अतिशुन्दरतयातस्यैवजैमीप्राप्तिवन्मा
वनयासर्वेपितेतंनसहन्तेस्मेतिजावः । परस्पर्द्धितयेतिपाठेपरस्पर्द्धियस्य
तस्यभावस्तत्तेतिव्याख्येयम् ॥ इहेदृशःसन्तिकतोतिदुष्टैर्दृष्टान्तिताली
कनलावलीतैरित्यपिपाठःस्पष्टार्थः । मत्सरशब्दःअर्शादिर्द्रष्टव्यः । स्पर्धनं
स्पर्धेतिप्रजन्तास्तत्करोतीतिप्रयत्नात्स्त्रियांभावेयुच् ॥ ४३ ॥

गुणेनकेनापिजनेनवद्ये दोषान्तरोक्तिःखलुतत्स
लत्वम् ॥ रूपेणतत्संसददुषितस्य सुरैर्नरत्वंयद
दुषितस्य ॥ ४४ ॥

गुणेनेति । रूपेणसौन्दर्येणकृत्वातस्यांसंसदितयासंसदासभयावाऽदूषि
तस्य अनिन्दितस्यातिशुन्दरस्यतस्यनलस्यसुरैःशुन्दरोपिभिनुष्योऽयनतुदेव
इतिनरत्वंयददूषिनिन्दितनलत्वखलु तत्तैर्दोषैर्नमेवकृतमित्यर्थः । ख
लत्वस्वरूपमेवाह । केनापिलोकोत्तरेणगुणेनसौन्दर्यशुशीलत्वादिनाकृत्वा
अनवेद्येपूज्येअनेपुंसिदोषान्तरोक्तिर्दोषान्तरारोपणम् । यद्वासुरैस्तत्संस
ददुषितस्यतस्यनरत्वंरलयोरनेदात्नलस्यरूपेणस्वरूपेणखलत्वंप्रदूषितस्य

नैषधसमायान्तःशःकतिकियन्तोपिसतीति अलीकनला

लत्वंतेषान्देवानान्दौर्जन्यंखलुइतियोजना । तत्खलत्वंनेकंपदम् । अति
सुन्दरन्तं दृष्ट्वा देवा अपि सेष्या जाता इति ज्ञावः ॥ ४४ ॥

नलानसत्यादवदत्ससत्यः कृतोपवेशानवदत्सुवे
षान् ॥ उभौ किमैलश्रनदर्पकश्च भवन्ति नासत्ययु
जौ भवन्तः ॥ ४५ ॥

नलानिति । सः सत्यः नलः सविधेसमीपे कृतोपवेशान्कृतस्थिताम्सुखेवा
न् शोभनाकारान् असत्यान् नलानिन्द्रादीन् इति अवदत् । इति किम् । भव
न्तश्चत्वारः एतेन भवन्ति किम् । एतेके इलामुः पुरुरवाः दर्पकः कानश्चसमी
किम् । किञ्चूतौ ससत्ययुतौ आश्विनेयसहिती । पुरुरवाः कानः अश्विनां कु
मारोयनिति नलप्रश्नः । यथानलदृष्ट्वा अन्येषाम्विस्मयः तथानलस्यापि नि
ध्यानलदर्शनेन विस्मयो जात इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

अमीतमीदृग्जगुरन्नमध्ये कस्यापिनोत्पतिरनू
दिलायाम् ॥ अदर्पकाः स्मः सविधेस्थितास्ते नास
त्यतां नात्र विभर्त्तिकश्चित् ॥ ४६ ॥

अनीति । अनीनिध्यानलाः तंसत्यंनलं ईदृक्कृतादृशं जगुः आहुः स्ववद
न्ति स्म । यत्तस्मात् अत्र अस्मास्तु न च इलायां पृथ्वा अथ च इलाया पुरुरव
शोभातरिकस्यापि उत्पत्तिर्नाभूत् तथा ते तव सविधेसमीपे स्थिताः नय अदर्प
काः दर्पकारकानात् अन्ये अथवा ऽतिरमणीयत्वकान्तिदर्शनात् दर्पां गर्वस्त
व्रहितास्तिष्ठानः । तथा ऽत्र स्मास्तु न च किञ्चिन्नासत्यतां आश्विनेयत्वं अथ
च सत्यत्वं न विभर्त्ति । अथवा ऽस्मास्तु कश्चित् नानरः सत्यतां न विभर्त्ति । नय
त्स्वदूषधारणादसत्याः एवेति नलनपूर्वा कंनक्षप्रश्नं चत्वारयन्ति स्मैत्यर्थः ।
नात्र पुरुरवाः कोमः दक्षौ वा स्मास्तु सन्तीति । नासत्येति न जाणिति प्रकृत्या ४६

तेभ्यः पराक्वः परिकल्पयस्व श्रियाविदूरीकृतकाम
देवान् ॥ अस्मिन्समाजे बहुषु भ्रमन्तो भौमो किला
स्मास्तु घटिष्यते सौ ॥ ४७ ॥

तर्हि केयुयमित्याशङ्क्याह तेभ्य इति । त्वं श्रियाशोभयाविदूरीकृतो जि
तो कान् देवोपैस्तान् नोऽस्मांस्तेभ्यः ऐलादिभ्योऽन्यान् परिकल्पयस्व जानी

हि । स्वशोभयावा । अत्रागमनेकारणमाहुः । अस्मिन्समाजेबहुपुराणसु
विषयेज्जमन्तीअसौमैमीकिलसम्भावनायांघटिष्यतेसंयोग्यास्पति । अथ
चसदृशेषुपद्मसुज्जमन्तीमुद्यन्तीमैमी अस्मासुमध्यं कस्मिंश्चिदपटिष्यतेसं
योग्यास्पतीतिदुराशया अस्माभिरागतमितिभावः ॥ किलहेतीवा ॥५३॥

**असामयन्तामतवेहरूपं स्वेनाधिगत्यश्रितमुग्ध
भावाः ॥ तन्नोधिगाशापतितानरेन्द्र धिक्चेदम
स्मद्विबुधत्वमस्तु ॥ ४८ ॥**

असामेति । मानेति सम्भावनायाम् । हेनरेन्द्र साक्षात्स्वेनात्मनैवत
वरूपंसीन्दये अधिगत्यज्ञात्वादृष्ट्वावामैमीप्राप्तिदुराशावशात् श्रितमुग्ध
भावाःअङ्गीकृतनीत्याःसन्तःयत्यस्मादिहसमायां असामतिष्ठान् । अ
थचस्वेनात्मशरीरेणकृत्वातवरूपं स्वरूपंअधिगत्यप्राप्यत्वदाकारंशरी
रंभूत्वाश्रितमुग्धजावाः अङ्गीकृतसीन्दर्याःस्वदाकारधारणादेवश्रितसौ
न्दर्याःसन्तोयस्मात् असामतिष्ठानहे । तत्तस्मादाशयाभैमीप्राप्तिदुराशया
आपतिताम्अस्मान्धिक् निन्द्यावयमित्यर्थः । अथचअस्माकंआशाप
तितान्धिक्पतित्वन्धिक्निन्द्याम् । अस्माकनाशानात्रेणपतितानमैमीपति
त्वन्धिक्इतिवा । तथाइदंअस्मद्विबुधत्वंअस्माकंपरिहृतत्वं अथचदेवत्व
न्धिगस्तु अथचस्वेनात्मनिस्त्रीयरूपेपूर्वतवरूपनाधिगत्यनप्राप्यकिमिदा
नीकृतंव्यनितिप्राप्तेसौत्याःज्जान्तचिताःसन्तः सरसरेणइहस्वयम्बरनलस
द्यकोवरणयोग्यइतिप्रसिद्धन्तवनामसंज्ञास्यातिस्वावयं असामनाश्रितव
न्तः स्वरूपधारणात्तत्तुर्णानस्माकमपिनलत्वात्इत्यर्थः । अस्माकलज्जा
न्त्यापिअस्मान्वरिष्पतीतिआशयाआपतितान् आगतान्अस्मान्धिक् अ
स्माकज्ञातृत्वन्देवत्वम्वाधिगस्तु । अनिश्रितव्यापारकरणादित्यर्थः । अ
थचस्वानांज्ञातीनामप्येनःश्रेष्ठः यद्वाधनानांस्वामिन्नरेन्द्रअसामेतिअ
सगतिदीप्त्यादानेषु असञ्जुवीत्यस्यलौहुत्तमवहुवचनम् । पक्षेयोत्तकर्म
शिलुडि ॥ ४८ ॥

**सावागवाज्ञायितमांनलेन तेषामनाशङ्कितघाक्
कुलेन ॥ खीरद्वलाभोचितयत्नमग्न मेनहिनस्म
प्रतिभातिकिञ्चित् ॥ ४९ ॥**

सेति । अनाशङ्कितमननुसंहितन्देवानाम्बाक्च्छलयेनतेननलेनसापूर्वा
 स्थातेषान्देवानाम्बाक्श्चवञ्चायितसांश्चतिशयेनश्रवणगणिता । कथंनञ्चा
 यीत्यतश्चाह । खीरन्नस्मी नीतस्याः लाभश्चितोयन्न-उपायः तत्रमग्नन्तत्परं
 मन्नंनलप्रतिलक्षीकृत्यहियस्मात्नकिञ्चित् प्रतिभातिसस्फुरतिसि । मे
 मीप्राप्त्युपायपरत्वात्तैः कथितमपिदेवत्वनञ्चातनितिभावः ॥ ४९ ॥

यः स्वर्थयायेननिजप्रतिष्ठां लिप्सुः स एवाह तदु
 क्ततत्त्वम् ॥ कः स्वार्धितुं स्वाभिहितस्वहानेः स्या
 नेवहेलाम्बहुलान्कुर्यात् ॥ ५० ॥

देववाक्यावञ्चायां हेत्वन्तरमाह । यद्वति यः पुरुषोयेनपुरुषेणसहस्यर्थं
 यानिजप्रतिष्ठांस्वगौरवलिप्सुः प्राप्तुमिच्छुः स एवपुरुषः तस्यउक्ततत्त्वंस्वरमा
 दाधिष्ययस्यादाहमूते । तस्मात्स्वेनशात्मनाअजिहितासकास्वस्या
 निःयेनसर्वस्वस्यस्पर्द्धितुः स्यानेविययेवहूस्तानवहेलांश्रवञ्चाङ्कोनकुर्या
 त्अपितुसर्वापिकरोत्येव । योन्यस्वर्थयास्वस्यप्रतिष्ठांलिप्सुतिसस्वस्यन्य
 नतान्तस्यवाधिकांस्वयमेववदति ॥ अतोऽधिकेनहीनस्यावञ्चाकृतुं युक्ता
 एवेत्यर्थः । प्रकृतेजैर्म्ययेनलरूपं दधद्भिर्देवेनलस्यैवअधिकास्वस्यचन्य
 नतोऽस्मैव । तस्मात्तेननलेनतेषांश्चवञ्चायुक्तेवहतेतिभावः । स्यानेअव्य
 यत्स्वदुचितमित्यर्थइतिवा । अबहेलेतिखीरस्वामी । प्रतिष्ठानितिनली
 केतिषष्ठीनिषेधः ॥ ५० ॥

गीर्देवतागीतयज्ञः प्रशस्ति श्रियातद्वित्वल्ललिता
 भिनेता ॥ मुदोतदावैक्षतकेज्ञवस्तं स्वयम्बराड
 म्बरमम्बरस्थः ॥ ५१ ॥

गीरिति । केशवः तदासमयेतंस्वयम्बरस्याडम्बरंसंज्ञममुदाहर्षणावैक्षत ।
 किंभूतः गीर्देवतयासरस्वत्यागीताकीर्तितायज्ञः प्रशस्ति-यशोगौरवयस्य त
 याश्रियालक्ष्म्यादेहशोभयाचतद्वित्वतोविद्युत्सहितजलमेघस्यललितम्बि
 लासः तस्याभिनेताऽभिनयकारीतादृशमेघतुल्यइत्यर्थः । तथाम्बरस्थोव्यो
 मस्यः स्वयम्बरदर्शनार्थम्बिभ्रुरपितत्रागतइतिभावः ॥ ५१ ॥

अष्टौतदाष्टासुहरित्सुदृष्टीः सदोदिदृष्टुर्निदिदेशदे

वः॥ लैङ्गीमदृष्टापिशिरःश्रियंयो दृष्टौमृषावादित
केतकीकः ॥ ५२ ॥

अष्टाविति । सदःस्वयम्बरसमान्दिदृष्टु द्रष्टुमिच्छुःदेवो ब्रह्मातदाष्टा
सुहृत्सुदिक्षुष्टौदृष्टीःनेत्राश्रिनिदिदेशआदिष्टवान् । किञ्जतः । लैङ्गीं
शिवसम्बन्धिनींशिरः श्रियंमस्तकशोभामदृष्टापिश्रिविलोकापिदृष्टौलिङ्ग
शिरोदर्शनविषयेमृषावादिताऽनृतज्ञाषणकारिता । केतकीयेनलिङ्गरूप
स्यशिवस्यपादौशिरश्चावलोकनार्थमहमधिकोहमधिकइतिविवदसानीवि
ष्णुब्रह्माद्यौपातालसत्यलोकद्वयगतौ । विष्णुःपातालेगत्वाशिवचरणीना
पश्यत् । ब्रह्मापिशिरोनापश्यत् । अनन्तरस्विष्णुनाचरणीनाद्राक्षमिति
सत्यमुक्तम् । ब्रह्मात्सुशिरोदृष्टमित्यलीकमुक्तम् । तत्रःसाक्षित्वेनशिव
शिरःस्थाहमानीतेतिकूटसाक्षीकृतेतिपुराणकथानुसन्धेया ॥ ५१ ॥

एकेनपर्यक्षिमदात्मनाद्वि उचक्षुर्मुंरारैरक्षत्रत्परेण
तैर्द्वादशात्मादशभिस्तुशेषैर्दिशोदशालोकतलोक
पूर्णाः ५३ ॥

एकेनेति । द्वादशाद्यात्मानोदेहायस्यद्वादशदेहःसूर्यःएकेनआत्मनावपु
षाश्रद्भिर्नेरुंपर्यक्षिपत्प्रदक्षिणीचकार । अपरेणात्मनादेहेननुरारेक्षु द
क्षिणनेत्रंअभवत् । शेषैस्तुदशभिस्तैर्देहैःकृत्वालोकैःपूर्णादशापिदिशःअ
लोकत । विधातृमित्रार्यमयोवदुशेन्द्रमगांशवः । पूर्वाविवस्वान्पर्जन्यः
स्त्वहाविष्णुर्दिनेश्वरइति ॥ ५३ ॥

प्रदक्षिणन्दैवतहर्म्यमद्रिं सदैवकुर्वन्नापिशर्वरीशः
द्रष्टामहेन्द्रानुजदृष्टिमूर्त्यां नप्रापतद्दर्शनविघ्नता
पम् ॥ ५४ ॥

प्रदक्षिणमिति । सदैवदेवतानांहर्म्यम्बसतिस्थानंअद्रिर्नेरुंप्रदक्षिण
कुर्वन्नापिशर्वरीशश्चन्द्रः महेन्द्रानुजस्यमुरार्देदृष्टिमूर्त्यांवाभनरूपेणद्रष्टास
न्तस्यस्वयम्बरस्यदर्शनेयोविघ्नःतेनतापदुःखंनप्राप ॥ ५४ ॥

अलोकमानावरलोकलक्ष्मी न्तोत्कालिकीमस
रसोरसोत्काः ॥ जनाम्बुधौतत्रनिजाननानि वि

तेनुरम्भोरुहंकाननानि ॥ ५५ ॥

आलोकेति । रसोत्कारसदर्शनरसोत्कृष्टतास्तात्कालिकीं स्वयम्बरसम
यजाताम्बरलोकलक्ष्मीराजसङ्घशोभां आलोकयन्त्योप्सरसस्तत्रजनान्मु
धौजनाननानिअम्भोरुहंकाननानिकमलवनानिचक्रुः । अप्सरसोपितंसजां
सादरं पश्यन्ति स्मेतिभावः । जलाशयेपिकमलानिभवन्ति ॥ ५५ ॥

नयद्गलक्षैः किमलक्षिनोवा सिद्धैः किमध्यासिसभा
प्रशोभा ॥ साकिन्तरैः किंनरसादसेवि नादन्निह
र्षेणमहर्षिभिर्वा ॥ ५६ ॥

नेति । आशोभाययासाञ्जति सुन्दरासासभायलक्ष्यै रसात्प्रीत्याकिं
नअलक्षितृष्टा । तथासिद्धैर्वरसात्किनोऽध्यासि । तथाकिन्तरै रसात्किं
नासेवि । तथानहर्षिर्जिह्वार्हर्षेणनादर्शि । रसादितिसिद्धैर्हर्षेणइतिप्रा
त्यर्षन् ॥ ५६ ॥

बाल्मीकीरश्लाघततोमनेक शाखत्रयीनूरुहंराजि
भाजा ॥ क्लेशम्विनाकण्ठपथेनयस्य दैवीदिवः
प्राग्भुवमागमद्वाक् ॥ ५७ ॥

बाल्मीकिरिति । सवालम्भीकिः ऋषिः तांसभांअज्ञाघतअस्तीत् । सकः दै
वीवाक्पद्यमयीयस्यबाल्मीकी कण्ठपथेनक्लेशम्विनादिवः सकाशात्प्राक्ना
निषादेत्यादिरूपेणश्रुत्वाअगन्तु आगता । प्रथमजन्मयः संस्कृतप्रवर्तकः ।
किंभूतेनकण्ठपथेन । अनेकाः शाखाः आश्रयायनादयोयस्याः सावेदत्रयीतल्ल
क्षणाभूरुहास्तेषांराजिः पङ्क्तिस्ताम्भजतेष्वंभूतेन सशाखवेदत्रयीपाठकेन
त्यर्थः । अन्येनापिबहुस्कन्धवृक्षयुक्तेनसार्गेणदूरदेशादप्यनायासेनगम्यते ५७

प्राज्ञंसिंसद्गुरुणापिचार्वा चार्वाकतासर्वत्रिदू
षकेन ॥ आस्थानपटुंरसनायदीया उजानोमिवा
चामधिदेवतायाः ॥ ५८ ॥

प्राज्ञंसीति । चार्वाक्षुन्दरासंसत्समागुरुणावृहस्पतिनापिप्राज्ञंसि । कि
म्भूतेनचार्वाकतयानास्तिकतयासर्वस्यवेदादेर्विदूषकेनखण्डकेन । अहंय
दीयारसनांजिह्वावाचमधिदेवतायाः सरस्वत्याः आस्थानपटुं सिंहासनं

जानामिनये । तस्यजिह्वायै सरस्वतीजागतिं । नास्तिकप्रतारणार्थं वृह
स्पतिनाचार्योक्तशास्त्रं प्रणीयवेदादिदूषितम् ॥ ५८ ॥

नाकेपिदिव्यज्ञमदिव्यवाचि वचःस्वगाचार्यकवि
त्ववर्यः ॥ दैतेयनीतेःपथिसार्थवाहः काव्यःसका
व्येनसज्जामभाणीत् ॥ ५९ ॥

केनापीति । सःकाव्यःशुकाचार्यःदीपरेहितप्रबन्धरूपेणकाव्येनकृत्वा
तांसमांभभाणीत् अवर्णयत् । सकःयःकविःप्रबन्धकर्तादिव्यज्ञमाविरा
जमानादिव्यासंस्कृतरूपावाक्यस्मिन् एवंभूतेपिनाकेस्वर्गेवचःस्त्रजिवचन
मालागुरुफनेविषये आचार्यकंसंस्कृतवचनचातुर्योपदेशस्त्वस्मीतिवित्
तपादैतेयनीतिः दैत्यनीतिशास्त्रस्यपथिमार्गसार्थवाहोमार्गप्रदशकःदैत्य
नीतिशास्त्रप्रवर्तकःसुरासुरमण्ये श्रेष्ठतमइत्यर्थः । आचार्यकंयोपधादिति
बुज् । दैतेयेतिकदिकारादितिहीपन्तात्स्त्रीभ्योऽकस्मर्थनीयः ॥ ५९ ॥

अमेलयद्वीमनृपःपरंनना नाकर्षदेतान्दमनस्वसै
व ॥ इदम्विधातापिविचन्त्ययूनः स्वशिल्पसर्वस्व
मदर्शयन्तः ॥ ६० ॥

तदेवसमावर्णनकाव्यज्ञाह । अमेलयदिति । भीमनृपःपरंकेवलंएता
मनृपान् भैमीस्वयम्भ्वार्येनअमेलयत् । तथादमनस्वसैवएतान् केवलंस्व
गुणशीलादिनानाकर्षत् किन्तुविधातापिइदंस्वयम्भ्वप्रस्तावादिकस्त्रिभि
स्त्यम्भशिल्पसर्वस्वस्वीयनिर्माणकौशलसारभूतम् एतान्यूनस्तुरुगान्
कत्रस्थानेषुञ्जीकृत्यनः अस्माकंअदर्शयत् ॥ ६० ॥

एकाकिभावेनपुरापुरारि र्यःपञ्चतांपञ्चशरंनिना
य ॥ तद्वीसमाधानममुष्यकाय नीकायलीलाःकि
ममीयुवानः ॥ ६१ ॥

एकेति ॥ यःपुरारिःहरःपुरापूर्वैरुकाकिभावेनअसहायत्वेनपञ्चशरं
संपञ्चतांनिनायभारयामास । असुष्यकामस्यकायनिकायलीलाःशरीरस
मूहकान्त्यः अमीयुवानस्तुरुगाःतस्मात्हरात्भियोभयस्यसमाधानंप्रती
कारःकिम्बितर्कः । असहायत्वात् पूर्वङ्कामस्यहरात्भयंअज्ञातइदानींएत

दूषणवहुत्वाद्भयवृत्तम् । सर्वपिण्डकान्तरूपाइतिभावः ॥ ६१ ॥

पूर्णन्दुर्विम्बाननुमासभिन्ना नस्यापयत्क्वापिवि
धायवेधाः ॥ तैरेवशिल्यीनिरमादमीषां मुखानि
लावण्यमयानिमन्ये ॥ ६२ ॥

पूर्वैति । वेधाः ब्रह्मा अनुमासभिन्ना प्रतिमासज्जिह्वापूर्णन्दुर्विम्बा
नपूर्वचन्द्रविम्बान्क्वापिकुत्रचित्प्रदेशे निधायतिरोहितकृत्यग्रस्थापयत् ।
तैरेवपूर्णचन्द्रविम्बैः कृत्वा अमीषां लावण्यमयानि मुखानि सः शिल्यी ब्रह्मा
निरमात् निर्ममेइति अहंसन्ये । चन्द्रतुल्यानिरतेषाम्बुदनामीतिभावः ।
अन्योपि शिल्यी सुन्दरवस्तु निर्माकार्यैः अपूर्ववस्तु कुत्रचिद्गुप्तं स्थापयति ॥ ६२ ॥

मूधार्पितं मूर्धं सुरत्नमेभि र्यन्तामतानि स्वयमेतदेव
स्वतः प्रकाशे परमात्मबोधे बोधान्तरं न स्फुरणा
र्थमर्घ्यम् ॥ ६३ ॥

बुधेति । एभिर्नृपैर्नूर्ध्वं सुरत्नं हीरकादिभूषणैश्चार्पितं स्थापितम् । य
स्य स्वः स्वस्वदेव स्वयम्बरेतानिरत्नानि नाम प्रसिद्धानि । रत्नानां शिरसि रत्ना
पणं वृषैवेत्यर्थः । अर्थान्तरन्यासमाह । स्वतः प्रकाशे स्वप्रकाशे परमात्म
बोधे परमात्मज्ञाने सति स्फुरणार्थं न ज्ञानार्थं बोधान्तरं ज्ञानान्तरं अर्थं
नयावनीयम् । स्वप्रकाशत्वात् स्वस्वित्यर्थः । परमात्मज्ञाने जाते ज्ञानान्तरं य
थावृथा तथारत्नानां उपरि रत्नान्तरात् पणमित्यर्थः । अतिसुन्दरा एते इति भा
वः । परमात्मबोधस्य स्वतः प्रकाशत्वस्वेदान्ते न्योऽवसेयम् ॥ ६३ ॥

प्रवेक्ष्यतः सुन्दरवृन्दमुच्चै रितमुदाचेदितरेतरन्त
त् ॥ नशक्ष्यतो लक्ष्यितुमिव मिश्र नदसौ सहस्रै र
पिवत्सराणाम् ॥ ६४ ॥

प्रवेक्ष्यतइति । दसौ अश्विनी कुमारौ मुदा उच्चैः उत्कृष्टं सहर्षमित्यर्थः एवं
जुतमिदं सुन्दरं वृन्दमुच्चैः प्रवेक्ष्यतः प्रविष्टौ भविष्यतः तत्सहिं अनेन राजवृन्देन
विज्ञेयेण मिश्रमिश्रितमितरेतरं अन्योन्यं स्वत्सराणां सहस्रैरपिलक्षयितुं न श
क्यतः समर्थौ न भविष्यतः । अयमेजातेति परस्परं ज्ञातुमसमर्थौ भविष्यत इ
त्यर्थः सर्वेषां नृसुतुल्यत्वादिति भावः ॥ ६४ ॥

स्थितैरियद्विर्युवमिर्विदग्धे दग्धेपिकामेजगतः क्ष
तिः ॥ का॥ एकोम्बुविन्दुव्ययमम्बुराशेः पूर्णरूपकः श्रं
सतिशोषदोषम् ॥ ६५ ॥

स्थितैरिति । विदग्धैः चतुरैः दाहरहितैर्वाइयद्विर्वहुसंख्याकैः स्थितैर्वि
द्यमानैरैतैर्युवमि तरुणैः हेतुभिः हरेणाएकस्मिन्कामेदग्धेपि जगतः काक्षतिः
काहानिः । कामसदृशानामेतेषाम्बुनां स्थितत्वात् एतदेव अर्थांतरन्यासे
न समर्पयते । कः पूर्णस्याम्बुराशेः एकोम्बुविन्दुव्ययं शोषरूपदोषं शंसति वद
ति अपित्वेकस्मिन् जलकण्ठे व्ययिते समुद्रः शुष्क इति न कोपि वदतीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

इति स्तुवन्हुङ्कृतिवर्गणाभिर्गन्धर्ववर्गेण सगाय
तैव ॥ श्लोङ्कारभूम्ना पठतैव वेदा न्महर्षिवृन्देन त
थान्वमानि ॥ ६६ ॥

इतीति इति पूर्वोक्तप्रकारेण स्तुवन्सशुक्रः गायतैव गानकुर्वतैव गन्धर्वाणां
वर्गेण सन् हुं हुं कृतिवर्गणाभिः श्लोङ्कारसमूहैः कृत्वाऽन्वमानि अन्नुनतः । त
था वेदां पठतैव न महर्षिवृन्देनोङ्कारस्य भूमावाहुल्येनान्वमानि अनुनतः । ग
न्धर्ववर्गेण न महर्षिवर्गेण च तन्माभ्यामनुनतः समीचीनम्बदतीति । वर्गणारा
शीकरणम् ॥ ६६ ॥

न्यवीविशन्नामथराजसिंहा न्सिंहासनौघेषु बिदग्धं
राजः ॥ शृङ्गेषु यत्र त्रिदशैरिवैभि रशोभिकार्तस्व
रभूधरस्य ॥ ६७ ॥

न्यवीविशदिति । अथ बिदग्धं राजः तान् राजसिंहां न्सिंहासनौघेषु न्यवी
विशत् निवेश्य भासः । यत्र सिंहासनेषूपविष्टैः राजभिः राजसिंहैः कर्तस्व
रभूधरस्य स्वर्णाचलस्य नेरोः शृङ्गेषु पविष्टैः त्रिदशैः दैवैरिव अशोभि अदी
पि । अत्युच्चत्वहेममयत्वं सिंहासनानान्देवतुल्यत्वञ्च तेषां सूचितम् ॥ ६७ ॥

विचिन्त्य नानामुवनागतांस्ता नमर्त्य सङ्कीर्त्य च
रित्रगोत्रान् ॥ कथ्याः कथङ्कारमभीसुताया मि
ति व्यषादिक्षितिपेन तेन ॥ ६८ ॥

विचिन्त्येति । तेनचित्तिपेनजीनेनइतिपूर्वोक्तेनप्रकारेणव्यपादिविषयम् । किंरुत्वा । नानामुबनेभ्यःस्वर्गमर्त्यपातालेभ्यःआगतान्अमर्त्यैःदेवैः सङ्कीर्त्यानिवर्णनीयानिचरित्रगोत्राणिशीलकुलानियेधान्तान्विचिन्त्यविचार्ये । इतिकिम् । अमीपूर्वोक्ताराजसिंहाःसुतायाम्निषयेकणक्कारङ्केनापिप्रकारेणकथ्याःवर्णयितुंशक्याइति । एतेषाङ्कुलशीलादिजैमीकपंशास्यतीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

अद्भुतलुसङ्कल्पितकल्पनायाद् कल्पदुमस्याथरथाङ्गपाणः ॥ तदाकुलोसौकुलकुलदैवतस्यस्मृतिन्ततानक्षणमेकतानः ॥ ६९ ॥

अदेति । अथतदातस्मिन्सनयेआकुलःसचिन्तःअसौभीमःसर्णमुहूर्तनात्रङ्कुलदैवतस्यस्त्रीयवर्णपरम्परापूज्यस्मरणारूपपाठैः श्रीविष्णोःस्मृतिंस्मरणमुहूर्तनात्रएकतानःअनन्यद्वितीःसन्ततान् । किंभूतस्यविष्णोःअद्भुतोःसक्तस्यसङ्कल्पितमन्त्रस्तुतत्वस्यकल्पनायांसिद्धौकल्पदुमस्यसकलाभिलाषपूरककुलदैवतस्मरणस्मिनाअन्यःकोवा अभिलाषपूरणङ्करोतीतिविष्णुसंस्मारेत्यर्थः । एकतानोऽनन्यद्वितीरित्यनरः ॥ ६९ ॥

तच्चिन्तनानन्तरमेवदेवः सरस्वतींसस्मितमाहसरम ॥ स्वयम्बरेराजकुंगोत्रवृत्तवक्त्रीभवत्वाङ्करवाणिवाणि ॥ ७० ॥

तदिति । सदेवोविष्णुःतेनभीमेनकृतस्यस्वचिन्तस्यअनन्तरमेवसस्मितंसरस्वतीमितिआहस्रउवाच । इतिकिम् । हेवाणिसरस्वतिअहन्त्वांहहस्वयम्बरेराजकराजवृन्दन्तस्यगोत्रवृत्तवक्त्रीकुलनामशीलादिवर्णयित्रीङ्करवाणि । राजवर्णनार्थन्त्ययागन्तव्यमितिममननीपितम् । राजकनितिगोत्रचरणेतिवृज् ॥ ७० ॥

कुलउच्चशीलउच्चवलउच्चयूना उजानासिनानोभुवनगगतानाम् ॥ एषामतस्त्वम्भवद्यावदूका मूकायितुङ्कःसमयस्तवायम् ॥ ७१ ॥

कुतमिति । हेसरस्वतित्वंनानामुबनेभ्यःआगतानांएषांयूनाङ्कुलशील

स्वलङ्घ्यतो जानासि । अतस्त्वमेव एतेषां स्वावदूका अतितरास्वर्गमशीला
भव । तव भूकायितुं श्रयः समयः अवसरः न कोपि । एषा कुलादिवर्षयेत्य
र्थः । अकाराः परस्परसमुच्चयार्थाः । वदंति वार्तिकेन वदयेदङ्गुलान्ता
क्तः । यावदूकस्तु अक्षरीति शीरस्वामी ॥ ७१ ॥

जगत्त्रयीपण्डितमण्डितैषा सभानभूतानचभा
विनीच ॥ राज्ञाङ्गुणज्ञापनकतवेन संख्यावतः
श्रावयत्राङ्गमुखानि ॥ ७२ ॥

जगदिति । हे सरस्वति यस्माज्जगत्त्रयीसंघनिभिः पण्डितैर्न विहता ए
वासभापूर्वमचभूतापद्यात् न भाविनी जनिष्यते । चतस्माद्वाङ्माङ्गुणानां ज्ञा
पनस्त्वोपनन्तस्य कैतवेन व्याजेन संख्यावतः पण्डितान् वाङ्मुखानि उपन्या
सात् श्रावय उपन्यासस्तु वाङ्मुख इति अमरः संख्यावान् पण्डितः कविरिति
च । शब्दकर्मत्वात् संख्यावत इति कर्मत्वम् ॥ ७१ ॥

इतीरितातच्चरणात्परागं ह्रीर्वाङ्मूढामणिमृष्टो
षम् ॥ तस्य प्रसादेन सहाज्ञया सा आदाय मूर्ध्ना द
रिणीवभार ॥ ७३ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण विष्णुना ईरिता उक्ता असी सरस्वती गीर्वाणा
नान्देवानाङ्गुडामणयः मुकुटरत्नानितैर्षः । तेऽभ्युत्थिताः सीर्षो वशिष्ठश्च तं
तच्चरणाद्विष्णु चरणात्परागरेणुन्तस्य श्रीविष्णोराङ्गारूपेण प्रसादेन स हन्मूर्ध्ना
आदाय आदरिणी आदरयुक्ता सतीवभार । नमस्कारपूर्वमहान् प्रसाद इत्या
द्याः अङ्गीचकार इति ज्ञावः । परागपदेन रुढ्या चरणस्य पद्मत्वं सूचितम् ॥ ७३ ॥

मध्ये सभंसावततारवाला गन्धर्वविद्याधरकण्ठना
ला ॥ त्रयीमयी जूतबलीविभागा साहित्यनिर्वति
तदुत्तरङ्गा ॥ ७४ ॥

मध्ये सभमिति ॥ सा सरस्वती मध्ये सभंसा मध्ये अवततार । वाला श्री
रूपमधृत्वा तन्नागत्येत्यर्थः । किं जूतागन्धर्वविद्यायाः गीतकलायाः धरः कण्ठ
नालोयस्याः सा गानप्रवीणकण्ठनालेत्यर्थः । तथा त्रयीमयी भूतबलीविभङ्गा
आवसानमयजूतः त्रिसंस्थानमयस्त्रयीमयः अत्रयीमयस्त्रयीमयी भूतबलीवि

भङ्गोवलीरचनायस्याः । तथासाहित्येननहाकाव्यनाटकचंपूप्रभृतिनाशु
क्तनीलरक्तवर्णसाहित्येननेलनेनवानिर्वर्तिताः निर्मिताः अतिसलक्षणाः ।
कृत्तरङ्गाः कटाक्षविधेयाः यस्याः सा । कण्ठस्थनालत्वेनमुखस्यपटत्वं व्यङ्
ग्यम् । गन्धर्वाश्चविद्याचराश्चतद्रूपकूणठनालंयस्याइतिषा । ३४ ॥

**आसीदथर्वात्रिवलीत्रिवेदी मूलाद्विनिर्गत्यविता
यमाना ॥ नानाभिचारोचितमेचकश्रीः श्रुतिर्य
दीयोदरलोमरेखा ॥ ७५ ॥**

वेदादिविद्यामयंसरस्वतीस्वरूपम्बर्णयति । आसीदिति । अथर्वांशु
तिः पदियासरस्वतीसम्बन्धिनीउदरोमरेखाउदरोमावलीआसीत् । किं
जुता । तिस्र्यान्वलीनांसनाहारः त्रिवलीत्रिवलीरूपायात्रिवेदीवेदत्रयी
तल्लक्षणां नूलात्विनिर्गत्यब्रह्मणाविनिर्गम्यवितायमानाविस्तार्यमाणा
तथानामाभिचारैः अनेकनारणोच्चाटनाद्यभिचारैः कृत्वोऽवितापापबाहु
ल्यात्पयोग्यानेचकाश्यामाश्रीः शोभायस्यासा । अथचअनाभिचारोचितमे
चकश्रीर्नभवति किन्तुनाभिचरणोचितमेचकश्रीः । अथर्वशः श्यामत्वंमु
राणप्रसिद्धंअभिचारकर्तृत्वम् । विनिर्गत्य त्पत्रअन्तर्भावितस्पर्शांशेयः ।
वितायमानेतितनोतेर्यकीत्यात्वम् ॥ ३५ ॥

**शिक्षैवसाक्षाच्चरितंयदीयद् कल्पप्रियाकल्पवि
धिर्यदीयः ॥ यस्याः समस्तार्थनिरुक्तिरूपे निरु
क्तिविद्याखलुपर्यणसीत् ॥ ७६ ॥**

शिक्षेति । यदीयञ्चरितंसाक्षरब्रह्मज्ञानांस्थानीद्वारणबोधकनारदा
प्रणीतंशिक्षैवपर्यणसीत्परिणततदीयच्चरितमित्यर्थः । अथचशिक्षैवसाक्षा
त्लोकस्पष्टीतोपदेशएवेत्यर्थः । कल्पइतिकर्तव्यताबोधकोयन्यः तस्यअ
याकृत्वातदीयःआकल्पविधिरलङ्कारविधिः पर्यणसीत्परिणतः । यदीया
निअलङ्कारानिकल्पेनैवरचितानीत्यर्थः । तथायस्याः समस्तार्थानांसकला
भिधेयानांनिरुक्तिरूपैः निर्वचनस्वरूपैः कृत्वावेदत्रोत्रस्थानीयानिरुक्तिवि
द्यापर्यणसीत्परिणता । खलुनियार्थः सर्वत्रयोजनीयः ॥ ३६ ॥

जात्याचवृत्तेनचभिदमान उच्छन्दोभुजद्वन्द्वमभूद्य

दीयम् ॥ श्लोकार्धविश्रान्तिमयीभविष्णु पर्वद्वयी
सन्धिमुचिह्नमध्यम् ॥ ७७ ॥

जात्येति । जात्यामात्रावृत्तेनवर्णवृत्तेनचजिद्यमानंद्विधाभूतस्वेदपरश
स्थानीयञ्चन्दःपदीयंभुजद्वन्द्वंअभूत् । किञ्जुतञ्चन्दःश्लोकार्धविश्रान्तिर
वसानन्तद्वयोभविष्णुः श्लोकार्धविश्रान्तिमयीभविष्णुःपर्वद्वयीसन्धिःपूर्वा
त्तरपर्वद्वयसन्धिःकूर्परसन्धिः सएवमुचिह्नमध्यमस्यजुजपर्वद्वयीसन्धिरसा
द्वयंश्लोकार्धयोर्विच्छेदयोतकेनरेखाद्वयेनैवचित्तमित्यर्थः ॥ ७७ ॥

असंशयंसागुणदीर्घभाव कृतान्दधानावितर्तीय
दीया ॥ विधायिकाशब्दपरंपराणां किञ्चरारचि
व्याकरणेनकाठची ॥ ७८ ॥

असंशयमिति । किञ्चअन्यत्रसाप्रतिप्रसिद्धापदीयाकाष्ठीनेकसाअ
संशयंनिश्चितस्वेदमुखजुतेनव्याकरणेनअरचिरचिता । किञ्जुतागुणस्यपह
सूत्रस्यदीर्घभावेनदैर्घ्यकृतास्विततिस्विस्तारन्दधाना । तथासिञ्जितक
पायांशब्दपरंपराणांविधायिका । व्याकरणमपिगुणाद्यदीर्घाद्यभावाद्यक
तएतेषास्विततिन्दधानम् । भावाःभावप्रत्ययाःकृतःकृतसंज्ञकप्रत्ययाश्च ।
तथाशब्दानांरामकृष्णादीनांभवत्यादिशब्दपरम्पराणांविधायकंसाधक
म् । अर्थवशाद्विभक्तिवचनविपरिणामः ॥ ७८ ॥

स्थितैवकण्ठेपरिणम्यहार लताधमूषोदिततारवृ
त्ता ॥ ज्योतिर्मयीयद्वजनायविद्या मध्येङ्गमङ्केन
भूताविशङ्के ॥ ७९ ॥

स्थितेति । ज्योतिर्मयीज्योतीरूपाग्रहनक्षत्रादिवारसहिताविद्यायद्वज
नाययस्याःदेव्याः सेवायैकण्ठेस्थितैवपरिणम्यरूपान्तरंप्राप्यहारलताधमूष
हन्त्यहङ्गं । किमूता । उदितंउक्तान्तरान्तारासम्बन्धिवृत्तंशुभाशुभफल
कथनरूपंयस्यां तथामध्येछङ्कंअङ्गानांशिक्षादीनांमध्येछङ्केनगणनयाजृता
धृताषडङ्गमध्येगणितेत्यर्थः । हारलतापिउदितःप्रकाशीभूतस्तारोमध्य
मणिर्यस्यामुक्ताशुद्धिर्वायस्यांसायवभूताचासौवृत्ताचवर्तुलमौक्तिकेत्यर्थः ।
तथामध्येङ्गशरीरमध्येअङ्केनक्रोडेनवक्षसाजृताधृताताराणांइदन्तारंरव

न्येऽग्रे । यद्वाद्वाचिंशेसर्गेतारशब्दस्यापिनक्षत्रवाचित्वमुक्तम् । उदित
नाराणांवृत्तयस्यायथा ॥ ५९ ॥

**एवैमिवोदिप्रतिवादिगाढ स्वपक्षरागेणविराज
माने ॥ तेपूर्वपक्षोत्तरपक्षशास्त्रे रदच्छदौभूतवती
यदीयी ॥ ६० ॥**

अवैसीति । यदीयौरदच्छदौछोछीतेवभेप्रसिद्धेपूर्वपक्षोत्तरपक्षशास्त्रे
भूतवतीजातेइति अहमवैमि । किंभूतेवादिप्रतिवादिनोर्गाढोद्बुद्धः स्वपक्ष
रागःस्वस्वसिद्धान्तानुसारेणरागस्तेनविराजमाने । अथरावपिवदतइति
वादिनौप्रतिपदतइतिवादिनौवक्तिप्रत्युक्तिचतुरी ॥ ६० ॥

**ब्रह्मार्थकर्मार्थकवेदभेदा द्विधाविधायस्थितयात्म
देहम् ॥ चक्रेपराच्छादनचारुयस्या भीमांसयामां
सलमूरयुरमम् ॥ ६१ ॥**

ब्रह्मे नि । ब्रह्मैवार्थःकर्मैवार्थःप्रतिपाद्यप्रयोजनययोर्बेदयोस्तयोर्भेदो
दातृद्विविध्यात् ब्रह्मकायहकर्मकायहसंज्ञकवेदविजागाद्वेतोःआत्मदेहद्वि
धाविधायनिर्मायस्थितयामीमांसयायस्यादेव्याःऊरुयुग्मचक्रेकतम् । किं
भूतनात्मदेहंपरेषावैशेषिकव्रीह्यादीनांआच्छादनेननिराकरणेनवास तत्र
वाचतुरम् । तथामांसलम्बिचारपरिपुष्टम् । अथचउत्तमवस्त्रेणरसणीयंप
रिपुष्टम् । उत्तरमीमांसयापूर्वमीमांसयाचऊरुयुगंचितमित्यर्थः ॥ ६१ ॥

**उद्देश्यपर्वण्यपिलङ्घनेपि द्विधोदितैःषोडशभिः
पदार्थैः ॥ आन्वीक्षिकीयदृशनद्विभाली न्तांमुक्ति
कामाकलितांप्रतीमः ॥ ६२ ॥**

उद्देश्येति । वयंयस्याःदृशनद्विभालीन्तपङ्क्तिद्वयीन्तांप्रसिद्धांआ
न्वीक्षिकीन्तर्कविद्यांप्रतीमःजानीमहे । अनुपुनःइत्यग्रप्रयोजनयस्याःसा
आन्वीक्षिकीकीदृशी । नामतकथनंउद्देश्यस्यपर्वण्यश्वसरेपिसनासा
समानजातीयव्यवच्छेदोलङ्घयन्तस्मिन्नपिद्विधाउद्देश्यतया लक्ष्यतयाचउ
दितैर्निर्दिष्टैःषोडशभिःपदार्थैःप्रमाणादिभिः प्रमाणाग्रमेयसंशयप्रयोजन
दृष्टान्तसिद्धान्त अवयवतर्कनिर्णयवादेकस्यवित्तवहाहेत्वाभासच्छलाप्राति

निग्रहस्थानानामितिन्यायस्यादिमसूत्रोक्तपदार्थैः उपलब्धिताम् । तथामु-
क्तिकामैः एतेषान्तत्त्वज्ञानात् निःश्रेयसाधिगमवत्युक्तत्वानुसुमुभिराक-
लितां अभ्यस्ताम् । दन्तपङ्क्तिद्वयीचपर्वण्युदितारत्तेजितामवतितथाल-
क्षणेपिसामुद्रिकशास्त्रेपिउदितारत्ता । तथाद्विधोदितत्वेनद्वात्रिशत्सं-
ख्याकाभवति । दशनद्विभालींश्चाकलिताङ्गुलिकांमुक्तिकांप्रतीमोमीक्षि-
कान्येवजानीमद्वतिवा । द्विरुक्तषोडशपदार्थैरस्याद्वात्रिंशदन्तारचिताह-
तिभावः । द्विभालीमितिटावन्तस्त्रीत्वेद्विगोरितिङीप् ॥ ८२ ॥

तर्कारदायद्वदनस्यतर्क्या बादेस्यशक्तिः कृतथान्य-
थातैः ॥ पत्रं कृदातुङ्गुणशालिपूगं कृवादतः ख-
ण्डयितुं प्रभुत्वम् ॥ ८३ ॥

तर्कादिति । यद्ययंनिर्बन्धिः स्यात्तिर्धूनोपिस्यादित्यादयस्तर्काः यद्वदन-
स्वरदाः दन्ताः तर्क्याः कक्षाः । तैर्देन्तैरन्यथाविनाचेत्तर्काः दन्ताः नाज-
विष्यन्ताहं अस्यमुखस्यवादेकथाविशेषे अथचभाषणेतथाशक्तिः कृ । त-
र्कैर्दन्तैर्विनाबादः कर्तुं न शक्यतेतस्मात्तर्कास्वरदाः तर्क्याः । कथमन्यपेति-
पाठोवा । अथवा वाचदशवादनम् । सर्वाहं दृश्येकवद्भावः । वाकार-
दकारयोरुच्चारणेविषयेदन्तैर्विनाशक्तिः कथंसादृकारस्यदन्तोप्यत् ।
दकारस्यदन्त्यत्वादित्यर्थः । अन्यच्च बादनिमित्तात्प्रतिवादिनेपत्रं प्रतिप-
न्नन्दान्तुन्तस्योपरिपत्रालम्बनं कर्तुं प्रतिवादिनः प्रतिज्ञापन्नदातुं खण्डयि-
तुम् । अथचअदतः भक्षयतः अस्यकटुरसत्वादिगुणशालिपत्रं नागवल्ली-
दलं खण्डयितुं तैर्विनाशक्तिः प्रजृत्वंसामर्थ्यमपितुम् । तर्कवलेनविनाप-
त्रादिखण्डनं कर्तुं न शक्यमित्यर्थः । गुणैः कथायादिभिः शालतद्वतिर्दृश्यं
गं खण्डयितुं स्वाक्षशक्तिः । नहिदन्तहीनेनपत्राणिपूगानिचभक्षयितुं शक्य-
ते । अथचवादतोवादेनगुणेनशालिनाम्बिदुषांपूगवृन्दं खण्डयितुं कृषाम-
र्थम् । पदादयः पृथक्शब्दादतिभतेनमविद्यन्तेदन्तायस्यदन्तरहितस्यन-
जावहुर्ग्रीहिणाद्वितीयपक्षेव्याख्येयम् । दन्तानाङ्गुलं शत्वात्कर्कशैः तर्कैः नि-
र्माणस्ययुक्तत्वम् । पूगः क्रमुकवृन्दयोरित्यमरः ॥ ८३ ॥

सपत्नवन्व्यासपराशराभ्यां प्रणीतभावादुभयीभ-
विधु ॥ तन्मत्स्यपद्माद्युपलक्ष्यमाण न्तत्पाणि

युग्मम्बवृतेपुराणम् ॥ ८४ ॥

सपल्लवमिति । पुराणान्तप्रसिद्धयस्याः पाणिभुग्मंवृतेजातम् । किञ्च
तम् । सपल्लवम् कथाख्यायिकादियुक्तम् अथचसशृङ्गारं अलक्तकाराण
तुल्यमित्यर्थः । किसलयसदृशम् । तथाप्यासपराशराभ्यामुनिभ्यां प्र
णीतमावाक्यमिदं तत्त्वाद्बुभयीभविष्णुपुराणपुराणतां प्राप्तम् । सत्स्यपट्नकू
र्नशराहादिपदैः सपल्लवमिति निर्दिश्यमानम् । अथचरेखाकूपमत्स्यपट्न
कादिचसामुद्रिकलक्षणैर्लक्ष्यमाणम् । पुराणमेव करपुगाकारेण परिणतमि
त्यर्थः । तत्पुराणमिति वा । सपल्लवमिति पक्षे सादृश्येऽप्यपीभावः ॥ ८४ ॥

आकल्पविच्छेदविवर्जितोयः सधर्मशास्त्रव्रजएव
यस्याः ॥ पश्योमिमूर्धाश्रुतिमूलशाली कण्ठ
स्थितः कस्यमुदेनवृत्तः ॥ ८५ ॥

आकल्पेति य. आकल्पविच्छेदविवर्जितः प्रलयपर्यन्तं लच्छेदरहितः अथ
य. आकल्प. अलङ्कार. तत्सहितः सर्वदासालङ्कारः सधर्मशास्त्रव्रजः सन् ह
यवयस्याः सरस्वत्याः मूर्धा कस्यमुदे ग्रीत्येनवृत्तः अथचवृत्तौ लः कस्यमुदे
नद्यापितुमुदे स्यादेवेति अहंपश्यामिजाने । किञ्चतः श्रुतिर्वेदएव नूलन्तेन
शालते अथचकर्णयोर्नूलेशोभते एवंशीलः श्रुतिः शब्दस्तस्य ग्रहणे नूलङ्कारेण
कूर्णैताभ्यां शालतइति वा । तथाकण्ठस्योपरिस्थितः अथवाकण्ठे पाठतो
न्यस्तः धर्मशास्त्रमेव यदीयमूर्धाकारेण परिणतमिति भावः ॥ ८५ ॥

भ्रुवौदलाभ्यां प्रणवस्य यस्या स्तद्विन्दुना भालतमा
लपत्रम् ॥ तदर्धचन्द्रेण विधिर्विपठची निष्ठाणना
कोणधनुः प्रणिन्ये ॥ ८६ ॥

भ्रुवाविति विधिः प्रणवस्य श्रीङ्गारस्य दलाभ्यां लपिहताभ्यां यस्याः भ्रुवौ प्र
णिन्ये निर्ममे । सद्विन्दुना प्रणवानुस्वारेण भालतमालपत्रं ललाटतिलकस्तद्
र्धचन्द्रेण यस्याः विपन्वीवीणातस्या निष्ठाणनायैवादनार्थं कोणधनुः कोणसं
क्रकन्धनुः प्रणिन्ये । तमालपत्रतिलकचित्रकाणिविशेषकमित्यमरः । अत्र
नागरलिप्या श्रीङ्गारोच्चातव्यः । कोणीवीणादिवादनमिति कोणशब्देनैव
गतार्थत्वात् पूर्वपदं प्रशंसार्थत्वाद् पुनरुक्तम् । पूर्वपदेनैव गतार्थत्वात् को

सपदन्त्यनुःप्रशंसार्थम् ॥ ८६ ॥

द्विकुण्डलीवृत्तसमासिलिप्याः कराङ्गुलीकाञ्चन
लेखनीनाम् ॥ कैश्यंमणीनांस्मितभाःकठिन्याः
कायेयदीयेनिरमायिसारैः ॥ ८७ ॥

द्विकुण्डलीति । विधिनायदीयेकायेदृष्टावर्तुलायासमासिष्ठापिकालि
पिःविसर्गलिपिःमातृकाप्रत्यस्यसमासिलिपिर्वातस्याःसारैःश्रेष्ठभाजैःकृत्वा
द्विकुण्डलीनिरमायिनिर्मिता । तथाकाञ्चनलेखनीनां सुवर्णमयलेखनीनां
सारैःकराङ्गुलीनिर्मिता । मणीणांसारैःकेशानांसमूहःकैश्यंनिर्मितम् । त
थाकठिन्याःखटिकायाःसारैःस्मितस्यजाग्रोभानिर्मिता । सर्वेषांस्तदाका
रत्वात्तदीयेरेवसारैर्निर्मितानीत्यर्थः । कराङ्गुलीतिजातावेकवचनम् ।
यदुक्तं शृङ्गवद्बालवत्सल्यबालिकाकुचयुग्मवत् । मेघवत्कृष्णसर्पस्यसवि
सर्गइतिरस्यतइति । खटिकायांतुकठिनीतिविश्वः । कैश्यंसमूहार्थकेशाश्चा
भ्यांयच्छावन्त्यतरम्यामिति यञ् ॥ ८७ ॥

यासीमसिद्धान्तमयाननेव शून्यात्मतावादमयोद
रेव ॥ विज्ञानसामस्त्यमयान्तरेव साकारतासि
द्धिमयाखिलेव ॥ ८८ ॥

येति । यासरस्वतीसीमसिद्धान्तःकापालिकदर्शनन्तन्मयन्तद्रूपम् । अथ
अथम्नस्ययाथाश्रयपूर्वपक्षभूतस्यपूर्णिमाजातस्यवाचन्मस्यसिद्धान्तरूपं भूव
त्तरूपंज्ञाननभुसंयस्याःएवंभूतेव तथाशून्यात्मतावाद्भाष्यनिकदर्शनन्त
न्मयन्तद्रूपचरंयस्याःसेव । आत्मानो न सन्तीति शून्यात्मवादीभौट्टसिद्धान्तः ।
तथाविज्ञानस्यविशिष्टज्ञानस्यसामस्त्यन्तन्मयन्तद्रूपं आन्तरज्जितंयस्या
एवंभूतेव । तथासाकारविज्ञानस्यवादीसौत्रान्तिकोविज्ञानस्यसाकारता
सिद्धिसिद्दर्शनं अथचसीन्दर्यलामप्रचुरंअखिलंसमस्तंरूपंयस्याएवंभूतेव ।
सीमसिद्धान्तादिदर्शनैर्यदीयामुखाद्यवयवानिर्मिताः चन्द्राननाअतिक
शीदरी सर्वविज्ञानमयीअतिसुन्दरीचेतिभावः । इवशब्दरत्नेत्यायम्वा
क्यालङ्कारेवा । एवंभूतामध्यसमचवततारवत्यादिकुलकम् । शून्यात्मके
त्यादिषुनासिकोदरेतिवाङ्गीप् ॥ ८८ ॥

भीमस्तयागद्यतमोदितुन्ते वेलाकिलेयन्तदलम्बि
षद्य ॥ मयानिगाद्यंजगतीपतीना ह्योत्रचरित्र
उचयिचित्रमेषाम् ॥ ८९ ॥

भीमइति । तयादेव्याभीमइतिअगद्यतसक्तः । इतिकिम् । इयस्वेला
अयंसमयस्तेमोदितुं हर्षप्राप्तुं चरितः किलयस्मात्तत्तस्माद्विषद्यविषादं क
त्वाअलन्दुःखंनकार्यम् । मयाएषाञ्जगतीपतिनाराज्ञाम्बिचित्रह्योत्रचरि
त्रं च निगाद्यंगदितुमर्हन् । तवमोदितुं अयङ्कालइत्यर्थः । मोदितुमितिका
लसमयवेलासुतुमुन्इतितुमुन् । विषद्येतिअलंसखोःप्रतिषेधयोःप्राचां
क्लृप्तिक्लाततःक्लृप्त्यप् ॥ ८८ ॥

अविन्दतासौमकरन्दलीलां मन्दाकिनीयञ्चरणार
विन्दे ॥ अत्रावतीर्णागुणवर्णनाय राज्ञान्तदाज्ञा
वशगास्मिकापि ॥ ९० ॥

अविन्देति । असौमन्दाकिनीयस्यग्रीवोश्चरणारविन्देनकरन्दली
लांपुथरसशोभांअविन्दतप्राप । कमलेहिमकरन्दोयुक्तः । तस्यविष्णोरा
ज्ञावशगानिदेशकारिणीकापिराज्ञाङ्गुणवर्णनायअत्रस्वयम्बरेअवतीर्णास्ति
तेनप्रेषितातदाज्ञायाचमनसामर्थ्यमपियुक्तमित्यर्थः । कापीत्यनेनमद्वि
कास्तन्निवेशकारिण्योवहवःसन्तीतिस्वभासोऽकथनीयत्वञ्चसूचितम् ।
विन्दत्यस्यइतिपाठेअस्येदक्षिणपादेविन्दतिलभते ॥ ८९ ॥

तत्कालवेद्यैःशकुनस्वराद्यैः राप्तामवाप्तानृपतिः प्र
तीत्य ॥ तांलोकपालैकधुरीणएष स्तस्यैसपयामु
चितान्दिदेश ॥ ९१ ॥

तत्कालेति । लोकपालानामेकधुरस्वहतीतिलोकपालसुख्यः स्यनृपति
स्तस्यैदेव्यैऽचिनांयोग्याम् सपयौअर्घ्यादिपूजान्दिदेशअकृत । किं कृत्वा
तत्कालवेद्यैस्तदागमनसमयज्ञेयैःशकुनस्वराद्यैःका कस्वरादिशकुनवासिका
स्वरदक्षिणचतुःस्यन्दाद्यैःकृत्वातान्देवीनामांअभीष्टां अवाप्तां प्राप्तां प्रतीत्य
ज्ञात्वा । एकधुरीणः एकधुराल्लुकचेतिषः आत्मागमनसमयेभुजरपन्दाद
योभवन्ति ॥ ९१ ॥

दिगन्तरेभ्यः पृथिवीपतीना माकर्षकौतूहलसिद्धि
विद्याम् ॥ ततः क्षितीशः सनिजान्तनूजां मध्येमहा
राजकमाजुहाव ॥ १२ ॥

दिगिति । ततो देवीसुपर्याप्तान्तरं क्षितीशः निजां स्वीयान्तनूजां जैमिनीं
ध्येमहाराजकराजसमूहमभ्य आजुहावध्याकारयति स्म । किञ्चूतान्तनू
जाम् । दिगन्तरेभ्यो दिग्प्रान्तेभ्यः सकाशात् पृथिवीपतीनामाकर्षः आकर्षण
स्तद्विषयं यत्कौतूहलस्तस्य सिद्धविद्याञ्जपादिपुरश्चरणेन आत्मवशीकृतमन्त्र
रूपांस्वसौन्दर्यैश्च सर्वोत्कर्षकारिणीम् । राजन्यव्यादृशुजितेन ह्यवतद्वाज
कंचेतिकर्मधारयव आजुहावेति अभ्यस्तस्य चेति संप्रसारणम् ॥ १२ ॥

दासीषु नासीरचरीषु जातं स्फीतं क्रमेणालिषु वीक्षि
तासु ॥ स्वाङ्गेषु रूपोत्थमथादनुताम्यमुद्वेलयन्ती
भवलोककानाम् ॥ १३ ॥

दासीविति । नासीरचरीषु अग्रेसरीषु दासीषु चेटीषु विषये जातस्फूर्वसु
त्यक्तक्रमेण अगन्तरन्वीक्षितासु आलीषु सखीषु ये स्फीतं अजिवृद्धिद्वतं अथ
पश्चात्स्वाङ्गेषु नैम्यव्यवेषु विषये रूपोत्थं सौन्दर्योदुत्यतश्चलितुमारब्धं अथ
लोककानां प्रेक्षकाणां अदुभुताम्यं उद्वेलयन्ती अतिक्रान्तमर्यादकुर्वन्तीम् ।
दास्यादिषु क्रमेण सुन्दरसुन्दरतरसुन्दरतमत्वं दर्शनमेव राजानः अतिसाध्यां
जाता इति भावः । जैमिनीपपावपाङ्गैरचराजराजिरिति इतः षोडशो नाम्न्ययः ॥ १३ ॥

स्निग्धत्वमायाजललेपलोप सयत्नरत्नांशुमृजांशु
काभाम् ॥ नेपथ्यहीरद्युतिवारिवर्त्ति स्वच्छायस
क्वयनिजालिजालाम् ॥ १४ ॥

स्निग्धेति । किञ्चूतां स्निग्धत्वमैलाभ्यत्तयाजासत्त्वं मायाजलकृत्रिमोदक
म्लेपः अधोभागीवर्णोत्कर्षकारी द्रव्यान्तरसंयोगः एतेषां न्नयाणां न्दोषा
शांलोपेभ्यमावेसयलानि कृतप्रयत्नानि अपनीतदोषाणीत्यर्थः । तेषां रत्नानां
अंशुमृजाकिरणशुद्धिः सैव अंशुकाभास्त्रदीप्तिर्यस्यास्ताम् । स्निग्धत्वापनै
र्मत्स्यायमायाजलस्य कृत्रिमोदकस्य लोपः प्रक्षेपः तस्य लोपेनापाकरणेन सयत्ना
नांकतगुणाधानानां निर्मलानां निर्मलार्थपाणिपादसंज्ञकमायाजल प्रक्षेपे

णनिर्मलानामितियावत् । एवंभूतानां रत्नानां अंशवस्तद्वत्मृजाशुद्धिर्पस्या ए
वस्विधारत्नकिरणशुद्धियुक्तावांऽशुकाभावस्त्रदीप्तिर्यस्या एवस्विषेनां शुके
नाभात्येवस्विधावा । तथा नेपथ्ये शुभ्रलंकारेषु हीराः षट्कोणमणयः तेषां
मधुतिरेव वारितव्रततद्वतिवर्ति स्त्रच्छायमैम्या एव प्रतिविम्बन्तस्य सच्छायं
समानच्छायं सदृशन्त तु लयनिजं स्त्रीयं आलिजालं सखीवृन्दं यस्यास्तान् । प्र
तिविम्बतुल्यत्वान्नैम्यपेक्षया हीनाः । अन्यापेक्षया च अधिकाः सख्यः य
स्याः एवंभूतानि त्वर्थः । स्त्रच्छायस्विजाषासेनेलिनपुंसकत्वम् । व्याख्या
नान्तरं ह्येककल्पनया प्रत्यगौरवमियाधोपेक्ष्यम् ॥ ९४ ॥

**विलेपनामोदमुदागतेन सत्कर्णपूरोत्पलसर्पिणा
च ॥ रतीशदूतेन मधुव्रतेन कर्णरहः किञ्चिदिवोच्य
मानाम् ॥ ९५ ॥**

विलेपनेति । विलेपनस्य सकर्णपूरचन्दनाद्यङ्गरागस्य आनोदेन परिमलेन
यामुत्कर्षः तेन हेतुना आगतेन तथा तस्याः मैम्याः कर्णपूरोत्पलसर्पितिवंशी
लेन समीपगतेन च । तथा रतीशदूतेन कानसन्देशहरेण समधुव्रतेन ज्वरेण
रहः एकान्तेन लघुवरणीयो वरणीयो वरणीयश्च तिकर्णे किञ्चिदुच्यमानानि
च । अन्योपि दूतोरहसिकर्णे कथयति ॥ ९५ ॥

**विरोधिवर्णाभरणाश्मभासां मल्लाजिकौतूहलमी
क्षमाणाम् ॥ स्मरस्वचापममचालितेन भुवौ वि
लासाद्वलिते बहन्तीम् ॥ ९६ ॥**

विरोधीति । विरोधिनः अन्योन्यविरुद्धाः शुञ्जरुध्रनीलादयो वर्णाभ्यां
आभरणाश्मभासां अलङ्काररत्नानां याः भासो दीप्तयस्तांसां मल्लाजिकौतुकमल्ल
युद्धकौतुकमीक्षमाणाम् । परस्परोपमर्द्धकुर्वतीः रत्नदीप्तीर्विलोकयन्तीमि
त्यर्थः । अन्योपि प्रभुमंल्लयुद्धकौतुकमीक्षते तथा विलासात्कटाक्षविशेषव
शाद्वलिते वक्रिते भुवौ बहन्तीं चारयन्तीम् । किञ्चूते च वी । स्मरेण सादृश्या
स्वचापज्जमात्चापलितेन । किञ्चुवितर्क ॥ ९६ ॥

**सामोदपुष्याशुगवासिताङ्गी द्विशोरशाखाग्रश
यालिमालाम् ॥ वसन्तलक्ष्मीमिव राजभिस्तैः क**

रपद्रुमैरप्यभिलष्यमाणाम् ॥ १७ ॥

सामोदेति । तथाअतिमुन्दरतल्लामेनसामोदःसहर्षःपुण्याशुगःकासस्तो
नवासितंअधिष्ठितंअङ्गयस्यास्तान् । अथचसामोदानिमुगन्धीनिपुण्याणि
आशुगोमलयानिलःतैर्वासिताङ्गीसुरभीकृतरूपान् । तथाकिशोरासिसूक्ष्म
शिशाखाध्रास्यकुलयोयेषांएवस्विधाःशयाःहस्ताःयस्याःएवस्विधाअलिमा
लासखीसमूहोयस्याः यद्दानूतनशाखायवद्वालपल्लववदतिरक्ताःकराःय
स्याःएवंजूताअतिमालायस्यास्तान् । अथचवाकशाखाकिशलयशयाअलि
मालयस्यास्तान् । अथचवालशाखाकिशलयशयाअलिमालाज्वरपंक्तिर्य
स्यासालान्तपथितैराजभिरभिलक्ष्मणाङ्गानिवस्थितान् । कल्पद्रुमैरपि
अभिलष्यन्नाशान्वसन्तलक्ष्मीभिवस्थितान् । वासितैतिमनुबन्तातत्करो
तीतिरयन्ताद्वासशब्दाजिह्वा ॥ ८७ ॥

पीतावदांतारुणनीलभासा न्देहोपदेहात्किरणैर्म
णीनाम् ॥ गोरोचनाचन्दनकुङ्कुमेन नाभीषिलो
पान्पुनरुक्तयन्तीम् ॥ १८ ॥

पीतेति । तथापीताऽवदाताञ्चैताश्चरुणानीलाभायेषांमणीनाङ्गिरसैः
कृत्वादेहोपदेहाच्छरीरानुलोपाङ्केतोः यथाक्रमङ्गोरोचनाचन्दनकुङ्कुमंएष
नाजीकस्तूरीएतैःकृतान्विलोपान्पुनरुक्तयन्तींनिरर्थकान्कुर्वन्तीमित्यर्थः ।
बह्वनियमवृत्तिनीलशब्दस्यपूर्वनिपाताभावः । गोरोचनेत्यादीनाञ्चन्द
नादिभिःपूर्वसमासःकार्यः ॥ ८८ ॥

स्मरं प्रसूनेन शरासनेन जेतारमश्रद्धधर्ती नलस्य ॥
तस्मैस्यभूषादृषदंशुशिल्प मवलद्विषः कार्मुकमर्य
यन्तीम् ॥ १९ ॥

स्मरमिति । तथास्मरं प्रसूनेनकुसुमरूपेणातिप्रेशलेनशरासनेनधनुषान
लस्यजेतारद्वैत्रमश्रद्धधर्तीअसंभावयन्तीअतः कारणात्तस्मैकाभायातिदृढ
स्वलद्विषःइन्द्रस्यकार्मुकंअर्पयन्तीन्ददतीम् । किञ्जुतङ्कानुंक्रमम् । स्वभूषा
मुखीयकरणेष्वलङ्कारेषुदृढदोरजानितेषां अंशवत्स्तेपाशिरयनिर्माणरूपंमै
भीजुषारत्नकिरणैरेवसाधनैःस्मरेणनलोपयोगोभान्यैरित्यर्थः । नानावर्णैश्च
धनुर्वत्यदीयारत्नशोभेतिजावः ॥ ८९ ॥

विभूषणेभ्योवरमंशुक्रेषु ततोवरंसान्द्रमणिप्रभा
सु ॥ सम्यक्पुनःक्वापिनराजकस्य पातुंहशाधा
तृधृतावकाशाम् ॥ १०० ॥

विभूषणेभ्य इति । तथाविभूषणेभ्यः अवरं अर्वाक् भागे वर्तमानेषु अंशु
कोपुराजकस्य राजसमूहस्य दृशा पातुं न धात्रा धृतः कृतः अवकाशः अन्तरालं य
स्यांसा । अननैव भूषणेष्वपि न धृतावकाशानित्यप्युक्तम् । तथा ततोऽंशुके
भ्यः अवरंसान्द्रमणि प्रभासुराजकस्य दृशा पातुं न धात्रा धृतावकाशां सक्वापि
कस्मिन्नपि अवयवप्रदेशेषु नः राजकस्य दृशा सम्यक् स्थानस्थेन यथावस्थितरू
पेण च द्रष्टुं न धात्रा धृतावकाशां विभूषणांशुकमणिप्रभाक्कादितत्वात्किमप्य
ङ्गराजदृष्टिगोचरो नाभूदित्यर्थः । यावत् यावद् दृष्टुगोप्यते तावत् तावदव
लोकनार्थमुत्कथयता भवतीति सर्वेपितदवलोकनार्थं सोत्कथयता जाता इति भा
वः ॥ १०० ॥

प्राक्पुष्यत्रैर्वियतः पतद्भिर्द्रष्टुं न दत्तामथ तद्विरे
फैः ॥ तद्वीतिभुग्नेन ततो मुखेन विधेरदोवाच्छि
तविघ्नयत्नः ॥ १०१ ॥

प्रकारान्तरेणाप्यनुमर्थमाह ॥ प्रागिति । तथाविद्यतोगगनापतद्भिः अ
तिसौन्दर्यदर्शनेन सन्तुष्टैर्देवैर्जैनीशिरसिभुक्कै पुष्यत्रैः प्राक्प्रथमतः राज
कस्य द्रष्टुं न दत्तान् । अथ पश्चात् तदनुगामिभिः द्विरेकैर्द्रष्टुं न दत्तान् । ततोपि
पश्चात्तेभ्यो ज्ञसरेभ्यो भीत्या जयेन भुग्नस्वकीकृतस्तेन मुखेन द्रष्टुं न दत्तान् ।
विधेर्वीच्छित्तस्य विघ्ने यत्न आहो व्याथर्थरूपः कष्टरूपो वा । अस्तरणायेन केन
चित्प्रकारेण सर्वोभिलाषं नाशयितुमेव प्रयत्न्यते । अतो असाधुर्विचित्र्यापा
रद्वत्यर्थः ॥ १०१ ॥

एतद्वरस्यामितिराजकेन मनोरथातिथ्यमावपि
ताय ॥ सखीमुखायोत्सृजतीमपाङ्गा त्कपूर्कस्तू
रिकयोः प्रद्याहम् ॥ १०२ ॥

एतदिति । तथा सखीमुखाय अपाङ्गात् नेत्रप्रान्तात् कपूर्कस्तूरिकयोः
प्रवाहं द्येत श्यामकान्तिपूरमुत्सृजन्तीं दृढाङ्कैः अवलोकयन्तीमित्यर्थः । किं

भूतायसखीमुखाय अहमेतत्सखीमुखस्वरं समागिष्टं स्यांभूयासमिति प्रत्येक
राजकेन मनोरथातिथ्यनभिलाषविषयं श्रवापिताय प्रापिताय । सखीमुख
त्वेन विना भैमीकटाक्षलाभो न भवतीति राजत्वापेक्षया भैमीसखीमुखत्वमेव
अस्माकस्वरं न राजत्वमित्यर्थः । कटाक्षम्यसिताऽसितकूपत्वकूपैरकस्तू
रिकापदेनोक्तम् ॥ १०२ ॥

स्मितेच्छुदन्तच्छुदकंपकिंचि दिगम्बरीज्जतरदां
शुवृन्दैः ॥ आनन्दितोर्वीन्द्रमुखारविन्दैर्मुदंनुद
न्तीहदिकौमुदीनाम् ॥ १०३ ॥

स्मितइति । स्वस्मिन्प्रसादबुद्ध्या आनन्दितामिज्ज्वीन्द्राणां राज्ञां मुखार
विन्दानियैः खंभूतैः स्मितेच्छुदं पद्मास्यङ्कुराकामौदन्तच्छदावोद्यौतयोः क
म्पेन किञ्चित्चलनेन किञ्चिद्दिगम्बरीभूताः ईषत्प्रकटीज्जलाः रदाः दन्तारसे
पांशुशुवृन्दैः कृत्वा कौमुदीनां हृदि स्थितमदंनुदन्तीम् । अथ च अंशुलशेरवौ
रश्नावित्यभिधानात् रदा एवांशुवृन्दामिसूर्यसङ्घातैः नन्दितारविन्दत्वा
त्कौमुदीमदोहरणं युक्तम् । ततोप्यधिकजान्तित्वात् सूर्यैश्च हिकमलानामा
नन्दः चन्द्रिकायाश्चैतद्भावः क्रियते ॥ १०३ ॥

प्रत्यङ्गभूषाच्छमणिच्छलेन यत्नग्नयन्निश्चललोक
नेत्राम् ॥ हाराग्रजाम्बुद्वयोदरस्मि पीनाभनाभी
कुहरान्धकाराम् ॥ १०४ ॥

प्रत्यङ्गेति । प्रत्यङ्गं प्रत्यवयवजुषाणां भूषणानां अच्छानिर्भला नययोर
जानितेषाच्छलेन व्याजेन यस्मिन्नवयवे सन्मानि तत्रग्नयन्निश्चललोकने
प्राणियस्याम् । यस्य यस्यावलोककस्य नेत्रेयत्रयत्रतदीये अवयवे सन्नेत्रे
वविलोकविच्छेदभियपनिमेषं परित्यज्य निश्चलीभूते यस्यां खंभूतामित्यर्थः
दर्शनोत्सुकलोकनेप्राप्येवैतानि नतुरजानीत्यर्थः । अतिसुन्दरीप्रत्यङ्गर
जैरलङ्कृतमिति भावः । तथा हाराग्र्ये मुक्ताहारमध्ये काप्रस्फुरन्गरुहा
श्मागरुहाकारो मणिः तस्य रश्मिभिः पीनावर्धिता आभा यस्य सः । नाभीकु
हरान्धकारो नाभीदरीतिभिर्यस्याः खंभूताम् ॥ १०४ ॥

तद्गौरसारस्मितविस्मितेन्दु प्रमोशिरकंपरुचो

मिनेतुम् ॥ विपाण्डुतामण्डितचामराली नाना
मरालीकृतलास्यलीलाम् ॥ १०५ ॥

तदिति । तथातस्याः गौरवस्तु सारजुतं अतिगौरंस्मितस्तेनविस्मितासा
धर्याभूता इन्द्रप्रजायस्याः शिरःकम्पकृष्टः अभिनेतुन्तस्मितदर्शनजनित
विस्मयवशाच्चन्द्रदीप्तिः स्वशिरःकम्पकूरोतीति दर्शयितुं विपाण्डुतया
मण्डिताक्षामरास्यक्षामरपङ्क्तिरूपाः नानामराल्यः अनेकाः हंस्यः तानिः
कृतालास्यलीलायस्यास्ताम् । चन्द्रिकाचामरमरालतुल्यस्मिताञ्चामरैः वी
ज्यनानाञ्चेति भावः १०५ ॥

तदङ्गभोगावलिगायनीनां मध्येनिरुक्तिक्रमकुण्ठ
तानाम् ॥ स्वयन्धृतामप्सरसांप्रसादं द्वियंहृदीम
ण्डनमर्पयन्तीम् ॥ १०६ ॥

तदिति । तथातस्याः अङ्गानां भोगावलिः मुच्यन्ते इति जोगाश्चन्दनाद
यस्तत्प्रतिपादको प्रत्यस्तङ्गायनीनां प्रारब्धस्तुतीनां मध्ये असमाप्तायां एव
स्तुतीनिरुक्तिक्रमे निर्वचनपरिपाद्यान्विषये विकुण्ठितानाङ्गतिपयानामेव
अङ्गानां स्तुतिः कृता अनन्तरं स्तूत्यं भावाद्गतशक्तीनां तूष्णीभूतानां नेनाका
दीनानां अप्रसादं स्वयं स्वेन धृता इति । श्रीहृदयस्य नगहनजूपणीभूतां द्वियंल
ज्जां प्रसादं लज्जारूपं प्रसादं अर्पयन्तीन्ददतीम् । अतिचौन्दर्यं स्तुतिक्रमा
शक्तेः सरसोपलब्धजिता इति भावः । मध्ये उदरे विषये निरुक्तिक्रमकुण्ठिता
नान्तद्वर्णयितुं शक्तानां इति वा । अन्यापि भोगावलीपाठकानां स्वयन्धृतं
सत्तनद्वारादि हृदयं नगहनमर्पयति प्रसादनगहनशब्दावाप्तिरिति ॥ १०६ ॥

तारारदानाम्बदनस्यचन्द्रं रुषाकचानाञ्चनभो
जयन्तीम् ॥ श्याकण्ठमक्ष्णोर्द्वितयं मधूनि महीभु
जः कस्य नभोजयन्तीम् ॥ १०७ ॥

तारा इति । तथारदानां रुचाताराः बदनस्य रुचा चन्द्ररूपानाञ्चरुचानभो
जयन्तीमिति सर्वत्रान्वयः । कस्य न महीभुजः अस्तौ द्वितयं नयनद्वयद्वारा कण्ठं
उपचारात् अतिसरान्धूनिमनः जयन्ती अपितु सर्वस्यापि पाययमानां अ
तिसुन्दरतद्दर्शनेन राजनेत्राणां अमृतेनैव वृत्तिर्जायते इति भावः ॥ १०७ ॥

अलङ्कृताङ्गाद्भुतकेवलाङ्गी स्तवाधिकाध्यक्षनि
वेद्यलक्ष्मीम् ॥ इमांस्त्रिमानेन सजाम्बिजान्ती य
यावपाङ्गैरथराजराजिः ॥ षोडशभिः कुलकम् १०८ ॥

अलङ्कतेति । तथा अलङ्कृतादप्यङ्गात्प्रवयवात् अद्भुतआश्चर्यरूपहेव
समलङ्कृतं अङ्गं यस्यास्ताम् । तथा स्तवात्स्तुतेरधिकाध्यक्षनिवेद्याप्रत्य
सदृश्यालक्ष्मीर्यस्यास्ताम् । स्तूयमानायालक्ष्म्याः सकाशात् अनुभूयमाना
लक्ष्मीरधिकेत्यर्थः । अथ त्रिमानेन नरवाह्येन चतुरङ्गयानेन स्वयम्बरसभा
म्बिजान्ती इमांस्त्रिंशती राजराजिः राजपङ्क्तिः अपाङ्गैः कटाक्षैः पपीसादरं पश्य
ति स्म कुलकमिति द्वाभ्यां युष्ममिति प्रोक्तत्रिभिः स्यात्तु विशेषकम् कलापक
चतुर्भिः स्यादतर्पणविशेषकम् ॥ १०८ ॥

आसीदसौ कोपितः तत्र मूषास्तन्मूर्तिरूपो द्ववदद्भु-
तस्य ॥ उल्लेखुरङ्गानि मुदान यस्य विनिद्रो माङ्-
कुरदन्तुराणि ॥ १०९ ॥

आसीदिति । तस्याभैम्यामूर्तिर्देहस्तस्याज्ञैम्यारूपं सौन्दर्यं तद्विलोक
नेनोद्भवज्जातमद्भुतमाश्चर्यं यस्य एवंभूतस्य यस्य अङ्गानि मोक्षेषुः हर्षेन प्रा-
पुः । असौ ईदृशः कोपि जूपस्त्रसभायां नासीत् । किञ्चूतान्यङ्गानि मुदा अ-
नुरागेण कृत्वा विनिद्रैः रोमाङ्कुरैर्दन्तुराणि न लोकात्तानि । सर्वे पितृसौन्दर्यं
दर्शनात् साक्षर्याः सानुरागा जाता इति ज्ञातव्यः ॥ १०९ ॥

अङ्गुष्ठमूर्ध्ना च निपीडिताग्रा मध्यं नभागेन च म-
ध्यमायाः ॥ आस्फोटिजैमीमवलोक्य तत्र न तर्ज-
नीकेन जनेन नाम ॥ ११० ॥

अङ्गुष्ठेति । तत्र केन नाम केन पुनर्जनेन भैमी अवलोक्य तर्जनीदक्षिणकर
प्रदेशिनी नास्तीति अपितु सर्वेणापि स्फाल्यते स्म । किंभूता । अङ्गुष्ठस्य मूर्ध्ना
अग्रं नभः मध्यमायाः अङ्गुलेर्नभः नभागेन च विनिपीडितं नञीकृतं अग्रं यस्याः
सा । लोकीतीति रिपुमनुभवैकवेद्या ॥ ११० ॥

अस्मिन् समाजे मनुजेश्वरेण तां खञ्जनाक्षीमवलोक्य

केन ॥ पुनःपुनर्लोलितमौलिनान भुवोरुदक्षेपित
रां द्वयीवा ॥ १११ ॥

अस्मिन्निति । अस्मिन्मनाजेषुनःपुनःलोलितमौलिनाकंपितगिरमा
केनवाकेनपुनर्मनुजेश्वरेयराक्षातांखंभनाङ्गीखञ्जरीटुस्यनेत्रां आलोक्य
भुवोर्द्वयीनोदक्षेपितरान् । अतिशयेनोत्तिष्ठैवेत्यर्थः । आश्चर्यवगाच्छिरः
कम्पोभ्रवोरुदक्षेपश्चकृतइतिभावः ॥ १११ ॥

स्वयम्बरस्याजिरमाजिहाना भिवभाञ्चभैमीमथ
भूमिनाथैः ॥ इदंमुदाङ्गिहूञ्चित्तभावा द्वादिस्व
गढाक्षराजिह्वजिह्वम् ॥ ११२ ॥

स्वयंवरस्येति । अथलोकनाथैःराजभिःस्वयंवरस्याजिरमाजिहानां
आगताभैर्भोम्बिभाञ्चद्व्याञ्जनुरागवगाङ्गिहूञ्चित्तभावान् विक्लचित्तत्वा
रखणहाकारैरर्थोक्तिरूपैःहेतुभिः निष्पाकुटिलाजिह्वायस्यांक्रियायां दयात
यामुदाङ्गैरेणदृक्स्वसाखंअवादिदितम् । मेनीदज्ञाननात्रेराकानगव
शत्वाद्भक्तुनप्रकृवन्तोपिहयंवगाङ्गयान्त्वभूवुरित्यर्थः । आजिहानां
आभित् ॥ ११२ ॥

रम्भादिलीभात्कृतकर्मजिर्मा शून्यैवभूर्भूसुरभूमि
पान्थैः ॥ इत्येतयालोपिदिवापिपुंसां स्वैमत्य
मत्यश्चरसारसायाम् ॥ ११३ ॥

रम्भेति । अत्यप्तरसाशौन्दर्येणअतिक्रान्ताअप्तरसोपयाप्यंभूतदाम्भ
याग्नैम्याइतिविचार्यदिव्यस्वगन्धपुंसांइन्द्रादीनारमायान्वैमत्यंभूतकतिर
निच्छाऽचारुत्वनितिवाचत्कृतोपिलुप्तम् । इतिक्विन् । रम्भादिपुंस्वरः
सुलीभात्कनुरागात्कृतकर्मन्तत्त्व्यानिष्टोननंप्रामादियैःसुरभूमिपान्थै
र्गजिमनिपुभिर्नरैःभूःशून्यैवभाभूदिति । स्वर्गेपिगतादृश्याःकृत्वांभूमाया
तइन्दादयोपिस्वर्गपरित्यज्यभूमिनेवस्वर्गाधिकान्त्वाअत्रमनागनाःराजा
नस्तुज्योतिष्टोमादिकंपरित्यज्यस्वर्गेनगताइतिक्विन्वाच्याइतिभावः ॥ ११३ ॥

रूपयदाकर्ण्यजनाननेभ्यस्तत्तद्दिगन्ताद्वयमाग
मामः ॥ सौन्दर्यसारादनुभूयमाना दत्त्यास्तद

स्माद्वहुनाकनीयः ॥ ११४ ॥

रूपं इति । वयं यस्याः यद्रूपं नान्येभ्यः आकर्ष्यतस्मात्तस्मात् अतिदूरान् दिगन्ताद्योऽप्यादिदिग्प्रान्तात्सकाशादागमास आगतवन्तस्तदस्याः सौन्दर्यं मनुभूयमाना तत्प्रत्यक्षदृश्यात् अस्मात्सौन्दर्यसारात् लावण्योत्कर्षात् बहुश्रुति शयेनाश्रकनीयोनाकनीय एव । अन्यदीर्यं स्वल्पमपिलोकमुखाद्बहुश्रुत्येत्य तदीयं याथास्त्येन वर्णनाशक्तं वैदृषिसदृशमेव श्रुतमिदं वाच्यं निति भावः । आगमाभेति लूदित्वादङ् । कनीय इति युवाएपयोरिति कनादेशः ॥ ११४ ॥

रससयशृङ्गारइति श्रुतस्य क्लृप्तनामजागर्तिमहानु दन्वान् ॥ कस्मादुदस्यादियमन्यथाश्री लंबशय वैदग्ध्यनिधिः पयोधेः ॥ ११५ ॥

रसस्येति । नवरसमध्ये शृङ्गारइति श्रुतस्य स्यात्तस्य रस्य अथ च तदकस्य महानुदन्वात्समुद्रः क्लृप्तागर्तिकस्मिन्देशे वर्तते । नामप्रज्ञेऽप्यर्थे वा । क्लृप्तनामकस्मिन्कपि प्रदेशेऽपि भावनायां वा । अस्तीतिकथनवगतमित्यत आह । अन्यथा शृङ्गाररससमुद्राभावे लावण्यस्य सौन्दर्यं नैव वैदग्ध्यस्य निधिरित्यत्रै नीश्रीलंस्मी-कस्मात्पयोधेरुदस्यादुत्पत्ता । श्रीः समुद्रादुत्पत्तेति पुराणा दौप्रसिद्ध इत्येतु अयिपिश्रितिकातस्मात् शृङ्गाररससमुद्रादुत्पत्ता सक्तापि दे शे विद्यते एवेति कार्यात्कारणानुमानमिति भावः ॥ ११५ ॥

साक्षात्सुधांशुर्मुखमेव भैरव्या दिवः स्फुटं लक्ष्मणिकः शशांकः ॥ एतदभूद्वीमुख्यमनङ्गचापं पुष्पं पुनस्तद् गुणमात्रवृत्त्या ॥ ११६ ॥

साक्षादिति । भैरव्याः मुखमेव साक्षात्मुख्योपमानभूतः सुधांशुः असृतांशुः कविसङ्केतपमानत्वेन प्रसिद्धश्चन्द्रो जैमीमुखलक्षण एव अतिवृत्तत्वाऽकल कत्वाऽऽसृष्टादकत्वाऽपरलक्षणत्वाऽतद्गुणवत्त्वादिना चन्द्रादधिकत्वा दित्यर्थः । अथ च साक्षात्प्रत्यक्षः सन्निहिततरङ्गितियावत् । अथ च भैमीमुख मेव साक्षादभिधावृत्त्या सुधांशुः श्लोष्ठलक्षणमुख्यसुधासम्बन्धात्सुधांशुपदे न जैमीमुखमेव मुख्यवृत्त्या अभिधेयमिति भावः । दिवोगगनसम्बन्धीशशा ङ्कः स्फुटं निश्चितं लक्ष्मणिक-लक्षणेन कलङ्केन संसृष्टः अतः साक्षात्मुख्योपमा

नभूतो न भवति किन्तु न्यूनगुणत्वादुपभोगेनैवेत्यर्थः । अथ च साक्षादस्मदा
 दिरसमप्रत्यक्षप्रज्ञयोग्यसुधावत्वात् दिवि स्थितस्तु चन्द्रोलाक्षिकः अनु
 मानिकः तदीयसुधायाः द्वैकभोग्यत्वात् अस्मदाद्यप्रत्यक्षत्वात् प्रत्यक्षानु
 मानयोर्नष्टे प्रत्यक्षसमैव बलवत्त्वादित्यर्थः । अथ च साक्षिको लक्षणावृत्ति
 वशात् सुधांशुपदेनाजिघेयो न त्वभिधावृत्त्या एतन्मुखं सुधांशुपदेन अभिधा
 वृत्त्याभिधेयम् । चन्द्रस्तु शशाङ्कपदेनाजिघेयत इत्यनयोर्न ह दन्तरमिति
 भावः । एतद्योतनार्थे सुधांशुशशाङ्कपदे । तथा एतद्मुखी भैमी ज्ञुवौ मुख्यं
 अनङ्गस्य चापं अभिधावृत्त्या । अथ च मुखे भवमुख्यं च्छूकपक्कानचापं मुखे भव
 त्वात् मुख्यम् । यत्पुनः पुण्यमनङ्गचापत्वेन व्यवहित्येत ततो योर्ज्ञेयोर्ब्रह्मो
 न्मादकत्वलक्षणो योगुणस्तन्मात्रस्य तदेकश्रुतस्य तन्मादकत्वस्यैव वृत्त्याव
 र्त्तते न तु तत्र वक्तव्यं ततः । ततश्चैकदेशसादृश्यलक्षणाद्वीथी निमित्ताद्वीथये
 वद्व्याप्ताऽनङ्गचापत्वेन व्यवहर्तव्यं न तु मुख्ययाद्व्येत्यर्थः । अथ च तत्पुष्पपुन
 र्दौरिकात्मात्रेयद्वर्तनस्तेन कानचापमित्युच्यते । सालारूपस्य कानचापस्य
 कविभिरुक्तत्वात् अतस्तस्यानङ्गचापत्वं सापेक्षं ज्ञुवोस्तु निरपेक्षं । ज्ञुवावि
 ति द्विवचनेनासलङ्गमत्वं चापमित्येकवचनेन समुदितयोश्चापत्वं न तत्प्रत्येकं
 तिसूचितम् । अथ च गुणस्तन्तुः सौगन्ध्यादिवा तन्मात्रस्य यावत्ति स्ताया पुण्य
 स्य गुणवत्त्वसद्भावाच्चापस्य गुणत्वात् पुण्यकानचापमिन् व्यतेत्यर्थः । अभि
 धावृत्तेर्लक्षणपेक्षया अन्यर्हितत्वाद् द्वैत्यपेक्षया चाप्यर्हिततत्त्वान्मुख्यत्व
 न् । ततश्च गौणमुख्ययोर्मुख्यकार्यसंप्रत्यय इति सापेक्षनिरपेक्षयोर्निरपेक्षत्व
 म्बलवदितिन्यायात् भैमीमुखं ज्ञुयुगमेव मुख्यं च्छूकपक्कानचापत्वाभिलाषयो
 ग्यमसिद्धदन्मदनलनकक्षेति भावः । अभिधेयाविना भूतप्रवृत्तिर्लक्षणं व्यते ।
 लक्षणगौणयैर्याद्दृष्टे रिष्टा तु गौणतेति अभिधादीनां लक्षणम् । मुख्यार्थं
 बाधेत द्योगेकद्वितीयाप्रयोजनात् । अन्योर्थो लक्ष्यते यत्सालक्षणारोपि
 ताक्रियेति । लक्षणपालनं नैव संसृष्ट इत्यर्थे संसृष्ट इति टक् । मुख्यं मुख्य
 निव भवतीति भवार्थे शास्त्रादिभ्यो यत् । पक्षेशरीरावयवाश्चेति भवार्थः ॥ ११६ ॥

लक्ष्ये घृते कुण्डलिके सुदत्या । स्ताटङ्कयुग्मं स्मरध
 न्विने किम् ॥ सध्यापसव्यम्विशिखाविसृष्टा स्ते
 नैतयोर्यान्ति किमन्तरेव ॥ ११७ ॥

लक्ष्ये इति । सुदय्याः सैम्याः कर्णं भूषयन्ताः टङ्कयुग्मं स्मरधन्विने कामधा
नुष्काय कुण्डलाकारे लक्ष्ये कृत्वा धृतङ्किम् । तेन कामेन सव्यापसव्यन्विसृष्टा
मुक्ताविशिखाश्रनयोः कुण्डलीकयोरन्तरे मध्ये खयान्तिकिम्बितकं । भ्रूचा
पयोजिताः कटाक्षवाणाः कर्णताटङ्ककुण्डलाभ्यन्तरे खनिर्यान्तीति भावः ।
प्रवीणधानुः कस्य वाणालक्ष्यमन्तरे खयान्तिताटङ्कयुग्मदर्शनमात्रेण कामोद्
द्रेकादेवं संभाव्यत इति भावः । अतएवेत्येव पदच्छेदः । सव्यापसव्यं यथा क्र
यविक्रियाविशेषणम् ॥ ११७ ॥

तनोत्यकीर्तिं कुसुमायुधस्य सैषावतेन्दीवरकर्णं
पूरौ । यतः श्रवः कुण्डलिकापरादु शरं खलः ख्याप
यिता तमाभ्याम् ॥ ११८ ॥

तनोतीति । सैषा सैमीकुसुमायुगलस्य कामस्य इन्द्रीवरयोः नीलोत्पलयोः
कर्णं पूरौ श्यामत्वात् अक्षकीर्तिं तनोति वत आश्चर्यं । यतः खलो दुर्जनः पुरुषः
आभ्यानीलोत्पलकर्णे पूराभ्यां कृत्वा श्रवसोः कर्णयोः कुण्डलीकरूपाक्षस्य
द्वपादपरादौ व्युत्तीशरीनीलोत्पले खवाणौ यस्य तङ्कान्ध्यापयिता कथयि
ष्यति कर्णद्वये नीलोत्पलद्वयङ्कर्णपूरीकृतङ्कुण्डलिकेलक्ष्ये कामस्य च पुण्याशु
गत्वा त् इन्द्रीवरयोः लक्ष्मणात्वं युक्तम् । धानुः कस्य वाणालक्ष्यमन्तरे रागन्त
व्यम् इन्द्रीवरलक्षणीवाणी कर्णयोरुपरिवर्त्तेने इति कामो लक्ष्यात् व्युत्तसायको
जात इति खलो वदित्यतीत्यपकीर्तिं रूपी जाता वित्यर्थः । कर्णपूरदर्शनात् म
दनोद्द्रेको भवतीति भावः ॥ ११८ ॥

रजः पदं पृषदकीटजुष्टं हित्वात्मनः पुष्यमयं पुराण
म् अथात्मभूराद्रियतां सभैम्या भूयुग्ममन्तर्धृतम्
ष्टिचापम् ॥ ११९ ॥

रज इति । सः अक्षजः कामः सैम्याः भूयुग्ममेव । अन्तर्धृत्येच्छाधेत्येन
धृतो मुष्टिर्वैनमुष्टिना मध्ये धृतत्वाद् दृश्यमयं एवं भूतद्व्यापं अद्य आद्रियतां नू
तनम्यनुः करोतु । किकृत्वा पुष्यमयं पुराणञ्चीरेण आत्मनश्चापं हित्वा यतः रजः
पदं परागस्थानङ्गाष्टभूर्णस्थानञ्च तथा धट्पदाख्यकीटाः तैः सेवितुं घुणादि
कीटसेवितव्यम् । पुष्यवापापेक्षया चापस्याधिकसान्ध्यान् तन्मत्वम् ॥ ११९ ॥

पद्मान्हिमेप्रावृषिखंजरीटा न्हिप्नुयमादायवि
धिः क्वचिन्नान् ॥ सारेणतेनप्रतिवर्षमुच्चैः पुष्पाति
दृष्टिद्वयमेतदीयम् ॥ १२० ॥

पद्मानिति । विधिः ब्रध्नापद्येभ्योखंजरीटेभ्यः यंसारं आदाय तान्प्रसिद्धा
क्रीलोत्पलदीन्हिनेशीतकालोत्पलजरीटान्प्रावृषिपर्वाकालोक्वचित् अनिक्त
पितस्थानेक्षिप्नुः क्षेपणशीलः सन्प्रतिसम्बत्सरन्तेनपद्यखल्लनेभ्योगृहीते
नसारेणैतदीयं दृष्टिद्वयं चैव अतितरां पुष्पातिवर्षयति । प्रतिवर्षं पद्माद्यभा
वात्नैवद्वयेचशोभाधिक्यात्तदीयेनैवसारेणशोभावृद्धिरितिभावः । पद्मा
नित्यादौमलोकोतिषष्टीनिषेधः । वापुंसिपद्यन्तलिनमित्यमरः ॥ १२० ॥

एतद्दृशोरम्बुरुहैर्विशेषं भृङ्गौजनः पृच्छतुतद्गु
णज्ञैः ॥ इतीवधाताकृततारकालि स्त्रीपुंसमाध्यस्थ
मिहाक्षियुग्मम् ॥ १२१ ॥

एतदिति । धाताइतीवहेतोः अमुं अर्थं क्लृपयत् । इवेति किं । अनेना
भिप्रायेण वा इह अस्मिन्नक्षिप्रयुग्मेतारकेयवअलिस्त्रीपुंसीन्नसरदंपतीत
योर्नाध्य-ध्यंन व्यभागवर्तित्वमथचसाक्षित्वमकृत । इति किम् । जनः एत
द्दृशुर्भैमीनेत्रयोः अंबुरुहैः पट्टैः सहविशेषन्तारतस्पर्कयोः पद्मनेत्रयोः गु
णज्ञौ तारतम्यवेदिनीभृङ्गीचभृङ्गखलौकमलानिरक्षणीयानिभैमीनेत्रेवा इ
तिपृच्छतुतमध्यस्थो हि संशयद्विनतिकमलानिपरित्यज्य अलिजायापत्योर
त्रागमनान्नैत्रयोरेवरक्षणीयत्वन्ताभ्याङ्कयितम् । भैमीदृशीकमलादधिके
अतिनीलकनीनिकेचेतिभावः ॥ अङ्गावितिपुमान्स्त्रियेतिपुंसः शेषः ॥ पृ
च्छिद्विकर्मा । स्त्रीपुंसेत्यचतुरेति साधुः ॥ १२१ ॥

व्यधत्तसौधेरतिकामयोस्त द्रुक्तम्बयास्याहृदिवा
समाजोः तदग्रजाग्रत्पृथुशातकुं भकुंभौनसंभावय
तिस्तनौकः ॥ १२२ ॥

व्यधत्तेति । तयो रतिकामयोर्मक्तम्बयः यौवनद्वर्त अस्याः हृदिवासमा
जो रतिकामयो रतेसौधेद्वौप्रासादौकर्मव्यधत्त । द्वयोः सौधद्वयमुक्तम् ।
सौधद्वयकरणेप्रमाणमाह । यस्मात्कः पुरुषः जैम्यास्तनीतयो सौधयो च

प्रेतपरिजातप्रकाशमाचौपयूपीवरौशातकुम्भकुम्भसुवर्णकलशौनसम्भाव
यतितर्कयतिसुवर्णकलशौस्तनादितिनसम्भावयति । अतोवयसारतिका
मार्येपयकसौधेरुतेत्यर्थः । सौधयोरुपरिसुवर्णकलशाभ्यांभाव्यन्तत्स्या
नेकुषीजातावितिजावः । अन्योपिभक्तःस्वर्णकलशभूषितौप्रासादौरधय
ति । सर्वदारतिकाममुक्तासुवर्णकुम्भतुल्यकुचायेयमितिभावः ॥ १२२ ॥

**अस्याभुजाभ्याम्विजितोद्विसात्किं पृथक्कुरौगृह्य
तत्तत्प्रसूनम् ॥ इतीष्यतेतन्मृदाश्रियःकै नगी
यतेवाकरएवलोकैः ॥ १२३ ॥**

अस्याइति । अस्याःभुजाभ्यांपृथक्प्रत्येकस्थिताद्विसात्प्रसूनम्विष
प्रसूनमूलमेवकरोवलिःअगृह्यतकिम् । प्रत्येकन्दोडोगृहीतःकिम् । अ
थयकनलमेवहस्तत्वेनछद्मीकृतमितिभितर्कः । कुतएतदित्याशङ्क्याह ।
इहलोकेजुजयोस्तत्कारजूतमूलमूलैर्लोकैःश्रियोगृहाः वसतिस्थानत्वेनशी
भालयत्वेनचनेष्यतेकैर्वालोकैः करएवकरशब्देनगीयतेकीर्त्यतेअपितुसर्वै
रपि । नैसीहस्तयोःश्रीगृहत्वङ्करशब्दवाच्यत्वञ्चविद्यते । कमलस्यश्री
गृहत्वलोक प्रसिद्धकरत्वञ्चविजिताद्विसात्दण्डरूपत्वेनगृहीतन्तद्युक्तमि
त्यर्थः । विसकमलाभ्यामप्येतदीयम्बाहुकरंअमुन्दरमितिजावः । गृ
हाःपुंसिचभूम्येवेत्यनरः ॥ १२३ ॥

**दुद्रवतच्छम्बरजम्बिसिन्या स्तत्यद्वमस्यास्तु
भुजाग्रसद्व ॥ उत्कण्ठकादुद्रमनेननाला दुत्कण्ठ
कंशातशिखैर्नखैर्यत् ॥ १२४ ॥**

छन्देति । तत्प्रसिद्धंशम्बराज्जालाज्जातम्बिसिन्याःकमलंछन्दै वञ्चलीक
मेवशम्बरातदैत्यात्जातञ्छन्दमायारूपमेवअसत्यमित्यर्थः । तर्हितत्किंस
त्यन्तत्राह । अस्याःतुपुनर्जुजायेसद्वयस्यतत्पटनसुखंसत्यमित्यर्थः । कुत
एतदित्याशङ्क्याह । यत्तस्यात्उत्कण्ठकादुद्रमनेननाला अथचउत्कण्ठशू
करूपकण्ठकात्नालात्भुजदण्डात्त्वद्भमनेनजातत्वेनशातशिखैः तीक्ष्णा
ग्रैःनखैःकृत्वाउत्कण्ठकमुद्रतकण्ठकपटन्तुउत्कण्ठकनालात्उद्रतमपिनो
त्कण्ठकम् । पटनेकण्ठकाभावात्अतोतत्पटनङ्गितुजैमीपाणिरिव । का
येहिकारणगतागुणादुच्यन्ते । कमलाधिकौतीक्ष्णनखौचएतदीयहकीह

तिभावः । शस्वरोदैत्यमैदेस्याञ्जीरञ्जीराश्वशस्वरेनित्यसंरः ॥ १२४ ॥

जागर्तिमर्त्येषुतुल्यमस्या भोग्येति योग्यानुपल
म्भननः ॥ यद्यस्तिनाकेभुवनेयवाध स्तदानकौत
स्कृतलोकवाधः ॥ १२५ ॥

जागर्तीति । अस्याः तुल्यैसादृश्यैर्योग्यासमुचितामर्त्येषुमर्त्यलोके
षुजागर्तिइत्यर्थेनः अस्माकंराष्ट्रांयोग्यायाः सत्याः अनुपलम्भनंअनुपलब्धि
रेवप्रमाणम् । यदियोग्याविद्येततर्हिचपलस्येतनोपलभ्यतेतस्मान्मर्त्य
लोकेनास्तीतिवाच्यमितिभावः । तर्हिस्वर्गपातालैवामवेदित्यतआह । य
दिनाकेऽयवाऽधोभुवनेपातालेऽतत्सदृशी अस्तितदाक्षुतः कुतआगतः कौ
तस्कृतस्तस्यसर्वैतः सनागतस्यस्वर्गपाताललोकाभ्यामपिसनागतस्यदेवता
गलोकसाधायोऽस्तसंभर्दानस्यात् जातश्चसंभर्देस्तस्माद्भोक्तव्येपिऽतादृशी
नास्ति । अन्यथादेवानागाहनागच्छेयुरितिभावः कुतः कुतआगतइत्यर्थे
ततआगतइत्यधिकस्कादित्वात्सः तातस्तर्तेतिपाठेततस्ततआगतइत्यर्थे
तेनैवअण् ॥ १२५ ॥

नमःकरेभ्योस्तुविधेर्नचास्तु स्पृष्टुन्धियाप्यस्यन
किंपुनस्तैः ॥ स्पर्शादिदंस्याल्लुलितन्निहञ्चित्यं
मनोभुवोनङ्गतयानुरुपम् ॥ १२६ ॥

नमइति । विधेः करेभ्यः नमस्तु । कुतः अस्याविधेः धियाबुद्ध्यापिर्दृष्टं
शिर्यंनस्पृष्टम् । तैर्हस्तैर्नस्पृष्टमिति किंपुनर्वाच्यम् । क्रान्तिरित्यादीदृशशी
त्यनिर्माणेऽस्फुर्तिरेवनाभूत् किमितिहस्तैः स्पृष्टोन् अथचयस्त्रिरवयवयाबु
द्धानिस्पृष्टन्तःसावयवैर्हस्तैः कथंस्पृश्येतइत्यर्थः । तैर्नस्पृष्टमित्यत्रहेतुः ।
हियस्मात् इदंअतिमृदुशिर्यंस्पर्शात्हस्तस्यशार्दूलुलितंअतिघुष्टंस्यात् ।
तर्हि केननिर्मितन्तत्राह । इदंशिर्यंअनङ्गतयानिरवयववस्थेनमनोजुषःका
मस्यअनुरुपङ्कगमयवअस्यकर्तानविधिः तस्मात्कामोययननः अस्त्वित्य
र्थः ॥ १२६ ॥

इमानमृद्वीमसृजत्कराभ्या म्वेधाः कुशाध्यासनक
र्कशाभ्याम् ॥ शृङ्गारधारांमनसानशान्ति विश्रा

न्तिधन्वाध्वमहीरुहेण ॥ १२७ ॥

इमामिति । वेधाः सूर्वा इमाङ्गराभ्यां नासृजत् । कुत कुशाध्यासनेन दर्श-
धारणेन कर्कशाभ्याम् । तर्हि इयं नामसीत्याह तत्राह । शृङ्गारधारां शृङ्गारम-
दीरुपां इमां मनसा अपि नासृजत् । यतः शान्तिरस्य विश्राप्त्यै धन्वाध्वाम-
रुदेशमार्गः तत्र महीरुहेण शृङ्गाररूपेणातिनीरसेन छतिकठिनेनेत्यर्थः । अति-
कठिनेनातिसुद्वीशृङ्गाररसरूपाच निर्मातुमशक्येत्यर्थः ॥ १२७ ॥

उल्लास्यधातुस्तुलिताकरेण श्रोणौ किमेषास्तन-
योगुरुर्वा ॥ तेनान्तरालैस्त्रिभिरङ्गुलीना मुदो-
तमध्यत्रिवलीविलासा ॥ १२८ ॥

सङ्गास्येति । एषा श्रोणौ नितम्बदेशे गुरुः स्तनयोर्वागुर्वी । गुरुत्वतार-
तम्यज्ञानार्थं न्यातु करेण सङ्गास्यवरिष्यतुलिता किं इति वितर्कः । श्रोणौ-
किङ्कुरः स्तनयोर्वा किङ्कुर इति वा । तन्नैव हेतुना च तस्य अङ्गुलीनां त्रिभिर-
न्तरालैः अथवा शैः कृत्वा उदीतः मध्यदेशे त्रिवलीविलासो यस्य सा । उदी-
तमध्यत्रिवलीविलासा किमिति वा किं शब्दो योज्यः । गुरुश्रोणौ गुरुस्तनी च
इयमिति भावः ॥ १२८ ॥

निजामृतोद्यन्तवनीतजाह्नी मेनां क्रमोन्मीलित-
पीनिमानम् ॥ कृत्वेन्दुरस्यामुखमात्मनाभू न्नि-
द्रालुना दुर्घटमम्बुजेन ॥ १२९ ॥

निजेति इन्दुः एनां कृत्वा नवनीते नैव एनां निर्माय आत्मना स्वेनैव रूपेण
आस्यं मुखं अभूत् । किं मृतां एनां निजा मृता तस्वीया मृता तद्वत्समुत्पन्न-
कसारजूनं नवनीतं तस्मात्जातं अङ्गं यस्याः तां अतएव दिनवृद्धिक्रमेण उ-
न्मीलितः पीतिमागौरत्वं यस्यास्ताम् । नवनीते हि क्रमेण पीतिमाभवति ।
तन्निमित्तत्वाच्च अत्रापि पीमत्वञ्चातम् । यावत्त्यावत्तारुण्यन्तावत्तावत्
स्यादधिकङ्गौरत्वं दृश्यत इत्यर्थः । यतश्चन्द्रकिरणसम्बन्धान्निद्रालुना सुद्वी-
षशीलेन अम्बुजेन कमलेन दुर्घटं दुर्घटं मलेन निर्माणो सर्वावयवानां चन्द्र-
किरणैरेव निर्मितत्वात् तत्सम्बन्धात्कमलं सङ्कुचे देव । अथ चरात्रौ सर्वदा क-
मलसङ्कोचात्स्वेनैव वदनाकारेण जातम् । चन्द्रस्यास्य निर्मितमित्यर्थः ।
अतिसुकुमारोऽतिगौराचन्द्रवदनाच इयमिति भावः ॥ १२९ ॥

अस्याः सञ्चारमधुरेवकारुः श्वासस्त्रितेनेमलयानि
लेन ॥ अमूनिपुष्यैर्विदधेङ्गकानि चकारवाचंपि
कपञ्चमेन ॥ १३० ॥

अस्याइति । सः प्रसिद्धो मधुरेव सन्त एव अस्याः कारुः शिल्पी चारुः योग्यः
अन्योन । यतः सोऽस्याः श्वासमलयानिलेन वितेने निर्ममे । तथा अमूनिप्रत्य
सदृश्यानि अतिमृदूनि अङ्गकानि ह्रस्वान्यङ्गानि चंपकादिपुष्यैर्विदधे निर्ममे ।
वाचंपिकस्य पद्मसंस्मरेण चकार । एतत्सर्ववसन्ताधीनमेवेति तैनेव इयं नि
र्मिता । अग्न्येव सापुष्यवत्सदृङ्गीको किलासापाचेति भावः । यद्गजं सयू
रो वदति सचेन्न तस्तु पद्मम् । पुष्यसाधारणे काले पिकः कूजति पञ्चमम् ॥ १३०

कृतिः स्मरस्यैव न धातुरेपा नास्या हि शिल्योतर
कारुजेयः ॥ रूपस्य शिल्ये त्रयसापिवेधा निर्जीय
ते स स्मरकिङ्करेण ॥ १३१ ॥

कृतिरिति । एषा स्मरस्यैव कृतिर्निर्माणं धातुः । ह्यस्मात् अस्याः शि
ल्योतरकारु निर्जीयो मयतो वेधाः रूपस्य शिल्पे निर्माणविषये स्मरस्य किङ्करे
ण वयसाकामोद्दीपकेन तारुणेन नितरां जीयते वा स्यापेक्षया तारुण्ये रात्रि
णीयकस्याधिक्यात् सदनने जीयत इति वाच्यमित्यपेक्षः । तस्मान्न सदनस्यै
व कृतिः तारुणेन समदनातिरमणीया चरुतेयमिति ज्ञातः ॥ १३१ ॥

गुरोरपीमांभणदोष्ठकण्ठं निरुक्तिगर्वच्छिदया वि
नेतुम् ॥ श्रमः स्मरस्यैव भवम्विहाय मुक्तिङ्गताना
मनुतापनाय ॥ १३२ ॥

गुरोरिति । इमां जैमीः म्भणन्वर्णयत् गुरोर्वृहस्पतेरप्यौष्ठकण्ठं अतिमौ
न्दर्याद्वर्णयितुमशक्तत्वाद्भक्तुनिर्वचनङ्गुत्तुमहमेव कुशलमन्वत्यदिति निरु
क्तौ निर्वचनविषये गर्वस्य च्छिदयानिरकरणेन कृत्वा विनेतुम्विनीतङ्गुत्तुं अथ
प्रभृतित्वयानिर्वचनं न कार्यमिति शिष्यितुं जैमीनिर्माणरूपः स्मरस्यैव ज
मोनविध्यादेः । तथा जवम्विहाय संसारंत्यक्ता मुक्तिङ्गताना पुरुषाणां अ
नुतापनाय स्मरस्यैव श्रमः जैमीसङ्गावात्संभारस्य मोक्षोपसंभारस्यैव तत्कामि
मिति मुक्ता जाता इति तेषां पाद्याज्ञापः । तथा तिस्रोऽन्यांश्चाचम्यते रपि वाग

गोवरः । अन्येनापिश्रितिसमर्थेनसर्वगर्वशातनक्रियते । ओष्ठकण्ठमित्र
त्रप्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः ॥ १३२ ॥

आख्यातुमक्षिप्रजसर्वपीतां भैमीतदेकाङ्गनिखात
चक्षुः ॥ गाथासुधाश्लेषकलाविलासै रलञ्चकारा
ननचन्द्रमिन्द्रः ॥ १३३ ॥

आख्यातुमिति । इन्द्रःतरयाःएकाङ्गेएकैकस्मिन्अवयवेनिखातासमा
रोपितादृक्दृष्टिः यैःतेपुराजसुमघ्ये अक्षिप्रजैः सर्वानेष्टुपीतांदृष्टानेप्रसङ्गे
शदृष्टसर्वावयवाभैर्मीआख्यातुमर्थंयितुङ्गाथाःश्लोकाएवसुधातस्याःआश्ले
षाक्याः कलाअलङ्कारविद्याकासास्विलासैःश्लेषालङ्कारयुक्ते श्लोकनिराख्य
कौशलेः अथचगाथाकृपायाःसुधायाःआसानन्त्येनयः श्लेषःसम्बन्धःते
नपञ्चदशकलाविलासैःसुधासम्बन्धस्यकलानाञ्चविलासैर्वा आननचन्द्रंअ
लञ्चकार । वस्त्रमात्रप्रकारेणश्लेषेणवर्णयामासेत्यर्थः ॥ १३३ ॥

स्मितेनगौरीहरिणीदुशेय म्योणावतीसुस्वरकण्ठ
भासा ॥ हेमैवकायप्रमयाङ्गशेषै स्तन्वीमतिक्राम
तितेनकापि ॥ १३४ ॥

स्मितेनेति ॥ इयंभैमीस्मितेनकृत्वागौरीअप्सरसोविज्ञेय पार्वतीवा त
थादृशाहरिणीकुरङ्गीदेवाङ्गनाच तथासुस्वरकण्ठभासा अतिसुधुरस्वरकण्ठ
श्रियावीणावतीदेवाङ्गनावीणायुक्ताच । तथाकायप्रमयाअङ्गकान्त्याहेमै
वहेमादेवाङ्गनासुवर्णचंतथाअङ्गानांअवयवानांश्वैःभागेःशिष्टैः अवयवैःइ
त्यर्थतैःकृत्वा । मेनकापितन्वीसुन्दरीअतिक्रामतिबुद्धिस्थानभवतीत्यर्थः ।
कापितन्वीमेनतिनक्रामतिबुद्धिस्थानभवतीत्यर्थः । केनचिदज्ञेयकासा
ञ्चिदेवसाभ्यन्तनुसर्वथेतिसर्वान्योप्सरोम्यः सकाशादियंरमणीतरानिरूपने
येतिभावः ॥ १३४ ॥

इतिस्तुवानःसविधेनलेन विलोकितःशङ्कितमान
सेन ॥ व्याकृत्यमर्त्याचितमर्थमुक्ते राखण्डलस्त
स्यनुनोदशङ्काम् ॥ १३५ ॥

इतीति । आखण्डलःइन्द्रस्तस्यनलस्यसमीपेइतिसर्वङ्गोपाद्यप्सरस्ये

नजैसीस्तु वा नो वशं पनूनं अथ नैसी अप्सरस्त्वेन वशं यति चेत्तमहोयं रूपं पृथुही
त्वाजैसी प्रापत्य र्ये मागतः इन्द्रः अवमिति शङ्कितमानसेन मलेन विलोकितः
समन्तस्य नलस्य इन्द्रो यमिति इमां शङ्कां नूनो दस्त्रो टया मास । किङ्कत्वा ठक्ते
गीयां धृष्टरः प्रतिपादिकायाश्चर्यै न त्प्रापितमनुष्ययोग्यं स्मितेन धवलत्या
दिरूपमथ व्याकृत्य व्याख्याय । ममैव अन्यथा बुद्धिर्जाताननुष्यं इन्द्रः किन्तु
कश्चन राजेति तस्य इन्द्रस्त्वशङ्कादूरीकृतवानिति भावः ॥ १३५ ॥

**स्वनैषधादेशमहो विधाय कार्यस्य हेतोरपि नान
लः सन् ॥ किं स्यानि वद्वावमधत्तदुष्टं न्तादृक्कृत
व्याकरणः पुनः सः ॥ १३६ ॥**

स्वमिति । अहे आश्चर्ये विधा देवा । स इन्द्रः जैसी प्राप्ति लक्षणस्य कार्यस्य
हेतोः स्वं आत्माननैषधादेशनैषधरूपमादेशो यस्य एव म्विधङ्कृत्यानलरूपं क
ऽनलो नलव्यतिरिक्तो न सन् अपितु नल एव सन् अयमनलो नाम ननु व्योमव
त्तपि स्थानिवदिन्द्रवद्दुष्टं भावमाशयङ्किङ्किमर्थमधत्तधृतवान् कुतोऽवगत
नित्यत आह । स इन्द्रः पुनपश्चात् नलशङ्कानन्तरन्तादृक्मत्प्रापितकृतव्याक
रणं व्याख्यानेन सः । इन्द्रस्वरूपत्वे दुष्टाशयत्वं युक्तम् । सर्वदा तस्य प्रसारक
स्वभावत्वात् । नलस्वरूपेण धृतेऽपि यस्वीयस्दुष्टाशयत्वं अधृततदनुचितम् ।
नलस्य दुष्टाशयत्वात् तस्वरूपे धृतेऽदुष्टाशयस्यैव अङ्गीकर्तुं युक्तत्वादित्यर्थः
नलरूपधारणेन अन्यथा व्याख्यानेन नलस्यैव प्रसारितवानिति भावः ।
अयमसन् विद्वानेषतादृक्कृतव्याकरणशास्त्रेऽपि सशकः स्वनिजकर्तृकम्यादे
शानहो धृति एवमादिकमादेशम्विधायनं अनलं विद्यतेऽनल्यस्मिन्का
र्ये तन्मानलत्वात् सांख्यिकम्विधत्यर्थः । कार्यस्य कृते दुष्टं स्यानि वद्वावङ्किनाथ
तदपितु चकार । स्यानि वद्वादेशो नलविधाविति अलाभितकार्ये स्यानि व
द्वावोमिषिदः । तेन पथिमम्युन्नामादित्यात्वे कृते आकारगतस्यानि व
द्वावागतं हलत्वं आश्रित्य हलरूपम्यदिति सुलोपो न जवति । विद्वानिन्द्र
स्तु तवापि स्थानिवद्वावम्व्ययतेत्याद्यर्थम् । अथ च स इन्द्रः दुष्टं स्यानि वद्वा
वमादेशङ्किं अचत् । देवत्वम्विहाय मनुष्यत्वङ्किमिति कृतवान् । कीदृशः
नापुरुषः । तादृक् अपूर्वं कृतस्विशिष्टं आकरणं आकारो येन स इन्द्रः नूतिरेव
मलरूपेण परिणत इत्यर्थः । किङ्कत्वास्व आत्माननैषधादेश इत्यादि मयन्ती प्रा

मिलक्षणकार्यस्पष्टतोः प्रयोजने सत्यपि अयुक्तं न कर्तव्यमिति भावः । कीदृशः अवलोनलः अमलः देवत्वन्त्यक्तागात् इत्येतदाश्रयम् । सर्वैहिदेवत्वाय यतन्ते इत्यादियथाज्ञानं ज्ञातव्यम् ॥ १३६ ॥

**इयमियमधिरयं याति नेपथ्यमंजु विशतिविश
तिवेदीमुर्वशीसेयमुर्व्याः ॥ इति जनजनितैः सानन्द
नादैर्विजग्रे नलहृदि परमैमीवर्णनाकर्णनामिः १३७**

इयमिति । जनजनितैः लोककृतैः इति सानन्दैर्नादैः कर्तृभिः नलहृदि न
लान्त करणे वर्तमाना पराश्रेष्ठापरैः कृतावायाभैमीवर्णनात्स्याः आकर्णनेन
अवशेन याच्याप्ति साविजग्रे विहृता । इति किम् । नेपथ्यमंजुः अलङ्कार
रुचिरयनियं अधिरयं रथ्यायां याति गच्छति । सा इयं अतिप्रसिद्धा उर्व्याः उ
र्वशी देवाङ्गना इव अति सुन्दरी वैदिस्वयम्बरमूषिन्विशति । आनन्दयुक्तैः
नादैः सा परमैमीवर्णनाकर्णनामिरिति वा । जैमीदृशं विषये स संज्ञमं लोकं
दृष्ट्वा स्वयं जनो भूत्वा जैमीस्तुतिना शृणोति इति ज्ञावः । नलहृदीत्यनेन आ
कर्णितमपि हृदयस्यान्यत्र गतत्वाद् नाकर्णितमायमेवेति सूचितम् । इयमि
त्यादिषु सज्जनानां हिरुक्तिः ॥ १३७ ॥

**श्रीहर्षमिति पूर्वार्धन्तदेव ॥ तर्कप्यसमश्चमस्य
दशमस्तस्य व्यरंसीन्महा काव्ये चारुणिवैरसे निच
रिते सर्गौ निसर्गौ उज्ज्वलः ॥ १३८ ॥**

श्रीहर्षमिति । न केवलं काव्यनिर्माणे एव कुशलः किन्तु तर्कशास्त्रेऽप्यसमः
केनाप्यतुल्य अस्यासौ यस्य ॥ १३८ ॥

इति श्रीवेदकरोपनामक श्रीमत्सिंहपण्डिताल्लज्जनायण कृते नैषधीय
प्रकाशे दशमः सर्गः ॥ समाप्तः ॥

नैषधचरिते एकादशः सर्गः प्रारभ्यते ॥

श्रीगणेशायनमः ॥

तान्देवतामिवमुखेन्दुलसत्प्रसादा मङ्गणारसाद्
निमिषेणनिभालयन्तीम् ॥ लाभायचेतसिधृत
स्यवरस्यभीम भूमीन्द्रजातदनुराजसभां वभाज १

श्रीगणेशायनमः ॥ इदानीं राजवर्णनार्थं एकादशसर्गं प्रारभते । तानि
ति ॥ तदनुष्ठानन्तरं भीमजुनीन्द्राभैमीचेतसिधृतस्य नलस्य लाभायतां
जसमान्देवतामिव इष्टदेवतामिव वभाजविवेशसिषेवच । किंभूतां । मुखेन्दु
पुलसनलस्यतायाः प्रसादः प्रसन्नतायस्याः तां । नैम्यागमनात्सहृद्यं अथच
मुखचन्द्रेलसनवरदानलक्षणप्रसादीयस्यास्ताम्बरन्दानुद्यतां । तथारसा
दनुरागात् अमिमिषेण अक्ष्णौ नैमिषा लयन्ती विलोकयन्तीम् । अथच दे
वत्वात्स्वभावाद्देवमिमेपरहितेन नेत्रेणारसात्स्नेहेन भक्तं विलोकयन्तीम् ॥१

तन्निर्मलावयवभित्तिषु तद्विज्रूपा रत्नेषु च प्रतिफ
लन्ति जदेहदम्भात् ॥ दृष्ट्वा परं न हृदयेन न केवल
न्तैः सत्यात्मनैव सुतनौ युवभिर्ममज्जे ॥ २ ॥

तदिति । तै. युवभिः सुतनौ नैम्यां परं केवलं दृष्ट्वा कृत्वा ममज्जे निमग्नमि
ति । तथा केवलं हृदयेन निमग्नमिति । किंतु तस्यानिर्मलावयवभित्तिषु
निर्मलाङ्गकुड्येषु तद्विज्रूपा रत्नेषु च प्रतिफलन्ति विम्बितो निजदेहस्तत्पदं
भात् व्याजात्सर्वात्मना एव सर्वेषां पिशरीरेण निमग्नम् । तेषां नयनमानसे
सदा यत्ते जाते इति किंतु सर्वमपिशरीरन्तर्दाय हृत्प्राप्तम् । तदीयावयवज्रूपा
रत्नेषु सर्वेषां पिशरीराणि प्रतिफलितानि इति भावः । सर्वेपि सर्वेषां तत्पर
वशाज्जाता इत्यर्थः । निर्मलत्वाद् अवयवेषु अपि प्रतिविम्बो युक्तः भित्ति
वद्-प्रशंसार्थावा ॥ २ ॥

द्यामन्तरावसुमतीमपि गाधिजन्मा यद्यन्यमेशनि

मास्यतनाकलोकम् ॥ चारुः स्यादुदमविष्यदभूद्वि
माने स्तादृक्कदम्भवलो कितुमागतानाम् ॥ ३ ॥

यामिति । गाघिजन्माविश्वानित्रीद्यास्वसुमतीमपिअन्तरास्वर्गभूयो
भंभ्येयदिअन्यमेवनाकलीकनिरमास्यत अकरिष्यत्तर्हिस्वर्गलोकोयादृक्
यादृशः चारुः सुन्दरः अभविष्यत् तर्हिस्वयस्वरंअवलीकयितुमागताना
न्देवानांविमानैःकृत्वातस्वयस्वरदेशादुपरिवर्त्तमानं अज्जंगनंतादृक्ता
दृशंअभूत् । गाघिजीयदिस्वर्गमत्यंभ्येअन्यंस्वर्गंअकरिष्यत्तर्हिभुविठ
रुहृष्टानिविमानामिजैमीवरणार्थं भूमिमागतानान्देवानांविमानानितानि
नमबन्ति । अनुनिविमानानिअन्तरिक्षगतानितैर्विमानैःकृत्वातद्गगनंया
दृक्चारुतादृक्अभविष्यत्इतिषा । अन्तरिक्षनिर्मितस्वर्गंतुल्यन्तदाकाश
मभूदितिभावः । पूर्वध्याख्यानेविश्वानिअभूदित्यत्रक्रियातिपत्तीलुक्
तावन्मात्रक्रियातिपत्तेःपर्यवसानात् ॥ ३ ॥

कुर्वद्विरात्मभवसौरभसंप्रदानंभू पालचक्रचलचाम
रमारुतौघम् ॥ आलीकनायदिविसञ्चरतांसुरा
णा न्तत्रार्चनाविधिरभूदधिवासधूपैः ॥ ४ ॥

कुर्वद्विरिति । तत्रस्वयम्बरदेशेआलीकनायदिविसञ्चरतांसुराणामधि
वासार्थंसीगन्ध्यायैज्जालितैःकामशरादिधूपैःकृत्वाअर्चनाविधिः पूजावि
धानंअभूत् । किंभूतैःभूपालानांचक्रन्तस्यचलन्तिचामराणितेषानाकलीघं
वायुसङ्घंआत्मजवस्यसौरभस्यसंप्रदानन्दानपात्रदुर्वद्भिः चलचामरवा
युवशात् गगनचारिभिः धूपैर्हृत्परितुष्टावज्जुष्टित्यर्थः ॥ ४ ॥

तत्रावनीन्द्रचयचन्दनचन्द्रलेप नेपथ्यगन्धमय
गन्धवहप्रवाहम् ॥ आलीभिरापतदनङ्गशरानु
सारी संरुध्यसौरभमगाहतभृङ्गवर्गः ॥ ५ ॥

तत्रेति । तत्रस्वयम्बरदेशेभृङ्गवर्गःजमरसङ्घःसौरभंसीगन्धं अगाहत
धुमुजे । किङ्कत्वा अयनीन्द्रचयस्यराजसङ्घस्यचन्दनचन्द्रचन्दनयुक्तःकर्पू
रः बहुकर्पूरचन्दनमितिषावत् तेनकृतंलेपनेपथ्यंअङ्गराग भूषणंस्तस्यगन्ध
वहःसीगन्ध्याहोयोगन्धवहोवायुस्तस्यप्रवाहंसङ्घंआलीभिःस्वपद्भक्तिभिः

संरुध्यकुत्रचिद्वन्तुमदत्वा । किञ्जितः आपतन्तः आशब्दतोयेछानङ्गशरास्ता
न् अनुसरतिछानुकरोतिस्वंशीलः । आपतन्तः स्वर्गात्पतन्तः कामशराः
पुष्पाणितदनुगाभीवी । सौगन्ध्यबाहुल्यात्सर्वत्रजसराः विचरन्तिस्मेति
भावः । अन्योपिवस्त्रादिनावायुंसंरुध्यसौरभङ्गाहते । घट्टपक्तीनाञ्जन
राणान्दैर्घ्यात्कामोद्दीपकत्वात्पकामवाणतुल्यत्वम् ॥ ५ ॥

उत्तुङ्गमङ्गलमृदङ्गनिनादमङ्गी सर्वानुवाद
विधिवोधितसाधुमेधाः ॥ सौघस्त्रजः प्लुतपताक
तयाभिनिन्युर्मन्येजनेषु निजताम्रहवपण्डितत्वम् ६

उत्तुङ्गेति । सौघस्त्रजः धवलगृहपङ्क्तयः प्लुतपताकतयाभलपताकत
याकृत्वाजनेषुजनानांसमीपहत्यर्थः । निजताम्रहवपण्डितत्वस्वीयवृत्तवानु
दैर्घ्याभिनिन्युः अभिनयेनदर्शयामः सुरितिअहंसन्ये । किञ्जिताः उत्तुङ्गोऽति
तरः नङ्गलसृदङ्गनिनादः विवाहसृदङ्गभनिस्तस्यजन्मः प्रकारविशेषाः ता
सांसर्वः सकलः छानुवादविधिः छानुस्त्राणविधिः सकलस्यमृदङ्गशब्दस्यः
प्रतिशब्दविधिरितियावत् । तेनबोधिताज्ञापितासाध्वीमेधालक्षणयाग
स्मीरतायाभिः अन्योऽपिनर्तक्योचकलसृदङ्गनिनादमङ्गीनां अनुवादेन
स्वीयवृत्त्यकौशलं हस्ताद्यभिनयेनलोकेषुप्रदर्शयन्ति । अन्योपिनेधावीगु
रणाध्याख्यातस्य अर्थस्यअनुवादेनबोधितसाधुमेधः सज्जनेषुस्वीयंपाण्डि
त्यंप्रकाशयति । एतत्स्त्रीकार्षीऽनुभवैकगम्यः । नज्दुःसुख्यएवपरान्ते
आशब्दादसिद्धान्त्येभ्यः परादितिनासिद्ध्यम् ॥ ६ ॥

संभाषणमगवतीसदृशंविधाय वाग्देवतात्रिनय
धन्धुरकनधरायाः ॥ ऊचेचतुर्दशजगज्जनतानम
स्यातत्राश्रितंसदसिदक्षिणपक्षमस्याः ॥ ७ ॥

संभाषणमिति । मगवतीषतुर्लैश्वर्यसंपत्त्या तथाचतुर्दशसुजगत्सुजनत
यानमस्यापूज्यावाग्देवतातत्रसदसिदक्षिणपक्षमस्याः । नैम्याः दक्षिणपक्षम्याश्च अथच
छानुकूलपक्षं आश्रितासतीऊचे ॥ किद्वृत्त्वा सदृशन्देवादिवर्णनविषयंजै
म्यासहसदृशछानुगुणंभाषणविधाय । किञ्जितायाः अस्याभिनयेनवन्पुरान
स्वाकथराप्तीवाशिरोधरायस्याः । मगवतीत्यादिविशेषणैर्देवादिवर्णनस्य
सोमर्ष्यम् । दक्षिणपक्षमित्यनेननैमीपक्षपातित्वञ्चसूचितम् ॥ ७ ॥

अभ्यागमन्मखभुजाभिहकोटिरेषा येषांपृथक्पृथ
नमब्दशतातिपाति ॥ अस्यांवृणीष्वमनसापरिभा
व्यकंचि द्यश्चित्तवृत्तिरनुधावतितावकीना ॥ ८ ॥

किमुवाचेत्याह । अभ्यागमदिति । ईदमयन्तिहहस्त्रयम्बरमखभुजा
न्देवानां एषाकोटिरभ्यागमत्त्राययी कीटिसहस्र्याकादेवाः समागता इत्य
र्थः । येषान्देवानांपृथक्पृथक्नंपार्थक्येन वर्णनं अद्भुतं वर्षशतमतिपतति
अतिक्रान्तिर्यवशीलम् । वर्षशतेनापि कर्तुं न शक्यत इत्यर्थः । तस्मान्म
नसापरिभाव्यविचार्य अस्यान्देवकोटीयकुञ्चित्तविकीनाचित्तवृत्तिरनुधाव
ति अस्मिन्लब्धतितवृणीष्व । मनसाविचार्यदृशीष्ववा ताः कीनाचित्तवृत्तिर्न
मसाविचार्यैत्यनेन सरस्वत्यानादरः सूचितः । तावकीनेति युस्मदस्मदीरम्य
तरश्यानि तिस्रश्च तवकममकेतितवकादेशः ॥ ८ ॥

एषान्त्वदीक्षणरसादनिमेषतैषा स्वाभाविकानि
मिषतामिलितायथाभूत् ॥ आस्येतथैवतवनन्व
धरोपभोगे मुग्धेविधावमृतपानमपि द्विधास्तु १

एषामिति । ननु मुग्धे सुन्दरि एषान्त्वदीक्षणरसात्प्रीतेर्हैतोरेषाप्रत्यक्षं
श्यादनिमेषतानि निमेषतास्वाभाविकी सहजा अनिमिषतायामिलिता
संयुक्ता सती द्विधा द्विप्रकारा अभूत् । तथैव असृतपानमपितव आर्यविधौ
मुखचन्द्रे अथरोपभोगैः अथ च भुञ्जनैः कृत्वा द्विधा द्विप्रकारं अस्तु भवतु । य
था देवाः देवत्वादनमेषा अपित्वदवलोकनप्रसादात्पुनरपि अनिमेषाणां
तास्तथा देवत्वाच्चन्द्रासृतादाः अपित्वदधरासृतस्वादादमृतादाः पुनरुक्ता
भवन्ति त्वत्यर्थः । चन्द्रास्योस्तुत्यत्वं सूचितम् । मुखेतु अथरोपभोगैश्च
न्रेतुधराव्यतिरिक्तोपभोगैः । स्वर्गोपभोगैरित्यर्थः ॥ ९ ॥

एषाङ्गिरेः सकलरत्नफलस्तरुः सा प्राक्दुग्धज्जमि
सुरजेः खलुपचशाखः । मुक्ताफलं फलनसान्वय
नाम तत्त्वं नाभाति त्रिन्दुभिरिव च्छुरितः पयोधेः १०

एषामिति । सवालानिरत्नान्येव फलानि यस्य तानि फलतीति वा । सकल
रत्नफलः सः प्रसिद्धस्तरुः कल्पवृक्षः एषान्देवानाङ्गिरेः सुमेरोः पञ्चशाखः खलु

हस्तइवाभातिशोभते । किंभूतस्यमेरोःप्राक्पूर्वंदुग्धामूर्तिरेवसुरभिर्धनुः
येनधृतः । गोरूपामूरेधरत्नादीनिदुग्धायेनतस्यांकिंभूतःतरुःपयोधेःक्षीर
समुद्रस्यविन्दुमिस्रतत्पञ्चत्वम् । पयोधिरितिपाठेदुग्धरूपैःवि
न्दुभिरिति व्याख्येयम् । समेक्षते मुक्ताफलंफलत्वेनसान्वयंसार्यकमेतदेव
भासनान्यस्यएवंविधमन्वन्निव । कस्यचिद्दृक्षस्यफलंहिफलशब्देनव्यपदि
श्यतेतथामुक्ताफलस्यापिफलत्वद्वरूपदृष्टफलत्वादितिभावः । प्रारब्धयोगो
द्गोहनेत्यपाणिनाविनादोग्रमुशक्तेः कष्टयक्षोमेरोःकरआसीत् । गोहने
दुग्धसंपर्कस्यापिसम्भवात् तेनचरजानामेवदुग्धत्वाद्दस्यचरजसहितत्वा
त्प्रायेणमेरोः पाण्डिरेवापमित्यर्थः । क्षीरसागरादस्यचरपक्षत्वामुक्तादी
निरजानिदुग्धविन्दुतुल्यानिशोभन्तइत्यर्थः । अथचपञ्चशास्त्रास्कन्थायस्य
कल्पवृक्षःकिलुपपन्नकरोमवतिअकुलीनि पञ्चशाखाः । पृथूपदिष्टापृथि
धीनेरुषारजानिमहौषधीषुदुग्धेत्यागमः । फलनेनदृष्टसम्पादनेनसान्व
यसंयोगेनानयस्यएवंविधमुक्ताफलंसम्पादयन्इवइतिवा । गोपालेनसह
चारित्वात् अत्रापिअनादरःसूचितः ॥ १० ॥

वक्रेन्दुसन्निधिनिमीलदलारविन्द द्वन्द्वमक्षम
मथाञ्जलिमात्ममौलौ ॥ कृत्वापराधमयचञ्चल
मोक्षमाणा सान्यत्रगन्तुममरैःकृपयान्वमानि ११

वक्रेति । अपसरस्वतीवचनानन्तरंअमरःसाज्ञेमीअन्यत्रसर्वराजादिस
नीपेगन्तुकृपया अन्वमानिअनुज्ञाता । किंभूता आत्ममौलावञ्जलिहृत्
त्वाद्देवात्मसकृत् अवरंअन्योपराधस्तज्जनितंमयंशापादितेनचञ्चलंय
थातथादेवानौघमाणा । किंभूतमञ्जलिं । वक्रेन्दोर्मुखचन्द्रस्यसन्निधिः
तस्मात्निमीलानिसङ्कुचन्तिदलानिपत्राणिष्यतदरविन्दुद्वन्द्वन्तस्यजनेन
मंसमर्थेसङ्कुचद्वलकमलयुगतुल्यम् । स्वेषुअनुरागिणीन्ताडज्जात्वायत्रतवा
नुरागस्तंवृषुमाज्ञेयोरितिदेवैरनुज्ञातेतिभावः । अन्योपिएवमीघमाणाः
सरूपैःअनुकम्प्यते । निमीलन्तिनिमीलानिपत्राद्यच् । निमीलिदलेति
पाठेनिमीलनशीलेत्यर्थः ॥ ११ ॥

तत्तद्विरागमुदितंशिविकाधरस्थाः साक्षाद्विदुःस्म

नमनागपियानधुर्याः ॥ आसन्ननायकविवर्णमु
खानुमेय भैमीविरक्तिचरितानुमयानुजम्मुः १२

त इति । यानधुर्याः शिविकावाहिनः उदितं समुत्पन्नन्तेषु तेषु विरागम
र्थाद्भैम्याः साक्षात्प्रत्यक्षतोपियद्यपि न नागपिलेशतोपि न विदुः स्मनजानते
स्म । यतः शिविकायाः अचरेऽप्योद्देशेतिष्ठन्ति शिविकाधरस्थाः तथापि आ
सन्नाः संनिहिताः नायकाः देवादयस्तेषां विषयानि ग्लानानि मुखानितैः क
त्वाऽनुमेयानि भैम्याविरक्तिरचिता निमग्नस्कारादीनि तेषां अनुमया अनु
मानेन तर्कयतु पुनः जङ्गमान्ते स्म । तुरवधारणे वा जङ्गरेव । यत एते विष
यानुखास्तस्मात् एतेषु भैमीनानुरक्तेति ज्ञातवन्त इत्यर्थः । अनुजम्मु रिति
भैमीविरक्तिश्चात्वा अनुपद्यात्प्रातेत्यादिवचनविनैव अन्यत्र जम्मु रिति ते
षां पण्डितस्वसूचितम् ॥ १२ ॥

रक्षःस्वरक्षणमवेक्ष्य निजं निवृत्तो विद्याधरेऽधर
तोम्यपुषैव भैम्याः ॥ गन्धर्वसंसदिनगन्धमपि स्व
रस्य तस्या विमृश्य विमुखो जनियानि वर्गः १३

रक्षः स्विति । यानि वर्गः बाह्यकार्यः रक्षः कुनिजमरक्षणं अवेक्ष्य राक्षसाः
अस्मान्खादिव्यतीति भियातेभ्यः निवृत्तः परावृत्तः । तथा अनुखनराक्तेषु न
रमुखाश्चाक्तेषु विद्याधरेषु भैम्याः अपुषैव कत्वाऽधरतां न्यूनतां अवेक्ष्य विचार्य
निवृत्तः । एते भैमीवरणयोग्याः न भवन्तीति । तथा गन्धर्वसंसदिनगन्धर्व
नैतस्याः भैम्याः स्वरस्य कष्टमाधुर्यस्य गन्धमपि नैति विमृश्य अवेक्ष्य विमुखः
अजनिजातः । अधरतां अवेक्ष्येत्यर्थः । राक्षसादीनामयोग्यत्वान्तां न
तिनगच्छति स्मेति भावः ॥ १३ ॥

दीनेषु सत्स्वपिकृताफलवित्तरक्षे यक्षैरदर्शितमुख
न्त्रपयैव भैम्याः ॥ ते जानते स्म सुरशाखिपतिव्रता
ङ्किन्ताङ्कलपवीरुधमधिक्षितिनावतीर्णम् १४

दीनेष्विति । यक्षैः त्रपयैव भैम्यां विषयेषु खननादर्शितं दर्शितम् । यतः ।
किंभूतैः दीनेषु दरिद्रेषु जनेषु सत्स्वपि कृताङ्गफलावित्तरक्षाधनपालनयै
र्दीनेभ्यो न वितीर्णधनैः अतिक्रपणैरित्यर्थः । भैम्या इति पाठे तस्या सकाशा

तल्लज्जयेतियोज्यम् । यद्देवेषु धनोधिपत्वं प्रसिद्धं । लज्जा किमिति जातेत्याश
ङ्क्याह । ते यद्वाः तां भैमीं अचिद्विहितपृथिव्या भवतीं सुरशाखिनः पत्न्यः
कल्पवृक्षस्य पत्न्युत्पत्तिदानशूरत्वलक्षणं प्रतयस्यास्ताङ्कल्यवीरुधं चित्रयङ्कल्यव
ल्लीनतिवहुदात्रीं । अथ वसुरशाखीनलएव तस्याः पतिप्रताङ्कल्यवल्लीनजा
नतेस्व । अतिवदान्यान्तां प्रति अतिकृपणस्यात्मनः अयोग्यत्वाद्यद्वैः मुखं
नादर्शीतिभावः । अन्योपिकृपणः वदान्यमुखनिरीक्षणे लज्जते ॥ १४ ॥

जन्योस्ततः फणभृतामधिपंसुरौघा न्माञ्जिष्ठम
विजमविगाहि पदोष्ठलक्ष्मीम् ॥ तां मानसन्निखि
लवारिचयान्नवीन हंसावलीमिव घनागमयाग्व
ज्जुवः ॥ १५ ॥

जन्या इति । ततः जनो बह्वन्तीति जन्याः बाह्वकाः तां भैमीं सुरौघा इव सन्
ह्रात्सकाशात् फणानृतामधिपंसुरौघां वाञ्छु किङ्कमयां वमुबुः प्रापयामाहुः ।
किं नूतां नाञ्जिष्ठयारतां वञ्छमाञ्जिष्ठन्तस्य सन्निमानं रस्यतां निग्राहते एवं
शीलापदोष्ठलक्ष्मीः चरणाधरोभायस्याः सा । केकास्तात्काङ्किनिव । न
वीनानूतनाधनासेषानिखिलवारिचयात् करज्जलसौधात्सकाशात् हसा
वलीराजहसपङ्क्तिनामसं सरइव । यान्या इति पाठे यानेयानवाहने साधुरि
ति । नाञ्जिष्ठन्ते न रक्तमित्यण् ॥ १५ ॥

यस्याविभोरखिलवाङ्मयविस्त्रोय माख्यायते
परिणतिर्मुनिभिः पुनः सा ॥ उद्गत्वरामृतकरार्धप
रार्ध्यभाला म्वाला मभाषतसभासततप्रगल्भा १६

यस्या इति । सा पुनर्वोला भैमीं अनापत । किं नूता सभायां सततं प्रगल्भा
साकावाहभोकिप्रमुखैर्मुनिभिः अयं वेदादिः अखिलवाङ्मयविस्तरः विभो
र्व्यापिकायाः यस्याः देव्याः परिणतिपरिणामः आख्यायते कथ्यते तदुपेयैव
याव्यवस्थिता किं नूतां । उद्गत्वरः उदयाचलस्थोऽमृतकरधन्त्र तस्य अर्धे न्त
द्वत्परार्थे न्तस्त्वृशं भालं यस्यास्तां । जयादीर्यासहवर्तमानेति सिक्का ।
वाङ्मयं एकांते नित्यम्यदगत्वरश्चेति निपातनात् उद्गत्वर इति साधुः ॥ १६ ॥

आश्लेषलग्नगिरिजाकुचकुङ्कुमेन २ः पटुमूत्रप

रिरम्भणशोणशोमः ॥ यज्ञोपवीतपदवींभजते स
शम्भोः सेवासुवासुकिरयंप्रसितः सितश्रीः ॥ १७ ॥

आश्लेषेति । सः अयं वासुकिः । किंभूतः । शम्भोः सेवासुप्रसितः आस-
क्तः । तथासितश्रीः श्वेतशोभश्च । सकः यः शम्भोयज्ञोपवीतपदवींभजते किं
भूतः यः आश्लेषेण आलिङ्गनेन लग्नं यद्विरिणा कुचकुम्भन्तेन कृत्वा पदसूत्रस्य
परिरम्भणेनेव संबन्धेनेव शोणशोमः रक्तशोमः । यज्ञोपवीतमपिश्वेतं गन्धि-
स्थाने पदसूत्रेण शोणं संभवति । सर्वदा शंभुसेवया संभोगाभावेन सादृशीर्षे-
ति भावः । पुराणेषु देवानां आत्तुर्वैर्याधिकारे । ब्रह्माविप्रोरुद्धः क्षत्रियो वि-
धुर्वैश्यः दक्षौ शूद्रौ । भान्जिष्टद्वय इति वचनात् यज्ञोपवीतस्यारक्तत्वं
कथितमिति वा । प्रथित इति पाठे सेवासुख्यातः ॥ १७ ॥

पाणौ फणीभजतिकङ्कणभूयमैशे सोयं मनोहर
मणीरमणीयमुच्चैः ॥ कोटीरघनधनधनुर्गुणयोग
पट्ट व्यापारपारगममुम्भजभूतभर्तुः ॥ १८ ॥

पाशाविति । हेमैमिसोयं वासुकिः ऐशेशं भवे पाणौ कङ्कणजुयङ्गकणत्वं स-
जतिपातीत्यर्थः । किंभूयं कङ्कणत्वम् । उच्चैर्मनोहरमणीभिः रमणीभिः र-
मणीयं । कङ्कणमपिरत्नैरमणीयं भवति । त्वं अमुं भज । किंभूतभूतभर्तुः
शिवस्य कोटीरघनधनधनुर्गुणो धनुर्ज्यायोगपट्टश्चैतकां व्यापा-
रस्य भवनलक्षणस्य पारगमत्रकुशलङ्कोटीरघनधनधनुर्गुणयोगपट्टीभूतं मनो-
हरमणिः सुन्दरफणरत्न इति वा । उच्चैरमणीयममुमिति वा । हरस्य कोटीरा-
दिविशेषणेन वरणाभावः सूचितः ॥ १८ ॥

धृत्वैकधारसनयामृतमीश्वरेन्दो रप्यन्ययात्वदध
रस्य रसनिद्राजहूः ॥ आस्वादयन् युगपदेषपरं विशे-
षं निर्णेतुमेतदुभयस्य यदि क्षमः स्यात् ॥ १९ ॥

धृत्वैति । जटाजूटसंबन्धो देकधारसनया जिह्वा ईश्वरस्य हृन्दोः चन्द्रस्य
अमृतधृत्वाऽन्यथा द्वितीयया त्वदधरस्य रसमपि धृत्वा चन्द्रावृतमोष्ठामृत-
ज्युपगत्य कालं आस्वादयन् पिवन् एतदुभयस्य चन्द्रावृतौ छरसलक्षणस्य
द्वयस्य परविशेषन्तारतम्यं निर्णेतुं यदि क्षमः समर्थः स्यात्तर्हि अयमेव वासुकिरे-

वनान्यद्वयार्थः । यतोद्विजिह्वोद्वेजिह्वेयस्य युगपदास्वादानेहेतुः परं सूक्ष्मं
विज्ञेयं वा तर्हि परकेवलम्बेत्यन्वयः । राज्ञां वरणयोग्यत्वेऽपि चन्द्रामृतसं-
न्यस्यासंभवात् देवानामन्तर्त्पानसंभवेऽपि द्विजिह्वत्वाभावात् समकालं पाना-
संभवात् संपाणान्द्विजिह्वत्वं संभवेऽपि चन्द्रामृतसंभवाभावात् । एतस्मिन् तु च
भयसंभवाद् द्वयोर्विज्ञेयनिर्णयेऽयमेव क्षमो नान्यद्वयार्थः ॥ १९ ॥

आशीविषेण रदनच्छददंशदान मेतेन ते पुनरनर्थं
तयानगण्यम् ॥ बाधां विधातुमधरेहिनतावकी-
ने पीयूषसारघटिते घटतेऽस्य शक्तिः ॥ २० ॥

आशीति आशीतास्तु गतादंघ्रातया विद्वेन जीवतीति श्रद्धाः । आश्यां वि-
षयस्य एव भूतेन मेतेन वा सुकिना कर्तारदनच्छददंशदानस्त्वदधरस्त्वद्वहन्तीत्य-
याऽनर्थतयाऽपमृत्युहेतुतया पुनर्न गण्यं संभावनीयं । तस्य वरणेषु स्थने
विषसञ्चारादपमृत्युभयेन अननवृणोति न शङ्कनीयं । ह्यिस्मात् पीयूषसा-
रघटितेऽमृतसारसृष्टेतावकीनेत्वदीये अधरे वाशान् विधातुं अस्य दन्तद्व-
यवासुकेवोशक्तिः सामर्थ्येन घटते न युज्यते । अनृते हि विषयं न जीवतीत्यर्थः
आशिपिदंघ्रायां विषयस्येति प्रकारान्तस्य पृथोदरादित्वात् पलोपोवा । ते
इति कृत्यानां निषिद्धी । गण्यं गण्यतेत्यर्थः ॥ २० ॥

तद्विस्फुरत्फणविलोकनभूतभीतिः कम्पउच्चवीक्ष्य पु-
लकञ्चततोनुतस्याः ॥ सञ्जातसात्त्विकविकारधि-
यः स्वभूत्या नृत्यान्यषेधदुरगाधिपतिर्विलक्षः २१

तदिति । सरगाधिपतिः विलालः सलज्जः सन् स्वसेवकान् नृत्यान् नर्तितं
तुं शर्हान् हस्तकादिपदार्थात्सकाशात् न्यवारयत् । किञ्चूतान् स्वभूत्यान् तस्य
बासुकेर्विस्फुरतः फणस्य विलोकनाद्भूतासञ्जाताया जीतिस्तस्याः सकाशात्
स्याः जैम्याः कम्पं समीक्ष्य । ततोऽनुश्नन्तरं अविलम्बितमित्यर्थः । पुलक-
ञ्च समीक्ष्य सञ्जातासात्त्विकविकारसंवन्यिनीधीर्बुद्धिर्वैशान्तान् । जैम्याः क-
म्पं पुलकञ्चदृष्ट्वा स्मत्स्वामिन्यनुरक्ता इयमितिविधार्यन्त्यर्कवन्त इत्यर्थः ।
तद्विस्फुरदितितस्याः विशेषणं वा । भूताभीतिर्यस्याः इति विग्रहः स्वाम्यभि-
लाषे पूर्णभूत्या नृत्यन्ति । भयेन च स्याः कम्पादिप्रवृत्तं न तु अन्यनुरागादिति नृ-
त्यनैव कद्विमित्यन्यषेध इत्यर्थः । भूत्यमौ स्यातां जैम्यावाऽवृत्तत्वात् सलज्ज-

त्वं । फणाद्वयोरिति फणशब्दः पुष्पिणीपि । ततो नु निपातसमुदायः भृत्या
नृश्वदुपधातव्यम् ॥ २१ ॥

तद्दर्शिभिः स्ववरणे फणिज्जिर्निराशौ निश्चस्यतत्कि
मपि सृष्टमनात्मनीनम् ॥ यत्नान्प्रयातुमनसोपि
विमानवाहा हाहाप्रतीपपवनाशकुनान्जगमुः २२

तद्दर्शिभिरिति । तद्दर्शिभिरवृतस्वगमिबिलोककैर्वासुकिवैलक्ष्यदर्शिभि
र्वा । अतएव स्ववरणे निराशैः कर्कोटकादिभिः निश्चस्य कृत्यतत्किमप्यपू
र्वमनात्मनीनं स्वीयमहितं सृष्टकृतं । यत्नान्संपादनं प्रयातुमनसोपि गन्तु
कामा अपि विमानवाहाः प्रतीपपवनाः प्रतिकूलवातास्तद्रूपं यदशकुनन्तस्मा
द्देतोर्हार्हाकटं अशुभमेतदिति कृतवानजगमुः प्रतिकूलस्य वायोरशकुनत्वा
सर्पसंमुखं जगमुः अयोग्यत्वात् जगता इति भावः । आत्मनेहितमात्मनी
नं आत्मन्विज्जगमेति खः ॥ २२ ॥

ह्रीसंकुचत्फणगणादुरगप्रधाना चाराजसङ्घमन
यन्तविमानवाहाः ॥ सन्ध्यानमदलकुलात्कमला
द्द्वितीय कल्हारमिन्दुकिरणाद्ब्रह्मासभासम् २३

ह्रीति । विमानवाहाः द्विधा संकुचत्फणगणं कण्वन्द्यस्य तस्मात्तरगप्र
धानात्सर्पराजाद्वासुकेऽविनीय अपनीय ताराजसङ्घं ध्यानयन्तं प्रापयासाहुः
कैकस्मात्कांकिनिव । इन्दुकिरणाः सन्ध्यायां न सन्ति सङ्कुचंति दलकुलानि प
ञ्चमूहायस्य तस्मात्कमलात् विनीय हासभासम्बिकसन्ती दीप्तिङ्कल्हारसौग
न्धिकनिव ॥ २३ ॥

देव्याभ्यधायिभवभीरुधृतावधाना भूमीभुजोभ
जतभीमभुवो निरीक्षाम् ॥ श्यालोकितामपि पुनः
पिवतां दुश्चैना मिच्छापि गच्छति न वत्सरकोटिभि
र्वः ॥ २४ ॥

देव्येति । साभैनी देव्याश्च स्य धायिबल्यभावं उक्ता । हेभीरुचलत्फण
दर्शनाद्भयशीले त्वन्धृतावधाना सावधाना जवभयं परित्यज्याराक्षो बिलोक
येत्यर्थः । हेभीमभुजो राजानो यूयसपूर्वां ग्रीमभुवः जैम्याः निरीक्षान्दर्शनं भ

जतपश्यत । दृष्टायाः पुनर्देशेनेन किमत आह । आलोकितानपि एनां दृश
पुनः पिवतांसादरं पश्यतां यो युष्माकं एतद्दर्शनेष्वावत्सराणां वर्षाणां दूटि
भिरपिन गच्छति न शाम्यति । अतः पुनर्यथेक्षंस्विलोकयतेत्यर्थः । त्यजतेति
पाठेनैमी बिलोकनं नाकृद्द्वं । यस्मात्पुनर्यथेक्षंस्विलोकावशादियं युष्मानपश्ये
त्तस्मात्तज्ज्वाविहाय यथापश्यति तथा कुरुतेत्यर्थः । वरणे सन्देहाद्दर्शनं न
पिक्थरत्याज्यं इत्यत आह । आलोकितानिति वा ॥ २४ ॥

लोकेशकेशवशिवा नपियश्चकार शृङ्गारसान्तरभू

शान्तरशान्तभावान् ॥ पञ्चेन्द्रियाणि जगतामि

षु पञ्चकेन सक्षोभयन्वितनुताम्बितनुमुदम्बः २५

लोकेशेति । यो वितनुः कामः लोकेश ब्रह्माकेशवः शिवश्च एतानपि श्रीन्
शृङ्गारेण रसेन सान्तरौ व्यबहितः भूयः अतिशयितः शान्तरोमानसः शान्तभा
वो विरक्तत्वं येषां नान्त्विरेक्तानपि अनुरक्तान् चकार स कामः यो युष्माकं नुद
न्वितनुताम्बिस्तारयतु । किङ्कुर्वन् इषु पञ्चकेन जगतां ह्यसुरादीनि पञ्चे
न्द्रियाणि क्षोभयन् विचारं प्रापयन् । सृष्टिस्थितिप्रलयकारिणो देवेशानपि
यः स्ववशान् चकार तस्य भवद्वशीकरोक्तः प्रयास इति तदधीनाः सन्तः पुनर्यथे
क्षं यस्मात्स्विलोकयतेति भावः । सृष्ट्यादिक्रमेणाभ्यर्हितत्वात् पूर्वनिपातः ।
पञ्चकेन पञ्चपरिनायकस्येत्यर्थे सखाया संज्ञासङ्केतिकन् ॥ २५ ॥

पुण्येषु णाध्रुवममूनिषु वर्षजप्ति हुङ्कारमन्त्रव

लभस्मितशान्तिशक्तीन् ॥ शृङ्गारसर्गारसिकहाणु

कोटरित्वं द्वीपाधिपान्नयनयोर्नयगोचरत्वम् २६

पुण्येति । शृङ्गाररसस्य सर्गे निर्माणेरसिकान्तनिर्माणकुशलं अणुकान्तद्वत्
अतिरुशन्तदेव वा उदरं यस्यास्तत्सम्बुद्धिर्हेतुशोदरित्वं अमूमद्वीपाधिपान्
पुकरादिसप्तद्वीपेश्वरान् राज्ञानयनगोचरत्वं नयप्रापय । अनुग्रहबुद्ध्या वि
लोकयतेत्यर्थः । किंभूतान् । श्रुत्वा निश्चितं इषु वर्षेषु वाष्विभोचने जप्यत इति
जप्तिर्जपतोः । हुङ्काररूपो मन्त्रस्तस्य बलेन शक्त्या कृत्वा मस्मितानां शिताशा
न्ताशक्तिरुपशमप्रज्ञा बोधे धाम्नाम् । जप्तिरित्येव पाठः साधुः । अन्योपि हुं
फडादि मन्त्रबलेन कस्यचिच्छक्तिद्वीकृत्य वशीकरोति ॥ २६ ॥

स्वादूदकेजलनिधौसवनेनसार्धं- भव्याभवन्तुतव
वारिविहारलीलाः ॥ द्वीपस्यतत्पतिममुंभजपुष्क
रस्य निस्तन्द्रपुष्करतिरस्करणक्षमास्ति ॥ २७

स्वाद्विति । हेनिस्तन्द्रस्यविकसितस्यपुष्करस्यकमलस्यतिरस्करणेजयेत्
मेसमर्थेअक्षिणीलोचनेयस्यास्तत्संबोधनंनिस्तन्द्रपुष्करतिरस्करणाक्षमास्ति
जैनिस्वादूदकेनधुरसलिलेजलनिधौसमुद्रेसवनेननाम्नाअनेनराज्ञासाद्वन्त
ववारिविहारलीलाजलक्रीडाभव्यारमणीयाभवतु । अस्मात्पुष्करस्यद्वीप
स्यपतिन्तंप्रसिद्धंसवनेनासानंअमुराजानंभजयिष्यीष्टं सन्दीनिद्राप्रसीलयो
रित्यमरः ॥ २७ ॥

सावर्तभावभवदद्भुतनाजिकूपे स्वर्भौममेतदुपव
र्तनमात्मनैव ॥ स्वाराज्यमर्जयसिनाश्रियमेतदी
या मेतद्गृहेपरिगृहाणशचीविलासम् ॥ २८ ॥

सावर्तेति । आवर्तेनदक्षिणावर्तेनसहवर्तमानःसावर्तःतस्यभावस्तोनभ
वदुत्पद्यमानं अद्भुतमाश्चर्यंयस्मात्एवंभूतोनाभिकूपोयस्याःतत्समुद्रिःस
लक्षणगम्भीरनाभिकूपेभैमि एतस्यसवनस्यउपवर्तनदेशः आत्मनैवस्वय
मेवज्जीमंजूनौमवंत्यःस्वर्गःअस्ति । त्वंएतदीयामेतद्देशसम्बन्धिनींएत
द्वासम्बन्धिनींवाश्रियमेवस्वाराज्यंस्वर्गराज्यंनार्जयसिअपितुअर्जय । त्वं
एतद्गृहेशचीविलासमपरिगृहाण ॥ इन्द्रतुल्यमेनंशचीवत्त्वम्बुशीघ्रेति
भावः । कूपस्यचसावर्तत्वमाश्चर्यकारि । नौसृज्जनपदोदेशविषयीतूपव
र्तनमित्यमरः ॥ २८ ॥

देवःस्वयम्बसतितत्रकिलस्वयंभू न्यग्रोधमण्डप
तलेहिमशीतलेयः ॥ सत्त्वाम्बिलोक्यनिजशिल्य
मनन्यकल्पं सर्वेषुकारुणुकरेणकरोतुदर्पम् ॥ २९

देवइति । तत्रपुष्करद्वीपेहिमवत्शीतलेशीतलच्छायेन्यग्रोधमण्डलत
लेमण्डलाकारवटवृक्षच्छायप्रदेशोः यःस्वयंभूःब्रह्मादेवःस्वयमाज्ञात्स्वरूपे
णकिलप्रसिद्धंवसति । सःब्रह्मात्वान्तल्लक्षणंअनन्यकल्पअनन्यसदृशंनिज
शिल्पनिजनिर्माणविलोक्यसर्वेषुकारुणुपुशिल्यपुविषयेकरेणदर्पणंङ्करोतु ।

एवंसुन्दरतरशिरपनिर्माणकुशलोमदन्यस्यहस्तोनविद्यतेइति त्वाञ्जवीह्य
तस्यबुद्धिरुदेष्टीतीतिभावः । अन्येनकल्पान्तेनिर्मायतेइत्यन्यकल्पंनभवति
अनन्यकल्पंअन्येननिर्मातुमशक्यमित्यर्थः । अन्यस्मादीषदूनमेवनभवति
इतिकल्पवन्तंवा ॥ २८ ॥

न्यग्रोधनादिवदिवःपतदातपादे न्यग्रोधमात्मभ
रंधारमिवावरोहैः ॥ तन्तस्यपाकिफलनीलदल
द्युतिभ्या न्द्वीपस्यपश्यशिखिपत्रजमातपत्रम् ३०

न्यगिति । हेमैलित्वन्तंन्यग्रोधंवदन्तस्यद्वीपस्यातपत्रमिवच्छत्रुत्थंपश्य
किंभूतंन्यग्रोधंदिवःआकाशात्पततः आपततआतपादेरुध्नस्यवृष्ट्यादेः
न्यक्तग्रोधोदेज्ञेरोधमात्निराकरणादिवन्यग्रोधं न्यक्तगृह्णतिइतिसान्वयमा
मानं अतिशीतलज्जयमित्यर्थः । तथाऽवरोहैःशाखीत्यनैःमूलैःकृत्वा
आत्मभरन्धारयतिसर्वभूतमिवस्थितं । किंभूतमातपत्रंपाकीनिफलानि
नीलानिदलानिपत्राणिषतेषान्द्युतिभ्यांरक्तमीलशोभाभ्याङ्गुत्वाशिखिपत्र
जंरक्तमीलमयूरपिच्छविरचितंममस्तमपिद्वीपन्तच्छायेवर्ततइतिशेषः । अ
न्योपिबहुतरंभारंहस्तादिनाधारयति । न्यग्रोधस्यचकेवलस्येतिनिपात
नान्न्यग्रोधःसाधुः ॥ ३० ॥

नञ्चेतताञ्चरतुवाभुवनेषु राज हंसस्यनम्रियतमा
कथमस्यकीर्तिः ॥ चित्रन्तुयद्विशदिमाद्रयमादि
जान्तो क्षीरञ्चनाम्बुचमिथःपृथगातनोति ३१

नेति । अस्यराजहंसस्यराजसुश्रेष्ठस्यप्रियतमात्यन्तममिताकीर्तिःश्वे
तताशुज्जताङ्गथंनञ्चरतुगच्छतुअपितुगच्छत्येव । तथाभुवनेषुलोकात्रयेषु
पिकथंनगच्छतुलोकात्रयमपिब्रवीत्येव । यद्वाकथंनञ्चेतताञ्चेताञ्चवन्तु
वत्रैलोक्येचचरत्येव इंसस्यापिप्रियातमायोषित्स्वेतामवतितथानुवनेषूद्
केषुवाक्कीर्तित्विसादिज्ञयतिवा अत्रनाश्रयं विशदिक्कीञ्चवलिताया
अद्वैतप्रेक्षमादिशन्तीत्रैलोक्यंस्वेतीकुर्वन्तीक्षीरंदुग्धंअम्बुचमिथः परस्पर
स्माद्यत्पृथक्नञ्चातनोतिभिन्नंनकरोतिइदन्तुचित्रं । हंसीहिमिशंक्षीरंजी
रन्विविक्किङ्करोति । इयन्तुतयोरजेदंङ्करोतीत्याश्रयं । अतिशुज्जात्रैलो

क्यव्यापिनीचास्यकीर्तिर्वदान्यश्चायमितिभावः । अद्वैतेवाजेदएवउक्तः ।

जीवनंजुवनमित्यमरः । पक्षेश्चितावर्णइतिपातोर्लोटस्त्व् ॥ ३१ ॥

शूरेपिसूरिपरिषत्प्रथमार्चितेपि शृङ्गारमङ्गिमधुरे
पिकलाधरेपि ॥ तस्मिन्नावद्यमियमापतदेवना
म यत्कोमलंनकिलतस्यनलेत्तिनाम ॥ ३२ ॥

शूरइति । इयंजैमीतस्मिन्राश्रितदेवअवद्यन्दूषणानामेतिप्रसिद्धीआप
प्रापतत्किंयत्तस्यकिलप्रसिद्धनलेत्यामन्त्रणयोग्यंसंबुध्यन्तंकोमलंमधुराक्ष
रंनामनास्तिइतियतदेवदूषणं । किंजुतेशूरेपितथासूरिपरिषद्विद्वत्सजा
यांप्रथमार्चितेपिप्रथमगस्येपि । तथाशृङ्गारमङ्ग्याशृङ्गारचनयामधुरेननो
ज्ञेपि । तथाकलानांचतु यष्टिगीतकलानांआकरेपिश्रीरंयाशिहत्यशृङ्गारिक
कलाकौशलादिगुणयुक्तेपिनवरसेषुसस्त्वपिनलेनुरागात्तनावरिष्ठेभावः ३१

भूवल्लिवेल्लितमथाकृतिमङ्गिमेवा लिङ्गञ्चकारतद
नादरणस्यविज्ञा ॥ राज्ञोपितस्यतदलाभजताप
वद्भि चिद्बीजजुवमलिनच्छविभूमधूमः ॥ ३३ ॥

जुवल्लीति । अथविज्ञाज्ञात्रीएवामैत्री तदनादरणस्यसवनानादरस्य
लिङ्गचिन्हंजुवल्लिवेष्टितंजूलतावेष्टितमेवआकृतिमङ्गि आकारविप्लविति
यद्वापूर्वेजुवल्लिवेष्टितंअयानन्तरंआकृतिमङ्गिञ्चकार । जूवलनेनअङ्गनो
टनेनचतंनिराचकारइत्यर्थः । तस्यराज्ञोपिमलिनच्छव्यामलिनकारेणयो
भूमावाहुल्यमेवधूमः तस्यदनयन्त्याअलाभात्जातः तापस्तल्लक्षणीयमेव
हिःतस्यचिन्हीवजुवल्लिङ्गमासीत् । श्यामशोकादृष्ट्वाङ्गनेनतस्यविरहपव
रोऽनुमितइत्यर्थः । धूमोन्नेर्लिङ्गम् ॥ ३३ ॥

राजान्तराभिमुखमिन्दुमुखीमथैना उजन्याजनी
हृदयवेदितयैवनिन्युः ॥ अन्यानपेक्षितविधौन
खलुप्रधान वाचांभवत्यत्ररःसतिमध्यमृत्ये ॥ ३४ ॥

राजेति । अथजन्याःयानवाहाःइन्दुमुखीमेनांवधूंहृदयवेदितयाएवजे
भ्याश्रयञ्ज्ञातृतयाएव पुरःगच्छतइत्यादिभैमीवचनमन्तरैश्वेराजान्तरासा
मिमुखंनिन्युः । यतोभिप्रायज्ञाः । खलुयस्मात्अन्येनस्वान्विचरनादिना

स्वीयप्रवर्तनाविषयत्वेनअनपेक्षितोविधिर्व्यापारोयस्यएवंविधेस्वामिवच
नानपेक्षकारिशिष्येकुशलतरेजृत्येसेवकोसतिप्रधानवाचांस्वामिवचसांन
अवसरःप्रस्तावएवमभवति । तस्मादभिप्रायंज्ञात्वाअन्यत्रनिन्युरितियु
क्तं । अनपेक्षितमन्यत्स्वामिवचनादियेनएवंविधविधिर्यस्येति । अन्य
शब्दस्यआहिताग्न्यादित्वात्पूर्वनिपातः ॥ ३४ ॥

ऊचेपुनर्भगवतीनृपमन्यमस्यै निर्दिश्यदृश्यतमया
वमताम्विनैयम् ॥ आलीक्यतामयमयेकुलशील
शाली शालीनतानतमुदस्यनिजास्यविम्बम् ३५

ऊचेइति । साभगवतीदेवीदृश्यतमतयासुन्दरतत्वेनअवमतीजितौआश्वि
नेयीअश्विनीकुमारीयेनएवंभूतमन्यनृपमस्यैनिर्दिश्यदर्शयित्वापुनरुचे ।
किमुचइत्यतआह । अयेनैमिशालीनतयालज्जयाअनतनत्रंनिजास्यवि
म्बमुदस्यउन्नतस्यकुलशीलाभ्यांशालतेएवंभूतःअयंराजाआलीक्यतां ॥ ३५ ॥

एतत्पुरःपठदपश्चमबन्दिवृन्द वाग्दम्भरैरनयका
शतरेम्बरेस्मिन् ॥ उत्पत्तुमस्तिपदमेवनमत्पदा
ना मर्थोपिनार्थपुनरुक्तिषु पातुकानाम् ॥ ३६ ॥

एतदिति । हेमैरित्यस्यपुरःपठत्पश्चमकृतअनंयद्वन्दिवृन्दस्तस्यवा
ग्दम्भरैर्वचनविलासैः कृत्वाऽनयकाशतरेअतितरांनिरवकाशोऽस्तिन्ध
म्बरेआकाशमत्पदानांममैतद्वर्णनसंवन्धिनांमुद्रितानांपदानांउत्पत्तुमु
देतुपदमेवआकाशएवनास्ति । आकाशाश्रिताहिश्चन्द्राःतैस्तस्यचनिरव
काशत्वात्मद्वचनामवकाशः । तथार्थपुनरुक्तिषुपातुकानामत्पदानांअर्थो
पिनास्ति यथामिथेयाःशब्दाः तेषामर्थोद्वैतदीयैर्माग्यैरेवोच्यन्तेततश्चशब्द
पौनरुक्त्यमर्थपौनरुक्त्यञ्चदोषमनापत्स्यतइत्यर्थः । एतद्वचनमनापिसं
मतंइतिएनंवृणीष्वेतिभावः । बहुमिव्याप्तिअन्यस्मिन्नपिस्थानेचरणावका
शोभवति । उत्पत्तुंअनिटःपद्यतेस्तुमुन् ॥ ३६ ॥

नन्वत्रहृदयइतिविश्रुतनाम्निशाक द्वीपप्रज्ञासि
निसुधीषु सुधीभवन्त्या ॥ एतद्भुजाविरुदवादिज
यानयापि किंरागिराजनिगिराजनिनान्तरन्तेऽ

नन्विति । ननुमैमि तेऽन्तरमानसं एतस्य रात्रौ ज्ञयोर्यौ रुदं प्रतापस्त
 स्यस्तुतिपाठकाः येवन्दिनस्तेभ्यो जाता एव भूतयाऽनयापि गिरा हव्य इति
 विश्रुतनाग्निअत्रअस्मिन्नराजनिरागिअनुरागयुक्तं किं नाजनिप्रशः काकुः ।
 कुतो नाजनीति वा किं भूतेशाकद्वीपप्रशासिनिशाकद्वीपाधिपे । किं भूतया
 गिरा सुधीषु पण्डितेषु सुधीभवन्त्या अमृतीभवन्त्या आकर्णयताम्बिदुषां अ
 मृतरूपयानतु सर्वजनानामिति विरागसूचनम् ॥ ३७ ॥

शाकः शुक्च्छदसमच्छविपत्रमाल भारी हरिष्यति
 तरुस्तत्र तत्र चित्तम् ॥ यत्पल्लवौघपरिरंभविजृम्भि
 तेन ख्याता जगत्सु हरितो हरितः स्फुरन्ति ॥ ३८ ॥

शाक इति । तत्र द्वीपे स शाकनामा तरुस्तत्र चित्तं हरिष्यति । किं भूतः शु
 कच्छदैः कीरपक्षैः सभाहविषैषां एव ज्ञूतानि पत्राणि ते पांमालां विभर्तीति ।
 सकः यस्य शाकस्य पल्लवौघानां परिरंजः संबन्धस्तस्य विजृम्भितेन विलसितेन
 हरितो नीलवर्णाः सत्योजगत्सु हरित इति ख्याताः स्फुरन्ति । एतत्पत्रसंब
 धेन दिशां हरित इति सान्वयं नाम जातमित्यर्थः । माला भारी इष्टकेपीति ह
 स्वः ॥ ३८ ॥

स्पर्शेन तत्र किल तत्तरुपत्रजन्मा यन्मासुतः कमपि
 संमदमादधाति ॥ कौतूहलन्तदनुभूय विधेहि भू
 यः श्रद्धाऽपराशरपुराणकथान्तरेपि ॥ ३९ ॥

स्पर्शेनेति । तत्र शाकद्वीपे स चासौ तरुश्च तत्तरुः शाकस्तस्य पत्रेभ्यो जन्मय
 स्य एव ज्ञूतः मासुतः स्पर्शेन कृत्वा कमप्यपूर्वं संमदं हर्षं आदधाति करोतीति य
 त्किल श्रूयते । त्वन्तः कौतूहलमनुभूय ज्ञूयः पुनः पराशरपुराणस्य विष्णुपुरा
 णस्य कथान्तरेपि आख्यामान्तरेपि श्रद्धामास्तिक्यबुद्धिं विधेहि कुरु । यत्र त्वं
 वातसंस्पर्शादाह्लादी जायते परमिति विष्णुपुराणवचनम् । अस्य अथ शा
 सत्यत्वं विद्यते । अनुभवादपि सत्यत्वज्जानी हि इत्यपि ज्ञूयः शब्दार्थः ।
 ज्ञूयसीचासौ श्रद्धाचेति वा ॥ ३९ ॥

क्षीरार्णवस्तव कटाक्षरुचिच्छटाना मन्वेतु तत्र विक
 टायितमायताक्षि ॥ विलावनीवनततिप्रतिविम्ब

धुम्बि किम्रीरितोर्मिचयचारिमचापलाभ्याम् ४०

क्षीरेति । हेआयताक्षिविशालनयने क्षीरार्णवः वेलावन्यास्वेलाभूमीव
वनततिर्वनपङ्क्तिस्तस्याः प्रतिविम्बधुम्बीप्रतिविम्बधारी अतएवकिमी
रितः नाम्नावर्णो जातः विप्रिशितः कर्मिष्यसारङ्गसङ्कस्तस्यचारिणासौन्द
र्येणापलंचण्वलत्वद्वताभ्याङ्कत्वातवकटाक्षस्यरुचीनाब्जटाः परंपरास्ता
माभ्यिकटायितं विलसितंकटायितं अश्वेतुअनुकरोतु । क्षीरभयत्वात्स्व
लः शुच्यादीर्घवृत्तप्रतिविम्बसम्बन्धाच्चनीलाः क्षीरोदतरङ्गास्त्वदीयस्येतनी
लविशालकटाक्षकान्तितुल्याभवन्वित्यर्थः । विकटायितं लोहितादेराक
तिगणत्वात्स्यवन्ताङ्गावेनिष्ठा ॥ ४० ॥

कल्लोलजालचलनोपततेनपीथा जीव्रातुनानवर
तेनपयोरसेन ॥ अस्मिन्तखण्डपरिमण्डलितोर
नूर्ति रञ्ज्यास्यतेमधुभिदाभुजगाधिराजः ॥ ४१ ॥

कल्लोलेति । अस्मिन्क्षीरोदेनधुभिदाभीविष्णुनाभुजगाधिराजः शेषः अ
भ्यास्यतेऽधिष्ठीयते । किंभूतः शेषः अजवरतेनभूयसापयोरसेनदुग्धरसेनक
त्वापीवापुष्टः । किंभूतेनकल्लोलजालस्यतरङ्गसङ्कस्यचलनेनकत्वाउपतते
नअन्तिकार्यतेनतथाजीव्रातुनाप्राणधारणहेतुत्वात्जीवनीवधभूतेन ।
किंभूतः अखण्डसर्वदापरिमण्डलितारवर्तिनूर्तिः शरीरंयस्य । भीविष्णुस्त
त्रपूज्योदेवइत्यर्थः । पीवाकृतिपिपुनास्थेतीकारः ॥ ४१ ॥

त्वद्रूपसम्यदवलोकनजातशङ्का पादाब्जयोरिहक
राङ्गुलिलालनेन ॥ भूयाच्चिरायकमलाकलिता
वधाना निद्रानुबन्धमनुरोधयितुन्धत्रस्य ॥ ४२ ॥

त्वदिति । हेजैमिहक्षीरोदेकजलाभीः पादाब्जयोश्चरणकमलयोः करा
कुलिभिलालनेनसंवाहनेनधवस्यभीविष्णोर्निद्रानुबन्धनिद्रानैरन्तर्यच्चिरा
यअनुरोधयितुंवदयितुङ्कलितावधानाङ्गीकृतावधानासाध्वानाभूयात्तजव
तु । किंभूतात्वद्रूपस्ययासम्यत्त्वस्याअवलोकनेनजाताशङ्कामयंस्ययाः ।
अयंभीविष्णुः रिताद्येद्वद्रस्यतितर्हिचरंविहाय अस्यामनुरक्तोभविष्यतित
न्माभूदितिचियासुतरानिद्रागमनार्थंक्षुरतलेनचरणसंस्वाहनपरिवेभवतु इ

त्यर्थः । मैस्याः लक्ष्मीतोष्यतिसौन्दर्यसूचितम् ॥ ४२ ॥

वालातपैः कृतकगैरिकताङ्कृतनिद्र स्तत्रोदयाचल
शिलाः परिशीलयन्तु ॥ त्वद्विभ्रमभ्रमणजश्रमचारि
धारि पदाङ्गुलीगलीतयानखलाक्षयापि ॥ ४३ ॥

बालेति । तत्रशकटोपेतदयाचलस्यपर्वतस्यशिलावालातपैः उदयाच
लस्यसूर्यकिरणैः तयानखलाक्षयापिकृताङ्कृतकगैरिकताङ्कृतिगैरिकता
निद्रः परिशीलयन्तु अनुभवन्तु । द्वाभ्यां प्रकाराभ्याङ्कैरिकतुल्याभवन्त्वित्य
र्थः । किंभूतयानखलाक्षया । तवविभ्रमेणविलासेनभ्रमणंवनविहारः त
स्माज्जातंभ्रमवारिस्वेदजलान्तद्वारयतिश्वंशीलान्यः पादाङ्गुलीभ्योगलित
यानिःसृतया एतस्मिन्वत्तेतदयाचलेकीदृष्यसेइतिभावः ॥ ४३ ॥

नृणाङ्करम्बितमुदामुदयन्मृगाङ्क शङ्कांसृजत्व
नचजङ्घिपरिभ्रमन्त्याः ॥ तत्रोदयाद्रिशिखरेतव
दृश्यमास्य द्वात्रिमीरसम्भवसमारचनाभिरामम् ४४

नृणानिति । हेअनघजङ्घिसुन्दरजङ्घितत्रद्वीपेप्रसिद्धेबाउदयाद्रिशिख
रेपरिभ्रमन्त्यास्तवदृश्यंदर्शनयोग्यं आस्थंमुखङ्करंभितमुदांसज्जातानन्दा
नानृणांसदयन् मृगाङ्कउदयावस्थश्चन्द्रस्तस्यशङ्काज्जन्मंजुलुत्करोतु । किं
भूतंमुखंकाशीरसम्भवकुङ्कुमन्तस्यसमारचनयोद्भूतंनेनाभिरामंरमणीयं उ
दयाचलेआरक्तत्वदीयमुखदर्शनात्बन्धनप्रत्यावायंउदितः किमितिबुद्ध्यासर्व
बाह्वर्षोभविष्यतितस्मादेनंदृष्योष्वेतिभावः । अनघजङ्घीनासिकीदरेति
लीङ् ॥ ४४ ॥

एतेनतेविरहयावकमेत्यताव त्कामंस्वनामकलि
तान्वयमन्वभावि ॥ अङ्गीकरोषियदितत्तवनन्द-
नादौ लब्धान्वयंस्वमपिनन्वयमातनोतु ॥ ४५ ॥

तेनेति । हेनैमि एतेनराज्ञातेतवविरहयावकंएत्यप्राप्यकामंनिश्चितता
जतप्रथमंस्वनाम हव्यइतिकलितान्वयमनुगतार्थंअन्वभाविअन्वभूयत ।
हव्येनअग्निंप्राप्ययथाअनुभूयतेतदनेनअनुभूयतेतदनेनअनुभूतमित्यर्थः
सतोद्भूयतइतिहव्यंयदि अधुनात्वमेनमङ्गीकरोषिवृणुपेतत्तहिअयन्तवन

न्दनाद्यै पुत्रपौत्राद्यैः कत्वास्वनात्मानं अपि सन्धान्ययनं नु निश्चितं प्रासवंशं
आतनोतु । ननु संवोधनेन । अन्वयः संवन्धोर्वशश्च । यदीत्यनेन स्त्रीका
रस्य पाक्षिकत्वं द्योतयति ॥ ४५ ॥

लक्ष्मीलतासमबलम्बुजद्रुमेपि वारदेवतायतन
मञ्जुमुखाम्बुजेपि ॥ सामुग्रदूषणमजीगणदेकटे
व नार्थीवमूवमघवायदमुष्यदेवः ॥ ४६ ॥

लक्ष्मीति । सन्नेमीछासुग्रहव्येयकमेव दूषणं अजीगत् । यन्मघवादेवः
अमुष्य अर्थीयावको न वज्रूव । किञ्जूते । लक्ष्मीकृपायाः सतायाः समबल
स्वभाषारजूतो मुजलक्षयोद्रुमो यस्य तस्मिन् स नृद्धराज्येपि तथा वारदेवंता
याः सरस्वत्याः आयतनं स्थानं मञ्जुसुन्दरमुखाम्बुजं यस्य स एव विधेपि चतुःष-
ष्टिकलाप्रवीणेपि । इन्द्रो न लक्ष्म्यावको जातः न त्वस्य न लक्ष्म्य न हृदन्तरनि-
त्यर्थः ॥ ४६ ॥

लक्ष्मीविलासवसतेः सुमनःसुमुख्या दस्माद्विकृष्य
भुविलब्धगुणप्रसिद्धिम् ॥ स्थानान्तरं तदनुनिन्यु
रिमां विमानावाहाः पुनः सुरमितामिव गन्धवाहाः ४७

लक्ष्मीति । विमानवाहाः अस्माद्वाङ्मो विकृष्य अपनीयत दनुतदनन्तरं
पुनः स्थानान्तरं इनां जैसी निन्युः छाग्यं राजानं प्रापयामाहुः । केकानिव ।
गन्धवाहाः वायवः सुमनसः पुष्पेषु मुख्यास्पत्री विकृष्य सुगन्धितामिव स्थाना
न्तरं नयन्ति तथेत्यर्थः । किञ्चूतादस्मात् लक्ष्मीविलासस्य वसतेर्गृहात् पट्टन
पितृयातथा सुमनः सुपण्डितेषु मुख्यात् । किञ्चूताभिनां । भुविलब्धगुणे
नमसौन्दर्यादिना प्रसिद्धिर्यथा ॥ ४७ ॥

भूयस्ततो निखिलबाह्मयदेवतासा हेमोपमेयतनु
भासमभाषतैनान् ॥ एनं स्वबाहुबहुवारनिवारि
तारि षिचस्ते कुरुष्व कुरुविन्द सकान्तिदन्ति ॥ ४८ ॥

भूयति । ततः सानिखिलबाह्मयदेवता हेमानामदेवाङ्गनातदुपमेया
तरसदृशीतनुजाः कायकान्तिर्यस्यास्तामेनां सुवर्णसदृशकायकान्तिवामैर्मा
ज्यैः अभाषत कवे । हे कुरुविन्दैर्माणिक्यमणीभिः सकान्तयः सदृशदन्ताः य

स्यास्तस्मिन्बुद्धिः । त्वंस्वबाहुस्यांबहुवारंनिवारिताःअरयोयेनएनंपुरोव
तिनंनुपन्विते कुरुक्ष्वृणीष्वेतिभावः स्वबाहुित्यनेनपरानपेक्षशौर्यसूचितं ।
कुरुविन्देत्यनेनबहुताम्बूलजस्रणेनदन्तानामारक्तत्वंसूचितं । सकांतीत्यत्र
सदृशशब्दपर्यायेणसहपदेनअस्वपदविग्रहःसमासःकार्यः । तत्रवोपसर्ज
नस्येतिसभावः । दन्तीत्यत्रसंयोगोपधत्वेपिनासिकोदरीष्ठेतिटीप् ॥४८॥

द्विपस्यपश्यदधितन्धुतिमन्तमेनं क्रौञ्चस्यध्वज
लदुगञ्चलविध्रमेणा ॥ यन्मण्डलेसकिलमण्डल
संनिवेशः पाण्डुश्चकास्तिदधिमण्डपयोधिपूरः ४९

द्वीपस्येति । हेजेनित्वंक्रौञ्चस्यद्वीपस्यदधितंपतिधुतिमन्तंधुतिमन्त
मानं । अथयतेजस्विनंएनंराजानंभञ्जलीयोदुगञ्जलः दूकप्रान्तस्तस्यभिन्न
नेषधिलांसेनकटाक्षेणपश्य । अनुरागेणपश्येत्यर्थः । यस्यराक्षोभंमण्डलोराक्ष्ये
क्रौञ्चद्वीपपरितोमण्डलोवर्तुलः संनिवेशोवस्थानंयस्यसःप्रसिद्धःपाण्डुशु
जःदधिमण्डसञ्ज्ञकः पयोधितस्यपूरःप्रवाहःचकास्तिकिलइतिपुराणां
द्वीपपते । क्रौञ्चद्वीपःसमुद्रेणदधिमण्डोदकेनच । आवृतःसर्वतःक्रौञ्चद्वी
पतुल्येनमानतइतिविष्णुपुराणे । भरिचर्करादिभिर्भ्रमस्त्वित्यपरंपर्यायं
किञ्चिद्द्रवीजुतंहुधिमण्डमुच्यते । मण्डंदधिमण्डंनस्त्वित्यनरः ॥ ४९ ॥

तत्राद्रिरस्तिभवदद्विबिहोरयाचो क्रौञ्चःस्फुरि
पतिगुणानिवयस्त्वदीयान् ॥ हंसावलीकलकल

प्रतिनादवाग्भिः स्कंदेषुचुन्दबिबरैर्विवरीतुकामः५०

तत्रेति । तत्रद्वीपेसक्रौञ्चःअद्रिःजवत्यास्तवर्द्धप्रिविहारश्चरणविलासग
तिस्तंयाचतेएवशीलोक्ति । सकःयस्त्वदीयान्गुणान्सीन्दर्पादीन्हंसाव
ल्याःकलकलानांविभूतांप्रतिनादःप्रतिशब्दः सस्यवाग्येवायंनूतं मुखतु
स्यैःस्कंदस्येषवोवाणतेषांचुन्दानितैःकृतानिविवराणिद्विद्राणितैः कृत्वा
विवरीतुकामोवर्णयितुकामइवस्फुरिष्यति । स्कंदेनवाणैःपर्वतेदिद्राणिक
तानितेनक्रौञ्चदारणइतितस्यनामजातमितिपुराणम् ॥ ५० ॥

वैदर्भिर्दर्मदलपूजनयोपियस्य गर्भेजनःपुनरुदेति
नजातुमातुः ॥ तस्यार्चनारचयतत्रमृगाङ्कमौले

स्तन्मात्रदेवतजनाभिजनः सदेशः ॥ ५१ ॥

वेदभीति । हे वैदभिर्मैमिजनीयस्य दर्शदक्षेनया पूजनात्तया पिनातुर्गर्भजा
सुकदाचिदपि पुनर्नादेति नोत्पद्यते तन्मात्रेणैव मुक्तत्वात् पुनः संसारं नयाती
त्यर्थः । पुण्यादिपूजया पुनर्नादेतीति किं वाच्यमित्यपेक्ष्य । त्वं तत्र देशे
शाङ्गमौलैः तस्य हरस्यार्चनां पूजार्चय । यतः स देशः स एव तन्मात्रं शिव एव
देवतं येषां ते जनाश्च तेषां नभिजनः उत्पत्तिस्थानं । यस्मात्त्वमपि तं पूजयेत्य
र्थः । कुलेष्वभिजने जन्मभूभावप्यथ हायना इत्यमरः ॥ ५१ ॥

बूढाग्रचुम्बिमिहिरोदयशैलशैल स्तेनाः स्तनन्ध
यसुधाकरशेखरस्य ॥ तस्मिन् सुवर्णरसभूषणरम्यह
र्म्यं भूमृद्घटाघटयहेमघटावतंसाः ॥ ५२ ॥

बूढापेति । तस्मिन् द्वीपे स्तनन्धयोवालाः सुधाकरश्चन्द्रः शेखरे मौलीयस्य
शिवस्य सुवर्णरस एव भूषणं तेषां एवंभूतानि अतएव रस्यानियानि हर्म्याणि
तान्मैव भूषतः पर्वताः तेषां घटाः परंपराः घटय रचय । किंभूताः हेमघटावतं
साठपरिसुवर्णकलशभूषिताः अतएव बूढाग्रचुम्बीशङ्खद्वेष्टितो निहिरः सु
षोण्यरय एव भूतः उदयशैलः तस्य शैलं जभावः स्वरूपं तस्य स्तेनाः चौराः । शि
वप्रीत्यर्थं उदयाचलं तुल्यान्मासादान् रचयेति भावः । घटयेगिति त्वाद्वस्त्रः ५१

तस्मिन्मलिम्लुचद्वस्मरकेलिजन्म घर्मोदविन्दु
मयमौक्तिकमगहनन्ते ॥ जालैर्मिलहृदिमहोदधि
पूरलोह कल्लोलचामरमरुत्तरुणिष्ठिनत्तु ॥ ५३ ॥

तस्मिन्मिति । भोतरुणिप्रादुर्भूतयौवने तस्मिन् देशे जालैर्मिलन्त्या
गच्छन्द्गोमहोधिः तस्य पूरः तस्य लोलाः कल्लोलाः । तेष्वशुभ्रत्वाद् द्विप्याश्च
मराणि तेषां मरुत्तमलिम्लुचशेखर इव स्मरकेले जन्मयेषां नोदधौर्मिलन्त्याः त
न्मयानि भौक्तिकानि तद्वृत्तमगहनं विजितं अपनयतु अपहरतु । शीतलवा
युसंस्पर्शात् सुरतजननात् तं घर्मोदकं शाम्यतु इत्यर्थः । चौरौप्यपहारेण प्रविश्य
मुक्ताद्याभरणानि हरति । उदविन्दित्यत्र मन्योदनेति उदादेशः ॥ ५३ ॥

एतद्यशोनवनवंखलुहंसवेषं वेशन्तसन्तरणदूरग
मक्रमेण ॥ अभ्यासमर्जयति सन्तरितुं समुद्रा द्रन्तुं

चनिःश्रममितःसकलान्दिगन्तान् ॥ ५४ ॥

एतदिति । इंसस्यवेषःआकारोयस्यनवनवंप्रतिदिनमपूर्वम्भवत् । एतस्ययशोवैशन्तस्यपस्वलस्यसन्तरश्चदूरगमनयोः क्रमेशपरिपाठ्यापस्वलस्यसन्तरश्चोविषयेदूरगमनक्रमेशपूर्वसरसोद्वेपघात् किलयदधिकन्ततोपि परतीरं अनयापरिपाठ्याचासमुद्रासन्तरीतमुत्तरीतुंइतःसमुद्रेभ्यएतद्देशाद्वानिःअंसंअनरहितंयथातथासकलान्दिगन्तान्दिक्प्रान्ताश्चगन्तुंप्राप्तुंअस्यासमर्जयतिखलुनिश्चयेउःप्रेक्षायांवा । श्वेतत्वात्इंसानान्तद्रूपंयशसाश्रुतं । इंसानभवन्तिकितुतद्यशयव अन्योपिनहानद्यादितरशार्थेवाप्याहौ अभ्यासस्तरश्चक्रमेशकरोति । नवज्ञास्यासयोग्यंभवतिबालाभ्यासो हिदृढवरइत्यर्थः । नवनवमितिप्रकारेद्विरुक्तिः । अर्जयतीतिवर्तमानप्रयोगाद्यशसः अल्पत्वसूचनादनादरःसूचितः ॥ ५४ ॥

तस्मिन्गुणैरपिभृतेगणनादरिद्वै स्तन्वीनसाहृदयं
बन्धमवापभूपे ॥ देवैरिच्छतिनिबन्धनतांयह
न्ति हन्तप्रयासपरुषाणिनपौरुषाणि ॥ ५५ ॥

तस्मिन्निति । सातन्वीभैमी गणनादरिद्वैरसकृस्यातेर्गुणैश्च तेषूणेषु तस्मिन्भूपेद्युतिमतिहृदयबन्धनंसनोभिलाषंनावाप गुणवतितस्मिन्कथंन प्रापेत्यतश्चाह । देवैरिच्छतिकार्यंप्रतिबन्धकेसतिप्रयासेनयुद्धादिप्रयत्नेन परुषाणिदुःसहान्यपिपौरुषाणिपुरुषकाराःकार्यंप्रतिनिबन्धनताङ्कारणतां नवहन्तिनधारयन्तिहन्तस्तेदे । देवविरोधादुशवत्तापिअनुरागहेतुर्नाजू हित्यर्थः । वागुरादिगुणेषुहरिणादिर्वन्धनंप्राप्नोति । अस्यास्तुहृदयगुणेषु पतितसपिबन्धनंनप्रापइत्याश्चर्यमित्यर्थः ॥ ५५ ॥

तेनिन्यरेनृपतिमन्यमिमांममुष्मा ढंसाद्यतंसशि
विकांशभृतःपुमांसः ॥ रत्नाकरादिवतुषारमयूख
लेखा ह्येखानुजीविपुरुषागिरिशोक्तमाहम् ॥ ५६ ॥

तइति । अंसयोःस्कन्धयोःश्रवतंसाःभूषणीभूताःशिविकांशास्तान्वि
प्रतितेषुमांसःयानवाहाःइमांजैर्मी अभुष्यराष्ट्रःसकाशादन्यंनृपतिंनिन्य
रे । तन्नदृष्टान्तः । लेखाःदेवायवअनुजीविपुरुषाःसेवकपुरुषाःरत्नाकरा

सुधारमयूखलेखां बन्धकलाङ्गिरिशोत्तमाङ्गं शङ्करमूर्धानंदं । लेखाञ्चदि
तिमन्दनाइत्यमरः ॥ ५६ ॥

एकैकमद्भुतगुणन्धुतदूषणञ्च हित्वान्यमन्यमुप
गत्यपरित्यजन्ती ॥ एनाञ्जगादजगदर्चितपाद
पद्मा पद्मामिवाच्युतमुजान्तरविच्युतांसा ॥ ५७ ॥

एकैकमिति ॥ जगदन्वितपादपद्मात्रिलोकीपूजितचरणकमलासासरस्व
ती एनाजैमीजगाद् । किंभूताऽद्भुतागुणायस्यतंतथाधुतदूषणञ्चतदूषणं एकै
कं चंपदित्वा अन्यं अन्यन्तादृशं यवचंपं च पगत्य प्राप्य परित्यजन्ती तथाच
च्युतजुजान्तरात् विधुवक्षःस्थलात् विच्युतां समागतां पद्मां लक्ष्मीमिव स्थि
तां । लक्ष्मीरपि चाक्षुष्यात् एकैकस्य रक्ता आस्यं अन्यप्राप्य तनपित्यजति ।
यथा लक्ष्मीः विधुविना अन्यत्र स्थिरानभवति तथा जैमीनलविना अन्यत्र स्थि
रानेति सूचितम् ॥ ५७ ॥

ईशः कुशेशयसनाभिश्येकुशेन द्वीपस्य लाञ्छित
तनोर्यदिवाङ्कितस्ते ॥ ज्योतिष्मतासममनेन वनी
घनासु तत्त्वं विनोदयधृतोदतटीषु चेतः ॥ ५८ ॥

ईश इति । हे कुशेशयं कमलतस्य सनाभीतसुखी शयौ हस्तौ यस्यास्तसंबु
द्धिः । कुशेन कुशस्तं वेनलाञ्छिततनोश्चिन्हितवपुषो द्वीपस्य ईशः स्वामीय
दितयं वाञ्छितः अजीहं तत्तर्हि ज्योतिष्मता अनेन राज्ञा समंसहृदनीभिः
वनैः घनासु निविहा सुचतोदः घृतसमुद्रः तस्य तटीषु चेतोविनोदयहर्षय ।
निविहच्छायेषु घृतसमुद्रतटेषु एतेन सा चैविहरणदृणीष्वेति ज्ञावः । घृतो
देति उदकस्योदः सम्हायामित्युदादेशः । कुशेशयेति शयवासेत्यलुक् ॥ ५८ ॥

वातोर्मिदोलनचलद्दलमण्डलाग्र भिन्नास्रमण्डल
गलज्जलजातसेकः ॥ स्तम्बः कुशस्य भविताभ्यर
धुम्बिचूड चित्राय तत्र तव नेत्रनिपीयमानः ॥ ५९ ॥

वातेति । हे भैमितत्र द्वीपे नेत्रनिपीयमानः नेत्राभ्यां सादरमवलोकमानः
कुशस्तम्बः तत्र चित्राय आक्षर्याय भविता । किंभूतः अस्मिन् चूडः गगन
लग्नशिखः तथा अतएव वातोर्मिणां वातपरम्परायां होलनगतेन चलन्ति

चक्षुलानिदलानिपत्राणि तान्येवमण्डलायाः खट्वाः तैर्जिह्वा विदारितं मत्
अजमण्डलं तस्माद्गुलतास्त्रयताजलेजातः सेकः सेचनं यस्य । दलमण्डल
स्य दलमूहस्य अपैरिति वा । ५९ ॥

पाथोधिमायसमयोत्थितसिन्धुपुत्री पत्पङ्कजाय
णपवित्रशिलासुतत्र ॥ पत्यासहावहविहारमयै
र्विलासै रानन्दमिन्दुमुखिमन्दरकन्दरासु ॥ ६० ॥

पाथोधिमेति । इहन्दुमुखितप्रकुशद्वीपे त्वंमन्दरकन्दरासुपत्यासहविहा
रमयैर्कीडावहस्यैः कटाक्षविशेषादिभिर्विलासैरानन्दं आवहयाम । किञ्च
तासु पाथोधेः समुद्रस्य भागसमये मन्यमानकाले उत्थितायाः सिन्धुपुत्री लक्ष्मीः
यस्याः पत्पङ्कजार्पणेन चरकमलार्पणेन पवित्राणि शिलास्तलानि वासु ल
क्ष्मीवत् त्वमिशिलासोपानान्यलङ्कुर्वित्यर्थः । विहारमयैरिति पाठे सुरता
दिक्रीडासमुत्पत्तेरित्यर्थः ॥ ६० ॥

आरोहणाय तत्र सज्जद्भवोऽस्ति तत्र सोपानशोभि
त्रपुरश्चमन्त्रलिच्छटानि ॥ भोगीन्द्रवेष्टितघृष्टि
ताभिरश्विः सुख्याचलः कनककेतकगोत्रगात्रि ६१

आरोहणमेति । हे कनककेतकं स्वर्णकेतकं तस्य गोत्रं सद्गुणकृपायसांस्त
त्संबुद्धिः अतिगौरि तत्रद्वीपे अश्वेः सुख्याचलो मन्याचलो मन्दरः तत्र आरोह
णाय सज्जः सज्जः इव अस्ति । किञ्चूतः । भोगीन्द्रोत्साहमुक्तिरुज्ज्वलतं वेष्टित
तन्त्रे सकृतायाः घृष्टप्रोषणं नितत्कृतानिः अग्रमवलिच्छटानिः शिलाभङ्गि
परंपराजिः कृत्वा सोपानैरिव शोभिष्युः स्वकृपां पश्य । आरोहणं ह्येति
वा सुख्यस्वान्तेति सुख्यशब्दः साधुः । गात्रीति अङ्गुलीति कीष्ट ॥ ६१

मन्यानगः सज्जजगप्रमुवेष्टघृष्टि लेखाचलदुवलनि
र्भरवारिधारः ॥ त्वन्नेत्रयोः स्वभरयन्ति तशीर्ष
त्रोष शेषाङ्गवेष्टिततनुधममातनोतु ॥ ६२ ॥

मन्या इति हे भूमि मन्यानगो मन्दरः त्वन्नेत्रयोः स्वभरयन्ति तानि
आक्रान्तानि शीर्षाणि मस्तकानि यस्य सः शेषो नागरजस्तत्त्वशीर्षेण अवशिष्टेन
अङ्गेन वेष्टिता तनुस्तस्य चर्ममातनोतु । किञ्चूतः सज्जजगप्रमुवेष्टिस्तस्य यो

एतेनघृष्टिर्षणातयाकृतासुखलयाकारासुरेखासुखलयाकारेणैवचलन्त्योद्य
 चलनिर्भरवारिधारायस्मिन् । शेषस्यशुभ्रत्वाद्धारिवाराणाम्भरेखासुचलित
 त्वाद्भ्रान्तिःशिरसिगाढभाराक्रान्तःसर्पः अवशिष्टेनअङ्गेनतस्यैवजङ्घादि
 र्बैष्टयतिइतिसर्पजातिः । अन्यदोरकःशेषइतिकेचित् ॥ ६२ ॥

एतेनतेस्तनयुगेनसुरेभकुम्भौ पाणिद्वयेनदिविषद्
 द्रुमपल्लवानि ॥ द्यौरुयेनसस्मरतुनीरधिमन्थनो
 त्यं स्वच्छन्दमिन्दुमपिसुन्दरिमन्दराद्रिः ॥ ६३ ॥

एतेनेति । इंसुन्दरि समन्दराद्रिःतेएतेनस्तनयुगेनकृत्वासुरेभःयेरावत
 स्तरयकुम्भौतपातेपाणिद्वयेनदिविषद्द्रुमः कल्पवृक्षस्तस्यपल्लवानितथाते
 आरयेनइन्द्रुमपि स्वच्छन्दंयथेच्छंस्मरत्वितिसर्वत्रसम्बन्धः । किंभूतएतत्सर्वं
 न् नीरभिन्मन्यमोत्यंसमुद्रमन्यमादुत्थितं । समुद्रमन्यनसमयेएतत्सर्वदृष्ट
 मासीदिदानीत्वाद्द्रुमात्सर्वंस्मरतुयेरावतकुम्भतुल्यैतेस्तनीकल्पवृक्षपल्ल
 वसदृशैतेपाणीषप्रसदृशन्तेनुयनितिभावः अतःसुन्दरिइतिसंज्ञेयं स्व
 च्छन्दनितिसर्वत्रसम्बन्धः । छन्दःपद्येभिलाषेचेत्यमरः । नपुंसकननपुंस
 केत्येकवद्भावः नपुंसकत्वञ्च ॥ ६३ ॥

वेदैर्बोभिरखिलैःकृतकीर्तिरतु हेतुविनैवधृतनि
 त्यपरार्थयत्ने ॥ मीमांसयैवभगवत्यमृतांशुमीलौ
 तस्मिन्महीभुजितयानुमितिर्नञ्जे ॥ ६४ ॥

वेदैरिति । तयानैम्यातस्मिन्महीभुजि अनुमतिःसंमतिर्नञ्जे कयाक
 स्मिन्निय । पूर्वमीमांसयानवगतिअमृतांशुमीलौशिवेइव । किंभूतेअखि
 लैर्लोकैर्वदतुल्यैः सत्यैःबोभिःकृत्वाकृताकीर्तिःस्तुतिर्यस्यसकृतकीर्तिश्चा
 सीरज्ज्वलेति । कृतक्रीडित्तिरज्यस्येतिवा । तथाहेतुकारणंविनैवधृतोनि
 त्यंपरार्थपरकार्ययत्नेयेन स्वोपकारानपेक्षकतोपकारे किंभूतेशिवेअखिलै
 श्शुक्तिर्वेदैर्बोभिर्जहावाक्यैः कृत्वाकृतकीर्तिरज्यशोरज्यस्येति तथाहे
 तुङ्कारणंअन्तरेणधृतनित्यपरार्थयत्नेपरमकारुणिकइत्यर्थः । मीमांसापि
 दप्रतिकर्तृत्वमात्रेणेश्वरमद्वीकृतवतीनतुसर्वयानास्तीति । विशुद्धज्ञानदे
 हायत्रिवेदीदिव्यचक्षुषे । श्रेयःप्राप्तिनिमित्तायनमःसोमार्घ्यपारिणेतिन
 मस्कारप्रवणात् ॥ ६४ ॥

तस्मादिमांनरपतेरपनीयतन्वीं राजन्यमन्यमथ
जन्यजनः सानिन्ये ॥ स्त्रीभावधावितपदामविमृश्य
याञ्चा मयीनिवर्त्यविधनादिववित्तवित्तम् ६५ ॥

तस्मादिति । अथानन्तरं सजन्यजनोवाहकलोकः स्त्रीभावेन स्त्रीत्वेन धा-
वितपदां चालितचरणाङ्गच्छतेति चरणचालनेन सञ्ज्ञाप्रयन्तीं इमान् तन्वीं कृ-
शा कूर्जैर्नीतस्नांनरपतेरपनीयश्चाकृष्य अन्यं राजन्यं निन्ये प्रापयामास । त-
त्र दृष्टान्तः । अर्थीयाचकः अविमृश्य दातुं निधनत्वमविचार्य याञ्चां विध-
नाहुरिद्रास्तिवर्त्यवित्तेन धनेन वित्तं प्रसिद्धं वित्तं यस्येति वा । एवं भूतनिवमप-
यतीत्यर्थः । किञ्जूतां याञ्चां । यजयाचयतविच्छ्रमच्छ्रमो न कित्यस्मिन्
त्रैसर्वेषु पुल्लिङ्गेषु पदेषु याञ्चाशब्दो न कन्तोऽप्युत्पादितः शक्तिस्त्राभावात् । वि-
यां वतत इत्यर्थः । स्त्रीभावेन स्त्रीलिकृतया धावितं शोधितं पदं रूपं यस्यास्तां ६५

देवीपवित्रितचतुर्भुजवाममागा आगालपत्पुनरि
मां परमाभिरामाम् ॥ अस्यारिनिःकृपकृपाणसना
यपाणेः पाणिग्रहादनुगृहाण गणं गुणानाम् ६६

देवीति । पवित्रितः शोधितः चतुर्भुजवान् वाममागो यया एवं भूतावागूपादेवी
पुनरिमां भैर्भीआलपत्तवाच । किञ्जूताङ्गरिणाकुलशीलसीन्दर्यादिगौ-
रवेषु सरस्वत्यागमनाद्वागौरवेषु अभिरामां मनोहां । हेतैस्मिन्नरिपुनिःक-
पकृपायेन खड्गेन सनाधोयुक्तः पाणिर्यस्य एवं भूतस्य अस्यापाणिग्रहात्परि-
णयनात् स्वीयकुशानां सीन्दर्यादीनाङ्गणं अस्यागुणसंबन्धवाअनुगृहाय तु
स्यगुणस्य अस्यालामात् ॥ ६६ ॥

द्वीपस्य शास्त्रमलङ्घति प्रथितस्य नाथः पाथोधिना
बलयितस्य सुराम्बुनायम् ॥ अस्मिन्वपुष्मतिन
विस्मयसे गुणाब्धौ रक्तातिलप्रसवनासिकिनासि
किम्वा ॥ ६७ ॥

द्वीपस्येति । सुरैवमदिरैव अस्थुयस्य एवं भूतेन पाथोधिनाऽधिनायन-
यितस्य शास्त्रमलङ्घति प्रथितस्य द्वीपस्य पतिरयं । हेतिलस्य प्रसवः पुप्यन्तस्य स-
नानासिकात्तरसंबुद्धिः । त्वङ्गुणाब्धौ गुणसमुद्रे वपुष्मत्कामनिग्रहसुन्दर-

शरीरेऽस्मिन् राजनिनविस्मयेऽद्भुतकृमिति न प्राप्नोषि अपितु आश्चर्यं प्रा
प्तुं च चितं । एव विधेऽस्मिन् रक्तावाकिनासि । अपितु रक्ताभवयनं वृणीष्व
त्यर्थः । सुरासमुद्रपतित्वन्दोषः शरीरचारिशिगुणसमुद्भेविस्मयेयुक्तः ।
अपुष्पसिञ्जतिशायनेन तु प । नसि कीतिनासिकोदरोष्ठेति ढीष् ॥ ६३ ॥

विम्रेधयत्युदधिमेकतमन्त्रसत्सु यस्तेषु पञ्चसु वि
भायनसीधुसिन्धुः ॥ तस्मिन् ननेन च निजालिज
नेन च त्वं सार्धं विधेहि मधुरामधुपानकेलीः ६४

विम्रहति । यः सीधुसिन्धुः सुरासमुद्रः विम्रेधयत्येकतमन्त्रसत्सु राजनि
विस्मयति पिबति सति तेषु पञ्चसु उदधिमयहादिसमुद्भेभ्यः अस्मानयं पास्यतीति
असत्सु सत्सु न विभायनतन्त्रसे । ब्राह्मणस्य सुरापाननिषेधात्मानं पास्यती
तियोनयन्तत्याज । त्वन्तस्मिन् ननेन सीधुसमुद्भे अनेन राजा सार्धं निजालिज
नेन च सार्धं मधुराः रम्याः मधुपानकेलीः मधुपानक्रीडाः विधेहि कुतः । एतद्
रणेन सुपानं सुलभम् ॥ ६४ ॥

द्रोणः सतत्रवितरिष्यति भाग्यलभ्य सौभाग्यका
र्मणमयीमुपदाहिरिस्ते ॥ तद्वीरदीपइव दीप्तिमि
रौषधीना उचूढा मिलज्जलदकज्जलदर्शनीयः ६५

द्रोण इति । तत्र द्वीपे सप्रसिद्धः लक्ष्मणविशेषकरणाये हनुमतानीतो द्रो
णनाम्ना गिरिः नाम्नेन सुकृतविशेषेण लभ्यं सौभाग्यसंवन्धिकार्यं औषधीभि
र्मूलैः वशीकरणान्तद्वुपां उपदां उपायनं अन्यपरित्यागेन स्वयमेव पतिर्यथा
उपभुङ्क्ते तथा वशीकरणं औषधिकरूपं उपहारन्ते तुभ्यं वितरिष्यति धन्यात्वं
मित्यर्थः । किमूतः औषधीनां सतसल्लीविन्यादीनां दीप्तिभिः तस्य द्वीपस्य
दीपइव स्थितः । यतः चूडासुशिखरेषु नीलान्तःसलग्नाः जलदा एव कज्जलं
तेन दर्शनीयः सुन्दरः । मूलकर्मांतुकार्मणमित्यमरः । वशीकरणे कज्जला
दिजवति ॥ ६५ ॥

तद्वीपलक्ष्मपृथुशाल्मलितूलजालैः क्षोणीतलेमृदु
निमारुतचारुकीर्णैः ॥ लीलाविहारसमये च रणा
पणानि योग्यानि ते सरससारसकोशमृद्वि ॥ ७० ॥

तदिति । हेसरसंनूतनंसारसंकमलन्तस्यकोशोमुकुलंराशिर्वातद्वत्सृष्टि
सुकुमाराङ्गि मारुतेनधारुसंनिवेशविशेषेणनिविडम्बाकीर्णः प्रसारितैःत
स्यद्वीपस्थलत्नचिन्हभूतःपृथुर्नहान्धारुसमलिप्तस्तस्यतूलजालैः कार्पास
मूहैः कृत्वामृदूनिघोषीतलेलीलाविहारसमयेविलासगमनकालेतेतवचर
धार्येणानियोग्यानिजघन्त्वितिशेषः । अतिसुदृढाहिअतिसुदुस्थलेयति
युक्ता ॥ ३० ॥

एतद्गुणश्रवणकालविजृम्भमाण तल्लोचनाञ्च
लनिकोचनसूचितस्य ॥ भावस्यचक्रुरुचितंशिवि
काभूतस्ते तामेकतःक्षितिपतेरपरंनयन्तः ॥ ३१ ॥

एतदिति । तेशिबिकामृतः भावस्यभैरवनिप्रापस्यवचितंयोग्यव्यापारं
चक्रुः । किंभूतस्यएतस्यराज्ञोगुणश्रवणकालेविजृम्भमाणामैसीतस्यालो
चनाञ्चलनिकोचनेननेत्रप्रान्तसङ्कीर्णमेनसूचितस्यनृपालंकरशरजेषु दृष्टेन
जैनीनेत्रसङ्कीर्णेनस्थापितस्य । किंजृतास्ते । एकतःक्षितिपतेःएकस्मान्
पातञ्जसाहस्यपुञ्जतइत्यर्थः । तामैसींछपरराजानंनयन्तःप्रापयन्तः नयति
द्विं कर्मा ॥ ३१ ॥

तांभारतीपुनरभाषतनन्वमुष्मि न्काश्मीरपङ्कनि
मलग्नजनानुरागे ॥ श्रीखण्डलेपमयदिग्जयकी
र्तिराजि राजदूभुजेभजमहीजुजिभैमिभावम् ७२

तामिति । भारतीतांपुनरभाषत । ननुजैमित्त्वंअमुस्मिन्महीजुजिभा
वंअनुरागंभजकुरु । किंभूतेकाश्मीरपङ्कनिभेनकुङ्कुमानुलेपनव्याजेनल
ग्नोजनानांअनुरागीयस्मिन् तथाश्रीखण्डलेपमयीचन्दनानुलेपनरूपादि
क्लृपयजनिताकीर्तिराजिःकीर्तिपरंपरातयाराजन्तौजुजीयस्य रागस्यसौ
लित्यातकीर्तेश्चशुभ्रत्वात्कुङ्कुमत्वंचन्दनत्वञ्चसूचितम् ॥ ३२ ॥

द्वीपन्द्वीपाधिपतिमन्दगतिप्रशास्ति प्लक्षोपलक्षि
तमयङ्क्षितिपस्तदस्य ॥ मेघातिथेस्त्वमुरसिस्फु
रसृष्टसौख्या साक्षाद्यथैवकमलायमलार्जुनारैः ७३
द्वीपमिति । द्वीपाधिपतिवत्सत्तमातङ्गराजवत्मन्दगतेलसद्वत्सनेभैमि

अयं चितियः सदास्थेन दृष्टेण सपलक्षितम्ही पं प्रशास्तिपालयति तरां । तत्
स्मात्त्वं अस्य मेधातिथिना श्वोराक्षः सरसि आलिङ्गनेन सृष्टसौख्या सतीतयैव
स्फुरराजस्य यथायमलाङ्गुनारे विप्रोः सरसि साक्षात् कमला सृष्टसौख्या स
ती स्फुरति । मेधाधारणावसीबुद्धिरतिथिर्यस्य अस्यैव त्वयोग्येति स्वकारो
योग्यः । सृष्टसौख्यैवेति वा ॥ ७३ ॥

प्लक्ष्मे हीयसि महीवलयतपत्रे तत्रेक्षिते खलु तवा
पिमतिर्भवित्री ॥ खेला म्बिधा तु दधिशाख विलम्बि
दोला लोलाखिलाङ्गजनता जनितानुरागे ॥ ७४ ॥

प्लक्ष इति । तत्र हीयेन हीवलयस्यातपत्ररूपेन हियस्य तिन हतिः सदेहं हि
ते सति खलु निश्चितं तवापि खेलां दोला क्रोडा म्बिधा तु दधु नतिर्बुद्धिर्भवित्री
र्भविष्यति । किंभूतोऽधिशाखा सुविलम्बिन्यो दोलास्तामिलौलं अखिलं अङ्गं
यस्याः तया जनतया जनितः अनुरागो यस्मिन् तस्यां समुदितः अनुरागः येन
वा । लोकान्दोला रुढं दृष्ट्वा दोला क्रोडा यान्तवापि इच्छा समुदयतीत्यर्थः ॥ ७४ ॥

पीत्वा तवाधरसुधां वसुधां सुधांशु नम्रदधातुरस
मिक्षुरसोदवाराम् ॥ द्वीपस्य तस्य दधताम्परिवेप
वेषं सोयं च मत्कृतचकीरचलायितोक्षि ॥ ७५ ॥

पीत्वेति । द्वे च मत्कृतो भीतचकीरस्तद्वच्चक्षुःश्लेष्मिणीयस्यास्तत्सम्बु
द्धिः । सोयं वसुधा सुधांशु चन्द्रो राजा तवाधरसुधां ओष्टासुतं पीत्वा हक्षुर
सोदवारां क्षुरससमुद्रोदकानां रसं स्वादं नम्रदधातुना मिलयतु । किंभूता
नां वारान्तस्य द्वीपस्य परिवेषवेषं परिवेषाकारं दधतां विजृतां । अन्यत्र च
कीराः चन्द्रस्य सुधां भिष्यन्ति । अत्र तु चन्द्रस्य च कीरात्पास्तव्यं अथरसुधां
पिबति इति च मत्कृतं तेत्यनेन सूचितम् ॥ ७५ ॥

सूरं न सौरद्वनेन्दुमवीक्ष्य तस्मिन्नाश्नाति यस्तदि
तरात्रिदशानभिज्ञः ॥ तस्यैन्दवस्य भवदास्य निरी
क्षयैव दर्शश्नतोपि न भवत्ववकीर्णिभावः ॥ ७६ ॥

सूरमिति । तस्मिन् हीयेन चन्द्रज को जनः इन्दुमवीक्ष्य अदृष्टानां शाति
यतस्तस्माच्चन्नात् इतरः अन्यो यस्त्रिदशो देवस्तस्यानभिज्ञः चन्नातिरिक्तदे

यानभिः । कः कसिच । सौरः सूर्यमक्तोजनः सूर्यव्यतिरिक्तदेवतानभिः
सूरं सूर्यमदृष्टानैव अभाति । तस्यैन्दवस्य इन्दुमक्तस्य चन्द्रलेखारहितेऽपि दर्श
अभतोऽपि जुञ्जानस्यापि मवदास्य निरीक्षयैव मवन्मुखचन्द्रदर्शनेनैव अकी
र्षिभावो न जवतुलुप्ततत्त्वं न जवतु । अन्नादधिकं भवन्मुखमन्त्रं दृष्ट्वैव भोज
मादित्यर्थः । एतदेव चन्द्रस्य स्थाने भविष्यतीति ज्ञावः । नामनुष्य इति
वा । सौरः ऐन्दव इत्यत्र भक्तिरित्यम् ॥ ७६ ॥

उत्सर्पिणीनकिलतत्रयतरङ्गिणीया त्वन्नेत्रयोरह
हतप्रविपात्रिजाता ॥ नीराजनायनवनीरजरा
जिरास्ता मन्त्राञ्जुसानुरजराजनिराजमाने ॥ ७७ ॥

उत्सर्पिणीति । तस्य द्वीपस्य यातरङ्गिणी विपादनासीनदीप्रावृत्कालेऽपि
उत्सर्पिणीकूलकूपानेति अहं आश्चर्यमकिलेति अन्यद्वीपे प्रसरन्ती दृश्यते अ
त्रुनेति पुराणप्रसिद्धिः । तत्र तस्यां विपाशिनद्याञ्ज्वातानवास्तकालांश्चिकिचि
तानीरराजिः त्वके त्रयोः नीराजनाय आस्तां जवतु । त्वराजनानेशो भमाने
ऽत्रास्मिन् राजनि अञ्जुसा स्वतएव अनुराज अनुरागं प्राप्नुहि । अस्यां नद्यां पू
राभावात्सदा कनलानां सत्त्वात् नीराजनमपि । अविच्छिन्नं जविष्यतीति नीरस
पिणीत्यनेन सूचितं । अतएव एनं भजेत्यर्थः नीराजनायेति नेत्रापेक्षया कन
लानां हीनत्वसूचितं । अनुरजेति रङ्गिणीति नलोपः ॥ ७७ ॥

एतद्यशोभिरखिलां वुनिसन्तु हंसा दुग्धीकृते तदुभ
यव्यतिभेदमुग्धाः ॥ क्षीरेपयस्यपि पदे द्वयवाचि
भूयं नानार्थकोशविषयोद्यमृषोद्यमस्तु ॥ ७८ ॥

एतदिति । हंसाः अखिलैर्वुनिसु तदुभयोः दुग्धीकृते सति तयोः क्षीरनी
रयोः व्यतिभेदः परस्परविवेकस्तद्विषये मुग्धाः भूत्वा सन्तु । सर्वपयसि दुग्ध
रूपे जाते सति प्रतियोगिनोऽभावात्सर्वं दुग्धत्वं न जानन्वित्यर्थः । तथा
नानार्थकोशविषयोनानार्थकोशसंग्राहिनिघंठोरनरकोशादेर्विषयः प्रति
पाद्यं क्षीरेपयस्यपि पदे विषये द्वयवाचिभूयं उज्जयार्थवाचित्वं अद्यत्त्वया
एतस्मिन् अङ्गीकृते सति पयः क्षीरं पयोऽवुषेति सूच्योऽन्विष्यावाध्यस्तु भ
वतु । अस्य यशसा क्षीरनीरयोरेकत्वे कृते प्रतियोगिनो जलस्याभावाद् द्विती

यस्याभिधेयस्याभावात्तद्वर्थाचित्वनयुक्तनित्यर्थः । एवंविधं यशो न्यस्य
कस्यापि न विद्यत इति भावः ॥ ७८ ॥

भूमः किमस्य नलमप्यलमाजुहूषोः कीर्तिः स चैष च
समादिशतः स्मकर्तुः ॥ स्वद्वीपसीमसरिदीश्वरपूर
पार वेंलावलक्रमणविक्रमणक्रमेण ॥ ७९ ॥

भूम इति । हे भूमि वयं सर्वोत्कृष्टं नलं अपि अलमन्यर्थं आजुहूषोः स्पर्धना
नस्यास्य संवन्धिकिं भूमः । अस्य परितः वागगोर इत्यर्थः । स्पर्धां मेवाह ।
सच नलः एव वने धाति यि श्वरभी कीर्तीः स्वयं शंसि अक्रमेण युगपत् स्वद्वीपयो
जयभूमस्वद्वीपयोः सीमायां नर्यादा रूपे वायः सरिदीश्वरः समुद्रस्तस्य पूरः प्र
वाहस्तस्य पारवेलामां परतीरनर्यादायां यो वलः पर्वतस्तस्यानुक्रमणविक्र
मं चारीहृषलक्षणं पराक्रमं कर्तुं समादिशतः स्मर्तुं दिष्टवन्तौ । स्वद्वीपा कीर्तिं
दूरगानि नीनदीयान इति निर्णेतुं कीर्तिं द्वयं मेवितवती इत्यर्थः । नलस्य
स्पर्धया तस्य न्यूनत्वं सूचितम् । आह्वातुमिच्छति नत्वा ह्वयत इति च । वेंला व
लैति पाठे वेंलाया वलैनाक्रमणमित्यर्थः । नलं नलोकेति वष्टीनिषेधः ॥ ७९ ॥

अंभोजगर्भरुचिराद्यविदर्जसुभू स्तद्वर्जरूपमपि रु
पजितत्रिलोकम् ॥ वैराग्यरुक्षमवलोकयति स्म रु
पं दृष्टिः पुरत्रय रिपोरिव पुण्यचापम् ॥ ८० ॥

अंभोजेति । अथ अंभोजस्य गभोनप्यस्तद्वत् रुचिरासाद्यति गौरीविदर्भं
सुभूः रूपेण सौन्दर्येण जितत्रिलोकं वर्जरूपं वयः संधीवर्तमानं युवानमपि नू
पवैराग्येण अननुरागेण रुक्षं यथा तथा अवलोकयति स्म अनुरक्ता नासीदित्य
र्थः । काकिनिव । पुरत्रय रिपोर्हृदस्य दृष्टिः पुण्यचापमिव काकानिव । स्वमि
यस्य नलस्य स्पर्धितया सक्रोधत्वात् परुषेण शंभेयम् द्विगोरिति द्वीपविधेः स
ज्ज्ञापूर्वकत्वेन अनित्यत्वाद् दृष्टुं द्विगोवा जितत्रिलोकमिति स नर्धनीयम् ८०

तेतान्ततोपि च कृष्णजगटे कदीपा दंसस्थलस्थित
समानधिमानदण्डाः ॥ चण्डद्युतेरुदयिनीमिव च
न्द्रलेखां सोत्कण्ठकैरववनीसुकृतप्रवाहाः ॥ ८१ ॥

स इति । अंसस्थले स्थिताः समानास्तुत्याः विमानदण्डाः येषां नोपि विना

भूतस्तामैभीन्तेजस्वित्वात्जगदेकदीपात्लोकत्रये एकदीपरूपात्ततोपित
स्मादपिराज्ञात्सकाशात्चक्रवर्त्यं प्रापयामासुरित्यर्थः । केकस्तात्कामि
व । सोऽसुकाकैरवनीकुमुदवनीतस्याः सुकृतप्रारोहाः पुण्यां कुराडं दद्यु
तेः सूर्यात्तद्दर्शस्यं प्रविष्टां च दयिनीं उदयोन्मुखां शुक्रपक्षे प्रतिपदादि क्रमेण
चन्द्रलोकां निवसमाकर्षति ॥ ८१ ॥

नृपेषु तेषु नमनागपि दत्तचित्ता विस्मेरयावचनदे
वतयातया ॥ घाणीगुणोदयदृणीकृतपाणित्रीणा
निष्काणया पुनरभाणिमृगेक्षणासा ॥ ८२ ॥

भूपेक्षिति अथतयावचनदेवतयासरस्वत्यासामृगेक्षणापुनरभाणिदक्षा ।
किंभूतातेषु भूपेषु नमनागपि न दत्तचित्ता अतएव । किंभूतया विस्मितया त
यावास्यागुणोदयेन साभुर्यादिगुणोदयेन कृत्वा तूष्णीकृतो जितोपाखी स्थिता
यावदीयायानिष्काणः स्वनोयया ॥ ८२ ॥

यन्मौलिरत्नमुदितासि स एष जम्बू द्वीपस्त्वदर्धमि
लितैर्युवमिविञ्जाति ॥ दोलायितेन बहुना भवभी
तिकं प्रः कन्दर्पलोक इव ख्यातपतितस्त्रुटित्वा ॥ ८३ ॥

यन्मौलीति । हेनैनियस्य मौलिरन्नं शिरोरत्नत्वं मुदितासि वत्पत्तासि स
एष जम्बू द्वीपः त्वदर्धमिलितैस्त्वदर्धभागैर्युवमिः कृत्वा भवात्तरात्भी
त्याकं प्रः कंनशीलः बहुना दोलायितेन दोलनेन कृत्वा त्रुटित्वा विच्छिद्य स्वात्
तितः कन्दर्पलोक इव विभाति । सर्वपियुवानः कामतुल्या इत्यर्थः । द्वीपेरन्न
मुत्पद्यते अन्त्यदृष्टान्तरालिकं वस्तु बहुना दोलनेन गगनात् त्रुटित्वा पतति ८३

विश्वगवृतः परिजनैरयमन्तरीयै स्तेषाम्धीश इव
राजति राजपुत्रि ॥ हेमाद्रिणा कनकदण्डमहातप
प्रः कैलाशरात्रिमचयचामरचक्रचिन्हः ॥ ८४ ॥

विश्वगिति । हेराजपुत्रि अयज्जम्बू द्वीपः तेषां शाकद्वीपादीनां अशीश
इव राजा इव राजति । राजचिह्नमेव वक्ति । किंभूतः । अन्तरीयैः सिंहला
दिद्वीपैरेव परिजनैः सेवकैर्विश्वकस्वर्तुवृतः । तथा हेमाद्रिणा सुमेरुणा क
त्वा कनकदण्डं सुवर्णदण्डं महातपत्रं नृहृच्छत्रं यस्य तथा कैलाशस्य रश्मिभ

य. किरणसमूहरूपध्वामरचक्रध्वामरसङ्घचिह्नस्य । अन्योपिराजापरिज
नै. सेव्यते कनकदण्डातपत्रः धामरचिह्नितश्च भवति ॥ ५४ ॥

एतत्तुरुस्तरुणिराजनिराजजम्बू स्थूलोपलानिव
फलानिविमृत्रयस्याः ॥ सिद्धस्त्रियः प्रियमिदं नि
गदन्ति दन्ति यूथानि केन तरुमोरुहुः पथेति ॥ ५५ ॥

एतदिति । इतरुणिएतस्य जम्बू द्वीपस्य चिह्नतरुः राजजम्बू राजति ।
एषक. सिद्धस्त्रियः पस्याः जम्बा फलानि स्थूलोपलानिव स्थूलपायाणुतुल्यानि
विमृश्य दृष्ट्वा प्रियमर्तारप्रतिददं ईदृश इति निगदन्ति पृच्छन्ति । इति किम् ।
हे प्रियदन्ति यूथानि हस्ति समूहाः केन पथा तरुजम्बू पृथं आरुरुहुरारुढाः ।
जम्बूसंख्यादेव अस्य जम्बू द्वीप इह लिनाम । राजजम्बू इत्यत्र राजदन्तादि
त्वात् परनिपातः ॥ ५५ ॥

जाम्बूनदङ्गजगति विश्रुतिमेति मृत्सा कृत्स्नापिसा
तवरुचा विजितश्रियस्याः ॥ तत्र जाम्बवद्भवम
वास्य सुधाविधाम्बु जम्बूसरिद्वहति सीमनिकम्बु
कण्ठि ॥ ५६ ॥

जाम्बूनदमिति । भोक्तम्बुकण्ठिशङ्खवद्वेष्टात्रययुक्तकण्ठि । रेखात्रया
द्विताग्रीवाकम्बुग्रीवेति कथ्यत इति हलायुधः । सा जम्बूसरित् अस्य जम्बू
द्वीपस्य सीमनिसर्पादायां बहति । किञ्चूता तस्या जम्बा जाववन्ति फलानि
तेषां मूत्रवः रसः तस्माद्भवा जाता तथा सुधायाः विधाप्रकारो यस्य तादृशं
अम्बुयस्याः पियूपतुल्यजला साका । यस्याः जम्बूनद्या. कृत्स्ना सकलापिसृ
रक्षाप्रशस्ता नृत्तिका जगति तवरुचा कान्त्या विजितश्रितशोभं जम्बूनद्या
इदं जाम्बूनदं सुवर्णं इति विश्रुतिमेति प्राप्नोति । यन्मृत्तिका उत्तमसुवर्णं
नतदपित्व दङ्गकान्त्या जितम् । प्रशस्ता तु मृत्सामृत्सामृत्तिका तु नृत्तिकेत्यमरः । नृ
दस्तिकम् । सन्नौ प्रशसायां इति स्रप्रत्ययः जाम्बवज्जम्बावेत्यण् । कम्बुक
ण्ठोऽङ्गगात्रकण्ठेभ्य इति ढीष् ॥ ५६ ॥

अस्मि जयन्ति जगतीपतयः सहस्र मस्तानुसार्द्र-
रिपुतद्वनितेषु तेषु ॥ रंभोरुचारुकतिचित्तवचित्त

बन्धि रूपान्तिरूपयमुदाहमुदाहरामि ॥ ८७ ॥

अस्मिन्निति अस्मिन्दीपे स हस्तनैके जगती पथयो राजानः जयन्ति सर्वो
त्कर्षेण वर्तन्ते । हेरंभोर अस्त्राश्रुभ्यां रक्तेनाभ्यां यथाक्रमं सान्द्रारिपवस्ते
पाम्बनिताश्च पेषान्तोऽप्यतिशूरे पुराजसुमघ्ये अहङ्कृतिचिद्राजः उदाहरामि
चावयदामि त्वन्कारुतावन्मन्त्रिरूपितान् पश्य किंभूतान्तवचित्तरूपव
न्धिरूपान् मनोहारिसौन्दर्यान् ॥ ८९ ॥

प्रत्यर्थी यौवतवतंसतमालमाली न्मीलत्तमः प्रक
रतरकरशौर्यसूर्य ॥ अस्मिन्नवन्ति नृपतौ गुणसन्त
तीना म्विश्रान्तिघामनिमनोदमयन्ति किन्ति ८८

प्रत्यर्थीति । हेदमयन्ति गुणसन्ततीनां सौन्दर्यादिगुणसङ्क्रान्ता विश्रान्ति
घामनि विश्रान्तिस्थाने अस्मिन्नवन्ति नृपतौ मनः किं वर्तते इति शेषः । किं
भूते प्रत्यर्थिनं यौवतं स्त्रीसन् हस्तस्य वतंसभूतास्तमालमाला एव उन्मीलन्ति
प्रकटीभूतानि तन्मांसितेषां प्रकरः सन् हस्तस्य तस्करो विनाशकः शौर्यमेव सूर्य
र्यो यस्य वैरिणां मृत्युरूपः । वीरानुरागिण्यो हि योषित इति प्रायेण अस्मिन्
अनुरक्तोऽसि इति मम प्रतिभातोऽति युक्तमिति भावः ॥ ८८ ॥

तत्रानुतीरवनवासितपस्विप्रिया शिप्रातवोर्मि
भुजया जलकेलिकाले ॥ अलिङ्गनानिददती भवि
तावयस्या हास्यानुबन्धिरमणीयसरोरुहास्या ८९

तत्रेति । तत्रावनत्यां शिप्रा नदी तव वयस्यासखी भविता भविष्यति ।
अनुतीरन्ती रसनी पवनेषु वासिनस्तपस्विनो विप्रायस्याः । तथा जलकेलि
काले जलक्रीडासमये क्षमिं जुजया तरङ्गवाहुना तव अलिङ्गनानिददती ।
तथा हास्यस्य विकारस्य अनुबन्धो नैरन्तर्ये ते न रमणीयं सरोरुहं हङ्गमलमेव आ
स्यंस्याः । तीरननुसमयातीरवदायतानिवेति । अनुयैत्स नयायस्यथाया
मइति अन्वययो भावः ॥ ८९ ॥

अस्याधिगम्य पुरमुज्जयनीं भवानो जागर्तियासु
मगयौवतमौलिमाला ॥ पत्योर्धकायघटनाय मृगा
क्षितस्याः शिप्या भविष्यसि चिरं वरिवस्ययाप ९०

अस्याइति । हेमृगाक्षियाज्रवानीपार्वतीअस्यवज्जघिनीपुंरंछधिश्यस्य
धिष्ठायजागतिंस्फुरद्रूपावर्तते । किञ्जूता । सुभगंसुन्दरंयौवतंस्त्रीवन्दन्तस्य
नौलिमालाशिरोमाला त्वंतस्याज्रवान्याःचिरंवरिवस्यथाशुश्रूपया एतेनप
त्याअर्थकायघटनायशिष्यापिभविष्यन्ति । एतद्वरणेनप्राणेशार्धशरीरत्वंसु
लभन्तित्यपिशब्दार्थः॥ रूपेशशिष्याजातैवासिसेवयापिशिष्याभविष्यसीति
चापेरर्थः । स्वीयंप्राणेशार्द्धन्तवापियितरिष्यतीत्यर्थः । पुरमितिअधिशी
डित्याधारस्यकर्मत्वम् । भवानीत्यत्रइन्द्रवरुणेलिपुंयोगेडीपूच्यानुदध ९०

निःशङ्कमंकुरिततारतिवल्लभस्य देवःस्वचन्द्रकिं
रणामृतसेचनेन ॥ तत्रावलोक्यसुदृशांहृदयेपुरुद्व
स्तद्देहदाहफलमाहसकिंनविद्वः ॥ ९१ ॥

निःशङ्कमिति । तत्रोज्जयिन्यासदेवोरुद्रःस्वचन्द्रकिरणामृतसेचनेनसु
दृशांहृदयेपुरतिवल्लभस्यकामस्यनिःशंकनिर्भयंअंकुरिततांप्रादुर्भावमवलो
क्यतद्देहदाहस्यकृतंप्रयोजनंकिमाहकिंभूतेतद्व्यंनविद्वः । तत्रत्याःछि
यःसर्वदासकामाःदृष्ट्वापमयाकृतकामदेहदाहोव्यर्थंएवइतितस्यबुद्धिर्जाय
तइत्यर्थः । पुनश्चतस्रहस्रधोत्पत्तेः ॥ ८१ ॥

आगःशतंविदधतोपिसमृद्धकामा नाधीयतेपरु
षमक्षरमस्यरामोः ॥ चान्द्रीनतत्रहरमौलिशयालुरे
का नध्यायहेतुतिथिकेतुरपैतिलेख ॥ ९२ ॥

आगइति । कामाःछियःआगःशतंसपत्नीसंभोगादिनाअपराधसहस्रं
विदधतोपिकुर्वतोपिअस्यराजःपरुषंनिष्ठुरमक्षरंनाधीयतेनब्रुवते । यतः
समृद्धकामाःसकामत्वाद्स्यापराधनगणयन्तीतिभावः । कामाइत्यनेनव
क्लृप्तभावत्वात्परुषज्रापणयोग्यत्वेपिसकामत्वाकोचुरित्यर्थः । अनध्याये
हेतुमाह । तत्रोज्जयिन्याहरमौलिशयालुःस्थिताअनध्यायहेतुःतिथि प्र
तिपत्तस्याःकेतुःचिह्नंछान्द्रीएकालेखाकालानापैतिनगच्छति । सदात
त्रशंभोःसत्त्वात्चन्द्रकलायाश्चापिसत्त्वात्चन्द्रकलादर्शनत्समुत्पन्नकामाः
सत्यःपरुषंनभापन्तइतिभावः । अथचप्रतिपत्पाठशीलस्येतिवचनात्सर्वान्
ध्यायापेक्षया प्रतिपदोन्मुख्यत्वात्सर्वास्वपितिथिषुशुक्लप्रतिपद्वृद्धेरक्षरम
पिनपठन्तीतिपुक्तमित्यर्थः । आगःशतकारित्वमेवास्यदोषः ॥ ८२ ॥

भूपव्यलोकतनदूरतरानुरक्तं साकुण्डिनावनिपुर
न्दरनन्दिनीतम् ॥ अन्यानुरागविरसेनविलोकना
द्वा जानामिसम्यगविलोकनमेवरम्यम् ॥ ९३ ॥

भूपमिति । साकुण्डिनावनिपुरन्दरस्यभीमस्यनन्दिनीपुत्रीदूरतरंसुत
रामनुरक्तंसानुरागमपितंभूपव्यलोकत । वायस्मादन्यस्मिन्नलेन
रागेणतदतिरिक्तेविरसेनअनुरागेणविलोकनाद्विलोकनापेक्षया ऽविलोक
नंसर्वथाअनवेक्षणेवरस्यश्रेष्ठज्ञानामिसम्यगे । यत्रानुरागेनास्तिद्विलोक
नेनापिप्रयोजनंनस्तीत्यर्थः ॥ ८३ ॥

जैमीङ्गितानिशिविकांमधरेवहन्तः साक्षान्तयद्य
पिकथंचनजानतेस्म ॥ ऊहुस्तथापिसविधस्थितसं
मुखीन भूपालभूषणमेणिप्रतिविंवितेन ॥ ९४ ॥

जैमीति । अथरेअधोभागेशिविकांवहन्तोदधानाःजैमीङ्गितानिजृञ्जणा
दीनिअननुरागचिन्हानियद्यपिसाक्षात्कथंचनकेनापिप्रकारेणनजानतेस्म
तथापिसविधेस्थिताःसंमुखीनाःभूपालाः तेषांभूषणमणिपुरज्जादिवुप्रति
विंवितेनहेतुनाजहुः । अननुरागचिन्हानिप्रतिविम्बशात्जानतेस्मेत्यर्थः ।
संमुखंद्रश्यतेऽस्मिन्नित्यत्रप्रतिविम्बाधिकरणेरादौयथानुखसंमुखस्यदर्श
नःखड्गतिष्ठः । भूषणसखीनांवाविशेषणम् ॥ ९४ ॥

जैमीमधापयतजन्यगणस्तदन्य दृङ्गामिवक्षितित
लंरघुवंशदीपः ॥ गाङ्गेयपीतकुचकुंभयुगाञ्चहार
चूडासमागमवज्रोनाविभूषिताञ्च ॥ ९५ ॥

जैमीमिति । जन्यमनोवाहकसंघोजैमीन्तस्मादन्यंनृपञ्चवापयत । कः
क्वाकमिव रघुवंशदीपोमगीरयःगङ्गामवनितलक्षितितलमिव । किञ्चूता
जैमीगङ्गाञ्च । गाङ्गेयंसुवर्णन्तद्वत्पीतङ्गौरङ्गकुंभयुगंयस्याः । गाङ्गेया
स्यांस्कन्दभीष्माभ्यांपीतङ्गुचकुंभयुगंयस्याःसमयोःपुत्रत्वात् । तथाहारी
मुक्ताभूषणद्वयस्थितचूडावाहुभूषणशिरस्थितवाभूषणन्तयोःसमागमवशे
नविभूषिताशोभमानां हरस्येयंहारीचूडाशिरोभागस्तस्याःसमागमवशेन
विभूषितांअलकताम्ब्रिशेषेणनुविउपिताञ्च । गाङ्गेयःखीम्योढक् । हारी

चासौचूडाचपुंवद्भावः ॥ ८५ ॥

तांमत्स्यलाञ्छनदरांचितचापभासां नीराजितभु
वमभापतभाषितेशा ॥ क्रीडाजडेकिमपिसूचय
चेतसाचे त्क्रीडारसंवहसिगौडविडौजसीहा ॥ ८६ ॥

तानिति । भाषितस्यवाच-ईशावाणीतांमैमौश्रभाषत । किञ्चूतांमत्स्य
लाञ्छनेनकामेनदरं ईपत्लाञ्छितस्याकृष्टस्यचापस्यभासाकान्त्यानीराजि
तेचुवौयस्यात्ताम् । किमुवाचेत्यतश्चाह । इत्रीडाजडेलज्जयाऽमगलमे
इह्यस्मिन्गौडविडौडसिगौडदेशाशीश्रीगौडेन्द्रेचेतसाचेत्क्रीडारसं सप
मोगेज्जाम्बहसिचेत् सज्जयासाक्षाच्चेककथयसितथापिकिमपिकटाक्षादि
नामांसूचयबोधय । ततोहमेनेम्बर्णयिष्यामीति ॥ ८६ ॥

एतद्यशोभिरमलानिकुलानिभासा न्तथ्यन्तुषार
किरणस्यदृणीकृतानि ॥ स्थानेततोवसतितत्रसुधां
वुराशौ रङ्कुस्तदङ्कुरवनोकबलामिलापात् ॥ ८७ ॥

एतदिति । हेमैमि एतस्ययशोभिस्तुषारकिरणस्यइन्दोर्जासाकिरणाना
ममलानिशुभ्राणिकुलानितृणीकृतानिइतिसत्यन्तथ्यं ततस्तस्मादेवहेतोः
रङ्कुश्चित्रहरिणः सुधासङ्गंअभ्युतस्यसिंधौसमुद्रेतत्रसस्मिन्बन्नेतेषांका
न्तितृणानांअङ्कुराःतेषाम्बनीवृन्दन्तस्याः कबलामिलापात्पासाभिलाषाद्
सतिइदंस्थानेवचितम् । मृगोहिस्वादुजलतृणाङ्कुरवह्लोदेशेवसति । च
म्बरुपेस्थानेइतिवा । अतितरामयंयशस्वीतिभावः ॥ ८७ ॥

आलिङ्गितःकमलवत्करस्त्वयायं श्यामसमेरु
शिखयैत्रनवःपयोदः ॥ कन्दर्पमूर्धरुहमगहनचं
पकस्र गदामत्वदङ्गरुचिक्रञ्चुकितश्रकास्तु ॥ ८८ ॥

आलिङ्गितइति ॥ हेमैमित्वयाअलिङ्गितोयंनृप-सुमेरोःशिखयाशृङ्गेणन
व-पयोद-मेघइवचकास्तुभासताम् किञ्चूतः आग्यचिन्हङ्कुमलान्तद्वङ्कःक
रोयस्य तथास्वजावाच्छ्रामः तथाकन्दर्पस्यमूर्धरुहाःकेशास्तेषांनगहनचं
पकपुष्पस्रग्दामतद्वत्तयात्वदङ्गरुचिःरुक्दामरुपामदनोदयकारिणीअ
तिगौरित्वदीयङ्गकान्तिर्वातयाकञ्चुकितःशबलितः । मेघोपिकमलंजलन्त

द्वत्यः करकावर्षपलायस्य । तथा सजलत्वानीलः तथा सुमेरुशिलायाः शालि
ह्वितः संवद्वो विद्युतासवलितश्च । गौरश्यामयोः संवन्धः सुतरां शोजते । स
ग्दामेति समुदितो मालावाचकः शब्दः ॥ ९८ ॥

एतेन संमुखमिलत्करिकुम्भमुक्ताः कौक्षेयकामिहति
भिर्विवभुः विमुक्ताः ॥ एद्भुजोष्मभृशानिः सहयाव
कीर्णाः प्रस्वेदविन्दवद्वारिनरेन्द्रलक्ष्या ॥ ९९ ॥

एतेनेति । हेमैनि एतेन राज्ञा कौक्षेयकामिहतिभिः खड्गप्रहारैः कृत्वा वि
मुक्ताः कुम्भस्थलेभ्यो भूमीपतिताः संप्राप्तार्थं समुखमिलताङ्गुलतां करिकाङ्गु
लस्थलस्थामुक्ताः मुक्ताफलानि एतस्य राज्ञोऽजुजोष्मणीवाहुप्रतापस्य जृश
अतिशयेन निःसहया सोढुमसमर्थया अरिनरेन्द्राः एतस्य धैरिषो राजानस्ते
बांलक्ष्म्या विकीर्णा विसृष्टाः प्रस्वेदविन्दवः प्रकटयन्तीं दविन्दव इव विभुः ।
हस्ति योषित्वादतिशूरो यमिति भावः । कौक्षेयकोमलमहापद्म इत्यमरः ।
कुशोभवः कुलकुशीति खड्गेभिर्धेयेतकज्प्रत्ययः ॥ ९९ ॥

आश्चर्यमस्य ककुभामवधीनवाप दाजानुगाद्भुज
युगादुदितः प्रतापः ॥ ध्यापत्सदाशयविसोरितस
प्ततन्तु जन्माचतुर्दशजगन्ति यशः पटश्च ॥ १०० ॥

आश्चर्यमिति । अस्य आजानुगात् जामुपर्यन्तगामिनो दीर्घाद्भुजयुगात्
उदितः प्रतापः ककुभान्दिशं अवधीन् प्रान्तानवापत् प्राप । एतदाश्चर्यम् ।
तथा संज्ञासावाशयश्च तेन शुचिनाचितेन विसारिताः कृताः सप्ततन्तवो मखाः
तेभ्यो जन्म यस्य एवं विधयशः पटः चतुर्दशजगन्ति व्यापत् एतदाश्चर्यम् । अ
स्य राज्ञो दिक्प्रान्तगामि चतुर्दशजगद्वापिनोः प्रतापयशः पटयोर्दशनादेव
आश्चर्यम् । अथवा कारागुहानां कार्यं समवायस्य आश्चर्यकत्वात् जानु
पर्यन्तगामिनो भुजयुगादुत्पन्नस्य प्रतापस्यातिदूरदिक्प्रान्तगामित्वादाश्चर्यं
म् । तथा सदा सर्वदाशयेन हस्तेन प्रसारिताः सप्तसंख्यास्तन्तवस्तन्मयः अल्प
परिमाणोभ्यः कारागोभ्यः समुत्पन्नस्य पटस्य चतुर्दशजगद्वापित्वान्महदाश्च
र्यमित्यर्थः । एवं विधयः प्रतापवान्यशः स्त्रीष्वन्यः कोपि नास्तीति भावः
सप्ततन्तु संखः ऋतुरित्यमरः ॥ १०० ॥

धौदास्यसंविदवितशून्यमुद्रा मस्मिन्दृशोर्नि
पतितामवगम्यभैभ्याः॥ स्वेनैवजन्यजनतान्यमजी
गमत्तां सूज्ञंप्रतीङ्गितविभावनमेववाचः १०१

धौदास्यइति । जन्यजनताजनसमूहःस्वेनैववचनंविनाआत्मनैवतां
भैभीरान्यनृपंअजीगमत्प्रापयामास । किंकृत्वाअस्मिन्नृपेनिपतितांजैभी
दृशोरौदास्यस्यसंविद्वुद्धिरियतिवर्णनेकृतेपि अनवलीकनेनधौदास्यज्ञानं
तयाऽवलंबिताशून्यमुद्राताम्रेभराहित्यचिन्हान्तामवगम्यज्ञात्वा । आज्ञां
विनाकथंनोतवानत्रार्थेअर्थान्तरन्यासमाह । सूज्ञंपरिहृतंप्रतिङ्गितवि
जावनंचेष्टितज्ञापनमेववाच उपदेशः । उदास्तइत्युदास्यपचाद्यजनतः
ब्राह्मणादित्वात्षष्ण् ॥ १०१ ॥

एतांकुमारिनिपुणांपुनरप्यभाणि द्वाणीसरोजनु
खितिर्भरमारभस्व॥अस्मिन्नसंकुञ्चितपंकजसख्य
शिक्षा निष्ठातदुष्टिपरिरंभविजृभितानि ॥१०२॥

एतामिति । बाणीसरस्वती कुमारीवासौनिपुणाचनलान्यतारतम्यज्ञां
तामेतांपुनरपिइतिअभाणीत्कवे । हेसरोजमुखिअस्मिन्नृपेअसंकुचित
विकसितस्यपंकजस्यसख्यशिक्षायांसादृश्याभ्यासेनिष्ठातानिपुणादुष्टिर्वि
कसितकमलतुल्येत्यर्थः । तथातस्यावापरिरंभविजृभितानिआलिङ्गनवि
लासान्निर्जंरसुतरांआरभस्व । शनंसादरमवलोकयेतिभावः १०२

प्रत्यर्थिंपार्थिपयोनिचिमाथमंथ पृथ्वीधरःपृथुर
यंमधुराधिनाथः॥ अश्मश्रुजातमनुयातिनश्वरी
ज्ञः श्यामांककवृरवपुर्वदनावजमस्य ॥ १०३ ॥

प्रत्यर्थीति । भैभिपृथुनामासधुरायाः अधिनाथोराजायम् । किंभूतः ।
प्रत्यर्थिंपार्थिवाःशत्रुजूतानृपाःतेष्वपयोनिचयःतेषांमाथेमथमेमंथःपृथ्वी
धरोमंथश्चैलोमन्दरःतथाश्वरीशश्चन्द्रःअस्यअश्मश्रुजातअनुत्पन्नश्मश्रुक
चरहितवदनावर्जानानुयाति । नञ्अनुकरोति । यतःश्यामेनअंकेनकलंकेन
कवृरविचित्रवपुर्यस्यकलकचन्द्रःश्मश्रुरहितैतन्मुखतुल्यो नमवतीत्यर्थः ।
वपःसन्धीवर्ततइतिभावः । नजातश्मश्रुस्मिन्वाहिताग्न्यादिप्रितिपर

निपातः । पार्थिवेति तत्र विदित इत्यर्थः ॥ १३३ ॥

वालेधराधरितनैकविघ्नप्रवाले पाणौजगद्विजय
कार्मर्णमस्य पश्य ॥ ज्याघातजेन रिपुराजकधूमके
तु तारायमाणमुपरज्यमणिङ्किणेन ॥ १०४ ॥

वाल इति । अधरेण श्रोत्रेणाधरितानि अनेकसिंघानि नानाजातीयानि प्र
वालानि पल्लवाविदुः सावायया । तथावालेत्वं अस्तराच्च-पाणौजगद्विजयस्य
कार्मर्ण्यं शीकरां सशिकं कण्ठरत्नं पश्य किंभूतं सशिं ज्याघातजकिणेन उपरज्य
श्यामीभूय रिपुराजकस्य रिपुनृपवृन्दस्य तदर्थं धूमकेतु तारायमाणं धूमकेतुन
क्षत्रतुल्य आधरितम् । धूमकेतुन क्षत्रमुदितं सत्यधाराजस्य करोति तथे
ति । नैकविधं विविधं प्रवालं ययेति च । रिपवश्च तद्वाजकचेति अन्यथा आ
दिवृद्धिः स्यात् । संज्ञापूर्वकविधोरनित्यत्वाद्वा दृश्यभावः ॥ १०४ ॥

एतद्भुजारिणिसमुद्भवविक्रमाग्निं चिन्हं धनुर्गुण
किणः खलु धूमलेखा ॥ जातं ययारिष रिषन्मशकां
र्थयाश्रु विश्राणनाय रिपुदारदृगंवुजेभ्यः ॥ १०५ ॥

एतदिति । धनुर्गुणकिणः ज्याघातजः किणः एतस्य भुजः एव अरिणः वन्
क्षुत्पक्षिकास्तस्मात्समुद्भवः विक्रमाग्निः समुत्पन्नप्रतापाग्निस्तस्य चिन्हं
चिन्हं भूता धूमलेखा खलु निश्चये । यया धूमो गनेर्लिङ्गम् । यया धूमरेखया
रिपूणां दारास्तेषां दृगंवुजेभ्यः अश्रु विश्राणनायरोदन विश्राणनाय जातं प
तिवधादित्यर्थः । किंभूतया अरिपरिपट्वैरिष्यस्तत्क्षणां मशकाः तन्निवृ
तिरूपः अर्थः प्रयोजननयस्याः सा तथा । अत्रार्थं शब्दो निवृत्तिवचनः । धू
मलेखा हि द्विशं चाश्रुजिनयति । अतिशूरो यमिति भावः । अर्थो मिधेयो
देवस्तु प्रयोजननिवृत्तिषु इत्यमरः ॥ १०५ ॥

श्यामीकृतः मृगमदैरिव माधुरीणा न्धौतैः कलिन्द
तनयामधिमध्यदेशम् ॥ तत्राप्रकालियमहाहृदना
भिज्ञोभां रोमावलीमिव विलोकयितासि जूमेः १०६

श्यामीति । तत्र मधुरायां अधिमध्यदेशं मध्यदेशे कलिन्दनयानुनां
जूमे रोमावलीमिव विलोकयितासि । किंभूता माधुरीणां मधुराणीनां

धौतैर्जलक्रीडाक्षालितैर्मृगमदैः कस्तूरीमिरिव श्यामीकृतान्तु स्वतः श्यासा
नित्यर्थः । तथा आमाप्राप्ताकालियस्य महाहृदेन कृत्वानाभि शोभाययातां
रोमराजि स्वतः श्यामापि सुहृन्मदैः श्यामतराकालियस्य महाहृदवद्गभीरयाना
भ्याप्राप्तशोभा च मध्यदेशे च जयति । अनेन सह कालिद्याञ्जलक्रीडाङ्कुर्विर्ति
भावः ॥ १०६ ॥

गोवर्धनाचलकलापिचयप्रचार निर्वाशिताहिनि
घनेसुरभिप्रसूने ॥ तस्मिन्ननेन सह निर्विशनिर्वि
शङ्कं वृन्दावनेत्रनविहारकुतूहलानि ॥ १०७ ॥

गोवर्धनेति । इजैमितकिन् श्रीकृष्णक्रीडया अतिप्रसिद्धे श्रीरूपवन्द
भवतीति वृन्दावनं मधुरासमीपं वन्द्यस्य गोपालसंघस्य वने वा त्वमनेन रा
जा सह निर्विशं कंसर्पादिभयरहितं यथा पुण्यावचयादीनि वनविहारकुतूह
लानि वनक्रीडाकौतुकानि निर्विशयपशुंश्च । किंभूते गोवर्धननामाचलो गि
रिस्तत्र वर्तमानाः कलापिचयामयूरसंघास्तेषां प्रचारेण निर्वाशितानि का
शिताः अहयः सर्पा यस्मात् तथा घनेन विडम्बाये । तथा सुरभीषि सुग
न्धीनि प्रसूनानि पुण्याण्यस्मिन् । वृन्दावने इति वननिर्योऽवज्ञायामिति
कोटरादित्वाद्दीर्घः ॥ १०७ ॥

भावीकरः कररुहांकुंरकोरकोपि तद्वल्लिपल्लवचयेत
वसौख्यलहयः ॥ अन्तस्त्वदास्य हृतसारतुषारभा
नु शोभानुकारिकरिदन्तजकंकणांकः ॥ १०८ ॥

भावीति । इजैमितस्य वृन्दावनस्य वल्लिपल्लवचये लतानां किञ्चलमप्युन्द
मध्ये कररुहा एव नखा एव अङ्कुराः ते एव कोरका यस्य एवंभूतस्तव कारः सौख्येन
अनायासेन लह्यो ज्ञेयो भावी भविष्यति । रक्तत्वादति सृदुत्वात् कोनलाकार
नखरूपकोरकयुक्तत्वाच्च किमयं कोरकयुक्तः पल्लवः अथ वानखयुक्तो जैमीकर
इति संदेहविषयत्वयोग्योपीत्यपिशब्दार्थः । यतः अन्तर्मध्ये त्वदास्येन हृत
सारः त्वदीयमुखनिर्माणा र्थे हृतो मध्यस्थस्त्वन्विश्रेष्ठभागे यस्य एवंभूतो वा तु
षारभानुश्चन्द्रस्तस्य शोभानुकारितदाकारं करिदन्तजकंकणतदेव अङ्कं कश्चिन्हं
यस्य हस्तिदन्तवलययुक्तो जैमीकरस्तद्रहितश्च पल्लव इति पल्लवमध्यं करः सुखे
न द्वाप्यत इत्यर्थः । तत्रत्याः स्त्रियः प्रायशो दन्तवलयानि विजति ॥ १०८ ॥

तज्जःश्रमां वसुरतान्तमुदानितान्त मुत्कण्टकेस्त
नयुगेतवसुच्चरिधुः ॥ खञ्जन्प्रभञ्जनजनःपथि
कःपिपासुः पाताकुरङ्गमदपङ्किलमप्यशङ्कम् १०९

तज्जइति । ईशैमितज्जोवृन्दावनेजातःप्रभञ्जनजनः वायुसङ्क्षोबायुल
क्षणीयाजनः कुरङ्गमदेनकस्तूरिकयापङ्किलङ्कुलपसपिश्रमां वसुरतश्रमज
नितङ्गमैर्दकंपाताशङ्कनिःशङ्कंपास्यति अपनैष्यतीत्यर्थः । किञ्जतःसुर
तान्तमुदासुरतावसानहर्षेणानितान्तं उत्कण्टकेरोमाञ्चितेतवस्तनयुगेस्तन
तटेसञ्चरिधुःसञ्चरणाशीलः । तथाखञ्जन्वृक्षादिबाहुल्येनमन्दीभवन् ।
पथिकोपिनित्यंमार्गस्थः अतएवपिपासुःसतृषः । अन्योपिपात्यःकण्टकिते
देशेसञ्चरिधुः अतएवजगन्नकण्टकत्वात्पङ्कजं वन् उदकपानेच्छुनिर्मलोद
कप्राप्त्यभावात्कर्तव्यमुक्तं अपिजलनिर्विचारपिवति ॥ १०९ ॥

पूजाविधौमखभुजामुपयोगिनोये विद्वत्कराःकम
लनिर्मलकान्तिभाजः ॥ लक्ष्मीमनेनदधतानुदिन
म्बितीर्णे स्तेहाटकैःस्फुटवराटकगौरगर्भाः ११०

पूजेति । येविदुषांपण्डितानाङ्कुराः नखजुजान्देवानांपूजाविधौतपयो
गिनस्तत्पराःकमलेनदानसंबन्धिनाजलेननिर्मलकान्तयोऽयच्चपद्यतुत्याः ।
तेविद्वत्कराः अनेनराष्ट्राध्यनुदिनम्बितीर्णैर्देवैर्हाटकैः सुवर्णैःकृत्वालक्ष्मीं
दधतेधारयन्ति । किञ्जताःसुवर्णधारणादेवस्फुटःप्रकटोवराटकोबीजकोश
स्तद्वत्गौरमध्याः । यथाअपिदेवपूजाविधौतपयोगिनःस्फुटेनबीजकोशे
नगौरमध्याः । अतितरान्दाताऽयमितिभावः । बीजकोशोवराटकइत्य
मरः । कमलमध्यस्थितापीतवर्णकर्णिकेत्यर्थः ॥ ११० ॥

वैरिश्रियःप्रतिनियुद्धमवाप्नुवन्त्यः किञ्चिन्नतृप्य
त्तिधरावलयेकवीरः ॥ सत्त्वामवाप्यनियतन्मदने
षुवृन्दस्यंदीनितृप्यनुमधूनिपिवन्तिवायम् १११

वैरीति । योराजःवैरिश्रियःवैरिराज्यलक्ष्मींप्रतिलनीकृत्यवैरिभिःसह
नियुद्धनितरांयुद्धमनामुवन्किञ्चित्किमपिनतृप्यनिनतृप्यति । यतःधरा
वलयेएकोवीरःशूरः । युद्धमकृत्वैववैरिभिर्दत्ताःश्रियोलक्ष्मापियुद्धेच्छाम

प्राप्य अतः सोयमद्यन्वाभवाप्यत्वद्विषयेनमुद्दिश्यनितरांपतन्तोमदने
 यव पुष्पाणि तेषां दृष्टान्ति तस्य स्यन्दीनिमधूनि पुष्परसान् पिवन्निव तृप्य
 तु । स्वतुल्यमदनपुद्गलाभादित्यर्थः । अनवृणीद्वेतिभावः । अवाप्नुवन्ति
 तिपाठेनियुङ्ग्युङ्ग्युङ्गप्रतियुद्धानात्रैरिन्ध्रियः प्राप्नुवन्तुप्यति सत्त्वांप्राप्य
 तु । श्रीभ्योपित्वं अधिकेत्यर्थः । अन्योपिमद्यपानेन पूर्वमसन्तोपहेतुं वि
 स्मरन् सन्तुप्यति ॥ १११ ॥

तस्मादियद्भूकृतिपतिक्रमगम्यमान मध्वानमैक्ष
 तनृपादवतारिताक्षी ॥ तद्भावबोधबुधतां निजचे
 ष्टयैव ध्याचं कृतस्मशिविकानयनेनियुक्ताः ११२

तस्मादिति । तस्मात्तृपादवतारिताक्षी इयमैक्षी क्षितिपतिजिरांजभिः
 क्रमेषु परिपाठ्यागम्यमानं राजसंख्यनिर्गम्येण गम्यंवाध्वानं ऐक्षत । शिवि
 कानयनेनियुक्ता ज्ञान्या । निजचेष्टयैवान्यप्रापयत्प्रेषस्त्वव्यापारेणैव नृपरत्नेषु
 प्रतिविम्बवशेन तस्याजैव्याभावो जिप्रायः तस्य बोधो ज्ञानन्तेन बुधतां पंगिह
 ततां व्याचक्षते स्म ज्ञापितवन्तः तां सन्त्यं दंप्रापयमाना नृतिर्यथः । अन्योपि
 ज्ञावबोधेन निजं पायिद्व्यं प्रकटीकरोति ॥ ११२ ॥

भूयोपि भूपमपरं प्रतिभारतीता न्नस्यञ्चमूरुचल
 चक्षुषमाचक्षते ॥ एतस्य काशि नृपतेरवलोच्य ल
 क्ष्मी महणोः सुखञ्जनयखञ्जनमञ्जुनेत्रे ॥ ११३

भूपइति । भारती त्रस्य न्यञ्चमूरुचलः गः तद्वञ्चलञ्चनुपंचञ्चलनेत्रीनां जैसीम
 तिअपरं नृपं भूयोप्याचक्षते । हेखञ्जननेत्रवन्मञ्जुनेत्रे सुन्दरनेत्रे जैनि त्वं एत
 स्य काशि नृपतेर्लक्ष्मीकायकान्तिं अवहेत्याक्षोः सुखञ्जनय । एतदीयाक्षित
 क्ष्मी भवेत्येति वा । काशिकेत्यादिप्रयोगदर्शनाद्द्रष्टव्योपिकाशिकाशब्दः ॥ ११३ ॥

एतस्य सावनिभुजः कुलराजधानी काशी भवोत्तर
 णधर्मतरिः स्मरारेः ॥ यामागतां दुरितपूरितचेत
 सोपि पापं निरस्य चिरजं विरजीभवन्ति ॥ ११४ ॥

एतस्येति । हे जैनि या काशिका स्मरारे हर्म्यजबो हर्मणेऽस्य संसारममुद्र
 स्य तरणे नूत्नानपेक्षत्वाद् धर्मतरिर्द्वर्त्मनौका सा एतस्यावनिभुजां कुलराजधा

नीचंशपरंपरानिवासस्थानं । संसारोत्तारणत्वमेवआह । याङ्काशिकाश्राग
ताःप्राप्ताःदुरितपूरितचैतसोपि अतिपातकिनोपिजना चिरजधिरकालस
न्वितंपापंनिरस्पविरजीभवन्तिविगततरजस्काभवन्तिविगतरजोगुणाःसत्त्व
प्रधानाभवन्ति । मोक्षलभन्तइत्यर्थः । धर्मतरीत्यनेनसर्वस्याप्यनिवारणं
चितम् । अविरजसोपिचिरजसोभवन्ति । अरुर्भनइतिचिःसलोपश्च॥११५॥

**आलोक्यभावि विचिकर्तृकलोकसृष्टि कष्टानिरोदि
तिपुराकृपयैवरुद्रः ॥ नामेच्छयेतिमिषमात्रमध
त्यन्तां संसारतारणतरीमसृजत्पुरींसः ॥ ११५ ॥**

आलोक्येति । रुद्रः भाविनिजविष्यन्तिविचिकर्तृकायाः लोकसृष्टेःकष्टा
निदुःखान्यालोक्यविचार्यकृपयासर्वपुरोदितिअरोदीत् । ब्रह्मलगादा
दुत्पन्नो रुद्रमब्रह्मणाकिमितिरोदिपीतिपृष्ठःसन्नामेच्छयारोदिनिदित्युक्ते
नब्रह्मणाकृतनामेच्छयानिषमात्रं अधत्त । वस्तुतस्तुलोकानान्दुःखं दृष्ट्वा
वाअरुदत्तनतुरुद्रनामेच्छयेत्यर्थः । अतःसरुद्रस्तांपुरींसंसारसागरतरींसं
सारसमुद्रतारणनौकामोक्षदायिनीमसृजत् । काशीमागतस्यधंसारदुःखा
निपराभवकृतैर्नशक्तुवन्तिमोक्षएवभवतीतिभावः । पुरोदितिपुरांशुद्
वास्नेइतिलट् ॥ ११५ ॥

**वाराणसीनिविशतेनवसुन्धराया न्तत्रस्थितिर्म
खभुजांभुवनेनिवासः ॥ तत्तीर्थमुक्तवपुषांततएव
मुक्तिः स्वर्गात्परंपदमुदेतुमुदेतुकोट्टक् ॥ ११६ ॥**

वाराणसीति । हेमैनि वाराणसी वसुन्धरायांननिविशतेनविद्यते तत्रम
खभुजान्देवानांयास्थितिःसामुवनेस्वर्गलक्षणेनिवासःतत्रयास्थितिलोका
नांसादेवानांभुवनेस्वर्गेनिवासइतिवा स्वर्गएवकाशीनतुभूमिरित्यर्थः । अत
एवप्रकाश्याःस्वर्गरूपत्वादेवहेतोस्तस्मिन्काशीलक्षणेतीर्थेतत्संबन्धिनमिषा
कर्णेकादीतीर्थेषुमुक्तवपुषान्त्यक्तकलेवराणांमुक्तिर्भोभवति । यदिका
शीतीर्थमात्रमेवस्यात् नस्वर्गस्तर्हितत्रत्यक्तशरीराणांचृणांस्वर्गलक्षणमेव
फलंभवेन्नतुमुक्तिःमुक्तिस्तावद्भवतीतिपुराणप्रासादव्यादवमीयते । अन्य
थास्वर्गात्परं अधिकंमुदेमुक्तिव्यतिरिक्तहर्षाणंद्वीदृक्तुपुनःपदस्यानक्रोदृ

क्वाहेतुरुदेतुस्त्वद्यतां अपितुमुक्तिव्यतिरिक्तमन्यजास्तीत्यर्थः । भूलोके
तीर्थादीभूतानां सुखायस्वर्गप्राप्तिः फलं इयमपि छान्दोग्यभूमितीर्थतुल्या चेत्
भवेत्तर्हि अत्रापि भूतानां स्वर्गएव न तु मुक्तिः । मुक्तिस्तावद्भवतितस्मात्स्वर्ग
रूपैवेयं स्वर्गपित्युक्तदेहानान्तदधिकमुक्तिलक्षणं फलं युक्तमिति भावः । एत
न्महिमाकाशीखण्डादिपुराणेषु सिद्धस्तत्तत्प्रवाच्यार्थः ॥ ११६ ॥

सायुज्यमृच्छति मवस्य भवाब्धियाद स्तां पत्पुरेत्य
नगरीं नगराजपुत्र्याः ॥ भूताभिधानपटुमद्यतनी
मवाप्य भीमोद्भवे भवती मावमिवास्ति धातुः ११७

सायुज्यमिति । हे भीमोद्भवे जैमि भवाब्धिः संसारसमुद्रः तस्य यादः जन्तुः
नगराजपुत्र्याः पार्वत्याः पत्युर्भवस्य सायुज्यरेक्यं च मृच्छति प्राप्नोति । किङ्कत्वा
तां नगरीं इत्यत्राप्य । सहयुनस्तीति सयुक्तस्य जावः सायुज्यं किंजुतां ।
भूतस्य सत्यस्य तारकब्रह्मणः अभिधाने उपदेशे समर्थम् । कः कनिष्ठः । छ
स्ति धातुः अस्मिन् भूति धातुः उर्जताभिधानपटुमतीतकाक्षार्थाभिधानसमर्थं
अद्यतनीं लुब्धिमस्ति प्राप्य भवति भावमिव । अस्ते भूरित्यनुशासनाद्भूतानु
त्वं यथा प्राप्नोति । अद्यतनीति लुब्धिमन्त्रेः कौसाराणां संज्ञा । देहान्ते दे
हः परन्तारकब्रह्मपदिशतीति । भवाब्धियादसंभवसायुज्यं युक्तम् ॥ ११७ ॥

निर्विष्य निर्विरतिकाशिनिवासिभोगा न्निर्माय
नर्मजमिथो मिथुनं यथेच्छम् ॥ गौरीगिरीशघटना
धिकमेकभावं शर्मामिकञ्चुकि तमञ्चति पञ्चता
याम् ॥ ११८ ॥

निर्विष्येति । काश्यानिष्येन वसति एवं शीलं काशीनिवासि मिथुनं स्त्री
पुंसयुग्मं कर्तुं मिथः रहसि परस्परनिर्विरतौ वैराग्यरहितं सानुरागं यथा तथा
यथेच्छं यावद्भिलाषभोगान् स्रक्चन्दनवितादीन् निर्विष्य अनुभूय तथा मि
थः यथेष्टं नैव च न विहारादि क्रीडां च यावज्जीव निर्माय विधाय पञ्चतायां
न्देहान्तसमये ऽर्धकायसंयोजनरूपात् गौरीगिरीशघटनादप्यधिकं शर्मा
मिकञ्चुकि तं सुखपरंपरासंवलितमेकभावन्तादात्म्यसम्भूतिप्राप्नोति । शिव
योऽसंयोगेशरीरद्वैतस्फुरतिकाशीवासि मिथुनस्य तु शिवतादात्म्यात्तदपि

नास्तीत्याधिक्यम् । स्वर्गादिसुखपरित्यागन्यानादियोगज्ज्विनाकाशीया
समात्रेण परमानन्दरूपं ब्रह्मसायुज्यं भवति । तस्मात्सर्वाभिलाषसिद्ध्यर्थं
नं वृणीष्वेति भावः ॥ ११८ ॥

नश्रद्दधासियदितन्मममौनमस्तु कथ्योनिजाप्त
मयैवमपानुभूत्या ॥ नस्यात्कनीयसितरायदि
नामकाश्या राजन्वतीमुदिरमणहनघन्वनाभूः ॥ ११९ ॥

नेति । इहैनियदिकाश्याः स्वर्गापेक्षया आधिक्यवर्णनेन मद्भवनेन श्रद्दधा
सिन्मविद्यसितार्हिमममौनमस्तु । तर्हितवमौनत्वेकाशीमहिमानङ्गाकथ
यिष्यतीत्यत आह । मुदिराणां निधानां मण्डनं घन्वयत्येतन्मद्भङ्गेण राजन्व
तीसौराज्यवतीभूरभरावतीकाश्याः सकाशात्पुनरिदानीमप्येतन्मनीयसितरा
असपीयसितराहीमतारानस्याकभवेत्तर्हितवनिजाया आत्मीयया आप्त
मयाऽतितरांहितयाऽनुभूत्या अनुभावेनैव कथ्याकथनीया । काशीतः
स्वर्गज्जुनिरतिहीनेत्यस्मिन्मयैवमपानुभवं प्रमाणादित्यर्थः । एतद्वरणेन काशी
मनुभूयकाश्यमरावत्योर्विशेषं ज्ञास्यसीति । तस्मात्पुनरवृणीष्वेति भावः ।
अतिशयेनाल्यकनीयसीति इयमुनियुवात्ययोः कमित्यादेशोऽतितराङ्कनी
यसीकनीयसितरेति धरूपेत्यादिना ह्रस्वः । काश्या इति पञ्चमीविभक्त
इति पञ्चमी ॥ ११९ ॥

ज्ञानाधिकासिसुकृतान्यधिकाशिकुर्याः काश्याङ्कि
मन्यकथनैरपियत्रमृत्योः ॥ एकज्जनाय सतताभय
दानमन्य द्रव्ये ब्रह्ममृतसत्रमवारितायिः १२०

ज्ञानेति । इह अन्यत्वं ज्ञानेन अधिका उत्कृष्टाऽसिद्धं दृष्टीकाचितं विदुषीना
स्ति तस्मात्त्वमधिकाशिकाश्यांसुकृतानि पतिपरिचर्यादिना नाविधानि पु
ण्यानिकुर्याः । अन्यकथनैरपियत्रमृत्योः काशीनाहृत्य कथने
न किङ्कार्येऽङ्किप्रयोजनम् । काशीनाहृत्य कथनेऽन्यसाहृत्य कारककथनेः
किमपि प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः । अन्यस्य यस्तु नः कथनैरिति वा । यत्र का
श्यामृत्योः सकाशात् जनाय सततं सर्वदा अभयदानं तेनैकं अमृतसत्रं सोऽसुरूपं
ब्रह्म इति वर्तते । नवारिता अर्थिनो जनानां लयावकाः यत्र एवं भूतं अन्यत्
द्वितीयं अमृतसत्रं सदकसत्रं मागीरथीरूपं ब्रह्म इति वर्तते यत्र स्थित्वा यत्र

कृद्गोदकम्पीत्वाचमृत्योरपिभयंजनस्यमास्तीति । अन्यत्रमृत्योर्भयंभवति
अत्रतुमरणानन्तरंशिवसाम्यप्राप्तिनिश्चयात्कृतकत्वाप्रतीकान्तमृत्युप्रियमि
वातिथिनिमित्तवचनान्मृत्योरपेक्षितत्वाद्भयाभावः । बहूतिरत्राकर्मा ॥ १२॥

भूमर्तुरस्यरतिरेधिमृगाक्षिमूर्ता सोयन्तवास्तुकु
सुमायुधएवमूर्तः ॥ मातृवताविद्ययुवांगिरिशं
विराड्भुमारुडुमाशुपुरितत्रकृतावतारौ ॥ १२१ ॥

भूमर्तुरिति । हेमृगाक्षि मृगनयनेअस्यभूमर्तुर्मूर्तासाक्षाद्भूतिःकामप्रि
यात्वंस्थिमव । सोयन्पस्तवमूर्तःशरीरधारीकुसुमायुधएवअस्तुभवतु ।
त्वयिअस्यरतिबुद्धिर्भवतुअस्मिंश्चतवकामबुद्धिर्भवतुइत्यर्थः । अयचशरी
रधारिणीमीतिरेवभव । अयंतवमनोदयकारित्वान्मूर्तःअनुरागएवभव
तु । परस्परस्मिन्अतितरांअनुरक्तौभवेतामित्यर्थः । युवान्ताविवरति
कामाविवभाताङ्गशोभेतां । किंजुतीयुवां पूर्वविराड्प्रकोपितद्विरिशंआ
शुआराबुंतदीयंक्रोधंपरिचर्याशीममपनेतुं तत्रतस्यांपुरिकाश्याकृताव
तारौकृतनिवासौ । अतिचुन्दरीयुवांद्रुपाकाशिख्योलोकएवमेवसंभावय
त्वित्यर्थः । अथवीर्येतेअनेनेत्यवतारौदेहःकृतोपृतोदेहोयाभ्यांहतिवा ।
अवेतृस्त्रोर्ध्वंइतिकरणेघञ् एवमन्यत्रापिघेयम् ॥ १२१ ॥

कामानुशासनमतेसुतरामधीती सोयंरहोनखप
दैर्वहतुस्तनीते ॥ रुष्टाद्विजाचरणकुङ्कुमपङ्करा
ग सङ्कीर्णशङ्करशशाङ्ककलाङ्ककारैः ॥ १२२ ॥

कामेति । हेजैमि कामानुशासनस्यवात्स्यायनादिशास्त्रस्यमतेसुतरां
अधीतमध्ययनमस्यास्तीत्यधीतीसः अयंराजा रह-नखपदैःतेस्तनीमहतु
पूजयतु । कीदृशैःरुष्टायाःक्रुद्धायाःअद्विजायाःचरणयोःकुङ्कुमपङ्कराग-कु
ङ्कुमलोहितमातेनसङ्कीर्णायाःमिश्रिताया-चरणपतितस्यशङ्करस्यचरणा
घातवशेनकुङ्कुमसंजन्याल्लोहिताया-शशाङ्ककलायाःचन्द्रकलायाः अङ्क
कारैर्मलिनैः अङ्कद्वन्द्वयुद्बुर्वन्तीत्यङ्ककाराः वक्रत्वादारक्तत्वाच्चतस्र
दृशैः ॥ एनंशुशीघ्रेतिभावः । कलाङ्कुराभैरितिवापाठः । अधीतमनेनइ
त्यधीतीष्टादिष्वेतिइनि- तद्योगेशसनमतेइत्यत्रक्तस्येन्विषयस्यकर्म
ण्युपसंख्यानमितिकर्मस्यपिसप्तमी ॥ १२२ ॥

पृथ्वीशेषनुदतुत्वदनङ्गताप मालिङ्ग्यकीर्तिच
यचामरचारुचापः ॥ सङ्ग्रामसङ्गतविरोधिशिरो
धिदण्ड खगिडधुरप्रशरसंप्रसरत्प्रतापः ॥ १२३

पृथ्वीशइति । एषपृथ्वीशः त्वामालिङ्ग्यत्वदनङ्गतापन्त्वदीयमदन
ववरन्त्वद्विषयस्वीयं वा त्वदिति पृथक्त्वत्वे तु कनिति वा नुदतु हरतु । कि
भूतः कीर्तिश्चापसमुरपत्त्वात्कीर्तिं च यचामरेण कीर्तिं समूहचामरेण चारुचा
पयस्यसः तथा सङ्ग्रामे सङ्गताः मिलिता विरोधि नो वैरिणस्ते पांशिरोधिद
ण्डाः तान् खगदयन्ति एवं शीलाः धुरप्रस्थाः शरास्तैः तेभ्यो वा सस्यक्प्रसरन् अ
तितरां विवृद्धप्रतापो यस्य । वीरानुरागिण्यो हि योषित इति न्यायात् ।
अतियशस्विनः प्रतापवत्तच्च अस्य लाभेन तव मनदनववरः शान्त्यित्यर्थः । अ
थ षड्विदुदप्रतापालिङ्गनेन तापशान्तिराश्रयकारिणी । अतिचतुर्धरस्य चापे
चामरं भवति । शिरोधिः कन्धरेत्यपीत्यनरः ॥ १२३ ॥

वक्षस्त्वदुग्रविरहोदपि नास्य दीर्घं वज्रायते पतनं
कुण्ठितशत्रुशस्त्रम् ॥ तत्कन्दकन्दलतया भुजयो
र्न तेजो वह्निर्न मत्परिवधूनयनाम्बुनापि १२४

वक्षइति । तव शत्रोदुःसहो विरहः वियोगानलतस्मादपि न दीर्घं न स्य
वक्षः वज्रवदाचरति । अविदीर्घत्वाद् वज्रवदतिकठिनं भवति । यतः प
तनेन कुण्ठितानि जग्नानि शत्रुशस्त्राणि यस्मिन् । कुलिशमपि बन्धि संवन्धा
द्विदीर्घं न भवति । पतनकुण्ठितशत्रुशस्त्रं न भवति तस्मादेतद्वक्षो वज्र
तुल्यम् । अथ च हीरकवदाचरति । हीरकोपि बन्धि संवन्धात् स्फुटति इति
प्रसिद्धिः शस्त्राण्यपि च कुण्ठयति । पृथिव्यां यानि रत्नानि ये चान्ये लोहजात
यः ॥ तानि वज्रेण लिख्यन्ते वज्रं नान्येन लिख्यत इत्यादि ज्ञातव्यम् । सामुद्रि
कलक्षणयुक्तमेतद्वक्ष इत्यर्थः । अतएव एतस्य भुजयोस्तद्वक्षो लक्षणो यकन्दो
मूलान्तरयकन्दलो न वाङ्कुरौ तयोर्भावस्तत्तातया तयोर्वज्रीभूतवक्षस्य लमूल
प्रकाण्डतया हेतुना जुलसमुत्पन्नः तेजो बन्धिः प्रतापरूपो गिनः अरिवधूनां
नयनाम्बुना नेत्रवाप्येणापि न भति न शाम्यति । विद्युद्गर्हरेषु नाशान्त्यभा
वात्कारणगुणानाञ्च कार्ये समवायाद् विद्युद्गुणवत्स्थललक्षणस्य भुजकारण
स्य गुणः अग्निः शान्त्यभावलक्षणस्तत्कार्यभूते प्रतापान्नापि वधते । यतः

सवैरिवनिताश्रुणापिनशाम्यतिइतियुक्तं वक्ष्येवञ्च अतिकठिनवक्षःप्र
भवनाहुसमुत्पन्नः अत्युद्धोस्यप्रतापोवैरिणोहन्तापिनशाम्यति । वैरिवि
षयेनिःकपोयमितिभावः । त्वदुग्रविरहविदारिद्र्यावस्थनेनसन्गृहाणे
तिभावः । कन्दलन्तु कलापेस्यादुपरागेनवाङ्कुरेइतिविश्वः ॥ १९४ ॥

किंनद्रुमाजगतिजाग्रतिलक्षसङ्ख्या स्तुत्योपनी
तपिककाकफलोपभोगाः ॥ स्तुत्यस्तुकल्पविटपीफ
लसम्प्रदानङ् कुर्वन्सपुषविबुधानमृतैकवृत्तीन् १२५

किमिति । तुल्यः समानः उपनीतोदत्तः पिकानाङ्को किलानाङ्का कानाङ्क
फलैः कृत्वा उपभोगो जीवमवृत्तिर्यैः एवंविधाः आद्यादयोलक्षसङ्ख्याकाः द्रु
माः जगति भुवनसंख्ये किंनजाग्रतिविद्यन्तेऽपितु विद्यन्त एव परवर्णनीयान
भवन्तीत्यर्थः । तु पुनः अमृतैकवृत्तीन्सुषैकजीविनो विबुधान् देवान् फलस
म्प्रदानं स्वीयफलानां न्दानपात्रकुर्वन्सपुषः कल्पविटपीस्तुत्यः स्तोतुमर्हः ।
अलिप्रसिद्धत्वेन कल्पवृक्षः पुरस्थित इव यस्य इत्यभिनयनिर्दिष्टः । उत्तमजा
तीयानानुत्तमफलवृत्तीनां पिकानां हीनजातीयानाङ्कवर्धवृत्तीनाङ्काणा
ल्लुतल्यादानात्साभ्यापादनादतिनूखत्वादाद्यादयोनितुस्तुत्याः । कल्पवृक्ष
स्तुरसाधिकानृतजीवनेभ्यो देवेभ्य एव स्वफलानि ददानो विज्ञेयश्चात्मा स्तोतु
मर्ह इत्यर्थः । अथ च पविडते नूखं पुषतुल्यदानात्सोरतस्यां नानात् अत्रेतन
द्रुमस्तुल्यावहं वीराजानः कतिमसन्ति परं यच्चैकवृत्तीनयाचितवृत्तीन्वा मोक्षवृ
त्तीन्मुनून्वा अक्षादिदानपात्रकुर्वन् अतिवितरणशीलत्वात्कल्पवृक्षतुल्यः
काशीविश्वेश्वर एव विज्ञेयश्चः कोतव्य इति भङ्ग्याऽजिहितम् । सर्वनृपाधि
कः सर्वभ्यो दाता पविडतश्चायन्तस्मादेनं वृणीष्वेति भावः । द्वेयाचितायाचि
तयोयं यासङ्ख्यस्मृतानृतै इत्यमरः । अमृतं यच्च ज्ञेयेत्यात् ॥ १२५ ॥

असमैकरं प्रवितरन्तु नृपो न कस्मा दस्यैव तत्र यद्
नूतप्रतिभूः कृपाणः ॥ देवाद्यदाप्रवितरन्ति न तेत
दैवने दङ्कृपा निजकृपाण करग्रहाय ॥ १२६ ॥

अस्मादिति ॥ सर्वनृपाः असैनृपाय करं लिङ्गस्मात् कथं न प्रवितरन्तु प्र
येच्छन्तु । अथ च दासं ज्ञातत्वात्स्वामिनेऽस्मि हस्तं कथं न वितरन्तु । दासे
न हि स्वामिने हस्तो दीयते । यद्यस्मात्तत्र द्विविधेऽपि करदानेयः कृपाणः ख

ज्ञः अरथैव प्रतिभूरभूत् ते च राजानो देवा द्विमाशकाले विपरीतदैववशात् यदा
न द्विविधमपिकरं प्रवितरन्ति ददति तदानिजस्य कृपायास्य हस्तेन पारणाय ह
दकृपा अस्य कृपानैव भवति तदा क्रुद्धः सन् खड्गं तोलनेन तान्निहत्य बलात्का
रेण गृह्णात्येव तदैवेत्यविलंबमार्थं एवकारः । हस्तेन गृहीतखड्गमेन दृष्ट्वा भी
ताः सन्तो बलिष्ठास्मै प्रयच्छन्ति । अथ यदा सीभूत्वा हस्तादानमपि प्रयच्छ
न्ति । उजयविधकरदाने तव खड्गस्य प्रतिभूत्वा तच्चेकमयच्छन्ति तर्हि त्वत्तत्त्वो
जयविधकरखड्गं लुप्तासीत्युक्तावलात्करखड्गं लुप्तासीति ज्ञावः । लोके कश्चिचेकमय
च्छति तर्हि बलात्कारेण लज्जक एव गृह्यते । अस्य कृपेति षष्ठी समासः ॥ १२६ ॥

एतद्वलैः क्षणिकतामपि भूः खुराग्रं स्पर्शायुषां रथर
सादसमापयद्भिः ॥ दुक्पेयकेवलनमः क्रमणप्रवाहै
र्वाहैरलुप्यत सहस्रदुर्गवर्गवर्गः ॥ १२७ ॥

एतदिति । एतद्वलैरेतस्य सैन्यभूतैर्वाहैरथैः सहस्रदुर्गवर्गवर्गः तस्य अर्वा
अध्वः उच्चैः अवाः तस्य गर्वः खुराग्रैर्भूमिं न स्पृशन्निगगने च रात्रि विवेगवांश्चमादृ
शो न्योन विद्यते इत्येवं रूपः अलुप्यत लुप्तो विनाशितः । किं भूतैर्वाहैः खुरा
ग्रैः कृत्वा जुबोधः स्पर्शः तद्रूपाणि यान्यायूंषि स्थितयः तेषां क्षणिकतामपि क्ष
णमात्रं यास्यायिंतातामपरिरथरसाद्वेगाभिनिवेशात् अस्मापयद्भिः क्षणमा
त्रमपि खुराग्रैर्भूमिं न स्पृशद्भिरित्यर्थः । तथा दृग्मिर्नैत्रैः पेयाः सादरमव
लोकनीयाः केवलं न ज्ञः क्रमणप्रवाहाः गगनगमनपरंपराः येषां वेगवशादलस्य
भूगमनैः केवलं न भसि क्रमणं येषां वायूनां प्रवाहाः सङ्घाः दुक्पेयाः दुश्शा
यते वायुसङ्घाश्च तद्रूपैरिति वा । वायोः सवेगत्वेऽपि चाक्षुषत्वादेतेषां न तु
स्य वेगत्वेऽपि चाक्षुषत्वाच्चाक्षुषवायु रूपैर्वायोरप्यधिकैरेवं विधैर्वा । सहस्रदु
र्गवर्गं ति पाठे सूर्यश्चानामित्यर्थः ॥ १२७ ॥

तद्वर्णना समय एव समेत लोक शोभावलोकनपरां
तमसो निरासे ॥ मानीतया गुणविदा यदनादृतो
सौ तदन्नभृतांसदसिदुर्यशसैव मग्लौ ॥ १२८ ॥

तद्वर्णनेति । तस्य काशीश्चरस्य वर्णना समय एव समेताः समागताः लोकाः
नूतनराजलोकाः तेषां शोभाः तस्यावलोकनपरासौ नैसी तद्काशीश्चरं निरासे
निराचकार । अन्येऽवलोकनेनैव निराकरणं ज्ञातमित्यर्थः । तया गुणवि

दाश्रतिविदुष्याभूभूतांसदसिराजसजायांयद्यस्मात्मानोअमिनानीअजि
मानवानअसौअनादृतःअवज्ञातःतत्तस्माद्दुर्यशसायवअकीर्त्याएवमभौ
सज्जावशात्कालिमानंप्राप्तइत्यर्थः । गुणिनादिराजसमकृतावज्ञोऽमि
मानिनोदुर्यशसेजवतिनतुमूर्खशकता । निरासेवपसर्गादस्यतूष्णोरिति
तद् । परासइतिक्वचित्पाठः ॥ १२८ ॥

सानन्तानाप्यतेजःसखनिखिलमस्त्यार्थिवान्दि
ष्टभाज श्रित्तेनाशाजुषस्तान्सममसमगुणान्मुञ्च
तीगूढभावा ॥ पारेवाग्वर्तिकूपंपुरुषमनुचिदम्भो
धिमेकंशुभोद्गी निःसीमानन्दमासीदुपनिषदुप
मातत्परीभूयभूयः ॥ १२९ ॥

सेति । सान्नेयी एवंभूतंनललक्षणंपुरुषंअनुलक्षीकृत्य नूयोतिशयेनबहु
अत्यर्थन्तत्परीभूयनलएवतात्पर्यस्याः एवंविधाभूत्वा उपनिषदोरहस्यनू
तायाःश्रुतेरुपमायस्याःएवंविधोपनिषत्तुल्याआसीत्किंभूतासां । तेजसःस
खायःतेजःसखाःतेजस्विनोनिखिलाःसकलाःमरुतोदेवाश्चपार्थिवाश्चराजा
नःतानाप्याप्राप्यसन्नीपद्गत्वासंसयुगपन्मुञ्चतीत्यजन्तीयतोगूढाशयान
लविषयमनुरागद्गोपायन्ती । किंभूतानेतान्अनन्तान् अनवधीनगणयितु
मशक्यान् । तथादिष्टभाजःस्वयम्वरकालेसमागतान्दैवभाजोबहुसंपदे
वा तथाचित्तेनचेतसाऽऽशाजुयोन्नेयीप्राप्त्यभिलाषिणःस्वस्मिन्नभिलाषिणः
तथाअसमगुणानतुल्यसौन्दर्यादिगुणान्परस्माद्गुणैरधिकान् पुनःकिंभूता
साशुभान्नीसुन्दरी किंभूतंपुरुषंपारेवाग्वर्तिकूपंवाचःपारेपरतीरवर्तमान
शीलंवागगीचरंवर्ययितुंअशक्यं रूपंसौन्दर्यस्यअतिसुन्दरं । तथाचिदं
जीधिञ्जानसमुद्रंसकलशस्त्रपारगं । तथानिःसीमानन्दं अपरिमितान
न्दंसदाससाहस्रतियुक्तमैनीप्राप्तिनिश्चयाद्दानिःसीमानन्दं । एकंमुल्यंनिः
सीमानन्दंयथातथातत्परीभूयेतिवा । ससंप्राप्येतिवा । ससमाशाजुषइ
तिवा । मयाराज्यलक्ष्म्यासहस्रसंमानंनितियुरुषविशेषणंवा । उपनिषदपि
अनन्तेनआकाशेनसहितान् तथादिष्टभाजःकालसहितान् चित्तेनमनसा
संसंचार्थं आशाजुषोदिञ्जानोदिहसनोयुक्तानसमगुणानतुल्यासहस्र्यरु
परसगुन्यादिगुणयुक्तान् । तथावैशेषिकादिप्रक्रियाप्रसिद्धान् आप्याःउदक

जन्याः तेजः तैजसाः पदार्थाः आप्यतैजसां सखायः आप्यतैजः सखाः आप्य
तैजसपदार्थसंहिताः निखिलाः सकला येन रुतः वायवः पृथिवी संबन्धिनः पा
थिवाश्च पदार्थास्तान् । यद्वाऽनन्तान् विनाशरहितान् । आप्यतैजांसि च
खेनाकाशेन सहिताश्च ते निखिलमरुत्पार्थिवाश्च तान् पृथिव्यप्तेजोवाय्वाका
शकालदिङ्मनोलक्ष्यानष्टौ पदार्थान् युगपदद्वैतप्रतिपादनेन निराकुर्व
ती । अविद्यमानः अन्तःविनाशो येषान्ते अनन्ताः नित्याः सामान्यविशेषस
मवायास्तैः सहितान् । आप्यादीनष्टौ पदार्थान् । तथानसन्नं असन्नं प
ञ्चसङ्ख्यायोगित्वात् । विषमसङ्ख्यं कर्मचगुणाश्चरूपादयः तांश्च षडपि प
दार्थान् ह्येत्येन प्रतिपादयन्ती वा । तथा गूढभावा अतिगहनत्वाद्गूढै
र्यामिप्राया गूढस्तिरस्कृतः भावः सत्तायया । कस्यापि वस्तुनः सत्त्वं अनङ्गी
कुर्वतीति वा गूढोरुद्धितः । ब्रह्मणः सत्तालक्षणो भावो य इति वा । तथा शु
भाङ्गी व्याकरणादिषडङ्गयुक्ता । उपक्रमोपसंहारादिषड्विधिताः पर्यसिङ्ग
युक्ता वा । यमनियमाद्यङ्गोपेता वा । यतो वाचो नियतं ते इत्यादि श्रुतिप्रा
माण्याद्वागगोचरस्वरूपं । तथा चितो ज्ञानस्य समुद्रं । चिदासी अस्मो नि
चिद्धेति वा । निःसीमश्चासावानन्दश्च एवभूतं परमानन्दरूपं आत्मलक्षणं
नवमद्रव्यपदार्थरूपं । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति श्रुतिप्रामाण्यादद्वितीयं
एकब्रह्मरूपं परमपुरुषं उद्दिश्य अत्यर्थतत्रैव परब्रह्मस्वरूपं परमपुरुषेता
त्पयेयस्याः एषं भू भवति । अनन्तं सुरवर्त्मखमित्यमरः । आप एव आ
प्यमिति चातुर्वर्ण्यादित्वात्पञ्च । शुभाङ्गीति अङ्गगात्रेति ङीष् । उपनिष
त्पञ्चेशु भाङ्गीनशुभाङ्गी ॥ १२९ ॥

श्रीहर्षकविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं श्रीही
रः सुषुवेचितेन्द्रियचयं मामह्रदेवी चयम् ॥ शृङ्गा
रामृतशीतगावयमगादेकादशस्तन्महा काव्ये चा
रुणिनैषधीयचरिते सर्गानि सर्गाज्ज्वलः ॥ १३० ॥

श्रीहर्षमिति । शृङ्गारलक्षणस्य अनृतस्य शीतगौश्चन्द्ररूपे । शीतगौ इति
भाषितपुंस्कम् ॥ १३० ॥

इति श्रीहर्षकविविरचिते नैषधमहाकाव्ये पूर्वाहुंस
माम् ॥

इति श्रीवेदकरोपनामक श्रीमन्नृसिंहपण्डितात्मज श्रीमन्नारायणकृतौ
नैषधीयप्रकाशे एकादशः सर्गः समाप्तः ॥ ॥ ॥ ॥

